श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यग्रन्थमाला सं. ३६.

सम्पादकः — श्री प. वें. रामानुजस्वामी, एम्. ए.

श्रीः

छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्

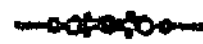
श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितम्

उपोद्घात आङ्ग्लानुवाद टिप्पणी सहितम्

प्रथमो भागः

मूलमात्रम्—उपोद्घात टिप्पणी सहितम्

शिरोमणि तर्कार्णव पण्डितरत्न श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धर पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीप-
उभयमीमांसावल्लभ उत्तमूर् ति. वीरराघवाचार्येण
सम्पादितम्

तिरुपति
श्रीतिरुमलै-तिरुपति देवस्थानमुद्रणालये
मुद्रितम्
१९५२

[मूल्यम् रू. ८.

ஸ்ரீ꞉
ஸ்ரீ பத்மாவதீ ஸமேத ஸ்ரீநிவாஸ பரப்ரஹ்மணே நம꞉
உபய வேதாந்த க்ரந்த மாலை

உபநிஷத்ஸாரம்

சாந்தோக்யோபநிஷத்து

அடைவாகச் சாந்தோக்யோபநிஷத்தில் ஓதப்பட்டுள்ளவற்றைச் சுருக்கி வரைகின்றோம். ப்ரஸித்தங்களான பத்து உபநிஷத்துக்களில் இரண்டாவதான கேநோபநிஷத்து போலே ஒன்பதாவதான இந்தச் சாந்தோக்யோபநிஷத்தும் ஸாமவேதத்தைச் சேர்ந்தது. நான்கு வேதங்களுக்குள் ஸாமவேதத்திற்கே சாகைகள் அதிகம். 'ஸஹஸ்ரம் ஸாமசாகா꞉' என ப்ரஸித்தியன்றோ. ஒவ்வொரு சாகைக்கும் கடைசியில் உபநிஷத்துண்டாம். கேநோபநிஷத்து என்பது தலவகார ப்ராம்மணத்தைச் சேர்ந்ததெனக் கீழே கூறப்பட்டுள்ளது. இச்சாந்தோக்யோபநிஷத்தானது தாண்டிசாகையின் கடைசிப் பாகமான உபநிஷத்து. வேதவ்யாஸரென்னும் பாதராயண மாமுனிவர் பிரம்மஸூத்திரத்திற் கையாண்ட வுபநிஷத்துக்களிலே இதுவே முதலிலிருந்து கடை வரைக்கும் அதிகமாக வெடுத்தாளப் பெற்ற உபநிஷத்து என இதற்கொரு பெருமையைக் கூறலாம்.

எம்பெருமானைப் பெறப் பல துறைகள் இதில் ஓதப்பெற்றுள்ளன. பக்தி மார்க்கங்களான உபாஸநா முறைகளை விதிக்கப் புறப்பட்ட இவ் வுபநிஷத்தானது முதன்முதல் தான் ஸாமவேதத்தைச் சேர்ந்ததாகையாலே ஸாமகானத்தின் ஓர் அம்சமான உத்கீதமென்பதை முதலில் எடுத்து, அதிலும் ஏனைய வுபநிஷத்துக்கள் போலவே தானும் ப்ரணவ மந்த்ரத்தை ப்ரதானமாக வாதரித்து ஸாமத்தின் சேர்க்கைக்குத் தக்கவாறு உத்கீதத்திற் குட்பட்டுள்ள ப்ரணவத்தை முன்ன மெடுத்து அதில் அநேகம் உபாஸநங்களை ஓதி, பிறகு உத்கீத பதம், ஸாம பதம், ஸாமப் பொது, அதன் அம்சங்கள், அதன் உட்பிரிவுகள் இவைகளை யெடுத்துக்கொண்டு ஆங்காங்கு உபாஸந வகை

ஹாரம், உபத்ரவம், நிதனமெனச் சொல்வர். உத்கீதத்தினுள் முதன் முதலுள்ள ப்ரணவத்தை ஆதியென்றும், நிதனத்தை முன்பாகம் பின்பாகமாகப் பிரித்து உபத்ரவம், நிதனம் எனவும் சொல்வதாகக் கொள்க.

இப் பிரிவுகளில் ஏதேனுமொன்றை யெடுத்து அதனைப் பலனுக்குத் தகுந்தவொரு வகையிலே ஓர் உயர்ந்த வஸ்துவாகப் பார்ப்பதை முதல் ப்ரபாடகம் ஓதுகிறது. ஒன்றை ஒன்ருக நம் இஷ்டப்படி நினைத்தாலே பலன் கிடைத்துவிடாது. அதுவும் வேத போதின வகையிலேயே யாகவேண்டும். முக்யமான பக்திமார்க்கங்கள் மூன்ரும் ப்ரபாடகத்தினின்றே பெரும்பாலும் அறியப்படும்.

1, 1. முதற்கண்டம் உத்கீத பாகமான ப்ரணவத்தை யொருவிதம் உபாஸிக்கச் சொல்லுகிறது. அதற்காக உத்கீதம் தான் உலகில் ஸாரமான தென்கிறது. சராசரங்களான ப்ராணிகள் எல்லாம் ஜீவிக்கத் தங்குமிடமாகையாலே பூமியை ஸாரமென்பர். அதற்கும், அதனுல் விளையும் பலன்களுக்கும் மூலமாயிருப்பதாலே அதிலும் ஸாரம் ஜலம். அதனுலுண்டான ஓஷதிகள் அதற்கு மேல் ஸாரம். அவற்றைப் புசித்துண்டு பண்ணப்பெறும் மானிட வுருவம் அவற்றினும் ஸாரம். இவ்வுருவத்தில் வாக்கு ஸாரம். வாக்குக்களில் (஋க்) ருக்கு என்பது ஸாரம். அதற்குமேல் சிறப்பாயிருப்பது ஸாமகானம். அதிற் சிறந்தது உத்கீத மென்கிறது. இதனுல் பூமியிற் பிறவியென்ருல் மனிதப் பிறவியே சிறந்ததென்றும், அதில் கற்க வேண்டியவற்றில் உத்கீதத்தைக் கற்பதே யுயர்ந்ததென்றும் குறித்த படியாம். இப்படி யுத்கீதம் உத்க்ருஷ்டமான பதவியைப் பெற்றிருப்பதையும், அது, வாக்கு ப்ராணன் என்றவொரு மிதுனத்தின் சேர்க்கையானபடியாலே காம பூர்த்தி யளிப்பதென்றும், ப்ரணவமானபடியாலே, ப்ரணவம் ஸம்மதியைக் குறிக்கும் எழுத்தானதாலே, உலகில் ஸம்ருத்தியுள்ளவரே ஏதேனும் அபேக்ஷித்தால் ஸம்மதியளிப்பவராகையாலே, ஸம்ருத்தி யென்ற குணமும் இங்கே பாவிக்கப்பட வேண்டுமென்றும் சொல்லிற்று. உபாஸநமிராமற் கர்மங்களைச் செய்தால் அவையும் பயனளிப்பவையானுலும் உபாஸநத்தோடு செய்தபோதுள்ள வீர்யம் அப்போது கிடையாது. ஆக உபாஸநமென்பது கர்மங்களால் வரும் பலன்களுக்கு ஏதேனுமொரு காரணத்தால் இடையூறுண்டாகுமாகில் அதை விலக்கி விரைவில் அவற்றைப் பெறும்படி செய்கிறதென

கள் சில வருமவற்றைக் காண்பித்து, இப்படி ஐஹிகம் ஆமுஷ்மிகம் என்ற பல பலன்களுக்கான உபாஸநங்களை முடித்து மோக்ஷத்திற்காக வரும் பக்தியோகங்களை மேலே வோதுகின்றது.

இவ் வுபநிஷத்து எட்டு ப்ரபாடகங்களாகப் பிரிக்கப்பட்டிருக்கிறது. ப்ரபாடகமாவது அத்யாயம். ஒவ்வொரு அத்யாயத்திற்கும் அநேகம் கண்டங்கள் உள.

முதலிரண்டு ப்ரபாடகங்களில் ஸாமவிஷயமாகப் பல த்ருஷ்டியுபாஸநங்கள் விதிக்கப்படுகின்றன. த்ருஷ்டியாவது ஒன்றை மற்றொன்றாகப் பார்ப்பது. உலகில் உயர்ந்ததைத் தாழ்ந்ததாகவும், தாழ்ந்ததை உயர்ந்ததாகவும் பார்ப்பதுண்டு. ஒரு வஸ்து நமக்கு வேண்டாமெனத் தோன்றினால் அதை ஒரு உபயோகமற்ற வஸ்துவாக, அதாவது தாழ்ந்ததாகப் பார்ப்பதும், எந்த வஸ்துவைக் கொண்டு நாம் ஒரு பலனைப் பெற விரும்புகிறோமோ, எதில் நமக்குக் கொஞ்சமாவது ஆதாம் இருக்கிறதோ, அதில் நமக்குக் கௌரவ புத்தியும், அதை நாம் அபேக்ஷிக்கும் பலனுக்குத் தக்கபடி உயர்ந்ததாகப் பார்ப்பதும் அநுபவத்திலுள்ளவையாம். ஓர் அரசனைக் கொண்டு ஏதேனும் த்ரவ்யம் கிடைக்குமென்று நினைக்கிறபோது, அவன் குபேரனென நமக்குத் தோன்றுகிறது. அவனைக் கொண்டு நமக்கு விரோதிகளாயிருப்பாரை நலிய நினைக்கிறபோது அவன் காலாந்தகன் என்கிறோம். காமிநிகளான ஸ்திரீகள் அவனையே மன்மதனென்கிறார். தர்ம ஸ்தாபனையி லீடுபட்டிருந்தால் ஸாக்ஷாத் ராமனென்பர். இப்படியுள்ள பழக்க வழக்கத்தை யநுஸரித்தே சிற்சில விடங்களில் சிற்சில த்ருஷ்டிகளையும், அவ்வித பார்வையோடு உபாஸநம் செய்தால் அதனால் தகுந்தாற் போல் பலன்கள் ஸித்திக்கிற வகையையும் எல்லா உபநிஷத்துக்களும் கூறும். அவ்வண்ணமே இவ்வுபநிஷத்தும் ஸாம வேதத்தைச் சேர்ந்ததானபடியாலே ஸாமகாந விஷயமாகப் பல த்ருஷ்டிகளை யுபதேசித்துத் தக்க பலனையும் கூறுகிறது.

ஸாம என்னப்படும் வேதகாநமானது ருக்குகளில் கானம் பண்ணப்படும். ஒவ்வொரு ருக்கிலும் கானம் பண்ணப்படும்போது அந்த கானத்தை ஐந்து பாகங்களாகப் பிரிப்பர்கள். தொடக்கத்தில் ஹிங்காரம்; பிறகு ப்ரஸ்தாவம், பிறகு முக்யமாயுள்ள உத்கீதம், பிறகு ப்ரதிஹாரம், முடிவில் நிதநமென வாம். ஏழு பிரிவுகளைக் கொள்வதுமுண்டு. அப்போது ஹிங்காரம், ப்ரஸ்தாவம், ஆதி, உத்கீதம், ப்ரதி

உபாஸனத்திற்குள்ள பெருமையைப் பொதுவிலே கூறிற்று. இங்ங
னம் முதல் ப்ரபாடகத்திலுள்ள முதற் கண்டத்தின் சுருக்கமாகும்

2. இவ் வுத்கீதத்தை வேறு இந்திரியங்களைப் போலப் பார்
காமல் அவற்றிற்கு மேலான முக்ய ப்ராண வாயுவாகப் பார்த்து
உபாஸிப்போர்க்கு விரோதிகள் அழிவது பலன். உத்கீதத்தைப் ப
ரிஷிகளின் பெயரிட்டழைப்பதும் காண்க.

3. இதனையே ஸூர்யனாகவும் ப்ராணனாகவும் பாவிப்பதையும்
வ்யாநவாயுவாகப் பார்ப்பதையும் சொல்லி, உத் - கீ - த - என்
அக்ஷரங்களைப் பிரித்து அவற்றில் சில த்ருஷ்டிகளையும் பலனையும் கூற
எந்த ஸாமகானம் செய்கிறானோ, அந்த ஸாமம், ருக்கு, ருஷி
தேவதை, சந்தஸ்ஸு முதலானவற்றையும், ஆத்மாவையும் த்யான
செய்துகொண்டு ஸ்தோத்ரம் (ருக்கிலே கானம்) செய்தால் சீக்கிர
சிறந்த பலன் உண்டு என்கிறது.

4. உத்கீத ப்ரணவத்தை அம்ருதம் அபயமென்னப்படு
ப்ரம்மமாக வுபாஸிக்கச் சொல்லுகிறது நான்காம் கண்டம். தேவதை
கள் ம்ருத்யுவினிடமிருந்து பயந்து வேத வித்யையினுட் புகுந்
வைதிக மந்த்ரங்களாலே தங்களை மறைத்துக் கொண்டார்கள். அ
போதும் ம்ருத்யுவானவன் நீரில் மீன்களைக் காணுமா போலே
வேதத்தில் மறைந்த தேவர்களை எளிதிற் கண்டுவிட்டான். பிற
அவர்கள் அங்குநின்று அம்ருதமும், அபயமுமான ப்ரணவத்திலே
புகுந்து நின்று ம்ருத்யுவினிடமிருந்து தங்களைக் காத்துக் கொண்
னர். ஆகவே இதை இங்ஙனம் உபாஸிப்பவனுக்கு ம்ருத்யுவுமில்லை
பயமுமில்லை யென்கிறது.

5. உத்கீதமும் ப்ரணவமு மொன்றெனநினைத்து அதைப் ப
கிரணங்கள் நிறைந்த ஸூர்யனாகவும் பல ப்ராணன்களுக்கு (இந்திரிய
களுக்கு) ஆதாரமான ப்ராண வாயுவாகவும் த்ருஷ்டி செய்பவனுக்கு
பிள்ளைகள் பல பிறப்பர் என்று சொல்லி உத்கீத ப்ரணவங்கள
ஒன்றாக நினைத்தற் குரியதொரு விசேஷத்தையும் குறித்தது.

6, 7. அங்கங்கள் பலவற்றைக் கூறி,—ஆதித்ய மண்டலத்
னுள்ளிருக்கும் ஹிரண்மய திவ்யமங்களவிக்ரஹனை புண்டரீகாக்ஷ
னாகவோ, நம் கண்ணைத் தனக்கிருப்பிடமாகவுமுள்ள அந்த எ
பெருமானாகவோ உத்கீதத்தை உபாஸிக்கலாம். அப்போது ருக்

களும் ஸாமங்களுமாகிற வைதிக கானங்களுக்கும் உலகில் வீணாதி களைக் கொண்டு செய்யுமெல்லா கானங்களுக்கும், ஸர்வாந்தராத்மா வாய், கோசரமாய், பாபங்களுக்கெல்லாம் புறம்பேயுள்ள அந்த ஸர்வே ச்வரனுடைய அனுக்ரஹத்தாலே ஆதித்ய மண்டலத்திற்கு மேலுள்ள உலகுகளும் தேவபோகங்களும், மண்ணுலகுக்குக் கீழுள்ள உலகும் மனுஷ்ய போகங்களும், அந்தந்த உபாஸனத்தின் பலனாகக் கிடைக்கு மென்றது. (கப்யாஸம் புண்டரீகம் என்ற வாக்யம் இங்கே யுள்ளது).

8, 9. இந்த உத்கீதத்திலே ஆகாசத்ருஷ்டியைச் சொல்லுகிற திங்கு. சிலகன், தால்ப்யன் ப்ராவாஹணன் என உத்கீதத்திலே தேற்சி பெற்ற மூவரும் சேர்ந்து வாதம் செய்யத்தொடங்க, அவர் களில் ப்ராவாஹணன் என்ற அரசன் மற்ற இருவருடைய வாதங்களைக் கேட்க விரும்ப, அப்போது ஸாமத்திற்கு எது ஆதாரமென்று சில கன் வினவ, தால்ப்யன், ஸ்வரம் ப்ராணன் அன்னம் ஸ்வர்க்கம் என்றவற்றை மேன்மேல் ஆதாரமாகக் கூறி ஸ்வர்க்கத்திற்கு மேற் பட ஆதாரமில்லை யென, அதற்கும் ஆதாரம் பூலோகம் என சிலகன் சொன்னான். இதைக் கேட்ட ப்ராவாஹணன் இவ் வாதாரங்கள் எல் லாம் அழிவுறுவன வாகையாலே, இங்ஙனம் கொள்ளில் ஸாமம் அழிவுறுமாகையாலே அழிவற்றதாய் ஸர்வபூதங்களின் பிறப்புக்கும் அழிவுக்குமிடமாய் உயர்ந்ததான ஆகாசமே (பரமாத்மாவே) ஆதாரம் என முடிவாகக் கூறினான். இவ் வாகாசமாக உத்கீதத்தைப் பார்ப் பவனுக்கு உயர்ந்த ஜீவனமும் உயர்ந்த உலகங்களு முண்டென்றது.

10, 11. கல்மழையினாலடிபட்ட குருதேசத்திலே யானையேறி கள் இருந்த வொரு க்ராமத்திலே உஷஸ்தி யென்ற முனிவர் தம் மோடுகூடவே திரிந்துவரும் தம் சிறு பிராய மனைவியோடு ஆஹார மற்று வருந்தி வஸித்துவந்தார். அவர் குல்மாஷம் என்ற தானி யத்தை உண்டுகொண்டிருந்த ஒரு யானையேறியை யண்டி கேட்க, அவனும், நான் உண்பதற்கு வைத்து உண்டுவருமிதல்லது வேறில்லை யென, அவரும் அதிலே கொஞ்சம் கேட்க, அவனும் அதையும் அத் துடன் அருந்தும் தண்ணீரையும் கொடுக்க, அவர் தண்ணீரை, 'எச்சில் இது; வேண்டா' மென்றார். இதுவும் எச்சில் தானே யென்றானவன். இதை யுண்ணாவிடில் எனக்கு இப்போது பிராணன் நிற்காது; பிழைத்த பிறகுத் தண்ணீர் அருந்துவது காமசாரமாகையாலே சாஸ்திரத்தை மீறினதாம் என அவனுக்கு மறுமொழி கூறி, வாங்கின குல்மாஷத்தில்

கொஞ்சம் உண்டு கொஞ்சம் மனைவிக்கும் கொடுத்தார். அவள் ஏற்கனவே உண்டிருந்தபடியாலே அதை வாங்கி வைத்திருந்தாள். இரவில் நித்திரை செய்து எழுந்து அவ் வுஷஸ்தி முனிவர் 'ஏதேனும் கொஞ்சம் ஆஹாரமிருந்தால் பார்த்துக்கொண்டு பணத்திற்கு வழி தேடலாம். அருகில் அரசன் ஒருவன் யாகம் செய்யப் போகிறான். அவன் அங்கே செய்யும் எல்லாத் தொழில்களுக்கும் நம்மை முக்கியமாய் வரிப்பான்' என்று மனைவியிடம் சொன்னார். அவளும் முதலுள் வைத்திருந்த குல்மாஷத்தைக் கொடுக்க அவர் அதை உண்டு யாகத்திற்குச் சென்றார். அங்கு, ப்ரஸ்தாவம், உத்கீதம் ப்ரதிஹாரம் என்ற ஸாமாம்சங்களுக்காக ஏற்பட்டுள்ள ரித்விக்குகளிடம் சென்று அதற்குள்ள தேவதையை யறிந்து கானம் செய்ய வேணுமென்றார். பிறகு அரசன் இவரை இன்னாரென்று தெரிந்துகொண்டு, இவரை விசேஷமாக ஸத்கரித்து இவரையே அவர்களின் ஸ்தானத்தில் நிறுத்தி நடத்த நினைக்க, இவர் அவர்களுக்கே தத்துவோபதேசம் செய்து யாகத்தை நடத்தி வைத்தார். இவர் உபதேசித்த முறையாவது—"ப்ரஸ்தாவம் என்ற ஸாமகானத்திலே ஸர்வ பூதங்களுக்கும் பிறவி யழிவுகளுக்குக் காரணமாயுள்ள ப்ராண (பரமாத்ம) தேவதையையும், உத்கீதத்திலே, உயரத்திலிருப்பவனும் புகழப்படுபவனுமான ஆதித்யனையும், ப்ரதிஹாரத்தில் அன்னத்தையும் பாவிக்க வேண்டு" மென்றபடியாம்.

12. அன்னத்திற்கு அலைந்த உஷஸ்தியின் உபதேசம் முடிந்தவுடன் அன்னத்தைப் பெறச் செய்யக்கூடும் சௌவோத்கீத மெனவோர் உத்கீதத்தைச் சொல்லுகிறது. (வக) பகனென்ற ரிஷிக்கு இந்த உத்கீதத்தை யுணர்த்துவதற்காகப் பலர் நாய்களாக உருவெடுத்து இதைக் கானம் செய்து காண்பித்தனர் என விங்கே விளங்கும்.

13. ருக்குகளில் ஸாமகானம் செய்யும்போது சிற்சில விடங்களில் சிற்சில புதிய அக்ஷரங்கள் இசையின் பொருத்தத்திற்காகப் புகுத்தப்படும். அவை ஸ்தோபா(மா)க்ஷரங்க ளெனப்படும் "ஹாஉ, ஹாஇ" முதலானவை. இவைகள் பதின்மூன்றைச்சொல்லி இவற்றை ப்ருதிவி முதலிய சிலவாகப் பாவித்தற்குப் பலன் வாக்கும் அன்னமும் என்றது.

2. 1—10. இப்படித் தனித் தனியே உத்கீதம் முதலிய ஸாம பக்திகளில் உபாஸநங்கள் சொல்லப் பெற்றன. இனி இரண்டாம் ப்ரபாடகத்திலே,மொத்தமாக எடுத்துச் சில உபாஸனங்கள் போதிக்

கப்படுகின்றன. ஸாமமே ஸாதுவானது என வேரர் உபாஸனத்தை முன்பு சொல்லிப் பிறகு ஸாமத்தின் பக்திகளாகக் கீழே குறிக்கப் பெற்ற ஹிங்காராதிகள் ஐந்து, எழு வென்ற இரு வகைகளில் ஐந்து பக்திகளிற் பல உபாஸநங்களும், எழு பக்திகளைச் சேர்ந்த ஆதித்யோ பாஸநமும் அதற்கு மேலான அதிம்ருத்யூபாஸநமும் சொல்லப்பட்டன. கீழ் உலகம் மேலுலகம் எனப் பலவுலகங்கள் ஒன்றுக்கொன்று உபகாரமாயிருக்க அமைக்கப்பட்டிருப்பதாலே மழை பெய்து எங்கும் நீர் நிரம்பி வஸந்தம் முதலிய ருதுக்கள் அவ்வவ காலத்திற் பலித்துப் பசு முதலிய ப்ராணிகள் ஸுகித்து இருக்க, இங்ஙனம் எல்லா ஸௌகர்யங்களும் பெற்ற முமுக்ஷுவானவன் உபாஸித்துச் சிறந்த பலன்களைப் பெறுகிறனென்பது இப் பாகத்தின் உட்கருத்தாம்.

11—20. பிறகு தனித் தனியே சில ஸாமங்களை யெடுத்து ஆயுள், ஆரோக்யம், ப்ரஜை, பசு, யசஸ்ஸு இவைகளுக்காக ஏதேனுமொரு ஸாமத்தில் ஐந்து உட்பிரிவுகளில் சிற்சில த்ருஷ்டிகளை விதித்தது.

21, 22. இங்ஙனம் ஸாமத்தின் உட்பிரிவுகளிலே சொன்ன வுபாஸனங்களுக்கெல்லாம் மேற்பட்டதாய் மூவுலகும் அவற்றின் தேவதைகளும், அவர்களிடம் வெளியான வேதங்களும், மற்றும் எல்லாமிது என்றதொரு த்ருஷ்டியைச் செய்யும் வண்ணமுரைத்து இதை யுபாஸிப்பவனே உலகெல்லாம் ஆராதிக்கும் என்றது. பிறகு ஸாமஸ்வரங்களில் எவை ஏற்கக் கூடியவை, வர்ணங்களை எங்ஙனம் உச்சரிப்பது, அவற்றின் தேவதைகள் யாவரென்பதை விளக்கிற்று.

23, 24. இனி ப்ரணவத்தின் பெருமையைப் பேசப் புகுந்து எல்லா ஆச்ரமங்களையும், ஈந்த வாச்ரமத்திலும் பாப்ரம்ம த்யான முள்ளபோது மோக்ஷ முண்டென்பதையும், மூவுலகையும் படைத்து அவற்றினின்று பிறந்த வேதங்களிலிருந்து வந்த வ்யாஹ்ருதிகள் மூன்றினின்று ப்ரணவம் வந்ததாகையாலே இலைகளில் நரம்புகள் போல எல்லா வாக்குகளிலும் ப்ரணவம் பரவி யிருக்கிறதென்றது. பிறகு மூவுலகும் யாகம் செய்பவனுக்குக் கிடைப்பது ஸோமயாகத்தி லுள்ள மூன்று ஸவநங்களுக்கும் அதிபதிகளான வஸு ருத்ர ஆதித்யர்களைப் பற்றின ஸாமங்களைச் சொல்லி அவர்களைப் புரஸ்கரிப்பதாலே யென்றது. இங்ஙனம் இரண்டு அத்யாய (ப்ரபாடக)ங்கள் போயின

3. 1—11. மூன்றும் அத்யாயம் முதலாக, மோக்ஷத்திற்காக நோக்கிருக்கும் வித்யைகள் பல ஓதப்படுகின்றன. முதன் முதல் மதுவித்யை. ஸூர்ய மண்டலத்தைத் தேவதைகளுட்கொள்ளும் தேனுகவும் மரத்தில் தேனடை யிருக்குமா போலே மேலுலகில் அந்தரிக்ஷமெனப்படும்தேனடை யிருப்பதாகவும், வண்டுகள் புஷ்பங்களிலிருந்து தேன்களை யெடுத்துச் சேர்க்குமாபோலே அந்தந்த வேத மந்த்ரங்கள் தங்களைச் சொல்லிச் செய்யப்படும் யாகம் முதலியவற்றிலிருந்து யசஸ்ஸு, தேஜஸ்ஸு, இந்த்ரியம், வீர்யம் போன்ற பலன்களை யெடுத்து ஸூர்ய மண்டலத்தில் ஒவ்வொரு பக்கத்திலும் ஒருவாறு சேர்த்து வைத்திருப்பதாகவும் வஸு-ருத்ர-ஆதித்ய-மருத்-ஸாத்ய கணங்களென்ற ஐந்து கணங்களும் நான்கு திக்குகளிலும் மேற்புறமும் நின்று அதனைக் கண்டுகந்து வருகிறார்களென்றவாறும் தெளிந்து இத்தகைய தேனுக ஸூர்யனை த்யானம் செய்வதோடு அவனுக்கு அந்தர்யாமியான பரப்ரம்மத்தையும் உபாஸனம் செய்பவருக்கு முதலில் வஸுருத்ராதி போகமும் பிறகு மோக்ஷமும் ஸித்திக்குமென விதிலே ஓதிற்று.

12, 13. காயத்ரீ ப்ரஹ்ம வித்யை—நான்கும் ஆறும் கொண்ட காயத்ரியைப் போலே யுள்ளதாக ப்ரம்மத்தைப் பாவிக்க வேண்டும். காயத்ரீ சந்தஸ்ஸுக்கு மூன்று பாதங்களும் 24 அக்ஷரங்களும் பெரும்பான்மை யிருக்கும். 24 அக்ஷரங்களையும் அவ்வாறு அக்ஷரங்களாகப் பிரித்து நான்கு பாதங்களாகவும் சில காயத்ரிக்கு அமைப்பதுண்டு. அதனால் காயத்ரியை நான்கும் ஆறும் கொண்டதென்கிறது. ப்ரம்மத்திற்கு நான்கு பாதங்களாவன—பூதம், ப்ருதிவி, சரீரம், ஹ்ருதயம் என்பவை யென்றதிங்கே. வாக்கானது ஸர்வ பூதங்களையும் குறிப்பதும் காப்பதுமாயிருப்பதாலே ஸர்வ பூதமயமான ப்ரம்மத்திற்கும் வாக்கினால் குறிக்கப்படுவதும் காக்கப்படுவது முண்டாம். ப்ரிதிவியைப் பாதமாக வுடைய விதற்கு ஸர்வ பூதங்களுக்கும் ஆதாரமாயிருக்கை, அவைகளால் மீளமுடியாமை யென இரு குணங்கள் உண்டு. சரீரமாயும் ஹ்ருதயமாயுமுள்ள விந்த ப்ரம்மத்திற்கு ப்ராணன்களுக்கு ஆதாரமாயிருத்தலும் அவைகளால் மீளமுடியாமையு முண்டு. ஆக ஆறு அம்சங்களும் நான்கு பாதங்களு மிங்ஙனம் ப்ரம்மத்திற்குச் சொல்லப் பெற்றன. புருஷ ஸூக்தத்திற் சொன்னபடி ப்ரக்ருதி, வைகுண்ட மென்ற உபய விபூதிகளில் பாவியுள்ள விதற்கு இத்தகைய பாதங்களை வைத்து உபாஸநம் செய்

தால் அழிவறக் குறைவற விருக்கும் (மோக்ஷ) பலன் கிடைக்கு மென்கிறது. இதற்கு அங்கமாக, ஹ்ருதயத்தில் நான்கு பக்கங்களிலும் மேலுமாக ஐந்து குழிகள் இருப்பதாகவும் அவற்றில் ஐந்து ப்ராணன்கள் ஸஞ்சரிப்பதாகவும் அவ்வைந்து குழிகளிலும் ஐந்து த்வார பாலகர்கள் ஆதித்யன், சந்திரன், அக்னி, பர்ஜந்யன், ஆகாசம் எனப்பட்ட தேவதைகளிருப்பதாகவும் பாவிக்கச் சொல்லிற்று.

எல்லா வுலகுக்கும் மேலான உத்தம லோகத்திலே இருக்கும் பரப்ரம்மமே உடலில் உண்பதை ஜரிப்பிக்க விருக்கும் வைச்வாநர னென்னும் அக்நிக்கு அந்தர்யாமி யெனக் கூறி அவனைப் பார்த்ததாக வும் கேட்டதாகவு முபாஸிப்பவன், எல்லோரும் பார்க்கும்படியும் கேட்கும்படியும் அழகும் கீர்த்தியும் பொருந்தி யிருப்பான் என்றது. அதனைப் பார்ப்பதும் கேட்பதும் எங்ஙனே யென்னில், உடலைத் தொட்டால் உஷ்ணம் தெரிகிறதே அதே அதைப் பார்த்தபடியாம்; காதுகளைக் கைகளால் மூடிக்கொண்டபோது உள்ளிருந்து ஒரு சப்தம் கேட்கப்படுகின்றதே, அதே அந்த ப்ரம்மத்தைக் கேட்டபடியாம்.

14. சாண்டில்யவித்யை. உலகெல்லாம் பிறப்பதும் பிழைப்பதும் அழிவதும் எதனாலே, அந்த ப்ரம்மமே இவ்வுலகெல்லா மாம் என வறிந்து அதனாலே காம க்ரோதங்கள் நீங்கி சாந்தியுடன் உபாஸிக்க வேண்டும். ஏனெனில் உபாஸித்துப் பலன்பெற வேண்டியது புருஷனுக்குரியது. எங்ஙனம் இங்கு உபாஸிக்கிறானோ அங்ஙனம் பிறகு இவன் ஆவான். ஆகவே மநோமயன் ப்ராணசரீரன் என்றாற் போலுள்ள மஹா குணங்களோடு ப்ரம்மத்தை யுபாஸித்து யான் அதனைப் பெறுவன் என்ற உறுதியுடன் உபாஸிப்பவனுக்குக் கையிலிருப்பது அவ்வித ப்ரம்மத்தைப் பெறுவதாகிய மோக்ஷம் என்றனர் சாண்டில்யர்,

15. புத்திரன் தீர்க்காயுஸ்ஸாயிருக்க விரும்புவோன் செய்வதோர் உபாஸநம் மேலே கூறப்படுகிறது. இது கோச விஜ்ஞான மெனப்படும். இதில் வாயுவைத் திக்குகளின் மகனாக நினைக்க வேண்டும். சில மந்த்ரங்களும் இதற்குக் கூறப் பெற்றன.

16, 17. நூற்றிப் பதினாறு வருஷ காலம் நீடித்து வாழ விரும்புவோன் தன்னை ஒரு யஜ்ஞமாகப் பாவித்துத் தன் ஆயுஷ்காலத்தை மூன்றாகப் பாகம்செய்து அவ்வப்போது தன் ப்ராணன்களை அடைவே வஸு ருத்ர ஆதித்யர்களாக நினைத்து முறைப்படி உபாஸநம் நடத்

திஞல் ரோகமற்று நீடித்து வாழ்வானென்றே நி அந்திய காலத்தில் இவன் ஜபிக்க வேண்டிய மந்த்ரங்கள் உண்டென்றும் அதனால் இவன் பிறகு மோக்ஷம் பெறுகிருனென்று மோதிற்று.

18, 19. பிறகு மனது ப்ரம்மம், ஆதித்யன் ப்ரம்மமென த்ருஷ்டி யுபாஸனங்கள் ஓதப்பெற்றன.

4. 1–3. ஜாநச்ருதி யென்பவன் க்ராமம், நகரம், வழி, வநங்கள் முதலாக வெல்லா விடங்களிலும் எல்லோருக்கும் வீடுகளும் சத்திரங்களும் பலவகை அன்னபானங்களும் ஏற்படுத்தி எல்லா தானங்களையும் ச்ரத்தையோடு நடத்திக் கொண்டு ஜநங்கள் எல்லோரும் கொண்டாடும்படி மஹா தர்மிஷ்டனயிருந்தான். ஒரு நாள் இரவில் அவன் படுத்திருக்குமிடத்திற்கு மேலே வானத்தில் அன்னங்கள் பல பறந்து கொண்டிருக்க அவற்றின் முன்னே போகும் ஓர் அன்னத்தைப் பின்னே செல்லு மன்னம் பின் கண்டவாறு கூறிற்று. 'ஏனப்பா! உனக்குக் கண் இல்லையா. இவ் விரவையும் பகலாக்கும்படியிருக்கும் ஜாநச்ருதியின் தேஜஸ்ஸின் மேல் துணிந்து செல்லுகிருயே. உன்னை யது எரித்துவிடப் போகிறதே.'

முன்னே போகு மன்னம், 'என்ன வண்டியோடு திரிந்திருக்கும் ரைக்வரைப் போல் இவனைப் புகழ்கிருயே' என மறுமொழி கூறினது.

'யாரவர் வண்டியோடிருக்கும் ரைக்வர்?'

'சூதாட்டங்களிலே பலவகை யாட்டங்களுண்டே. அவற்றில் க்ருதம் (க்ருத்) என்கிறதிலே மற்றவை யெல்லாம் அடங்கிவிடும் போலே அந்த ரைக்வர் அறிந்ததை ஒருவன் அறிந்தானகில் அவனிடம் உலகத்திலுள்ளார் செய்யும் நற்செயல்களெல்லாம் அடங்கிவிடும். (அதை யறியாத இந்த ஜாநச்ருதிக்கு ரைக்வரைப் போன்ற பெருமை கூடவுண்டோ) அப்படி செய்யத் தகுந்த மஹான் அந்த ரைக்வரென த் தெளிக'.

இங்ஙனம் அன்னங்களின் பேச்சை அருகிலே படுத்திருந்து கேட்ட ஜாநச்ருதியானவன் படுக்கையிலிருந்து எழுந்தவுடனே தன் அந்தப்புரக் காவற்காரனை யழைத்து அன்னங்கள் சொன்னதைச் சொல்லி ரைக்வரைத் தேடி வா என்றனுப்ப அவனும், 'எங்கும் காணகில்லேன்' என்று வந்து விண்ணப்பிக்க, 'ப்ராம்மணர்கள் இருக்குமிடம் போய் பார்த்து வா' என அவன் ஆஜ்ஞாபிக்க, ஓரிடத்தில்

வண்டியின் கீழே சிறங்கு சொறிந்து கொண்டிருக்கும் ஒருவர் அருகிற் போய் உட்கார்ந்து, 'தாங்கள் ரைக்வரோ' என்று அவ் வேலைக்காரன் வினவ, ஆமப்பா நான் தான் என்று அவர் மறுமொழி கூற, ஜாநச்ருதியிடம் வந்து, அறிந்து வந்தேன் என்றான். உடனே ஜாநச்ருதியும் ஆறுநூறு பசுக்களும் காரையும் குதிரைவண்டியும் உபஹாரமாகக் கொண்டு ஸமர்ப்பித்துத் தனக்கு தேவதா ஜ்ஞானம் பிறப்பிக்க ப்ரார்த்திக்க, அந்த ரைக்வரும், ஓ சூத்ரனே! உனக்கே இவையெல்லாமிருக்கட்டும் என்ன, ஜாநச்ருதியும், என் இங்ஙனம் கூறினார் எனவாராய்ந்து தெளிந்து மறுபடி ஆயிரம் பசுக்கள் முதலானவையோடு தன் பெண்ணையும் அவருக்கு மனைவியாகக் கொடுக்க வழைத்துக் கொண்டு வந்து ஸமர்ப்பித்து அவர் இருக்கும் க்ராமத்தையும் அவருக்கு அளிக்க, அவன்குணத்தைக் கண்டு களித்து, 'கொண்டுவா' என்று ஸ்வீகரித்து அப்பொழுதே உபதேசித்தருளினார். அந்த வித்யை யாவது ஸம்வர்கவித்யை.

அக்னி ஸூர்ய சந்த்ர ஜலங்களுக்கும் லயஸ்தானமாயிருப்பது வாயுவென்றும், உடலில் வாக்கு, கண், காது, மனது என்றவைகளுக்கு லயஸ்தானமா யிருப்பது ப்ராணன் என்றும் ஆகவே இவை இரண்டும் ஸம்வர்கங்கள் என்று மொழிந்தார். இங்குரைக்கப்பட்ட தேவதை யாதென்பதை யுணர்த்த இதன் மேல் ஓர் உபாக்யானமும் ஓதப்பட்டது. காபேயன் அபிப்ரதாரி என்ற இருவர் போஜனத்திற்கு வீற்றிருக்கும் தருணத்திலே ஒரு ப்ரம்மசாரி பிக்ஷை கேட்க யாரும் பிக்ஷை கொடாமலிருக்க, அவன் அங்கே, 'உலகத்தைக் காக்கும் தேவனொருவன் நான்கு மஹாத்மாக்களை விழுங்கி விளங்குகிறான். பல உருவாக வஸித்துவரும் அத் தேவதையைக் காபேயரே! மனிதர்கள் அறிகிறார்களல்லர். இவ் வன்னம் எவனுக்காகவோ, அவனுக்கு இதை அளிக்கவில்லை' என்று சொன்னான். இதற்குக் காபேயன், 'தேவதைகளுக்கு ஆத்மாவும் ப்ரஜைகளை ஸ்ருஷ்டிப்பவனும் அழகிய பற்களுள்ளவனும் அதிகமாகப் புசிப்பவனுமான இந்த ஸர்வஜ்ஞனுடைய மஹிமையை மிகப் பெரிதாகச் சொல்வர். இவன் ஒருவராலும் புசிக்கப்படாமலிருந்து போஜனமாகாததையும் புசிக்கிறவன். இப்படி நாங்கள் உபாஸிக்கிறோம். அங்ஙனமன்று உபாஸிப்பது' என்றவாறு மறுமொழி கூறி பிக்ஷை யளிக்க ஆஜ்ஞாபித்தான் என்றது. இப்படிச் சொன்ன ஸம்வர்க்கங்களைத் தெரிந்துகொண்டு ஐந்தும் ஐந்துமான பத்தையும் ஒரு க்ருதமென்றும் அன்னமென்றும்

விராட் என்றும் உபாஸிப்பவன் ஸர்வஜ்ஞனாய் அந்நத்தைப் புசிப்பா (அதாவது ஸர்வ போக்யமான அன்னமாகப் பல விடங்களிே யோதப் பெற்ற பாப்ரம்மத்தை யனுபவிப்பான்). இது இத பலனும்.

4–9. ஷோடசகலப்ரஹ்ம வித்யை. ஸத்யகாம னெ வன் ஜபாலை யென்னும் தன் அன்னையிடம், 'நான் வெளியிலே ப்ர சர்யத்திற்காகப் போகப் போகிறேன். கோத்ரம் தெரிய வேண்டு என்றான். 'நான் பெரியோர்களுக்குப் பரிசர்யை செய்து வெ வாக உழைத்த வண்ணமே யிருந்து யௌவனத்திலே உன்னை பெற்றேன். இந்த நிலையிலே கோத்ர மறியாமலே இருந்துவிட்(ளுகையாலே நான் என்ன செய்வது? நான் ஜபாலை; நீ ஸத்யகாப இவ்வளவுதான் எனக்குத் தெரிந்தது. நீ ஆசார்யனிடத்தி இதையே சொல்' என்றனள் அன்னை. ஸத்யகாமனும் கௌதம- ரித்ருமதரிடம் சென்று இதனை விண்ணப்பிக்க, 'இப்படி யுண் யுரைத்துக் கொண்டு வந்ததாலே நீ ப்ராம்மணனே' என்று அ புகழ்ந்து அவனை அனுக்ரஹித்துத் தன்னிட மிருந்த பசுத்திரளிலே வற்றினைத்திருந்த நானூறு பசுக்களைப் பிரித்துச் சேர்த்து இவை வளர்த்து வா என்று ஆஜ்ஞையிட்டார். ஸத்யகாமனும் ஸந்தோ துடன் இவை ஆயிரமாக ஆவதற்கு முன் திரும்புவதில்லை யெ விண்ணப்பித்து ஓட்டிச் சென்றான். இப்படி அவன் வெகு வா கள் வெளியிலே மேய்த்திருக்க அவைகளும் ஆயிரம் ஆக, அவற் ஒரு காளையானது அவனைப் பார்த்து, 'ஸத்யகாமனே! நாங் ஆயிரமாய்விட்டோம். ஆசார்யன் இல்லத்திலே எங்களைச் சேர் விடு. உனக்கிங்கே ப்ரம்மத்தின் பாதமொன்றைச் சொல்லுகிறே என்றது. அவனும் இசைய ப்ரகாசவானென்ற ஒரு பாதத்தை தேசித்து அதற்கு நான்கு அவயவங்களையும் கூறி, இனி அ உனக்கு மற்றொரு பாதம் சொல்லுமென்றது. மறுநாள் மாடு யோட்டிக் கொண்டே போய் வழிநடுவில் மாலையிலே மடக்கிவ் ஸமிதாதானம் செய்திருந்த தருணத்திலே அக்னி அனந்த என்னுமொரு பாதத்தையும் அதன் நான்கு பாகங்களையு மு சித்து, ஹம்ஸத்தினிடமிருந்து மூன்றும் பாத மறிவாயாக வென் முன்போலவே மறு நாள் மாலையில் அன்னத்தினிடம் ஜ்யோ மான் என்ற பாதத்தை அதன் நாலு அவயவங்களோடு அறிந்த அது சொன்னபடியே அதற்கு மறுநாள் மாலையில் மத்கு என்

நீர்ப் பறவையினிடமிருந்து ஆயதநவாந் என்ற பாதத்தை அவயவங்களோடு கற்றறிந்து ஆசார்யனகம் புகுந்தான். பார்த்த மாத்திரத்திலே ஆசார்யனும், ஸத்யகாமா! நீ ப்ரம்மத்தை யறிந்தவனாகவே காண்கிறாய். யார் உபதேசம் செய்தனரோ என வினவினார். சொன்னவர் மனிதரல்லவென்றுள்ளபடி விண்ணப்பித்து, ஆசார்யமூலமாக அறியப்பட்டால் தான் வித்யையால் பெறும் பலனுண்டு. ஆகவே ஸ்வாமியே உபதேசிக்கவேணு' மென்று வேண்டிக்கொண்டான். அந்த வேண்டுதற்கிணங்கி ஆசார்யனும் அதனை அங்ஙனமே முழுமையும் ஒருமுகமாக உபதேசித்தார். அவைகள் உபதேசித்ததும் அவர் உபதேசித்ததும் எல்லா மொன்றே. கொஞ்சமும் குறைபாடெங்குமில்லை.

10–15. மேற் சொன்ன ஸத்யகாமனிடத்தில் ப்ரம்மசர்யம் பெற்றிருந்தவன் உபகோஸலன். பன்னிரண்டு வருஷ காலம் இவன் அவருடைய வைதிகாக்நிகளைப் பாதுகாத்துப் பரிசர்யை செய்து வந்தான். அநுப்பிய சீடர்களை யெல்லாம் உபதேசத்தை முடித்து அநுப்பிவருமவர் இவனுக்கு மாத்திரம் பூர்த்தி செய்யாமலே இருந்தார். ஆசார்யரின் மனைவியானவள், 'பாவம்! ப்ரம்மசாரி மிகவும் கிலேசப்பட்டு அக்னி சுச்ரூஷை செய்தானே. உபதேசியாவிடில் தங்களை அக்னிகள் என்ன நினைக்கும்படியாமோ. உபதேசிக்கலாமே' என்று புருஷகாரமாகவும் நின்றாள். ஆகிலும் அவர் உபதேசியாமலே வெளியூர் சென்று விட்டார். ப்ரம்மசாரி மனோவ்யாதியினால் நொந்து கிடந்தான். ஆசார்யன் மனைவி அவனை ஆஹாரம் உட்கொள்ளும்படி வேண்டியும் அவன் மறுத்துவிட்டான். 'எத்தனையோ விஷயங்கள் பாதித்துவாக் கூடியவைகள் இருப்பதால் வெகு விதமான வ்யாதிகளாலே வயிறு நிரம்பி யிருக்கிறது. உண்ணகில்லேன்' என்றான். அக்னிகளுக்கு அவனிடம் தயை முதிர்ந்துவிட்டது. அவனுக்கு, 'ப்ராணன் பிரம்மம். கம் க்கம் (க் ஖ம்) ப்ரம்மம்' என உபதேசம் செய்தன. க் ஖ம் என்பதற்கு அளவில்லா வானந்தரூபனென்கிற பொருளையும் கேட்டுணர்ந்தான். பிறகு ஐஹிகமாகவோ ஆமுஷ்மிகமாகவோ ஒரு குறையு மில்லாமலிருக்க அக்னி வித்யை யென்பதையு முபதேசித்தன. 'இதற்கு மேலுள்ளவற்றை ஆசார்யன் உபதேசிப்பார்' எனவும் கூறின. வெளியூரிலிருந்து ஆசார்யன் வந்து அவன்முகத்தைக் கண்டதும், 'என்ன உன் முகம் ப்ரம்மஜ்ஞானியினுடைய முகம் போல் ஒரு வெளிச்சிறப்பு கொண்டிருக்கிறதே. யார் உபதேசித்தனர்' என்று கேட்டார். உண்

மையில் அவன் பூர்ண ப்ரம்மஜ்ஞானம் பெருமலிருந்ததால் கொஞ்சம் பெற்று மிருந்ததால் ப்ரம்மஜ்ஞானம் பெறவில்லை யென்றோ, பெற்றேன் என்றோ சொல்ல முடியாத வண்ணமாயிருந்து, இவ்வக்னிகள் இப்போது காணும் வண்ண மிராமே வேற்றுருவங் கொண்டு உபதேசித்தனர் எனவும் விண்ணப்பித்து, நியமனப்படி அறிந்ததையும் இன்னதென்றறிவித்தான். 'ஏதோ அற்ப பலன்களை உனக்குபதேசம் செய்து நின்றன அவை. நான் உனக்கு நற்கதி காணவைக்கிறேன். நான் சொல்வதை யறிந்தாயாகில் தாமரையிலையில் தண்ணீர் தட்டாதது போல் பாபம் ஆத்மாவில் ஒட்டா தொழியும், ஆத்மா வென்பது கண்ணுள்ளே காணக் கூடியது. இதற்கு அழிவு கிடையாது. பயத்திற் கிடமேயில்லை. இது தான் ப்ரம்மம். கண்ணிலே நெய்யை அல்லது நீரை வார்த்தால் அதில் அது தட்டாமே போய் விடுகிறதன்றோ? ப்ரம்மத்தின் ஸ்தானத்திற்கே இம் மஹிமை யென்றால் ப்ரம்மத்தின் மஹிமையைச் சொல்ல வியலுமோ' என்றெல்லாம் சொல்லி அனேகம் கல்யாண குணங்களையு முபதேசித்து, 'இவ்வுபஸனம் செய்தவன் முமுக்ஷுவாகையாலே மரணம் நேர்ந்த பிறகு இவனுக்குச் செய்யவேண்டும் சடங்குகள் நடந்தேறு விட்டாலும் இவன் உடனே (அர்ச்சிராதி மார்க மென்கிற தேவயான மார்கத்தாலே) அக்னி, பகல், சுக்லபக்ஷம், உத்தராயணம், ஸம்வத்ஸரம், சூரியன் சந்திரன், மின்னல் அதைச் சார்ந்த அமாநவன் என வுள்ள வழி நடத்தும் மஹான்களாலே வழி நடத்தப்பட்டு அவ் வமாநவனாலே ப்ரம்மத்தினிடம் சேர்க்கப் படுகிறான். பின்பு ஒருகாலும் இவ்வுலக க்லேசத்திற்குட்படுவதில்லை' யென்றுபதேசித்தார் ஆசார்யன்.

இது உபகோஸலவித்யை. நடுவில் அக்நிகள் உபதேசித்தது அக்நிவித்யை

16, 17. யஜ்ஞத்தைப் புகழ்ந்து, அதில் நான்கு ருத்விக்குகளும் மனஸ்ஸு, வாக்கு என்னும் இரு சக்கிரங்களைக் கொண்டு அந்த வண்டியையோட்டி வைப்பதையும், ஒரு சக்கிரம் கெட்டாலும் வண்டி விழுந்துவிடு மாகையாலே எல்லாம் சரியானபடி இருக்க வேண்டும் ஏதேனும் செய்யும் அங்கங்களிலே ஏற்றத்தாழ்வு ஏற்படுமாகில் ப்ராயச்சித்த ஹோமம் செய்ய வேண்டு மென்றும், அதற்கு மூன்று வ்யாஹ்ருதிகள் முக்கிய மென்றும், அவை மூன்று வேதங்களினின்று தோன்றினவை என்றும், இதை யறிந்த ப்ரம்மாவை

கொண்டுதான் ருத்விக்குகளையும் யஜமானனையும் யாகத்தையும் காக்க வேண்டும் என்றும் சொல்லிற்று.

5. 1-2. இனி ப்ராணவித்யை-ஜ்யேஷ்டனும் ச்ரேஷ்டனுமாம் ப்ராணன் என்றுபாஸிக்க வேண்டும்.

கர்ப்பம் தரிக்கப் பட்டது முதலே அதன் வளர்ச்சிக்கு ப்ராணன் காரணமாகிறது. கண், காது முதலான உருவங்கள் உண்டான பிறகுக் கருவிகளான இந்திரியங்கள் இடம் பெறுகின்றன. ஆகவே ப்ராணன் மூத்தவனாய் ஜ்யேஷ்டனென்னப் படுகிறான். ச்ரேஷ்டனுமவனே. எனெனில், இதை உபாக்யானத்தைக்கொண்டு விளக்குவோம். ப்ராணனும் இந்திரியங்களும் யார் உயர்ந்தவனென்று கலஹம் செய்து கொண்டு ஸ்ருஷ்டித்த ப்ராஜாபதியினிடம் போய் வ்யவஹாரத்தைத் தீர்க்க வேண்டிக்கொண்டன. அப்போது அவர் சொன்னதாவது, 'உங்களுக்குள் யார் சரீரத்தை விட்டு வெளிப்பட்டால் சரீரம் நிலைகுலைந்தழியுமோ, அவரே ச்ரேஷ்டரென்றதாம். வாக்கு ஒரு வருஷ காலம் வெளியில் இருந்து பார்த்தது. ஊமை போலவே யிருந்து சரீரம் ஜீவித்திருந்தது. இப்படி குருடும், செவிடும், தெளிந்த மனமற்றவனும் ஜீவித்திருக்குமா போலே பிழைத்திருப்பதை மற்ற இந்திரியங்களும் கண்டன. ப்ராணன் வெளிக் கிளம்பப் பார்த்தது. கட்டியிருக்கும் கொழுத்த குதிரை கட்டுத்தறியில் முளைகளையெல்லாம் பிடுங்கிக் கொண்டு புறப்படுமாபோலே அது புறப்பட, வாக்கு முதலான புலன்கள் சரீரம் போலே வதைக்கப்பட்டு, 'வேண்டாம் வேண்டாம்' என்று தடுத்து எங்களுக்குள்ள பெருமைகள் யாவும் உன்னுடையனவே என ப்ராணனைத் துதித்தன. வாக்கு விசேஷமாகப் பணம் பெறுவிப்பதும், கண் எவ்வுலகிலும் ப்ரதானமாய் மேடு பள்ளம் தெரிவித்து நிலைக்கச் செய்வதும், காது ஐஹிகமும் ஆமுஷ்மிகமுமான எல்லாப் பலன்களையும் பெறச் செய்வதும், மனது ஆத்மாவிற்கு எல்லாக் குணங்களையு முண்டாக்குவது மெல்லாம் ப்ராணனுடையவையே யென்று தம் பெருமைகளை யெல்லாம் ப்ராணனுக்கே அர்ப்பணம் செய்தன. பிறகு உலகம் புசிக்கு மன்னமெல்லாம் ப்ராணனுக்கே யென்றும் புசிப்பதற்கு முன்னும் பின்னும் அருந்தும் ஆசமந தீர்த்தம் அதற்கு உடை யென்றும் சொல்லி ஊணும் உடையும் அவை யளித்தன. ஆக ப்ராணனை இங்ஙனம் உபாஸிப்பதென உணர்த்தினபடி.

பிறகு பெருமையைப் பெற விரும்புவோன் ப்ராண விஷயமாகச் சில ஹோமம் முதலானவற்றைச் செய்யும் வகையான மந்த்தகர்ம வென்றதொரு க்ரியையை யுபதேசித்து இங்ஙனம் ஹோமம் செய்தவனோ இதைப் போல ஏதேனும் ஒரு காம்ய கர்மத்தைச் செய்பவனோ ஸ்வப்நத்திலே சுந்தரியான ஸ்திரீயைக் கண்டானாகில் தனக்குப் பலன் கை கூடிற்றெனத் தெளியலா மென்றது.

3-10. பஞ்சாக்னி வித்யை. அருண மஹிர்ஷியின் பேரனை ச்வேதகேது என்பவன் பஞ்சால தேசத்திலே ஸதஸ்ஸுக்குச் சென்றான். அங்கே ப்ரவாஹண னென்ற ராஜர்ஷியிடம் நெருங்கினான். ராஜர்ஷியும், பிள்ளாய்! தமப்பனார் உமக்கு உபதேசங்களைச் செய்தருளினாரா?' என்று கேட்டான். இவனும் 'ஆம்' என, ப்ரவாஹணன் மேல்வருமாறு வினவினான்.—

க. 'ப்ரஜைகள் மரண மடைந்த பிறகு போகுமிட மெது தெரியுமா?'

'பூஜ்யரே! எனக்குத் தெரியாது.'

உ. திரும்பிவரும் போதுள்ள வழி தெரியுமா?

'தெரியாது'

ங. 'தேவயாந மார்க்கம், பித்ருயாண மார்க்கம் என்றவையின் வேறுபாடு தெரியுமா?'

'தெரியாது.'

ச. மேலுலகம் போய்ச் சேர்ந்த ப்ராணிகள் யார். தெரியுமா?

'தெரியாது.'

ரு. ஐந்தாவது ஆஹுதியில் மனிதனைகப் பிறப்பது தெரியுமா?

'ஒன்றும் தெரியாது.'

'ஆகில் நீர் உபதேசம் பெற்றதென்? இவைகளை யறியவில்லையாகில் உபதேசம் பெற்றதாக எங்ஙனம் கூறுவது?'

இங்ஙனம் கேட்டதும் ச்வேதகேது மிக்க ஆயாஸமுற்று தமப்பனார் இருக்குமிடம் ஓடிவந்து தனக்கு நேர்ந்த மாநபங்கத்தைச் சொல்லி வருத்தப்பட, தமப்பனாரான கௌதம உத்தாலகரும், 'குமாரனே! எனக்குத் தெரிந்திருந்தால் சொல்லாமலிருப்பேனோ' என்று

சொல்லி, தாமே அதை அரசனிட மறிந்துவா வந்து சேர்ந்தார். ப்ரவாஹணனும் வான் அளித்திருந்தும் வேறு ஏதாவது கொடுத்தனுப்பிவிட முயன்று அது வீணாக, அவ்வித்யையின் அருமையைச் சொல்லி, ராஜகுலத்தில் மாத்திரம் இருந்த அவ்வித்யையை அவருக்கு உபதேசித்தான்.

ஐந்து அக்னிகளாவன:—ஸ்வர்க்கம், மேகம், ப்ருதிவி, புருஷன், ஸ்திரீ என்றவை. ச்ரத்தையோடு புண்ய கர்மம் செய்தவன் மாண மடைந்ததும் உடலினின்று கிளம்பிய பூதஸூக்ஷ்மம் முதலில் ஸ்வர்க்கம் என்கிற அக்னியில் ஹோமம் செய்யப்படுகிறது. அங்கு வெகு போக்யமான சரீரம் எடுத்து இருந்த பிறகு அவன் பூதஸூக்ஷ்மம் மேகத்திலே சேர்க்கப்படுகிறது. பிறகு பூமியிலே பல தானியம் முதலான ஆஹாரத்திலுட்புகுந்து நிற்கிறது. பிறகு புருஷனின் உடலிற் சேர்ந்து ஸ்திரீ யென்னப்படும் ஐந்தாவது அக்னியிலே ஹோமம் செய்யப் பெற்று புருஷ வடிவம் கொள்கிறது. அங்கே பத்து அல்லது ஏறக்குறைய சில மாதங்கள் தங்கி பிறந்து ஆயுள் வரைக்குமிருந்து மறுபடி மரித்து முன் போல் போய் வருகிறது.

இங்ஙனம் ஸம்ஸரிக்கும் ஆத்மாவின் உள் நிலையை (ஆத்மாவை உடல் புலன்களெல்லாவற்றினும் வேறான தென்றவாறாக) அறிந்தவரும், மற்றும் வெகு ச்ரத்தையுடன் வநாந்தரங்களிலே ப்ரம்மத்தையுபாஸிப்பவரும் அர்ச்சிராதி மார்க்கத்தாலே ப்ரம்மத்தைப் பெறுகிறார்கள். இந்த மார்க்கம் தேவயாந மார்க்கம்.

இதுவின்றி ஊரில் ஒன்று சேர்ந்து பலவித யஜ்ஞங்களையும், குளம் வெட்டுவது, ஆலயம் கட்டுவது முதலானவற்றையும், தாந தர்மங்களையும் பலன்களைக் கோலிச் செய்பவர் பித்ருயாண மார்க்கம் வாயிலாக ஸ்வர்க்கம் சென்று அங்குள்ளாருக்குப் போக்யமாகச் சந்திரனைப் போன்ற சரீரம் பெறுவர். அம் மார்க்கமாவது—புகை, இரவு, க்ருஷ்ணபக்ஷம், தக்ஷிணாயனம், பித்ருலோகம், ஆகாசம், சந்திரன் என்ற முறையிலமைந்தது.

திரும்பின பிறகு வரும் மார்க்கமாவது:—ஆகாசம், வாயு, புகை, மேகம், மழை, ஓஷதிகள் எனவாம். ஓஷதிகளிலிருந்து சரியானபடி புருஷனிடம் போய்ச் சேருவது வெகுவாகத் தாமதிக்கும். பிறகு அவனவனது முன் கர்மத்திற்குத் தகுந்தபடி உச்ச நீச ஜன்மங்கள் ஏற்படுகின்றன.

கீழ்ச் சொன்ன மார்க்கங்களிலே ஸம்பந்தம் பெறுமே அடிக்கடி பிறப்பதும் மரிப்பதுமாய் ஈ, கொசு, புழு, பூச்சிகளைப் போலாம் ப்ராணிகளுமுண்டு. இவற்றிற்கு மேலுலகத்திற்குச் செல்வதென்பது இல்லை.

பஞ்சமஹா பாதகிகளாவார், பொன் வெள்ளி திருடுகிறவனும், கள் குடிப்பவனும், குருதாரகமனம் செய்பவனும், ப்ரம்மஹத்யை செய்பவனும், இந்நால்வரில் ஒருவரோடு ஸஹவாஸம் செய்பவனும். பஞ்சாக்நிவித்யையில் இழிந்தவனுக்கு மஹா பாதகிகளோடு சேர்ந்ததாலேற்படும் பாவம் கிடையாது. (இது இவ் வித்யைக்குள்ள தொரு சிறப்பு.)

11-24. வைச்வாநரவித்யை. ப்ராசீநசாலர், ஸத்ய யஜ்ஞர், இந்திரத்யும்நர், ஜநர், புடிலர் (வுடிலர்) என்ற, அத்யயநமும் அநுஷ்டான மும் நிரம்பின மஹர்ஷிகள், 'நம் ஆத்மா யாது 'ப்ரம்மமென்' எனச் சேர்ந்து ஆராயலாயினர். கடைசியாக, 'அருணரின் புதல்வரான உத்தாலகர் இது விஷயத்திலே நல்லறிவுள்ளவர். அவரிடம் சென்று தெளிவோம்' என்று அவரை யணுகினர். அவரும், 'இவர்களின் கேள்விகளுக்கு யான் மறுமொழி கூற வியலேன். ஆக வேறொரு வரையே குறிக்க வேண்டும்' என்று தீர்மானித்து, 'இது விஷயத் திலே நன்கு தெரிந்தவர் கேகய தேசத்தரசன் அச்வபதி. அவனிடம் செல்வோம்' என்றார். அறுவரும் அங்கே சென்றனர். அவ் வரச னும் இவர்களைத் தனித் தனியே செவ்வனே ஸத்கரித்து, காலையில் எழுந்தவுடன் இவர்களிடம் சென்று, 'எனது தேசத்திலே திருடன் க்ருபணன், குடியன், ஆஹிதாக்நியல்லாதவன், ஜ்ஞாநமிலாதவன் பர தாரத்தினிடம் செல்பவன், பரபுருஷ சம்பந்தமுள்ள ஸ்திரீ என் னப்படுபவர் கிடையார். ஆக இங்குள்ள தனம் சுத்தமானது. இப் போது யாகம் செய்யப் போகிறேன். அதிலே ருத்விக்குகளுக்கு அளிப்பது போல் தங்களுக்கும் த்ரவ்யம் அளிக்கிறேன். இருக்க வேண்டு மென்றான். இவர்களும், 'எவர்களுக்கு எது வேண்டுமோ அதுதான் அவர்களுக்கு தனம். நாங்கள், வைச்வாநராத்மாவைக் கற்க வந்தவர்கள். எங்களுக்கு அதை யளிக்க வேண்டு'மென்றனர். ஆகில் நாளைத் தினம் காலையில் அங்ஙனம் ஆகக்கடவதென்றான் ராஜர்ஷி அவர்கள் ப்ராம்மணரான படியாலே அவர்களிடமிருந்து சுச்ரூஷையை யபேக்ஷியாமலே உபதேசிக்கத் தொடங்கினான். அவர்களுக்கு

விவாதம் இருப்பதைத் தெரிந்து அவரவர் உபாஸிக்கும் வண்ண மறிந்து தத்துவத்தைப் பிறகு உபதேசிப்பது நலமென நினைத்து தனித் தனியே ஒவ்வொருவரையும், அவரவர் வைச்வாநராத்மோ பாஸனம் எவ்வண்ணம் செய்கின்றனர் என்பதைத் தெரிவிக்கச் சொன்னான்.

கீழ்க் குறித்த ஆறு பேரும் முறையே, த்யுலோகம், ஆதித்யன், வாயு, ஆகாசம், ஜலம், ப்ருதிவி என்பவற்றில் ஒவ்வொன்றை வைச்வாநராத்மாவாக உபாஸிப்பதாகச் சொன்னார்கள். அரசனும், 'இவை யெல்லாம் வைச்வாநராத்மாவின் அவயவங்கள். இவை அடைவாக, தலை, கண், ப்ராணன், உடல், நீர்ப்பை, பாதங்கள் என்ற அவயவங்களாம். உண்மையில் இவை வைச்வாநராம்சங்களாக இருப்பதாலே உபாஸிப்பவருக்குப் பலவிதமான இம்மைப் பலன்கள் காண்கின்றன. நீடித்து இதனையே உண்மையாகப் பற்றினால் உபாஸிப்பவனின் தலை முதலிய அங்கங்கள் அழியும்படியாம். இவற்றை யெல்லாம் கீழ்ச்சொன்ன அங்கங்களாக அததன் பெயருடன் அறிந்து எல்லாம் ஒன்று சேர்த்து விச்வரூப வைச்வாநரோபாஸனம் செய்யவேண்டும். பலன் அந்த பரப்ரம்மமாகிற பரமான்னமே யாம். இங்ஙனமுள்ள ப்ரம்மத்தினுடைய அவயவங்களைத் தன் உடலின் அவயவங்களிலேறிட்டு அந்த ப்ரம்மத்தை இதிலே வைத்துத் தன் உடலிலுள்ள பாகங்களை அக்நிஹோத்திரத்தின் கருவிகளாகக் கருதி வயிற்றிலிருக்கும் வைச்வாநராக்நியிலே (ப்ராணாக்நி ஹோத்ரத்தை) தனக்கு முதன் முதல்கிடைக்கு மன்னத்தைக்கொண்டு ஐந்து ப்ராணாஹுதிகளை அவற்றிற்குள்ள முறைப்படி செய்தால் பஞ்ச ப்ராணன் களும், அவற்றின் வாயிலாக இந்திரியங்களும், அவற்றை நியமிக்கும் தேவர்களும், அவர்களைச் சார்ந்த உலகும் த்ருப்தி பெறும். இங்ஙனம் உபாஸிப்பவனுக்குப் பெருந் தீயில் அகப்பட்ட பஞ்சுபோல் பாபங்களெல்லாம் எரிந்துபோம். பசியுடன் தவிக்கும் பிள்ளைகள் தாயை அண்டியிருக்கிற வகையிலே இவ்வக்நிஹோத்ரத்தை யன்றோ உலகம் ஆச்ரயித்திருக்கிறது' என்றுபதேசித்தான்.

6. ஸத்வித்யை. அருண மஹர்ஷியின் பேரன் ச்வேதகேது என்பவன் இருந்தான். அவன் தந்தை அவனைக் கூப்பிட்டு, 'ஓ ச்வேதகேதுவே! ப்ரம்மசர்யம் பெற்றுக் கொள். நம் குலத்திலே அத்யயனம் செய்யாமே இங்ஙனம் வ்ராத்ய ப்ராம்மணரா யிருப்ப

தில்லையே யென்றூர். பன்னிரண்டு வயதான ச்வேதகேதுவுக் உணர்ச்சி எற்பட்டது. வெளியே போய் குருகுல வாஸம் செய், எல்லா வேதங்களையும் ஸாங்கோபாங்கமாகச் செவ்வனே கற்று, இ கற்க வேண்டிய தொன்றில்லை யென்ற இறுமாப்புடன் இருபத்திஞ கரம் வயதானதுமே திரும்பித் தன்னில்லம் வந்து புகுந்தான். அ னைப் பார்த்துத் தந்தையானவர், 'என்ன ச்வேதகேதுவே! இ அறியவேண்டிய தொன்றில்லையென நினைத்தவன் போலே கா கிருய், எதைக் கேட்டுச் சிந்தனை செய்து த்யானித்தால் உலகில் எ லாம் கேட்டுச் சிந்தித்து த்யானிக்கப் பெற்றதாமோ, ஸர்வத்தைய நியமிக்கு மதனை உபதேசிக்கும்படி ஆசார்யனிடம் கேட்டாயோ என்று வினவினூர். குமாரன் ஆலோசித்தான், இதென்ன இப்படிய ஒரு வஸ்து இருக்கலாகுமோ? அது ஒன்றை யறிந்தால் உலகெல்லா அறிந்ததா மென்கிருரே. இங்ஙன மொன்றுண்டாகிலன்றே, நா இதனைக் கேட்டுத் தெரிந்து கொள்ளாததொரு குற்றமாம் என் வாறு. ஆகவே, 'அங்ஙன மாவதொன்றுண்டோ' எனறுன். தந் யும் அதற்கு என்னத் தடை? உலகிற் பார். ஒரு மண்கட்டியை பார்த்திருந்தால் அதிலிருந்துண்டாம் குடம், மடக்கு முதலானவை யெல்லாம் பார்த்தவை யாய்விடுகின்றன. ஒரு பொன்னுருவை கண்டால் அதனுல் செய்தவை யெல்லாம் கண்டவையாகின்றன. ஒ இரும்பைக் கண்டு விட்டால் அதனுலாய கருவிகளனைத்தும் காண பெற்றன வாகின்றன. ஏன்? ஒன்றே பல உருவங்களைப் பெற் அவ்வுருவங்களுக்குத் தக்க பெயரும் பெறுகின்றதால். ஆகக் காரண வேறு, அதிலிருந்து வரும் காரியங்கள் வேறென்ற கொள்ன இங்ஙனம் உண்மை யாகாது. ஆக உலகெல்லாம் ஒரு வஸ்துவினி மிருந்து பிறந்ததாகில் அதை யறிந்தால் இதெல்லாம் அறிந்ததாக தட்டில்லையே யென்றூர். குமாரன் விழித்துக் கொண்டான். நம்மிட திலே அளவில்லாக் கருணை பொருந்திய நம் ஆசார்யன் இதனை யே நமக்கு உபதேசிக்கவே யில்லை? நாம் கேட்காவிட்டாலும் கிருபை ஞல் கற்பிப்பவரல்லரோ அவர். இது ஒருக்கால் அவரும் அறியா தொன்று யிருக்கலாம் என ஆஹித்துத் தந்தையினிடம் விண்ண பித்து இவரிடமே இதைக் கற்க விரும்பி ப்ரார்த்தித்தனன். தந்தை மிசைந்து இவ்வாறு உபதேசித்தனர்.

பலவகை வஸ்துக்கள் நிறைந்துள்ள இவ்வுலகெல்லாம் ஸ்ரு டிக்கு முன்பு ஒரே வஸ்துவாய் ஸ்ருஷ்டி கர்த்தாவாகக் கூட இர

டாவது வஸ்து இன்றி இருந்தது. இந்த ப்ரபஞ்சமே காரணகார மாய் இருந்த தென்னுமே, இது ஒரு விதமாகவு மில்லாமலே இருந்த தென்றும், த்ரவ்யம் முன் இல்லாமலே பின் உண்டாகிறதென்றும் சிலர் சொல்லுவர். இந்தத் தர்க்க வாதம் வெறுக்கத் தக்கதாம். உலகில் ஒன்று ஒன்றாக மாறுவதைப் பார்த்திருக்கிறோமே யல்லது ஒரு விதமாகவு மிராமற் புதியதொரு த்ரவ்யத்தைக் கண்டதில்லை. மண்கட்டி முன்னே குடமாக விராமல் மண்ணாக விருந்து, பிறகு குடமாயிற்றென்றால் இசைய வியலும். மண் வேறு; குடம் வேறு. மண்ணாகக் கூட முன் இராமல் குடமென்ப துண்டாகிறதென்றால் அநுபவத்திற்கும் யுக்திக்கு மிது பொருந்தாது. வீண் கற்பனை யதிக மாகும். ஆக ஸ்ருஷ்டிக்கு முன் இருந்ததொன்றே பலவாக வாயிற் றென்று கொள்க. ஆகக் கார்யமும் உண்டாவதற்கு முன்னும் ஒருவித மாக இருந்ததென்றும், அதனால் ஸத்து எனப்படுமென்றும் கொள்க. இதனை விவரிக்கிறோம். அவ்வஸ்து, நான் வெகுவாக ஆகக் கடவேன் என்று ஸங்கற்பம் செய்துகொண்டு தேஜஸ்ஸை ஸ்ருஷ்டித்தது. தேஜஸ்ஸா யிருந்து ஜலத்தை ஸ்ருஷ்டித்தது. ஜலமாயிருந்து ப்ருதி வியை ஸ்ருஷ்டித்தது. இந்தப் பூதங்களும் உலகில் ப்ராணிகள் என் னும் பூதங்களாயின. அந்த ப்ராணிகள் அண்டஜம், ஜீவஜம், உத்பிஜ் ஜம் என்று மூன்று வகையாம். அவையாவன—முட்டையினின்றுண் டாவது, மாடு மனிதனைப்போல் ப்ராணியினிடமிருந்தே பிறப்பது, பூமியைப் பிளந்து மரம், செடி இவற்றைப் போல் உண்டாவதென் றவை. இம்மூன்றும் வகுப்பிலே ஸ்வேதஜமும் (வியர்வையி லிருந்துண் டாம் ஜந்துவும்) சேரும். ஆக நான்காகக் கூறுமே மூன்றென்றது. இவை யுண்டாம் வகையாவது—'முன் சொல்லப்பட்ட மூன்று மஹா பூதங்களிலும் ஜீவாத்மாவோடுஸத்து ப்ரவேசித்து நாமரூபங்களைச் செய்யக்கடவேன் (உருவுண்டாக்கிப் பெயரும் தனித் தனியே வைக் கக் கடவேன் என்று ஸங்கற்பித்து, அதற்காக மூன்று மஹா பூதங்களையும் த்ரிவிருத்காரணம் செய்து ஸங்கற்பித்த படியே யாயிற்று. த்ரிவிருத் காரணமாவது ஒவ்வொன்றையும் மூன்றும் கலந் ததாக்குகை. ஆகவே இப்போது நமக்குக் காணப்படும் நீர், நிலம் முதலியன சுத்தமான நீர் நிலம் முதலியன வாகா. இப்போதுள்ள நீரில் சுத்த நீர்ப்பாகம் பாதி, மற்ற பாதி மற்ற பூதங்கள். இப்படி நிலத் திலும் தேஜஸ்ஸிலும் காண்க. [இதைப் பஞ்ச பூதங்கள் என்று எடுத்துச் சொல்லும்போது பஞ்சீகரணமென்றும் சொல்வதுண்டு.]

இப்படி அந்தந்த பூதம் பாதி மற்றவை பாதியாகச் சேர்த்து வுரு வாக்கி அவற்றிலிருந்து (சரீரம்) உடலை ஸ்ருஷ்டித்து ஜீவாத்மாவுடன் உட்புகுந்து ஒவ்வொரு வஸ்துவாகவும் பரப்ரம்மம் நிற்கிறது. இங்ஙனம் ஒன்று வெகு வாயிற்றென்க.

த்ருவிருத் காணம் செய்யப்பெற்ற வஸ்துக்களே நமக்கிங்கே காணப்படுமவையெல்லாம் என்பதைப் பல உதாரணங்களிலிருந்து காணலாம். தேஜஸ்ஸுக்கு இயற்கை நிறம் சிவப்பு, ஜலத்திற்கு வெண்மை, ப்ருதிவிக்குக் கருமை. இங்ஙனமிருக்க நெருப்பு முதலானவற்றில் மூன்று நிறங்களையும் பார்க்கிறோம். இது த்ருவ்ருத்காணப்படி எல்லாம் சேர்ந்ததால் ஏற்பட்டதென்க. பிறவும் காண்க.

இங்ஙனம் மூன்று மஹா பூதங்களினின்று பிறந்த உடல் வளர்தலுக்கு உபயோகிக்கும் அன்னம் மூன்று பரிணமங்களைப் பெறுகிறது. அஸாரபாகம் மலமாய் விடுகிறது. ஸாராம்சம் மாம்ஸமாம். மிகவும் ஸாரமான நுண்ணிய பாகம் மனதைப் போஷிக்கும். அருந்தும் ஜலமும் நீர், இரத்தம், ப்ராணனைப் போஷிக்குமது என மூன்றாக மாறுகிறது. தேஜோமயமான ஆஹாரம் எலும்பு அதற்கு வேண்டும் ஸ்நேஹம், வாக்கை வளர்க்கும் பாகமென மாறுகிறது. தயிரைக் கடைந்தால் வெண்ணெய் வெளிக் கிளம்புமா போலே உட்கொள்ளும் ஆகாரத்திலிருந்து மனது, ப்ராணன், வாக்கு இவைகளுக்கு வேண்டும் ஸூக்ஷ்மாம்சம் வயிற்றிலுள்ள அக்நியில் பக்வப் செய்யப் பெறப்படும்.

அப்பா! நீ பதினைந்து நாள் சாப்பிடாமலிரு. நீரை நன்கு அருந்தி வா. ப்ராணனுக்கு அழிவு வாராது என்றார். அங்ஙனமே ச்வேதகேது நடந்து கொண்டான். பிறகுத் தந்தையினிடம் வந்து என்ன சொல்வது என்றான். நீ ஓதின வேதங்களைச் சொல் என்றார். ஒன்றுமே மனதிற் தோன்றவில்லை யென்றான். எரிந்த தணலில் ஒரு சிறுதுளி மாத்திரம் நின்றிருந்தால் அது ஒன்றும் எரிக்க மாட்டாது அதே உணர்ந்த புல்லும் சிறு சுள்ளிகளும் சேர்த்து ஊதி ஜ்வலிப்பிக்கப்பட்டால் எதையும் எரிக்கக்கூடும். அங்ஙனமே உண்ணுமலிருந்ததால் உனது பதினாறு அம்சங்களில் இப்போது பதினைந்து அம்சங்கள் போயின. இப்போது உண்டு வந்தாயானால் எல்லா அம்சங்களும் சேரும். உடனே நீ எதையும் சொல்லக்கூடு மென்றார். அவ்வண்ணமே உண்டு சொல்லத் திறம் பெற்றான். இப்படி மனதிற்கு

அன்னத்தின் நுண்ணிய அம்சங்களால் புஷ்டி ஏற்படுகிற தென்றது முதலானவற்றை விளக்கினூர். இவ்வளவால் உலகுக்கெல்லாம் காரண மாமொரு வஸ்து உள்ளே புகுந்து நியமிக்கும் சக்தியோடு இப்போது உரைக்கப்பட்டது. அவனும் தெளிந்தான்.

மறுபடியும் பிள்ளைக்கு உபதேசிக்கத் தொடங்கினூர். நித்ரையில் ஆத்மாவின் நிலையைச் சொல்லுகிறேன் என வாரம்பித்து, ப்ருதிவி ஜலத்திலும், ஜலம் தேஜஸ்ஸிலும், தேஜஸ்ஸை ஸத்து என்னப் படும் பரதேவதையிலும் லயிப்பதை நித்ரை, மரணம் இரண்டையு மெடுத்து ஒரு விதமாக நிரூபித்து மேலே சொல்லுகிறூர். தேனீக்கள் பலவகை மரங்களிலிருந்து ரஸமானதைக் கொஞ்சம் கொஞ்சமாக எடுத்து ஒன்று சேர்க்கிறன. அங்ஙனம் சேர்ந்த ரஸம், 'நான் இந்த மரத்தினின்று வந்தேன். நான் இந்த மரத்தியதாவேன்' எனத் தனித் தனியே தெரிந்து கொள்ள முடியுமா? அவ்வண்ணமே ஸத்து எனப் படும் பரமாத்மாவினிடம் ஒன்றின ஆத்மாக்கள் தங்களைத் தாங்கள் தெரிந்து கொள்ள மாட்டா. மாரி காலத்தில் கிழக்கும் மேற்குமாகப் பல ஆறுகள் ஓடிக் கடலில் வீழ்கின்றன. இவை கடலினின்றே மேகங்களாலுட் கொள்ளப்படுப் போய் மறுபடி வந்தவை. ஆகினும் அவற்றிற்கு அது தெரியாது. அங்ஙனமாகுக. பெரிய மரத்தை ஓரி டத்திலே கத்தியால் வெட்டினுல் பால் பெருகுகிறது. இப்படி ஜீவித் திருக்கும் மரத்திலே ஒரு கிளையை ஜீவன் விட்டால் அது உலர்ந்து விடுகிறது, பிறகு மற்றொன்றை விடுகிறது, அதுவும் காய்ந்து போகிறது. இப்படியே மொத்தமும்விட மொத்தமும் உலர்ந்து போய் விடுகிறது. இதனுல்—தேஹத்தைக் காட்டிலும் ஜீவன் வேறு. அவ னுல் விடப்பட்டால் இது மரித்து விடும், ஜீவன் மரிப்பதில்லை யென் றதாம். அருகிலிருக்குமந்த ஆலம் பழத்தைக் கொண்டுவா. விண்டு பார். எத்தனையோ விதைகளிருக்கிறன. அவற்றி லொன்றை விண்டு பார். ஒன்றும் தெரியவில்லை. வெகு நுட்பமா யிருக்கிறது. ஆயினும் இந்த நுட்பத்திலிருந்தே இவ்வளவு பெரிய ஆல மரம் கிளம்பி யிருக் கிறது. இவ்வளவையும் உண்டுபண்ணும் சக்திகள் அவ்விதையி னுள்ளே பொதிந்து கிடக்கின்றன. இப்படியே யாம் நாம் சொன்ன ஸத்து என்ற பரதேவதையு மென்று கொள்வாயாக. உப்புக் கட்டி யொன்றை ஒரு பாத்திரத்தில் நீரில், படுக்கும் போது, போட்டுவிடு. காலையில் எழுந்தவுடன் எடுத்து வந்து அது நீரிலே இருக்கிறதா பார். கையால் தடவிப் பார்த்தாலும் இல்லை. ஆகில் அந்தத் தீர்த்த (ஜல)த்

திலே கொஞ்சம் உட்கொள். என்ன ருசிக்கிறது? உப்பு கரைந்துவிட்டது. இருந்தும் தெரியவில்லை. ஆகக் காரண வஸ்துவும் இங்ஙன கரந்தெங்கும் பரந்துள்ளது, தெரியாதெனத் தேறும். ஒரு தேசத்தினின்று ஒருவனைக் கண்களைக் கட்டி வெகு தூரம் கொண்டுபோய் ஜனங்களில்லாத விடத்திலே விட்டுவிடுவோம். அவன் கீழ் மேல் திக்குகள் தெரியாமே பெருங் கூச்சலிடுவான். ஒருவன் இவனது கட்டை அவிழ்த்து இது உனது தேசம்போம் வழியென்று காண்பித்தால் க்ராமத்தின்மேல் க்ராமமாக நடந்தறிந்து தன் இடம் வந்து சேருவான். அதுபோல் ஆசார்யன் மூலமாகவே தன் தன்மை யறிய முடியும். அறிந்தவன், 'இந்த ஸம்ஸாரபந்தம் விட்டால் போதும் உடனே நான் என்னிடம் சேர்வன்' என்று கதறிக் கொண்டிருப்பான். ஒருவன் மரணமடையும் தருவாயிலிருந்தால் சேர்ந்தவர்கள் அண்டையில் வந்துட்கார்ந்து, 'நான் யார் தெரியுமா, நான் யார் தெரியுமா' என்று கேட்கிறார்கள். சில ஸமயம் அவன் அறிவதில்லை. ஏன்? அவனது வாக்கு மனதிலும், மனது ப்ராணனிலும், அது தேஜஸ்ஸு என்னப்படும் சரீர பூதஸூக்ஷ்மத்திலும், அது காரணவஸ்துவான பரதேவதையிலும் லயித்துவிட்டதால். திருடனென்றொருவனைக் கையும் பிடியுமாகப் பிடித்துவந்து, 'இவன் திருடன். தீயிற் காய்ப்புண்ட கோடரியை அவன் கையில் வைத்துப் பரீக்ஷியுங்கோள்' என்பர். அவன் உண்மையில் திருடியிருந்தால் அதனால் அவன் உடல் எரிக்கப்படும். இல்லையேல் அவனுக்கு ஒரு தீங்குமில்லை. வீடு பெறுகிறான். இவ் வுதாரணங்கள் பல கூறினோம். எல்லா முணர்ந்து, உலகெல்லாம் இந்தக் காரண வஸ்துவே என்றும், அது அழிவற்றது தோஷமற்றதென்றும், அது இதற்கெல்லாம் ஆத்மாவென்றும், உனக்குள்ளும் அந்த ஆத்மவஸ்து இருக்கிறதென்றும் தெளிந்து கொள் என உபதேசித்தார். ச்வேதகேதுவும் (தமப்பனார் உலகிலுள்ள உதாரணங்களைக் காட்டி இவ்வளவு அழகாக எடுத்துக் கூற) எளிதில் செவ்வனே தத்துவ ஜ்ஞானம் பெற்றான். உத்தாலகர் உபதேசம் உலகில் லௌகிகர் மனதிற் படியும்படி அழகாய் அமைந்துள்ளது.

7. பூமவித்யை. உபதேசித்தருளவேணும் என்றிவ்வளவே ஸநத்குமாரரை நாரதமஹர்ஷி சோகம் தாங்காமே தெண்டனிட்டு ப்ரார்த்தித்தார். இந்த நாரத மஹர்ஷியோ எல்லாம் தெரிந்தவர். ஆகவே ஸநத்குமாரர், 'உமக்குத் தெரிந்தவை யாவை, அவற்றைச்

சொல்லும்; பிறகு வேண்டியதைத் தெரிந்து கொள்ளலாம்' என்றார். அவர் தமக்குள்ள வித்யைகளை யெல்லாம் அடுக்கடுக்காகக் கூறி, 'எல்லா சப்தங்களையும் கற்றிருக்கிறேன். ஆத்மா இன்னதென்று தெரியாது. அதைத் தெரிந்தால்தான் சோகம் தீருமென்று தங்களைப் போன்றவர் சொல்லக் கேட்டிருக்கிறேன். ஆக ஆத்மோபதேசம் செய்ய வேண்டு' மென்று தம் கருத்திலுள்ளதை விளக்கினர். அது கேட்டு ஸநத்குமாரரும், நீர் ஓதியுள்ள சப்தங்களை ப்ரம்மமாக வைத்து உபாஸனம் செய்தால் அந்த சப்தங்கள் விளங்குமிட மெல்லாம் யதேஷ்டமாக ஸஞ்சரித்து ஆனந்திக்கலாமென்றார். இதற்கு மேல் ஏதேனு முண்டா என்று மேன் மேல் நாரதர் கேட்க மேன்மேல் ஒவ்வொன்றைக் கூறி ப்ரம்மமாக உபாஸனம் செய்யலாமென்றார். இப்படியவர் நாமம் (சப்தராசி), வாக்கு, மனது, ஸங்கல்ப்பம், சித்தம், த்யானம், விஜ்ஞானம், பலம் அன்னம், தண்ணீர், தேஜஸ்ஸு, ஆகாயம், நினைவு, ஆசை எனப் பதினொன்கை அடைவாகச் சொன்ன பிறகும் அதற்கு மேலானதெதென்று அவர் கேட்க, ப்ராணனை மேலானதாக உபதேசித்தார்.

இங்கே ப்ராணன் என்னப்படுவது ஜீவாத்மா வென்று அவர் தெரிந்து கொள்ளுமாறு அதை மேலே விவரித்தார். அதாவது— உலகில் கொடுக்கிறவன், வாங்குகிறவன், தந்தை, தாய், உடன் பிறந்தான், உடன்பிறந்தாள், ஆசார்யன் என்றூற் போலுள்ளவ ரெல்லோரும் ப்ராண னென்னப்படுகிறவர். உடலில் இதுள்ள வரையில் யாராவது திக்காரமாகப் பேசினுல்கூட இவன் பித்ருஹத்தி பண்ணுகிறவன், மாத்ருஹத்தி பண்ணுகிறவன் என்றவாறு உலகம் நிந்திக்கும். சீவன் உடலை விட்டு நீங்கினுல் பிறகு அந்த வுடலை எவ்வளவு புறட்டி நெருப்பில் எரித்தால் கூட ஹத்தியைப் பண்ணுகிறதாகச் சொல்லுகிறதில்லை யென்றார். பிறகு, இந்த ப்ராணனை உபாஸிப்பவன் தன்னை அதிவாதியாக, அதாவது உயர்ந்த புருஷார்த்தமாய் போக்யமான வஸ்துவை உபாஸிப்பவனுகச் சொல்லிக் கொள்வான். அங்ஙனம் சொல்லிக் கொள்ளலாம். ஆனுலும் இந்த ப்ராணனைக் கொண்டு அதிவாதியாவதை விட ஸத்யம் எனப்படும் ப்ரம்மத்தை (பரமாத்மாவைக்) கொண்டு அதிவாதியாவது தான் தகுந்தது. அப்படி யதிவாதியாவதற்கு அதன் உபாஸனம், அதற்காக மனனம், அதில் ச்ரத்தை, அதிலேயே நிலையான பற்றுதல், அதற்குத் தகுந்த செய்கை, இது உண்டாம்

படி அந்த ஸத்யமான வஸ்துவை ஸுகஸ்வரூபமாக அறிவது அதினும் வேறொன்று கேட்கவும் கருதவும் வேண்டாதபடி பெரும் ஸுகமாய் பூமா என்னப் படுவதென வறிவது அவசியம். இதற்கு மேற்பட்ட தொன்று கிடையாது. இதுவே கீழும் மேலும் எல்லாத் திக்குகளிலு மிருப்பது. 'இதே நான்' என்று நினைக்கவேண்டும். ஏனெனில் இது எதற்கும் ஆத்மா. இதிலிருந்தே முன் ப்ராணன் வரையிலாகச் சொன்னவையும் மற்று மெல்லா முண்டாகின்றன. இவ்வாத்மோபாஸனம் பெற்றவன் கர்மங்களிலிருந்து விடுபட்டு எங்கும் இஷ்டப்படி ஸஞ்சரிக்கும் சக்தி பெறுகிறான். இவனுக்கு மரணம், ரோகம், துக்க மென்பவை கிடையா. எல்லாம் இவனுக்குப் போக்யமே யாம். இவன் எதையு மறிவான். ஆயிரக்கணக்கான உருவங்களெடுத்து ஆனந்திப்பான். இப்படிக் கொத்த பலனைப் பெறும் உபாஸனமானது மனது சுத்தமானால்தானுண்டாம். மனது சுத்தமாவது சுத்தமான ஆஹாரத்தை உட்கொண்டால்தான்' என்றிவ்வாறு நிர்மல மனமுள்ள நாரத மஹர்ஷிக்கு ஸம்ஸாரத்தின் அக்கரையைக் காண வைத்தார் ஸநத்குமாரர். இவரை ஸ்கந்த னென்றும் சொல்வதுண்டு.

8. 1–6. தஹரவித்யை. (दहरविद्या). ப்ரம்மபுர மெனப்படும் இந்த சரீரத்திலிருக்கும் புண்டரீகம் (தாமரைப்பூ) போன்ற சிறிய ஹ்ருதயத்திலே சிறிய வாகாச மிருக்கிறது. அதனுள்ளிருப்பதை யறிந்து உபாஸிக்க வேண்டும். இவ்வளவு சிறிய ஆகாசத்திற்கு முள்ளே என்ன விருக்கு மெனவேண்டா. வெளியிலுள்ள ஆகாசத்தைப் போலே அந்த ஆகாசமும் பெரிதானதே. கீழ் மேலுலகங்கள், அக்னி, வாயு, ஸூர்ய சந்திராதிகள் எல்லாம் இதிலிருக்கின்றன. உபாஸகனுக்கு இங்கே கிடைப்பதும் கிடைக்காததும் எதுவும் இதனையே ஆதாரமாக வுடையதாம். ஆனாலும் எல்லாம் அதிலிருந்தாலும், இந்த உடல் உரு குலைந்தும் அழிந்தும் போனால் ஹ்ருதய புண்டரீகம் போய் விடுமே. அப்போது அதை யாதாரமாக வுடைய இவ்வாகாசமும் அழிய வேண்டியதாயிருக்க என்ன அதற்கு மேலுண்டு என வேண்டா. உடலழிவதால் அது அழிவதில்லை. அது நிர்விகார ப்ரம்மம். அதற்கு உடல் புரமென்பது தத்துவமன்று. அதுதான் புரம். அதிலல்லவோ எல்லாம் குடிகொண்டிருக்கின்றன. இப்படிப்பட்ட ஆகாசத்தில் உள்ளே இருப்பன எவை என்னில் காமங்கள்: கல்யாண குணங்கள். அவை எட்டு. அதனால் அவனை அபஹதபாப்மா,

விஜர:, விம்ருத்யு:, விசோக:, விஜிகத்ஸ:, அபிபாஸ:, ஸத்யகாம:, ஸத்ய ஸங்கல்ப: என்கிறது. உலகில் ஓர் அரசனை அண்டி சில கார்யங்களைச் செய்து இஷ்டமான பலன் பெறுவது போல் வேதத்தில் ஓதப்பட்ட சில கர்மங்களைச் செய்து புண்யபலன்களைப் பெறுகிறார்கள். அவை யெல்லாம் அழிந்துவிடும். ஆத்மாவையும் அதன் குணங்களையும் அறியாது இங்ஙனம் செய்வதால் யதேஷ்டமாய் இருக்க முடியாது. ஆத்மாவையும் அதன் குணங்களையும் உபாஸித்தவனுக்கு எல்லாப் பலன்களு முண்டு. மோக்ஷம் பெற்றானாகில் நினைத்தபடி யிருக்கலாம். தாய், தந்தை, ஸஹோதரன், ஸஹோதரி, தோழர்கள், ஸ்திரீகள், ஸுகவஸ்துக்கள் எல்லாத்துடன் இருக்க வேண்டும் என்று அவன் ஸங்கற்பித்துக் கொண்டால் அங்ஙனமே கூட அவன் இருக்கலாம். பரமாத்மாவினுடைய கல்யாண குணங்களை நாம் அறியாதது நமக்குள்ள அநாதி பாபத்தாலே. பூமிக்குள்ளே ஒவ்வோரிடத்தில் புதையலிருக்கிறது. அதன் மேலே எப்போதும் நடமாடி வந்தாலும் ஜனங்களுக்கு அது காண்கிறதில்லை. அது போல் ப்ரம்மமே நமக்குத் தெரியாம லிருக்கிறது. அவ்வாத்மா ஹ்ருதயத்திலிருக்கிறது. அது இருப்பதால் தான் இதற்கு ஹ்ருதய மெனப்பெயர். இந்த உபாஸகன் உடலினின்று பிரிந்த பிறகு பரஞ் சோதியை அடைந்து சுய ரூபத்தைப் பெறுகிறா னென்கிறார்களே, அந்த பரஞ்சோதி இந்த ஆத்மாதான். இது அழிவும் பயமுமில்லாத ப்ரம்மம். இதற்கு ஸத்யம் எனப் பெயர். சேதநங்கள், அசேதநங்கள் எல்லாவற்றையும் ஆள்கிறதென ஸத்யபதத்தின் உட்பொருள். இது எல்லா உலகங்களையும் ஒன்றோடொன்று கலந்தழியாதபடி ஆங்காங்கு நிறுத்திக் காக்கிறது. ஆகவே ஸேது. இதனிடம் ஒரு தோஷமுமண்டாது. இதை யடைந்தவன் தாபத்ரயமும் நீங்கி ஸுகப்படுவான். கிடைத்த பிறகு இதற்கு அழிவு கிடையாது. ஒரு பகலாய் உணர்த்தியே யாம்.

இதைப் பெற ப்ரம்மசர்யம் வேண்டும். ப்ரம்ம சர்யத்தாலே ப்ரம்ம லோகத்திலுள்ள, அரமென்றும், ண்யம் என்றும் சொல்லப்படும் இரு சமுத்ரங்களையும், ஐரம்மதீயம் என்ற தடாகத்தையும், ஸோமஸவந மென்னும் அலச மரத்தையுங் கடந்து, அபராஜிதை யென்னும் ப்ரம்மத்தின் ராஜதானியிலே புகுந்து ப்ரபுவிமித மென்னும் அவன் எழுந்தருளி யிருக்கும் அழகிய ஸ்தானத்திலே சென்று ப்ரம்மாநுபவம் பெறுகிறான். ஹ்ருதயத்தில் எத்தனையோ நாடிகள் இருக்கிறன. அவற்றிற்கும் ஸூர்ய கிரணங்களுக்கும் ஸம்பந்தமுண்டு.

ஹ்ருதயத்திலுள்ள நூற்றொரு நாடிகளில் தலைப்பக்கம் சேர்ந்தொரு நாடியின் வாயிலாகத் தலையைப் பிளந்துகொண்டு ஸூர்ய ரச்மி வழியாக ஸூர்ய மண்டலம் போய் மனோவேகமாக வைகுண்டம் போய்ச் சேர்ந்தால் முன் சொன்ன பலனெல்லாமுண்டு.

7-12. இனி இந்தப் பரவித்யைக்கு அங்கமாம் ப்ரஜாபதிவித்யை. ப்ரஜாபதி யென்பவர் தன் பிள்ளைகளான தேவாஸுரர்கள் க்ஷேமமடைய வேண்டுமென வாவல் கொண்டு கிருபையினால் வாக்ய மொன்றை உலகமெல்லாம் பரவவிட்டார். ஆத்மாவை அதன் எட்டு குணங்களோடு அறிந்தவனுக்கு ஸர்வ ஸுகமும் உண்டு என்பது அதினின்று விளங்கும்.

தேவர்களும் அஸுரர்களும் அதைக் கேட்டு அதன் பொருளை விரிவாக அறிய வாவல் கொள்ள, அத்தேவாஸுரர்களில் ப்ரதானரான இந்திரனும் விரோசனனும் ப்ரஜாபதியினிடமிருந்து அதன் பொருளைக் கற்க வந்து 32 - வருஷ காலம் ப்ரம்மசர்யத்துடனிருந்தார்கள். ப்ரஜாபதியும் இந்த ஆத்மா கண்ணில் தெரிகிறதென உபதேசித்தார். அப்போது ப்ரதிபிம்பம் தான் ஆத்மாவென்று அவர்கள் நினைத்துக் கொண்டு, கண்ணைவிட கண்ணாடியிலும் தண்ணீரிலும் நன்றாகத் தெரிகிறதே, அது தானே என்று கேட்டனர். அப்போது மடக்கில் ஜலம் வார்த்து நன்றாகப் பாருங்கள். நல்ல அலங்காரங்களையும் செய்துகொண்டும் பாருங்கள். ஏதேனும் தெரியாமலிருந்தால் கேளுங்கள் என்றார். பார்த்த பிறகு விரோசனன் இதுதான் ஆத்மாவென்று தீர்மானித்து அஸுரர்களுக்கு அதனையே உபதேசித்தான். அதனால் தேஹாத்ம வாதிகளானார்கள் அஸுரர்கள். இந்திரனுக்கு இதில் திருப்தி பிறக்கவில்லை. 'ப்ரதிபிம்பம் பிம்பத்தைப் போலாகிறது. பிம்பத்திற்குக் கோலம் செய்யாது குரூபமாக்கினால் ப்ரதிபிம்பமும் அங்ஙனமாம். இது ஆத்மாவாகுமா' என ஆலோசித்து மறுபடியும் வந்தான். படிப் படியாக ஸ்வப்நாவஸ்தையிலுள்ள ஆத்ம ஸ்வரூபம், தூக்கத்திலுள்ள ஆத்ம ஸ்வரூபம் இவற்றை உபதேசித்தார். அங்கங்கு கஷ்டமும் அஜ்ஞானமுமிருப்பதாலே இந்திரன் திருப்தியடையவில்லை.

கடைசியாக மொத்தம் 101 - வருஷ ப்ரம்மசர்யமான பிறகு, 'தஹரவித்யையில் எம்பெருமானுக்குச் சொன்ன எட்டு குணங்களும் இவனுக்குண்டு. உடலினின்று கிளம்பி உத்தம புருஷனைச் சேர்ந்து

சுயரூபம் பெற்று சுகப்படுகிறான். ஸங்கல்பிக்கிறபடி இவனுக்கெல்லாம் கைகூடும்' என்று இந்திரன் ப்ராஜாபதியினிடமிருந்து உபதேசம் பெற்று தேவதைகளுக்கு உபதேசித்தான். இதை அறிந்தவர் இங்ஙனம் பலன் பெறுகிறார்கள். (இந்த ப்ராஜாபதி வித்யையினால் ஜீவாத்ம ஸ்வரூபம் தெளிவாகும். அபஹத பாப்மத்வம் முதலான எட்டு குணங்கள் ஜீவாத்மாவுக்கு இயற்கையாயுள்ளன. இப்படியே ஜ்ஞானானந்த ஸ்வரூபமாயும் பரமாத்ம சேஷமாயுமிருப்பது இது. ஆக ஆத்ம ஸ்வரூபத்தை இந்த வித்யையாலே ஜ்ஞான யோக பலத்தாலே கண்டு அதன் பிறகு பக்தி யோகத்திலிழிந்து பெறும் பலனே மோக்ஷமாம். அப்பலனை இவ் வித்யையிலே சொல்லியிருப்பதும் இவ் வித்யையை அப்யஸிக்காமல் அப்பலனைப்பெற முடியாதாகையாலே யெனத் தெளிக).

13–14. இதற்குச் சான்றாக மேலே சில மந்த்ரங்களை யோதுகிறது. அவற்றின் பொருளாவது பகவானைக் கரிய திருமேனியுடையவனாகவும் சேதநாசேதநாந்தர்யாமியாகவும் இருவகையாக உபாஸிக்கிறேன் (இது ப்ரபத்திமந்த்ரமுமாம்.) குதிரை மயிரைச் சிலிர்த்து உதறுமாபோலே பாபங்களை உதறித் தள்ளி ராகுவினின்று விடுபட்ட சந்திரன் போலே சரீரத்தினின்று விடுபட்டு கருதார்த்தனாய் அழிவற்ற ப்ரம்மலோகம் போய்ச் சேருகிறேன். உலகில் நாம ரூபங்களைச் செய்து, தான் அவற்றிற்குட்படாமே ஆகாசமாய் நிர்மல ப்ரகாசமாய் அழிவற்ற ப்ரம்மாயிருப்பது ஆத்மா. அந்த ஸர்வ ப்ரஜேச்வரனைப் பெறுகிறேன். இனி ஸத்துவ குணத்தை யழித்து சுக்லதாதுவை உட்கொள்ளும் யோநியிற் ப்ரவேசம் பெறேன்; புநர்ஜன்மமில்லை என்றதாம்.

15. இந்தச் சாந்தோக்யோபநிஷத்திலே ஓதப் பெற்ற வித்யை யெல்லாம் பிரமன் ப்ரஜாபதிக்கும் ப்ரஜாபதி மனுவுக்கும் மனுவானவர் ப்ரஜைகளுக்கு முபதேசிக்க விளங்கி வருமவை. ஆசார்யன் கிருஹத்திற்குச் சென்று குருசுச்ரூஷை செய்து வேதத்தை யோதி ஆசார்யனை ஸத்கரித்து ஸமாவர்த்தனம் பெற்று குடும்பம் சேர்ந்து பரிசுத்தமான இடத்திலே வஸித்து அத்யயநாதிகளை யநுஷ்டித்துத் தன்னைச் சேர்ந்தவர்களையும் தார்மிகராகச் செய்து கொண்டு ஆத்மாவினிடம் இந்திரியங்களைச் செலுத்தி வைதிக தர்மங்களை மட்டும் செய்து கொண்டு வேறு ஒரு ப்ராணியையும் ஹிம்ஸிக்காமல்

இங்ஙனமே ஆயுள்காலம் வரையில் நடத்தி வருகிறவன் ப்ரம்மலோக பெறுகிறான். திரும்ப இந்த ஸம்ஸாரத்திற் புகுந்து தவிப்பதில்லை

எனது அங்கங்களும் ஆங்காங்குள்ள இந்திரியங்களும் புஷ் பெற்று விளங்கட்டும். ப்ரம்மத்தை யறிவது உபநிஷத்துகளை கொண்டு. அந்த ப்ரம்மத்தை நான் நிராகரிக்காமல் ஆதரிக்கக்கட வேன். அதுவுமென்னை நிராகரிக்காமல் ஆதரிக்க வேண்டும். இ ஙனம் ஆத்ம விஷயத்தில் ஈடுபட்டுள்ள எனக்கு உபநிஷத்தி சொன்ன தர்மங்களெல்லாம் ஸித்திக்க வேண்டும் என்று சாந் பாடமும் ஓதப் பெற்றது.

இப்படிச் சாந்தோக்யோபநிஷத்தின் ஸாரமாம். பாஷ்யத் லும், பரிஷ்காரத்திலுமுள்ள விசேஷங்களை விரும்புமவர் அங்கே கண்டுகொள்க.

ஸ்ரீமதே ரங்கராமாநுஜ மஹா தேசிகாய நம:

சுபமஸ்து.

श्रीः

श्रीपद्मावतीसमेतश्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

भूमिका

अर्चासु वेङ्कटेशो विशिष्यते वैद्युतश्च दीपेषु ।
औपनिषदेषु भाष्येष्वेवमिदं रङ्गलक्ष्मणयतीन्दोः ॥

अथेदमस्माकं प्राप्तावसरम्, यत् **उभयवेदान्तग्रन्थमालायामस्यां** परिष्कृत्य संमुद्य प्रकाशितेषु ईशाद्यैतरेयान्तोपनिषद्भाष्येषु छान्दोग्यभाष्यस्य तथा प्रकाशनं नाम । तत्र किञ्चित् भूमिकामारचयन्तः प्रथममिदं वाचकमहाभागेभ्यो विज्ञाप्य तन्मुखेन कृतज्ञतामाविष्कृत्य ततःपश्चादेवान्यत्र पदं निधित्सामः, यत् एवं **विशिष्टाद्वैतभाष्यप्रकाशकसमित्या** मत्प्रोत्साहनार्थमाविर्भूतया मुद्रणकार्यभरणव्यग्रया तत्र तैत्तिरीयैतरेयभाष्यात्मकं तृतीयं सरं स्वयं संप्रकाशितवत्या समुचितमभ्यर्थिता **श्री वेङ्कटेशदेवस्थानसमितिः** एतद्देवस्थानसर्वनिर्वाहधुरन्धरमहोदयअलत्यप्राच्यविमर्शालयाध्यक्षमहाशयोभयमुखेन प्रेमोत्साहभरितां प्रेरणामाहृत्य समग्रद्रविणव्ययं संविधाय स्वकीये मुद्रणालये छान्दोग्यभाष्यमिदं मुद्रयितुमादिश्य **उभयवेदान्तग्रन्थमाला**मुद्रणाधिकृतमन्मुखेन कार्यमपि यथावत् निरवीवृतदिति । एवं कृतज्ञेन मया संप्रति करिष्यमाणज्ञेनापि भूयते, यदियं तयैव समित्या प्रोत्साहिता देवस्थानसमितिरितःपरं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यमुद्रणमप्येवं कर्तुमादेशमाज्ञस्यात् अकार्षीत् । तत् तदपि भाष्यमभिज्ञलोकसंप्रीणनाय समर्थकारुणिकः स एष श्रीनिवासः सत्वरं संमुद्य प्रकाशयितुमनुगृह्णात्विति च आर्याणां सविधे साञ्जलिबन्धमावेद्यते ।

अस्ति, सन्ति सहस्रं सामशाखा इति प्रसिद्धिः । तत्र ताण्डिनां शाखायामन्ते या उपनिषत्, सा छान्दोग्यशब्देन व्यवह्रियते । छन्दोगानामिदं छान्दोग्यम् । 'ऋच्यध्यूढं साम गायति', 'यद् योन्यां गायति, तदुत्तरयोर्गायति' इत्यादिवचनबलात् ऋङ्मन्त्रेषु सामगानं भवति । ऋचश्च गायत्र्याद्यनेकविधच्छन्दोबद्धा भवन्तीति

छन्दोगा इत्यस्य छन्दोबद्धमन्त्रेषु सामगानकर्तार इत्यर्थः । छन्दश्शब्दो वेदेऽ प्रसिद्ध्यति । प्राक्तनव्यवहारनियत्या च च्छान्दोग्यं सामवेदोपनिषद्विशेष इति सिद्ध्यति

उपनिषत्पदस्य च शाङ्करदर्शितमर्थम्, ततः प्राक्तनैर्वाक्यकारादिभिरुपनिब उपनिपूर्वकषद्लृधातोः लोकप्रसिद्ध्यनुसारिणं श्रुतप्रकाशिकादिप्रकाशितमर्थञ्च प्राग् प्रथमसरभूमिकायामावेदयाम ।

यद्यप्ययं वाक्यग्रन्थो नाद्यत्वे कुलाप्यध्यक्षपदमध्यास्ते, अथापि भगवद्भाष्य कारैर्बहुलैतद्ग्रन्थाद् वाक्यान्युद्धृत्य प्राचीनमतप्रक्रिया तत्र तत्र शाङ्करस्यार्वाचीनस्यान्यथ त्वविवेदयिषया प्रादर्शीति तदात्वे तदुपलम्भस्थितिरभ्यूह्यते । न केवलमिदं वाक नाम ग्रन्थरत्नम्, अस्य व्याख्यानरूपं द्रमिडभाष्यमपि तत्र तत्रोदाहारि भगवत् श्रीभाष्यकृता । तस्य भाष्यस्य व्याख्यापि काचित् वामनटीकेति श्रुतप्रकाशिकाते ऽवसीयते । वाक्यमिदं छान्दोग्यव्याख्यानरूपं ब्रह्मनन्दिकृतमिति प्रसिद्धिः "निर्वचनञ्च सार्तमुदाहृतं भाष्यकारेणे"ति श्रीभाष्यव्याख्यावसरे चोक्तं तत्त्वटी कायाम्, "अत्र भाष्यकारो ब्रह्मनन्दिवाक्यव्याख्याता द्रमिडाचार्यः" इति शाङ्करछान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्, आनन्दगिरीयञ्च तद्व्याख्यानमनुरुध्य, द्रमिडाचार्यभाष छान्दोग्यार्थविवरणरूपमिति व्यक्तमवसीयते । वाक्यव्याख्यानरूपता च द्रमिडभाष्यस भगवद्भाष्यकारदर्शितैवेति वाक्यं छान्दोग्यव्याख्यानमित्यन्वीक्षितुं पार्यत एव आदौ शाङ्करच्छान्दोग्यभाष्ये, 'अल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते' इति कथनं बहुग्रन्थरूपस द्रमिडव्याख्यानस्य विस्तृततया संक्षिप्तः स्वग्रन्थः प्रेक्षावतामीक्षणार्हो भवतीति ज्ञापनायेत्यानन्दगिरिरभिप्रैति । मधुविद्यायाञ्च दक्षिणोत्तरादिदिगवच्छिन्नादित्यो दयास्तमयोत्तरोत्तरद्विगुणकालभोगरूपफलप्रतिपादकप्रघट्टव्याख्यानावसरे शाङ्करे, 'आ चार्यै' रिति द्रमिडाचार्यनिर्देशपूर्वं तद्भाष्यशकलोदाहरणपूर्वं तदर्थो विवव्रे । तत्र श्रुते वास्तवार्थः क इति च वयमत्र टिप्पण्यां यथामति विचारितवन्तः स्मः । एवं रैक्वविद्यायां शूद्रेति जानश्रुतेः संबोधनं द्रमिडभाष्ये येन प्रकारेण निरूढम्, तं प्रकारमुपन्यस्य शाङ्करे स्वयमन्योऽपि प्रकार उत्प्रैक्षि । तत्र द्रमिडभाष्यदर्शिता पद्धतिः अपशूद्राधिकरणब्रह्मसूत्रदर्शितभगवद्बादरायणाशयानुरोधिनी तत्रोपनिषदि द्विःप्रयुक्त-शूद्रपदानुगामित्वप्रदर्शनपूर्वं श्रीभाष्यसमादृतेति च टिप्पणे प्रादर्शयाम । श्रीशङ्कराचार्याश्च

द्रमिडाचार्यान् क्वचिदाचार्यपदेन, क्वचित् सामान्यतश्च निर्दिशन्तः स्वाभिमतविपरीतत्वे तदुक्तमर्थमपक्षिपन्तीति वाचका वेदितुं पारयन्त्येव। भगवद्रामानुजोदाहृतानि च वाक्यद्रमिडभाष्यादिवचनानि यथावदावर्तयतां तदाहृता सिद्धान्तसरणिः सुगमा भवितुमर्हति। तदत्र तानि **वचनान्यनुवाचयामः**—तथाहि **वेदार्थसंग्रहे**—

वाक्यगतं वाक्यम्, 'युक्तं तद्गुणकोपासनात्' इति ([1] पु. १४६.)। तत्र **द्रमिडाचार्यव्याख्या**, 'यद्यपि सच्चितो न निर्भुग्नदैवतं गुणगणं मनसाऽनुधावेत्—तथाप्यन्तर्गुणामेव देवतां भजत इति तत्रापि सगुणैव देवता प्राप्यते' इति।

वाक्यम्, 'तस्मिन् यदन्तरिति कामव्यपदेशः' इति (१८२. पु.)।

वाक्यम्, 'आत्मेत्येव तु गृह्णीयात् सर्वस्य तन्निष्पत्तेः' (१८७. पु.) इति।

अन्यत्र **द्रमिडाचार्यभाष्यम्**, 'फलसंबिभन्सया हि कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति। स प्रीतोऽलं फलायेति शास्त्रमर्यादा' इति (२२३. पु.)।

अन्यत्र च (द्र. भा.) 'तस्याज्ञया धावति वायुः, नद्यः स्रवन्ति, तेन च कृतसीमानो जलाशयाः समदा इव मेषविसर्पितं कुर्वन्ति।' (**मेषविसर्पितम्=** उज्जृम्भणम्) (२२९. पु.)

वाक्यम्, 'आदित्यक्षिप्तं वा श्रीमत्त्वात्' इति। (२४६)

वाक्यम्, 'हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इति प्राज्ञः सर्वान्तरः स्यात् लोककामेशोपदेशात्, तथोदयात् पाप्मनाम्' इति (२४९)।

वाक्यम्, 'स्याद् रूपं कृतकमनुग्रहार्थं तच्चेतसाम्, ऐश्वर्यात्। रूपं वाऽतीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षं तन्निर्देशात्' इति (२५० पु.)।

तत्र **द्रमिडभाष्यम्**, "अञ्जसैव विश्वसृजो रूपम्। तत्तु न चक्षुषा ग्राह्यम्। मनसा तु अकलुषेण साधनान्तरवता गृह्यते। 'न चक्षुषा गृह्यते, नापि वाचा। मनसा तु विशुद्धेने'ति श्रुतेः। न ह्यरूपाया देवताया रूपमुपदिश्यते। यथाभूतवादि हि शास्त्रम्। 'माहारजनं वासः', वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इति प्रकरणान्तरनिर्देशाश्च साक्षिणः" इति।

---

1. पुटसंख्यानिर्देशः पुष्करस्वामिमुद्रितकोशानुसारात्।

अत्रैव वेदार्थसंग्रहे, “भगवद्बोधायन – टङ्क – द्रमिड – गुहदेव – कपर्दि – भारुचिप्रभृत्यविगीतशिष्टपरिगृहीत – पुरातनवेदवेदान्तव्याख्यानसुव्यक्तश्रुतिनिकरनि दर्शितोऽयं पन्था:” इति भगवता भाष्यकृता समग्राहि । तत्र तात्पर्यदीपिका: वेदव्यासापरनामधेयैः सर्वपूर्वं व्याख्यातिशायि–श्रीभाष्यव्याख्यारूप–श्रुतप्रकाशिक निर्माणनिरूढ श्रुतप्रकाशिकाचार्यनामधेयैः श्रीसुदर्शनसूरिभिः, “टङ्को ब्रह्मनन्दी” इ व्याख्यायि । तेन ब्रह्मनन्दिन एव टङ्क इति नामधेयान्तरमिति निर्णीयते आत्मसिद्धौ च भगवद्यामुनमुनिभिः, “आचार्यटङ्क” इति आचार्योपपदनिवेशपूर्व टङ्को निरदेशि । अत्र वेदार्थसंग्रहनिर्दिष्टाः सर्वे, संप्रति ‘विशिष्टाद्वैतसिद्धान्त’ इ संप्रतिपन्नव्यवहारं प्राक्तनं त्रय्यन्तसिद्धान्तमनुरुध्य प्रबन्धानां प्रबन्धार इ भगवद्भाष्यकारा आशेरते; यतः प्राहुः अविगीतशिष्टेति । श्रीभगवद्रामानुज सिद्धान्तनिर्धारकसार्वभौमाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः कवितार्किकसिंहाः श्रीवेङ्कटेशावतार श्रीमद्वेदान्तदेशिकाश्च संप्रदायपरिशुद्धौ, “*வ்யாஸ போதாயநாதிகளாலே யதாதிகாரம் ப்ரவர்த்திதமான வேதாந்த ஸம்ப்ரதாயத்திற்கு இந் யுகாரம்பத்திலே ப்ரம்மநந்த்யாதிகளுக்குப் பின்பு நம்மாழ்வார் ப் வர்த்தகரானார்.*’ इति ब्रह्मनन्दिनः सदाचार्यत्वं समुदैरयन् । त एव यतिराज सप्ततौ वेदार्थसंग्रहं मनसिकृत्यैवमजीगणन्,

“निशाम्यन्तां यद्वा निजमतितिरस्कारविगमात्

निरातङ्काः टङ्कद्रमिडगुहदेवप्रभृतयः” इति ।

अथ श्रीभाष्यसमुद्धृतानि वाक्यादिवाक्यान्यप्यत्र प्रदर्शयिष्यामः ॥ उक्त वाक्यादिग्रन्थानपेक्ष्यापि प्राक्तनं तत्रापि वेदार्थसंग्रहनिर्दिष्टभगवद्बोधायनकृतत्वादार्षमे ब्रह्मसूत्रव्याख्यानं वृत्त्याख्यं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्थापकमवर्तिष्टेति भगवद्भाष्यकारोप क्रमभाष्यमास्तिकान् प्रतिबोधयति । यथा, “भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्र वृत्तिं पूर्वाचार्याः संचिक्षिपुः । तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते” इति [सेयं विस्तीर्णा वृत्तिरेव बोधायनकृतकोटिग्रन्थः, यः कोटिग्रन्थो दण्डिना स्वग्रन्थे अवन्तिसुन्दर्यां श्लिष्टप्रयोगेण समदर्शि इति केचित् आशेरते ।] इयं वृत्तिरन्या; वाक पुनरन्यत् ब्रह्मनन्दिकृतं छान्दोग्यविवरणरूपम् । अतः श्रीभाष्ये यत्र वृत्तिकार इ

निर्देशः, तत्र बोधायनस्य ग्रहणम्, यत्र वाक्यकार इति निर्देशः तत्र ब्रह्मनन्दिन इतीदं न मुक्तकण्ठं गदितव्यम्; अथापि वैशद्यायेह वेदितम्। अत्र श्रीभाष्यसूक्तौ पूर्वाचार्यपदविवक्षिताश्च के इति विचारे क्रियमाणे प्राकाश्यैवेदं श्रुतप्रकाशिकायाम्, "द्रमिडभाष्यकारादयो हि परपक्षप्रतिक्षेपाद्यनादरेणातिसंक्षिप्तान् ग्रन्थान् अरचयन्" इति। तेन बोधायनो महर्षिः द्वैतादिसंभावितसर्वमतालोडनेन संप्रतितनविशिष्टाद्वैतिसंप्रकाशितया सरण्यैव भगवद्बादरायणसिद्धान्तं स्थापितवानासेति, तथा द्रमिडाचार्यः छान्दोग्यविवरणभूतं भाष्यमिव ब्रह्मसूत्रार्थसंक्षेपाय किञ्चिद् भाष्यमपि भाषितवानासेति च विज्ञायते।

न हि द्वैतमद्वैतञ्च आनन्दतीर्थाचार्याभिधानैः श्रीमध्वाचार्यैः, श्रीशङ्कराचार्यैश्च स्वयं सूत्रभाष्यादिविरचनेन व्यक्तीचक्रे इत्येतावता प्रागीदृशं मतं कस्यापि बुद्धौ न प्रतिभातमासीदिति अनादिसंसारपारमार्थ्यवेदी कश्चित् प्रतिजानीत। द्वैतमतं हि नाम सांख्यतार्किकादिसंदर्शितमेव। तत्रतत्र तत्तदाचार्यसमाहृतेषु प्रतितन्त्रविशेषेषु वस्तुतः स्थितेष्वपि सामान्यतो द्वैतमद्वैतं वा न प्राक् अत्यन्ताय नासीत्। भगवान् बादरायण एव बहूनि मतानि सूत्रेषु निबबन्ध, 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः', 'उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः', अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः', 'चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः', 'ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः,' 'कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः,' 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्,' अभावं बादरिराह ह्येवम्,' 'भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्' इत्येवं बहुलम्। सर्वस्यापि च मतस्य वैदिकैः प्रवर्तितस्य वेदवचनशकलान्येव मूलभूतानि, यदिदम्परास्ते पराणि वचनानि परधा निर्वोढुं प्रारेभिरे। अवैदिकप्रवर्तितानि च मतानि वैदिकसगोलकलहसमाकर्णनेन संक्षुब्धमतिभिः वेदवाक्यार्थवस्तुतत्त्वनिर्धारणौपयिकपरिकरविकलैः बुद्धिकौशलमात्मीयमनात्मनीने पथि स्वातन्त्र्येणोपयोज्य प्रख्यातिलिप्सापरीतमानसैर्महाकारुणिकैरिव मह्यामाविश्चक्रिर इति सर्वमिदमिदम्प्रथमतया निर्देष्टुमशक्यात् कस्मादपि कालादङ्कुरितं दैववशापतितकालक्रमोद्भवचावदूकवारिवाहकृतविविधमतिवर्षविरचितशाखोपशाखाभिवृद्धि न जातु निरन्वयविनाशाय कल्पत इति नात्र कस्यापि मतस्य कश्चिदर्वाचीन एव निदानं भवितुमर्हतीति तत्त्वस्थितिं विवेचका विदन्त्येवेति कृतमत्र विस्तरेण।

एवं द्रमिडाचार्यैर्ब्रह्मसूत्रस्यापि भाष्यमभाषीति श्रुतप्रकाशिकोक्तस्यार्थे
भगवद्यामुनमुनिविरचितात्मसिद्धिग्रन्थगता सूक्तिरपि मूलं भवति, या खल्वेवम्
"भगवता बादरायणेन इदमर्थान्येव सूत्राणि प्रणीतानि। विवृतानि च तानि परिमित
गम्भीरभाषिणा द्रमिडभाष्यकृता। विस्तृतानि च तानि गम्भीरन्यायसागरभाषि
भगवता श्रीवत्साङ्कमिश्रेणापि। तथाप्याचार्यटङ्कभर्तृप्रपञ्चभर्तृमित्रभर्तृहरिब्रह्मदत्तशङ्क
भास्करादिविरचितसितासितविविधनिबन्धनश्रद्धाविप्रलब्धबुद्धय:, न यथावत्, अन्य
च प्रतिपद्यन्ते" इति। अत्र सूत्रविषयोपक्रमात् शङ्करभास्करसाहचर्याच्च आचार
टङ्कादयोपि ब्रह्मसूत्रव्याख्यातार इति प्रतीयते। भर्तृप्रपञ्चो बृहदारण्यकव्याख्याते
तदीयशाङ्करभाष्यतोऽवगमात् काममिमे ग्रन्थान्तराणामपि ग्रथितार एव। ट
ब्रह्मनन्दीति प्राक् तात्पर्यदीपिकादर्शितानुसरणे द्रमिडाचार्यादप्ययं प्राचीन इ
अत एवौचित्यात् द्रमिडभाष्यव्याख्येयग्रन्थकर्तेति च संमन्तव्यम्। तत्त्वटीकाया
"पूर्वाचार्या: सञ्चिक्षिपु:" इति भाष्यव्याख्यानावसरे, "अत्र पूर्वाचा
ब्रह्मनन्द्यादय:' इत्युक्तम्। तेन द्रमिडाचार्यवत् ब्रह्मनन्द्यपि सूत्रं व्याचकारे
ज्ञायते। एवंतर्हि आत्मसिद्ध्यादौ द्रमिडभाष्यमात्रग्रहणम्, छान्दोग्यशाङ्करभा
टीकादौ वाक्यं विहाय द्रमिडभाष्यमात्रग्रहणवत् स्वयं साक्षात् तददर्शनादित इ
भाव्यम्। अत्र आचार्यटङ्केति निर्देशात् परिग्राह्यवचनोऽपि ब्रह्मनन्दी छान्दोग्यतत्त्वा
दर्शी न परमतपरिहारानुकूलमव्याकुलं सूत्रव्याख्यानमकरोदिति सोऽयमत्र वि
सितासितनिबन्धकर्तैवेति भगवद्यामुनाचार्यसूक्त्याशयो वक्तव्य:। वेदार्थसंग्रहा
टङ्कस्य सम्यक् परिग्रहमाकलयद्भिश्च, गौतमसूत्रस्वीकारबहिष्कारपक्षवत् टङ्कग्रन
स्वीकारबहिष्कारयो: सत्यपि विवादे यथावस्थितार्थदर्शि संप्रतिपन्न द्रमिडाचार्यसम
द्दतच्छान्दोग्यव्याख्यारूपवाक्यग्रन्थनिर्मातुर्ब्रह्मनन्दिन: टङ्कस्य कार्त्स्न्येन परिग्राह्यवचन
मेवाहत्य, शङ्कितार्थान्तराणि सन्ति चेत्, तस्य वाक्यशकलानि, द्रमिडाचार्यानुसा
परिकल्पनीयसमुचितभावान्तराणीति भगवद्भाष्यकाराशयोऽभ्यूह्य:। अभ्यूहोऽ
माचार्यपदं प्रयुक्तवद्भिर्भगवद्यामुनमुनिभिरपि व्यञ्जित इति वर्णनीयम्। 'आत्मेत
तु गृह्णीयात् सर्वस्य तन्निष्पते:' इति वाक्यग्रन्थ: श्रीभाष्ये अद्वैतिमतानुकूलत
महापूर्वपक्षे प्रादर्शि। यस्य स्वाभिमतस्तत्त्वार्थो वेदार्थसंग्रहे विवव्रे। सर्वा

टङ्कब्रह्मनन्दिनोरैक्यम् , आदर्तव्यत्वञ्च संप्रतिपन्नमनुरुध्याभ्यधायि । तथाचोपरि श्रीभाष्यादिगततया प्रदर्श्यमानानि वचनानि यथायथं छान्दोग्यस्य वा ब्रह्मसूत्रस्य वा व्याख्यारूपवाक्यग्रन्थभाष्यग्रन्थगतानि । यत्र यथा ग्रहणे स्वारस्यं लक्ष्यते, तत् तथा ग्राह्यमिति विभाव्यम् । अस्तु वा ब्रह्मनन्दिना बृहदारण्यकं व्याकुर्वता स्वोच्यमानार्थसांप्रदायिकत्वाय बोधायनकृतविस्तीर्ण ब्रह्मसूत्रवृत्तिगमनिकासंक्षेपोऽपि तत्र चक्रे इत्येवम् । वचनानि तावत्—

द्रमिडभाष्यं टीकायाम्, "नमः प्रवरगुणैकास्पदाय स्थिरत्रसकुलबीजकुम्भभूताय भुवनकोशस्य गोप्त्रे ब्रह्मणे । नमो जैमिनये वेदरहस्यसम्पुटनिगूढविष्फारयित्रे न्यायप्रज्वलितचेतसे । नमोऽस्त्वाचार्येभ्यः" इति ।

वाक्यं टीकायाम्, "उपनिषण्णत्वाद्वा उपनिषत्" ।

तत्र **द्रमिडभाष्यम्**, "गहने हीयं विद्या संनिविष्टा" ।

तस्य च **वामनटीका**, "**गहने** ब्रह्मणि उपनिषण्णा" ।

वाक्यं लघुसिद्धान्ते, "वेदनमुपासनं स्यात् तद्विषये श्रवणात्" । "सकृत् प्रत्ययं कुर्यात् शब्दार्थस्य कृतत्वात् प्रयाजादिवत् । सिद्धं तूपासनशब्दात्" । "उपासनं स्याद् ध्रुवानुस्मृतिः संभवान्निर्वचनाच्च" । "तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः संभवान्निर्वचनाच्च" । "जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात् कायशुद्धिर्विवेकः" । "विमोकः कामानभिष्वङ्गः" । "आरम्भणसंशीलनं पुनःपुनरभ्यासः" । "पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तितः क्रिया" । "सत्यार्जवदयादानाहिंसानभिध्याः कल्याणानि" । "देशकालवैगुण्यात् शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽवसादः" । "तद्विपर्ययजा तुष्टिरुद्धर्षः" इति ।

अत्र निर्वचनशब्दविवक्षितानि वचनानि द्रमिडाचार्यदर्शितानि चात्र श्रीभाष्येऽन्ववादिषत ।

महापूर्वपक्षे अद्वैतिमतसाधकतयापि वाक्यग्रन्थोऽन्वभाषि—"आत्मेत्येव तु गृह्णीयात् सर्वस्य तन्निष्पत्तेः" इति । पुराणघट्टे च सूत्रप्रदर्शनावसरे श्रीभाष्ये द्रमिडभाष्यम्—, "देवतासायुज्यादशरीरस्यापि देवतावत् सर्वार्थसिद्धिः स्यात्" । तौ वाक्यभाष्यग्रन्थौ वेदार्थसंग्रहदर्शितावुद्धृतौ ।

२–१–५. भोक्त्रापत्त्यधिकरणे **द्रमिडभाष्यम्**, "यथा लोके रा प्रचुरदन्दशूके घोरेऽनर्थसंकटेऽपि प्रदेशे वर्तमानो व्यजनाद्यवधूतदेहो दोषैर्न स्पृश्य अभिप्रेतांश्च लोकान् परिपालयिष्यति; भोगांश्च गन्धादीन् अविश्वजनोपभोग्य धारयति—तथाऽसौ लोकेश्वरो भ्रमत्स्वसामर्थ्यचामरो दोषैर्न स्पृश्यते; रक्षति लोकान् ब्रह्मलोकादीन्; भोगांश्चाविश्वजनोपभोग्यान् धारयति" इति। एवमुपर्य द्रष्टव्यम्।

तदेषां वाक्यभाष्यग्रन्थानां परिशीलने प्रस्पष्टमवगम्यत एव–सर्वत्र सगुणमे ब्रह्मोपास्यम्, यतो दहरविद्येव सद्विद्यापि सगुणमेव परं गोचरयति। इयांस्तु विशेषः यद् दहरविद्यायां "तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्", "तस्मिन् कामाः समाहिताः इति परमात्मवत् तद्गुणा अपि पृथगेव निर्दिष्टाः, सद्विद्यावाक्ये च परमात्मवाच पदम् सदात्मसत्यतदेतदात्मकं सत्त्वादिविशेषणपुरस्कारेणैव विशिष्टं प्रत्याययतीति अतो न निर्विशेषं क्वचिल्लक्ष्यत इति। एवं हि अन्तर्गुणदेवताभूततत्त्वोपासनमे सद्विद्याविहितं कण्ठरवेण कथयन् वाक्यकारः तद्व्याख्याता द्रमिडाचार्यश्च तत्त्वमसीत्य स्याखण्डपरत्वप्रत्याशामञ्जसैव क्षिपतीति सुविशदम्। तदस्मिन् महावाक्य ए प्राचीनसंप्रदायानुसारेण जीवब्रह्मैक्यसमर्थनसामर्थ्यविकले संपन्ने किमस्त्यन्यदि वाक्यं छान्दोग्ये, यत् अद्वैतिमतस्यावकाशं दास्यतीत्याशयेन वेदार्थसंग्रहे सद्विद्य सांप्रदायिकार्थः समदर्शि। सम्यगीक्ष्यमाणे श्रीशङ्कराचार्या अपि निर्गुणपरतां निरूप यितुमपारितवन्तः सगुणपरतयैव प्रायः सर्वां छान्दोग्यश्रुतिमभाषिषतेति सुवचम् तदिह संक्षिप्य सारभूतकतिपयविद्याभाष्यगतिप्रदर्शनेन प्रकाशयामः।

आदितोऽध्यायद्वयं तावदुद्गीथविद्याप्रधानम्। अथ तृतीये मधुवि प्रारभ्यते, यस्यां वस्वादिगताधिपत्यस्वाराज्यप्राप्तिरेव फलं श्रूयते। यत् पुनस्त क्रममुक्तिपरं किमपि वाक्यम्, तत्रापि 'ऊर्ध्व उदेत्ये' त्यादिना ऊर्ध्वदेशोद्गमवचना निर्गुणब्रह्मविद्याफलं तादृग् भवितुमर्हति। भाष्ये च ब्रह्मलोकादागतपुरुषप्रतिवचन प्रस्तावात् सगुणब्रह्मस्थानमेव किञ्चिद्विवक्षितमाकलनीयम्। सर्वथा मानवानामि निर्गुणब्रह्मलब्ध्यर्था परिस्थितिः काचिन्न तत्र प्रादर्शीति संप्रतिपन्नमेतत्। अ क्रमेण शाण्डिल्यविद्याभाष्ये शील्यमाने तत्र, "विशिष्टगुणशक्तिमत्त्वेनोपास

विधित्सन्नाह " इति सगुणोपासनमेव समदर्शयत् , तद्विद्यान्ते च महता प्रयत्नेन निर्गुणविषयत्वं स्वयमेव भाष्ये निराकरोच्चेति किं ततः विचार्यमस्ति । संवर्गविद्या चान्नादत्वफला । षोडशकलब्रह्मविद्या तु न निष्कलब्रह्मविद्या भवितुमर्हति । अथोपकोसलविद्यायामर्चिरादिमार्गानुवर्णनात् निर्गुणविद्याफलस्य च ' अत्र ब्रह्म समश्नुत ' इति मार्गनिरपेक्षतास्वीकारात् न सापि निर्गुणविद्या भवितुमलम् । एवं पञ्चाग्निविद्यापि । वैश्वानरविद्या च द्युमूर्धादिकल्पनया विश्वरूपब्रह्मोपासनं कथं नु निर्गुणविषयं संभाव्यते। अथ सद्विद्या, यत्र ' तत् त्वमसी ' ति प्रधानवाक्यं श्रूयते । सैषापि सगुणविषयिणीति प्राचीनव्याख्योदाहरणेन प्रादर्शयाम । अत्रापि तु, ' आचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरम् यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये ' इति ब्रह्म साक्षात्कृतवतोऽपि देहविमोक्षात् प्राङ् न ब्रह्मसंपत्तिरिति श्रुतम् । तदेतत् जगन्मिथ्यात्ववादिनां मते न घटते । सिद्धे ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे सर्वस्यापि मिथ्याभूतस्य बाधध्रौव्येण कालप्रतीक्षा हि नावसरं लभते । न हि ज्ञानाग्निः तत्त्वज्ञानकृतमिथ्याज्ञानादिनिवृत्तिनयेन सर्वं भस्मसात्कुर्वन् मिथ्याभूतमपि किञ्चित् परिशेषयेत् । आरब्धवेगमुक्तेषुदृष्टान्तादिवर्णनञ्च जगत्सत्यत्वमातिष्ठमानानां गोष्ठ्यां बहुमतिमर्हति । एवमत्र संपत्स्य इति कथितसंपत्तिप्रकारशोधनमपि प्राप्तकालम् । विदुषामपि, ' वाङ् मनसि संपद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवताया ' मिति संपत्तिक्रमः परमस्ति ; मूर्धन्यया नाड्या निष्क्रम्यार्चिरादिगतिस्तु नापेक्ष्यत इति भाष्यादौ नियमयन्ति । यथा गतिविशेषो नापेक्ष्यते, तथा वागादिसंपत्तिरपि नापेक्षणीया । देशविशेषस्येव कालविशेषस्याप्यपेक्षा यतो न वक्तुं शक्यते । अन्यथा हि ज्ञानी वाङ्मनसादिसंपत्तौ सकृत् सुषुप्तो न पुनः प्रबुध्येत, लब्धैक्यभावादिति कुतस्तस्य बहुकालं देहानुवृत्तिरित्यप्यस्ति विमृश्यम् । अभिनहनान्मुक्ताक्षस्यानेकग्राममार्गेण गन्धारोपसंपत्तेर्दृष्टान्तीकरणाच्च देहान्मुक्तस्य संपत्तिरियमर्चिरादिमार्गक्रमेणेति स्वरसोऽधिगमः ।

अपिचेमां संपत्तिमनन्तरा भूमब्रह्मविद्या विवृणोति, ' आत्मानन्दः स स्वराड् भवति, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति—न पश्यो मृत्युं पश्यति—सर्वमाप्नोति सर्वशः । स एकधा भवति—सहस्राणि च विंशतिः ' इति । एवं ब्रह्म संपन्नस्य सर्वप्राप्तिसहस्राधिकशरीरपरिग्रह सर्वलोककामचारादिषु फलत्वेन श्राव्यमाणेषु कथं

नाम संपत्तिर्निर्गुणब्रह्मभावेनावस्थानमात्रमिति प्रकृतात् वेदवाक्यात् कश्चिन्निश्चिनु
कथञ्च भूमविद्यामीदृशफलविशेषार्थमुपदिष्टां निर्गुणपरविद्यां कश्चिदाशंसेत ?

एवं भूमविद्यावर्णितं मोक्षफलमितोऽप्यधिकमनन्तरायां दहरविद्यायामा श्रुतिर्दर्शयति । तत्र हि, 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पि समुत्तिष्ठन्ती' त्यादि बहु प्रदर्श्य, तृतीयस्यामितो दिवि तस्मिन् ब्रह्मलोके अ ण्यश्चार्णवौ, अश्वत्थः सोमसवनः, अपराजिता पूः, हिरण्मयं प्रभोः सदनम्, आदि मण्डलद्वारा, 'शतञ्चैका चे' त्युक्तया मूर्धन्यया नाड्या तत्प्राप्तिरित्युपदिश्य, तत्र परंज्योतिरुपसंपद्येति सद्विद्योक्तां संपत्तिमभिधाय स्वेन रूपेण सत्यकामत्व सत्यसंकल्प पर्यन्तेनाभिनिष्पन्नस्य, 'स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रमम स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वे'ति निरङ्कुशाः नाथानुमोदिता नानाविधा विहा न्यरूपिषत । एवम्भूतं फलं साधयन्ती विशिष्य च आत्मानमिव तद्गुणानपि विष कुर्वती दहरविद्यापि पूर्वविद्या इव सगुणविषयिण्येवेति नेदमधिकं निरूपणमपेक्षते अन्ते च यन्मूलाः यदायतनाः यत्प्रतिष्ठा इमाः सर्वाः प्रजाः तस्य, प्रजाप सभावेश्मप्राप्तिरूपाकृतब्रह्मलोकसंपत्तिरपुनरावृत्तिश्च सम्यगगायि ।

तदेवं कृत्स्नं छान्दोग्यमप्रसक्ताद्वैतकथमतिप्राचीनैरनेकैरधिगमितपरमार्थम कालक्रमेण श्रीशङ्कराचार्यादिग्रन्थप्रचारे प्राचीनव्याख्यानलोपे च पदमाहितवति अन्यै अर्वाग्दृग्भिर्गृहीतमासीदिति तत्त्वमसिघटितसद्विद्यार्थतत्त्वप्रतिबोधनपूर्वं भगवद्रामानुज दर्शितया सरण्या तदनुयायिनां ग्रन्थांश्च परिशील्य उपनिषदन्तराणीवेदमपि आचार्य वर्योऽयमक्षरशो व्याख्याय विशिष्टाद्वैतपथं यथावदिह प्राचीकशत् । स्वयं शास्त्रान्तरे ष्विव पूर्वमीमांसायामप्यप्रतिहतसर्वतोमुखप्रज्ञतया, अप्पय्यदीक्षितादिविचारसरणिर्मा यत्रानुपपत्तिः तत्र सुखमेव परिहृत्य परमार्थं प्रदर्श्य, तत्र तत्र ब्रह्मसूत्राधिकरणविषय वाक्यव्याख्यानावसरे तत्तदधिकरणान्यपि, वेदभाष्यकर्ता विद्यारण्यः तत्र तत्र वेद वाक्यव्याख्यानावसरे तत्संबन्धिमीमांसाधिकरणं यथा सर्वथा संक्षिप्यारचयामास, तथ व्यर्थप्रायां संग्रहरचनामनादृत्य पूर्वापरसर्वविषयवाक्यविमर्शमूलसंभावितसर्वप्रकारपूर्व- पक्षोपवर्णन—सिद्धान्तपरिष्करणव्युत्पादितविशेषार्थं एव विशदमारचयन् अल्पज्ञान

अधिकज्ञान् सर्वानप्यनसूयून् सहृदयान् रञ्जयन् सर्वानपि व्याख्यातॄन् अतिशेत इति विद्वज्जनपरिश्रमवेदिनां निर्णयः।

इतः प्राङ् मुद्रिताः या ईशाद्या उपनिषदः तत्र कठोपनिषदं विहायान्यत्र भाष्यकृतामतिविस्तृतं भाष्यं न लक्ष्यते। अत्र तु छान्दोग्ये भाष्यस्य विस्तर एव। तत्र कारणं पुनः उपनिषदियमुपाख्यानान्युपनिबध्नन्त्यपि वृथाविस्तरवर्जनेन आदित आन्तमनेकप्रकारशास्त्रचोदनीयविद्याविधान एव विस्पष्टं व्याप्रियमाणा बहूनि हितान्युपदिश्यास्मान् अनुगृह्णातीति। परावरविद्यापरिगणनादिकं बृहदारण्यकभूमिकायां चिकीर्षामः।

एवमुपनिषत्सु निःशेषवेदशाखाविभजनप्रचारणविख्यातव्यासनामधेय—मुनिगणाग्रगण्य—भगवद्बादरायणसमादरणभाजनभूतासु भूम्ना बृहदारण्यकं ब्रह्मसूत्रेषु परिशीलितमिति तस्योपनिषदन्तरेभ्य उत्कर्षः समस्ति। उत्कर्षं तमतिशेते पुनरस्य छान्दोग्यस्य तत्र विषये उत्कर्ष इति युक्तं वक्तुम्, यत् एष महर्षिः चतुस्सूत्रीमुपोद्घातरूपामुपनिबध्य, 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यादिना छान्दोग्यगतसद्विद्यावाक्येन शास्त्रं प्रारभमाणः, मध्ये च पदेपदे छान्दोग्यमेव निबध्नन्, 'अनावृत्तिः शब्दात्' इति चान्ते सूत्रणेन 'न च पुनरावर्तते' इति छान्दोग्यावसानवाक्येनैव शास्त्रमवसाययन् अत्र निर्भरमात्मन आविष्करोति। शुभाशी (५४५) स्संख्यातेषु च ब्रह्मसूत्रेषु साकीं सार्धशतद्वयमितानि सूत्राणि मन्ये छान्दोग्यमेव गोचरीकृत्य प्रावर्तिषतेति पश्यत कियती महर्षेरिहाभिरुचिरिति। येषु विशिष्य च्छान्दोग्यस्थमेव विषयवाक्यं भाष्यकृतो विस्पष्टमुद्धरन्ति, ततोऽन्येष्वपि सूत्रेषु प्रदर्शितोपनिषदन्तरवाक्येषु अविशेषात् छान्दोग्यमपि तत्र तत्र विषयभावमर्हति बहुषु। एवञ्च प्रथमसूत्रेऽपि शक्यं छान्दोग्यवाक्यमुदाहर्तुम्। तत्र हि, 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति मुण्डकोपनिषद्वाक्यं विषयमध्यवस्यन्ति। छान्दोग्येप्येवं कर्मणामन्तवत्फलमात्रापकता, आत्मज्ञानादनन्तफलप्राप्तिश्च श्राव्यत एव। यथा, 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते। .... यस्तमात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति .... यस्त्वात्मानमनुविद्य व्रजन्ति .... इत्येवम्। रैक्वजानश्रुत्युपाख्यानं पठन्तश्च मस्फुटं

प्रतिपद्यामहे यत् , बहुपाकी बहुनिवासनिर्मायी बहुयज्ञयाजी च बहुशालो जानश्रु कर्मकाण्डगोचरसकलकर्मसमाचरणसंप्राप्तकीर्तिसन्तान एव सन्, शकटस्याधर पामानं कषमाणस्य दारिद्र्यादिव धर्मपत्नीराहित्यादपि कतिपयं कर्माप्यकुर्वाणः स्थितस्य परन्तु सर्वलोकसमार्जितसर्वप्रकारकर्मज्ञानगोष्पदीकरणविचक्षणविशिष्टज्ञान रिधेः विशुद्धयशोविस्तारविभाकरस्य पुरःस्थितः खद्योतक इव कियन्मात्रमिति; एव रैक्वो जानश्रुतिना सभक्तिश्रद्धमुपहृतां कन्यां परिगृह्य परिपक्वज्ञानपरिवाहभूत कर्माण्याचरन् अल्पफलानन्तकर्मव्यग्रान् जानश्रुतिप्रभृतीन् भूमिष्ठानिव शैल ह्यज्ञान् प्राज्ञः प्रपश्यतीति कियदन्तरं कर्मिणां ज्ञानिनाञ्चेति च । तदेवमेवमादि छान्दोग्यवाक्यानि काम्यकर्मणामतिशयित पुरुषार्थप्रदोहनप्रगल्भतावैकल्यं वेदयन्त्ये तथा द्वितीयाधिकरणविषयभावमर्हति, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इति वाक्य द्वादशवत्सरपर्यन्तं विहरणपरेणापि श्वेतकेतुना पितृवचनामर्षप्राप्तोपनयनेन द्वादश वत्सरेषु सर्वान् वेदान् साङ्गोपाङ्गान् समधीत्य प्रतिनिवृत्तेन महामनसाऽप्यनुमाय विज्ञा मशक्यं तद् ब्रह्माभूत्, यत्, 'अप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवती' त्युपदेशैकगम्यमु क्षिप्तं तस्य पित्रेति पश्यतां सुज्ञानमेव परमात्मनोऽभिन्ननिमित्तोपादानभूतस्य शास्त्र नित्वम् । 'सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्', 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान विजानाति स भूमा' इति शृण्वताञ्च निरतिशयपुरुषार्थतया ब्रह्मणः समन्वयश्छान्दो स्थितो नापह्नवमर्हति । तदेवं शास्त्रारम्भात् प्राक् स्थिता चतुस्सूत्र्यपि छान्दोग्यं विषय कुर्यात् । सत्यं भाष्यकारैस्तदभिप्रायवेदिभिश्च व्याख्यातृभिरौचित्यातिशयपरिकलनं तत्रतत्रोपनिषदन्तरवाक्यानि विषयवाक्यतया निरदिश्यन्त । अथापि अत्रत्या उ अंशास्तत्र सह निवेशमर्हन्तीति सुदूरमिदं छान्दोग्यं ब्रह्मसूत्राणि व्याप्नोतीत्येतदुपपा नैदम्पर्येण वयमेतावदवोचाम ।

तदिदं स्थाने, यत् उपनिषदोऽस्याः भाष्यमीषद् विस्तृतं भवतीति ।

ईदृशेनानेन भाष्येण सहेदं छान्दोग्यम्, उपनिषदन्तराणि यथा तथैव व तालादिकोशनिरीक्षणपूर्वकं यथावस्थितं पाठं परिशील्य यथामति उपनिषदं भाष्य परिष्कृतवता मया कालदेशमुद्रणश्रमादि विचिन्त्य शब्दसंक्षेपदत्तदृष्टिनैव यत् पूर्वो निषत्परिष्कारापेक्षया किञ्चिद्विस्तृत एवात्र परिष्कारग्रन्थः कृत इव— तत्र नूनमव

नीयापतितानामनेकेषां विचार्याणामर्थानां विचारमार्गे कस्मिंश्चित् स्फुरति तदुपेक्षया तदर्थशोधनमन्तरेण मुद्रणनिर्वर्तने सर्वथैवातृप्यता मनसा अमुख्यांशानादरेण यथाशक्ति किञ्चित्कारविधिरसैव मूलम्। विचारक्रमाश्चाल्परूपाः क्वचित् अन्यत्र महान्तश्चेति पदेपदे स्थिताः सूक्ष्मधियां शोधकानां समाराधनाय यदि कल्पेरन्, नूनमाचार्याणामनुग्रहः फलेग्रहिरिति तत्त्वं विज्ञाय तत्कौशलं तत्रैवार्पये। अनौचित्ये च भ्रान्तेः पुरुषधर्मतया मदीयं धनमिदमित्यनुचिन्त्य समये यथावस्थितार्थविवेचनेऽपि यतिष्ये।

काव्येषु यद्वदितिहासवचस्सु चैवं
वेदेषु वेदशिखरेषु च सम्यगस्ति।
आस्वादनीयरसभावगतिः समन्तात्
कालोऽनलं तदिह यत्परता तदर्थ्यम्॥

इति

उत्तमूर् ति. वीरराघवाचार्यः

उभयवेदान्तग्रन्थमालासंपादकः

छान्दोग्यश्रुतानामुपनिषदन्तरसंवादः

छा. १–१–९ प्रणवस्य सर्वान्वयः तै. उ. शिक्षा. ८.

१–२ इन्द्रियरूपप्राणान्तरनिराकरणेन मुख्यप्राणदृष्टिविधानम् (उद्गातरि, नोद्गीथे) बृ. ३-३

,, (पु. १७) प्राणे अनेकर्षिनामनिर्देशः बृ. ३-३ ; ऐत. आ. २.

१–४ देवानां प्रणवनिष्ठता तै. शीक्षा ८.

१-७; ४-१५ अक्षिण पुरुषोपासनम् बृ. ६-२ ; ७-५.

३–१२ गायत्रीब्रह्मोपास्तिः बृ. ७-१४.

३–१३ वैश्वानराग्नेर्ब्रह्मता बृ. ७-९.

३–१४ तत्क्रतुन्यायः शतपथे १०-५-२ ; मुद्गलोपनिषदि च ; अग्निरहस्ये १०-५-१.

३–१४ शाण्डिल्यविद्यांशः बृ. ७-६ ; अग्निरहस्येऽपि.

३–१६ पुरुषविद्याशैली तै. उ. २ अन्ते

३–१७ अन्तवेलाजप्यमन्त्रकथनम् ऐत. आ. ३-२-४

३-१८; ७-३ मनसि ब्रह्मदृष्टिः तै. आन. ४.

४—३ कापेय ब्रह्मचारिसंवादः जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणे ।

४–१० खं ब्रह्म बृ. ६-६-७

४–१५ अर्चिरादिगतिः बृ. ७-११ ; ८-२ ; कौषीतक्यामपि.

५—१ प्राणविद्या (प्राणसंवादः) बृ. ८-१ ; कौ. ,,

५—२ मन्थकर्म बृ. ८-३.

५—३ पञ्चाग्निविद्या बृ. ८-२.

५–१० पुनर्जन्म बृ. ५-२ ; ६-४

५–११ वैश्वानरविद्या अग्निरहस्येऽपि ।

६—१ दहरविद्या बृ. ६-४. तै. ना. अनु. १०

६—३ अनुप्रवेशव्याकरणे बृ. ३-४- तै. आन. ५.

६—७ षोडशकलः बृ. ३-५-१५; प्रश्न ६.

६—१३ लवणोदकदृष्टान्तः. बृ. ४-४-१२

८—३ हृदयशब्दनिर्वचनम् बृ. ७-३.

„ सत्यशब्दनिर्वचनम् बृ. ७-५.

८—६ नाड्यादित्यगतवर्णः बृ. ६-२-३; ६-३-२०; ६-४-९.

८—११ घ्नन्तीत्यादि बृ. ६-३-२०.

८-५, ८-१२, ८—१४ } ब्रह्मलोकगताः विशेषाः कौषीतक्यामपि । तलवकारसंज्ञि च (शारी ४-३५ श्रुत. प्र.)

छान्दोग्योपनिषद्गताः श्लोकाः

---

* **न मे स्तेन** इत्ययं तावत् वस्तुतः श्लोकः । पूर्वं सर्वैरपि तथाऽविज्ञाय वाक्यमध्ये वेश्य मुद्रितत्वात् अत्राप्यनवधानेन तथैव मुद्रणमापतितम् । २०२ पुटे **यतोयत** इति गाथायाः ोकरूपेणावधाय मुद्रणवत् अत्रापि तथा मुद्रणं कार्यम् । तथाचैवमिह पूर्वोत्तरार्धविभागः—

"**न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।
नानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥**" इति ।

टिप्पणकृतः श्लोकाः १, ७५, २२२, २४३, ३०९, ३६०, ३९६, ४६५, ४६६ पुटेषु द्रष्टव्याः ।

देशादिनाम

ऐकपर्णाः	पु. १६४	ऐरम्मदीयम्	पुः
महावृषाः	,,	सोमसवनः	
अरः *	४२९	अपराजिता	
ण्यः	,,	प्रभुविमिताम्	

* एतदादयः षट् मुक्तिस्थाने परमपदे स्थिता विशेषाः ।

शोधनम्

३४८, पुटे. उपनिषदि 'समुद्र एव भवन्ति' इति मुद्रणं ग्रन्थाक्षरकोशा: भाष्यस्वारस्याच्च कृतम् । "स समुद्र एव भवति" इति व पाठान्तरमलेति द्रष्टव्यम् ।

३५३ पुटे परिष्कारे आदौ पङ्क्तिद्वयं मुद्रणाद् भ्रष्टम् । तच्चैवम्—

अत्रैवकिलेत्यत्र उपलभ्यस इति शेषपूरणं कृतं शाङ्करे । तदा इ उपपादनसमाप्तिद्योतकः । अत्र भाष्ये तु निभालनाकारसमर्पकः । अत्रेत्यत्र अस्ती

इति । एवञ्च स्वरससिद्धतिभाव इति उपरितनमन्वितम् ।

अवश्यप्रदर्श्यप्रमाणाकरः

जातिव्यक्ती	पु. १०	श्लो. वा. वाक्याधि ३४८
संहिताकार	११७	शि. म. दी. देवताधिकरण
इदंब्रह्मायाति	१३७	बृ. ६-३-३७
तस्माच्चैत्ररथीनां	१७३	ताण्ड्य म. ब्रा. २०-१२-५

श्रीः

छान्दोग्यभागशारीरकसूत्रसूची

छा०	१. १.	शारी०	३. ३. ७, ४१, ५८, ५९–६३; ३. ४. १०, २१, २२, ४४, ४५, ५०; ४. १. १८.
,,	१. २.	,,	३. ३. ६—९; ४. १. ६.
,,	१. ३.	,,	४. १. ६.
,,	१. ५.	,,	३. ३. ६१.
,,	१. ६; १. ७.	,,	१. १. २१; ३. ३. ७.
,,	१. ८, ९.	,,	१. १. २३; ३. ३. ७.
,,	१. १०	,,	३. ४. २८,
,,	१. ११.	,,	१. १. २४.
,,	२. २३.	,,	३. ४. १८—२०.
,,	३. १—११.	,,	१. ३. ३०—३२; ३. १. ४—१०.
,,	३. १२, १३.	,,	१. १. २५—२८.
,,	३. १४.	,,	१. २. १—८; ३. ३. ५२.
,,	३. १६, १७.	,,	३. ३. २४.
,,	३. १८, १९.	,,	४. १. १, ४, ५.
,,	४. १—३.	,,	१. ३. ३३—३४; ३. २. ३२.
,,	४. ४.	,,	१. ३. ३७.
,,	४. १०—१५.	,,	१. २. १३—१८
,,	४. १४.	,,	४. १. १३.
,,	४. १५.	,,	३. ३. ३२; ४. ३—१४.

छा० ४. १६, १७. शारी० ३. ३. ६४.
" ५. १. " ३.१—५; ३. ३. १०.
" ५. २. " ३. २. ६; ३.३.१८; ३. ४
" ५. ३—९. " ३. १. १—७.
" ५. १०. " ३. १. ८—२७; ३. ३ ३२;
४. ३. १—१४
" ५. ११—२४. " १.२.२५—३३; ३. ३. ५५.
" ५. २४. " ४. १. १३.
" ६. " १. १. ५—१२; १. ४. २३
२.१.१५; २. १, २१, २६; ३.
३. ३. ३७; ४. १. १५, १९;
१—८, १४, १५.
" ७. " १. ३. ७, ८; ४. १. ९; ४. ३
४. ४. ११.
" ८. " १. ३. १३—२०; ३. २. ३०
३. ३. ३८—४०, ४२.
" ८. ६. " ४. २. १७.
" ८. ७—१२. " ४. ४. १—१६.
" ८. १३. " ३. ३. २७.
" ८. १४. " १. ३. ४२.
" ८. १५. " ३. ४. ४७; ४. ४. २२.

श्रीः

छान्दोग्योपनिषदर्थसङ्ग्रहकारिकाः

१. छान्दोग्यं ताण्डिशाखान्तो भवत्यष्टप्रपाठकः ।
तत्रादौ सामभक्त्यंशे उद्गीथप्रणवे श्रुताः ॥

२. दृष्टयोऽथ द्वितीये तु सामभक्तिषु दृष्टयः ।
तृतीयादिषु नानोक्ताः विद्याः प्रायो विमुक्तिदाः ॥

I ३. आदौ रसतमत्वादिदृष्टिं शिष्टाऽभिधीयते ।
कर्माङ्गाश्रितविद्यायाः वीर्यवत्तरता फलम् ॥

४. ततो मुख्यप्राणदृष्टेर्द्वेषिविध्वंसनं फलम् ।
तथाऽऽदित्यप्राणदृष्टिर्व्यानदृष्टिश्च ; दृष्टयः ॥

५. उद्गीथनामाक्षरेषु ; तथोपसरणान्यथ ।
अमृताभयतोद्गीथे उद्गीथप्रणवैकता ॥

६. आदित्यप्राणदृष्टिभ्यां भाव्या बहुसुतार्थिनाम् ।
आदित्ये चाक्षिण च ख्यातपुरुषत्वेन तद्दृशी ॥

७. शिलकादिकथासिद्धा तत्राकाशात्मभावना ।
उषस्त्युपाख्यानसिद्धं प्रस्तावे प्राणचिन्तनम् ॥

८. आदित्यचिन्तनोद्गीथे प्रतिहारेऽन्नचिन्तना ।
अथ शौवन उद्गीथस्ततः स्तोमेषु दृष्टयः ॥

९. साम्नि साधुत्वदृष्टिस्तद्भक्तिसूक्तास्तु पञ्चसु ।
षड्विधा दृष्टयः पश्चात् सप्तसु त्रिविधा अपि ॥

१०. गायत्रादिविशेषेषु दृष्टयो भक्तिपञ्चके ।
व्रतश्लिष्टाः दशस्विष्टाः सर्वदृष्टिश्च सामनि ॥

११. सामस्वराश्च वर्णोक्तिविधाश्च ब्रह्मसंस्थता ।
तारप्रभावः सवनदेवतासाध्यलोकता ॥

III १२. एवं प्रापाठकद्वन्द्वमतीतमथ कथ्यते ।
मधुविद्याऽथ गायत्रीविद्या द्वारपधीयुता ॥

१३. कौक्षेयज्योतिषि ब्रह्मतनौ काम्यमुपासनम् ।
शाण्डिल्यविद्या मुक्त्यर्था ; कोशदिग्वत्सदर्शनम् ॥

१४. पुत्रायुषेऽथ पुरुषविद्या स्वायुःफलाऽत्र च ।
मुक्त्यै मन्त्रोऽन्ततो ब्रह्मदृष्टी मनसि खेऽपि च ।

IV १५. अथादित्ये ब्रह्मदृष्टिः अथ जानश्रुतिं प्रति ।
संवर्गविद्या रैक्वोक्ता कापेयोक्त्यादितः स्फुटा ॥

१६. सा षोडशकलब्रह्मविद्या जाबालगामिनी ।
उपकोसलविद्या चाप्यग्निविद्याङ्गिका ततः ॥

१७. अथ यज्ञो वायुरस्य यजमानस्य चर्त्विजाम् ।
प्रायश्चित्तव्याहृतिज्ञब्रह्मर्त्विग्रक्ष्यतोदिता ॥

V १८. ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणविद्या मन्थाख्यं कर्म चोदितम् ।
पञ्चाग्निविद्या यां श्वेतकेतोः पित्रे प्रवाहणः ॥

१९. प्राह यत्रोच्चनीचानां गतीनां भविनां गतिः ।
वैश्वानरात्मविद्या यां कैकयोऽश्वपतिर्जगौ ॥

२०. प्राचीनशालमुख्येभ्यो येषु षष्ठश्च गौतमः ।
VI सद्विद्या गौतमेनोक्ता पुत्राय श्वेतकेतवे ॥

VII २१. सनत्कुमाराद् भूम्नश्च विद्या नारदभाविता ।
मुक्त्यर्थायां यत्र चान्याः काम्या नामादिदृष्टयः ॥

II २२. अथो दहरविद्योक्ता ब्रह्मतत्स्थगुणाश्रया ।
सा प्रजापतिविद्या या ब्रह्म शुद्धात्मगोचरा ॥

२३. अथ प्रपत्तिमन्त्राश्च ब्रह्माकाशव्यपाश्रयाः ।
अकृतब्रह्मलोकाप्त्यै पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥

२४. सत्संप्रदायलब्धेऽर्थे यथाशास्त्रानुवर्तनात् ।
अनावृत्तिर्ब्रह्मलोकसंपत्तिः शान्तिरुच्यते ॥

२५. एवमत्रोक्तविषयनामनिर्देशनं कृतम् ।
त्रयोदश चतुर्विंशत्याढ्याश्चैकोनविंशतिः ॥

२६. सप्ताधिका दश चतुर्विंशतिश्चापि षोडश ।
षड्विंशतिः पञ्चदश खण्डा अष्टस्विह क्रमात् ॥

सटिप्पणभाष्य विषयसूची

I

उद्गीथविद्या = उद्गीथ प्रणवे दृष्टिविधयः

II

IV

V

VI

VII

VIII

ऋष्यादीनां नामानि

श्रीः

छान्दोग्योपनिषत्

(सामवेदीयताण्डिशाखान्तर्गता)

ओं आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च
ा, सर्वं ब्रह्मौपनिषदम्, माऽहं ब्रह्म निराकुर्याम्, मा मा ब्रह्म निराकरोत्,
ाकरणमस्तु, अनिराकरणं मेऽस्तु, तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्माः
े सन्तु, ते मयि सन्तु। ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

हरिः ओम्—ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत; ओमिति ह्युद्गायति।

श्रीः

श्रीश्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

ोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम्। रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम्॥

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम्

ागुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया। अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम्॥ १
ापूर्णवंशाब्धिकौस्तुभस्य जगद्गुरोः। श्रीमत्तातयार्यस्य चरणौ शरणं वृणे[व्रजे] २
ागुरुसेवाप्तवेदान्तयुगलाशयः। वात्स्यानन्तगुरुः श्रीमान् श्रेयसे मेऽस्तु भूयसे॥ ३
वैभवाल्लब्धा मया परमहंसता। तमहं शिरसा वन्दे परकालमुनीश्वरम्॥ ४
व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्यान् गुरूनपि।
छन्दोगोपनिषद्व्याख्यां करवाणि यथामति॥ ५

ब्रह्मविद्यौपयिकं कर्माङ्गविषयम् आदौ उपासनमुपदिश्यते—**ओमित्येतत्**—

श्रीः

श्री श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः। श्रीमद्भ्यो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

अयमिह वृषशैले निस्तुलं वर्धमानः कलिकलुषमपोह्य प्रीणयन् प्राणिजातम्।
अपि गुरुपरिषन्मध्यजस्साऽस्मिन् सदुक्त्या प्रयतितुमनसि स्तां भूरिभव्यप्रसक्ती॥

ब्रह्मविद्याङ्गमन्त्रेषु प्रधानभूतं प्रणवमादौ प्रशंसितुं प्रवृत्तेयमुपनिषत् स्वयं सामोपनि-

---

श्रीवेंकटेश्वरप्राच्यविद्याकोशागारस्थ आन्ध्रतालकोशः क. ग्रन्थाक्षरादिमुद्रितकोशः ख.
ृतः. ग. उक्तकोशागारस्थं ग्रन्थाक्षरकोशान्तरम्. घ.

ऋष्यादीनां नामानि

एषां भूतानां पृथिवी रसः, पृथिव्या आपो रसः, अपामोषधयो
ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वाग् रसः, वाच ऋग् रसः,
ाम रसः, साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥[1]

स एष रसानाँ रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो [2]यदुद्गीथः ॥ ३ ॥

कतमाकतमर्क्, कतमत्कतमत् साम, कतमःकतम उद्गीथ

इयं २ संख्या माध्वे 'य उद्गी थ' इत्युपरितन वाक्यानन्तरम्। एवमुपरि वाक्य-
ादौ दृश्यते। वस्तुत इयं संख्या न वाक्यभेदादिनिर्धारणोपयोगिनीति सर्वत्र अश्रद्धेयैव।
ीथः। मा.

एषां —। एषां स्थावरजङ्गमात्मकभूतानां पृथिवी रसः परायणम्। भूतानां
ारकत्वादिति भावः। पृथिव्या आपो रसः। तस्याः जलप्रकृतिकत्वादिति
अपामोषधयो रसः। तत्परिणामत्वादिति भावः। ओषधीनां पुरुषो
अन्नपरिणामत्वात् शरीरस्येति भावः। पुरुषस्य वाक् रसः। वाचोऽत्युप-
देति भावः। वाचः ऋक् रसः। ऋचां गम्भीरार्थकत्वादिति भावः।
ाम रसः। गीतिसारत्वात् साम्नामिति भावः। साम्न उद्गीथो रसः।
सार इत्यर्थः। अत्रोद्गीथशब्देन उद्गीथावयव ओङ्कार उच्यते।

स एषः—। स एषः ओङ्कारः। रसतमः परमः भूतादीनामुत्तरोत्तररसाना-
ो रसः। इतोऽधिको रसो नास्तीत्यर्थः। परार्ध्यः परस्य ब्रह्मणः अर्ध
ीति परार्ध्यः। 'छन्दसि च' इति यत्। ब्रह्मवत् ओङ्कारस्याप्युपास्य-
भावः। अष्टमः। अयमुद्गीथः, पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रस इति
ग्रामष्टम इत्यर्थः। यदुद्गीथः। य उद्गीथ इत्यर्थः।

वाच ऋग्रसः, ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः इति ऋक्सा-
ां प्रस्तुतत्वात् तानि विमृशति कतमा —। कतमाकतमेति वीप्सा
। का ऋगित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि कतमत्कतमत् सामेत्यादौ

ायणमिति। परत्वं यज्ञादिसत्कर्मान्वयापादकत्वादिनोत्कृष्टत्वात्। अर्थात् एषां
त्यादिना जन्तोः भूलोके पुरुषरूपेण जनित्वा उद्गीथगानमुपादेयतममित्युक्तं भवति।
नि विमृशतीति। उद्गीथविमर्श एव प्रकृतः। अथापि तत्र ऋचः साम्नश्च निविष्ट-
माणत्वात्, तद्विमर्शोऽपि कृतः। तथाच ऋचां साम्नां तदवयवभूतोद्गीथव्यक्तीनाञ्चा-
उद्गीथस्य शाखाभेदेन स्वरभेदादप्यनेकत्वात्, कीदृगृगारूढकीदृशसामावयवर्करूपोद्गीथ-

तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥

उपासीत । उद्गीथम् उद्गीथभक्त्यवयवभूतम् ओमित्येतदक्षरमुपास
ओमित्यक्षरस्य उद्गीथत्वासंभवेन सामानाधिकरण्यार्थमुद्गीथपदस्य वा
वा मुख्यार्थत्यागेन लक्षणायां समाश्रयणीयायाम्, 'एतस्यैवाक्षरस्योप
इत्युपसंहारानुगुण्यात्, उद्गीथशब्दस्य जघन्यतया च तस्यैवोद्गी
कत्वं युक्तम्, न तु मुख्यस्य ओमित्येतदक्षरमित्यस्य ओङ्कारावय
लक्षकत्वं युक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्वयमेव श्रुतिरोङ्कारस्योद्गीथशब्दप्रतिप
माह ओमिति ह्युद्गायति । लोक ओमिति ह्यारभ्यैवोद्गायति । अ
यवत्वादुद्गीथशब्दप्रतिपाद्यत्वं युक्तमित्यर्थः । तस्योपव्याख्यानम्
ओमित्यक्षरस्य। उपव्याख्यानम् एव [1]मुपासनम्, एवं विभूतिः,
मित्यादिकथनम् । क्रियत इति शेषः ।

1. इदं ख.

षत्वात् उद्गीथरूपं प्रणवं प्रस्तुत्य तदनुबन्ध्युपासनान्युपदिश्य तन्महिमानं दर्शय
पाठके छान्दोग्ये आदिमं प्रपाठकद्वयं सामाश्रितनानोपासनाप्रधानम् । अनन्तरेषु
अनेकाः ब्रह्मविद्याः विधास्यन्ते । तदौपयिकत्वादादौ एतदुपदेश इत्याशयेनाह
यिकमिति । कर्माङ्गविषयमिति । कर्मकाण्डात् ज्ञानकाण्डे पुरुषमाकर्षन्ती उप
तमादौ कर्माङ्गानुबन्ध्युपासनोपदेशेन आवर्ज्य अथ स्वतन्त्रब्रह्मोपसनान्यादेष्टु
भावः । उद्गीथभक्त्यवयवेति । एकैकस्यापि साम्नः पञ्च भक्तयः = भागाः—हिं
उद्गीथः, प्रतिहारः, निधनमिति । वक्ष्यते चोपरि, 'पञ्चविधं सामोपासीत' इति
इति च । तत्रोद्गीथभक्तिर्मध्यमा । सा च नियमेन प्रणवप्रक्रमेणैव गीयत इति
उद्गीथस्य प्रणवः प्रथमावयव इति । जघन्यतयेति । असञ्जातविरोधित्वेन उप
पक्रमाधिकरण(पू. मी.) सिद्धत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम्—प्रणवयुक्तपू
धित्वे उद्गीथे प्रणवनैयत्येन 'ओमित्येतदक्षरम्' इत्यस्य वैयर्थ्याच्चेति ध्येयम् ।
प्रणवदृष्टिर्न विधातुं शक्या । प्रणवस्य तद्युक्तपूर्णोद्गीथापेक्षया निकृष्टत्वात्; उत्कृ
गात् । नापि प्रणवे उद्गीथदृष्टिः; उद्गीथ इत्युपासीतेति इतिशब्दाभावेन उ
थत्वपर्याप्त्यधिकरणपर्यन्तार्थाविवक्षया उद्गीथत्वाश्रयमात्रविवक्षया संभवतः स
त्यागायोगात् । कर्माङ्गे अनङ्गभूतकिञ्चिद्दृष्टेरेव, औद्गात्रेऽत्र उद्गीथेऽन्यदृष्टेरेव च
नेन तद्रीतित्यागायोगाच्च ॥ एतावता उपास्य उद्गीथांशो निर्दिष्टः । उपास्यगु
उपासनफलमितीदं सर्वं वक्ष्यते प्रथमे खण्डे । तदुच्यते तस्योपव्याख्यानं
इति शेष इति । 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इ
भवतीत्युपसंहारानुरोधाच्चान्यथाऽध्याहारेऽपि अत्रैवार्थेतात्पर्यादेवम् ॥

एषां भूतानां पृथिवी रसः, पृथिव्या आपो रसः, अपामोषधयो ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वाग् रसः, वाच ऋग् रसः, साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥[1]

स एष रसानाँ रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो [2]यदुद्गीथः ॥ ३ ॥

कतमाकतमर्क्, कतमत्कतमत् साम, कतमःकतम उद्गीथ

1. इयं २ संख्या माध्ये 'य उद्गी थ' इत्युपरितन वाक्यानन्तरम्। एवमुपरि वाक्य- भेदो दृश्यते। वस्तुत इयं संख्या न वाक्यभेदादिनिर्धारणोपयोगिनीति सर्वत्र अश्रद्धेयैव। उद्गीथः। मा.

एषां —। एषां स्थावरजङ्गमात्मकभूतानां पृथिवी **रसः** परायणम्। भूतानां धारकत्वादिति भावः। **पृथिव्या आपो रसः**। तस्याः जलप्रकृतिकत्वादिति। **अपामोषधयो रसः**। तत्परिणामत्वादिति भावः। **ओषधीनां पुरुषो** अन्नपरिणामत्वात् शरीरस्येति भावः। **पुरुषस्य वाक् रसः**। वाचोऽत्युप- वादिति भावः। **वाचः ऋक् रसः**। ऋचां गम्भीरार्थकत्वादिति भावः। **साम रसः**। गीतिसारत्वात् साम्नामिति भावः। **साम्न उद्गीथो रसः**। त्रात् सार इत्यर्थः। अत्रोद्गीथशब्देन उद्गीथावयव ओङ्कार उच्यते।

स एषः—। **स एषः** ओङ्कारः। **रसतमः परमः** भूतादीनामुत्तरोत्तररसाना- येतो रसः। इतोऽधिको रसो नास्तीत्यर्थः। **परार्ध्यः परस्य** ब्रह्मणः **अर्धं** हतीति परार्ध्यः। 'छन्दसि च' इति यत्। ब्रह्मवत ओङ्कारस्याप्युपास्य- ते भावः। **अष्टमः**। अयमुद्गीथः, **पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रस** इति नायामष्टम इत्यर्थः। **यदुद्गीथः**। य उद्गीथ इत्यर्थः।

वाच ऋग्रसः, ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः इति ऋक्सा- मानां प्रस्तुतत्वात् तानि विमृशति **कतमा** —। कतमाकतमेति वीप्सा र्थो। का ऋगित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि **कतमत्कतमत् सामेत्यादौ**

परायणमिति। परत्वं यज्ञादिसत्कर्मान्वयापादकत्वादिनोत्कृष्टत्वात्। अर्थात् **एषां** मि-त्यादिना जन्तोः भूलोके पुरुषरूपेण जनित्वा उद्गीथगानमुपादेयतममित्युक्तं भवति। **तानि विमृशती**ति। उद्गीथविमर्श एव प्रकृतः। अथापि तत्र ऋचः साम्नश्च निविष्ट- क्ष्यमाणत्वात्, तद्विमर्शोऽपि कृतः। तथाच ऋचां साम्नां तदवयवभूतोद्गीथव्यक्तीनाञ्चा- त्, उद्गीथस्य शाखाभेदेन स्वरभेदादप्यनेकत्वात् कीदृगृगारूढकीदृशसामावयवकिंरूपोद्गीथ-

इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥

वागेवर्क् प्राणः साम, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः ॥ ५ ॥

तद्वा एतन्मिथुनम्, यद् वाक् च प्राणश्च, ऋक् च साम च तदेतन्मिथुनम् ओमित्येतस्मिन्नक्षरे सँसृज्यते ।

द्रष्टव्यम् । **इति विमृष्टं भवति** । [1]विमर्शः कृतो भवतीत्यर्थः । विम मर्थमाह **वागेव — उद्गीथः** । ऋचो वागिन्द्रियोच्चारणसाध्यत्वात् ऋक्; सामगानस्य प्राणनरूपश्वासधारणसाध्यत्वात् प्राण एव साम; उद्गीथभ वत्वात् ओमित्यक्षरमेवोद्गीथ इत्यर्थः ।

तद्वा — प्राणश्च । स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यतया वाचः स्त्रीत्वम्, पुल्लिङ्गशब्दवाच्यतया पुंस्त्वमिति भावः । **ऋक् च साम च** । अत्रापि थुनमित्यनुषज्यते । उक्तरीत्या वाक्प्राणयोर्मिथुनत्वेन तदभिन्नत्वेन ऋव मिथुनत्वं द्रष्टव्यम् । **तदे — संसृज्यते** । ऋक्सामात्मकं तदेतन्मिथुनं तस्मिन्नक्षरे उद्गीथावयवभूते संसृज्यते । उद्गीथस्य ऋगारूढसामभक्तिरूपत सामरूपतया उद्गीथावयवप्रणवस्य ऋक्सामाभ्यां संसृष्टत्वात् तदात्मकमिथु ष्टत्वमित्यर्थः । वाक्प्राणात्मकमिथुनाध्यासविशिष्टर्क्सामसंसृष्टतया उद्गीथ वोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः ।

1. प्राचीनैर्विमर्शः, क.

विषयकमुपासनमत्र विवक्षितमिति विमर्शः क्रियत इति । **विमृष्टं भवती**त्यत्र भा श्रयणे विमर्शो भवतीत्यर्थः सिध्येत् । तात्पर्यातिशयादरेण तु विमर्शः कृतो भ अयमर्थः—रसतमत्ववर्णनावसरे, 'वाचः ऋग्रसः ऋचस्साम रसः साम्न उद्गीथो निर्देशस्वारस्यात् वाक्कार्येषु शब्देषु ऋचो रसत्वोक्तौ ऋक्सामान्यं रस इत्येव सिध तत्सामान्यारूढसामसामान्यं तदवयवभूतोद्गीथसामान्यञ्च तत्रैव दर्शितं भवतीति र मुपासनस्य तत एव विमृष्टं भवतीति । तस्मात् कतम उद्गीथ उपास्य इत्यनुक्त्वा तत्र विधानारम्भः कथमिति न शङ्कयम्; अत्रैव एकहेलया सर्वज्ञापनादिति । क्वचित् को विमर्शः कृतो भवति' इति पाठः । **वागेव ऋगि**ति । सर्वापि हि ऋक् वाक्कार्या प्राणव्यापारसाध्यम् । यादृशतादृशस्वरकं ओमित्यक्षरत्वाकान्तं सर्वं सामावयवभ भावः ।

अथात्र सर्वोद्गीथावयवप्रणवे कामाप्तिगुणविधानमारभ्यते **तद्वा** इत्यादिना ।

ह्रा वै मिथुनौ समागच्छतः, आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम्॥ ६ ॥

आपयिता ह वै कामानां भवति, य एतदेवंविद्वानक्षरमुद्गीथ-
ते ॥ ७ ॥

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम्; यद्धि किञ्चानुजानाति, ओमित्येव तदाह।
एव समृद्धिः, यदनुज्ञा।

समर्द्धयिता ह वै कामानां भवति, य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथ-
ते ॥ ८ ॥

यदा — कामम्। यदा दम्पती मिथुनीभूतौ ग्राम्यधर्माय संसृज्ये-
, तदा अन्योन्यकामप्रापकत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः। **मिथुनाविति** पुंस्त्वद्विव-
छान्दसे। ततश्च ओङ्कारोऽपि स्वसंसृष्टमिथुनेन कामप्रापक इति भावः। तदु-
ऽप्युद्गाता स्वोपास्यौङ्कारवत् यजमानकामप्रापक इत्याह **आपयिता — मुपास्ते**।
त्यादिविशिष्टोद्गीथावयवोपासनस्य यजमानगतकामाप्तिरेव फलमित्यर्थः।

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम्। ओङ्कारोऽनुज्ञाक्षरमित्यर्थः। तदेवोपपादयति
— **तदाह**। लोके हि अनुज्ञां प्रयच्छन् पुरुषः ओमित्यनुजानातीत्यर्थः।

एषो — ज्ञा। उशब्दः प्रसिद्धौ। लोके समृद्धिमान् हि ओमित्यनुज्ञां
ति। अतोऽनुज्ञारूपस्य ओङ्कारस्य समृद्धिमूलत्वात् अनुज्ञारूप ओङ्कार एव
रित्यर्थः। एवं समृद्धिगुणविशिष्टौङ्कारोपासनस्य फलमाह **समर्द्धयिता —**
ते। यजमानस्य कामसमृद्धिं करोतीत्यर्थः।

रीना। साम्नि ततो मिथुनसंसर्गो भाव्यः। तत्र च ऋक्सामसंसर्ग एवास्ति। तत्र साम्नः
ावान्मिथुनं दुरुपपादम्। अतस्तत्कारणवाक्प्राणयोर्मिथुनत्वं ऋक्सामयोस्तदध्यासश्च प्रति-
दृशमिथुनसंसृष्टत्वाद् भवति कामाप्तिरिति ज्ञापयितुं वाक्प्राणादिप्रस्तावः।

यजमानेति। मूले **आप्तेत्यनुक्त्वा** **आपयिता** इति निर्देशः, 'आर्त्विज्यमित्यौडु-
' इति सूत्रार्थं दर्शयतीति ध्येयम्।

समृद्धिमान् हीति। **समृद्धिः** विद्याधनादिसंपत्तिः, यद्वा कार्यनिर्वाहसामर्थ्यपौष्कल्यम्।
हि प्रार्थितश्चेत्, ओमित्यनुजानातीति। एवमनुज्ञाया अभावे कार्यानिष्पत्त्या समृध्द्यभावात्
समृद्धिः इत्याद्यपि भाव्यम्। **कामसमृद्धिमिति**। पूर्वमपेक्षितकामप्राप्तिरुक्ता। इदानी-
न्तरलभ्यस्य फलस्य समृद्धिरुक्तेति भेदः।

तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते, ओमित्याश्रावयति ओमिति ओमित्युद्गायति एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद, यश्च न वेद; नाना तु चाविद्या च; यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा, तदेव वी भवति ।

उपास्यमोङ्कारं प्ररोचनार्थं स्तौति — **तेनेयं** — । **तेन** प्रकृते स्येन ओङ्कारेण **त्रयी विद्या** त्रयीविहितं कर्म प्रवर्तत इत्यर्थः । तदेवोप **ओमिति — गायति ।** ओङ्कारपूर्वकत्वादाश्रवणशंसनोद्गानानामित्यर्थः । ओङ्कारपूर्वकमेवाऽऽश्रवणादिकं क्रियत इत्यत्राह—**एतस्यैव — रसेन ।** सारभूतेन **महिम्ना** माहात्म्येन युक्तस्यैतस्य ओङ्कारलक्षणस्य अक्षरस्य आ पूजार्थमित्यर्थः ।

'ननु अनेवंविद्भिरपि कर्मणोऽनुष्ठीयमानत्वदर्शनात् विद्यावै इत्याशङ्क्य, 'सत्यं विद्वद्भिरविद्वद्भिरपि लोके ओङ्कारेण कर्मानुष्ठीय तथापि विद्याविद्ये विलक्षणफले; विद्यया क्रियमाणं हि कर्म वीर्यवत्तरं भवति; दर्शं तु न तथा।' इत्याह **तेन — भवति । नाना तु** विलक्षणफले **यदेव** । कर्मेत्यर्थः । **विद्या** उपासनम् । **श्रद्धा** आस्तिक्यबुद्धिः । उपनिष

उपास्यमिति । उपासनस्य विधीयमानत्वात् प्ररोचना युक्तेति दर्शयितुमिदं **तेनेय**मित्यत्र **तेने**तिपदं सोपासनप्रणवपरामर्शीति, 'समाहारात्' इति पूर्वपक्षसूत्रे सिद्धान्ते तु तत्र न निर्भरः; उद्गीथावयवभूतप्रणवस्यैवोपासनसंस्पर्शात् स्ववाक्य णाद्यन्वयिशुद्धप्रणव एव तदलाभात् । **तद्वा एतदनुज्ञाक्षर**मिति पूर्ववाक्ये तच्छब्द प्रणवपरत्वात् । **तेनोभौकुरुत**इत्युत्तरवाक्येऽप्युपासनविशिष्टस्यापरामर्शाच्च । तत्र हि विद्वदविद्वदुभयान्वयिप्रणवमात्रपरः । **त्रयी**ति । आश्रवणे शंसने उद्गीथे चाध्वर्योर्हो क्रमेण कर्तृत्वात् तत्तद्वेदरूपत्रय्याः प्रणवाधीना वृत्तिरिति ।

इत्याशङ्क्येति । अत्र मूले **तेनोभौ** इत्यादिराशङ्काग्रन्थः । **नानात्वि**त्यादिः पी इति शाङ्करे प्रतीयते । **तुशब्दो**ऽपि तदा स्वरसः । एवं वाऽस्तु । उद्ग्रन्था शङ्का ; त वाक्यमेव **तेने**त्यादिकं सर्वमिति वाऽस्तु इति गूढोऽभिसंधिरिह भाव्यः ।

विलक्षणफले इति । विद्याकर्मणोः स्वरूपभेदस्य स्पष्टत्वात् **नाने**ति पदं न किंतु फलद्वारा पृथक्त्वपरमिति भावः । एष एव तु नानापदार्थः, 'पृथग्घ्यप्रतिबन्ध इति सूत्रे दर्शितः । इदमेव विव्रियते **यदेव विद्यये**ति वाक्येन । अत्र विद्यया श्रद्ध

इति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥

[1]इति प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ।

. एतदनन्तरं माध्वे—, 'अथ ह य एवायं मुख्य प्राणः तमुद्गीथमुपासीत ; तस्यै-
हपव्याख्यानं भवति ' इत्यधिकम् ।

तन्यं ब्रह्मात्मकत्वज्ञानमुच्यते । कर्मणो वीर्यवत्तरत्वं नाम प्रबलकर्मान्तरा-
ऽलकत्वम् ॥

इति—भवति । रसतमत्वकामाप्तिसमृद्धिगुणकत्वादिभिरुक्तप्रकारैर्विशिष्टम-
ासनं सर्वमेतदक्षरविषयकमेवेत्यर्थः । ततश्चोपास्यभेदशङ्का न कार्येति भावः॥

क्त्वा विद्यामात्रस्य प्राङ् निर्देशः तस्या एव मुख्यत्वम्, श्रद्धोपनिषदोस्तु तदुप
ति ज्ञापनाय । केचित् कर्मकाण्डश्रद्धालवः उपनिषदामूषरप्रायतां मन्यन्ते । अतथाभूय,
दौपनिषदः परमपुरुष इति च विश्वस्य, तदर्थभक्तियोगाङ्गकर्माणि कर्मकाण्डकथित-
गनुष्ठितैरन्यादृशैः कर्मभिरवरदेवतार्थैः कथमपि प्रतिबद्धफलानि मा भूवन्निति श्रद्धया
ग्रया कर्म करोति, तदा तद् वीर्यवत्तरं भवतीति विशिष्टार्थः । ब्रह्मात्मकत्वज्ञानार्थकोप-
'ब्रह्मार्पण' मितिरीत्या कर्म कुर्वतां विषये ईदृशविद्यानामुपयोग इति दर्श्यते ।
' विद्ययेतितृतीया कस्मिन्नर्थे इति चेत्—विद्यापदस्य कर्मानुष्ठानोपयोग्यर्थज्ञानपरत्वाभावात्
ायापरत्वात्, कर्मणश्च क्रतोरुद्गीथादिनिर्वर्त्यत्वेऽपि तद्विद्यानिर्वर्त्यत्वाभावात् इत्थंभूत-
ाया । **यश्च वेदे**ति प्रागुक्तरीत्या यत् विद्योपलक्षितः करोतीति विद्या पुरुषविशेषणम् ।
करोतीति सहार्थे वा । अथवा उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति करण एव ।
फलकरणतारूपमिति यथाश्रयभावाधिकरणसिद्धान्तभाष्यानुसारिसारावल्यादि-
द्यपि विद्यया करोतीति कर्मनिरूपितं करणत्वमेव बुध्यते, अथाप्यस्याः कर्मनिर्वर्त-
कर्मगतशक्त्यतिशयाधायकत्वरूपानुग्राहकत्वात्मकं तदिति फलकरणत्वमेव तद्भवति ।
न कार्यानुकूला शक्तिः । तस्याः प्रतिबन्धकनाश्यत्वं प्रसिद्धम् । वीर्येऽतिशयश्च
बन्धके कार्योपधायकत्वम् । स एव वीर्यातिरेको विद्याफलमिति ॥ अत्र यदेव विद्य-
स्वारस्यात् कर्माङ्गाश्रितसर्वविद्यानां वीर्यातिरेकफलविधानार्थम् । 'आश्रवणशंसनवत्
विद्यां विनैव कर्मोपकारकत्वात्, सर्वयजमानकामसमृद्धेः अन्यतोऽपि सिद्धेश्च कर्म-
कं न किमपि वक्तव्यमस्ती' त्याशङ्कायाम्, उपनिषदुक्ता विद्या वीर्यातिरेकहेतुरिति
त्परिहारार्थत्वादस्य वाक्यस्य । अतो यत्र विशिष्य फलान्तरमुक्तम, तत्र तद्वा
; अन्यत्रैतदेवेति ।

प्रकारैर्विशिष्टमिति रसतमत्वादिसर्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासनमेकमिदमित्युक्तमत्र शा-

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयाणि अधिकरणानि उपन्यस्यन्ते—

(१) अङ्गपादे—'स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो
इत्येवञ्जातीयकानां वाक्यानाम्, 'इयमेव जुहूः, स्वर्गो लोक आहवनीयः'
वाक्यवत् स्तावकत्वमेव, न तु रसतमत्वादिलक्षणोपास्यगुणसमर्पकत्वम्।
त्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इति नोपासनं विधीयते। उद्गीथविधिसिद्धा
यिकज्ञानसामान्यवाची हि उपासनशब्दः। अतोऽनुवाद एव। ततश्च र
वाक्ये समभिव्याहृतविध्यभावेन तदेकवाक्यतया स्तावकत्वाभावेन उद्गीथ
पितक्रतुप्रकरणगतोद्गीथविध्येकवाक्यतयैव रसतमादिवाक्यानां स्तावकत्वम्
स्तावकवाक्यानां स्तुत्यविधिसमभिव्याहारनियमोऽस्ति। 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
यद्ब्राह्मणानीतराणि' इत्यतिदिष्टार्थवादेषु व्यभिचारात्॥ अस्तु वा उ
सीतेत्युपासनविधिः; तदेकवाक्यता च रसतमादिवाक्यानाम्— तथापि र
वाक्यानां नोपासनविषयसमर्पकत्वेनैकवाक्यत्वम्, 'ओमित्येतदक्षरम्'

एतत्खण्डेति। उपासनस्वरूपसत्ता, तद्विषयभूतोपास्यस्वरूपम्, उपा
फलोत्पत्तिकाल इतीमानि क्रमेण व्युत्पादयितुमर्हाणीति विमृश्य अधिकरणानामुपन्यस
सादरः। एतदधिकरणचतुष्टयवत्, "यदेव विद्ययेति हि" इति सूत्रमपि भाव्यम्
विद्यासंबन्धीनि अधिकरणान्तराणि तु अनन्तरखण्डादौ उपन्यसिष्यन्ते।

अत्र स्तुतिमात्राधिकरणश्रीभाष्ये, उपासनविधिरेव नेति पूर्वपक्षः, उपासनवि
रसतमत्वादिः उपास्याकार इति सिद्धान्तश्च स्फुटः। एवञ्च सूत्रादिगतिपरामर्शी अत्र
'विद्यैव तावदुपनिषदि विधीयमाना काचिन्नास्ति, यद्विषये विशेषविचारस्तृतीयपा
आयातजैमिनीयानुयाख्याशङ्कायां परमपुरुषार्थहेतुभूताः भक्तिविद्याः, "पुरुषार्थोऽतः'
करणेन स्थापयित्वा अथोद्गीथविद्यादिकर्माश्रितोपासनापलापिनां मतिमपाकर्तुं स्तुतिमात्र
प्रवर्तनमिति ज्ञायते। एवमुपासनविध्यभावशङ्कापरिहारार्थमेव च, 'भावशब्दाच्च' इति सू
अथापि अत्राधिकरणे श्रीभाष्यादौ उद्गीथमुपासीतेति उपासनविधिवाक्यमधिकृत्य न
किन्तु रसतमादिवाक्यमेवेति हेतोः, उपासनविधिसद्भावेऽपि रसतमत्वादि न विधे
पूर्वपक्षः, विधेयमिति च सिद्धान्त इति भावप्रकाशिकायां पक्षद्वयमवलम्ब्याधिक
दर्शिता। तदनुसारेणात्रापि, 'नोपासनं विधीयते,' 'अस्तु वा—उपासनविधिः' इति
मुपन्यस्तमिति ध्येयम्।

एतद्ब्राह्मणान्येवेति। सन्ति चातुर्मास्यानि। तत्र चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवव
साकमेधशुनासीरीयाख्यानि। तत्र प्रथमे वैश्वदेवपर्वणि अष्टौ हवींषि विहितानि। तः

लाभात्। अपितु उपास्योद्गीथस्तावकत्वेनैव; उपास्योद्गीथमादाय स्तुति-
पलम्भात् इति 'स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत्' इति सूत्रखण्डेन पूर्वपक्षं
'नापूर्वत्वात्' इति सूत्रखण्डेन च, 'भावशब्दाच्च' इति सूत्रेण च
: कृतः।

अयमर्थः — उद्गीथे रसतमत्वादीनां मानान्तराप्राप्तत्वेन अनुवादमुखेन
भवात्; 'इयमेव जुहूः' इत्यादौ जुहूविधेः संनिहिततया तदेकवाक्य-
स्तावकत्वसंभवेऽपि क्रतुप्रकरणगतोद्गीथविधेरसंनिहिततया तदेकवाक्यत्वा-
; 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इत्यादिवत् तदेकवाक्यताकल्पकवच-
ावात्। 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इति संनिहिते विस्पष्टविधि-
क क्रियावाचिनि भावशब्दे विद्यमाने तदेकवाक्यतामनादृत्य क्रतुप्रकरणगतो-
थैकवाक्यताकल्पनस्यान्याय्यत्वात्।

ननु संनिहितोपासनविध्येकवाक्यत्वेऽपि उपास्योद्गीथस्तावकत्वेनैव रसतमा-
ानामेकवाक्यताऽस्तु; न तु उपास्यसमर्पकत्वेनेति चेन्न — उपासनविषयसम-
प्रवृत्तिविशेषक [२] त्वे संभवति व्यर्थप्रायस्तुतित्वकल्पनाया [2]अन्याय्यत्वात्।
अतो रसतमत्वादिकमप्युपास्यमेव। ततश्च रसतमत्वादिविशिष्टतयैवोद्गीथो-
र्तव्यं [3]तत्तत्फलार्थिभिरिति स्थितम्॥

(२) तथा [गुणोपसंहारपादे?]— 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यादौ
सामान्येन व्यवहारासंभवात् विशेषाकाङ्क्षायां तत्तच्छाखागतानामेवोद्गीथव्य-

उपास्यस्य ख.। 2. अयुक्तत्वात् ख. 3. तत्फलार्थि. ख.

वा एतानि हवींषि' इति। तत्राऽऽथानि, 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं पौष्णं
याद्युक्तानि पञ्च हवींषि वरुणप्रघासेऽपि विहितानि पञ्चसञ्चराः। तत्रेदं वाक्यं श्रूयते,
नीति। वैश्वदेवपर्वगतानि हवींषि यादृशब्राह्मणवाक्ययुक्तानि, वरुणप्रघासगतानि इमा-
ाह्मणकान्येवेति तदर्थः। तत्र ब्राह्मणशब्देन अर्थवादस्याङ्गविधीनाञ्च ग्रहणमिति
-१-४.) सिद्धान्तितम्। सर्वथा अर्थवादस्य वैश्वदेवगतस्य वरुणप्रघासविधिभिरेक-
न्वयस्य तत्र पूर्वपक्षिसिद्धान्त्युभयेष्टत्वात् तद्वदेव क्रतुप्रकरणगतोद्गीथविधिसमभिव्याहा-
ादिवाक्येऽभावेऽपि तदेकवाक्यता भवितुमर्हतीति भावः। तत्र एतद्ब्राह्मणानीति
त्वात् व्यवहितयोरेकवाक्यत्वं युक्तम्; न त्वत्र, गमकाभावादिति सिद्धान्त्याशय उपरि
।

क्तीनां संनिहितत्वात् तन्मात्रविषयत्वमेवोद्गीथश्रुतेः युक्तम् । ततश्च ताण्डिश रसतमत्व — कामाप्ति — हिरण्मयपुरुष — आकाशादिदृष्टिविशिष्टोपासने शाखागतोद्गीथव्यक्तेरेव क्रतुमध्यप्रयुक्ताया उपास्यत्वम्, न तु शाखान्तरग व्यक्तेः । न च सर्वशाखागतोद्गीथानामैक्यं शङ्क्यम् — स्वरादिभेदेनोद्गीथ भिन्नत्वात् । न चोद्गीथश्रुतेः संकोचलक्षणबाधप्रसङ्ग इति वाच्यम् — इ मानयेत्यादौ पटशब्दस्य व्यक्तिविशेषार्थकत्वेऽपि,

" जातिव्यक्ती गृहीत्वेह त्वं तु श्रुतलक्षिते ।
कृष्णादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र पीड्यते "॥

इति [1]न्यायेन — श्रुत्यर्थभूतायाः पटत्वजातेः, लक्ष्याया व्यक्तेश्चा गेन पटश्रुत्यबाध इत्युक्तरीत्या — उद्गीथश्रुतेरप्यबाधात् तत्तच्छाखागतोद्गी विषयत्वमेव — इति पूर्वपक्षे प्राप्ते,

उच्यते — 'अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्' । इ पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । उद्गीथाद्यङ्गावबद्धा उपासनाः तत्तच्छाखागतोद्गीथव्यक्ति व्यवतिष्ठेरन् । अपितु प्रतिशाखं संबध्येरन् । शुक्लं पटमानयेत्यादौ शुक्लपदस व्याहारान्यथानुपपत्त्या विशिष्टैकार्थप्रत्यायनाय अविशेषप्रवृत्तश्रुतेः पीडनेऽपि तादृशबाधकाभावेन अविशेषप्रवृत्तोद्गीथश्रुतेः सन्निधिमात्रेण संकोचा[2]संभवात् । न्तरगतः क्रतुमध्ये प्रयुज्यमानः उद्गीथः शाखान्तरोक्तोपासनप्रकारेणाप्युपास्य इ

'मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः' । शाखान्तराम्नातानां मन्त्रादीनां शाख म्नातक्रतुसंबन्धवत् शाखान्तरगतोपासनानामपि शाखान्तरगतोद्गीथसंबन्धे वि भावात् — इति स्थितम् ॥

1. इत्युक्तन्यायेन. ग. 2. संकोचाभावात्. ख.

ताण्डिशाखागतेति छान्दोग्यगतेत्यर्थः । **श्रुतलक्षिते** इति । जातेः श्रुतत्वं लक्षितत्वञ्चात्रोक्तम् । मीमांसावाक्यमिदमिति तन्मते तद् युक्तम् । अस्मन्मते तु ज व्यक्तेरपि श्रुतत्वमेव । अथापि सर्वत्र सामान्यं पदार्थः, विशेषो वाक्यार्थः इति न्यायेन श सर्वे यक्तिवाचित्वेऽपि संनिहितकतिपयव्यक्तिग्रहणेन वाक्यार्थवर्णनमेव गामानयेत्यादौ इ संनिहितोद्गीथव्यक्तिरेव ग्राह्येति पूर्वपक्षी मन्यते । यावति विशेषे संकोचाभावे समभिव्य पदान्वयभङ्गः, तावत्संकोच इष्टः सर्वत्र । न चात्रोद्गीथपदस्य स्वरसस्थितसर्वोद्गीथग्राहकत्वे व दनुपपत्तिरिति सिद्धान्ती ।

(३) तथा गुणोपसंहारपादे— 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यादिना
ामङ्गावबद्धोपासनानाम् अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धिजुहूपस्थापितक्रतुफलनिरा-
ादिवत् अव्यभिचरितक्रतुसंबन्ध्युद्गीथोपस्थापितक्रतुफलेनैव नैराकाङ्क्ष्यात्,
ोर्यवत्तरं भवति' इति वीर्यवत्तरत्वादिश्रवणानामर्थवादत्वात् व्रीहिप्रोक्षण-पर्णता-
मङ्गत्वात् उपासनानि क्रतौ नियमेनोपादेयानीति पूर्वपक्षे प्राप्ते — उच्यते।
रणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्'। निर्धारणं निश्चयेन मनसो-
म्; ध्यानमित्यर्थः। तस्योपासनस्य अनियमः नियमेनाननुष्ठानम्, 'तेनो-
ो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद' इत्यनियमदर्शनात्; तस्योपासनस्य प्रबल-
न्धरूपवीर्यवत्तरत्वलक्षणफलान्तरवत्त्वेन कर्माङ्गत्वाभावादित्यर्थः। अयं भावः—
बरता[1]दिस्थले विधिविभक्त्यश्रवणादर्थवादेनैव विधिशक्तिमुपजनय्य पुन-
ःलसमर्पणे विरम्यव्यापारात् वाक्यं भिद्येत । उपासनायां तु विस्पष्टविधि-
फलविधित्वे[2] वाक्यभेदशङ्का। अतः पर्णतोदुम्बरतादिविध्यपेक्षया उपासन-
ात् फलविधित्वं संभवति इति स्थितम्।

(४) तथा अङ्गपादे—मुक्तिव्यतिरिक्तफलकोपासनानामुद्गीथविद्यारहितयज्ञादि-

[1] त्वा. ख. 2. त्वेऽपि. क. ग.

व्यभिचरितक्रतुसंबन्धीति। पर्णतावाक्यस्य क्रतुप्रकरणेऽभावेऽपि जुह्वाः क्रतो-
गाभावात् क्रतुसंबन्धस्तया अव्यभिचरित इति क्रत्वन्वयनियम इति। संबन्धीत्येव
ः; न संबन्धेति। अव्यभिचरितं यथा तथा क्रतुसंबन्धीति विग्रहः। प्रबलेति।
तेबन्धरूपं (फलान्तरं.) वीर्यवत्तरत्वलक्षणं क्रतुफलस्य अप्रतिबद्धफलकत्वरूपस्य
य लक्षणं निरूपकं यत् फलान्तरं क्रतुफलादन्यत् फलम्, तद्वत्त्वेनेत्यर्थः। विधिवि-
त्यादिः। अर्थवादेनैवेति। विध्यभावादविहितस्य स्तवनासंभवात् अर्थवादलब्ध-
विधिकल्पनेति प्रथमं स्तुतिबोधनव्यापारोऽर्थवादस्य; तदनन्तरं विहितस्य फला-
पुनस्तस्यैव फलबोधनव्यापार इति विरम्यव्यापारः। अत एव वाक्यद्वयेऽभ्युपेय-
मेकत्र स्वीकारात् वाक्यभेददोषश्च।

विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादि विहितानि कर्माणि वीर्यवत्तरत्वाय विद्यासहितमनुष्ठीयन्ते।
चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादिप्रामाण्यात् सर्वफलार्थम्। तदिदं मुक्तिव्यतिरिक्त-
फलकत्वं वेदनमुद्दिश्य कर्माण्यनुष्ठीयमानानि प्रकृतोद्गीथविद्यादिप्रबलोत्तेजकाभावे
ाबद्धफलानि भवेयुरिति, अङ्गपादे विद्याङ्गकर्मनिरूपणानन्तरमन्ते तत्कार्यनिष्पत्ति-
तः। तमपि प्रकृतविद्यासंबन्धित्वाद् दर्शयति तथेत्यादिना। इहैवेति। ननु ऐहि-

कर्मनिष्ठाद्यानामपि यज्ञादिरूपसाधननिष्पत्तौ सत्यां विलम्बे हेत्वभा
निष्पत्तिरिति पूर्वपक्षे प्राप्ते--उच्यते। 'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्श
रिक्तफलकमुपासनं अप्रस्तुतप्रतिबन्धे प्रतिबन्धाभावे ऐहिकं इहैव
सति प्रतिबन्धे जन्मान्तरे। न च प्रतिबन्धा[1]संभवः शङ्कनीयः;
करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इत्युद्गीथविद्यायाः
प्रतिबद्ध (न्ध?) फलकत्वावेदनेन प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धस्यानुज्ञा
'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति यज्ञादेर्वेदनसाध
रीर्यभिचारादिवत् नियतैहिकत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् — इ
वैरिविशेषविपत्तिफलकत्वेन विहितानां तेषां नियतैहिकत्वेऽपि विद्यास
तज्जन्मनि विद्योद्देशेनाविहिततया पश्वादिफलकचित्रेष्ट्यादिवत् नियत
पूर्वतन्त्रे चतुर्थाध्याये योगसिद्ध्यधिकरणे तथा निर्णीतत्वात् इति रि

(५) तथा तदुत्तराधिकरणे--यथानुरूपो बलिरिति न्यायेन
मुक्तिफलकब्रह्मोपासनानां प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धासंभवात् नियतैहिक
प्राप्ते — उच्यते, 'एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थाव

1. संभवति. ख. इहैव जन्मनि भवम् इहैव जन्मनि भवति ग. भावः क.

कमित्यस्य इहैव जन्मनि भवमित्यर्थस्वीकारे मुक्तिव्यतिरिक्तफलकस्यैव मुक्ति
नस्याप्रतिबन्धे ऐहिकत्वमेतदधिकरणसिद्धमिति उत्तराधिकरणं व्यर्थं स्यात्। अ
फलकोपासनरूपपक्षसमर्पकं वाच्यम्। न तु साध्यपरम्। उपरि सूत्रे मुक्ति
सननिर्देशवत् इति चेन्न---ऐश्वर्यफलकोपासनमात्रपरत्वेऽपि तुल्यन्यायेन मुक्ति
तदधिकरणवैयर्थ्यात्। अधिकाशङ्कया तत्प्रवृत्तिरिति चेत्, अस्याधिकरणस्य
विशिष्याधिकाशङ्कया आक्षेपे तत्प्रवृत्तिरिति सुवचम्। तथा च कर्मणि अप्रस्
कर्मफलमैहिकमिति सूत्रार्थः। वस्तुतः ऐहिकपदं पक्षपरं साध्यपरं वेति विम
कार्यो द्रष्टव्यः।

ननु चित्रेष्ट्यादिदृष्टान्तेऽप्यनियतैहिकत्वमसिद्धमित्यत्र तत्र पूर्वमीमांसा
ति। योगसिद्धीति। 'योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात्' इति तत्र
तत्राधिकरणे वर्णकद्वयम्। प्रथमवर्णके सर्वे कामाः एकप्रयोग एवेति पूर्वः पक्ष
योगः तस्यैकस्यैवैकस्मिन् प्रयोगे सिद्धिरिति सिद्धान्तः। द्वितीयवर्णके पश्वा

१—२

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे उभये प्राजापत्याः। तद्ध देवा उद्गीथ-
, 'अनेनैनान् अभिभविष्याम' इति ॥ १ ॥
ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे; तँ हासुराः पाप्मना

ानामप्यैहिकत्वनियमो नास्ति, अ(१)प्रस्तुतप्रतिबन्धत्वरूपावस्थायाः विशेषेण धृतवात् । तत्रापि प्रबलानां ब्रह्मविदपचारादिप्रतिबन्धकानां संभवात् । ध्यायपरिसमाप्त्यर्था । प्रकृतमनुसरामः । १-१.

उद्गीथावयवे ओङ्कारे मुख्यप्राणदृष्टिं विधातुमाख्यायिकां प्रस्तौति — देवा-
— प्राजपत्याः । द्विविधाः प्रजापतिसुताः देवासुरा' यत्र यस्मिन् काले
ंयेतिरे युद्धं कृतवन्त इत्यर्थः । प्राजापत्या इति अपत्यार्थे, 'दित्यदि-
त्युत्तरपदाण्ण्यः' इति ण्यः । तद्ध — इति । तत् तदा [ह प्रसिद्धं
था] देवाः अनेनैव उद्गीथावयवेन ओङ्कारेणोपासितेन एनान् असुरान्
ाण्यामः जेष्यामः इत्यभिसंधाय उद्गीथ'प्रणवमुपायत्वेन स्वीकृतवन्त-

े — चक्रिरे । ते देवाः घ्राणेन्द्रियत्वेनोद्गीथमुपासितवन्त इत्यर्थः ।
भवं नासिक्यम् । 'शरीरावयवाच्च' इति यत् । तं — विविधुः । तं

अयं क पाठः । अन्यत्र 'उद्गीथं प्राणमुपायत्वेन' इति ।

्। अधर्मेणाप्रतिबन्धे इह जन्मनि, अन्यदा अमुत्रेति । ननु तर्हि तदधिकरणन्याये-षयेऽपि सिद्धौ इदं शारीरकाधिकरणं व्यर्थमिति चेन्न—विचारवैषम्यात् । तत्र हि न्याः कामाः सर्वेऽपि स्वर्गाद्यविशेषादमुत्रैव भवेयुरिति पूर्वपक्षे, अर्थ्यमानस्य फलस्य त्येकलभ्यत्वाभावात् यथायोगं सिद्धिः, योग्यतानुसारेणात्रापि सिद्धिः, प्रतिबन्धवशा-ताया अभावे तु तत्रेति सिद्धान्तितम् । नियतैहिकमपि किञ्चित् कर्मास्तीति च प्रदर्श्य कत्वं निराकृतं तत्र । अत्र तु शारीरके तत्रोक्तनियतैहिकाभिचारादिवत् नियतैहिकत्वं । प्रतिबन्धं प्रदर्श्य तन्निराकृतमिति ।

सक्यं प्राणमिति ! घ्राणमित्यनुक्त्वा एवमुक्तिः, 'उद्गीथे प्राणदृष्टिः शास्त्रोक्ता । वेशेषवत् इन्द्रियमपीति मुख्यामुख्यानवबोधेन घ्राणरूपप्राणे प्रवृत्तिर्देवानामासीदिति

विविधुः ; तस्मात् तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च ; पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे ; ताँ हासुराः पाप्मना वि… तस्मात् तयोभयं वदति सत्यञ्चानृतञ्च ; पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३

अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे ; तद्धासुराः पाप्मना वि… तस्मात् तेनोभयं पश्यति दर्शनीयञ्चादर्शनीयञ्च ; पाप्मना … विद्धम् ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे ; तद्धासुराः पाप्मना विवि… तस्मात् तेनोभयँ शृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च ; पाप्मना … विद्धम् ॥ ५ ॥

नासिक्यं प्राणमसुराः स्वकीयेन पाप्मना संयोजितवन्तः । पापहेतुभूतवृत्त्या… जितवन्त इति यावत् । **तस्मात् — विद्धः** । **तस्मात्** पापसंसर्गाद्धेतोः घ्राणेन सुरभि च दुर्गन्धि चोभयं जिघ्रति । तस्मान्नासिक्यः प्राणः पापवि… त्यर्थः । **अथ — विद्धा** । पूर्ववत् । **अथ — विद्धम्** । **अदर्शनीयम्** … ध्यादिकमित्यर्थः । **अथ ह श्रोत्रं — विद्धम्** । **अश्रवणीयं** पापवचनमि…

ज्ञापयितुम् । उपरि **चक्षुरि**त्यादावपि प्राणमिति पदस्यानुषङ्गः । **सुरभि च दुर्गन्धि** … वागादौ वक्ष्यमाणानुसारात्, घ्रातुमर्हमनर्हञ्चेत्यर्थः । अत एव पापहेतुभूतवृत्त्येति भा… **वृत्तिरि**न्द्रियव्यापारः । तस्याः पापहेतुत्वं निषिद्धत्वात् । दुर्गन्ध्याघ्राणं निषिद्धमेवेति । **ना**सिक्य इति । पूर्ववाक्ये **तस्मा**दिति हेतोर्निर्दिष्टत्वात् अत्र **पाप्मना** हीति हिश… हेत्वाविति भावः । ननु बृहदारण्यके, 'घ्राणेन्द्रियमुद्गातृ भूत्वा यजमानेषु भोगविशेषं कल्याणघ्राणञ्च फलमकामयत । तदा असुराः तत्कार्यभङ्गकामाः पाप्मनैतेन घ्राणे दुर्ग… कल्पयामासुः' इत्युक्तम् । तत् युज्यते । अत्र तु घ्राणादेरुद्गातृत्वकल्याणघ्राणकामित्वाद… देवानामेवोद्गीथे घ्राणादिदृष्टिकर्तृत्वात् घ्राणादेर्दूषणमसुरकृतं किमर्थमिति चेत् — निकृष्टे दृष्टेरेव कर्तव्यत्वात् उद्गीथे घ्राणदृष्टिं क्रियमाणां दूषयितुं घ्राणे निकर्षकल्पनाय तद् दु… सुरित्येवं योयुज्यते ।

अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे ; तद्धासुराः पाप्मना विविधुः ; तेनोभयँ संकल्पयते¹ संकल्पनीयञ्चासंकल्पनीयञ्च ; पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ६ ॥

अथ ह, य एवायं मुख्यः प्राणः, तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे ; तँ हासुरा ऋत्वा विदध्वँसुः; यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वँसेत, एवम् ॥ ७ ॥

यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वँसते, एवँ हैव स विध्वँसते, य एवंविदि पापं कामयते, यश्चैनमभिदासति ; स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

¹ संकल्पते शां - क्वचित् ।

मनः — विद्धम् । असंकल्पनीयं पापमित्यर्थः ।

अथ — चक्रिरे । उद्गीथावयवमोङ्कारं मुख्यप्राणत्वेनोपासितवन्त इत्यर्थः ।

विदध्वँसुः । तं मुख्यप्राणं पाप्मना वेद्धुं प्रवृत्ता असुराः तं ऋत्वा प्राप्य विदध्वंसुः । विध्वस्ता अभवन्नित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथाऽश्मानं— आखन्यत इति आखणं मृत्पिण्डः । यथा मृत्पिण्डोऽश्मानं प्राप्य विध्व-, एवम्' इति व्यासार्यैर्व्याख्यातम् । आखणमिति च्छान्दसं णत्वम् ; त ।

तद्विद्यायाः फलमाह — यथा — दासति । एवंविदि एतद्विद्यानिष्ठे तुं कामयते, यश्चैनं अभिदासति हिनस्ति, सः अश्मप्राप्तलोष्टवत् ध्वस्तो : । दा प्लवन इत्यतः, दो अवखण्डने इत्यतो वा लेटि, 'सिब्बहुलं ' सिपि दासतीति रूपम् ।

एषोऽश्माखणः । स एषः एतद्विद्यानिष्ठे पापकामः अश्माखणः

: प्राण इति । मुखे अङ्गे भवः मुख्यः, नासिक्य इतिवत् । 'आसन्यं प्राणमूचुः' तरम् । आस्यमुखवदनादिशब्दाः संस्कृते व्याहाराभ्यवहारसाधनावयवसंस्थान एव तु ललाटादौ । इन्द्रियाणां प्राणशब्दगौणार्थत्वात् तद्वारकं प्राणपदमुख्यार्थत्वरूपं त प्राणवायोः । तत्तु प्राणापानव्यानादिसर्वसाधारणम् । सामान्यतः प्राणवायुत्व- । चेत्, कामं तदप्यस्तु ।

नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानाति; अपहतपाप्मा ह्येषः

अश्मप्राप्ताखण इत्यर्थः । एतेन — 'खनो घ च' इति घप्रत्ययस्य, '
धिकरणयोः' इत्यनुवृत्त्या कर्मण्यभावात्, करणार्थ एव घप्रत्ययो व
अतः आखणशब्दस्याश्मविशेषणत्वमेव वक्तव्यम् । 'खननसाधनतया ह
प्राप्य यथा लोष्टादिकं ध्वंसते' इति हि तस्यार्थः । अत एव **स एषोऽ**
इति वाक्यशेषे अश्मविशेषणत्वमेव आखणस्य श्रूयते—इति शङ्काऽपास्ता ।
सनेयके समानप्रकरणे, 'यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसते' इति श्रवणेन
नार्थत्वस्य वक्तव्यतया आखणशब्दस्य लोष्टवाचित्वस्यैवोचितत्वात् । बहुल
कर्मण्यपि घप्रत्ययस्योपपत्तेः । इतरथा कर्तृवाचिपदाध्याहारप्रसङ्गात् । 'स ए
खण' इत्यत्र अश्माखणशब्दस्य समस्तस्य अश्मप्राप्ताखणवाचित्वेन, अश्मश
मानाधिकरण्येनाखणशब्दस्याश्मविशेषणत्वाभावात् । पूर्ववाक्ये नपुंसकलिङ्ग
स्यापि स एष इति पुलिङ्गसामानाधिकरण्येन आखणशब्दस्य पुलिङ्गत्वोपपत्ते
द्रष्टव्यम् ।

इतरप्राणाद्यपेक्षया तस्य वैषम्यमाह **नैव — विजानाति । एतेन**
प्राणेनेत्यर्थः । पुरुष इति शेषः । तत्र हेतुमाह **अपहतपाप्मा ह्येषः** । स्पष्टोऽर्थः

नयमयूखमालिकोक्तं पक्षमपास्यति **एतेनेति** । **अश्मविशेषणत्वमेवेति** । उ
इति पृथक्पदमश्मविशेषणम् । आखणपदद्वयमपि यथानुशासनं पुलिङ्गम् । **स एष** इति
उपासक उच्यते । तस्य आखणाश्मत्वं ध्वंसकतया तत्तुल्यत्वादिति भावः । आखन्यते अ
खनः इति **माधवी धातुवृत्तिः** । नेयं शङ्का शाङ्करानुसारिणः । शाङ्करभाष्येऽप्याखण
कर्मण्युत्पत्तेरेव गृहीतत्वात् । परंतु **अखनः** खनितुमशक्यः । अखण एव आखण इत्यस्मा
कृतम् । तदा कर्तुरध्याहारे आखणशब्दव्युत्पादने च क्लेशः । तत्रापि **अश्माखण** इत्येकप
दतम् । तदपि चिन्त्यम्—आखणस्याश्मविशेषणत्वे आखणाश्मेति समासापत्तेः । सिद्ध
अश्मप्राप्ताखणरूपार्थविवक्षया अश्माखण इति समासोपपत्तिः । एवञ्च तदनुसारेण **स ए**
नोपासकपरम्; किन्तु द्वेषिपरम् । **स एष** इत्यस्य पूर्ववाक्यार्थे यत् प्रधानम्, तत्परा
स्यैव युक्तत्वाच्च । तत्र च ध्वंसमानः प्रधानम्, न तु **एवंवित्** ।

नैवैतेन सुरभीति । नन्वयमप्रसक्तप्रतिषेधः । मुख्यप्राणस्य आघ्राणसामर्थ्याभ
उच्यते । घ्राणादीनां मुख्यप्राणाधीनप्रवृत्तिकत्वात् मुख्यप्राणगतपाप्मवशादेव घ्राणादीनां दु
दिग्राहकत्वमिति किं न स्यादिति शङ्कापरिहारार्थमयं ग्रन्थ इति । घ्राणादेर्दुर्गन्धादिग्राहकत्व
मुख्यप्राणस्य किञ्चिदनिष्टापादकत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । प्रत्युतास्य घ्राणाद्युपकारकत्वमति

ते यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति ; एतमु एवान्ततोऽविच्चो-
ते ; व्याददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥
तँ हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्रे ; एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्ते,
यद् रसः ॥ १० ॥

अवति । [1] तस्यापहतपाप्मत्वेनैव प्राणान्तरवत् आत्मम्भरित्वाभावात् स्वा-
दिना इतरान् प्राणान् रक्षतीत्यर्थः । एतमु — क्रामति । यत एव
ाणसमुदायो मुख्यप्राणाशितपीतलब्धसत्ताकः, अत एव अन्ततः मरणकाले
ाशितादेरभावेन एतमविच्चा अलब्ध्वा उत्क्रामतीत्यर्थः । विद्लृ [2] लाभे
ातुः । व्याददात्येवान्ततः । अन्ततः मरणकाले सर्वप्राणानामुत्क्रमणा-
स्यव्यादानं करोतीत्यर्थः ।

— चक्रे । तम् अध्यस्तप्राणभावम् उद्गीथम् उद्गीथावयवमोङ्कारम-
षेरुपासाञ्चक्रे इत्यर्थः । केचित्तु अङ्गिरसोपास्यमेव मुख्यप्राणमङ्गिरसं वद-
- एतमु — रसः । अङ्गानां प्राणाधीनस्थितित्वेन प्राणस्याङ्ग [4] रसत्व-
: । अङ्गरसमङ्गिरसं वदन्ति परोक्षप्रियत्वाद् देवानामिति भावः । तेन—

ेनैव हेतुना तस्यापहतपाप्मत्वादेव ख. ग. 2. विदिर्लृ ख. 3. अस्य ख. ।
ङ्ग. ग. ।

यदश्नातीति । बृहदारण्यके एतदर्थविस्तरः । व्याददात्येवेति । अशिताद्युप-
ां शरीरे यथावत् स्थापनेन कायव्यूहनकारी ह्ययं निष्क्रान्त इति सूचनायैव जातं
शितनिक्षेपेऽपि न निवर्तत इति एवकाराशयः । मुखे स्थितं प्राणमत्र स्थापयितु-
ते उपसर्पन्तः तमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति । एतद्वन्दनिष्क्रमणार्थमिवेदं
रस्मैपदम्, " आङो दोऽनास्यविहरणे " इति पर्युदासात् ।

ोपासनमुद्गीथप्राणोपासककतिपयर्षिनामविवक्षितगुणविशेषविषयकं कर्तव्यम् । न तु
पमुख्यार्थो ग्राह्यः । तत्तदृषिणाऽप्येवमेतस्योपासितत्वादित्युपदिशति तं हेत्यादि-
यास्याऽऽङ्गिरसत्वबृहस्पतित्व ब्रह्मणस्पतित्वानि बृहदारण्यकोक्तानि । अत्र तु अङ्गि-
ायास्यत्वान्युक्तानि । अङ्गिर आङ्गिरसयो र्निर्वचनम्, अङ्गानां रस ' इति ; बृह-
बृहत्याः वाचः पतिरिति; अयास्यनिर्वचनं तत्र, – ' अयमास्येऽन्तः ' इति
ात् अयत ' इति । एतमु एवाङ्गिरसमित्यत्र अङ्गिरःपदानुसारात् अङ्गिरसमिति

तेन[1] तँ ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्रे; एतमु एव बृहस्पतिं न्ते, वाग्घि बृहती, तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥

तेन[1] तँ हायास्य उद्गीथमुपासाञ्चक्रे; एतमु एवायास्यं म आस्याद् यदयते ॥ १२ ॥

तेन[1] तँ ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार; स ह नैमिषीयाणा बभूव, स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥ १३ ॥

1. तेनेतिपदानि पूर्वपूर्ववाक्यान्तस्थितान्येव माध्वे ।

चक्रे । तेन [1] अङ्गिरस्त्वेन गुणेन बृहस्पतिरुपासितवानित्यर्थः । **एतमु**— वागिन्द्रियस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वादिना बृहत्त्वम्[2] । तस्य च [3] मुख्यप्राणाधी प्राणस्य वाक्पतित्वम् । अत उपास्यस्यैव बृहस्पतित्वं मन्यन्त इत्यर्थः । **तेन** **यास्यः — चक्रे** । तेन बृहस्पतित्वेन अयास्यः ऋषिरुपासितवानित **एतमु — यदयते** । आस्यात् मुखात् अयते निर्गच्छतीत्यर्थः ।

तेन तं ह बको—चकार । **तेन** पूर्वोक्ताङ्गिरस्त्वबृहस्पतित्वायास्यत्वा विशिष्टतया दल्भसुतो बकनामा ऋषिरुपासितवानित्यर्थः । **स ह—बभूव** । स्पष्टो

1. अङ्गिरसत्वेन. ख. आङ्गिरसत्वेन. ग. 2. त्वात. ख. । 3. 'च' इति न ख.

च्छेदो युक्तः । शाङ्करभाष्ये अङ्गिरसमितिपरकृतच्छेदस्यानुवादोऽस्ति । स्वयं तु 'तेनासाव इत्युक्तम् । अत्र, अङ्गिरा उपासाञ्चक्रे, अयास्य उपासाञ्चक्रे इति पृथक्पृथक् कथनात् अ नाङ्गिरा इति ज्ञायते । स एव त्वयास्यः अङ्गिरोवंश्यः स्यात्, आङ्गिरस इति तन्त्रोक्तेः । एवमनेकर्ष्यादिनामनिर्वचनमैतरेयारण्यके(२.२)

तेन अङ्गिरस्त्वेनेति । अध्ययनार्थकल्पितविरामस्य वाक्यमध्येऽपि दर्शनात्, ह' इति वाक्यत्रयगतमपि पदं पूर्वपूर्ववाक्यान्वयि कृत्वा, 'यस्माद्धेतोरङ्गानां रसः तेन अङ्गिरसं मन्यन्ते' इत्येवंरीत्याऽर्थवर्णनं सुकरम् । तेन कारणेन तेन निरुक्ताङ्गिरस्त्वधर्मेण अप्युपासाञ्चक्र इति वा— अथापि तेनेतिपदं विनैव तदर्थसिध्या, उत्तरत्रैवमन्वयसंभवेन च श्रुतवाक्यभेदस्वीकारेणैव व्याख्यानमकारि । माध्वे तु तेनेतिपदं पूर्ववाक्य एव पठि न्वङ्गिरा अपि उक्तयोगार्थेनाङ्गिरस्त्वेनोद्गीथोपासनं कर्तव्यं त्यक्तुं नार्हति । तत् बृहस्पतौ र्णने को विशेष इति चेत् — अङ्गिराः कदाचित् स्वनामाभिमानात् तथोपासितवान् न त्वन्य इति मा भ्रमः । योगार्थगौरवादेवं ह्यन्येऽप्युपासते इति ज्ञाप्यत इति ।

विदाञ्चकारेति । नन्वत्र उपासाञ्चक्र इत्यप्रयोगात् उद्गीथमिति पदाभावाच्च उक्त स्त्वादिविशिष्टतया प्राणं बको बुबुध इत्येव वाक्यार्थोऽस्त्विति चेत् — एवं तर्हि **आगायति**

आगाता ह वै कामानां भवति, य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपा-
[स्त]त्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ।

- **आगायति** । सः दाल्भ्यो बकः एभ्यो नैमिषीयेभ्यो यजमानेभ्यः
[वृष्ट्या]दीन् कामान् गानेन विद्यामाहात्म्यात् संपादितवानित्यर्थः । **आगायति**
[ल]ट् स्मे ' इति 'भूते लट् ।

आगाता—उपास्ते । एवमुपासको यजमानकामानां गानेन संपादयिता भवती-
त्यध्यात्मम् । अध्यात्ममुद्गीथोपासनं समाप्तमित्यर्थः । आत्मशब्देन इन्द्रिय-
[ा]दिसंघात उच्यते । **अध्यात्मम्** आत्मनीत्यर्थः । आत्मविषयमिति यावत् ।
(१) एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणं लिख्यते । –अङ्गपादे–'ऋत्वि-
[ग्विष]याङ्गानुष्ठानमात्रार्थत्वात् , अङ्गावबद्धोपासनानाञ्च, ' तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः
[पृथग्घ्यप्रति]बन्धः फलम् ' इति सूत्रोक्तन्यायेनानङ्गत्वात् , ' शास्त्रफलं प्रयोक्तरि '
न यजमानगामिफलसाधनभूतोपासनस्य यजमानेनैव कर्तव्यत्वात् , ' गो-
[प]शुकामस्य प्रणयेत् ' इति श्रुतपश्वर्थगोदोहनादेरनङ्गत्वेऽपि ऋत्विक्कर्तृ-

लट् भूतेऽपि. ख. ग.

विवक्षणीयम् । आदितः प्रभृति विद्युपास्त्यारेकार्थ एव प्रयोगदर्शनादत्रैव तद् विव-
आगाता भवति । य उपास्ते ' इति तदुत्तरवाक्ये आगानोपासनयोर्भिन्नत्वप्रतीतेश्च ।
[ङ्ग]पाद इति । एतत्खण्डान्तिमवाक्यव्याख्यानावसरे तद्विषयकाधिकरणस्योपस्थित-
सूचीकटाहन्यायाच्च प्रथममेतदधिकरणोपन्यासः । **शास्त्रफले प्रयोक्तरीति** ।
[४५]–७) इदं पूर्वपक्षसूत्रम् । अत्राधिकरण एव फलस्य यजमानगामित्वेऽपि
बलात् , यत् ऋत्विजा कर्तुं शक्यम् , तत् तेनैव कार्यमिति निर्णीतम् । अतोऽत्र
नेत्यस्य इत्यधिकरणन्यायेनेति नार्थः, विरोधात् । किंतु एतत्सूत्रोक्तयुक्त्येत्यर्थः ।
फलमनुष्ठातृगतं यजेत स्वर्गकाम इत्यादावात्मनेपदबलात् प्रतीयते । आत्मनेपदस्य कर्तृ-
लपरत्वात् । अत्राप्युद्गीथमुपासीतेत्यात्मनेपदमस्तीति युक्तिः । स्वार्थे स्वयं प्रवृत्तिरेव लोके
। च । अङ्गावबद्धोपासनं फलस्वामिकर्तृकम् उपासनत्वात् भक्तिविद्यावदिति श्रीभाष्य-
संधेयम् । ननु पूर्वमीमांसाधिकरणेनैव परिक्रीतकर्तृकत्वं सिध्यतीति शारीरकाधि
[इ]ति चेत् – उच्यते । नियमेन कर्तव्यस्य ऋत्विग्वरणस्य, नियमेन यत् कर्तव्यम् ,
युक्तम् । एवंभूतमेव ऋत्विजा क्रियते । यद्यपि गोदोहनादिद्रव्यं फलार्थत्वात्
तथापि प्रणयनादिक्रियायाः द्रव्यादिकमन्तरेणानिवृत्तेः अपेक्षितद्रव्यस्याद्याकारेण

का[1]प्रणयननिर्वर्तकस्य गोदोहनस्य यजमानेनोपादातुमशक्यतया ऋत्विक्कर्तृ उद्गातृकर्तृके उद्गीथे यजमानस्योपासनसंभवात् उपासनं याजमान[2]मेव । समाख्यानं तु, 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति न्याय[3]विरोधादुपेक्षणीयम् । फलस्य स्वामिगतत्वात् फलस्वामियजमानकर्तृकमेवोपासनमित्यात्रेयमतमिति, मिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः' इति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा — उपासनान्यपि त्र र्माण्येव[4] स्युः । प्रयोगाङ्गस्य ऋत्विजः प्रयोगान्तःपात्युद्गीथाद्युपासनेऽपि कर्तृ वात् । 'तं ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार । स ह नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव । स्मैभ्यः कामानागायति' इति उद्गातृदाल्भ्यगतविद्याया यजमानकामसंपा दर्शनलिङ्गाच्च ऋत्विक्कर्तृकमेवोपासनम् । न च ऋत्विक्कर्तृकोपासनस्य फलं गतमेव स्यादिति[5] शक्यशङ्कम् — ऋत्विजां परार्थतया तेषां वचनमन्तरेण संबन्धानुपपत्तेः । 'यां वै काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते, यजम वैतामाशिषमाशासते' इति श्रुतेश्च । 'तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् क ते मागायानि' इति ऋत्विग्गतविज्ञानस्य यजमानगामिफलकत्वावेदनलिङ्गाच्च न, ' फलं प्रयोक्तरि' इति न्यायावतारः । ततश्च परिक्रयविधिबलादुत्सृष्टस्य ऋत्वि कत्व[6]स्य याजमान समाख्याद्यपवादकाभावात्, लिङ्गानुग्रहात्, औद्दालसम नाच्च आर्त्विज्यमेवोपासनमिति, 'आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिः, तस्मै हि परिक्री इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । सूत्रस्य चायमर्थः — उपासनमार्त्विज्यम् त्र

1 कर्तृकप्रणयन ख. ग. 2. यजमानकर्तृक. ग. 3. न्यायेन. ख. 4. ' इति क. नास्ति । 5. शङ्क्यम् क. 6. ऋत्विक्कर्तृकस्य याजमानसमाख्यापादकाभावा

नियतत्वमस्त्येव । उद्गीथाद्युपासनं तु सर्वथैवानियतम्, कर्मानुपकारकत्वादिति नेदम तदातदा यजमानेनाद्रियमाणं नियतकर्मप्रवृत्तः ऋत्विगनुष्ठास्यति । किञ्चानियतमपि गोदो न यजमानशक्यप्रयोगम् । तथात्वे ऋत्विक्कर्तृकप्रणयनाद्यनिष्पत्तेरिति तत्र कामं तथ त्वत्रेत्यधिकाशङ्का । कर्तॄणां प्रयोगाङ्गत्वात् प्रयोगमध्यपातिसर्वार्थमेव वरणमिति सिद्धान्त्याशय

न्यायविरोधादिति । न केवलं न्यायः, अत्रोपरि, 'एतमु एवाहमभ्यगासिषम् । न्ममत्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच' इत्यादौ उपासकस्योद्गातुरेव फलवर्णनाद् मप्यनुकूलमिति शङ्कितुराशयः । सिद्धान्ते 'अभ्यगासिष' मित्यत्र उद्गातृद्वारा यजमानं मगासिषमिति विवक्षा स्यात् । **उत्सृष्टस्य** उत्सर्गसिद्धस्य ।

तस्मै क्रतुप्रयोगाय[1] हि ऋत्विक् परिक्रीयते । अतोऽनङ्गभूतमप्युपासनं गान्तःपातित्वात् ऋत्विजैवानुष्ठेयमिति स्थितम् ॥

(२) तथा गुणोपसंहारपादे [च] चिन्तितम् — तत्र हि —

वाजिनां तावत् , ' द्वया ह वै प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ' इत्यारभ्य, ' ते ऊचुः, हन्तासुरान् उद्गीथेनात्ययाम ' इत्युद्गीथेनासुरविध्वंसनं प्रतिज्ञाय वागादिमनःपर्यन्तदृष्टौ असुरैरभिभवमुक्त्वा, ' अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः ' ॥ उद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपरिभवमुक्त्वा, ' भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विषन् भवति, य एवं वेद ' इति शत्रुपराजयफलाय उद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता ।

एवं छन्दोगानामपि — ' देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे ' इत्यारभ्य, ' तद्ध ीथमाजह्रुः । अनेनैनान् अभिभविष्याम इति ' इत्युद्गीथेनासुरपराभवं प्रति- ;देव उद्गीथे वागादिदृष्टौ दोषमभिधाय, ' अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणः, ुपासाञ्चक्रिरे ' इत्यादिना उद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा, ' यथाऽ- ाणमृत्वा विध्वंसते, एवं हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते ' इति ाथयोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता ।

तत्र उभयत्रा[2] प्यध्यस्तप्राणभावस्योद्गीथस्यैवोपास्यत्वश्रवणेन रूपाभेदात् , वरूपफलसंयोगाविशेषात्, उद्गीथविद्येति समाख्यैक्याच्च तयोरैक्यमिति ः । तत्र राद्धान्तच्छायया परिचोद्य परिहरति — ' अन्यथात्वं शब्दादिति ेषात्' । वाजसनेयके, ' ते हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति । प्राण उदगायत्' इति उद्गानकर्तरि प्राणदृष्टिविधानात् , छान्दोग्ये, ' अथ ायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे ' इति उद्गानकर्मणि प्राणदृष्टिविधा- दादुपास्यरूपान्यथात्वप्रतीतेः भेद इति चेत् — न, देवासुरसंग्रामोपक्रमादि- यात् । वाजसनेयकेऽपि, ' हन्तासुरान् यज्ञे उद्गीथेनात्ययाम ' इत्युद्गीथेनो- न्तदविरोधाय, ' तेभ्य एष प्राण उदगायत्' इति उद्गानकर्मरूप एवोद्गीथे— सौकर्यातिशयविवक्षया, ' पच्यते ओदनः स्वयमेव ' इति ओदने कर्तृ- ात्—उद्गानकर्मण्येव कर्तृत्वोपचारोपपत्तेरुद्गीथ एवोभयत्राप्युपास्यः । अतो ् — इति प्राप्ते —

[1] प्रयोजनाय· ग. [2] अपिः क. कोशे ।

प्रचक्ष्महे —, 'न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्'। **न वेति**
व्यावर्तयति। **प्रकरणभेदात्** — छान्दोग्ये, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासी
प्रकृतोद्गीथावयवप्रणवविषयकमुपासनम्। वाजसनेयके प्रणवस्याप्रकृतत्वात्,
नात्ययाम' इति कृत्स्नोद्गीथस्यैव प्रस्तुतत्वात् कृत्स्नोद्गीथविषयकमेवोप
अतो रूपभेदाद्विद्याभेदः। किञ्च छान्दोग्ये उद्गीथस्याध्यस्तप्राणभावस्योपा
वाजिनां तु, अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः त्वं न उद्गायेति, तथेति तेभ्य
उदगायत्' इति अध्यस्तप्राणभावस्योद्गातुरुपास्यत्वम्। न च वाजसनेयके
पास्यत्वे, 'उद्गीथेनात्ययाम' इत्युपक्रमविरोधः शङ्कनीयः। उद्गातुरुपासने
स्यानुप्रविष्टतया उपक्रमावगतस्योद्गीथस्यापरित्यागात्। अत्र च वक्तव्यं **बृहद्**
प्रकाशिकायामुक्तं तत्रैवानुसंधेयम्।

'संज्ञातश्चेत्तदुक्तम्, अस्ति तु तदपि'। ननु उद्गीथविद्येति
विद्यैक्यमुक्तमिति चेन्न — **तत्** संज्ञैक्यं विधेयभेदेऽप्यस्त्येव; यथा अग्नि
नित्याग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च। छान्दोग्यगतप्रथमप्रपाठकोदिता
विद्यासु उद्गीथविद्येति संज्ञैक्यस्य दर्शनाच्च तदप्रयोजकमिति भावः। '
समञ्जसम्'। छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके उत्तरास्वपि विद्यासु, 'ओमित्येतदक्ष
मुपासीत' इत्यादिषु उद्गीथावयवस्य प्रणवस्य व्याप्तत्वेन तन्मध्यपातित्वाद
विद्याया उद्गीथावयवप्रणवविषयत्वमेव। ततश्च छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्बहुश

उद्गीथस्यानुप्रविष्टतयेति। उद्गातरि प्राणदृष्टिर्नाम नोद्गातारं चैत्रत्वादिना गृह
प्राणदृष्टिः; किन्तु उद्गातृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतोद्गीथकर्मकगानकर्तृत्वाकारेण गृहीत्वा। अत
पा..तावच्छेदकत्वात् फलप्रयोजकत्वमिति। **अत्र च वक्तव्यमिति**। बृहदारण्यके, 'उ
यामे' त्यत्र उद्गीथपदं उपरितनबहुवाक्यानुरोधादुद्गातृलक्षकम्' यद्वा भाष्यतट्टी
दुक्तरीत्यैव लक्षणां विना निर्वाह इति पक्षद्वयमित्यर्थः। **परोवरीयस्त्वादिवत्** इति
स्य हिरण्मयत्वविशिष्टपुरुषदृष्टेर्यैक्यं यथा परोवरीयस्त्वविशिष्टतद्दृष्टौ न, तद्वदित्यर्थः।

संज्ञात इति। संज्ञातश्चेत्तदुक्तमित्येकं वाक्यम्; शङ्कानुवादरूपम, 'तत्
संज्ञैक्यप्रयुक्तमुक्तं चे' दिति।

तन्मध्यपातित्वादिति। यद्यप्यत्रैव, 'य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते'
क्षरपदं कृत्स्नोद्गीथव्यावर्तकं स्पष्टमुपसंहारे श्रूयते — अथापि प्रथमखण्डे उपक्रमेऽप्य
णात् तस्य खण्डस्य प्रणवमात्रविषयकत्वेऽपि द्वितीयखण्डे सामान्यत उद्गीथशब्दस्यै
तस्य कृत्स्न एव मुख्यत्वात् उपक्रमानुसारेणोपसंहारो नेय इति शङ्कायां तृतीयेऽपि अ

१—३

अथाधिदैवतम् — य एवासौ तपति, तमुद्गीथमुपासीत। उद्यन् वा एष प्रजाभ्य उद्गायति; उद्यँस्तमोभयमपहन्ति; अपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति, य एवं वेद ॥ १ ॥

छान्दोग्यगतविद्याया अध्यस्तप्राणभावोद्गीथावयवप्रणवविषयत्वात्, वाजसनेयकोद्गीथविद्यायाश्चाध्यस्तप्राणभावोद्गानकर्तृविषयत्वात् प्रधानभूतोपास्यभेदे बह्वर्थसाम्यस्याप्रयोजकत्वात् विद्याभेद इति स्थितम्। प्रकृतमनुसरामः ।—१-२.

अथाधिदैवतम्। उद्गीथस्योपासनमुच्यत इति शेषः। **अधिदैवतम्** मेत्यर्थः। देवताविषय[1]कमिति यावत्। **य—मुपासीत**। आदित्यदृष्ट्या ...सीतेत्यर्थः। कर्माङ्गभूतोद्गीथापेक्षया कर्माराध्यस्याऽऽदित्यस्योत्कृष्टत्वात्, उत्कृष्टदृष्टेरेव न्याय्यत्वादादित्यदृष्ट्योद्गीथस्योपास्यत्वं द्रष्टव्यम्। अयमर्थः, ...त्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः" इत्यधिकरणसिद्धः। तच्चाधिकरणं **बृहदारण्यक**...कायामुपन्यस्तं तत्रैवानुसंधेयम्।

उद्गीथेऽध्यस्यमानस्यादित्यस्योद्गीथसाम्यमाह—**उद्यन्—गायति**। वैशब्दोऽव... **एषः** आदित्यः **उद्यन्** उद्गच्छन्नेव प्रजानामर्थप्रकाशनं कुर्वन् उद्गायतीव उद्गीथोऽपि प्रजानामुद्गायतीव भवतीत्यर्थः। **उद्यन्—हन्ति**। उद्यन्ने... तमोजनितं प्राणिनां भयमपहन्तीत्यर्थः। तमोभयापहन्तृत्वगुणविशिष्टतया आदित्योपासनस्य फलमाह—**अपहन्ता—वेद**। अन्धकारादिप्रयुक्तभया[2]प... ...वतीत्यर्थः।

1. विषयं ख. ग. 2. भयहन्ता. ख.

...मध्येऽपि तद्विषयकत्वमेव स्थाप्यत इति ध्येयम्। अत्राधिकरणे द्वितीयसूत्रं उद्गातृ... बृहदारण्यके उद्गीथविधेति कथं संज्ञेति शङ्कापरिहारपर्यवसायि; तृतीयसूत्रं छान्दोग्य... कृत्स्नोद्गीथविषयत्वमिति शङ्कावारकमिति, 'गाता गेयञ्च गेये सकलमसकलञ्च' इति ...द्वयस्थापनप्रधानं सूत्रद्वयमिति विमृश्यम्।

उद्गायतीव भवतीति। ननु उद्गायन्निव भवतीति युक्तं प्रयोक्तुम्। न तु तिङन्तोपरि ...तीति चेन्न – पचति भवति, पक्ष्यति भवतीत्यादिप्रयोगस्य महाभाष्ये दर्शितत्वात्, तथै... ...र्थनसंभवात्।

समान उ एवायञ्चासौ च ; उष्णोऽयम्, उष्णोसौ ; स्व ममाचक्षते, [1]स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुम् ; तस्माद्वा एतमिम द्गीथमुपासीत ॥ २ ॥

अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ; यद्वै प्राणिति स यदपानिति सोऽपानः ; अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः

यो व्यानः सा वाक् ; तस्मादप्राणन् अनपानन् वाचमभि रति ॥ ३ ॥ या वाक् सर्क् ; तस्मादप्राणन् अनपानन् ऋचमभि

1. 'स्वरइति' इतीदं न माध्वे । 2. वाकारपाठः ख. कोशे.

समान—चासौ च । [1]अयम् अध्यात्मप्रकरणे उक्तः प्राणश्च अधिदैवतप्रकरणे उच्यमान आदित्यश्च समान एवेत्यर्थः । तदेव दर्श **ष्णो—ऽसौ** । अयं प्राण उष्णः । उच्छ्वासस्योष्णतयोपलभ्यमानत्वात् । सौ । सवितुश्चोष्णत्वं स्पष्टमेवेति भावः । **स्वर—इत्यमुम्** । इमं प्रा इत्याचक्षते । **स्वरः** गन्तेत्यर्थः । स्वृ शब्दोपतापयोः इत्यस्मात्, धातूना त्वात्, कर्तरि अचि रूपम् । अमुं आदित्यं स्वर इति प्रत्यास्वर इति च उदयास्तमययोः गमनप्रत्यागमन[2]सत्त्वात् । प्राणस्य वायुरूपतया सदागतित्वे गमनाभावान्न प्रत्यास्वरसंज्ञेति भावः । अतः स्वरसंज्ञावत्त्वात् औष्ण्याच्च प्रा परस्परसमानावित्यर्थः । **तस्मात्—मुपासीत** । **तस्मात्** उभयोरपि समत्व प्राणं वा अमुमादित्यं वा एतम् एतादृशगुणकमुद्गीथमुपासीत । उद्गीथे मुपासीतेत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेणोद्गीथोपासनमाह—**अथ—मुपासीत** । उद्गीथं व्यान

1. ख. ग. कोशयोः अयंपदं प्राणपदात् पूर्वं असौपदं आदित्यपदात् पूर्वञ्च प
2. वत्त्वात्. ग.

इमं प्राणं वेति । अत्राध्यात्ममुपासनमधिदैवतमुपासनञ्च पृथक्फलसाधनतया गनुष्ठेयमिति प्राणादित्ययोरुपासने कथमपि समुच्चयप्रसक्त्यभावात् इममग्नुञ्चेति मूले चव ऽपि वाकारार्थ उक्तः ।

मुख्यमासन्यं प्राणमुद्गीथमुपासीतेत्युक्तम् । अथ व्यानदृष्टिर्विधीयते । अत्र फल

साम; तस्मादप्राणन् अनपानन् साम गायति; यत् साम स
तस्मादप्राणन् अनपानन् उद्गायति ॥ ४ ॥

ातो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि, यथा—अग्नेर्मन्थ[1]नम्,
रणम्, दृढस्य धनुष आयमनम्—, अप्राणन् अनपानँस्तानि
एतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥

ाथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीत, उत् गी थ इति। प्राण एव उत्;

मथनं. मा.

। को व्यान इत्यत्राह—यद्वै—व्यानः। पुरुषो मुखनासिकेन [1]यत् यं वायुं
बहिर्निःसारयति, सः प्राणाख्यो वायोर्वृत्तिविशेषः। मुखनासिकेन यं वायुमन्त-
सोऽपानाख्यवृत्तिविशेषः। तयोरन्त[2]रालवृत्तिविशेषरूपः संधिः व्यान इत्यर्थः।
उद्गीथे व्याना[3]ध्यासहेतुमाह—यो व्यानः सा वाक्। वाचो व्याननिर्व-
ाक् व्यान एवेत्यर्थः। वाचो व्याननिर्वर्त्यत्वे युक्तिमाह—तस्मात्—व्या-
तस्मात् वाचो व्याननिर्वर्त्यत्वादेव हेतोः अप्राणन् अनपानन् श्वासमोक्षा-
णप्राणापानौ विनैव [[4]तत्संधिरूपया व्यानवृत्त्या] वाचमभिव्याहरतीत्यर्थः।
द्गायति। अप्राणता अनपानता पुंसा क्रियमाणत्वादेव व्यानस्य वागृचसा-
ङ्गैक्यमित्यर्थः।

अतो—मुपासीत। लोके अग्निमथनमर्यादाधावन-दृढधनुरारोपणादि-वीर्य-
[5] व्यानसाध्यान्येव। अतो हेतोः उद्गीथाख्यवीर्यवत्कर्मणोऽपि व्यानसाध्य-
ानमेवोद्गीथमुपासीतेत्यर्थः॥

अथ—थ इति। उत् गी थ इति त्रीणि उद्गीथनामानुप्रविष्टाक्षराण्येवोपा-
ः। प्राण एव उत्। उदित्यक्षरे प्राणबुद्धिः कार्येत्यर्थः। तत्र हेतु[6]माह

. प्राणितिपदं यमित्यतः पूर्वं ख. ग. कोशयोः। 2. 'तयोरन्तरा आन्तरवृत्ति' 'तयोरन्तर्वृत्ति' इति—ग. तयोरान्तर्वृत्ति. घ. 3. अध्यासे इति सप्तमी क. 4. नेदं क कोशे। 5. वीर्यवत्तराणि कर्माणि. ग. 6. तत्र हेतुः ग.

ीर्यवत्तरत्वमित्युक्तं शाङ्करे। अतो यान्यन्यानीति। अतोऽन्यानीत्यन्वयः। एतद्भिन्ना-
। अभिव्याहारति, उद्गायतीति संप्रयुक्तवागिन्द्रियकार्यभिन्नानीति यावत्। मर्यादाधा-
'आजिर्मर्यादा। सरणं धावनम्' इति शाङ्करम्।

प्राणेन ह्युत्तिष्ठति ; वाग् गीः ; वाचो ह गिर इत्याचक्षते ; अन्नं अन्ने हीदँ सर्वँ स्थितम् ॥ ६ ॥

द्यौरेव उत्, अन्तरिक्षं गीः, पृथिवी थम् ; आदित्य ए वायुर्गीः, अग्निः थम् ; सामवेद एव उत्, यजुर्वेदो गीः, ऋग्वेद दुग्धेऽस्मै वाग् दोहम्, यो वाचो दोहः, अन्नवान् अन्नादो भव एतान्येवं विद्वान् उद्गीथाक्षराण्युपास्त उद् गी थ इति ॥ ७ ॥

प्राणेन ह्युत्तिष्ठति । स्पष्टम् । **वाग् गीः** । गी [1]इत्यक्षरे वाग्बुद्धिः कार्या हेतुः **वाचो—चक्षते** । वाचो गीश्शब्दवाच्यत्वात् गी इत्यस्य वागध्यासा त्वमुपपद्यत इति भावः । **अन्नं थम्** । थमि (थ इ?) त्यक्षरे अन्नबुद्धिः कर्तव्यं तत्र हेतुः[3] **अन्ने—स्थितम्** । अन्नस्य सर्वस्थानत्वेन थकारवत्त्वसाम्यात् अन्नबुद्धिर्युज्यत इति भावः ॥ प्रकारान्तरेणोद्गीथाक्षरोपासनमाह **द्यौरेव—** **थम्** । [[4]उदक्षरे द्युलोकादित्यसामवेददृष्टिः, गीर (गी अ?) क्षरे अन्तरिक्षव वेददृष्टिः, थम (?) क्षरे पृथिव्यग्निऋग्वेददृष्टिश्च कार्येत्यर्थः । उक्तस्य चतु द्गीथनामाक्षरोपासनस्य फलमाह] **दुग्धेऽस्मै वाग् दोहम्** । वाक् असौ उ दोहं दोग्धि[5] । कं दोहमित्यत्राऽऽह **यो वाचो दोहः** । वाक्साध्यं फलमि फलान्तरमप्याह **अन्नवान् अन्नादो भवति** । प्रभूतान्नो दीप्ताग्निश्च भवती **य—इति** । स्पष्टोऽर्थः ॥

1. घ. कोशेऽयं पाठः । अन्यत्र सर्वत्र गीरित्यक्षरे इति. 2. ख. ग. को वाक्यं न । 3. हेतुमाह ख. 4. इदं कुण्डलितं न क. घ. कोशयोः । क उदित्यादि थमित्यन्तं स्पष्टमिति, घ कोशे स्पष्टोऽर्थ इति चास्ति । अत्र गीर्, थम् रेफमकारान्तानुकरणञ्च चिन्त्यम् । 5. दोग्धीत्यर्थः ख.

एवं अर्थे काश्चित् दृष्टय उक्ताः; वक्ष्यन्ते च । मध्ये वाचकशब्दे दृष्टिरुच्यते । त रूपे वाचकशब्दे वर्णत्रयपृथक्कारेण चतुर्धा दृष्टिरुच्यते वागन्नादिसिद्धिफला । बृहदारण्य ग्विशिष्टप्राणं प्रस्तुत्य, प्राणः उत्, वाक् गीथा इति द्वेधा विभागमात्रं कृतम् (१—३ ननु किमिति मध्ये वाचकशब्दे दृष्टिविचार इति चेत् — उच्यते । विशिष्योद्गीथमात्रे दृष्टिरुक्ता । अथ तु प्रणवत्वेन सामत्वेन वा सामान्याकारेण, तथा सामशब्दघटकाक्षरवि सामान्यतः सामविचारपूर्वं चोद्गीथचिन्तनानि वक्ष्यन्ते । अतो विशेषभूतार्थदृष्टेरनं विशेषनामदृष्टिः प्रस्तूयत इति युक्तमिति ।

अथ खल्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत — येन साम्ना
[स्यात्, तत् सामोपधावेत् ॥ ८ ॥
यस्यामृचि, तामृचम्; यदार्षेयम्, तमृषिम्; यां देवतामभि-
स्यात्, तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥
येनच्छन्दसा स्तोष्यन् स्यात्, तच्छन्द उपधावेत्; येन स्तोमेन
माणः स्यात्, तँ स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥
यां दिशमभिष्टोष्यन् स्यात्, तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥
आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन् अप्रमत्तः। अभ्याशो

अथ—त्युपासीत । आशीस्समृद्धिहेतुभूतानि उपसरणानि उपासना-
त्वोपासनं कुर्यादित्यर्थः । केषामुपासनं कार्यमित्यत्राह—येन- —धावेत् ।
त् चिन्तयेत् । उपासीतेत्यर्थः[1] । यस्यामृचि तामृचम् । यस्यां ऋचि
तोष्यन् स्यात्, तामृचं चिन्तयेदित्यर्थः । यदार्षेयम्, तमृषिम् । ऋषि-
आर्षेयम् । [2]ऋषिदृष्टमित्यर्थः । यस्यार्षेयं यदार्षेयम् । शिवभागवतवत्
। साम यदृषिकम्, तमृषिं चिन्तयेदित्यर्थः । यां—धावेत् । स्पष्टम् ।
धावेत् । छन्दः गायत्र्यादिकमित्यर्थः । येन स्तोमेन— धावेत् । स्तोमः
दशादिलक्षणः ऋक्संख्याविशेषः । यां—धावेत् । यद्दिगभिमुखतया
स्यात्, तां दिशञ्च ध्यायेदित्यर्थः । आत्मानं—अप्रमत्तः । उक्तं सर्वं
अन्ततः अन्ते आत्मानमपि [च] उपसृत्य ब्रह्मात्मकं ध्यात्वा कामं
इष्टं ध्यायन् अप्रमत्तः अवहितः = स्वरवर्णाद्यभ्रेषानुकूलमनोवधानयुक्तस्सन्

1. एतदनन्तरं 'शिष्टं स्पष्टम् इति ख. कोशे । 2. इदमर्थवर्णनं ख. कोशे न ।

ाशीस्समृद्धिः आशिषः समृद्धिः । 'अन्नं वै प्राणाः' इतिवत् उपचारात् समृद्धिहेतु-
र्थलाभः । इति इत्यस्य इति मत्वेत्यर्थः । शाङ्करे तु आशीस्समृद्धिरित्येतदनन्तरं
इति शेषपूरणं कृतम् । उपसरणानि उपसर्तव्यानि ध्येयानि, इति वक्ष्यमाणप्रकारेण
व्याख्यातम् । उपसरणपदं वक्ष्यमाणोपधावनोपसरणोभयपरम् । सामादीनां बहिः-
प्रकर्षात् उपधावनमुक्तम् । आत्मनस्तु अन्तर्यात्वात् उपसृत्येति उपसरणमेवोक्तम् ।
कं ध्यात्वेति । ननु ब्रह्मात्मकत्वं कुतो लभ्यते । यावता शाङ्करे, 'आत्मानं स्वं रूपं
दिभिः' इत्येव व्याख्यातमिति चेत् — स्वफलार्थं केवलस्वात्मध्यानं न सम्भवतीति एत-

ह यदस्मै स कामः समृध्येत, यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः
तेति ॥ १२ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ।

१—४.

**ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत; ओमिति ह्युद्गायति । तस्य
ख्यानम् ॥ १ ॥**

देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन्; ते छन्दोभिर

बहिष्पवमानादिस्तोत्रमारभेतेत्यर्थः । **अभ्याशो—स्तुवीतेति** । यत्
[एवंवित्] स्तोत्रं करोति, स कामः यस्मात् कारणात् **अभ्याशः** क्षिप्रं स
समृद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । अभिआङ्पूर्वात् अश्नोतेः[1] असुनि अभ्याश
रूपम् । क्षिप्रफलसिद्धिरुपसरणफलमित्यर्थः । द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था ॥ १

ओमित्येतत्—व्याख्यानम् । पूर्ववदर्थः । अत्रोक्तस्यैवोद्गीथो
पुनःपरामर्शो मध्ये उद्गीथनामाक्षराद्युपासना[2]न्तरितत्वादिति द्रष्टव्यम् । **देवाः**
विशन् । देवाः मरणभीताः [सन्तः] वैदिकं कर्म प्रारब्धवन्त इत्यर्थः । **ते**

1. अश्नातेः क. 2. अयं क पाठः । नामाक्षराद्युपासनया ग नामाक्षरोपासनया

मुक्तमिति । यद्वा **सर्वं ध्यात्वा अन्ते आत्मानमप्युपसृत्येत्युक्त्वा** तत्र 'आत्मान
त्यस्य ब्रह्मात्मकं ध्यात्वेति तात्पर्यार्थ उक्तः । तेन उक्तं सर्वं ब्रह्मात्मकं ध्यात्वेत्युक्तं भवति
च **आत्मान**मित्यस्य सर्वनामरूपपर्यवसानभूमिं परमात्मानमित्यर्थः । **अन्ततः** द्वारभूत
न्तनानन्तरम् । **उपसृत्य** । पूर्वं यत्र यत्रोपधावितम् तत्रतत्रैवास्यान्तःस्थित्या पुनश्च
स्तव्यभावादुपसरणमेवोक्तम् ॥ पूर्वोक्तदृष्टीनां आशिषः प्रबलकर्माप्रतिबन्धादि फलम्
तु उपसरणानामाशिषः क्षिप्रसमृद्धिः फलम् । **समृद्धिः** पौष्कल्यम् । आत्मानमिति
कत्वध्यानस्याप्युक्तत्वाद्धि न किञ्चिद्वैकल्यप्रसक्तिः । उक्तं हि **श्रीमति रहस्यत्रयसारे**
वतापारमार्थ्याधिकारे, 'यथावदविज्ञाय करणे फलानि विकलानि; भगवच्छरीरत्वादि
करणे च पूर्णानि ' इति । एवमेकैकोपधावनस्यापि अन्तरात्मभूतपरमात्मोपसरणाक
उपसरणानि इत्येवादौ उपनिषदि श्रुतम् ॥ इमानि चोपसरणानि सर्वविद्याशेषभूता
रीत्या विशिष्योद्गीथविद्याविधानस्यात्रावसितत्वात् इहापि तदावश्यकत्वज्ञापनाय संप्रत्युक्तानि
देवा वै इति । लोके कुतश्चिद्भीताः जनाः क्वचिद् गह्वरे प्रविश्य लीना स

[दे]भिरच्छादयन्, तत् छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥

तानु तत्र मृत्युः, यथा मत्स्यमुदके परिपश्येत्, एवं पर्यपश्य-
[द]स्मि यजुषि । ते नु विदित्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव
[विशन्] ॥ ३ ॥

यदा वा ऋचमाप्नोति, ओमित्येवातिस्वरति; एवँ साम; एवं
एष उ स्वरः; यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत् प्रविश्य देवा अमृता

दयन् । छन्दोभिः कर्मविनियुक्तैर्वैदिकैर्मन्त्रैः मृत्युभीताः सन्त आत्मानं
[न] इत्यर्थः । वैदिकमन्त्रकञ्चुकच्छन्ना इति यावत् । यत्—छन्दस्त्वम् ।
[ए]व [1]छन्दसां छन्दस्त्वमित्यर्थः । तानु—यजुषि । उशब्दो निरर्थकः ।
[ता]न् कर्मपरान्, यथा मत्स्यग्राही उदके मत्स्यं परिपश्यति, एवं मृत्युः
[र]त[2]कर्मानुप्रविष्टान् कर्मशेष[3]समयं प्रतीक्ष्य ग्रहीतुमैच्छदित्यर्थः । ते
[प्रा]विशन् । ते देवाः मृत्योश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा [ऋक्सामयजूरूप] त्रयीविहित-
[क]र्मभ्यः [4]उद्धृताः कर्मनिर्मलीकृतान्तःकरणास्सन्तः स्वरशब्दितमोंकारमुपासितुं
[इत्य]र्थः । [नुशब्दः खल्वर्थः] । कथं पुनः स्वरशब्दवाच्यत्वमोंकारस्येत्यत्राह—
[य]जुः। यदा वै ऋगादिकं आप्नोति आरभते, तदा ओमिति अतिस्वरति
[उच्चारय]तीत्यर्थः । एष उ स्वरः । तस्मात् एष ओङ्कार[5] एव स्वर इत्यर्थः ।

[1.]वैदिकमन्त्राणां ख. ग. 2. विहितं ख. ग. 3. भ्रंश. ग. 4. अर्थं ग. घ.
[...]र्ग अधिकाः इति ख. उद्गातारः इति क. 5. एवकारः क कोशे ।

[...], ततोऽपि निष्क्रम्य दुर्गं प्रविश्यात्मानं रक्षन्ति इति दृश्यम् । तथा कृतं देवैरिति
तत्र विद्यायाः छन्दसाञ्चामूर्ततया वस्तुतः प्रवेशे छादने च कर्मत्वकरणत्वायोगात्
[इति] दर्शितं वैदिककर्मेत्यादिना । यदा वा ऋचमिति । इदमेव तैत्तिरीयेऽप्युक्तम्—
[वेदादौ] स्वरः प्रोक्तः' इति । तत्र, 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः'
'देवा वै' इत्यादिना सुत्रान्तरेणात्र दर्शितम् । तत्रोक्तस्त्यागश्च आत्मार्पणरूपं
[...]स्य प्रणवस्यार्थ इति । 'स्वरमेव प्राविशन्' इति च तदेवोच्यते । 'ओमित्यात्मानं
एतद्वै महोपनिषदं देवानां गुह्यम्' इति च न्यासघट्टे तत्र । अमृताभयरूपेणोद्गीथा-
[फ]लं तत्र प्रवेशः । तदर्थज्ञानपूर्वकभक्तिप्रपत्तिनिष्पत्तिरिति यावत् । प्रवेशफलममृतत्व-
म् ।

अ[1]भया अभवन् ॥ ४ ॥

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौति, एतदेवाक्षरँ स्वरम
प्रविशति; तत् प्रविश्य, यदमृता देवाः, तदमृतो भवति ॥ ५ ।

इति प्रथमाध्याये चतुर्थः खण्डः ।

१—५.

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवः; यः प्रणवः स उद्गीथ इ
वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणवः; ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥

1. अभया इति न माध्वे ।

यत्—अभयं । [[1]ओंकार एव मरणभयादिनिवर्तक इत्यर्थः ।] तत्—अ
मरणभयादिनिवर्तकमोंकारं[2] प्रविश्य देवा अमृता अभयाश्चाभवन्नित्यर्थः ।

स य—भवति । य एतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रणौति [3]स्तौति
स्तुताविति [हि] धातुः । उपास्त इति यावत्—, तादृशामृतत्वादिगुणकं प्रण
श्य, देवाः यादृशामृतत्व[4]युक्ताः, [5]स तादृशो भवतीत्यर्थः । १. ४.

प्रणवोद्गीथयोरेकत्वविज्ञानमनेकपुत्रफलकमुपदिश्यते—अथ—इति
द्गाता प्रयुज्यमानो य उद्गीथः उद्गीथावयव ओंकारः, स एव होत्रा प्रयु
प्रणवः । यश्च होत्रा प्रयुज्यमानः प्रणवः, स एवोद्गात्रा प्रयुज्यमान उद्गी
ओंकार इतीतरेतरैक्याध्यासः कर्तव्य इत्यर्थः ।

एवं तयोरैक्यं कृत्वा तत्रादित्यदृष्टिमुपदिशति असौ—प्रणवः ।
मादित्यस्य प्रणवत्वमित्यत्राह—ओं—एति । एषः आदित्यः ओमिति
कर्तव्यकर्मणां ओमित्यनुज्ञां कुर्वन्निवोदेतीत्यर्थः । स्वृ शब्दोपतापयोरि

1. कुण्डलितं ख. कोशे । 2. यदेतदोंकारम् क. 3. प्रणौति उपा
यावत् इत्येव ख. कोशे । 4. त्वादियुक्ताः ख. 5. 'स' इति क. कोशे ।

प्रणवोद्गीथयोरेकत्वविज्ञानमिति । होतृषदनवाक्ये एतावन्मात्रोक्त्या तदनुसा
दुक्तम् । आदित्यमुख्यप्राणदृष्टिकरम्बितमेव तद् विवक्षितम् । तथाविधस्यैव पुत्रफलक

अथ खल्विति । उद्गीथे आदित्यत्वं तृतीयखण्डारम्भेऽप्युक्तम् । अत्रोद्गीथप्र
मुपपाद्य प्रणवभूतोद्गीथे रश्मिविशिष्टादित्यदृष्टिर्विधीयते । उद्गीथप्रणवैक्योपदेशः, '

एतमु एवाहमभ्यगासिषम्; तस्मान्मम त्वमेकोऽसि' इति ह
ः पुत्रमुवाच—, 'रश्मी॑ँस्त्वं पर्यावर्तयात्[1], बहवो वै ते भवि·
इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

थाध्यात्मम् — य एवायं मुख्यः प्राणः, तमुद्गीथमुपासीत;
ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषम्; तस्मान्मम त्वमेकोऽसि' इति ह
ः पुत्रमुवाच—, 'प्राणाँस्त्वं भूमानमभिगायतात्, बहवो[2] मे
ी'ति ॥ ४ ॥

पर्यावर्तयतात् मा. 2. बहवोवैमे शां. बहवोवैते मा.

अतः सविता प्रणवः, अत एवोद्गीथश्चेति भावः। एतमु—उवाच।
मेवोद्गीथमहं गीतवानसि। न तु बहुरश्मिगुणविशिष्टतयोपासितवानसि।
। मम त्वमेक एव पुत्रोऽभूरिति कौषीतकिः स्वपुत्रमुवाचेत्यर्थः।
–भविष्यन्ति। तस्मात् त्वं बहुरश्मिविशिष्टादित्यविज्ञानावृत्तिं कुरु। तव
विज्ञानमहिम्ना बहवः पुत्रा भविष्यन्तीत्यप्युवाचेति पूर्वेण संबन्धः।
दिति पुरुषव्यत्ययः छान्दसः। लेटि, "लेटोऽडाटौ" इत्याडागमः।
तम्। उपदिष्टमिति शेषः।

थाध्यात्मम्। उपदिश्यत इति शेषः। य—उपासीत। स्पष्टोऽर्थः।
ते। एष प्राणो वागादिप्राण[1]प्रवृत्त्यथ ओमित्यनुज्ञां कुर्वन्निव संचरति।
ा एव प्रणवः, उद्गीथश्चेत्यर्थः। एतमु—उवाच। पूर्ववदर्थः। प्रा-
ाविष्यन्तीति। मे (मम?) बहवः पुत्रा भविष्यन्तीत्यभिसंधाय मुख्यं
नस्त्वं भूमानं बहुत्वमाश्रितान् वागादीन् प्राणांश्च मुख्यप्राणेन सहाभि-
भिगायतात् उद्गानं कुरु इत्यर्थः।

ाणवृत्त्यर्थं ख.

ीथस्यानेकवेदव्यापिप्रणवरूपतया भूमाऽस्तीति ज्ञापनार्थः। बहवो वै ते,' 'बहवो
समानार्थम्। परंतु प्रथमं वाक्यं वक्तृभिप्रायानुवादरूपम्, द्वितीयमनुसंधानभि·
ाम्। अतः ते, मे इति निर्देशभेदः। भूमानमिति। भूमपदस्य बहुत्वमेव
ाथापि महिमादिपदवत् प्राणानिति धर्मिवाचिपदसामानाधिकरण्यमिष्टम्।

अथ खलु — य उद्गीथः स प्रणवः, यः प्रणवः स
इति — होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथं[1] (त) मनुसमाहरतीति अनु
तीति ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्याये पञ्चमः खण्डः ।

1. दुरुद्गीतं । मा. शां.

उक्तप्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानफलमाह—अथ—समाहरतीति । अपि
वेदनहीनमप्युद्गीथमित्यर्थः । होतृषदनात् होतृकर्तृकोद्गीथप्रणवैक्यज्ञानादि
होतृषदनादित्यत्र, 'पूर्वपदात्—' इति षत्वम् । अयं भावः—उद्गीथप्र

दुरुद्गीथमित्यस्य, वेदनविहीनमुद्गीथमित्यर्थस्य श्रीभाष्ये भाषितत्वात् होतृषद
ज्ञानविशेषपरमिति ज्ञापयितुं होतृषदनपदं पश्चाद् व्याख्यातम् । अत्र शाङ्करे, 'हो
स्थानम् । हौत्रात् कर्मण इति फलितार्थः' इति व्याख्यातम् । होतृस्थानसकाशात् दुरु
धानमायातीत्युक्तौ हौत्रकर्मवशाद्भवतीत्यर्थसिद्धेः । दुरुद्गीतमिति पठित्वा, 'उद्गीतमुद्गा
दुष्टत्वं स्वरादिविपर्यय' इति तत्रोक्तम् । हौत्रं कर्म च शंसनाख्यम् । तत्र प्रणवप्रयो
तथाचायमत्र भामतीकल्पतरुदर्शितनिष्कर्षः— उद्गीथप्रणवैक्यविज्ञाने उद्गातृकर्तृके स
त्प्रयुक्तप्रणवघटितहोतृशंसनात् उद्गीथस्य स्वरादिविपर्ययकृतदोषोऽपि परिहृतो भवती
वेदनविधिप्रकरणे वेदनहानिप्रयुक्तदुष्टत्वं तत्परिहारश्च प्राप्तं परित्यज्य स्वरादिविपर्य
पदेशो न सङ्गतः । किञ्चैतादृशार्थादरणेन 'समाहारात्' इति सूत्रे वेदननियमपूर्वपक्षो दु
स्वरादिविपर्ययदोषस्य औद्गात्रज्ञानविशिष्टहोतृशंसनपरिहार्यत्वकथने स्वराद्यावश्यकतैव सि
ज्ञाननियमः, दोषपरिहारकमात्रत्वात् । प्रायश्चित्तवत् । अतो वेदनहीनमुद्गीथमित्यर्थोऽस्मद्
दुरुद्गीथमिति पाठः तद्भाष्यादावपि लक्ष्यते । इति होतृषदनादित्यस्य, इत्यस्मिन्
सति हौत्रशंसनादित्यर्थोऽपि क्लिष्टः । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । गत्यर्था बुध्यर्थाः
इति होतृषदनात् इत्याकारकहोतृकर्तृकवेदनादित्यर्थः । एवञ्चोद्गातृकर्तृकोद्गीथप्रण
विहीनमुद्गीथं होतृकर्तृकतादृशवेदनात् समादधातीति विशिष्टार्थः । दुरुद्गीतमिति पाठे
क्त इति प्रकृतोद्गीथग्रहणं सुकरम् । दुरित्यनेन वेदनस्यात्यावश्यकत्वं व्यज्यत इति
अत्र नयमयूखमालिका मतद्वयार्थमिश्रणेन संकुला ।

अत्र श्रुतौ उद्गीथप्रणवैक्यवेदनपूर्वकं उद्गीथे आदित्यादिदृष्टिरूपं वेदनं प्रकृ
होतृकर्तृकैक्यवेदनकृतं समाधानं तत्तुल्याकारकान्यकर्तृकवेदनहानावेव युज्यत इति
विहीनोद्गीथरूपदुरुद्गीथे वेदनस्यैवमाकारकत्वमर्थसिद्धम् । यदि तु पुत्रफलार्थप्रकृतपूर्णवेद
दुष्टत्वं विवक्षितम्, तर्हि, अथ खलु—स उद्गीथ इति इत्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रतीक
स्वीकृत्य इति होतृषदनादित्यस्य इत्याकारकोक्तकृत्स्नविषयकहोतृकर्तृकवेदनादित्य
रूपम् । होतृकर्तृकोद्गीथप्रणवैक्यज्ञानादित्येवार्थेऽपि प्रयोज्यत्वार्थिका पञ्चमीति तन्मूल
कपूर्णवेदनं लभ्येत । तथाचोद्गात्रा संकल्पितस्य वेदनस्य तेनाननुष्ठानेऽपि होत्रानुष्ठानं

त्राऽपि कर्तव्यम्; उद्गात्रापि कर्तव्यम्। प्रणवे होतुः, उद्गीथे उद्गातुश्च तत्रोद्गातुरेतादृशैकत्वविज्ञानाभावेन दोषयुक्तमप्युद्गात्रा प्रयुज्यमानमुद्गीथं ोद्गीथप्रणवैकत्वविज्ञानमाहात्म्याद**नुसमाहरति** समादधाति = अदुष्टं करो- **अनुसमाहरतीति** द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था।

तत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते। गुणोपसंहारपादे — ाथाश्रयभावः'। अङ्गेष्वाश्रितानामुपासनानां क्रतोर्बहिःप्रयोगासंभवेन आश्र- वक्तव्यतया प्रयोगवचनेनाश्रयाणामुद्गीथादीनां समुच्चयनियमेन आश्रि- समुच्चयनियमो युक्तः; इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। 'शिष्टेश्च'। न पशुकामस्य प्रणयेत्' इतिवत् अधिकारान्तराश्रवणेन 'उद्गीथमुपासीत' ाङ्गतयोपासनविधानाच्च नियमेनोपासना उपादेया। न च वीर्यवत्तरत्वरूप- ा, 'तन्निर्धारणानियमः —' इत्यत्रोक्तत्वात् कथं तस्योद्गीथाङ्गत्वमिति - 'उद्गीथमुपासीत' इति वाक्येन उपासनस्योद्गीथरूपाश्रयसंबन्धे वीर्य- फलसंबन्धे च बोध्यमाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न च वाक्यभेदभीत्या तस्य वासंभवेऽपि तस्य फलाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रन्यायेन वीर्यवत्तरत्वस्यैवाऽऽर्थवादि- त्वकल्पनं संभवतीति वाच्यम् — पर्णतादावपि तथा प्रसङ्गात्। 'समाहा- 'होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति' इति उपासनस्य समाहारनि- ते। उद्गातृकृतवेदनहानिप्रयुक्तोद्गीथवैगुण्यस्य होतृकर्तृकप्रणवोद्गीथैकत्व-

---

तुमर्हतीति होतृकर्तृकवेदनं तत्स्थाने उपदिश्यते। एवञ्च **इति होतृषदनादित्यत्र इति-** ब्दस्य हेतुत्वपरोऽपि स्यात्। ननु, 'वेदनहानौ अन्येन समाधानं ब्रुवत्' इति समाहार- वेदनहानौ वेदनादन्येन समाधानभाषणात् होतृशंसनपरमेव **सदनपदमिति** चेन्न— ैव वेदनफलपुत्रादिहेतुत्वे शंसनस्य नियताङ्गतया वेदनस्याननुष्ठानापत्तेः। अतः द्गीथाश्रितप्रकृतवेदनाभावे **अन्येन** होतृकर्तृकप्रणवाश्रितवेदनेनेत्येव तदर्थः। अस्तु तृषदनादित्यत्र **इतिशब्दस्य** हेतुपरत्वे **होतृषदनात्** होतृस्थानादिति। एवञ्च ग्रस्य होतृस्थानादित्यर्थः। होतृकर्तृकवेदनादिति तु फलितार्थः संदर्भबलसिद्धः।

ठव्यमिति। कर्तुं योग्यमित्यर्थः। भावप्रकाशिकानुरोधात्। न तूभाभ्यामपि युगपद- । नापि होत्रा प्रथमं तत्करणं संकल्पनीयम्। उद्गीथे हि प्रकृतदृष्टौ स्वरसतः ः। औद्गात्रसमाख्यानुरोधाच्च। तेन यथासंकल्पमकरणे उद्गीथप्रणवैक्यरूपमौचित्यं स्तदधिकारोऽनुमन्यतेऽत्रेति। **अधिकारान्तरे**ति। विधिवाक्ये फलसंयोगेत्यर्थः।

विज्ञानेन समाधानोक्त्या उपासनस्याऽऽवश्यकत्वप्रतीतेरित्यर्थः । 'गुणसाधा श्च' । उपासनगुणस्य उपास्यस्य प्रणवस्य, 'तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्या ओमिति शंसति ओमित्युद्गायति' इति साधारण्यश्रुतेश्चोपासनावश्यकता प्रकृतपरामर्शिना तेनेतिशब्देन उपास्यस्य प्रणवस्यैव प्रतीतेः । अत उपास ऽस्तीति प्राप्ते —

उच्यते । 'न वा तत्सहभावाश्रुतेः' । न वा क्रतुषूपादाननियमः उ सनादेः । कुतः ? तत्सहभावाश्रुतेः उद्गीथाङ्गभावाश्रुतेरित्यर्थः । वीर्य रूपफलार्थतया गोदोहनतुल्यत्वेन क्रत्वर्थत्वाभावादिति भावः । न च पर्ण पुरुषार्थत्वप्रसङ्गः । पर्णतायाः जुहूसंबन्धेऽप्यव्यापाररूपतया फलनिष्पादक फलाकाङ्क्षाया एवाभावात् फलकल्पनाया अप्रसक्तेः । [1]अतः फलाकाङ्क्षासिध्य परागेण[2] व्यापाररूपतां संपादयितुं जुहूलिङ्गेन क्रतुमुपस्थाप्य तत्संबन्धबोध वा कल्प्यः; जुहूशब्दस्य [3]वा जुहूसंबन्धिक्रतुलक्षकत्वं कल्प्यम् । ततश्च क्र नैव नैराकाङ्क्ष्यात् रात्रिसत्रन्यायेनाऽऽर्थवादिकफलकल्पना न समुन्मिषति । इ सनायाः स्वयं व्यापाररूपायाः क्रतूपरागमन्तरेणैव फलाकाङ्क्षा संभवति । सत्य लाकाङ्क्षायां वाक्यशेषस्यैव फलसमर्पकतया परिणामसंभवे फलवत्कर्मान्तर वाक्यकल्पनाद्यनपेक्षणात् । तस्माद् वाक्यशेषश्रुताय तस्मैतस्मै फलायोद्गीथ विशिष्टोपासनविधिरित्येव युक्तम् । न च उपासनानामाश्रयतन्त्रत्वात् सति

1. अत इति क. कोशे । 2. क्रतूपकारेण. क. । 3. वाशब्दः लक्षण पादानन्तरं ख. कोशे ।

उपास्यस्य प्रणवस्य सोपासनप्रणवस्य ।

जुहूसंबन्धेऽपीति । जुहूसंबन्ध इव केवलजुहूसंबन्धेऽपीत्यर्थः । फलायोद्गी थविशिष्टेति । प्रथमतः फलाकांक्षायामार्थवादिकफलस्योद्देश्यत्वेनान्वये सिद्धे उ नोद्देश्यत्वम्, केवलमाश्रयत्वमेवेत्यर्थः । न चाश्रयत्वस्यापि कर्मत्वरूपत्वात् फलोद्गीथोभय वाक्यभेद एवेति वाच्यम्—उपासनस्य ज्ञानरूपतया विषयाकाङ्क्षायां, 'सविषयक विषयित्वं द्वितीयार्थः' इति न्यायेन उद्गीथस्य विषयत्वेनैवान्वयात् । तदुक्तं सार "आश्रयालम्बमाम्नात" इति । आलम्बो विषयभावः । एवञ्च सति, 'मनो ब्रह्मेत्युप आत्मानमुपासीत' इत्यादाविव उद्गीथस्योपासनाङ्गत्वे तु न भवति । उद्गीथस्य क्रत्व

ाणामुपासनानामप्यावश्यकत्वमिति वाच्यम्। इदमेव ह्युपासनाना[1]मप्याश्रयतन्त्र- यत् आश्रये सत्येव वृत्तिः, नान्यदाऽस्तीति; न तु यावदाश्रयसत्त्वं वृत्ति- । ततश्च कामोपबद्धत्वादुपासनानाम्, कामनानाञ्चानित्यत्वात् तदवबद्धानामप्यु- ानामनित्यत्वमेव । 'दर्शनाच्च'। 'एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं र्वत्विजोऽभिरक्षति' इति ब्रह्मणो वेदनेनैव सर्वेषां रक्षणं ब्रुवती श्रुतिरुद्गातॄ- ानां वेदनस्यानियमं दर्शयतीति स्थितम्।

केचित्तु — उद्गीथविद्यायाः क्रत्वर्थत्वाभावे, 'अन्यथात्वं शब्दादिति चेत्' ्रकरणे, 'उद्गीथविद्यायाः क्रत्वर्थत्वेन क्रतुसाद्गुण्यफलकत्वेऽप्यार्थवादिकमपि तदविरुद्धं ग्राह्यमिति देवताधिकरणे प्रतिपादितम्' इति भाष्यं विरुध्येत। पुरुषार्थाधिकरणे, 'यदेव विद्यया करोति' इति विद्यायास्तृतीयाश्रुत्या कर्मा- ्रतिपादनात् न विद्यातः पुरुषार्थ इति, 'तच्छ्रुतेः' इति सूत्रेण पूर्वपक्षे कृते, विद्याशब्दस्य प्रकृतोद्गीथविद्याविषयत्वेन उद्गीथविद्यामात्रस्य कर्माङ्गत्वेऽपि न ्द्यायाः कर्माङ्गत्वमस्तीत्येतदर्थप्रतिपादकयोः, 'असार्वत्रिकी' इति सूत्र तद्भा- विरोधश्च स्यात्। अतश्चास्त्येव क्रत्वर्थत्वम्। न च, 'तन्निर्धारणानियमः', ेषु यथाश्रयभावः' इत्यधिकरणद्वयविरोधः; तयोर्नियतक्रत्वर्थत्वप्रतिक्षेपमात्र-

1. अपिः क कोशे।

ास्य क्रतुफलेनैव प्राकरणिकेन फलवत्तया उपासनाङ्गत्वायोगात्। तथाचोद्गीथस्याश्रयत्वं ्तमिति न दोष। ततश्चोद्गीथः उपासनस्यालम्बनतयोपकारकमात्रम्; नाङ्गम्। ोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इत्यादौ तु गोदोहनस्य व्यापारानाविश्य फलकरणत्वायोगात् ं तदुपकारकम्; प्रणयनस्य च व्यापारस्य द्रव्यमन्तरा निष्पत्त्यभावात् तस्य गोदोहन- कारकमिति भेदः।

केचित्तु इति। अत्रास्वरसोऽभिमतः। नान्यथात्वाधिकरणभाष्यविरोधः। उद्गीथविद्यायाः ङ्गत्वस्योपर्येव वक्ष्यमाणतया तस्यांशस्य सिद्धावसिद्धावपि तदधिकरणरचना संभवतीति नार्थत्वात् तत्रत्यभाष्यस्य। तदुक्तं सारावलौ। नापि 'असार्वत्रिकी' इति सूत्रभाष्यविरोधः। वेद्याशब्दो न सर्वविद्यापरः, किंतूद्गीथविद्यापर इति नास्त्येवावसरः पूर्वपक्षस्येत्येताव- यते, नोद्गीथविद्याया अङ्गत्वमपि। 'अङ्गेषु—' इत्यधिकरणे च विद्ययेति तृतीया फल- ्रपरेति स्पष्टमभाषि। अतो न कर्माङ्गत्वम्। नापि मन्त्रार्थवादोक्तफलार्थत्वं क्रत्वर्थत्वञ्चात्र ्रदिष्टम्, तथासति प्रस्तरप्रहरणादे: यथा क्रतुरेव प्रयोजकः, न मन्त्रार्थवादफलम्,

१ — ६.

इयमेवर्क्, अग्निस्साम, तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ साम; तस्म ध्यूढँ साम गीयते; इयमेव सा, अग्निरमः, तत् साम ॥ १ ॥

परत्वात्। न च क्रत्वर्थत्वेऽप्यार्थवादिकफलस्वीकारे पर्णताया अपि अपा श्रवणफलकत्वप्रसङ्ग इति शङ्क्यम्—प्रस्तरप्रहरणस्य क्रत्वर्थस्यापि सूक्तवाकमन्त्रः फलार्थत्ववत्, उपकोसलविद्याङ्गभूताया अग्निविद्यायाः, 'नास्यावरपुरुषाः क्ष इतिप्रतिपन्नब्रह्मविद्याऽविरोधितदुपयोगिफलार्थत्ववच्च क्रत्वर्थाया अपि पर्णताः वादप्रतिपन्नक्रत्वविरुद्धफलार्थत्वे न दोष इति भाष्यकाराशय इति वदन्ति। 'अन्यथात्वं शब्दात्' इत्यत्र भाष्यस्यान्वारुह्योक्ति[1]त्वात् क्रत्वर्थत्वं न भाष्य मतमिति वदन्ति ॥ प्रकृतमनुसरामः।

प्रकारान्तरेणोद्गीथोपासनं प्रस्तूयते—**इयमेव—साम**। ऋचि [इयं पृथिवीदृष्टिः, साम्नि अग्निदृष्टिश्च कर्तव्येत्यर्थः। **तद्—साम**। **तदेतत्** अ साम **एतस्यां** पृथिवीरूपायामृचि **अध्यूढम्** उपरिस्थितमित्यर्थः। अत ऋगारूढमेव साम गीयत इत्याह **तस्मात्—गीयते**। एवं ऋक्सामयोः पृ दृष्टिं विधाय सामनामावयवभूतयोः **साशब्द—अमशब्दयोः** पृथिव्यग्निदृष्टिः व्येत्याह — **इयमेव—अमः**। उक्तोऽर्थः। **तत् साम**। **तत्** तत एव संसृ (सृष्ट) ष्टपृथिव्यग्निरूप साशब्दामशब्दमेलनेन सामव्यवहारो लोके इत्यर्थः।

1. क्त. क.

तथेह वीर्यवत्तरत्वादिकमप्रयोजकम्; उद्गीथ एव प्रयोजक इति स्यात्। तथाचानियम भङ्गः स्यात्। व्यक्तमिदमस्मत्कृत **श्रीभाष्यविषयविमर्शमालायामित्यलमत्र**।

अथ षष्ठे सप्तमे च खण्डे क्रमात् उद्गीथाश्रिता अन्तरादित्यविद्या, अन्तरक्षि पृथक्फलार्था प्रस्तूयते। तत्रोभयत्र उपास्यस्य हिरण्मयपुरुषस्य ऋक्सामगेष्णत्वं वक्ष्यं ऋक्सामयोर्विशेषणभूताः काश्चिद् दृष्टय आदौ विधीयन्ते **इयमेवे**त्यादिना।

अन्तरिक्षमेवर्क्, वायुस्साम; तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ साम;
च्यध्यूढँ साम गीयते; अन्तरिक्षमेव सा, वायुरमः, तत् साम ॥ २ ॥
द्यौरेवर्क्, आदित्यस्साम; तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ साम; तस्मा-
ढूँ साम गीयते; द्यौरेव सा, आदित्योऽमः, तत् साम ॥ ३ ॥
नक्षत्राण्येवर्क्, चन्द्रमास्साम; तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ साम;
च्यध्यूढँ साम गीयते; नक्षत्राण्येव सा, चन्द्रमा अमः, तत्
। ४ ॥
अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्क्, अथ यन्नीलं परःकृष्णम्
म; तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ साम; तस्मादृच्यध्यूढँ साम गीयते;
देवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा, अथ यन्नीलं परःकृष्णम् तदमः,
म ॥ ५ ॥
अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हि-

---

अन्तरिक्ष—साम। (२, ३, ४)। पूर्ववदर्थः।

अथ—ऋक्। शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिरित्यर्थः। शुक्लमिति लिङ्गव्यत्य-
इसः। अथ—साम। परःकृष्णम् अतिशयेन कार्ष्ण्यरूपम्। परःकृष्ण-
सिद्धं यत् नीलम्, तत् सामेत्यर्थः। आदित्ये कार्ष्ण्यस्य समाहितदृष्टिभि-
णत्वात् तदस्तीति द्रष्टव्यम्। अत्र परशब्दः सान्तो द्रष्टव्यः। तत् —
। स्पष्टार्थम्।

एवमृचि पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्र — आदित्यगतशुक्लभारूपत्वदृष्टिम्, साम्नि
ध्वादित्यचन्द्र — आदित्यगतनीलभारूपत्वदृष्टिञ्च विधायाऽऽह — अथ —
। अन्तरादित्ये आदित्यमण्डलस्यान्तः हिरण्मयो रमणीयो [यो] योगि-
त इत्यर्थः। 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति श्रुत्यै-

---

य एष इति। परविद्यानिष्ठैर्दृश्यमानतया प्रसिद्धः परमात्मैव संप्रति दृष्ट्यर्थं गृह्यत
धिः।

आदित्यमण्डलस्यान्तरिति। नन्वयं परमात्मा हिरण्मयपुरुषः किमादित्यमण्डलान्त-
उत तदन्तर्वर्तिरविशरीरान्तर्वर्ती? नाद्यः, 'य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः' इति

कार्थ्यात् । "**हिरण्मय** इति रूपसामान्यात्, चन्द्रमुखवत्" इति [हि] **कारः** । ततश्च **हिरण्मय**शब्दस्य न मुख्यार्थो ग्राह्य इति वाक्यकाराभिप्रायः हिरण्मयत्वमुज्ज्वलत्वमित्यर्थः । ततश्च नीलतोयदाभस्यापि हिरण्मयत्वे नानुप यद्वा, "कच्चिन्न तत् हेमसमानवर्णं तस्याननम्" इति श्रीरामायणप्रयोगात्, ' रुक्मवर्णम्'इति श्रुतेश्च नीलतोयदाभस्यापि रुक्मवर्णत्वं संभवति । तत्र संप्रदायगम्यः । एतत् सर्वं **वेदार्थसंग्रह**श्रुतप्रकाशिकायां स्पष्टं तत एवावगन्त

बृहदारण्यके श्रवणेऽपि, श्रीविष्णुपुराणे (२-११.), 'ऋग्यजुस्सामभूतोऽन्तः स तिष्ठति,' 'आत्मसप्तगणस्थं तं भास्वन्तमधितिष्ठति' इति मण्डलान्तवर्तिसप्तगणमध्ये सा रैव स्थितेर्विशिष्योक्तत्वात् । नान्वय, तथासति **अन्तरादित्ये** इत्यस्य आदित्यपुरु रित्येव व्याख्यानसंभवात् शिरोवेष्टनायोगात्—उच्यते । मण्डलान्तर्वर्तित्वेऽपि तत्पुराणो द्वादशस्वादित्येषु मध्ये एकैकस्मिन् मासि एकैकस्यान्तःस्थितेरिष्टत्वेन, मण्डलाद्बहिस्त वृत्त्या च अव्यवस्थितादित्यतच्छरीराणामुपास्यकोटिनिवेशमकृत्वा प्रणाल्या मण्डलान्तर्वर्ति उपास्य इति ज्ञापनार्थं **मण्डलस्यान्त**रिति व्याख्यानम् । अत एव श्रुतिस्मृतिश्रीभा० मण्डलग्रहणम् । तथाच सिद्धान्तनिगमनेऽपि श्रीभाष्यम् – , 'अत आदित्यमण्डलाक्ष्य आदित्यादिजीवव्यतिरिक्तः परमात्मैव' इति । न खलु गृहान्तवर्तिपेटिकाधिष्ठाय गृहान्तर्वर्तित्वमनुपपन्नम् । तथेह भाव्यम् । गीताभाष्येऽपि, ज्योतिषां रविरंशुमान्' **रविरादित्यगण** इति भाषितम् । तेष्वादित्येषु विष्णुः साक्षात्परमात्मा साक्षा मण्डलान्तर्वर्त्यपि । तथाच, 'रामः शस्त्रभृतामहम्' इत्यत्र **तात्पर्यचन्द्रिका,** 'आ र्गतो विष्णुस्तु रामतुल्यः' इति । वस्तुतस्तु तत्रैव, 'स्तम्भस्थदर्पणस्यैति योय नरः । छायाऽऽदर्शनसंयोगं सस प्राप्नोत्यथात्मनः (२-११-१९) एवं सा वैष्णवी शक्ति आदित्यमण्डले आविर्भूय स्थित एव परमात्मा रविशरीरे प्रतिसंगतः पितृदेवमनुष्य पेक्षितनिर्वाहक इति निरूपणात् मण्डलान्तर्वर्तित्वमेव संप्रतिपत्तव्यम् ।

वाक्यकारः ब्रह्मनन्दी । **वाक्यम्** एतदुपनिषद्व्याख्या । **मुख्यार्थः** हिर० त्वम् । **हिरण्मयत्वे** हिरण्मयशब्दवाच्यत्वे । 'द्राविडभाष्ये' त्यादिना हिरण्मयशब्द तितः । **यद्वेति** । अत्र पक्षेऽपि वाक्यं सुयोजम्—हिरण्मय इति प्रयोगः न हिरण्यलो त्वात्, किंतु **रूपसामान्यात्** तद्वर्णसमानवर्णत्वात् तत्सदृशरूपार्थे तत्पदप्रयोगश्च न शब्दे दृष्ट इति । हिरण्यशब्दो रूपसामान्यात् परवासुदेवविग्रहपरः । तद्विकारत्वरूपं यत्वञ्चादित्यान्तर्वर्तिपुरुषे इति वाऽस्तु । **रुक्मवर्णत्वं संभवति** इति । अत्र, कण्ठच्छवि शुद्धहेम' इति प्रकृतविषये **तात्पर्यचन्द्रिका**-(४·६·) गृहीतं शिल्पशास्त्र 'नित्यश्रीर्भ्रविम्बे श्रुतः' इति **सारावल्यादि** चानुसंधेयम् । **वेदार्थेति** । वेदार्थसं मुखात् यत् श्रुतम् तस्य प्रकाशिकायां तात्पर्यदीपिकाख्यतद्व्याख्यायामित्यर्थः ।

। केचित्—'कप्यासं पुण्डरीकमिति वाक्ये कप्यासशब्देनाऽऽदित्य-
ो । पुण्डरीकमित्यनेन हृदयपुण्डरीकमुच्यते । अतश्च यथा सूर्यमण्डलं
कश्चोपासनस्थानम् , एवमुपासकस्याक्षिणी अपि परमात्मन उपासनस्थानम्'
याख्यानदूषणावसरे व्यासार्यैः, 'आदित्यमण्डलरूपस्थानावरुद्धे अ-
[या विधानं न संभवति' इत्युक्तेः आदित्यमण्डलस्थानमुत्पत्तिशिष्टमिति
तश्च य एषोन्तरादित्य इति वाक्यमुपासनोत्पत्तिपरम । ततश्च पुरुषो
त्यत्र 'द्रष्टव्यः' इत्यर्थ इति व्यासार्याभिप्रायः । न च आदित्य-
त्तिशिष्टत्वे उत्पत्तिशिष्टस्थानावरुद्धे भाष्यकृदभिमतपुण्डरीकदलामलायता-
र्थ विधानमिति वाच्यम् — पुण्डरीकाक्षत्वादेरुत्पत्तिशिष्टादित्यमण्डलस्था-
[उत्पत्तिशिष्टाविरुद्धगुणानां विधानसंभवात् । नन्वेवं, 'सर्वत्र प्रसि-
' इत्यत्र, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इत्युत्पत्ति-
ावरुद्धे मनोमयत्वादीनां विधानं न संभवती' त्याक्षिप्य, 'सर्वं खलु'
। उपासीतेत्यनेन एकवाक्यत्वाभावेन सार्वात्म्यस्य नोत्पत्तिशिष्टत्वम्' इति
समर्थनमयुक्तं स्यात् । 'मनोमयत्वादीनामुत्पत्तिशिष्टसार्वात्म्याविरोधात्'
ासंभवेन वाक्यभेदमाश्रित्य सार्वात्म्यस्योत्पत्तिशिष्टत्वाभावसमर्थनं मुधा
- उपायान्तरस्योपायान्तरादूषकत्वात् — इति वदन्ति ।

ये तु—'आदित्यमण्डलस्थानावरुद्धे' इति नोत्पत्तिशिष्टस्थानावरुद्ध-
] मभिप्रेतम् । अपितु युगपदनुपसंहरणीयादित्यमण्डलरूपाक्षिरूपस्थान-
अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गात् इत्येव तात्पर्यम् — [2]इत्याहुः ।

दा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्' इति प्रकरणे, 'मनसा तु विशुद्धेन'
गविग्रहविशिष्टस्य विशुद्धमनोग्राह्यतोक्तेः, आरोपिताकारस्य विशुद्धमनो-
त , अनारोपितत्वं सिद्धम् । 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः' इत्यत्र ईक्ष-
म (र्थ?) विषयत्वं वक्तव्यम्' इति परैरप्यङ्गीकृतत्वाच्च । 'आदित्य-
परस्तात्' इति तमःपारवर्तिन आदित्यवर्णविग्रहविशिष्टत्वाभिधानेन
सक्तेः । न हि कल्पितस्य तमःपारवर्तित्वं संभवति ।

त्यस्य ख. 2. इत्यन्ये क. तत्र पूर्वं अन्ये तु इति नास्ति ।

रण्यकेश आ प्रणखात् सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥ तस्य यथा पुण्डरीकम्, एवमक्षिणी ;

हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः रमणीयश्मश्रुकेशः, आ प्रणखात् र सुवर्णः रमणीयसर्वावयव इत्यर्थः । तस्य—अक्षिणी । कं पिबतीति क दित्यः । तेन अस्यते क्षिप्यते, विकास्यत इति कप्यासम् । तथाऽऽह कारः, "आदित्यक्षिप्तं वा श्रीमत्त्वात्" इति । यद्वा कं पिबतीति क लम् । तस्मिन् आस्त इति कप्यासम् । अपचितादपि पङ्कजात् नालस्थस्य कस्य शोभातिशयशालित्वात् तादृशमिह विवक्षितम् । यद्वा कं जलम् । आस शन इति धातुः अपिपूर्वकः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इति अकारलोपः । के जलेऽप्यास्त इति कप्यासं सलिलस्थमित्यर्थः । एवमस्यार्थ पपन्नतया वाक्यकारेण सिद्धान्तितत्वमभिप्रेत्य भगवता भाष्यकारेण वेदार्थ 'गम्भीराम्भस्समुद्भूत-सुमृष्टनाल-रविकरविकसित-पुण्डरीकदलामलायतेक्षण' हितम् । मर्कटजघनसदृशपुण्डरीकसादृश्यादि अर्थान्तरं तु अश्लीलत्वादिदोष वाक्यकृदनादृतत्वाद् भाष्यकारेणाप्यनादृतम् ।

यद्यपि अमरकोशे 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्यनुशिष्टम् — शबरस्वामिना नवमाध्याये, 'मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकामः' इति विहितायामि ण्डरीकाणि बर्हींषि भवन्ति' इति स्तरणार्थत्वेन विहितेषु पुण्डरीकेष्वतिदेश 'दर्भैः स्तृणीत हरितैः' इति मन्त्रस्य दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदं हरित

प्रणखात् नखाग्रात् । क्षिप्तं वेति । वाशब्दः पूर्वोक्तार्थव्यावृत्त्यर्थः । अत्र पूर्वपक्ष तावत्—कपिः मर्कटः । आसं जघनम् । कप्यासपदं कपिजघनसदृशरूपार्थे लाक्षणि कप्यासम् ईषद्विकसितमिति, कप्यासं सूर्यमण्डलम्—यथा सूर्यमण्डलं हृदयपुण्ड पासनस्थानम्, तथा अक्षिणी अपि उपासनस्थानमित्येवम् । अत्र ईषद्विकसितमित्यर्थः त योगव्युत्पत्त्यलाभात् नेष्टः । तृतीयोऽर्थः कप्यासपुण्डरीकपदयोः प्रतीतसामानाधिकरण्य नेकदोषदूषितः । सर्वमिदं श्रीभाष्यकारैः शिष्येभ्य उपदिष्टं गाम्भीर्यात्, 'गम्भ इत्यादिस्वसूक्त्यैव ध्वनितम् । विस्तरोऽन्तरधिकरणटीकादौ ।

पौण्डरीकाणीति । पुण्डरीकमेव पौण्डरीकम्; यद्वा पुण्डरीकदलम् । बर्हिः स्तरणार्थानि पुण्डरीकसाध्यानि भवन्तीति च श्रुत्यर्थमाहुः । पुण्डरीकपदमिति । दर्भ

तस्योदिति नाम; स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः;

हितव्यम् — इत्युक्तत्वात् रक्ताम्भोजमेव पुण्डरीकमिति द्रष्टव्यम् ।

तस्य उत् इति नाम । स्पष्टोऽर्थः । तस्योन्नामकत्वे हेतुमाह — **स** **भ्यः पाप्मभ्य उदितः** । सर्वपापोद्गतत्वात् उन्नामक [त्वम्] इत्यर्थः । शकुन्तस्योद्गमनवत् पापपञ्जरादुद्गमनरूपमुख्यार्थस्य कुत्राप्यभावात् उद्गमनेन ाहित्यं लक्ष्यते । 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः, न जरा न मृत्युः न शोको न दुष्कृतम्' इति परमात्मनः सुकृत[1]दुष्कृत संबन्धाभावो हि प्रतिपाद्यते। ासिवाचित्वात् । पापशब्दश्च पुण्यपापरूपोभयविधकर्मपरः । परमात्मप्रकर-

[1] दुष्कृत पदं ख. कोशे न ।

वाचकपदोहमात्रस्य शबरस्वाम्युक्तत्वात्, पद्मपदमेवोहितव्यं खण्डदेव आह । पुण्ड- नेव पार्थसारथिमिश्रः । अत्रेदं बोध्यम्—कल्हारहल्लकयोः रक्तत्वभेद इव अम्भोजेऽपि ं पूर्णसितत्वमिति भेदोऽस्ति । पुण्डरीकपदस्य सितत्वविशिष्टपद्मवाचित्वेऽपि तावता ावृत्तिमात्रं चिकीर्षितम् । न तु सामान्यपद्मव्यावृत्तिरपि । अमरकोशेऽपि अथशब्दा- न्य, 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्युक्तिरेवमभिप्रायाऽपि स्यात् । पद्मादिपदार्थाघटकं ुण्डरीकपदशक्यकोटिप्रविष्टमित्येतावदेव कोशात् सिध्येत् । अतः श्रुति प्राचीनप्रयोगा- कोशार्थो निर्धार्यः । पुण्डरीकपदञ्च शुद्धधवले ईषत्सिते च यथायथं ग्राह्यम् । तत्र पद्मसामान्ये श्रुतौ पुण्डरीकपदप्रयोगात् शुद्धसितरूपविशेषपर्यवसाने मानाभावात् देन जातिवाचिना सितत्वांशस्याप्युक्तावपि, तद्भतरक्तत्वांशस्यानुक्तस्य कथनार्थं रक्तपद- ततीहाभिमतं स्यादिति । (अत एव पर्यन्तरक्ते सिते त्वाचरोगविशेषे पुण्डरीकपदं वाच- र्शितमित्यन्यदेतत् ।) पर्यन्तरक्तत्वं अंशे सितत्वं मध्ये समुन्नतत्वममलत्वायतत्वादि कदलसाम्यमक्षणः ।

दितः उत् ऊर्ध्वं इतः गत । उत्क्रान्तः । **उदेति** उत्क्रामति । **कुत्रापीति** । परमात्मनि उद्गमनं यथा न संभावितम्, तथा अणौ जीवेऽप्यसंभावितमेव, पाप्मनाम- ते भावः । संबन्धराहित्यञ्चेदं न संबन्धध्वंसरूपम्, श्रुत्यन्तरविरोधात् । अतः परमात्म- त्यन्ताभावरूपम् इत्याह **नैनमिति** । कर्मसामान्यात्यन्ताभावरूपं फलितार्थं दर्शयितुं विवक्षितमाह **पापशब्दश्चेति** । तत्र श्रुतिस्मृतियुक्तीः क्रमेण दर्शयति **परमात्मेति** ।

उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः, य एवं वेद ॥ ७ ॥ तस्य ऋक् च गेष्णौ; तस्मादुद्गीथः; तस्मात्त्वेवोद्गाता, एतस्य हि गाता ॥

णेषु, 'नैनं सेतुं — — न सुकृतं—पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति ; पापशब्दप्रयोगात्, 'पाप्मानः कालजरामृत्युशोकादयः संख्यातत्वात्' **व्यकारवचनात्**, अलौकिकत्वे सति अनिष्टफलसाधनत्वरूपप्रवृत्तिनिमि पुण्यस्यापि पापशब्दाभिधेयत्वोपपत्तेः । मुमुक्ष्वपेक्षया स्वर्गादीनामप्यनिष्टत्वा

'एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ।'

'क नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ।
क जपो 'वासुदेवे' ति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥'

इति स्मरणात् । सर्वपापोदितत्वं नाम कर्मवश्यतागन्धराहित्यमिति ऽर्थः । कृतानामपि कर्मणां फलजननशक्तिप्रतिभट[1]त्वलक्षणः कश्चिदैश्वरस्व शेषोऽपहतपाप्मत्वाख्यः सर्वपापोदितशब्दार्थ इति द्रष्टव्यम । एवं नाम[2]विशि फलमाह — **उदेति — वेद** । स्पष्टोऽर्थः ।

तस्यर्क् च साम च गेष्णौ । पृथिव्यग्न्यादि[3]दृष्टिविशिष्टतया प्राक् ऋक्सामे एतस्य **गेष्णौ** गानरूपे । यद्यपि ऋचो गानाश्रयत्वेऽपि न ग त्वम् — तथाप्यभेदोपचारेण गेष्णत्वोक्तिर्द्रष्टव्या । अव्युत्पन्नो **गेष्णशब्दः** त्ययेन पुंस्त्वम् । अग्नीन्द्रादिप्रतिपादकर्क्सामगेयत्वोक्त्या सर्वात्मकत्वमुक्तं **तस्मादुद्गीथः — गाता** । यस्मादुन्नामकत्वं परमात्मनः, अत एव तद्ग त्वात् द्वितीयभक्तेः **उद्गीथसंज्ञत्वम्**, तद्गातुरुद्गातृसंज्ञाकत्व (वत्त्व) श्चे

1. प्रतिभटलक्षणः क. 2. एवं नामशिष्ट ख. एवं नाम शिष्ट ग. ३. पृथि दित्य. ख. ग.

अन्तरादित्यविद्याफलस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात् मध्ये, 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः' इति फला धानं उपासकापहतिकरणौपाधिकं यत् निरुपाधिकं स्वतस्सिद्धं नित्यमुक्तव्यावृत्तं पाप्मोदि तस्य स्वभावविशेषस्य पापप्रतिभटत्वरूपस्यात्र विवक्षेति ज्ञापनार्थमित्याशयेनाऽऽह **कृत** पीति । न हि नित्यादिनिष्ठिद्धधर्मवेदनात् कश्चित् पाप्मभ्य उदेति ।

स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकाः तेषाञ्च ईष्टे देवकामानाञ्च
इत्यधिदैवतम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्याये षष्ठः खण्डः

१—७.

अथाध्यात्मम् — वागेवर्क्, प्राणस्साम; तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ तस्मादृच्यध्यूढँ साम गीयते; वागेव सा, प्राणोऽमः, तत् १ ॥

ात्मन उन्नामकत्वात् ऋक्सामगेष्णत्वाच्च उद्गेष्णस्य (?) परमात्मनः उद्गीथ-
ते । तत उद्गीथे परमात्मदृष्टिर्युक्तेत्यर्थः ।

स — कामानाञ्च । स एषः हिरण्मयः पुरुषः आदित्यमण्डलोर्ध्वे-
नां देवभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानानाञ्च नियन्तेत्यर्थः । इत्यधिदैवतम् ।
म्] उपदिष्टमिति शेषः ।

अथाध्यात्मम् । उपदिश्यत इति शेषः ।

द्गेति । अत्र कल्पे उद्गीथे परमात्मदृष्टिः । पूर्वकल्पे तु कर्माङ्गोद्गीथगानकाले पूर्वोक्त-
न्तनपूर्वकं ऋक्सामयोस्तद्गेष्णतया उद्गीथे उन्नामकपरमात्मगानरूपत्वचिन्तनमात्रमिति
दृष्टिपक्षः शाङ्करदर्शितः । "परोवरीयस्त्वादिवत्' इत्यत्र श्रीभाष्यटीकयोरप्येवम् ।
क्षं 'सोऽमुनै'ति वाक्यार्थवर्णनात् प्रागपि दर्शयिष्यति । तथाच तस्मादुद्गीथ
स्मात् परमात्मा उद्गीथः, उन्नामकत्वात् गीयमानत्वाच्चेत्यर्थः । एवञ्चोद्गीथशब्दप्रति-
द्गीथ इव परमात्मन्यपि सत्त्वात् उद्गीथे परमात्मदृष्टिर्युज्यत इति सिध्यति । उद्गे-
परमात्मन इत्यत्र पाठो निरीक्ष्यः; परमात्मनो गेष्णत्वस्य गानरूपत्वस्याभावात् ।
ष्णकत्वस्यैव शाङ्करेऽप्युक्तेः । यद्वा गेष्णशब्दस्याव्युत्पन्नत्वात् गानमात्रपरत्वे अनिर्भ-
पीत्यनेन पूर्वं सूचितत्वात् गानतया साम्नो गेष्णत्वस्य, गानसाधनतया ऋचोऽपि
व गेयतया परमात्मनोऽपि गेष्णत्वं भवितुमर्हति । तथाचोद्गीथस्य उद्गानत्वात् उन्नाम-
गानत्वाच्चोद्गेष्णत्वम्, परमात्मनः उत्त्वे सति गेष्णत्वादुद्गेष्णत्वम् । एवमुद्गेष्णत्वादु-
ति । 'वाक् गीथा' इति बृहदारण्यकात् ऋक्सामरूपवाग्विषयतया गीथात्वात्
परमात्मनः ।

चक्षुरेवर्क्, आत्मा साम, तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ साम; ६
च्यध्यूढँ साम गीयते; चक्षुरेव सा, आत्माऽमः, तत् साम ॥ २

श्रोत्रमेवर्क्, मनस्साम; तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ साम; ६
च्यध्यूढँ साम गीयते; श्रोत्रमेव सा, मनोऽमः, तत् साम॥ ३ ।

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्क्, अथ यन्नीलं परःकृष्ण साम; तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढँ साम; तस्मादृच्यध्यूढँ साम गीयते; यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव सा, अथ यन्नीलं परःकृष्णम् तदमः साम ॥ ४ ॥

अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते, सैवर्क्; तत् साम; क्थम्; तद् यजुः; तद् ब्रह्म ।

तस्यैतस्य तदेव रूपम्, यदमुष्य रूपम्; यावमुष्य गेष्णौ गेष्णौ; यन्नाम, तन्नाम॥ ५ ॥

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकाः तेषाञ्च ईष्टे, मनुष्यकामाना

वागेवर्क् — तत् साम । (१, २, ३, ४.)। सर्वं पूर्ववत् ।

एवमृचि वाक्चक्षुःश्रोत्र – अक्षिगतशुक्लभारूपत्वदृष्टिम्, साम्नि च्छायात्म मनो – ऽक्षिगतपरःकृष्णरूपत्वदृष्टिञ्च विधायाह – **अथ यः** – चक्षुषि: यः पुरुषो योगिभिर्दृश्यते, स एव ऋग्यजुस्सामात्मा, उक्थादिश ब्रह्म चेत्यर्थः । अलोक्थस्य लय्यपेक्षया पृथक्परिगणनं गोबलीवर्दन्यायेन द्रष्ट तस्य — **नाम** । **तस्यैतस्य** अक्ष्यन्तर्वर्तिनः परमपुरुषस्य, आदित्यान्तर्वर्ति हिरण्मयत्वादिरूपम्, उदिति नाम, ऋक्सामरूपगेष्णौ च, तानि सर्वाणि भवन्ती

स एष — कामानाञ्चेति । **एतस्मात्** अक्षिस्थानात् अधोवर्तिनां नां मनुष्यभोग्यादीनाञ्च एष नियन्तेत्यर्थः ।

चक्षुरेवर्क् आत्मा साम । अत्र आत्मशब्दः चक्षुर्निष्ठच्छायात्मपर इति ६ नावतरणवाक्याद् ज्ञायते । **सैवर्गित्यादि** । अक्षिविद्यायां ऋगाद्यात्मत्वमधिक उपदि **तदेव** रूपमित्यादित्रयमतिदिष्टकारः ।

तद् य इमे वीणायां गायन्ति, एतं ते गायन्ति; तस्मात्ते धन-
। ६ ॥ अथ य एतदेवं विद्वान् साम गायति, उभौ स गायति ॥

सोऽमुनैव, स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकाः, ताँश्चाप्नोति
ाँश्च ॥ ७ ॥ अथानेनैव, ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकाः, ताँश्चाप्नोति
ामाँश्च ॥

तत् — गायन्ति । यस्मादयमीश्वरः, तस्मात् हेतोः वीणागायकाः
इममेव गायन्तीत्यर्थः । तस्य सर्वात्मकत्वेन देवमनुष्यादिकर्मकगानस्यापि
ाषयत्वादिति भावः । तस्मात्ते धनसनयः । सनिः लाभः । धनानां स-
ो धनसनयः । ईश्वरगायकत्वादेव वीणागायकानां धनलाभवत्त्वम् । न
ातृत्वे धनप्रसक्तिरस्तीति भावः । अथ य — गायति । अध्यात्माधि-
ाविद्यायुक्तः सन् उद्गीथं यो गायति, स चाक्षुषमादित्यस्थञ्च गायतीत्यर्थः ।
चाक्षुषेण परमात्मना आदित्यान्तर्वर्तिना च परमात्मना ऐक्याध्यास-
॥ तादृशोद्गीथगायकस्यैव परमात्मगायकत्वादिति भावः ।

तस्यैवं विदः फलमुच्यते — सोऽमुनैव —[1] मनुष्यकामांश्च । सः
अमुनैव आदित्यान्तर्वर्तिना उपासितेन स एषः तदुपासनाविशिष्ट एष[2]
कान् देवकामांश्चाप्नोति[3]; अनेनाक्ष्यन्तर्वर्तिना उपासितेन मनुष्यलोकाद-
कान् मनुष्यकामांश्चाप्नोति[5] । चक्षुरादित्यस्थानवर्तिपरमात्मोपासनया सर्व-
ुर्भवतीत्यर्थः ।

ख. कोशे देवकामांश्चेत्यन्ते पृथक्, तदुपरि च पृथक् पृथक् धृत्वा व्याख्या निवेशिता ।
। एतस्माद्, ख. 3. आप्नोतीत्यर्थः, ख. 4. लोकादिति पृथक्पाठो ग. कोशे ।
ोकाश्च स्तने ' ति समस्तम् । 5. आप्नोतीत्यर्थः ख.

ामानाश्चेति इति इतिशब्देन अध्यात्मविषयसमाप्तिज्ञापनाच्च तद् य इमे इत्यादि
शेषभूतम् । लौकिकेऽपि गाने गायकानामज्ञत्वेऽपि सर्वकर्मसमाराध्यः स एव सर्वत्र
यः फलप्रदश्च । एवं विदित्वा सामगाने कृते गानाराध्यत्वं तस्य तत्तदुपासनेऽनुसंहि
वेशिष्टार्थः । उभौ स गायतीति । तस्य वा अस्य वा उभयस्य गानेऽपि एवं विद्वान्
: । अथ फलवाक्ये स इति पदयोः पदं प्रथमं गानाराध्यत्वविदित्यर्थकम् । द्वितीयं
ाविशिष्टार्थकम् ।

तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥ 'कं ते काममागाया एष ह्येव कामागानस्येष्टे, य एत[1]देवं विद्वान् साम गायति, साम गा

इति प्रथमाध्याये सप्तमः खण्डः

---

1. य एवं. शा. मा.

तस्मादु—आगायानीति। एवंवित् एतादृशविद्यायुक्त उद्गाता प्रति[1]–, 'हे यजमान! ते कं देवकामं मनुष्यकामं वा **आगायानि** गानेन यानीति–ब्रूयादित्यर्थः। नन्वेतादृशोक्तौ उद्गातुः कथं सामर्थ्यमित्यत्राह–**एष**– एवंविदुषः **साम**गस्य कामसंपादकगानसामर्थ्यमस्तीत्यर्थः। द्विरुक्तिर्विद्यासमाप

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते —

समन्वयाध्याये प्रथमपादे — अन्तरादित्ये अन्तरक्षिणि च वर्ती श्रुतः पुरुषो जीव एव। 'हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात् सर्व एव सु इति शरीरसंबन्धश्रवणात्। शरीरत्वस्यैव कर्मजन्यतावच्छेदकत्वेन कर्माजन्य संभवात् प्रक्रमश्रुतेन शरीरित्वलिङ्गेन जीवत्वे निश्चिते औपसंहारिकं सर्वपापो मापेक्षिकं नेतव्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते —

उच्यते। 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्'। आदित्याक्ष्यन्तर्वर्ती पुरुषः पर परमात्मधर्मोपदेशात्। कर्मवश्यतागन्धराहित्यलक्षणं नित्याविर्भूतं सर्वपापोदि परमात्मनोऽन्यत्र संभवति। तच्च चरमश्रुतमपि, 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्म एवं वेद' इति फलरूपतात्पर्यलिङ्गात् प्रबलम्। तथा ऋक्सामगेयत्वाक्षिप्तं, तत्साम' इति वाक्यश्रुतञ्च सार्वात्म्यं परमात्मधर्मः। तथा अक्ष्यादित्यवर्त्येक तोर्ध्वाधोवर्तिलोककामेश्वरत्वरूपं निरङ्कुशं सर्वकामेश्वरत्वमपि, 'सोऽमुनैव ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च, अथानेनैव ये चैतस्मा लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च' इति वाक्यशेषप्रतिपन्नफलरूपतात्पर्यलिङ्गा तत्वात् प्रबलम्।

1. प्रतिब्रूयात्। किमितीत्यत्राह कं ते—इति ख. कोशे। 2. प्रब्रूयादित्य

पूर्वाख्याऽऽपतितं, वेदनं फलस्याभिगतमिति भ्रमं व्यावर्तयति तस्मादिति।

तः प्रबलैः परमात्मलिङ्गैः परमात्मत्वे निर्णीते,

'अजायमनो बहुधा विजायते',

'अजोऽपि सन् अव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया॥'

'[परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय] संभवामि युगे युगे॥'

'इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः'

ास्मृत्यनुसारेण अजहत्स्वस्वभावस्यैव परमात्मनो मायाशब्दितसंकल्प-
ाकपरित्राणायाप्राकृतदिव्यविग्रहपरिग्रहोपपत्तेः—

— एतेन नित्यसर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ज्ञानार्थं प्रवृत्त्यर्थं वा करणानपेक्षणात्
तृप्तस्य विग्रहे स्पृहाऽसंभवाच्च विग्रहो न संभवतीति शङ्का प्रत्युक्ता।
ाज्ञानक्रियस्यापि परमात्मन उपासकानुग्रहार्थं भोगार्थश्च विग्रहस्वी-
। प्रभूतानन्दानामप्यानन्दान्तरापेक्षादर्शनेन निरतिशयानन्दस्वरूपस्यापि
तिविशेषापेक्षायाः संभवात्। न च विग्रहस्य भोग्यत्वे स्वरूपभोग्यत्ववैकल्यं
—स्वसंबन्धिभोग्यत्वस्य स्वभोग्यत्वातिशयावहत्वेन तद्वैकल्यावहत्वाभावात्।

'समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः।
तद् विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत्॥
समस्तशक्ति रूपाणि तत् करोति जनेश्वर।
देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया॥'

'नित्याऽलिङ्गा(ङ्ग्या) स्वभावसंसिद्धिरिन्द्रियाकाराङ्गप्रत्यङ्गव्यञ्जनवती'

ग्रहोपपत्ते रित्यस्य, न हिरण्मयविग्रहसंबन्धानुपपत्तिः परमात्मनः इत्युत्तर
ाध्येऽवान्तरशङ्कापरिहारः।

ालिङ्गयेत्यादि। नित्या। परवासुदेवमूर्तेर्नित्यत्वात्। **अलिङ्ग्या** अप्रतर्क्या।
सेद्धिः सत्तयैव भासमाना; स्वप्रकाशा। **इन्द्रियेति।** नयनगोलकादिहस्तपादादि-
ादिपुंस्त्वव्यञ्जकश्मश्र्वादिमतीत्यर्थः। इन्द्रियाकारेति पृथक्पदं वा।

१ – ८.

त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यः, चैकि
दाल्भ्यः, प्रवाहणो जैबलिरिति; ते होचुः—उद्गीथे वै कुशलाः

'उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ'

'अंशांशेनावतीर्योर्व्याम्'

इत्यादिप्रमाणात् नित्यस्य विग्रहस्य अशिथिलसंस्थानस्यैव अप्राकृतानन्तावत
त्वमुपपद्यते। चतुर्मुखदेहस्य संस्थानाशैथिल्येऽपि अनेकदेहोत्पादकत्वदर्शनात्। त
पासकानुग्रहार्थं स्वेच्छासृष्टाप्राकृतशरीरसंबन्धस्य प्रमाणसिद्धस्य परमात्मनि सत्त्व

— न हिरण्मयविग्रहसंबन्धानुपपत्तिः परमात्मनः। अतः अक्ष्यादि
वर्ती परमात्मा।

नन्वादित्यपुरुषादन्यः परमात्मैव नास्तीत्यत्राऽऽह — 'भेदव्य
श्चान्यः'। 'य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद' इत्या
पुरुषावेद्यस्य तन्नियन्तुः परमात्मनः अन्यस्य प्रमाणसिद्धत्वात् तद्व्यतिरिक्तो ना
न शङ्क्यम्। न च नित्यमुक्तव्यतिरिक्तः परमात्मा नास्तीत्यपि शक्यं
'य आत्मनि तिष्ठन्' इति पर्याये परिशुद्धमुक्तात्मभ्योपि भेदप्रतिपादनात्।

अतः अन्तरादित्ये अन्तरक्षिणि च वर्तमानः परमात्मा — इति स्थि
प्रकृतमनुसरामः।

प्रकारान्तरेणोपासनं विधातुमाख्यायिकामाह – **त्रयो** — **जैबलि**
शालावत्सुतः शिलकनामा, दल्भगोत्रश्चिकितायनसुतः, जीबलसुतः प्रवाहणनामा
स्ते[1] उद्गीथविज्ञाने निपुणा बभूवुरित्यर्थः। **शालावत्यः**। शालावच्छब्दाद
अणि तदन्तात्, स्वार्थे, 'अभिजिद्विदभृच्छालावत्' इत्यादिना यञ् प्रत
दाल्भ्यः। दल्भ[2]शब्दात् गोत्रापत्येऽर्थे गर्गादित्वात् यञ्। चिकितायनश

1. त्रय एते ख. त्रय एव. ग. 2. दल्भ्यशब्दात् ख.

नवमखण्डे परोवरीयस्त्वादिविशिष्टाकाशाख्यपरमात्मदृष्टिरुद्गीथे विधास्यते। तदर्था
यिका अष्टमे।

वे कथां वदाम इति ।॥ १ ॥ तथेति ह समुपविविशुः ।

स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच—भगवन्तावग्रे वदताम्; ब्राह्मण-र्वदतोर्वाचँ श्रोष्यामीति ॥ २ ॥

स ह शिलकश्शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच—हन्त त्वा पृच्छानीति । पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

का साम्नो गतिरिति । स्वर इति होवाच । स्वरस्य का गतिरिति

जैबिलिः मा.

मुषित्वादणि चैकितायनः । जीबलशब्दात् अत इञि जैबलिः । ते —ति । वयमुद्गीथविज्ञाने[2] कुशला भवामः । अतो विद्यावैशद्याय वादकथां र्तयाम इत्यूचुरित्यर्थः । तथेति ह समुपविविशुः । तथा कुर्म इत्यन्यो-एकत्रोपविष्टवन्त इत्यर्थः ।

स — उवाच । प्रवाहणः क्षत्रियः तौ ब्राह्मणौ प्रागल्भ्यादुवाचेत्यर्थः । वाह] भगवन्तौ — श्रोष्यामीति । भगवन्तौ पूजावन्तौ = ब्राह्मणौ तां वादकथां कुरुताम् । तत्प्रकारं श्रोष्यामीति ।

स — पृच्छानीति । स्पष्टोऽर्थः । [तत्र दाल्भ्यस्य प्रत्युक्तिमाह — होवाच । स्पष्टम् ।]

[शिलकः पृच्छति] का साम्नो गतिरिति । गतिः अयनं प्राप्यमि- [स दाल्भ्यः] स्वर इति ह उवाच [प्रत्युवाच ।] स्वरात्मकत्वात् ते भावः । [शिलकः पृच्छति] स्वरस्य — इति । [दाल्भ्य उत्तरमाह]

अर्थे इति क. कोशे । 2. विधाने ग. 3. एतदादि ग. कोशे एतत्खण्डे भागः सर्वोऽपि न ।

न्नापत्येति ॥ अपत्यार्थत्वे हि द्व्यामुष्यायणत्वकल्पनाक्लेशः । वादकथामिति । भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा च । तत्त्वनिर्णिनीषुकथा वादः । अन्ये विजिगीषु-था विचारः । एकत्रेति । समित्येकीकारे । संभूयोपविविशुः । तेन एकत्रेति लब्धम् । गतिरिति । प्रश्नवाक्यानन्तरं पप्रच्छेत्येवं पृथक्क्रियापदाप्रयोगात्, उत्तरवाक्ये परं एकवाक्यत्वं युक्तमित्याशयेन, इति पृष्टो दाल्भ्य इत्येवमध्याहरिष्यति । इयं रीतिः परितनखण्डादावपि भाव्या ।

प्राण इति होवाच। प्राणस्य का गतिरिति। अन्नमिति होवाच। का गतिरिति। आप इति होवाच॥ ४॥

अपां का गतिरिति। असौ लोक इति होवाच।

अमुष्य लोकस्य का गतिरिति। 'न स्वर्गं लोकमतिनये' दि वाच—'स्वर्गं वयं लोकँ सामाभिसँस्थापयामः; स्वर्गसँस्तावँ हि मे' ति॥ ५॥

तँ ह शिलकश्शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच—अप्रति किल ते दाल्भ्य! साम; यस्त्वेतर्हि ब्रूयात्, 'मूर्धा ते विपतिष्य मूर्धा ते विपतेदिति॥ ६॥

प्राण —। प्राणनिर्वर्त्यत्वात् स्वरस्येति भावः। एवमुत्तरत्राप्यौचित्यमनुसं [अपां का गति' रिति पृष्टो दाल्भ्यः] **असौ लोक** इति होवाच। द्युः वृष्टिप्रभवादिति भावः।

[अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्यः आह] **न स्वर्गं** स्वर्गं लोकमतीत्य[1]परमाश्रयान्तरं साम न नयेत्। स्वर्गलोकव्यतिरिक्तमाश्रयान्तरं प्रापयेदित्यर्थः। न वदेदिति यावत्। **स्वर्ग—सामेति**। अतो वयम अभि साम प्रति आश्रयत्वेन स्वर्गं लोकं सम्यक् स्थापयामः। [**हि**[2] यस्मा **स्वर्गसंस्तावम्** 'स्वर्गो वै लोकः सामवेदः' इति श्रुत्या स्वर्गत्वेन साम्नः स्त त्वादित्यर्थः।

तं ह शिलकः — विपतेदिति। "हे दाल्भ्य! अप्रतिष्ठितं स्व सामगतिपरम्पराविश्रान्तिभूमिं वदतस्तव मते साम अप्रतिष्ठितमेव स्यात्। ए समये यः कश्चिदागत्य, 'वादकथायामयुक्तमर्थं प्रतिजानानस्य ते मूर्धा विपतिष्य यदि ब्रूयात् — तदा विपतेदेव ते[3]मूर्धा। न संशयः। मया तु सौहार्दा नोक्तम्। अतो जीवसि" इति शिलक उक्तवानित्यर्थः।

1. अतीत्यापरं क. 2. एवं कुण्डलितं सर्वं ग. कोशे न।

---

3. यःकश्चिदित्यादि। य इत्यस्य प्रतिसंबन्धि तेनेतिपदं मूर्धेतिवाक्येऽध्याहार्यं विवक्षया।

न्ताहमेतद् भगवन्तो वेदानीति । विद्धीति होवाच । अमुष्य का गतिरिति । अयं लोक इति होवाच ।

मस्य लोकस्य का गतिरिति । न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच ; ायं लोकँ सामाभिसँस्थापयामः ; प्रतिष्ठासँस्तावँ हि सामेति ॥ ७ ॥

। ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच—अन्तवद्वै किल ते शालावत्य ! साम ; ई ब्रूयात्, 'मूर्धा ते विपतिष्यती' ति, मूर्धा ते विपतेदिति ॥

न्ताहमेतद् भगवन्तो वेदानीति । विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्याये अष्टमः खण्डः

भगवतः शां. भा.

न्त — विद्धीति होवाच । तर्हि अहं सामगतिपरम्पराविश्रान्तिभूमिं नीयामिति [दाल्भ्येन] प्रार्थितः [शिलकः] तथेत्युक्तवानित्यर्थः । [अनु- ाः पृच्छति] अमुष्य — इति । [शिलक उत्तरमाह] अयं लोक—। ामादिभिर्भूलोकस्य स्वर्गोपजीव्यत्वादिति भावः ।

अस्य — सामेति । पृथिवीलोकस्य का गतिरिति दाल्भ्येन पृष्टः शि- ष्ठां पृथिवीलोकमतिक्रम्य सामगतिपरम्पराविश्रान्तिभूमिमन्यः कश्चिदपि न अन्यत्र कश्चिदपि वदेत्) । अतो वयमपि तथैव वदामः । 'इयं वै ' इति श्रुत्या साम्नः प्रतिष्ठालोकत्वेन स्तूयमानत्वात् । स्वर्गस्य ज्योतिश्च- बम्भ्रम्यमाणत्वेन प्रतिष्ठात्वाभावेऽपि पृथिव्यास्तु स्थिरत्वात् प्रतिष्ठात्वम् नेत्यर्थः ।

ा ह प्रवाहणः — साम । अन्तवतीं पृथिवीं ... परम्पराविश्रान्ति- प्रतिजानानस्य ते मते साम अन्तवदेव स्यादित्यर्थः । ... होवाच । ।

हन्ताहमेतदित्यादि शिलक आह । विद्धीति ...होवाचेत्यर्थः] ।

ावन्त इति । अज्ञातार्थोपदेष्टृत्वात् क्षत्रियेऽपि प्रवाहणे आचार्यत्वाभिसंधिः । दाल्भ्यात् ाकः ; ततः प्रवाहणः ।

१—९

अस्य लोकस्य का गतिरिति । "आकाश" इति होवाच
र्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ; आकाशं
यन्ति ; आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान् ; आकाशः परायणम् ॥ १

स एष परोवरीयान् उद्गीथः ; स एषोऽनन्तः ।

[एवमनुमतः शिलको राजानं पृच्छति] अस्य–होवाच । अस्य पृथि का गति'रिति शालावत्येन पृष्टः प्रवाहणः, आकाश इत्युक्तवानित्यर्थः । अत्र ते=प्रकाशते, आकाशयतीति वा व्युत्पत्त्या आकाशशब्दो ब्रह्मपरः ; 'आक नामरूपयोर्निर्वहिते'त्यादौ आकाशशब्दस्य ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धत्वात् ; न तु भू इति द्रष्टव्यम् । तदेव गतित्वं प्रपञ्चयति सर्वाणि ह—यन्ति । चिदां प्रपञ्चः आकाशादेवोत्पद्यते ; तत्रैव लीयत इत्यर्थः । आकाशो—ज्य ज्यायस्त्वं नाम सर्वैः कल्याणगुणैः सर्वेभ्यो निरतिशयनिरुपाधिकोत्कर्षः । परायणम् । परायणत्वं परमगतित्वम् । परमप्राप्यत्वमिति यावत् ।

स एष परोवरीयानुद्गीथः । [2]वरः उत्कृष्टः । वरीयान् उत्क वरीयसामपि वर(पर) इत्यर्थः । अत्र परःशब्दः सकारान्तो द्रष्टव्यः । आकाश उद्गीथः । परमात्मदृष्टिविशिष्ट उद्गीथ इत्यर्थः । उद्गीथे एतादृशा कर्तव्येति यावत् । स एषोऽनन्तः । उद्गीथेऽध्यस्यमानोऽयमाकाशः अनन्त रिच्छिन्न इत्यर्थः । ततश्चानन्तस्य आकाशशब्दितस्य परमात्मन एव सामगति विश्रान्तिभूमित्वात् मत्पक्षे, 'अन्तवद्वै किल ते साम' इत्युक्तः अन्तवत्त्व प्रसरतीति भावः ।

1. प्रश्नोत्तरवाक्ये पृथक् धृत्वा, 'का गतिरितीत्यर्थः', 'इति शालावत्येन — इत्युक्तवानित्यर्थः' इति पृथग्व्याख्यानमुद्रणं ख. कोशे । 2. अयं क. पाठः । 'पर वरीयसामपि पर इत्यर्थः' ख. पर उत्कृष्टो वरीयान् वरीयसामपि परः ग. परमोत्कृ यान् वरीयसामपि वरः घ.

परोवरीयानिति । दाल्भ्येन सामगतिकाष्ठात्वेनोक्तात् स्वर्गात् वरीयान् अयं ततोऽपि परः प्रवाहणोक्त आकाशः परोवरीयान् ।

ो हास्य भवति; परोवरीयसो ह लोकान् जयति; य एतदेवं परोवरीयाँसमुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥

तँ हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच, 'यावत्त[1] (न्त) जायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते, परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिन् लोके जीवनं ते ॥ ३ ॥ तथाऽमुष्मिन् लोके लोक' इति। स य एतमेवं विद्वान् परोवरीय एव हास्यास्मिन् लोके जीवनं भवति, तथाऽमुष्मिन् ाक" इति, लोके लोक इति।

इति प्रथमाध्याये नवमः खण्डः

यावत्ते. शां. भा.

परोवरीयो—मुपास्ते। यः परोवरीयांसमेतमाकाशशब्दितं परमात्मानं आकाशत्वेनोद्गीथमुपास्ते, तस्य परोवरीयस्त्वगुणकं जीवनं भवति। परोव- णकसकललोकावासिश्च भवति।

प्रवाहणः स्वो[1]क्तार्थं संवादयति **तं—उवाच**। अतिधन्वनामा शुनकसुतः डल्याय ऋषये—उदरशब्देन संततिर्लक्ष्यते। संततिशाली शाण्डिल्य तस्मै—एनमुद्गीथमुक्त्वा अन्यदप्युवाचेत्यर्थः। किं तदित्यत्राह—**या- भविष्यति**। **वेदिष्यन्त** इत्येतद् व्यत्ययेनात्मनेपदम्। **प्रजायां** त्वत्संततौ पुरुषा एनमुद्गीथमुपासिष्यन्ते, तेषामुत्कृष्टमिह लोके जीवनं भविष्यतीत्यर्थः। **ष्मिन् लोकेलोक इति**। तथा सर्वेस्मि (अमुष्मि) न्नपि परलोके भविष्य- । **परोवरीयो जीवनमि**त्यनुषङ्गः। लोकेलोक इति वीप्सायां द्विर्वचनम्। **तिधन्वा उवाचे**ति पूर्वेणान्वयः। अत इदानीन्तनानामपि तद्विदां तत् त्याह–**स य—लोकेलोक इति** [2]स्पष्टोऽर्थः। **लोकेलोक इति**। **लोके- ोति** द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था।

. स्वेति क कोशे न। 2. इदं न ग. कोशे।

रोवरीय इत्यस्य **जीवनमि**ति विशेष्यमुत्तरवाक्यलभ्यम्। **अमुष्मिन् लोके** र वीप्सा उपरितनसर्वप्राकृतलोकग्रहणार्था।

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते—समन्वयाध्याये पादे—उद्गीथे अभ्यस्योपास्यमानाकाशो भूताकाश एव । आकाशशब्दस्य काशे रूढत्वेन रूढाकाशशब्दाभ्यासादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते—उच्यते — ' शस्तल्लिङ्गात् ' । आकाशशब्दाभिधेयः परमात्मा । निखिलजगदेककारणत्व ज्यायस्त्व परायणत्वा[1]दीनां परमात्मलिङ्गानां भूताकाशे असंभवात् । काशस्याचेतनवर्गं प्रति कारणत्वसंभवेऽपि चिदचिद्वर्गकारणत्वासंभवात् । कल्याणगुणैः सर्वोत्कृष्टत्वलक्षणज्यायस्त्वस्याप्यसंभवात् अचेतनस्य । स्वरूपभिः मोक्षविरोधितया च[2] हेयस्य शब्दादिनिषिद्धविषयप्रावण्यजनकतया सकलपुरु विरोधिनः अचेतनस्य परायणत्वलक्षणप्राप्यत्वस्य[3] चासंभवात् । तस्य [4]च, साम्नो गतिः ', ' अस्य लोकस्य का गतिः ' इत्युपक्रमलक्षणतात्पर्यलिङ्गेन प्रति दयिषितत्वावगमात् । [5]तथा, ' अन्तवद्वै किल ते दाल्भ्य साम ' इति पूर्वि लोकस्यान्तवत्त्वोक्तिदूषणपूर्वकमुपक्षिप्तस्य, ' स एषोऽनन्तः ' इत्यनन्तत्वलिङ्गे प्रतिपिपादयिषितत्वावगमात् । प्रतिपिपादयिषितपरायणत्वानन्तत्वपरोवरीयस्त्वादिलिङ्ग रोधे अभ्यस्ताया अपि श्रुतेर्दुर्बलत्वात्[6] आकाशशब्दः[7] आकाशते आका तीति वा योगवशेन परमात्मपर एव ।

ननु, ' सर्वाणि ह वा इमानि भूतानी'ति श्रुत्यैवाऽऽकाशस्य जगत्कारण ऽऽवेदनात्[8] यथाश्रुताकाशस्यैव जगत्कारणत्वमभ्युपेतव्यमिति चेन्न — ' स सोम्येदमग्र आसीत् ', ' आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ', ' एको ह वै रायण आसीत् ' इत्यादियोग्यार्थाननुवादरूपबहुवाक्यविरोधे एकस्यानुवादरूपस्या ग्यार्थस्यास्य वाक्यस्य [9]दुर्बलत्वेन स्वार्थप्रतिपादनसामर्थ्याभावात् । अत आकाशश यौगिक्या वृत्त्या ब्रह्मपर एव ।

1. आदिपदं न ख. कोशे । 2. अयं चकारः जनकतयेत्येतदनन्तरम् ; हेयशब्दा च समस्तम् ख. कोशे । ग. कोशे चकारोऽत्रैव हेयशब्देति तु पाठः । 3. प्राप्यत्वासंभवा परायणत्वलक्षणप्राप्यत्वस्य च क. 4. चकारो न ख. कोशे । 5. तथेत्यादि—गमादि क. कोशे । 6. दुर्बलत्वाच्च ख. 7. आकाशशब्दश्च क. ख. 8. त्वावगमात् 9. अस्य वाक्यस्येति क. कोशे न ।

हेयेति पाठे तत् निषिद्धविषयेऽन्वेति । योग्यार्थेति वाक्यविशेषणम् ।

त्वत्र व्यासार्यैः, ' अर्थाविरोध एव रूढिप्राबल्यमित्यपशूद्राधिकरणनयो-
यवशक्त्या निर्वाहो भाष्ये उक्तः । रूढ्यपरित्यागेन अपर्यवसानवृत्त्या
दस्याकाशशरीरकपरमात्मपरतया निर्वाहोऽप्यभिमतः ' इत्युक्तम् — तत
भवप्रदर्शनमात्रपरम् ; न तु प्रकृताभिप्रायम् । अनन्यथासिद्धभूताकाश-
एव, ' जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् ' इति सूत्रोक्तन्यायावतारात् ।

' परविद्यासु जीवोक्तिर्निरुक्त्यादेः पराश्रया ।
तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥ '

केः । [1]भूताकाशशरीरकाद् ब्रह्मणः सकलचेतनाचेतनवर्गोत्पत्त्य-
सर्वाणि ह वा इमानि [4]भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ' इत्यत्राकाशशब्दस्य
रीरकब्रह्मप्रतिपादकत्वासंभवात् । न चाकाशावस्थस्य ब्रह्मणो निखिल-
भवेऽपि आकाशावस्थोपलक्षितस्य तत् संभवतीति वाच्यम् — तथा
शशब्दस्यात्यन्तामुख्यत्वप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यमिति स्थितम् । प्रकृतमनु-
१—९.

भूताकाशेत्यादिसर्वस्थाने ' भूताकाशशरीरकब्रह्मप्रतिपादकत्वासंभवाच्चेति द्रष्टव्यमित्ये·
कोशे । ग. कोशे न चेत्यादि न ।

र्थविरोध एवेति । रूढ्यर्थविरोधे तु शूद्रपदस्य शोचितृत्वरूपयोगार्थवत् प्रकृतो·
र्थो गृह्यते इति भावः । आचार्योक्तेरिति । न्यायसिद्धाञ्जन इति शेषः । न
। व्यासार्यैरपि, ' साक्षादप्यविरोधम् ' इत्यत्र एवमेवोक्तेः । नन्वेवं सति पाञ्चरात्रा-
न्तसूत्रभाष्यविरोधः, तत्र, " यथा आकाशप्राणादिशब्दाः " इति अपर्यवसानवृत्ति-
अत आचार्यकारिकायामपि, ' निरुक्त्यादेः ' इति आदिपदेनापर्यवसानवृत्तिरपि
ङ्गानन्यथासिद्धौ अपर्यवसानवृत्तिमात्रम्, अन्यत्र तु ..यमपीति भेद इति चेत्—उच्यते ।
र्यवसानवृत्तेश्चाविशेषेण स्वीकारे उपास्याकारभेदेनाष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः केनापि विनि-
देवार्थो विवक्षणीयः । सकृत्प्रयुक्तशब्दनयाच्च । तत्र यद्यपि अपर्यवसानवृत्तौ प्रथम
त्यागाल्लाघवम्—तथापि भूताकाशान्तर्यामित्वेन रूपेण सर्वकारणत्वाभावादर्थस्वारस्य-
ई अनन्यथासिद्धं लिङ्गं किमप्यस्ति, येन असारस्येऽपि तद्विवक्षा कर्तव्या स्यात् ।
भावाद् योगव्युत्पत्तिः । अत एव सूत्रकृता इन्द्रप्राणाधिकरण एव अन्तर्यामिपर्य-
शास्त्रदृष्टः प्रदर्शिता । न तु पूर्वम् । पाञ्चरात्राधिकरणभाष्यं तु यत्रापर्यवसानवृत्ति-
ई भवितुमर्हति, तत्स्थलाभिप्रायं नेयमिति ।

१—१०

मटचीहतेषु कुरुषु आट[1](टि)क्या सह जाययोषस्तिर्ह चा इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥ १ ॥

स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे। तँ होवाच—, 'ने विद्यन्ते, यच्चये[2] मे इमे उपनिहिता' इति ॥ २ ॥

1. आटक्या, सा. आटिक्या. शां. 2. यच्चये इत्यत्र यच्च ये इति (चशब्दोऽवधारणे यत् यस्मात्)। शांकरे तु चये इत्येव पदम्। मुद्रणे तु प्रमादः।

प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभक्तित्रयविषयकोपासनानि विधातुमाख्यायिकामा मटची — उवास। चक्रस्य सुतः उषस्तिनामा कश्चन ऋषिः मटचै अश्मवृष्टिकृतदुर्भिक्षदूषितेषु कुरुदेशेषु आट(टि)क्या अनुपजातपयोधर अनया भार्यया सह इभ्यानां गजारोहाणां ग्रामे अनशनेन[1] प्रद्राणकः (गतिमापन्नः ब्रह्मविद्याया निष्पत्तये प्राणानामनवसादं काङ्क्षन्नुवास। द्रा (गतौ इति हि धातुः। चक्रस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे "अश्वादि"त्वात् फञि[2] चा इति रूपम्।

स — बिभिक्षे। सोऽन्नार्थी अटन् कुल्माषान् कुत्सितान् खादन्तमिभ्यं याचितवान्। 'कुल्माषादञि[3]' इति निर्देशात् कुत्सितमाषार्थे (षशब्दस्य साधुत्वम्। तं—निहिता इति। इतः मया भक्ष्यमाणादुच्छि कुल्माषा अन्ये न विद्यन्ते। यत् यस्माद्धेतोः इमे कुल्माषाः मे चये मे भक्ष्यमाणे चये उच्छिष्टराशौ उपनिहिताः प्रक्षिप्ताः। अतः किं करोमीत्य मिभ्य उवाचेत्यर्थः।

1. प्रद्राणकः अनशनेन. ख. ग. 2. फञि ख. 3. अञि"ति. ख.

मटच्यः अशनय इति शाङ्करम्। अदनमर्हतीति आटिकी। बहिरधिकं पयो स्त्वाद्यनुपजातव्यञ्जनात्वमेव। अन्यादृशीनां गृह एव स्थितेः। चये इति। 'समुदा गणः' इत्यमरः। शाङ्करेऽपि चये इत्येव पदच्छेदः।

'एतेषां मे देही' ति होवाच। तानस्मै प्रददौ। 'हन्तानुपानम्'
उच्छिष्टं वै मे पीतँ स्या' दिति होवाच॥ ३ ॥ 'न स्विदेतेऽप्यु-
इति। न वा अजीविष्यमिमानखादन्' इति होवाच, 'कामो
न' मिति॥ ४॥
ह खादित्वाऽतिशेषान् जायाया आजहार। साऽग्र एव सुभिक्षा
तान् प्रतिगृह्य निदधौ॥ ५॥
ह प्रातः संजिहान उवाच, 'यद् बतान्नस्य लभेमहि, लभेमहि

एतेषां–होवाच। उच्छिष्टानामपि मध्ये मे मह्यमपि किञ्चिद् देहीति इभ्यमृषिः
इत्यर्थः। तानस्मै प्रददौ। तान् कुल्माषान् उषस्तये इभ्यो दत्तवानित्यर्थः।
वाच। अथ समीपस्थमुदकं गृहीत्वा 'हन्त! गृहाणानुपानमिति इभ्येनोक्तः
तदुदकपाने" उच्छिष्टोदकपानं मे स्यादिति प्रत्युवाचेत्यर्थः। न स्वित्–
। 'किमेते इदानीं त्वया मत्तो गृहीताः कुल्माषा अनुच्छिष्टा' इति इभ्येन
ऋषिः[4], 'कुल्माषाखादने स्वस्य जीवनहानिर्भवति। तावन्मात्रखादनेन
स्वस्योच्छिष्टोदकपानं कामः कामकारितं निषिद्धं स्या'दित्युवाचेत्यर्थः।

–आजहार। सः उषस्तिः[5]स्वयं किञ्चिद् भक्षयित्वा अतिशिष्टान् अवशिष्टान्
वानित्यर्थः। सा निदधौ। सा जाया अग्रे प्रागेव सुभिक्षा लब्धान्ना बभूव।
स्वभावात् अनवज्ञाय तान् कुल्माषान् पत्युर्हस्तात् प्रतिगृह्य निक्षिप्तवती।

— धनमालाम्। स होषस्तिः प्रातः संजिहानः शयनं परित्यज-
शृण्वत्यामिदमुवाच। किं तत्?। [6]यदि अन्नस्य स्तोकमपि लभेमहि,

न्तेति क. कोशे। 2. स ऋषिरिति ग. कोशे न। 3. पानेन ख. ग. 4. ऋषि-
शे न। 5. स्वयं किञ्चिदित्येतत्स्थाने 'तान्' इति ग. कोशे. 6. यत् ग.

मिति षष्ठीप्रयोगात् अंशमात्रभिक्षणमुषस्तिकृतम्। इभ्यस्तु महानयं ब्राह्मणः
माषत्वमदीयत्वोच्छिष्टत्वेषु प्रार्थयत इति प्रीत्या सर्वानपि कुल्माषान् प्रकर्षेण ददौ।
तिशेषान्' इति वक्ष्यति। अनुपानञ्चात एव तदैव आहयितुं प्रायतत। तदाह
दौ। हन्तानुपानम् इति।
खादित्वेति उपरि कथनात् खादनं ततो निष्क्रम्य गत्वा मध्येमार्गमिति ज्ञायते।
बालात्वाद्वा स्वयं प्राणात्ययापत्तिदशाप्राप्तेर्वा साधुभिक्षितशमितक्षुत। इदमुषस्ति-

धनमालाम्; राजाऽसौ यक्ष्यते; स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीते 'ति ।
तं जायोवाच, 'हन्त पते! इम एव कुल्माषा' इति । तान् खा
यज्ञं विततमेयाय ॥ ७ ॥ तत्रोद्गातॄन् आस्तावे स्तोष्यमाणानुपो

स ह प्रस्तोतारमुवाच, ॥ ८ ॥ 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्त
यत्ता, तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यती' ति ॥ ९

तेन प्राणान् धृत्वा धनमालाम् अल्पधनं लभेमहीत्यर्थः । कथं धनमा
इत्यत्राह — राजाऽसौ — वृणीतेति । राजाऽसौ नातिदूरे यजते, स
सर्वाणि आर्त्विज्यानि त्वया कारयितव्यानीति [मां] प्रार्थयेतेत्युवा
तं — कुल्माषा इति । 'हे पते! ये मद्धस्ते[1] निक्षिप्ताः त्वया
त इम एव । एतान् गृहाणे'ति जाया प्रत्युक्तवतीत्यर्थः । तान् —
तानेव पर्युषितोच्छिष्टान् कुल्माषान् भक्षयित्वा विततं विस्तीर्णं यज्ञं गतवा

तत्र — उपविवेश । आस्तुवन्त्यस्मिन् इति आस्तावः स्तोत्र
सदसि स्तोतुं प्रवृत्तानां उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तॄणां उप समीपे उपविष्टवानित्य

स — विपतिष्यतीति । [सः उषस्तिः प्रस्तोतारं प्रति इ
त्यर्थः । उक्तिमेवाह प्रस्तोतः—।] हे प्रस्तोतः! प्रस्तावमन्वायत्ता प्रस
अध्यस्य या देवता उपास्या, तामविदित्वा यदि विदुषो मम समीपे प्रस
मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यर्थः । यद्यपि, 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद, यश्च

1. मद्धस्त ख.

धृत्तम्, 'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात' इति सूत्रे दर्शितम्। वक्ष्यते च तदर्थं
प्राणविद्यायाम् । (5.1.)

उद्गातॄनिति । 'इदं बहुवचनान्तत्वान्नोद्गातृमात्रपरम्' किंतूच्चगानकर्तॄन्इतर
एतत्सूचनाय भाष्ये 'प्रस्तोत्रुद्गातृ' इत्यनुक्त्वा उद्गातृप्रस्तोत्रित्युक्तम् । अत्र उ
द्वितीयाया अन्वयाय आगत्येत्यध्याहृतं शाङ्करे ।

प्रस्तावभक्तावध्यस्येति । ननु अन्वायत्ता देवतेत्यस्य अधिष्ठातृदेवते
पर्याप्तत्वात् किमिति अध्यस्योपास्येत्यर्थः? । अत एव, 'प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं म
इति शाङ्करमपि विमृश्यम्। पूर्वं, 'स एष परोवरीयानुद्गीथ'इति उद्गीथे आकाशादि
समानाधिकरणनिर्देशादवसीयते, न तथाऽत्र किञ्चित् । किञ्चात्र प्रस्तावादौ प्राणादिह
किं तत्फलम्? अनुक्तेः । कर्मवीर्यवत्तरत्वमेव सामान्यश्रुतिसिद्धमिति चेत्—तर्हि एकत्र

एवमेवोद्गातारमुवाच, 'उद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता, तांश्चेद्-द्गास्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यती' ति ॥ १० ॥

एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच, 'प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता, तांश्चेद्विद्वान् प्रतिहरिष्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यती' ति ।

ते ह समारतास्तूष्णीमासाञ्चक्रिरे ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्याये दशमः खण्डः

अविदुषोऽप्यार्त्विज्याधिकारोऽस्ति — तथापि विद्वत्संनिधौ अविदुषः ारो नास्तीति भावः । **एवमेव — विपतिष्यतीति** । पूर्ववदर्थः । — । स्पष्टोऽर्थः । ते — **आसाञ्चक्रिरे,** ते ह प्रस्तोत्रादयः **समारताः** सन्तः मूर्धपातभयात् तूष्णीमेव स्थिता इत्यर्थः ।

ःसद्धो अन्यदृष्टिद्वयविधानं व्यर्थम् । एकस्मिन् प्रयोगे त्रीन् पुरुषानुद्दिश्य तिसृणां देश , तदनुष्ठानश्च न एकं फलमुद्दिश्य भवितुमर्हति । **एत एव समतिसृष्टाः स्तुव-** त्र दर्शितमेव त्रिभिरप्युपदिष्टोपयोजनम् । अतः, पूर्वम्, 'आशीस्समृद्धिरुपसरणानि' ग्रा अपेक्षितफलसमृद्धिकरमधिष्ठातृदेवताचिन्तनमेवात्र प्रतीयते । प्राणाधिकरणश्रुत-ामपि, 'उद्गीथप्रतिहारयोर्देवतात्वेन अन्नादित्यावुक्तौ' इत्येतावदेव प्रकाशितम्–इति त्यम् । अथापि उद्गीथदेवताया आदित्यस्य कथनावसरे, **उच्चैरसन्तं गायन्तीति** र्थसंक्रमणेन तदुपवर्णनमन्तरादित्यविद्यायामिव तत्र तद्दृष्टिं द्योतयति । तथा प्रति-या अन्नस्य, 'प्रतिहरमाणानि' इति प्रतिहारशब्दार्थान्वयेन वर्णनमपि । एवञ्च प्रस्ताव-द्रष्टव्यम । प्रस्तावो हि अप्रकाशस्याभिनवः प्रकाशः । **अभिसंभवन्ति, उज्जिहत** इति ाच्यते । **अन्वायत्तेति** पदमपि नाभिष्ठातृवाचि । प्रत्युत देवतायत्तमधिष्ठेयम् । अत (१-९-२) अन्वायत्तानीत्यस्य उपजीवन्तीत्यर्थ उक्तः । सादृश्यार्थे च **अनुशब्दो**ऽनुशिष्टः, दृश्ययोरनु' इति । श्रुतप्रकाशिकायामपि देवतात्वेनेत्यस्य अध्यस्योपास्यदेवतात्वेनेत्यर्थो शाङ्करार्थानुवादरूपत्वात् तदभिमत एव तदर्थः । अतः प्रकृते एवमुचितम् । किमिति ति चेत्–विनिगमनाविरहात् । त्रयोऽपि चादौ भर्त्सिताः । त्रीनप्युपसन्नान् प्रति ष्टयश्चोपदिष्टः । तथा तदैव गृहीत्वाऽनुष्ठीयमानासु या काचित् सम्यङ्निष्पन्ना धं फलिष्यति । अन्यथा आशीस्समृद्धिप्रकरण एव सर्वमिदं श्रुत्योक्तं स्यात्, सङ्कलसि-शयः ।

१–११.

अथ हैनं यजमान उवाच, 'भगवन्तं वा अहं वि
'उपस्तिरस्मि चाक्रायण' इति होवाच ॥ १ ॥ स होवाच,
अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्यैषिषम्; भगवतो वा अहम
वृषि ॥ २ ॥ भगवाँस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैः' इति । 'तथे
तर्हि एत एव समतिसृष्टाः स्तुवताम्; यावत्त्वेभ्यो[2] धनं द
दद्या' इति । 'तथे' ति ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥

1. अवित्त्या. शां. मा. 2. यावत्तेभ्यः मा.

अथ–विविदिषाणीति । को भवानिति भवन्तं ज्ञातुमिच्
यजमान उक्तवानित्यर्थः । उषस्तिरस्मि–उवाच । स ऋषिरिति शेषः

स — अवृषि । तमृषिं यजमान उवाच । किमिति ।
गुणोपेतं श्रुत्वा सर्वाण्यार्त्विज्यानि भगवदधीनानि कर्तुं पर्यैषिषम्
कृतवानस्मि । भगवतः अविद्या –[1] विदिः लाभः । 'इक् कृष्य
इक् । सा न भवतीत्यविदिः । तया अविद्या — अलाभेन[2] इम
अवृषि वृतवानस्मीत्यर्थः । भगवांस्तु–आर्त्विज्यैरिति । इतःपर
सर्वैः आर्त्विज्यैः ऋत्विक्कर्मभिर्वृत इत्युवाचेत्यर्थः । सर्वार्त्विज्यार्थं वृत

तथेति — दद्या इति । अत (थ?) उषस्तिः तथेत्यभ्युप
'त्वया पूर्वं वृता एत एव मया समतिसृष्टाः सम्यक् प्रसन्नेनानुज्ञाताः
तास्सन्तः स्तुवतां स्तुवन्तु । किन्तु एभ्यो यावद् धनं प्रयच्छसि,
दद्याः इत्युक्तवानित्यर्थः । तथेति ह यजमान उवाच । स्पष्टोऽर्थः

1. विदिर्लाभः । न विदिरविदिः । इक् कृष्यादिभ्य इति इक् । अविद्या
2. अलाभेनेत्यर्थः क.

एभिः सर्वैरार्त्विज्यैरिति । एभिः सामवेदसंबन्धिभिः । आर्त्विज
'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति कर्मणि ष्यञ् । अविद्येति । अत्र '
शाङ्करादिपाठः । अवित्तिरलाभः । भगवांस्त्वेवेति । अत्र राज्ञा क्रियापदाप्रयं
व्यनक्ति । राज्ञो वैयाकुलीञ्च दर्शयति । 'पूर्वमेभिरार्त्विज्यैरुद्दिष्टः वरणार्थमन्वेषि
पश्चादिमे वृता आसन् । पुनर्वरीतुमिष्टश्च । वृतानां निरासो युज्येत किम्? भगवत
संबन्धे संप्रत्युपायं भगवानेव ब्रवीतु' इत्येवम् । समतिसृष्टाः । अतिसर्गः
'प्रैषातिसर्गे' त्यत्र प्रसिद्धम् । स चानुज्ञैव । ममेति । मह्यमिति वक्तव्ये ममेत्युप
मृष्टेः तत्र स्वार्थलाभसंभावः सूच्यते ।

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद, "प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता, तांचेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यती"ति मा भगवानवोचत्; कतमा सा देवते" ति ॥ ४ ॥

"प्राण" इति होवाच, "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति; प्राणमभ्युज्जिहते; सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता; तां चेदविद्वान् [1]प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत् तथोक्तस्य मये" ति ॥ ५ ॥

1. प्रस्तोष्यः मा.

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद। उषस्तिवचनं श्रुत्वा प्रस्तोता विनयेन तत्समीपं गतवानित्यर्थः। प्रस्तोतर्या — देवतेति। भगवान् मां प्रति, प्रस्तोतर्या देवतेत्यादिना यां देवतामवोचत् उक्तवान्, सा देवता केति प्रस्तोता तमृषिं पप्रच्छेत्यर्थः।

प्राणः — । प्राण एव प्रस्तावमन्वायत्ता देवतेत्युषस्तिरुवाचेत्यर्थः। अत्र प्राणशब्दस्य ...गयोगात् प्राणशब्देन परमात्मोच्यते। [अत एव] प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणपरत्वं ...ते सर्वाणि—अन्वायत्ता। [2]प्राणमेवाभि प्राणमभिलक्ष्य। प्राणे इति यावत्। ...त। समित्यैकीकारे। ऐक्येन विशन्ति। लीयन्त इत्यर्थः। प्राणमभ्यु- ... प्राणादेवोद्गच्छन्तीत्यर्थः। सैषा[3] सर्वभूतलयोत्पत्तिस्थानत्वेन वेदान्तेषु प्रसिद्धा देवता प्रस्तावभक्ति[4]मन्वायत्ता अनुगता=प्रस्तावभक्तौ अध्यस्योपास्येत्यर्थः। ...ति। 'तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यती'ति मदुक्तवनन्तरमपि ...ादृत्य तद्देवतामनभिज्ञाय यदि प्रास्तोष्यः, तदा मूर्धा ते व्यपतिष्यदेव। अतः त्वया मत्समीपमागत्य विनयेन पृच्छतेति भावः। अत्र मूर्धा ते व्यपतिष्यत् ...य मयेत्युक्त्या विदुषैवमुक्तस्याविदुषः तदनादरेण कर्मकरणे प्रत्यवायः, न ...ऽनु[5]क्तस्याप्यविदुष इति भावः। [6]व्यासर्यैस्तु मूर्धा ते व्यपतिष्यदित्यस्य, ...न लभ्येतेत्यर्थ इति आत्मसत्ताहानिपर्यन्तः प्रत्यवायो वर्णितः।

...समीपमागतवान्. 2. अन्वायत्ता प्राणमभिलक्ष्य संविशन्ति. ख. 3. सैषेति ख. 4. भक्तयनुगता ख. 5. अनुमतस्य. ख. 6. व्यासार्यैरित्यादिवाक्यं क

अथ हैनमुद्गातोपससाद, "उद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्त विद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्; व देवते" ति ॥ ६ ॥

"आदित्य" इति होवाच, "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान मुच्चैःसन्तं गायन्ति। सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता। तां चेदविद्वानु मूर्धा ते व्यपतिष्यत् तथोक्तस्य मये" ति ॥ ७ ॥

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद, "प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारम तांश्चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवान कतमा सा देवते"ति ॥ ८ ॥

"अन्न" मिति होवाच, "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमे हरमाणानि जीवन्ति। सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता। तां चे प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत् तथोक्तस्य मये" ति। त मयेति ॥ ९ ॥

इति प्रथमाध्याये एकादशः खण्डः

1. उद्गास्यः मा.

अथ हैनमुद्गाता — देवतेति। पूर्ववदर्थः। [1]आदित्यः। ऽध्यस्योपास्य आदित्य इत्यर्थः। सर्वाणि—गायन्ति। उच्चैस्सन्तं उच्चैः मधःस्थितानि सर्वाणीमानि भूतानि गायन्तीत्यर्थः। प्रस्तावप्राणयोः प्रश साम्यवत् उद्गीथोच्चैस्स्थितादित्ययोः उच्छब्दवत्त्वेन साम्यमिति भावः। शिष्टं प

अथ हैन प्रतिहर्ता—देवतेति पूर्ववत्। [2]अन्नमिति—प्रतिह अन्नमध्यस्योपास्यमित्यर्थः। सर्वाणि —। प्रतिहरमाणानि। भक्षयन्ती सन्तीति शेषः। अत्र प्रतिहरमाणानीति प्रतिशब्दवत्त्वेन अन्नप्रतिहारयोः प्रतिहारे अन्नाभिमानिदेवताध्यासः। ततश्च प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभक्तिषु प्राणादित्यान्नदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः। तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति इ रुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था। शिष्टं पूर्ववत्।

1, 2. इदमिदन्च वाक्यं न क. कोशे।

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते—: समन्वयाध्याये प्रथमपादे
ग्र निखिल[1]भूतजातप्रवृत्तिहेतुत्वसंभवात् प्राणशब्देन मुख्यप्राण एवाभिधीयता'
र्वपक्षे प्राप्ते, शिलाकाष्ठाद्यचेतनस्वरूपस्य, शुद्धस्य जीवस्वरूपस्य च मुख्य-
ास्थितिकृत्वाभावात् प्रसिद्धवन्निर्दिष्टसकलचेतनो (चेतनाचेतनो ?) त्पत्तिलय-
परमात्मव्यतिरिक्ते असंभवात्, चेतनवाचिदेवताशब्दस्याप्यचेतने मुख्यप्राणे
व परमात्मैव प्राणयितृत्वादियोगवशेनाभिधीयते' इति "अत एव प्राणः"
ण सिद्धान्तितम् ।

ननु प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभक्त्यनुगतत्वेन देवतात्वेन च निर्दिष्टेषु प्राणादि-
ाणस्यैव परमात्मत्वम्, आदित्यान्नयोस्तु न तथात्वमित्यत्र किं विनिगम-
चेतनवाचिदेवताशब्दः त्रिष्वपि समानः । प्राणवाक्यशेषे प्रसिद्धप्राणासंभा-
ाचितसर्वभूतसंवेशनोद्गमनाधारत्वश्रवणवत्, आदित्यान्नवाक्यशेषयोरपि अ-
सर्वभूतगेयत्व - सर्वभूतोपजीव्यत्वयोः प्रसिद्धादित्यान्नासंभावितयोः श्रवणा-
। यदि च आदित्यवाक्ये सर्वभूतशब्दः आदित्यगानयोग्यचेतनविशेषपर-
न्नवाक्यशेषेऽपि[2] अन्नोपजीवनयोग्यचेतनविशेषपरतया संकोच्यते, देव-
ा, "अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" इति सूत्रोक्तन्यायेनाभि-
ापरतया योज्यते —तर्हि प्राणेऽपि तथाऽस्तु; विशेषाभावादिति चेत् —
उच्यते । प्राणशब्दस्य, 'प्राणस्य प्राणम्', 'यदिदं किञ्च जगत् सर्वं
ति निःसृतम्' इत्यादिषु परमात्मन्यपि निरूढत्वात्, 'सर्वाणि ह वा
ूतानि' इत्यादिवाक्यशेषस्वारस्याच्च परमात्मपरत्वमाश्रितम् । अन्नादित्य-
तथात्वात् चेतनवाचिदेवताशब्दस्य केवलादित्यमण्डलान्नयोरभावात् तदभि-
ापरत्वम् । अन्नाभिमानिदेवतायाश्च भूतभक्ष्यत्वं तदधिष्ठेयान्नाभेदारोपेणो-
'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आदित्यमुच्चैस्सन्तं गायन्ती' ति प्रति-
र्वभूतगेयत्वं परमात्मनोऽपि न संभवति । भूतशब्दो हि प्राणिनिकाये महा-

1. निखिलपदं ख. कोशे न । 2. ख. कोशे नात्र अपिशब्दः; किन्तु उपरि
च' इति चकारः ।

र्वाणि ह वा इमानि भूतानी' ति सर्वभूतग्रहणेन स्तवनस्यात्र तिसृष्वपि देवतात्व-
ाणमात्रस्य ब्रह्मत्वं सूत्रकृदभिमतं कथं युज्यत इत्याशङ्कते नन्विति ।

१—१२

अथातः शौव उद्गीथः। तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा स्वाध्यायमुद्वव्राज ॥ १ ॥

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव। तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुः, 'उ

भूतेषु च रूढः। महाभूतस्य गातृत्वप्रसक्तेरेवाभावात् प्राणिनिकायपरत्वं वक्त
तदपि न संभवति। न हि सर्वेऽपि प्राणिनः परमात्मानं गायन्ति; स्थावरेषु
दिषु चाभावात्। तस्माद् गानयोग्यप्राणिविशेषपरत्वेन संकोचः परमात्मपरत्वं
वश्यक इति आदित्यशब्दस्य लोकव्युत्पत्तिविरुद्धं[1] परमात्मपरत्वं नाश्रयणीयम्
मन्त्रवाक्यशेषेऽपि 'प्रतिहरमाणानि' इति भक्ष्यमाणत्वं न परमात्मनि मु
अत आदित्यान्नशब्दयोः ब्रह्मपरत्वाभावेऽपि प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं सि
द्रष्टव्यम् ॥ प्रकृतमनुसरामः। १

अतीतखण्डे अन्नाप्राप्तिनिमित्ता उच्छिष्टपर्युषितभक्षणलक्षणा
स्थोक्ता। अनन्तरमन्नलाभाय श्वदृष्टः उद्गीथः प्रस्तूयते। **अथातश्शौव उद्**
शौवः श्वदृष्टः उद्गीथः। प्रस्तूयत इति शेषः। **शौव** इति टिलोपश्छान्दसः
— **वव्राज**। अत्र **वाशब्दश्चार्थे**। बकग्लावनामद्वययुक्तो दल्भसुतो मित्रा
स्वाध्यायं कर्तुमुद्वव्राज ग्रामान्निर्गतवानित्यर्थः।

तस्मै — बभूव। तत्स्वाध्यायेन तोषितः कश्चन ऋषिः श्वेत
रूपतया तस्मै प्रादुर्बभूवेत्यर्थः। **तं — ऊचुः**। **तं** श्वेतं श्वानं क्षुल्लकाः

1. विरुद्धपरत्वं ग.

उच्छिष्टपर्युषितेति। तथाच श्रीभाष्यम्—'इभ्योच्छिष्टभूतान् स्वोच्छिष्टभूतान
षितांश्चखाद' इति। **छान्दस इति**। शौवन इति वास्तवं रूपम्। **वाशब्दः चार्थे**
एकनाम्नाऽऽह्वानादिकाले नामान्तराप्रयोगात् एककालाप्रयोगरूपविरोधसूचनाय वाकारः प्र
तावता न नाम्नोर्भिन्ननिष्ठत्वम्। किन्तु एकस्मिन्नेव पुरुषे समुच्चय इति भावः। बकग्लाव
त्वे तु चकार एव श्रुतौ प्रयुक्तः स्यात्। न च प्रकृतोद्गज्यादिकर्तृत्वं बकस्य ग्लावस्य वेति
पुरुषेणानवधारितम्; येन वाकारोऽन्यथोपपद्येत। अत एव—'एकस्यैव नामद्वयं चेत्, बको
वा दाल्भ्य इति निर्दिश्येत। अतो दल्भसुतो बकः, अन्यस्तु मैत्रेयो ग्लावः' इति न शङ्
ग्लाव इति मित्राकृतं नाम, बक इति दल्भकृतमिति सूचनाय तथोक्तिः। ननु दाल्भ्यो
गोत्रापत्यमिति प्रागुक्तम्, न तु दल्भसुत इति। सत्यम्। स चिकितायनसुतः। अ

गायतु; अशनायाम वै' इति ॥ २ ॥

ान् होवाच, 'इहैव मा प्रातरुपसमीयाते' ति। तद्ध बको दाल्भ्यो
मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्चकार ॥ ३ ॥

ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः संरब्धाः सर्पन्तीत्येव-
। ते ह समुपविश्य हिंचक्रुः ॥ ४ ॥

उक्तवन्तः। उक्तिमेवाह — अन्नं — वा इति। वैशब्दोऽवधारणे।
नायाम बुभुक्षिताः स्मः। अस्माकं, गानेनान्नं भगवान् संपादयतु' इत्यू-
।

ान् — समीयातेति। श्वः प्रातःकाले अस्मिन्नेव देशे मा मामुप-
तान् क्षुल्लकान् शुनः श्वेतः श्वा उवाचेत्यर्थः। तद्ध — चकार। बकग्लाव-
ः तत्संवादं श्रुत्वा श्वेतस्याप्यागमनं प्रतीक्ष्य स्थितवानित्यर्थः।

— आससृपुः। ते श्वेतश्वादयः तत्रैव प्रातरागत्य, बहिष्पवमानेन
ोष्यमाणा उद्गातृपुरुषाः अन्योन्यस्पृष्टा गच्छन्तीत्येतद् यथा, [1]तथैव अ-
च्छं मुखेन गृहीत्वा आससृपुः उपसर्पणं कृतवन्तः। ते ह समुपविश्य
अथ ते उपविश्य हिंचक्रुः हिङ्कारं कृतवन्त इत्यर्थः।

१था — एवं क.

ासुतः, पित्रन्तरानिर्देशात्। अस्तु वा दल्भस्य गोत्रापत्यं पौत्रादिरूप एवायम्;
रलब्धप्रमाणानामर्थविशेषाग्रहेण। श्वान इति। इमेऽपि ऋषय इति मन्तव्यम्;
हारहिंकरणाद्ययोगात्। उपसमीयतेति पाठोऽशुद्धः। उपसमीयातेति निर्विवाद-
। विधिलिङि समियातेति, आशीर्लिङि, 'एतेर्लिङि' इति सूत्रात् समियास्तेति च
' इति दैर्घ्यं परं छान्दसम्। ईधातुर्वाऽस्त्विह प्रश्लेषलब्धः।

ः उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता च। यद्यपि बहिष्पवमानस्तोत्रार्थं हविर्धानात् बहिष्पव-
प्रसर्पणे एतावतामन्वारम्भः श्रुतः, 'अध्वर्युं प्रस्तोता संतनुयात्, प्रस्तोतारमुद्गाता,
हर्ता, प्रतिहर्तारं ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानः, यजमानं प्रशास्ता' इति — अथापि
इति पदेन एषामेव ग्रहणमिति एवमुक्तम्। अत एव एषामपच्छेद एव प्रायश्चित्ता-
अपच्छेदाधिकरणे (पू. मी. ६—५.) द्रष्टव्यम्। रलयोरभेदात् संरम्भः संलम्भः
पर्शविशेषः।

ओ३ मदा३ मो३पिबा३ मो३ देवो वरुणः प्रजापतिः ऽन्नमिहा२ हरदन्नपते२ ऽन्नमिहाहरा२ हरो३ मिति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वादशः खण्डः

अयं वाव लोको हाउ[1]कारो वायुर्हाइ[2]कारश्चन्द्रमाअथकार

1. हाबु. 2 हायि.

[हिं[1]ङ्कारमेवाह –] ओमदामों—आहरत् । [ओ[2]मिति गा
अदाम भक्षयेम, पिबाम च] द्योतमानत्वाद् देवः । म्रियमाणत्वात् (
वरुणः । प्रजानां पालनात् प्रजापतिः । एवम्भूतः सविता अन्नमाहरतु
अन्नपते — ओमिति । अन्नपते इति आदित्यस्य संबोधनम् [[3]आ
द्विरुक्तिः प्रार्थनायाम्] इति गीतवन्त इत्यर्थः । ['अन्नपत' इतिमन्त्रकरण
ध्यासविशिष्टोद्गीथोपासनमन्नफलकमिति भावः[4]] ॥

सामावयवान्तर्गत (न्तर[5]) स्तोभाक्षरविषयाणि उपासनान्तराणि उपदि
अयं — हाउकारः । हाउ इत्येवंलक्षणो यः सामसु स्तोभः, सः अ
एतल्लोकत्वेनोपास्य इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि स्तोभशब्दोऽध्याहर्तव्यः । अ

1, 2, 3, 4. इमानि कुण्डलितानि न क. कोशे । 2. एतत्स्थाने पिबाम
भवेमेत्यर्थ इति क. घ. कोशे ऽशुद्धम् । 5 अन्तर क. घ. शाङ्करानुसारि ।
स्तोभ इत्यत्र स इति क.

अन्नपत इतिमन्त्रकरणेत्यादि वाक्यं केषुचित् कोशेषु नास्ति । अत्र श्रुति
आनन्दगिरीयाच्च ओमदामेत्यारभ्य कृत्स्नमिदं हिङ्काररूपं प्रतीयते । शाङ्करे, 'एवं
पुनरप्यूचु' रिति अन्नपत इत्यादिभागस्यावतारणात् भागोऽयं न हिङ्कार इति लक्ष
सर्वथा पूर्वमसंबोधनेन उक्तम् । इह संबोधनपूर्वमिति वैलक्षण्यं किञ्चिदस्ति । तदयं पू
इति स्यादाशयः । एवमत्र प्रकरणे पूर्वं सामभक्तिषूद्गीथादिषु अन्यदृष्टिविधेरेवोपदिष्ट
दपि सामभक्त्यन्तर्गतस्तोभाक्षरेषु, ततः समस्ते च साम्नि नानादृष्टीनामेवोपदेशात्
खण्डः कर्माङ्गभूतसामांशे दृष्टिविधितत्परो युक्तः, न तु स्वतन्त्रशौवनोद्गानपरः । तत्र
उद्गीथ इत्युपक्रमात् उद्गीथे शौवनदृष्टिः । तत्रापि निकृष्टे उत्कृष्टदृष्टेरेव युक्तत्वात् प्रकृत
प्रकाशितादित्यरूपदेवतादृष्टिः कर्माङ्गभूतोद्गीथे विवक्षितुमुचितेत्याशयः पाठसत्त्वपक्षे

स्तोभेति । स्तोभो नाम निरर्थकः ऋगनन्तर्गतः तत्तत्सामगानकाले तत्रतत्र

रीकारः ॥ १ ॥ आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वे देवा औ-
: प्रजापतिर्हिंङ्कारः प्राणःस्वरोऽन्नं [2]या (याया) वाग्विराट् ॥ २ ॥
स्त्रयोदशः स्तोभः सञ्चरो [3]हुङ्कारः ॥ ३ ॥
ुग्धेऽस्मै वाग् दोहं यो वाचो दोहः; अन्नवानन्नादो भवति, य
साम्नामुपनिषदं वेद उपनिषदं वेदेति ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्याये त्रयोदशः खण्डः

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमोऽध्यायः

औहोयि. 2. याया. मा. 3. हुप्कारः मा.

न्ने प्रसिद्धः । वायुर्हाइकारः । हाइ इति स्तोभो वामदेव्यसाम्नि प्रसिद्धः ।
। शिष्टं स्पष्टम् । निहवः आह्वानमित्यर्थः । 'ह्वः संप्रसारणञ्च न्यभ्युप-
। भावे ह्वेञः अप्संप्रसारणयोः निहव इति रूपम् । प्राणः स्वरः । स्वर
: प्राण इत्यर्थः । अन्नं या (याया)[1] । या (याया) इति स्तोभोऽन्न-
वाग् विराट् । वागिति स्तोभो विराट् अन्नमित्यर्थः। विराट्पुरुषो
नेरुक्तस्त्रयोदशः स्तोभः सञ्चरो हुङ्कारः । हाउकारादिभ्यो द्वाद-
क्तिभ्योऽधिकः हुमिति त्रयोदशो यः स्तोभः, स इदमितिनिर्वक्तुमशक्य-
रुक्तत्वात् सञ्चरः डोलायितः=संदेहरूप इत्यर्थः । ततश्च तत्र सञ्चरत्वदृष्टिः
। ततश्च हाउकारादिषु त्रयोदशसु उक्तपृथिवीलोकादिदृष्टिः कर्तव्येति स्थितम् ।
स्य फलमाह—दुग्धे—भवति । उक्तोऽर्थः । यः—वेद । सामाव-
ारोपासनां यो वेदेत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ॥ १–१३.

इति प्रथमोऽध्यायः (प्रथमः प्रपाठकः)

ग्राया इति क. घ.

ानिरुक्त इति । अव्यक्ताक्षरगानमनिरुक्तगानमित्युच्यते । तथा गानात् हुमः
ाम् । शाखाभेदेन हुम् हुप् इत्यव्यवस्थादर्शनाच्चास्माभिः किञ्चिद्रूपेणानध्यवसितत्वात्
।
ुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्थेत्येव सर्वत्र । अतः प्रपाठकस्याध्यायत्वेनैव शाङ्कर इवात्रापि
हारः । प्रपाठकव्यवहारोऽपि प्राचीनः अधिकरणरत्नमालासंदर्भेऽप्यस्ताव्यकारि ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः २-१.

ओम् । समस्तस्य खलु साम्न उपासनम् , साधु । यत् खलु तत् सामेत्याचक्षते । यदसाधु, तदसामेति ॥ १ ॥

तदुताप्याहुः, 'साम्नैनमुपागादिति, साधुनैनमुपागादित्येव हुः । असाम्नैनमुपागादिति, असाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः' ॥

अथोताप्याहुः, साम नो बतेति, यत् साधु भवति । साधु इ तदाहुः । असाम नो बतेति, यदसाधु भवति । असाधु बतेत्येव तदाहुः

सामावयवोपासनं प्राङ् निर्दिश्य समस्तस्य साम्न उपासनं प्रस्तौति स्तस्य — साधु । समस्तस्य पाञ्चविध्ययुक्तस्य साप्तविध्ययुक्तस्य वा स साम्नः साधुत्वेनोपासनं कार्यमित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह — यत् — असा साध्वसाधुकर्मणी सामासामत्वेन व्यवहरन्तीत्यर्थः । तदुताप्याहुः । तत् विषये अन्यदप्याहुः । किं तदित्यत्राह साम्ना — तदाहुः । सामासामोपा मागतं प्रत्यर्थिनं साध्वसाधुभ्यामागतं व्यवहरन्तीत्यर्थः । अथोताप्याहुः । [[1]अ वार्थे जना अन्यदप्याहुरित्यर्थः ।] साम नो बतेति यत् साधु भवति कर्म साधु भवति, तत् नः अस्माकं साम बतेति सानुमोदाः प्रवदन्ति लो साधु—तदाहुः । साम नो बतेत्युक्त एव विषये, साधु बतेति लोकाः प्रवद ततः सामसाधुशब्दौ एकत्र प्रयुज्यमानौ दृश्येते इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । सामसाधुशब्दयोरेकार्थे (र्थ) प्रयोगात् समस्तस्य साम्नः साधुत्वेनोपासनं क मित्यर्थः ।

1. इदं वाक्यं न क. ग. कोशयोः

समस्तस्य । न पूर्ववत् उद्गीथादेः सामैकदेशस्य, नापि उत्तरत्र कृत्स्नस अवान्तरसर्वविधारूपेण गृहीतस्य ; किन्तु सामान्यतस्सामपदेन गृहीतस्येत्यर्थः । समस्तस्य उपासनं यत् उपदिश्यमानम्, तस्याऽऽकारमाह **साध्विति** । इदं 'साधु सामेत्युपास्ते' निगमने स्पष्टम् । साधुत्वमुपासनविशेषणं चेत्, अव्यावर्तकं व्यर्थं स्यात् । सान्त्ववच गतसाधुत्वस्य गीतिरूपसाम्न्यारोपेणोपासनमिदम् । तदुतेत्यादिवाक्ये, साम्नैनमुपाग यत्, तत् साधुनैनमुपागादिति वाक्येनाहुरित्युक्त्या यत् साम तत् साधु इति ज्ञापितम् । यत् साधु तत् सामेति प्रथमवाक्योदितमपि संप्रतिपन्नमिति दर्शयितुम् **अथोतेति** वाक्यम्

स य एतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्ते, अभ्याशो ह यदेनँ धर्मा आगच्छेयुः, उप च नमेयुः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः

२-२.

लोकेषु पञ्चविधँ सामोपासीत

स य—**नमेयुः** । एवं साधुत्वेन समस्तसामोपासकं[1] ह प्रसिद्धं **अभ्याशः** ाधुधर्माः सर्वे आगच्छेयुश्च, भोग्यत्वेनोपनताश्च भवेयुरित्यर्थः । 'रमणीय-ाभ्याशो ह' इत्यत्र **अभ्याशः** अभ्यागन्तार इति व्यासार्यैर्व्याख्यातत्वात् **अभ्याशः** आगन्तारः साधवो धर्माः = अभ्यागमनयोग्याः साधवो धर्माः अ-ग्युरिति वाऽर्थः । **उपनमेयुश्च** । भोग्यतां भजेयुरित्यर्थः । २-१.

लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत । हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनलक्षण-य[2]युक्तं ऋत्वङ्गभूतं साम **उपासीत** । पञ्चविधसामकर्मकमुपासनं **लोकेषु**

. समस्तं सामोपासीनस्य क. 2. पञ्चविधा क. (उपरि सप्तविधेति प्रयोक्ष्यते ।)

े तत् खलु 'साम नो बते'ति वाक्येनाहुः । तेन 'साधु नो बते'त्येवोक्तं भवति । साम क्तमेव साधु नो बतेति कदाचिद् विश्रूयते च । तस्मात् साधुसाम्नोरैक्यमिति भावः । ं सामेतिव्यवहार आदित्यदृष्टौ दर्शयिष्यते । शीक्षाध्याये च, 'साम संतान' इत्यत्र सामे-त्यर्थं वर्णयन्ति । यत् समं कर्म स्वात्मनः परेषाञ्च, तत् साध्वेव भवति । अतः साधु- । **बतेति** पूर्वत्रानुमोदे; परत्र खेदे । **अभ्यागन्तार** इति । प्रथमतृतीयखण्डे, ो ह यदस्मै स काम' इत्यत्र एतद्बहुवचनान्तव्याख्यानरीत्यसंभवात् तत्रेदं न ।

ः परं सामान्यत एव साम्नि पञ्चविधाग्रहणेन षड् दृष्टिप्रकाराः, सप्तविधाग्रहणेन च प्रकाराः । ततः गायत्र्यादिसामविशेषेषु पञ्चविधाग्रहणेन एकादश दृष्टिप्रकाराश्चोपदि-अथ गानस्वरे हेयोपादेयविवेकः । अथ ओमित्येतदक्षरमित्युपक्रान्तस्य प्रणवस्य े विनियोगरूपः प्रधानार्थः । अथ यजमानविशेषस्य कर्मणि प्रतिसवनं गेयसामभेदोप-द्वितीयप्रपाठके ।

क्तस्य साधुत्वोपासनस्य लोकादिवक्ष्यमाणसर्वोपासनैः समुच्चय इष्टः शाङ्करे । अत्र तु प्रकरणादिवशात् स नादृत इति प्रतीयते । ननु लोकेष्विति सप्तमीबलात् उपासनस्य

पृथिवी हिङ्कारोऽग्निःप्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥ अथाऽऽवृत्तेषु—द्यौर्हिङ्कार आदित्य वोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥

कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृत्ताश्च, य एतदेवं लोकेषु पञ्चविधँ सामोपास्ते ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्याये द्वितीयः

लोकविषयं कुर्यादित्यर्थः । ' आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ' इत्यधिकरणे नङ्गसमभिव्याहार'युक्तेषूपासनेषु[1] अनङ्गदृष्टिरूपत्वस्य समर्थितत्वात् अङ्गभ अनङ्गभूत[2]लोकदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । तत्प्रकारमेव दर्शयति **पृथिवी—इ** हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनेषु क्रमेण पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षादित्यद्युलोकदृष्टि क्रमेण कर्तव्येत्यर्थः । तथा, **अथावृत्तेषु—निधनम्** । आवृत्तक्रमेण द्युलोकादित्यान्तरिक्षाग्निपृथिवीदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ।

तत्फलमाह **कल्पन्ते—उपास्ते** । **अस्मै** अस्य **लोकाः** कल्पन्ते सक्भोगनिष्पादनसमर्था भवन्तीत्यर्थः ।

---

1. युक्तोपासनेषु ख. 2. भूतपदं क. कोशे ।

लोकविशेष्यकत्वं तत्र सामदृष्टिश्च प्रतीयते । तत् कथमन्यथा व्याख्यायते । तत्राऽऽह त्यादीति । तर्हि कथं सप्तमी ? अत्र शाङ्करम्—सप्तम्याः प्रथमात्वेन विपरिणामः । इ श्चाध्याहार्यः । 'लोकाः पञ्चविधं साम'इत्युपासीतेति । व्यत्यासो वा—सप्तम्याः सामपदे, द तीयायाश्च लोकपदे इति । श्रुतिहृदयं तु, 'नात्र सामान्यतः साम्नो लोकत्वेनोपासनं दस्ति । किन्तु लोकेष्वेकैकलोकदृष्ट्या पञ्चविधसामान्तर्गतैकैकविधां परमुपासीतेति । प नायैव सप्तमी । एवमुपरि सर्वत्र, 'वाचि सप्तविधं सामे'तिवाक्यं यावत् । यत्र तु विशेषदृष्टिवत् सामान्ये सामान्यदृष्टिरपि विवक्षिता, तत्र सप्तमीं त्यजति श्रुतिः । यथ न्तरमेव, 'अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीते'ति । तत्र प्रथमोदितादिविशे आदित्यत्वाकारेण तद्दृष्टेः सामत्वेन साम्नि विवक्षेति । एवं लोकादिषु कतिपयलोकादिमाः वोच्यत इति ज्ञापनार्थश्च सप्तमी । अस्तु वा सप्तम्याः पञ्चविधमित्यत्रान्वयः । पञ्चवि लोकगतपञ्चविधायुक्ततयोपासीत । एतद्विधासु तद्विधात्वारोपे तद्विधायुक्तत्वमेतस्य भवतीति ।

ऊर्ध्वेषु, आवृत्तेषु इत्युभयत्र लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेत्यनुकृष्यते । **आ** यथागतमागतत्वम् ।

२—३.

वृष्टौ पञ्चविधँ सामोपासीत —पुरोवातो हिङ्कारो मेघो जायते स
ो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति
नम् ॥ १ ॥

वर्षति हास्मै, वर्षयति ह, य एतदेवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधँ
ास्ते । इति द्वितीयध्याये तृतीयः खण्डः

वृष्टौ—उपासीत । पूर्ववदेव अत्र पञ्चविधे साम्नि वृष्टिदृष्टिः कर्तव्ये-
। पुरोवातः—उद्गृह्णाति तन्निधनम् । उद्ग्रहणं जलस्योद्ग्रहणं वर्ष-
: । शिष्टं स्पष्टम् ।

वर्षति हास्मै । इच्छत इति शेषः । अस्येच्छायां सत्यां वर्षतीति यावत् ।
ते—उपास्ते । अद्यापि य एवमुपास्ते, स इच्छायां सत्यां [[1]यजमानाय]
ते वर्षं कारयतीत्यर्थः । २—३.

1. यजमानायेति क.

पुरोवातादीनां क्रमभावित्वात्, हिङ्कारादिषु क्रमेण तद्दृष्टिः । एवं पूर्वोत्तरपर्यायेष्वपि
भाव्यम् । अधिकक्लेशेन तत्रतत्र तत्तद्दृष्टौ नियामकस्य लौकिकस्यान्वेषणमनावश्यकम् ।
स्थितत्वाच्च ।

विद्योतत इति । घनीभूतात् मेघात् वर्षे भूरिनिवृत्ते वायुना वेगेन मिथःसंघर्षं प्रापितयो-
र्वैद्युतस्तयित्नुसमुद्भव इति वर्षानन्तरं तत्कथनम् । एवं प्रतिहरणमभिमुख्येन हरणम् -
घो मेघान्तराभिमुख्येन ह्रियते । स प्रतिहन्यते, तदा विद्युदादि । अतः प्रतिहारो विद्यु-
ति । इच्छत इति शेष इति । ननु सर्वत्र फलं तत्कामनयाऽनुष्ठान एवेति किमर्थमिहै-
रणम् । न च, उपासनात् पूर्वं फलकामनापूर्वकसंकल्पाभावेऽपि एतदुपासको यदा कदापी-
चेत् — तदापि वर्षतीत्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति । अत एव वर्षोत्पादनशक्तिसंपत्तिरेव एतद्वि-
मेत्यत्र मानाभावात् शेषपूरणमयुक्तमिति चेत्—उच्यते । 'वर्षति हास्मै, य एतदेव'
वति अनुपरम्य, 'वर्षयति ह' इत्यधिकवचनात्, पश्चात् इच्छन्नपि जनयतीति स्वीका-
तत्र वर्षयति चेति चकाराश्रवणात् वर्षति हास्मै इत्यस्य विवरणरूपमेव वर्षयति
यथा उपरि, 'एकविंशत्या आदित्य 'मित्यस्यैव विवरणम 'आप्नोति हादित्यस्ये' तीति
कम ; तद्वदित्याशयः । शाङ्करे अत्र 'इच्छत' इति पूरितम् । अत्र इच्छत इत्येव पाठात्
न्तमिदम् ।

२–४.

सर्वास्वप्सु पञ्चविधँ सामोपासीत—मेघो यत् संप्लवते स [
यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रती
प्रतिहारः समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैति । अप्सुमान् भवति, य एतदेवं विद्वान् सर्व
पञ्चविधँ सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्याये चतुर्थः खण्डः

२–५.

ऋतुषु पञ्चविधँ सामोपासीत—वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्र
वर्षा उद्गीथः शरत् प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥

कल्पन्ते हास्मा ऋतवः; ऋतुमान् भवति, य एतदेवं वि
ऋतुषु पञ्चविधँ सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्याये पञ्चमः खण्डः

सर्वासु—उपासीत । पूर्ववदर्थः । मेघो—हिङ्कारः । संप्लवनं सं
याः प्राच्यः [स्य[1]न्दन्ते स उद्गीथः । स्यन्दन्ते] । आप इति शेषः ।
प्रतीच्यः स प्रतिहारः । प्रतीच्यः स्यन्दन्ते । आप इति शेषः । शिष्टं स्प
न हाप्सु प्रैति । न प्रैति = न म्रियत इत्यर्थः । अप्सुमान् भवति । [प्रभूतं
संपन्नो भवतीत्यर्थः] ' अपोयोनियन्मतुषु[4] ' इति अलुक् । शिष्टं स्पष्टम् । २

ऋतुषु— । स्पष्टम् । कल्पन्ते— । उपासकस्य भोग्यनिष्पाद
र्था भवन्तीत्यर्थः । ऋतुमान् भवति । वसन्ताद्युतुफलभोगशाली भवतीत्य
शिष्टं स्पष्टम् । २

1, 2. कुण्डलितं क. ग. कोशयोः न. 3. कुण्डलितं क. कोशे न. 4. यन्मयेषु

सर्वास्विति । पूर्वोक्तवृष्टितदन्योभयरूपास्वित्यर्थः । प्रतीच्यो नद्यो नर्मदाद्याः प्रा
प्रतिशब्दवत्तदबोध्यत्वसामान्यात् । एवञ्च प्राच्यो गङ्गाद्याः उद्गीथः । आसामुद्गीथवत् उ
त्वाच्च । एवं वर्षर्तुपर्यन्तं प्रतीचीतो वर्षवातप्रसरात् प्राच्यो नद्यः पूर्वं स्यन्दन्ते । अथ शीत
प्राचीतो वातागम इति तदातनवर्षात् प्रतीच्यः इति क्रमोऽप्यस्ति ।

हेमन्त इति हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणम् । अस्तु वा हेमन्तमात्रम् । ऋतुमान् भव
अतिशायने मतुप् । एतदुपासकविषये ऋतुफलस्य प्रतिबन्धो न्यूनता वा न भवति ; ।
अतिशय इति ।

२--६.

शुषु पञ्चविधँ सामोपासीत--अजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव
श्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ॥ १ ॥
भवन्ति हास्य पशवः, पशुमान् भवति, य एतदेवं विद्वान् पशुषु
सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्याये षष्ठः खण्डः

२--७.

ाणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत--प्राणो हिङ्कारो वाक्

शुषु-- । स्पष्टम् । [भवन्ति हास्य पशवः । अस्योपासकस्य भोग-
ना भवन्तीत्यर्थः ।] पशुमान् भवति । प्रभूतपशुमान् भवतीत्यर्थः ।
क इति शेषः । [शिष्टं स्पष्टम्] २--६.
ाणेषु-- । वरीयस्त्वं ज्येष्ठत्वम् ; परस्त्वम् श्रेष्ठत्वम् । परस्त्वे सति
परोवरीयस्त्वम् । [परश्शब्दः सान्तः ।] परोवरीयस्त्वगुणकप्राणदृष्ट्या
ामोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः । [तदेवाह] प्राणो--एतानि । एतानि

कुण्डलितं क. कोशादौ न ।

यादिपशूनामुपर्युपरि कथनं तेषामुपर्युपरि स्थितत्वात् उत्कृष्टत्वात् । अजापेक्षया अवी-
कम्बलाद्युपयोग्यूर्णाशालितयाऽतिशयात् । 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः' इति
रत्र प्राशस्त्यम् । ेऽश्वस्य बलवेगादिकृतोऽधिक उपयोग. । उत्तरोत्तरस्य उपर्युपरि
पुरुष इति । अपशोरपि पुरुषस्यात्र घटने 'पुरुषाश्रयत्वात् पशूना'मिति शाङ्करे ।
ुरुषं पशु'मिति केचिदुदाहरन्ति । अत्र पुरुषपदं 'राजपुरुषः' 'चत्वार ऋत्विज-
इत्यादाविव पशुप्रायभृत्यादिपरं स्यात् । 'यथा ह वै पशव एवं स देवानाम्' इति च
ं पुरुषं श्रुतिराह । अतो मुख्यगौणसाधारणमिह पशुत्वम् ।
गो घ्राणमिति शाङ्करम् । अत्र तथाऽनुक्तिः प्रसिद्धमुख्यप्राणोऽपि गृह्येतेत्याशयेन ।
श्वतिप्रवृत्तिकत्वादन्येषामपि प्राणत्वम् । 'तद्वा एतन्मिथुनं यद् वाक् च प्राणश्च' इति
संपृक्तौ । तत्र प्राणबलप्राप्त्यनन्तरं वाग् व्यवहर्तुं क्षमते । तथापि बोधकव्यवहार-
दनात् प्राणस्योपरि वाक् । वाग्व्यवहारस्य दृष्टार्थविषयकत्वात् वाचोऽपि प्राक् अर्थबुद्धिकरं
केसंपन्नं चक्षुः । अदृष्टेऽप्यर्थे शब्दश्रवणेन बुद्धिकरं श्रोत्रं ततोऽधिकं वागुप-
न मनस उपरि किञ्चित् बुद्धिकरमस्ति । ततस्तत् निधनमिति । एषां मुख्यप्राणादीनां
सर्वत्रोपनिषदि श्रेष्ठतया परिगणनमिति केनोपनिषदारम्भेऽपि दर्शितम् । अत

प्रस्तावः चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयाँसि वा एत
परोवरीयो हास्य भवति; परोवरीयसो ह लोकान् जय
एतदेवं विद्वान् प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्ते ।

इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्याये सप्तम

२—८.

अथ सप्तविधस्य—

वाचि सप्तविधँ सामोपासीत— यत् किञ्च वाचो 'हुँ[1]
हिङ्कारो यत् प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥ यदुदि

1. हुमि. शां. भा.

प्राणादीनि परोवरीयांसि [परोवरीयस्त्वगुणकानीत्यर्थः]। परो—भवति
सकस्य[1] जीवनं श्रेष्ठं भवतीत्यर्थः ।

इति तु पञ्चविधस्य । [2]अनेन प्रकारेण पञ्चविधस्य साम्न उपास
भवतीत्यर्थः । [3]

अथ सप्तविधस्य । सप्तविधस्य उपासनं प्रस्तूयत इत्यर्थः ।
वाचि—हिङ्कारप्रस्तावोङ्कारोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्यसप्तविधायुक्ते साम्नि वक्ष्य
प्रकारेण वाक्छब्दितशब्ददृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । यत्किञ्च—हिङ्कारः । लोके[4]

1. उपासकस्याय ख. 2. अनेन प्रकारेण पञ्चविधस्येतीदं क. कोशे । 3.
' शिष्टं स्पष्टमिति ख. 4. लोके इति क.

एवात्र परोवरीयस्त्वमुक्तम् । परत्वे सति वरीयस्त्वमिति तत्पदव्याख्यानमत्र भाष्ये । इदमु
प्राणनिष्ठम् । परं परं वरीय इति उत्तरोत्तरवरीयस्त्वं शाङ्करोक्तम् । तत् प्रथमप्राणे दुर्व
उत्तरत्वाभावात् ।

एवं लोकादिप्राणान्तदृष्टिषूपदिष्टासु उपदेशक्रमे नियामकमेवं पञ्चपर्यन्ते
पादि शाङ्करे—' लोकस्थितेर्वृष्टिनिमित्तत्वात्, वृष्टिपूर्वकत्वात् अपाम्, तन्निमित्तत्वात् ऋतु
स्थायाः, तस्यां सत्यामेव कालस्य पशव्यत्वा ' दिति । एतावत्संपन्न एव मुमुक्षुः प्राणा
पञ्चभिरुपदिष्टैः सर्वं लोकं जयेदिति प्राणस्तदनन्तरमुक्तः । पूर्वं लोकदृष्टावेव ' कल्पन्ते
लोकाः ' इत्युक्तम् । प्राणदृष्टावत्र को विशेष इति चेत्—अस्त्वविशेष एव, ततः किम् ?
सनानां पृथक्त्वेन समुच्चयाभावात् । अत्र लोकानां, ' परोवरीयस ' इति विशेषणात् अत्र फ

त् प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम्॥ २॥
ुग्धेऽस्मै वाग् दोहं यो वाचो दोहः, अन्नवानन्नादो भवति, य
वेद्वान् वाचि सप्तविधं सामोपास्ते ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्याये अष्टमः खण्डः

अवयवभूतो हिमिति यः शब्दः, स हिङ्कारः। हिङ्कारस्य हिंशब्दवत्त्वसादृ-
ततश्च हिंकारे, लोके हिंशब्दा यावन्तः तद्बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः । एव-
। **यत् प्रेति स प्रस्तावः** । प्रस्तावे सर्वप्रशब्दत्वबुद्धिः कर्तव्या।
आदिः। उद्गीथस्य[1] आद्यवयवभूते ओङ्कारे 'आ'[2] इति शब्दबुद्धिः
ः। **यदुदिति—निधनम्**। स्पष्टम्।
[उपासनाफलमाह] **दुग्धे—भवति**। वाक्संबन्धी यो दोहोऽस्ति, वाक्साध्यं
([3] तत् फलमुपास्यमाना वाक् **अस्मै** उपासकाय **दुग्धे** प्रयच्छति[4]। २–८.

उद्गीथेऽपि. ग. 2. 'आ' इति घ. पाठः; अन्यत्र 'अ'। 3.4. इत्यर्थः. ख.

क्ष्यते। एवं **परोवरीयो हास्य भवती**त्यत्र जीवनमित्यध्याहृतं शाङ्करानुसारेण।
ाय इति तद्गुणकप्राणकथनात् पशुमान् भवतीत्यादिवत् परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टमुमु-
ऽकलपञ्चविधप्राणवान् भवतीत्यप्यभिमतं स्यादिति भवति लोकदृष्टिफलापेक्षयाऽत्र
ाषः॥

–३; १–१३.) वाग्दोहाद्यर्थमुपासनद्वयं प्रागुक्तम्। पुनरत्राप्युपासनान्तरं तदर्थ-
युवा स्यात् साधु युवाध्यायकः, आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः' इतीदमेव हि मुख्यं
ुम्।

पञ्चधा विभक्ते साम्नि उद्गीथभक्तौ निधनभक्तौ च। अवान्तरांशद्वयकरणेन सप्त-

हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनतः साम।
पञ्चविधं सप्तविधे तृतीय आदिर्भुपद्रव उपान्त्यः॥

ीथस्य नियमेन ओङ्कारादित्वात् **आदि**रिति ओङ्कार उच्यते। तस्य सर्वादि-
ोक्तात्। हिङ्कारादिपदवाच्याः याः सामभक्तयः तत्र तद्वाचकशब्दाद्यभागजातीय-
ाक्षरदृष्टिर्विधीयते। शाङ्करे तु 'हिमिति' इत्यत्र 'हुमिति' पाठ आदृतः हुकार-
हिङ्कारे तद्दृष्टिरिति।

२—९.

अथ खल्वमुमादित्यँ सप्तविधँ सामोपासीत—सर्वदा सम साम ; मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समः, तेन साम ॥ १ ॥

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात् ।

तस्य यत् पुरोदयात्, स हिङ्कारः । तदस्य पशवोऽन्वाय तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति ; हिङ्कारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥

अथ खलु— । सप्तविधे साम्नि आदित्यबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः । दित्ययोरैक्याध्यासहेतुमाह **सर्वदा समः तेन साम** । आदित्यस्य सर्वदा माणत्वेन समत्वात् सामत्वमित्यर्थः । **मां-साम** । लोके हि, 'आदित्यो मां प्र अभिमुखः, मां प्रति सम'इति प्रतीयते । पुरुषविशेषं प्रति आभिमुख्यस्य पुरु प्रति अनाभिमुख्यस्य [1]चाभावात् । अतः सर्वं प्रति समत्वादपि सामत्वमित्यः

तस्मिन्—विद्यात् । तस्मिन् आदित्ये[2] । सर्वभूतोपजीव्यतया उ मुपासीतेत्यर्थः । भूतानामुपजीवनप्रकारं कालभेदेन दर्शयति **तस्य—स**

तस्य आदित्यस्य उदयात् **पुरा** पूर्वं यद् रूपम्, स हिङ्कारः । तद्रूपदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अस्याऽऽदित्यस्य हिङ्काराख्यं तत् रूप **अन्वायत्ताः** उपजीवन्ति । हि यत एव ते **एतस्य साम्नः** सामरूपस्या संबन्धिहिङ्कारलक्षणरूपोपजीविनः, [**तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति**] अत एव पशवो हि शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

1. वाऽभावात्, ख. ग. 2. इदं क. कोशे ।

पूर्वमुद्गीथे आदित्यदृष्टाविवात्र सामसामान्ये आदित्यदृष्टौ प्रयोजकमैक्यं दर्शयति **सर्व** सामशब्दो गीताविव समत्वेऽपि प्रसिद्धः । समत्वञ्चाऽऽदित्ये द्वेधाऽस्ति, सर्वदा समपरिमा सर्वं प्रति वक्ष्यमाणरीत्या समत्वाच्च । अतः सोऽपि सामेति । ननु हिङ्कारादिषु तत्त ऐक्याध्यासहेतुर्न दर्शितः । अत्र परं कुतः ? अत्र शाङ्करम्, 'सुगमत्वात् तत्र नोक्तम् ; मत्वादत्रोच्यत' इति । एवमेतत् । परन्तु यत्र श्रुतिरैक्याध्यासहेतुमप्युपासनोपयो चिन्तनीयं मन्यते, तत्रावश्यमाह ; अन्यत्र पुनर्नाहेत्यपि भाव्यम् । **सर्वदेति** । न हि तदस्य वृद्धिह्रासाविति । **मां प्रतीति** । विषयोऽयम् 'आदित्यवद् यौगपद्य'मिति सूत्रे श च गृहीतः । प्रतिशब्द आभिमुख्यार्थः । **मां प्रति** मदभिमुख । **सर्वेण सम** इति । इति शेषः । **समः** आभिमुख्यात्मकैकरूपवान् सन् इत्यर्थः ।

अथ यत् प्रथमोदिते स प्रस्तावः। तदस्य मनुष्या अन्वायत्ताः। प्रस्तुतिकामाः प्रशँसाकामाः; प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥

अथ यत् सङ्गववेलायाँ स आदिः। तदस्य वयाँस्यन्वायत्तानि, तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानं परिपतन्ति; आदिभाजीनि साम्नः ॥ ४ ॥

अथ यत् सम्प्रतिमध्यन्दिने स उद्गीथः। तदस्य देवा अन्वायत्ताः। सत्तमाः प्राजापत्यानाम्। उद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात् प्रागपराह्णात्, स प्रतिहारः। तदस्य

अथ यत् प्रथमोदिते—साम्नः। [1]प्रथमोदिते प्रथमोदयकाले। प्रथमोच्छिन्न आदित्यः प्रस्तावः। अस्य तथाविधं रूपं मनुष्या उपजीवन्ति। प्रस्तावाख्यप्रथमोदितादित्यरूपोपजीविनः, अत एव मनुष्याः प्रस्तुतिकामाः प्रस्तुतिकामा इत्यस्य विवरणं प्रशंसाकामा इति।

अथ यत् संगव—साम्नः। तानि वयांसि पक्षिणः अनारम्बणानि त[2]शून्यान्येव आत्मानमेव आलम्बनत्वेनाऽऽदाय आकाशे परिपतन्ति। वच्छिन्नादित्यसंबन्ध्यादिशब्दितोङ्काररूपोपजीवित्वादेव आदाय परिपतनं अर्थः। आदिशब्दादायशब्दयोराकारदकारवत्त्वसाम्यमिहाभिप्रेतम्।

अथ यत् संप्रति—साम्नः। संप्रति मध्यन्दिने ऋजुमध्यन्दिने इत्य-जापत्यानां देवासुराणां[4] मध्ये ते सत्तमा [5]उत्तमा इत्यर्थः। उद्गीथ-योः संयुक्ततकारश्रुति[6]मत्त्वसाम्यात् उपजीव्योपजीवकभावोक्तिर्द्रष्टव्या।

अथ यदूर्ध्वं—साम्नः। सवितुः प्रतिहार[7]भक्तिरूपोपजीवित्वादेव[8] ऊर्ध्वं

इदं क.कोशे। 2. आलम्बनशू. क. 3. अवच्छिन्नपदं क कोशे। 4. इदं ।। 5. इदं विवरणं क कोशे। 6. श्रुतित्व क. 7. प्रतिहारात्मकभक्ति क. 8. यथाशाङ्करम्।

मध्यन्दिन इति। प्रतिशब्दस्याभिमुख्यार्थकत्वात् संप्रतिशब्दस्य सम्यगभि-प्रति, आभिमुख्यावस्थाने आर्जवावस्थानव्यवहारात् संप्रति साक्षादभिमुखम्, न केंतु ऋजु इति सिध्यति। ऋजुमध्यन्दिनत्वं नाम भूरिप्रयोगानुसारेण मध्यन्दिन-मर्थभूतसङ्गवापराह्णमध्यवर्तिकालविशेषत्वम्। तेनात्यन्तोच्चस्थसूर्यावच्छिन्नस्वल्पकाल-

गर्भा अन्वायत्ताः । तस्मात् ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते ; प्रतिहार ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात् प्रागस्तमयात्, स उपद्रवः । तदस्या अन्वायत्ताः । तस्मात् ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षँ श्वभ्रमित्युपद्रवन्ति ; उप जिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

अथ यत् प्रथमास्तमिते, तन्निधनम् । तदस्य पितरोऽन्वा तस्मात्तान् निदधति ; निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ।

एवं खल्वमुमादित्यं सप्तविधँ सामोपास्ते ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्याये नवमः खण्डः ।

प्रतिहृतास्सन्तो गर्भा नावपद्यन्ते द्वारे सत्यपि नाधःपतन्तीत्यर्थः ।

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्—साम्नः । आदित्यसंबन्ध्युपद्रवभक्त्युपजीवि पुरुषदर्शनभीतानां [1]कक्षश्वभ्रादिषु उपद्रवणमित्यर्थः[2] ।

अथ यत् प्रथमास्तमिते—साम्नः । तस्मात् तान् निदधति । श्र र्तारो हि दर्भेषु पितॄन् * निक्षिपन्ति, तदर्थान् पिण्डान् वेत्यर्थः । [3]निधनभा हि— । निधनोपजीवित्वात् पितॄणां दर्भेषु निधनं प्राप्तवन्तः ।

उक्तमुपासनमुपसंहरति **एवं—उपास्ते** ॥

1. श्वभ्रपदं क. घ.कोशे न । 2. द्रव क. घ. * निवपन्ति घ. 3. एतद्विवरणं क. व

मात्ररूपमध्यन्दिनव्यावृत्तिः । **प्रतिहृता** इति । हरणम् अन्यत्र नयनम् । तत्प्रतिकूल प्रतिहरणम् ; मोचनं प्रतिमोचनमितिवत् । **कक्ष**मरण्यम् । श्वभ्रं गर्तगुहादि ।

एवं खल्विति । अत्र फलानिर्देशेऽपि औचित्यादस्याऽऽदित्योपासनस्य तदापत्तिः फल शाङ्करे । सर्वभूतोपजीव्यादित्यदृष्ट्यैर्विहितत्वात् सर्वभूतोपजीव्यत्वाद्यपि यथार्हं फलं स्यात् । उपरि आदित्योपासनांशे आदित्यप्राप्तिरूपफलकीर्तनादत्रापि तत् लभ्यत इति श्रुतिर्मन्यते । नुक्तौ कर्मवीर्यवत्तरत्वं फलमस्त्येवेति चाऽऽरम्भ एवाभ्यधायि ।

२—१०.

थ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधँ सामोपासीत — हिङ्कार
 प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत् समम् ॥ १ ॥ आदिरिति द्व्यक्षरं

थ—उपासीत । अथ अध्यस्तादित्यभावसप्तविधसामोपासनोपदेशा-
नतिक्रान्तादित्यसप्तविधसामोपासनमुपदिश्यत इत्यर्थः । [1]अत्र मृत्युशब्देन
नधीयते । आदित्यस्य अहोरात्रकालवर्तनेन जगन्नाशहेतुत्वात् मृत्युत्वम् ।
त्रामे[3]षामेव परस्परसंमितत्वकथनादात्मसंमितत्वम् । द्वाविंशत्यक्षरात्मकस्य
भक्तिविशेषस्य एकविंशतिलक्षणादित्यसंख्यातिरेकित्वात् अतिमृत्युत्वम् ।
त्मसंमितत्वातिमृत्युत्वप्रकारमेव दर्शयति हिङ्कार इति—समम् । अतश्च
ः समत्वादेव आवापोद्वापौ न कर्तव्यावित्यर्थः । आदिरिति—तत
समम् । [ततः] चतुरक्षरात् एकमक्षरं गृहीत्वा द्व्यक्षरे निवेशिते समं

त्रेति न क. 2. आत्मना ख. ग. 3. एषामिति न क. घ. 4. एत
न. क. कोशे ।

ाशयितमुपासनमाह अथ खल्वात्मेति । अस्योपासनस्य आदित्यप्राप्तिपूर्वकवि-
रूपस्य फलस्य वक्ष्यमाणत्वात् तस्य परमात्मोपासनलभ्यस्य प्रकृतसामोपासनलभ्य-
ाम्नि तेनाऽऽकारेण अतिमृत्युत्वाकारेण च परमात्मसाम्यमात्मसंमितपदविवक्षितमिति
कश्चायमप्यर्थः शाङ्करे, 'परमात्मतुल्यतया वा' इति । अथापि विस्पष्टमुपर्युप-
परत्वसंभवे किमित्यर्थान्तरमिति एकमेवार्थमाह आत्मनामिति । आत्मानः
श्च विधाः संमिताः समसंख्याकनामाक्षरवत्त्वकल्पनया समतया मिताः यस्य तत्
म् । नन्वतिमृत्युत्वोपासनमादित्यात् परस्य नाकस्य प्राप्तये उपयुज्यते । आत्म-
ं तु किमर्थमिति चेत्—आदित्यप्राप्तेरपि फलत्वात्तदर्थं तत् । तथाहि—एकविंश-
तदधिकसंख्यावत्सामचिन्तनाज्जयो भवतीति विमृश्य, साम्नि तत्संख्योपपादने
सप्तविधे साम्नि तत्संख्यायाः स्वरूपे उपपादनासंभवात् वाचकवर्णद्वारा तत्संपत्तिः
ता । एवमतिमृत्युत्वं सिद्धम् । एवमपि आदित्यप्राप्तिरूपफलांशस्य सिध्युपायं
तेः एकविंशतिसंख्यावत्त्वे साम्नः सिद्धे स भवतीति तुल्ययुक्त्या निर्धार्य, तस्यापि
विना संपादनायोगात् तद्द्वारैव तत्संपादनमारभ्य, सामविधानां समत्वात् सप्तसु
ातिमत्त्वमपेक्षितमित्याकलय्य, तत्र प्रत्येकं त्र्यक्षरनामवत्त्वे तत् सुलभमिति मत्वा,
ुर्णां स्वत एव त्र्यक्षरनामकत्वात् भूयोनुसारादन्येषां त्रयाणामपि तथात्वलम्भनेन
य आवापोद्वापौ तत्र व्यदधात् । एवञ्च चतुष्टयानुरोधेन त्रयस्यापि त्र्यक्षरसंपादने-
त्वात् एकविंशतिसंख्यावत्त्वस्यापेक्षितस्य सिद्धिरिति ।

समिति । तदुभयं सममित्यर्थः । अत्र सामनामाक्षराणां त्रिकत्रिकरूपेण समतया
, नामाक्षरेषु आदित्यदृष्ट्योपासनकथनञ्च शाङ्करारूढमनपेक्षितमित्युपेक्षितम् ।

प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत् समम् ॥ २ ॥ उद्गीथ इ
रम् उपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवति, अक्षरमति
त्र्यक्षरं तत् समम् ॥ ३ ॥ निधनमिति त्र्यक्षरं तत् सममेव भव
तानि ह वा एतानि द्वाविँशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥ एकविँशत्
त्यमाप्नोति । एकविँशो वा इतोऽसावादित्यः । द्वाविँशेन परमादि
यति । तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥ आप्नोतिहा[1](तीहा)दित्यस्य

1. आप्नोतीह ख पाठः । अत्र भाष्यपाठोऽपि तदनुसारी । माध्वपाठोऽप्येवम्

भवतीत्यर्थः । **उद्गीथ इति—समम्** । उपद्रव इति चतुरक्षरे एकस्मिन
पृथक्कृते सति अवशिष्टं त्र्यक्षरं सममेव भवतीत्यर्थः । **निधनमिति त्र
तत् सममेव भवति** । [उपसंहरति] **तानि ह—अक्षराणि** । स्पष्टोऽर्थ

एकविंशत्या—आदित्यः । 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रय इमे
असावादित्य एकविंशः' इति श्रुतेः[1]यत आदित्यस्य एकविंशत्वम्, अतः ए
भक्तिनामाक्षरगतैकविंशतिसंख्यया[2] एकविंशतिसंख्याकमादित्यं प्राप्नोति । आ
लोकयं प्राप्नोतीत्यर्थः । **द्वाविंशेन—आदित्यस्य जयम्** । अवशिष्टेन
शेनाक्षरेण आदित्यात् परं दुःखासंभिन्नं लोकं [3]आदित्यजयञ्च प्राप्नोती
परो ह — । [4]अस्य आदित्यजयात् सर्वोत्कर्षो भवतीत्यर्थः ।

1 असावादित्य' इति आदित्यएकविंशतिर्दृश्यते. क. 2. एकविंशत्या आदित्य
3. अयं क. घ. पाठः । ख. ग. कोशयोः 'लोकमित्येतदनन्तरं, प्राप्नोतीत्यर्थः । उ
(ति) ह्यादित्यस्य जयम् । इह लोके आदित्यजयं प्राप्नोतीत्यर्थः । **परोह—उपास्ते** ।
मुपास्ते तस्य' इति । अस्येत्येतत्स्थाने घ कोशेऽपि 'य एवमुपास्ते तस्य' इति ।
एवमुपास्ते, तस्य. ख.

फलश्रुतौ **एकविंशत्येत्या**दिनोक्तमेव **आप्नोति ह**ेति पुनर्निष्कृष्योच्यत इति शाङ्क
तु **द्वाविंशेने**त्यस्यैव **आप्नोति ह**ेत्यत्राप्यन्वयोऽभिमतः । अयमाशयः—कथन्नु परमात्म
लभ्या नाकप्राप्तिरनया दृष्ट्युपासनया भवतीति शङ्कापरिहारार्थम् **आप्नोति ह**ेत्यादि
स्मादादित्यं प्राप्तो द्वाविंशबलेनादित्यं जेतुं स्ववशे कर्तुमलमासं त , अतस्तद्बलात् तत्रैव
सर्वविधोऽप्युत्कर्षो विशोकनाकप्राप्त्युपायानुष्ठानलक्षणोऽस्य निष्पद्यत इति न दोष इति ।

नाकम् । न विद्यते अकं दुःखं यत्रेति **नाकं** नपुंसकम् । तत् पदं प्राप्तस्य, 'अ
बहलः कालो मुधैव मया प्रकृतिमण्डले व्यथितः' इति प्राचीनानुबन्धी शोकोऽपि नास्ति,
स्याप्यंशस्य वर्तमानस्यैव भगवदनुकूलतया स्वानुकूलतयैव भानादिति दर्शयितुं **तद्वि**
मिति । **आप्नोति ह**ेत्यत्र आप्नोतीहेति पाठः तदनुसारेण इह लोक इत्यादिभाष्यपाठश्च ।

यादित्यजयाज्जयो भवति । य एतदेवं विद्वान् आत्मसंमितमति-
वविधँ सामोपास्ते सामोपास्ते ।

इति द्वितीयाध्याये दशमः खण्डः ।

२—११

मनो हिङ्कारो वाक् प्रस्तावः चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो
। एतद् गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥
स, य एवमेतद् गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद, प्राणी भवति, सर्वमा-
ज्योग् जीवति, महान् प्रजया पशुभिर्भवति, महान् कीर्त्या ।

अथ गायत्ररथन्तरादिसामोपासनं प्रस्तूयते **मनो—निधनम्** । गायत्राख्यस्य
ङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनाख्यपञ्चविधभक्तिषु मनोवाक्चक्षुश्श्रोत्रप्राणदृष्टिः
र्थः । **एतद् गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्** । अनेनाऽऽकारेण गायत्राख्यस्य साम्नो
गणानाञ्चाध्यासाधिष्ठानभावलक्षणसंबन्धेन परस्परसंबन्ध' इत्यर्थः ।

त[2]स्फलमाह स य—कीर्त्या । प्राणीभवति अविकलेन्द्रियो भवतीत्यर्थः ।
उज्ज्वलः । व्याध्यादिभिरनुपहत इत्यर्थः ।

द्भमि. का दन्यत्र । 2. अयं ख. पाठः । अन्यत्र एतत्सर्वस्थाने महामनस्त्वं
स्कत्वम् । ज्योक् उज्ज्वलो व्याध्यादिभिरनुपहतः । शिष्टं स्पष्टम् इति ।

द्र्यः । पूर्वपर्यायेषु सर्वत्र हशब्दघटितमेव फलश्रवणम् । **सामोपास्त** इति
तविशेषानङ्गकसामसामान्योपासनसमाप्तिसूचनार्था । 'द्विरभ्यासः साप्तविध्यसमाप्त्यर्थः'
ङ्करे ।

थ : कतिपयसामविशेषपाञ्चविध्यविषयकदृष्ट्युपासनानि प्रतिनियतव्रतविशेषविशिष्टानि
मन इत्यादिना । अत्रापि सामसामान्यपाञ्चविध्य इव प्राणपञ्चकं तदेवोक्तं द्रष्टव्यम् ।
त्र परं, प्राणो मुख्यप्राण इत्युक्तम् । मन इव प्राणोऽपि अयमेव सः । प्राणमनसोः
भेयस्तु विवक्षाभेदात् । **प्रोत**मित्यस्य 'मयि सर्वमिदं प्रोतम्' इत्यादाविव आश्रित-
गादाह **अनेने**ति । तथाच प्रोतं निविष्टं, अन्तर्गतं, गुणीभूतम् । अध्यासस्थले
क्षया अध्यासस्यैव कार्यक्षमतया प्राधान्यात् ।

महामनाः स्यात्; तद् व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्याये एकादशः खण्डः ।

२—१२

अभिमन्थति स हिङ्कारः, धूमो जायते स प्रस्तावः, ज्वल
उद्गीथः, अङ्गारा भवन्ति स प्रतिहारः, उपशाम्यति तन्निधनँ सँश
तन्निधनम्। एतद् रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥

स, य एतदेवं रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद, ब्रह्मवर्चस्य[1]न्नादो :
सर्वमायुरेति, ज्योग् जीवति, महान् प्रजया पशुभिर्भवति, महान् कं
न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्; तद् व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्याये द्वादशः खण्डः ।

२—१३

उपमन्त्रयते स हिङ्कारः, ज्ञपयते स प्रस्तावः, स्त्रिया सह
स उद्गीथः, प्रतिस्त्रीं(स्त्रि) सह शेते स प्रतिहारः, कालं गच्छति त
नम्, पारं गच्छति तन्निधनम्। एतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ।

1. वर्चस्व्यन्नादो मा.

महामनाः स्यात्। वदान्यमनस्को भवेदित्यर्थः। तद् व्रत
महामनस्कत्वमेतदुपासनाङ्गमित्यर्थः। एवमग्रेपि नेयम्। शिष्टं स्पष्टम्। २—

अभिमन्थति—। उपशमः सावशेषः शमः। निःशेषोपशमः संशम
एतद्रथन्तरं—व्रतम्। अग्नेरभिमुखो नाचामेत् न भक्षयेत्। न निष्ठी
श्लेष्मादिनिरसनञ्च न कुर्यादित्यर्थः ॥ २—१

उपमन्त्रयते—। उपमन्त्रणं संकेतकरणम्। ज्ञपयते—। ज्ञ
तोषणम्। मारणतोषणनिशामनेषु मित्त्वात् ज्ञाधातो र्ह्रस्वः[1]। स्त्रिया सह शेते—
एकपर्यङ्कोपवेशनं सहशयनम्। प्रतिस्त्रि सह—। स्त्रिया आभिमुख्येन शय
मित्यर्थः। कालं-पारं-तत्-। मैथुननिर्वृत्ति[2]रित्यर्थः। एतद् वामदेव्यम्—[3]

1. ह्रस्वत्वम्। क. 2. निवृत्तिः ख. 3. अत्र मध्ये फलमाह स इत्यवतारिका ख. कोः

स्त्री प्रति। अत्र प्रतिशब्दार्थ आभिमुख्यम्। कालं क्रियाकालम्। पारं क्रियासमाप्तिम्

।, य एवमेतद् वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद, मिथुनीभवति, मिथुनात् प्रजायते, सर्वमायुरेति, ज्योग् जीवति, महान् प्रजया ति, महान् कीर्त्या ।
। काञ्चन परिहरेत्; तद् व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्याये त्रयोदशः खण्डः ।

२—१४

यन् हिङ्कारः, उदितः प्रस्तावः, मध्यन्दिन उद्गीथः, अपराह्णः अस्तं यन् निधनम् । एतद् बृहदादित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

; य एवमेतद् बृहदादित्ये प्रोतं वेद, तेजस्व्यन्नादो भवति, ति, ज्योग् जीवति, महान् प्रजया पशुभिर्भवति, महान् कीर्त्या । पन्तं न निन्देत्; तद् व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्दशः खण्डः ।

ति सर्वदा स्त्रिया अवियुक्तो भवतीत्यर्थः । मिथुनान्मिथुनात्प्र· मोघरेता भवतीत्यर्थः । न काञ्चन— । काञ्चन । स्त्रियं[1] प्रार्थयमा- ः । प्रार्थयमानसर्वयोषिद्गमनस्य वामदेव्योपासनाङ्गत्वेन विधानात् पर- तेषेध[2]वचनानि तदतिरिक्तविषयाणि द्रष्टव्यानि ॥ २-१३.

यन्— । आदित्य इति शेषः । मध्यन्दिन उद्गीथः । मध्यन्दिन- न आदित्य उद्गीथ इत्यर्थः । अपराह्णः प्रतिहारः । अपराह्णकाला- दित्यः प्रतिहार इत्यर्थः । अस्तं यन्निधनम् । [3]यन् गच्छन्नित्यर्थः । निन्देत् । तपन्तमादित्यं न निन्देदित्यर्थः ॥ २-१४.

यमिति ख. कोशे । 2. प्रतिषेधक घ. 3. 'यन् निधनमितिच्छेद'

इति पदस्वारस्यात् प्रार्थयमानामिति लभ्यते ।

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिङ्कारः, मेघो जायते स प्रस्तावः, स उद्गीथः, विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः, उद्गृह्णाति त[न्नि] एतद् वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

स, य एवमेतद् वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद, विरूपांश्च पशूनवरुन्धे, सर्वमायुरेति, ज्योग् जीवति, महान् प्रजया पशु[भि] महान् कीर्त्या ।

वर्षन्तं न निन्देत्; तद् व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्याये पञ्चदशः खण्डः ।

२—१६

वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत् [प्र] हेमन्तो निधनम् । एतद् वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ १ ॥

स, य एवमेतद् वैराजमृतुषु प्रोतं वेद, विराजति प्रजया प[शुभिर्ब्र] ह्मवर्चसेन, सर्वमायुरेति, ज्योग् जीवति, महान् प्रजया पशु[भि] महान् कीर्त्या । ऋतून् न निन्देत्; तद् व्रतम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्याये षोडशः खण्डः ।

अभ्राणि संप्लवन्ते । अभ्राणि [1]जलधारकत्वमात्रावस्थापन्नानि । सञ्चारः । मेघो जायते । मेघः सेचकत्वावस्थापन्नः । उद्गृह्णाति । वर्षसमाप्तिः । एतद् वैरूपं— । वैरूपं वैरूपाख्यं सामेत्यर्थः । [2]स य— विरूपान्[3] विरुद्धनानारूपान् सुरूपान्[4] शोभनरूपान् । अवरुन्धे प्राप्नो[ति] वर्षन्तम्—[5]वर्षन्तं पर्जन्यमित्यर्थः ॥

वसन्तः— । [6]वैराजं वैराजाख्यं सामेत्यर्थः ॥

1. एवमर्थवर्णनं न क. कोशे । 2. अत्र 'फलम्' इत्यधिकं. ख. 3. विविध[वि]रुद्धनानारूपान् घ. 4. शोभननानारूपान् क. 5. स्पष्टमित्यधिकं ख. 6. इदं [...]

अभ्राणि । अपां भरणात् । यद्वा, 'न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि (वि. पु. २-९.) इति दर्शिता व्युत्पत्तिः । मेघः । मिह सेचने ।

२—१७.

[पृ]थिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः [नि]धनम् । एताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥
[स], य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद, लोकी भवति, सर्व[मायुरेति], ज्योग् जीवति, महान् प्रजया पशुभिर्भवति, महान् कीर्त्या । [लोका]न निन्देत् ; तद् व्रतम् । इति द्वितीयाध्याये सप्तदशः खण्डः ।

२—१८.

अजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो [निधनम्] । एता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥ स, य एवमेता रेवत्यः [पशुषु प्रो]ता वेद, पशुमान् भवति, सर्वमायुरेति, ज्योग् जीवति, महान् [प्रजया] पशुभिर्भवति, महान् कीर्त्या । पशून् न निन्देत्; तद् व्रतम् ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्याये अष्टादशः खण्डः ।

२—१९.

लोम हिङ्कारः त्वक् प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा [निधनम्] ; एतद् यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥ १ ॥
स, य एवमेतद् यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेद, अङ्गीभवति, नाङ्गेन [विहूर्च्छ]ति, सर्वमायुरेति, ज्योग् जीवति, महान् प्रजया पशुभिर्भवति,

---

पृथिवी— । शक्वर्यः शक्वर्याख्यं सामेत्यर्थः । नित्यबहुवचनम् । [लोकी] भवति उत्तमलोकप्राप्तो भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।] ॥ २—१७.

अजा—। रेवत्य इत्यपि शक्वर्य इतिवत् नित्यबहुवचनं । [1]सामविशेषनाम ॥

लोम— । स्पष्टम् । स य— । [2]अङ्गीभवति समग्राङ्गयुक्तो भवती- [त्यर्थः ।] नाङ्गेन विहूर्च्छति । अङ्गेन हस्तपादादिना न विहूर्छति कुटिलो न [भवतीत्य]र्थः । हुर्च्छा कौटिल्ये इति हि धातुः । संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्

[1]. रेवत्याख्यं सामेत्यर्थः क [2]. एतत्पूर्वं, यज्ञायज्ञीयं सामेति क.

[श]क्वर्य इति द्वितीयपक्षे प्रथमा द्वितीयार्थे । एवं रेवत्यः

महान् कीर्त्या । संवत्सरं मज्ज्ञो[1] नाश्नीयात्; तद् व्रतम्; [1]नाश्नीयादिति वा ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्याये एकोनविंशः खण्डः

२—२०.

अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनम्, एतद् राजनं देवतासु प्रोतम् ॥ १ ॥

स, य एवमेतद् राजनं देवतासु प्रोतं वेद, एतासामेव देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति, सर्वमायुरेति, ज्योग् जीवति, प्रजया पशुभिर्भवति, महान् कीर्त्या । ब्राह्मणान् न निन्देत्, तद् व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्याये विंशः खण्डः

२—२१.

त्रयी विद्या हिङ्कारस्त्रय इमे लोकास्स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यस्स उद्गीथो नक्षत्राणि वयाँसि मरीचयस्स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनम् । एतत् साम सर्वस्मिन् प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतत् साम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद, सर्वँ ह भवति ॥

1. मज्ञो मा. (मत्त इत्यर्थः) 2. मज्ञु मा. (मदकारि इत्यर्थः)

तद्व्रतम्—। मज्ज्ञः मज्जाख्यमांसविशेषानित्यर्थः । मज्ज्ञो नाश्नीयादि[1]व्रतम् । सर्वदेति शेषः ॥ २.

अग्निः— । स्पष्टम् । राजनं राजनाख्यं सामेत्यर्थः । स य— । ...ष्टिता समानर्द्धित्वम् । सायुज्यं समानभोग्यत्वम् । ब्राह्मणान्न निन्देत् तद्व्र... 'एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद् ब्राह्मणाः' इति श्रुतेः ब्राह्मणनिन्दैव देवतानि... भावः ॥ २.

त्रयी— । स्पष्टम् । अत्र सामनामविशेषानिर्देशात् सामशब्दः सामसा... परः । स — सर्वँ ह भवति । काम्यमानं सर्वमाप्नोतीत्यर्थः । [2]भूः प्राप्त्य...

1. व्रतमिति पदं न ख. कोशे. 2. अयं क. पाठः । भूर्व्याप्त्यर्थः, इति घ. नेदं ख. कोशे । काम्यमानमित्यतः प्राक् 'तस्य सर्वं हि भवति' इत्यस्ति ।

एवं सामविशेषविषया दृष्टीर्विधाय पुनः सामसामान्यविषयकमेकमुत्कृष्टमन्यत्र... व्रतविशेषात्मकं दृष्ट्युपासनमन्ते विदधाति — त्रयीति । अग्न्यादीनामिव, ऋगादिवेद... अग्न्यादिदेवताऽऽविर्भावितया पृथिव्यादिलोकैः संबन्धो बहुश्रुतिसिद्ध इति अत्र तद्घटनमुप...

श्लोकः—

यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति । (३)
यस्तद् वेद स वेद सर्वं सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति ॥
सर्वमस्मीत्युपासीत, तद् व्रतम् तद् व्रतम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्याये एकविंशः खण्डः

२–२२.

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्त-

---

तदेष श्लोकः । तत् उक्ते सर्वात्मकसामोपासने एषः वक्ष्यमाणो मन्त्रोऽप्य-
ः । तमेवाह—**यानि — त्रीणि** । 'त्रयी विद्या हिङ्कारः, त्रय इमे
' इत्यादिनोक्तानि' [त्रयी विद्या, लोकत्रयम्, अग्निवाय्वादित्याः, नक्षत्र-
ीचयः, सर्पगन्धर्वपितरश्चेत्येतानि] यानि त्रीणि [2]त्रीणि हिङ्कारादिरूपेण पञ्चधा
त्यर्थः[3] । **तेभ्यो—स्ति** । अतः परमुत्कृष्टमन्यच्छ्रेयः किमपि नास्तीत्यर्थः ।
वेद स वेद सर्वम् । [4]तदुपासकः सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । **सर्वा—हरन्ति** ।
वर्तिनोऽपि वशीकृता असौ उपासकायोपहारान् समर्पयन्तीत्यर्थः ।

सर्वमस्मीत्युपासीत । सामसामान्ये उक्तरीत्या [5]सर्वत्वाश्रयत्वेन स्वाभिन्न-
त्रोपासना कर्तव्येत्यर्थः । **तद् व्रतम्** । तस्य तदेव व्रतम्; नान्यद् व्रतम-
ः । द्विरुक्तिः सामोपासनसमाप्त्यर्था ॥ २–२१.

एवं सामोपासनं समाप्य गानविशेषान् उद्गातुरुपदिशति—**विनर्दि—** ।

1. 'इत्युक्तानि यानि' इत्येतावदेव. क. 2. 'त्रीणि' इति सकृत् ख. घ.
ावन्ति, अतः पर' मित्येकीकृतं ख. कोशे 4. एतदुपासकः ख. 5. सर्वाश्रयत्वेन क.
ाथत्वेन घ.

ीति । **सर्वं ह भवती**त्यस्य सर्वाभेदपरत्वं बाधितम् । अतः 'प्राणेषु प्रोतं वेद, प्राणी
इत्यादाविव, सर्वी भवतीत्यत्र तात्पर्यमित्याशयः । श्लोके **स वेद सर्व**मित्युक्तमपि
्यमानसर्वान्तर्गतमेव । पूर्वं निषेधव्रतान्युक्तानि; अत्र विधिव्रतमुच्यते **सर्वमस्मी**ति ।
ामान्ये इत्यादि । नन्वयमर्थ उदक्षरः, स्वस्य सर्वाभिन्नत्वेनोपासनस्यैव विधानाव-
–उच्यते—पूर्वं साम्नि सर्वाभेददृष्टेर्विहिततया एवमुपासकः सर्वमिति सर्वाभिन्नतया
ं सामैव गृह्णीयात् । तथाच तदभिन्नत्वेन 'अस्मि' इति स्वानुसंधाने कृते साम्नः सर्वा-
स्वाभिन्नत्वाभ्यामनुसंधानं कृतं भवतीति ।

एतावता सामोपासनविशेषाः प्रपञ्चिताः । अथास्मिन् द्वाविंशे खण्डे सामगानस्वरविशेष-

स्सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेर वरुणस्य । तान् सर्वानेवोपसेवेत, वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥

विशिष्टो **नर्दः** स्वरविशेषः ऋषभकूजितसमः[1] । सोऽस्यास्तीति **विनर्दि** । वाक्यशेषः । **साम्नः** सामसंबन्धि । **पशव्यं** पशुहितम् । "उगवादिभ्य इति यत् । सामसंबन्धिविनर्दिगानं **वृणे** प्रार्थयेत । पुरुषव्यत्ययः छा **अग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः** । अग्निदेवत्य[2]मुद्गानमस्पष्टं भवति । अस्पष्टो ग योऽग्निप्रीतिहेतुर्भवतीत्यर्थः । **प्रजापतेर्निरुक्तः** । निरुक्तः स्पष्टो गानविशे पतिदेवत्यः प्रजापतिप्रीतिहेतुरित्यर्थः । **सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्ल** स्पष्टम् । **बलवदिन्द्रस्य** । बलवत् बलवत्प्रयत्नोपेतमित्यर्थः । **क्रौञ्चं बृ** क्रौञ्चपक्षिनादसमं बार्हस्पत्यं गानमित्यर्थः । **अपध्वान्तं वरुणस्य** । भिन्न वारुणगानमित्यर्थः । **तान्** --- । अपध्वान्तगानव्यतिरिक्तान् सर्वान् उद्गी सेवेतेत्यर्थः ।

1. सभासः क. 2. देवत्येत्यत्र सर्वत्र देवत्येति ख.

प्रीयमाणदेवताविशेषापदेशेन तत्र हेयोपादेयविवेकम्, गानकाले प्रमादं विना अर्थात्, गेयवर्णविशेषसंबन्धिदेवताविशेषप्रदर्शनेन तत्तदनुकूलं तत्प्रयोगरीतिञ्च प्रति **पशव्यम्** । ऋषभस्य पशुत्वात् ऋषभकूजितसमस्य पशव्यता । **अनिरुक्तः** । त्वेनागृहीत इति शाङ्करे । 'उपहव्योऽनिरुक्तः' इत्यत्र (पू. मी. १०-३-१८) गानयुक्तत्वादुपहव्यस्यानिरुक्तत्वमुक्तम् । नन्वेकस्यानिरुक्तत्वे अन्यः सर्वो निरुक्तो भवेत् निरुक्तत्वे वा अन्यः सर्वोऽप्यनिरुक्तः । तत् कथं निरुक्तानिरुक्तत्वदन्यानेकगणनम् । कश्चित् कार्त्स्न्येन निरुक्तः ; कश्चिच्च कार्त्स्न्येनानिरुक्तः ; अन्ये चांशतो निरुक्ता अ स्यादिति । **अग्निदेवत्यमुद्गानमस्पष्टमिति** अग्न्युद्गीथस्यानिरुक्तत्वं विशेषणमत्रेष्ट तु प्रजापतेरनिरुक्तत्वात् अनिरुक्तो गानविशेषः प्रजापतेरित्युक्तम् । श्रुतिशैलीयं **श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्ये**त्यारभ्य पूर्वं गानवाचिपदस्य, पश्चाद् देवताशब्दस्य च पूर्वमपि तथैव युक्तम्; यथा **अमृतत्वमि**त्याद्युत्तरवाक्येऽपि । तत्र श्लक्ष्णे बलवत्त्व नात्, श्लक्ष्णान्तरे मृदुत्वविशेषणदानञ्च समुचितम् । एवञ्च वायोः मृदुश्लक्ष्णः निरुक्तः, प्रजापतेरनिरुक्त इति संपद्यते । तर्हि अग्नेः क इति चेत्—**विनर्दि सा** देवतासाकाङ्क्षो यः; स एव । एवञ्चाग्निपदात् पूर्वप्रयुक्तपदगम्य एव तदीय इ तत्र, 'विनर्दि गानं सामसंबन्धि पशव्यमग्निदेवत्यमुद्गानं अहं वृणे इति कश्चिन्मन्त्र ध्याहारादिपूर्वकशाङ्करयोजनायाः क्लिष्टत्वेऽपि, 'विनर्दि साम्नो वृणे पशव्य'मि उद्गीथः उच्चगानमग्नेरिति भवितुमर्हति । तदत्रादृता योजना विमृश्या, 'उत्तरे

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्; स्वधां पितृभ्य आशां यस्तृणोदकं पशुभ्यः, स्वर्गं लोकं यजमानाय, अन्नमात्मन आगाया-एतानि मनसा ध्यायन् अप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥

सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः, सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः, सर्वे मृत्योरात्मानः। तं यदि स्वरेषूपालभेत, 'इन्द्रं शरणं प्रपन्नोऽभू-र त्वा प्रतिवक्ष्यती' त्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥ अथ यद्येनमूष्मसूपाल-

---

अमृतत्वं — आगायेत्। अमृतत्वप्राप्तिम् आगायानि गानेन साध-आगायेत् गानं कुर्यादित्यर्थः। यथाप्रार्थनं फलं भवतीति भावः। स्वधां ः। आगायानीति सर्वत्र संबन्धः। [1]आशां— अन्नमात्मने। आगाया-येदित्यर्थः। एतानि—स्तुवीत। एतानि देवामृतत्वादीनि फलानि यायन् स्वरादिष्वप्रमत्तः सन् स्तोत्रं कुर्यादित्यर्थः।

सर्वे—आत्मानः। अचः स्वराः। आत्मानः अवयवसदृशा इत्यर्थः। ऊष्माणः। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। तं यदि स्वरेषूपालभेत। । (न्द्र) मुद्गातारं यदि कश्चिदागत्य, 'त्वया दुष्टः स्वरः प्रयुक्तः' इत्युपालम्भं यर्थः। इन्द्रं—ब्रूयात्। 'इन्द्रमहं शरणं गतः। तस्मादिन्द्र एव तव दास्यती'ति[3] तदा तमाक्षेप्तारं प्रति ब्रूयादित्यर्थः। अथ यदि—। स

१. इदं वाक्यं ख. कोशे। 2. स्वरेषु अज्लक्षणस्वरेषु एवंविध इति क. 3. 'दास्य-इत्येतावदेव ख. कोशादन्यत्र।

हितत्वस्यैवात्र विनर्दित्वः पशुहितत्वस्योक्तत्वात् विनर्दिगानमभेदेन भवति। उद्गीथ इति तृगानसाधारणम्। अतः अनिरुक्त एवाग्नेरित्याशयेन वाऽन्यथा वेति। सर्वानिति र्वाहाय उद्गीथानिति पूर्वोक्तपदेन पूरणम्।

आशाम् आशाविषयम्। आगायानीति सर्वत्रेति। आगायानीति इति वक्ष्य-सर्वत्रेत्यर्थः। एवं पूर्वोक्तस्य आगायेदित्यस्यापि संबन्धं दर्शयति आगायेदित्यर्थ

स्वरा इति। स्वरोष्मादिशब्दाः ईदृशश्रुतिमूलमेव व्याकरणे गृह्यन्ते।

भेत, 'प्रजापतिँ शरणं प्रपन्नोऽभूवँ स त्वा प्रतिपेक्ष्यती' त्येनं ब्रूयात्
अथ यद्येनँ स्पर्शेषूपालभेत, 'मृत्युँ शरणं प्रपन्नोऽभूवँ स त्वा प्रतिध
ती'त्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः, 'इन्द्रे बलं दधानी'।
सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता[1] वक्तव्याः, 'प्रजापतेमात्मानं प
ददानीति । सर्वे स्पर्शा लेशेनानभि[2]निहिता वक्तव्याः, 'मृत्योरात
परिहराणी' ति ॥ ५ ॥ इति द्वितीयाध्याये द्वाविंशः खण्डः

1. विवृत्ताः मा. क्वचित् । क्वचिदेवं शाङ्करास्मदीयपाठोऽपि । 2. अनभिहताः

त्वा प्रतिपेक्ष्यति—। [1]त्वा प्रति त्वां प्रति पेक्ष्यति चूर्णयिष्यतीत्यर्थः । पिष्ल संचू
इति हि धातुः । धक्ष्यति भस्मीकरिष्यतीत्यर्थः । दह भस्मीकरण इति हि धा

सर्वे—दधानीति । घोषवत्तया बलवत्तयोच्चारणमिन्द्रस्य बलाधा
मित्यर्थः । सर्वे ऊष्माणः अग्रस्ता अनिरस्ता विवृताः[2] —। अग्रस्ताः अ
प्रवेशिताः । अनिरस्ताः बहिरक्षिप्ताः । 'लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदित
इत्यमरः । विवृताः विवृतप्रयत्नोपेताः । प्रजापतेरात्मानं परिददानीति
ऊष्मणां प्राजापत्यात्मकत्वात् अग्रस्तत्वादियुक्तोष्मोच्चारणे प्रजापतेरात्मलाभो भव
त्यर्थः । सर्वे स्पर्शाः —। लेशेन अल्पशः । अनभिनिहिताः अनभिक्षिप्त
अद्रुतोच्चारिता इति यावत् । मृत्योरात्मानं परिहराणीति। सर्वेषां स्पर्श
मृत्य्वात्मकत्वात् स्पर्शानां तेषां दोषेभ्यः परिहृत्योच्चारणे मृत्योरात्मैव दोषेभ्यः
हृतो भवतीति भावः ॥ २—

1. नेदं विवरणं घ. कोशे । 2. विवृता इत्यत्र विवृत्ता इति सर्वत्र ख. कोशे ।

प्रतिपेक्ष्यति प्रतिधक्ष्यतीति प्रतिशब्दः प्रतिकारार्थः । उपालम्भप्रतिकारभूतं
दाहञ्च करिष्यतीति । प्रतिवक्ष्यतीत्यत्राप्येतदर्थ उचितः । वक्ष्यतीति च वहनं प्रापण
वचनमेव वाऽस्तु ।

अनभिनिहिताः । अनभिनिक्षिप्ता इति शाङ्करम् । तेनानतिद्रुतोच्चारणं विवक्षित
त्यानन्दगिर्युक्तत्वात् तत्राभौचित्याय नीत्युपसर्गं परित्यज्य अनभिक्षिप्ता इति व्याख्यात
लेशो लाघवमिति न्यायभाष्यम् । लेशेन वक्तव्या इत्यस्य विवरणम् अनभिनिक्षिप्ता इतील
कारे ऊष्मोच्चारणकाले तत्स्थानोपमर्दं विना अनायासेन लाघवेन प्रयोगोऽभिमतः स्यात् ।

२—२३.

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, र्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् । सर्वे यलोका भवन्ति ; ब्रह्मसँस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥

ओङ्कारेण ब्रह्मोपासनं विधातुं प्रस्तौति—त्रयो धर्मस्कन्धाः । धर्मस्कन्धाः क्रमार्गाः । आश्रमरूपमार्गाः त्रय इत्यर्थः । यज्ञो—प्रथमः । यज्ञाध्य- ाब्दैः गृहस्थाश्रमः [प्रथम] उच्यते । अध्ययनशब्दो वेदाभ्यासपरः । व द्वितीयः । तपश्शब्देन वैखानसपारिव्राज्ययोर्ग्रहणम् । उभयोस्तपः- त् । तपश्शब्दो हि कायक्लेशे रूढः । स च द्वयोरपि समानः । ब्रह्मचारी कुलवासी, तृतीयोऽत्यन्त—सादयन् -- अत्यन्तमाचार्यकुले नियमैर्देहं तृतीय आश्रम[1] इत्यर्थः । सर्वे एते — एति । एवं त्रित्वेन संगृहीतानां श्रमाणां मध्ये यो ब्रह्मसंस्थः ब्रह्मनिष्ठः, स मुक्तिभाग् भवति ; ब्रह्मनिष्ठा- : केवलाश्रमिणः पुण्यलोकभाजो भवन्तीत्यर्थः । एवमेव हि, "अनुष्ठेयं णः साम्यश्रुतेः" इत्यत्र भाषितम् । न चात्र ब्रह्मसंस्थशब्दात् संन्यासाश्रम- रिति शक्यं[2] वक्तुम् -- ब्रह्मसंस्थशब्दस्य प्रोक्षणीन्यायेन योगेनैव वृत्त्युपपत्तौ रूढेरनभ्युपगन्तव्यत्वात् । योगमात्रस्य चाश्रमान्तरसाधारण्यात् न[3] ब्रह्मसंस्थ-

1. तृतीयाश्रमः ख. 2. शक्यम् ख. 3. न हि क.

वेदाभ्यासः । अध्ययनं धारणाध्ययनम् । ग्रहणाध्ययनस्य प्रागेव निर्वृत्तत्वादिति दिनाऽऽवृत्तिपरेण तद्विवरणम् । ब्रह्मचारीत्यादि । यावज्जीवाचार्यकुलवासादिविशिष्टब्रह्म- यावत् । उपक्रमस्थस्कन्धादिपदानां पुरुषपर्यन्तपरत्वस्याखरसत्वात् । कुलं गृहम् । ताच्छील्ये णिनिः । कारणान्तरप्रयुक्तवासपरिहाराय, आचार्याभावेऽपि तत्संततिपरिचर्या- तद्विवरणमत्यन्तमित्यादि । अत्र प्रथमो द्वितीयस्तृतीय इति उक्तिक्रममनुरुध्य । न भम् । पूर्वं गृहस्थकर्तव्ययज्ञान्तर्गतसामाश्रितोपासनानामेव प्रस्तुतत्वात् प्रथमं तदा- नम् । ततस्तेनापि लभ्यस्य तदुत्तरस्य वानप्रस्थादेः ; अथ शिष्टस्य । ननु उपकुर्वा- र्थं कुतो नोक्तम्? यावज्जीवसंभाविताश्रममात्रकथनस्याभिमतत्वात् । अत्रेदं श्रुतिविव उक्तनानोपासननिष्ठगृहस्थो वा तदुत्तराश्रमी वा नैष्ठिको वा यावज्जीवमेवं सन् पुण्य- कमपि प्राप्नुयात् ; नामृतत्वम्, यदि ब्रह्मसंस्थो न भवेदिति ।

भाषितमिति । तदिदं प्राचीनवृत्तिकारवर्णितमेव । शाङ्करे तु यत् एतद्दूषणेनार्थान्तर- । तत्र मुख्यांशं दूषयति न चेत्यादिना ।

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सं॰ स्रवत् । तामभ्यतपत् । तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्रास्र भूर्भुवस्सुवरिति । तान्यभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओङ्कारः संप्रास्र तद् यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णानि, एवमोङ्कारेण सर्वा संतृण्णा । ओङ्कार एवेदँ सर्वम् ओङ्कार एवेदँ सर्वम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्याये त्रयोविंशः खण्डः

शब्देन संन्यासाश्रमग्रहणे प्रमाणं पश्यामः । न च संपूर्वस्य तिष्ठतेः समाप्ति कत्वात् अनन्यव्यापारत्वलक्षणाया[1] ब्रह्मणि समाप्तेः संन्यासिष्विवाग्निहोत्रादिक रव्यग्राश्रमान्तरेष्वसंभवात् ब्रह्मसंस्थशब्देन परिव्राडेवोच्यत इति वाच्यम्—स मोचितधर्मव्यग्रतायाः संन्यासिष्वप्यविशिष्टत्वात् । तदतिरिक्तव्यापाराराहित्यस्य श्रमेष्वपि संभवात् न[2] ब्रह्मसंस्थशब्देन चतुर्थाश्रमपरामर्शे[3] हेतुं पश्यामः ।

एवं **ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती**त्यमृतत्वसाधनं ब्रह्मोपासनमुक्त्वा तत् प्रणवा मिति वक्तुं प्रणवं [4]स्तौति—**प्रजापतिर्लोकानाभ्यतपत्** । **अभ्यतपत्** निष्कर्षाय लोकान् पर्यालोचयदित्यर्थः । [[5]तप आलोचने ।] **तेभ्यो—प्रास्र** त्रयी विद्या **संप्रास्रवत्** सारत्वेन निष्पन्नाऽभवदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्य **तां** त्रयीविद्यामित्यर्थः । **तद्यथा—सर्वम्** । यथा सर्वाणि पत्रजातानि शङ्कुना प लेन **संतृण्णानि** व्याप्तानि भवन्ति, एवम्, 'ओङ्कारो वै सर्वा वाक्' इति ; ओङ्कारेण सर्वा वाग् व्याप्ता । अत ओङ्कार एव सर्वं वाङ्मयम् । अत ओङ्क ब्रह्मोपासनं कर्तव्यमिति पर्यवसितोऽर्थः । द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था ॥ २—

1. व्यापारलक्षणया क. 2. न च क. 3. परामर्शहेतुं ख. 4. प्रस्तौति 5. इदं क. कोशे ।

ननु तर्हि ब्रह्मसंस्थित्यै किमुपादेयम् । उच्यते, न किञ्चिदन्वेषणीयमस्ति । उक्तो नाश्रयतया प्रथमप्रस्तुतं ओमित्येतदक्षरमेवोपादेयं सर्वमित्याह **प्रजापतिरिति** । **तेभ्योऽभि तप्तेभ्यस्त्रयीति** । एतल्लोकाधिष्ठानदेवताभ्योऽग्निवाय्वादित्येभ्य एतदाविर्भावः 'अग्नेः ऋग इत्यादौ, ४–१७, च श्रूयते । एवमत एव ऋगादेः पृथिव्यादिप्रापकत्वमपि । **वाङ्मयमि** ओङ्कारस्य परम्परया लोकसंप्रसूतत्वात् लोका अप्योङ्कार एव ।

२—२४.

ह्मवादिनो वदन्ति —, यद् वसूनां प्रातस्सवनँ रुद्राणां माध्य-
ानमादित्यानाञ्च[1] विश्वेषाञ्च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥; क्व
मानस्य लोक इति ।

' — यस्तन्न विद्यात् — कथं कुर्यात्? अथ विद्वान् कुर्यात् ॥ २ ॥
रा प्रातरनुवाकस्योपाकरणात्, जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उप-

आदित्यानां विश्वेषां देवानाञ्च मा.

सङ्गात् कर्माङ्गानि कानिचिद् विधातुं प्रस्तौति — ब्रह्मवादिनो — लोक
ातस्सवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनेश्वरैः वसुरुद्रादित्यविश्व[2]देवैः [3]पृथि-
त्रलोकानां वशीकृततया अवशिष्टस्य लोकस्याभावात् यजमानस्य लोकः
वेदितव्यमित्यर्थः ।

' यस्तन्न विद्यात् कथं कुर्यात् । यस्य यजमानप्राप्यलोकस्थानज्ञानं नास्ति,
थं कर्म[4] कुर्यात् । अथ विद्वान् कुर्यात् । तस्मात् लोकस्वीकरणोपायभूतं
सामगान—होम—मन्त्रोत्थानलक्षणं ज्ञात्वैव कुर्यादित्यर्थः ।

देवाह — पुरा प्रातः — । प्रातरनुवाकस्योपाकरणात् पुरा प्रातरनु-
त् प्राक् गार्हपत्यस्य जघनेन पश्चात् उदङ्मुख उपविश्य वासवं वसुदे-

अत्र मध्ये, 'ब्रह्मवादिनो वेदवेत्तार इत्यर्थः । ते किं वदन्तीत्यत्राह यद्वसूनां प्रात
' इत्यधिकं ख. कोशे । एवं पाठे वेत्तारइत्यत्र वेदितारइति वा वक्तारइत्येव व।
२. अयं ग. पाठः । अन्यत्र विश्वैर्देवैरिति । ३. अत्र 'तत्सवनफलभूताः पृथिव्य-
का वशीकृता इत्यर्थः । क तर्हि—। एवं त्रैलोकानां वशीकृततयाऽवशिष्टस्य लोकस्य
स्याभावात्' इति ख. 4. कर्मेति ख. कोशे ।

ङ्गादिति । पुण्यलोकप्रसङ्गात् लोकत्रयाविर्भूतप्रणवप्रसङ्गाच्च लोकत्रयरूपयजमान-
रिति भावः । तन्न विद्यादित्यत्र तमिति विभज्य लोकस्वीकारोपायमिति व्याख्यातं
ति जिज्ञासितस्थानपरत्वं युक्तमिति अत्राभिमतम् । तथाच तदिति च्छेदः । अथ
। सामगानं होमः मन्त्रपूर्वकमुत्थानमिति त्रयं वक्ष्यमाणं विदुषः स्थानवेदनमपि
क्ष्यतीति भावः । वक्ष्यते च सवनं संप्रयच्छन्तीति स्थानमपि । प्रातरनुवाकः
स्त्रम् । अप्रतीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम् । सामगाने मन्त्रानुपूर्व्यास्ति-

विश्य स वासवँ सामाभिगायति (३)—:[1] 'लोकद्वारमपावार्णू
श्येम त्वा व्रयँ रा ३ ३ ३ ३ ऽ ३ हुं ३ आ २ ३ ३ जा ३ यो
२ ४ ५' इति ॥ ४ ॥ अथ जुहोति, 'नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते
लोकं मे यजमानाय विन्द । एष वै यजमानस्य लोकः । एतास्मि
अत्र यजमानः परस्तादायुषः । स्वाहा'। 'अपजहि परिघम्'
त्तिष्ठति । तस्मै वसवः प्रातस्सवनँ संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकरणात्, जघनेनाग्नीध्र
ङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभिगायति (७)—:'लोकद्वारम
३ ३ पश्येम त्वा वयं विरा ३ ३ ३ ३ हुं आ ३ ३ जा (ज्या)

1. एषां साम्नां स्वरनिवेशरीतिः प्रतिकोशं भिन्ना दृश्यते ।

वत्यं साम सः विद्वान् गायेदित्यर्थः । तदेव सामाह — लोकद्वारमपावृ
त्वा वयं राज्यायेति । हे अग्ने! पृथिवीलोकप्राप्तये द्वारमपावृणु ।
द्वारेण त्वां राज्याय [1]पृथिवीलोकप्राप्तिफलाय पश्येमेत्यर्थः । अथ जुहो
अनन्तरं अनेन [वक्ष्यमाणेन] मन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः । होममन्त्रमेवाह नमो
पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवासाय, लोकक्षिते लोकनिवासाय अग्नये नमः
यजमानाय लोकं विन्द लम्भय[2] । एष वै मम यजमानस्य लोकः । यजमा
अस्मिन् लोके आयुषः परस्तात् मरणादूर्ध्वम् एतास्मि आगन्तास्मि ।
जुहोतीत्यर्थः । अपजहि — उत्तिष्ठति । एवं हुत्वा अनन्तरं परिघं लो
लमपजहि अपनय इति एतं मन्त्रम् उक्त्वोत्तिष्ठतीत्यर्थः । तस्मै—यच्छ
सामगान-होम-मन्त्रोत्थानकृते यजमानाय वसवः प्रातःसवनसंबन्धिलोकं प्र
प्रयच्छन्तीत्यर्थः । [3]एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

आग्नीध्रीयस्य अग्नेरित्यर्थः । रौद्रं रुद्रदेवताकमित्यर्थः ।
अन्तरिलोकफलप्राप्तय इत्यर्थः । अथ — । अथ 'नमो वायवे —' इ

1. फलायेति क. परिपालनायेति घ. 2. लम्भयस्व, ख. 3 नेदं ख. को

रोहितत्वात् आनुपूर्वीं दर्शयति लोक—वृणु—राज्यायेति । उत्तरसामभन्त्रत्रये वै
स्वाराज्याय, साम्राज्यायेति भेदः । एतास्मीत्यारभ्य आयुष इत्यन्तमेकं
अत्रेति आयुष इत्यनेनान्वेति । यद्वा अत्र यजमानः अत्र यागं कुर्वन्नहमित्यर्थः

५' इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति, 'नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोक-
लोकं मे यजमानाय विन्द । एष वै यजमानस्य लोकः । एता-
९ ॥ अत्र यजमानः परस्तादायुषः । स्वाहा' । 'अपजहि परि-
त्युक्त्वोत्तिष्ठति । तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनँ सवनँ संप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणात्, जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उप-
स आदित्यँ स वैश्वदेवँ सामाभिगायति (११)—: 'लोकद्वार-
र्णू २ ३ ३ पश्येम त्वा वयँ स्वरा ३ ३ ३ ३ हुं आ २ ३ ३ जा ३
आ ३ ४ ५' इत्यादित्यम् ॥ १२ ॥; अथ वैश्वदेवम् – 'लोकद्वार-
र्णू २ ३ ३ पश्येम त्वा वयँ साम्रा ३ ३ ३ ३ हु ३ म् आ २ ३ ३ जा
यो ३ आ ३ १ १ १' इति ॥ १३ ॥ अथ जुहोति, 'नम आदित्ये-
विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यः । लोकं मे यजमा-
विन्दत ॥ १४ ॥ एष वै यजमानस्य लोकः । एतास्म्यत्र यजमानः
आयुषः । स्वाहा' । 'अपहत परिघम्' इत्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥
आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनँ संप्रयच्छन्ति ॥

त्यर्थः । **अन्तरिक्षक्षिते** अन्तरिक्षनिवासायेत्यादि पूर्ववदुन्नेयम्[1] । **माध्य-
सवनं** माध्यन्दिनसवनसंबन्धिलोकम् ।

आहवनीयस्य अग्नेरित्यर्थः । **आदित्य**मादित्यदेवत्यम् । **वैश्वदेवं** विश्व-
त्यमित्यर्थः । तत्रादित्यं सामाह **लोकद्वार**— । **स्वारा**ज्याय स्वर्गलोकायेत्यर्थः ।
देत्यम् । साम उक्तमिति शेषः । **अथ वैश्वदेवम्** । सामोच्यत इति शेषः ।
ज्याय उत्तमस्वर्गफलायेत्यर्थः । **अथ जुहोति** — । सर्वं पूर्ववद् द्रष्टव्यम् ।
नां विश्वदेवानाञ्च बहुत्वात् **विन्दत** अपहत इति बहुवचनम् । **तृतीय-**
तत्फलं स्वर्गमित्यर्थः ।

1, उन्नेयमिति ग. पाठः । नेयमिति ख.

एष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद, य एवं वेद य एवं वेद ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्विंशः खण्डः

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः (द्वितीयः प्रपाठकः)।

अथ तृतीयोऽध्यायः ३-१.

असौ वा आदित्यो देवमधु। तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवंशोऽ-न्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

एष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद। मात्रां = [1]परिमाणं याथात्म्यमित्यर्थः। **य एवं वेद**। य एवं कर्तुं वेदेत्यर्थः। द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ :

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयोऽध्यायः (द्वितीयः प्रपाठकः)

मधुविद्या प्रस्तूयते—**असौ वा आदित्यो देवमधु**। असाव-वस्वादीनां देवाना[2]मामोदहेतुत्वात् मधु। अत्र मधुत्वदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः। ... पयोगीनि संपादयति—**तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवंशः**। तस्य आदित्याख्य... द्युलोक एव आधारभूतस्तिर्यक्प्रसारितो[3] वंश इत्यर्थः। **अन्तरिक्षमपूपः** अ... मध्वपूपः। मध्वाश्रयोऽपूपो हि तिरश्चीनवंशलग्नस्सन् लम्बते। एवमन्त... द्युलोकलग्नं लम्बते इव [4]भातीत्यतो मध्वपूपत्वम्। **मरीचयः पुत्राः**। मरीचि... मरीचिस्थाः सवित्राकृष्टाः भौम्य आप उच्यन्ते। ताः पुत्रा इव पुत्राः भ्रमरबी... मध्वपूपच्छिद्रस्थाः [5]सूक्ष्मकीटा इत्यर्थः।

1. परिमाणमित्यधिकं क. कोशे। 2. देवानां मोद ख. 3. प्रसारितोमशोवं... 4. भाति। अतो क. 5. सूक्ष्माः कीटाः ख.

...थीयोऽग्निः दक्षिणाग्निः। य एवं वेदेति नोपासनविशेषविधिरिति ज्ञापयितुं कर्तुं... व्याख्यानम् ॥

वसुरुद्रादित्यानुग्रहलभ्यलोकत्रयवर्णनं प्रस्तुत्य वसुरुद्रादित्यादिरूपतापत्तिपूर्वका... फलार्था मुक्तिविद्या समनन्तरमुपदिश्यते। आदित्यस्य मधुत्वं रसाश्रयत्वात्। मधुरसाश्च ... भ्रमरैः समाह्रियन्ते। तथेह समाहारो वक्ष्यते। तत्र, 'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्य...

।स्य ये प्राञ्चो रश्मयः, ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः, ऋच एव ; ऋग्वेद एव पुष्पम्; ता अमृता आपः ॥ २ ॥

।स्य—। **तस्य** आदित्यस्य ये प्राञ्चो रश्मयः, ता एव प्राग्दिगवच्छिन्ना ।ः मधुच्छिद्राणि । **ऋच एव मधुकृतः।** ऋङ्मन्त्रा एव भ्रमराः। **एव पुष्पम्** ऋग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयम्। [[1]अस्मिन् पुष्पस्थानीये ।हिते कर्मणि मधुकरस्थानीयैः ऋङ्मन्त्रैराकृष्य मधुत्वेन निर्वर्त्यमानो रसः ।ह—] **ता अमृता आपः।** ताः कर्मणि प्रयुक्तसोमाज्यपयोरूपा आपः क्षिप्ताः पाकाभिनिर्वृत्ता अमृता अत्यन्तरसवत्यो भवन्तीत्यर्थः ।

[1] अयं कुण्डलितः ख. पाठः ।

ःकरीत्या अनुष्ठाने सत्येव आदित्ये रसप्राप्तिः, रसवद्भ्यः कर्मभ्य एव रसानामादे- न तु रसप्रतिपादकत्वेऽपि रससंबन्धरहिताद् वेदमात्रादिति ऋग्वेदादीनां पुष्पत्वोक्तिः हितकर्मणां पुष्पत्वाभिप्राया। व्यक्तमिदं **श्रीभाष्ये**, 'मधुविद्यायामृग्वेदादिप्रतिपाद्यकर्म- रश्मिद्वारेण प्राप्तस्य रसस्याश्रयतया लब्धमधुव्यपदेशस्यादित्यस्य' इति। ऋगादि- वेहाय कर्मानुष्ठाने च न रसस्यादित्यप्राप्तिः। अत एव 'प्रास्ताहुतिः सम्यक्' इति दप्रयोगः। अतो मन्त्रा भ्रमराः। तत्र ऋग्यजुस्साममन्त्रभ्रमरचूष्यमाणानि पुष्पाणि ामवेदाः। अथर्वाङ्गिरोदृष्टमन्त्ररूपभ्रमरविषये तु इतिहासपुराणं पुष्पमुक्तम्। तत्र ासपुराणवत् इतिहासादिप्रधानकाण्डवेदब्राह्मणमपीति ग्राह्यम्। पञ्चमास्तु गुह्यादेशाः। ह्माख्यं पुष्पञ्च किमिति विचारे ब्रह्म प्रणव इति शाङ्करम्। तत्र प्रणवपूर्वककर्मनिष्पाद्याः । अपीति विशेषाभावात् ब्रह्मशब्देन, परेण ब्रह्मणा व्यूहविभवाद्यवतारेषु स्वप्राद्यवस्था- ोषेणोपदिष्टपाञ्चरात्रादितन्मूलभूतैकायनाद्यनन्तवेदात्मकशब्दब्रह्मग्रहणं युक्तमिति तदुप- दाराधनकर्माणि पुष्पाणि। तत्रोपयुज्यमाना विशेषमन्त्रा वैदिकाः तान्त्रिकाश्च गुह्या- । युक्तम्। अस्तु वा ऋग्वेदाद्यन्तर्गतब्रह्मपरोपनिषद्भागानामपि ब्रह्मपदविवक्षितत्वम्। ञ्चविधामृतरसाश्रयमधु असावादित्य इति भावयित्वा तत्रैकैकामृतं वस्वादितत्तदेकैकदेव- ्मानं भावयेत्। तत्रैकैकामृतविषयेऽपि, 'य एवमेतदमृतं वेदे'ति पृथक्पृथक् विदि- ्णात् वस्वाद्यैकैकदेवगणभुज्यमानैकैकामृतमात्रोपासनमेकैकफलोद्देशेन पृथक्पृथक् कर्तुं ति वा मन्यताम्; सर्वोपासनसमाहारमेव स्वीकृत्य प्रत्येकविदिश्रवणं तत्क्रतुन्यायेन तस्य ात् फलमिति ज्ञापनार्थमिति वा निरूप्यताम्। अवशिष्टमुपरिष्टात्।

मरीचयः। जलाकर्षणकारित्वावस्थाभाजः किरणाः मरीचिपदव्यपदेश्याः। **अमृताः**। ं हविरप्यमृतपदार्थः।

ता वा एता ऋच एतमृग्वेदमभ्यतपन्; तस्याभितप्तस्य य
इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यँ रसोऽजायत ॥ ३ ॥

तद् व्यक्षरत्। तदादित्यमभितोऽश्रयत्। तद्वा एतत्, यदे
त्यस्य रोहितँ रूपम् ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः

३—२.

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयः, ता एवास्य दक्षिणा मधु
यजूँष्येव मधुकृतः; यजुर्वेद एव पुष्पम्; ता अमृता आपः ॥ १

तानि वा एतानि यजूँषि एतं यजुर्वेदमभ्यतपन्; तस्याभि
यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यँ रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद् व्यक्षरत्। तदादित्यमभितोऽश्रयत्। तद्वा एतद्, यदेत
त्यस्य शुक्लँ रूपम् ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्याये द्वितीयः खण्डः

ता वा एता ऋच एतमृग्वेदमभ्यतपन्। ता वा एता ऋचः ऋ
भ्रमरस्थानीयाः, पुष्पेभ्यो रसमाददाना भ्रमरा इव, एतदृग्वेदविहितं कर्म पु
नीयमभ्यतपन् अभितापं कृतवत्य[1] इव। तस्य—अजायत। यशस्तेजइन्
र्यान्नाद्यलक्षणो रसोऽजायतेत्यर्थः। ऋग्भिर्मन्त्रैः स्तोत्रशस्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः
माणं कर्म मधुनिर्वर्तकं सोमाज्यादिरसं मुञ्चति, पुष्पमिव भ्रमरैराचूष्यमाणम्[2]
च यशस्तेजइन्द्रियपाटववीर्यादिलक्षणं फलमुत्पन्नं भवतीत्यर्थः।

तद् व्यक्षरत्। तत् यशआदिलक्षणं फलं व्यक्षरत् विशेषेणा
तदादित्यमभितोऽश्रयत्। गत्वा चादित्यमभितः आश्रितवदित्यर्थः। तद्—
आदित्ये प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानं यद् रोहितरूपम्, तत् कर्मनिर्वर्त्ययशस्तेज
लक्षणफलरूपमित्यर्थः। रोहितरूपे तद्बुद्धिः कर्तव्येति यावत् ॥

1, कृतवन्तः क. 2, आचोष्यमाणम् ख. आचरिष्यमाणं घ

अभ्यतपन्। भ्रमरैराचूषणतापेन हि पुष्पं पारिपाच्य रसो निष्कास्यते। अः
करणादितस्तापः। पुष्पगतद्रवांशस्य रसतापत्तिरिव कर्मोपयुक्तहविर्भागानां यशआ
विवर्तः। क्षरणं स्यन्दनम्। अभित इति। अस्य सर्वत इत्यर्थे सत्यपि प्राग्रश्मिरूपम
निष्पन्नस्य मधुनः प्राग्भागवर्तित्वं युक्तम्, एवं मध्वन्तरस्य पार्श्वान्तरे इत्याकलय्येव
अभितः पार्श्वतः, पूर्वभागं सवितुरिति व्याख्यातम्।

३—३.

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयः, ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः;
व मधुकृतः; सामवेद एव पुष्पम्; ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि सामानि एतँ सामवेदमभ्यतपन्; तस्याभितप्तस्य
। इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद् व्यक्षरत्; तदादित्यमभितोऽश्रयत्; तद्वा एतत्, यदेतदा-
। कृष्णँ रूपम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयः खण्डः

३—४.

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयः, ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्यः; अथ-
। एव मधुकृतः; इतिहासपुराणं पुष्पम्; ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपन्; तस्याभि-
यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यँ रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद् व्यक्षरत्; तदादित्यमभितोऽश्रयत्; तद् वा एतत्, यदे-
त्यस्य परःकृष्णँ रूपम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थः खण्डः

अथ येऽस्य — [1]अथर्वाङ्गिरस एव मधुकृतः। अथर्वणा अङ्गिरसा च
त्राः अथर्वाङ्गिरसः। इतिहासपुराणं पुष्पम्। इतिहासपुराणविहितकर्मसु
रसां मन्त्राणां विनियोगात् ऋग्वेदादिवत् पुष्पत्वोक्ति[2]रिति द्रष्टव्यम्।
-परःकृष्णं रूपम्। परःकृष्णं रूपम् अतिशयित[3]कृष्णरूपमित्यर्थः[4]। ३-४.

. अत्र ख. कोशे, 'अथ येऽस्य दक्षिणारश्मय इत्यादि। सर्वं पूर्ववन्नेयम्।
प्रत्यञ्चो रश्मय इत्यादि। पूर्ववेव' इत्यधिकम्। 2. पुष्पत्वोक्तिस्तेषामिति ख.
कश्चेति ग. 3. अतिशयितं ख. ग. 4. अत्र, 'अन्यत् सर्वं पूर्ववन्नेयम् इति ख.

३—५.

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयः, ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यः, गुह्या आदेशा मधुकृतः, ब्रह्मैव पुष्पम्; ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद् ब्रह्माभ्यतपन्; तस्याभि यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यँ रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद् व्यक्षरत्; तदादित्यमभितोऽश्रयत्; तद्वा एतद्, यदे दित्यस्य मध्येक्षोभत इव ॥ ३ ॥

ते वा एते रसानाँ रसाः; वेदा हि रसाः; तेषामेते रसाः; वा एतान्यमृतानाममृतानि; वेदा ह्यमृताः; तेषामेतान्यमृतानि ॥

इति तृतीयाध्याये पञ्चमः खण्डः

अथ—गुह्या एवादेशाः—। ब्रह्मविषयकोपनिषद्रहस्योपदेशा इत्यः —आदित्यस्य मध्ये क्षोभत इव। समाहितदृष्टिभिर्वीक्ष्यमाणमादित्यमण्डल चलतीव स्फुरतीत्यर्थः ॥

ते वा—अमृतानि। लोकसारभूतवेदादिप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यत्वात् रो दिरूपाणामतिरसत्वम्। तथा[1] इष्टतत्साधनप्रतिपादकतया अमृतेभ्यो वेदेभ्योऽपि हितादिरूपाणां तत्प्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यानामतिभोग्यत्वात् अमृतादप्यमृतत्वमित्यर्थः

अयमत्र निर्गलितार्थः—प्रागाद्यूर्ध्वदेशान्त[2]स्थितरश्मिनाडीतः तत्तद्वे कर्मकुसुमेभ्यः तत्तद्वैदिकमन्त्रमधुकरैरादित्यमण्डलमानीतानि सोमाज्यपयःप्रभृति निष्पन्नानि यशस्तेजो वीर्यमिन्द्रियमित्येवमात्मकानि रोहितं शुक्लं कृष्णं परः मध्येक्षोभत इवेत्युक्तानि रोहितादीनि पञ्चामृतानि आदित्य[3]मध्याश्रितानीति ॥

एषां पञ्चानाममृतानां वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यगणभोग्यत्वम्, [उक्तेन प्रका तदुपासीनानां वसुत्वादिप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिञ्च प्रतिपादयति—

1, वेदेभ्योपीति पदमत्र ख, ग. 2, देशान्तर, ख. 3, त्यमध्या ख

३—६.

द् यत् प्रथमममृतम्, तद् वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन; न वै
न्ति, न पिबन्ति; एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥; त
पमभिसंविशन्ति; एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥
य एतदेवममृतं वेद, वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं
ति; स एतदेव रूपमभिसंविशति; एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

द् यत् प्रथमममृतम्। तद् वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन। अग्नि-
ो रोहितरूपलक्षणं प्रथमममृतमुपजीवन्तीत्यर्थः। उपजीवनं भक्षणमिति शङ्कां
न वै देवा अश्नन्ति, न पिबन्ति। चन्द्रमिवेति भावः। पुनः कथ
मत्यत आह एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति। यशस्तेजआदिलक्षणं रोहितं
करणैरुपलभ्य तृप्यन्तीत्यर्थः। त—विशन्ति। एतदेव रूपमभिलक्ष्य
येति यावत्—संविशन्ति भोगानन्तर[2]मुदासीना भवन्तीत्यर्थः। एत-
ादुद्यन्ति। प्राप्ते भोगकाले इति शेषः। एतस्माद्रूपादिति ल्यब्लोपे
एतद्रूपानुभवमुद्दिश्य उद्यन्ति सोत्साहा भवन्तीत्यर्थः।

य एतदेवममृतं वेद। एवम् अनेन प्रकारेण = वसुतृप्त्याधायक-
त्वलक्षणवसूपजीव्यत्वादिना रोहितामृतं यो वेदेत्यर्थः। वसूनामेव—
ते। तत्क्रतुन्यायेन सः तदुपासीनोऽपि वसुत्वं प्राप्य तथैव भवतीत्यर्थः।
ालमित्यत आह—स याव——पर्येता। आदित्यस्य प्राच्यां दिश्युदयः
स्तमयश्च यावन्तं कालमनुवर्तते, तावन्तं कालं वसूनां यत् आधिपत्यं यत्
संकल्पत्वलक्षणं स्वाराज्यञ्च, तत् पर्येता परितो गन्तेत्यर्थः। ३-६.

अग्निं पुरस्कृत्य क. [2] तृप्ता आसीना भवन्ति. क.

न्द्रमिवेति। एष सोमो राजा (५-१०) इत्युक्तरीत्या चन्द्रभावं प्राप्तं जीवमिवेत्यर्थः।
नां चन्द्रकलापातृत्वमप्यौपचारिकमित्याशयेन एवमुक्तम्।

वैः करणैरुपलभ्येति। गुणवत्ताप्रथारूपशब्दादिनानारूपयशआदिफलानां चक्षुर्मात्र-
ात् यथायथं करणग्रहणाय दृष्ट्वेत्यस्यैवं व्याख्यानम्। दृष्ट्वा तृप्त्यनन्तरमभिसंवेश
पुनरनुभवोपयोगिसात्मीकरणाय। वक्ष्यमाणो वाऽन्न हेतुः।

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता, वसूनामेव ता पत्यँ स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्याये षष्ठः खण्डः

३—७.

अथ यद् द्वितीयममृतम्, तद् रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखे वै देवा अश्नन्ति, न पिबन्ति; एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १
एतदेव रूपमभिसंविशन्ति ; एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥
स य एतदेवममृतं वेद, रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैत दृष्ट्वा तृप्यति ; स एतदेव रूपमभिसंविशति ; एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३
स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता, द्विस्तावत्, द उदेतोत्तरतोऽस्तमेता, रुद्राणामेव तावदाधिपत्यँ स्वाराज्यं पर्येता ।

इति तृतीयाध्याये सप्तमः खण्डः

---

[1]स यावदादित्यः पुरस्तात्— द्विस्तावत्— । पुरस्तादुदयपश्चादस्तम द्विगुणकालं दक्षिणतउदयमुत्तरतोऽस्तमयञ्च कल्पयित्वा श्रुतिर्ब्रवीतीति नात्र कार्या[2] ।

1 अत्र ख. कोशे, 'अथ यद् द्वितीय—इत्यादि । सर्वं पूर्ववद् द्रष्टव्यम्
2. शिष्टं स्पष्टम् ख.

नात्र कथन्तेति । अनेन, अत्र विमर्शनीयं विस्तरभियोपेक्ष्यत इति सूच्यते हि—आदित्यस्य पुरस्तादुदयः पश्चादस्तमयश्चैव प्रसिद्धः, न तु दक्षिणत उदयादि पश्चादुदयादिकमपि वक्ष्यमाणमनुपपन्नम् । एवमादित्योदयास्तमयकालो यावान्, तावतोऽ सोगकालतया तदतिरिक्तादित्यकालस्यैवाभावेन द्विस्तावदिति रुद्रभोगकालस्य वसुभो द्वैगुण्यवर्णनमप्यनुपपन्नम् । एवमुपर्युपरि द्वैगुण्यं वक्ष्यमाणमपि । किञ्च मेरुं परितः वरुणसोमपुरीः प्रकाश्य भ्रमतः आदित्यस्य सर्वत्र तुल्यरूपा गतिरिति दक्षिणोदयोत्तरास्त प्रागुदयादिकालतो द्वैगुण्यमपि दुरुपपादमिति शङ्काः प्रादुर्भवन्ति । अत्र **शाङ्करे**, ' परिहार **आचार्यैः**' इत्यारभ्य, 'अमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्वास इत्यादिना प्रागुदयादिकालाद्यपेक्षया दक्षिणोदयादिकालेषु द्वैगुण्यमुपपादितम् । अत्र नि चार्याः **द्रमिडाचार्या** इति **आनन्दगिरीया**दवगम्यते । तैरनेकत्रोपेक्षितानामप्यस

माचार्याणां ग्रन्थस्य अद्यानुपलम्भात्, अस्फुटत्वाच्च पङ्क्तेः पूर्वापरसंदर्भस्य च, तेषां
ह किंरूप इति दुर्गमम्। अमरावतीस्थितिकालात् द्विगुणकाले यमपुरीस्थितिरित्येव-
याङ्गीकारात् प्रागादिस्थितवस्वाद्यपेक्षया दक्षिणादिस्थितरुद्रादिभोगो द्विगुण इत्येतावत्
ताम्। कथञ्चामरावत्यादेः शीघ्रमुद्वासनियमः। अतस्तत्तद्दूरूहांशकल्पनापेक्षया वरं
ोत्तरास्तमयादिकं तद्द्वैगुण्यञ्च श्रुतौ कल्पितमितीति भाष्ये अपाततः प्रतीयते।
ुद्वासापेक्षया अमरावत्यादितो वस्वादिपदप्राप्तोद्वासो युक्त इत्यपि भाष्याशय इव।
। किञ्चिदह विचार्यते — वसुरुद्रादित्यादयस्तावत् अकृतवैवस्वतमन्वन्तरे वर्तमाना
तत्र वसुपदं प्राप्तस्य एकमन्वन्तरस्थायिनः आकल्पं प्रागुदयप्रत्यगस्तमयप्रवर्तकस्यादि-
तेकाले यावत् फलभोगः कथम्? एवं तद्भोग एव क्षीणायुष, कल्पस्यावसितत्वाद्
श्च कदेति। तत्रैवं समादधुः—उपायान्तरेण वसुभूतस्य मन्वन्तरमात्रस्थायित्वेऽपि
वसुर्भवन् आकल्पस्थायी स्यात्। एकैकामृतमात्रोपासनपक्षे वसुभूतस्य रुद्रादिपदप्रस-
रुद्रादिरूपेण भवन्नपि अनेकैः कल्पैरेव भोगान् अनुभवतु। तावद्विलम्बसहिष्णोरेव
प्रकारादिति॥
तुतः यावदादित्यस्थिति आधिपत्यं पर्येतेत्यनिर्दिश्य, **यावत् उदेताऽस्तमेतेति** निर्देशे
किञ्चिदूह्यम्। तदेवमूह्यते—पूर्वं **दृष्ट्वा तृप्यन्ति, अभिसंविशन्ति, उद्यन्तीति**
भोगो युक्तः। तेन मध्ये औदासीन्यं रोहितादिरूपदर्शनाभावादिति ग्राह्यम्।
ास्य उदयात् प्रभृति अस्तमयं यावदेव भवति, न पश्चादिति सर्वविदितम्। एवञ्च
ाडीनिष्पन्नरसाश्रयं मधु द्रष्टुं पूर्वदिक्प्रान्ते स्थितो वसुः पूर्वदिगवच्छिन्नोदयप्रभृति
र्यन्तमेव पश्येत्। तत्तद्देशस्थितानां जनानां तत्तद्देशोदयदर्शनादर्शनग्रहणेनैवोदयास्तमय
ानुभविकत्वात्। अत एवोक्तम्, **यावत् पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेतेति**। एवं
सामार्जितं मधु पश्यन् रुद्रः तद्दिगवच्छिन्नोदयाद्यस्तमयान्तमेव पश्येदिति **यावद्-
उदेते**त्यादि। अत्र प्राग्दक्षिणादिव्यवहारः अस्मद्दृष्ट्या। उदयास्तमयव्यवहारः वस्वादि-
ृष्टया। एवं तत्तद्दिगवच्छिन्नरश्मिसंपादितमधुदर्शनं तत्रतत्र स्थितेन स्वदेशा-
यकालमारभ्य त्रिंशन्नाडीपर्यन्तं क्रियते, तदनन्तरञ्च तत्तद्दिक्प्रतिदिशि तदस्तमयात्
। पुनः रात्र्यपाये स्वदेशे उदयप्राप्त्या पुनर्दर्शनात् **एतस्माद्रूपादुदेती**त्युच्यते। मेरु-
ामरावत्यादिसर्वदिङ्नगरीषु समवेगं परिभ्रमतश्चादित्यस्य पुरस्तादुदयात् त्रिंशन्नाड्यः
गमे सतीति स एवास्तमयः। दक्षिणदेशोदयात् त्रिंशन्नाड्य उत्तरदिक्संगमकाल इति
स्तमय इत्येवं ग्राह्यम्। एवं तत्तद्दिशिस्थितैरादित्यानुभवश्च **श्रुतप्रकाशिकायां** संगृ-
वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यगणा एकैकं प्रतिदिशमुपरि च स्थित्वा आदित्यं प्रधानमनुभ-
। एवञ्च **यावत् पुरस्तादुदेते**त्यादिवाक्यं न सूर्यस्थितिकालपर्यन्ततदनुभवप्रति-
किन्तु तस्यतस्याह्नि तदनुभवः, न रात्राविन्यर्थदर्शकम्। नन्वादित्यदर्शनस्य रात्राव-
वसुनिष्ठाधिपत्यस्वाराज्ययोः रात्रौ संभवेन, 'यावत् अस्तमेता, तावत्—पर्येते'ति रात्रौ
कथमिति चेत्—वसुभुज्यमानरसाश्रयमधूपासकस्य मध्वनुभवातिरिक्तविलक्षणाधिपत्य-

३—८.

अथ यत् तृतीयममृतम्, तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन न वै देवा अश्नन्ति, न पिबन्ति; एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १
एतदेव रूपमभिसंविशन्ति; एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद, आदित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनै तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति; स एतदेव रूपमभिसंविशति; एतस्माद्रूपादुदे

स यावदादित्यो दक्षिणत उदेता उत्तरतोऽस्तमेता, द्वि पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता, आदित्यानामेव तावदाधिपत्यँ पर्येता ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्याये अष्टमः खण्डः

स्वाराज्यसंबन्धे प्रमाणाभावेन तदुपयोग्याधिपत्यादिरेव तदर्थ इति । किञ्चतु अद्रसु भव इत्येतत्तु गमकान्तरनिर्णेयम् । संवेशानुवृत्तेः पुनरुदयस्य श्रवणादनेकस्मिन् दिन इति सिद्धम् दुदयपश्चादस्तमयमध्यं यावत् वसुभोगकालात्मकम्, द्विस्ता त रुद्रस्य । परन्तु तत उक्तवि दयोत्तरास्तमयमध्यकालात्मकमिति श्रुतिवाक्यार्थः । एवमत्र द्वैगुण्यस्य, तयो रितनभो उत्तरोत्तरद्वैगुण्यस्य श्रुत्या दर्शितत्वात् वसुरुद्रादीनामेकमन्वन्तरस्थायित्वात् तं मन्वन्त त्रिंशदंशात्मना विभज्य एकोंशो वसुभोगकालः, अंशद्वयं रुद्रस्य, अंशचतुष्कमादित्यस्य, मरुत, अंशषोडशकं साध्यस्येति विनियोगो भाव्यः । तत्र यावन्त्यहानि यस्य संभवन्ति तस्याऽऽदित्यानुभवो मधुविद्याफलम् । एवञ्चोपासको वसुपदमात्रकामनयोपासने आ न्यताम्; आंशिकपक्षे वसूनां रुद्राद्युपासनसंभ न सामान्यतो मध्वादित्वस्यैव दित्युक्तेर दिना तत्पक्षायोगे कृत्स्नकामनया कृत्स्न एव वा । फलं तु एवं परिमितमिति न काचिद

एवञ्चास्य भाष्यस्यायमर्थः — पुरस्तादुदयपश्चादस्तमयौ वसुभोगे यावन्तौ इष्टौ, तावदपेक्षया द्विगुणतया रुद्रभोगार्थं दक्षिणोदयादी यथावत् परिकल्प्यै फलं ब्रवीतीति नात्र काचिदनुपपत्तिरिति । नन्वयमुपासको वस्वादिरेव वा वस्वादिस वेति चेत् — स विचार उपरि भाष्य एव भविष्यति । साक्षाद् वसुत्वे तत्फलमनुभूय रु प्रस्थितौ मध्य एवान्यो वसुत्वेन कल्प्यते । वसुसमानभोगत्वे तु न किञ्चित् । सर्वमपि र भगवतः सुकरम् । वस्तुतः प्रधानभूतानां वस्वादीनामष्टत्वादिना संख्याततत्वेऽपि तद अन्येऽपि वस्वादिव्यपदेशभाजः स्युरेव । यथा, 'एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वरा स्त्वेकं समाम्नातं रुद्राणाममितौजसाम्' (वि. पु. १–१५.) इति । माध्वास्तु, 'यः दुदयपश्चादस्तमयात्मको वसुभोगकालः स दक्षिणोदयादिकालापेक्षया द्विरावृत्त, एव उत्तरोत्तरस्मात् द्विगुण' इति व्युत्क्रमेण योजयन्ति; अखिलमपि फलकालमेकस्मि घटयन्तीत्यलं बहुना ।

३—९.

अथ यच्चतुर्थममृतम्, तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन; न वै
ऽश्नन्ति, न पिबन्ति; एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥; त एत-
मभिसंविशन्ति; एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥
स य एतदेवममृतं वेद, मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवा-
ृ तृप्यति; स एतदेव रूपमभिसंविशति; एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥
स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता, द्विस्तावत्, उत्तरत
दक्षिणतोऽस्तमेता, मरुतामेव तावदाधिपत्यँ स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्याये नवमः खण्डः

३—१०.

अथ यत् पञ्चमममृतम्, तत् साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन,
ना अश्नन्ति, न पिबन्ति; एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥; त
रूपमभिसंविशन्ति; एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥
स य एतदेवममृतं वेद, साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदे-
ष्ट्वा तृप्यति; स एतदेव रूपमभिसंविशति; एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥
स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता, द्विस्तावत्, ऊर्ध्वं
र्वागस्तमेता, साध्यानामेव तावदाधिपत्यँ स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्याये दशमः खण्डः

---

[1]एवं वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यगणभोग्यरोहितादिपञ्चरूपात्मकपञ्चामृताश्रय देव-
पेत ज्योतिर्मण्डलाख्यरूपयुक्तस्य उदयास्तमयादिकृत्यविशिष्टस्य आदित्यनाम-

ख. कोशे अथयच्चतुर्थमित्यादि । पूर्ववत् । अथ यत् पञ्चममित्यादि । सर्वं समानम् इति ।

र्ध्वं उदेताऽर्वागस्तमेतेति । वस्वादीनां प्रागादिदिक्षु स्थितानां स्वस्वदिशि समीपे
प्राथमिकदर्शनम् तदा तदुदयप्रतीतिवत्, उपरिस्थितानां साध्यानामूर्ध्वस्वदेशसमी-
ृ प्राक् केनापि कारणेन नियमेन सूर्यस्यादर्शने सति समीपदेश एव चेत् प्रथमं तद्दर्शनम्,
मेव तदुदयो भवति, अथ तदूर्ध्वदेशाद्दूरतो गते अर्वागस्तमयप्रतीतिः । तथाच
गकालः उत्तरोदयदक्षिणास्तमयान्तरालात्मको यावानध्यवसितः, तावानेव द्विगुणीकृतः
र्वागस्तमयान्तरालेषु यावत्सु आवर्तितेषु सिध्यति, तावान् साध्यानां भोगकाल इति ।

:

३—११.

अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेता, एकल एव मध्ये स्

कस्य आदित्यशरीरककार्यावस्थब्रह्मण उपासनमुपदिश्य, नामरूपकृत्यादिरहित वस्थादित्यजीवशरीरकब्रह्मोपासनं दर्शयति **अथ तत ऊर्ध्वं** —। अथ वसुरूपस्य कलस्य समाप्त्यनन्तरं **तत ऊर्ध्वं उदेत्य** उदयास्तमयाभ्यां महादूर्ध्वं उदेत्य-उदयास्तमयकृत्य [प्रयुक्त] प्राण्यनुग्रहरहित इत्यर्थः—**नैवोदे** स्थाता । उदयास्तमयशून्यः एकस्वभाव एव उदासीनतया वर्तत इत्यर्थः ।

अथ तत ऊर्ध्वं इति । ननु किमिति कार्यावस्थादित्यपरतयैवेदं वाक्यमपि न यं अत्र **मध्ये स्थाता**ति गतिनिवृत्तिवाचिस्थाधातुप्रयोगेण' आदित्यस्य वस्तुतो भ्रमणमेव उदयास्तमयवर्णनं प्रातीतिकमात्रम्'इति पक्षस्यात्र वर्णनप्रतीतेः । यद्वा तद्भ्रमणपक्षस्यैव कत्वेऽप्येवमर्थः सुवचः । यौ खलूदयास्तमयौ नाना प्रागुक्तौ, तौ परिभ्रमतः कार्यावस्थस स्यैव वस्तुनो न स्तः इति । तदुक्तं विष्णुपुराणे, 'दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यव 'नैवास्तमय(न)मर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमयाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः' (इति । तदयं श्रुत्यर्थः—**तत ऊर्ध्वः** तत्तद्दिगूर्ध्वप्रदेशावच्छिन्नः **उदेत्य** उपर्यागत्य एक **मध्ये** दिवसस्य मध्ये स्थाता (सर्वदा यत्र क्वापि देशे मध्याह्न इव दीप्यमानतया विरदि ष्णत्वादि विना सदा तिग्मसहस्ररश्मित्वरूपैकस्वभाव एवेति यावत्) । नोदेति, नास्तमे वस्तुत इति । अत्रोच्यते—एवं तर्हि तदुपबृंहणानुसारादेवमेव कस्मान्न श्रुत्यर्थ इष्यते, तत्रैव (२-११), 'नोदेता नास्तमेता च कदाचिच्छक्तिरूपधृत् । विष्णुर्विष्णोः पृथक् तस् सप्तविधोऽप्यय 'मिति । अत्र हि **नोदेता नास्तमेते**ति सम्यगियं श्रुतिः प्रत्यभिज्ञ तदयं श्रुत्यर्थः—य एतावदुदयास्तमयशाली आदित्यो वर्णितः, तत **ऊर्ध्वं परमपदे** परवासुदेवो विष्णुरादित्यादुत्कृष्टः तत इहाविर्भूतः आदित्यमण्डलगतादित्यतत्परिकरवत् प्र मागमानायौ न प्राप्नोति, किन्त्वेकल एव सर्वदा आदित्यमण्डलेऽवतिष्ठत इति । आदर्तु यमर्थः; मधुविद्यायाः संप्रति साक्षाद् भगवद्विषयकतया ब्रह्मविद्यात्वस्याऽऽञ्जस्येन संपत्ते च श्रीभाष्यविरोधोऽपि । तत्र, 'आदित्यान्तरात्मतयाऽवस्थितं कारणावस्थमेव ब्रह्म' इत्येत तात्पर्यात । आदित्यमण्डलान्तर्वर्ती हिरण्मयः पुरुषः कारणावस्थः ; तदधिष्ठितः तच्छक्त्याप्या आदित्यस्तं प्रति कार्य एवेति प्राक् कार्यावस्थादित्य उक्त इति सुनिर्वहत्वादिति ॥ अस्तु त श्रुत्यर्थः, किमिति सृष्टिप्रागवस्थादित्यजीवपरतया मुख्यवस्थजीवपरतया वा व्याख्यानमिति पूर्वं यद्रूपौ उदयास्तमयौ प्रस्तुतौ, तद्रूपयोरेव तयोरिह **नोदेता नास्तमेते**ति निषेधप्रति सति संभवे स्वीकर्तुं युक्तम्; न त्वनुपस्थितयोरन्यादृशयोः । प्रस्तुतौ च दर्शनविशेषरू दर्शनविसहपोऽस्तमयश्च । तन्निषेधश्च तादृशादित्यजीवपरतयामेवेत्याशयादित्यलमधिके

ोकः —

अत्र हि भाष्ये, [भाष्ये, 'अत्र हि ?] 'कार्यकारणावस्थब्रह्मोपासनं विधि-
ासौ वा आदित्यो देवमधु इत्यारभ्य, अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य इत्यतः
ादित्यवस्वादिकार्यविशेषावस्थं ब्रह्म उपास्यमुपदिश्यते । अथ तत ऊर्ध्व
ादिना आदित्यान्तरात्मतयाऽवस्थितं कारणावस्थमेव ब्रह्मोपदिश्यते' इत्यु-
तत्र अथततऊर्ध्वउदेत्येत्यस्य मुक्तावस्थादित्यान्तर्यामिब्रह्मोपासनपरत्वे
ादिस्वारस्यात् कारणावस्थमिति भाष्यस्य अकार्यावस्थं, मुक्त्यवस्थमित्यर्थ
ः। न तु आदित्यभावप्राप्तिपूर्वावस्था। व्यासार्यैस्तु — भाष्यस्वारस्य-
। आदित्यनामरूपभाक्त्वावस्थापूर्वभाव्यवस्थैव अथततऊर्ध्वउदेत्येत्यादिसंद-
ोऽभिधस इति वर्णितम्। तेषामयमाशयः --- अथशब्दो न निर्दिष्टानन्त-
अपितु [1]अर्थान्तरप्रस्तावार्थः। 'अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेता
व मध्ये स्थाता' इत्यस्यापि उदयास्तमयतत्कार्यशून्यत्वमर्थः[2]। तच्चाऽऽदित्य-
वस्थायां कल्पादौ संभवतीति।

तदेष श्लोकः। तत् तस्मिन् विषये देवान् प्रति केनचित् योगिना गीतः

. कारणावस्थालक्षणगुणान्तरप्रस्तावार्थः क. उपासनान्तरप्रस्तावार्थः घ. ग. 2. ख.
. 'शून्यत्वमर्थः' इति। क कोशे तु 'शून्यत्वमात्रमर्थः। न तु ततउदेत्येतत्स्वारस्य-
ग्यम्' क.।

ाथशब्दादिस्वारस्यादिति। अथशब्दस्य पूर्वोक्तानन्तर्यं मुख्यार्थः। पूर्वसंदर्भे च
उदयास्तमयमध्ये देवगणानां तदनुभव उक्तः। एवञ्च स्वकर्तव्यदेवादिप्राणिजातानुग्रहा-
ध्यर्थस्यैव लाभात्, आदित्यावस्थाप्रागभावावस्थाग्रहणे तदानन्तर्यं दुर्घटम्। एवं ऊर्ध्व
े पदस्वारस्यमपि प्राणिजातानुग्रहोत्तरकालग्रहणे। ऊर्ध्वं प्रागिति पदयोर्मध्ये ऊर्ध्वपद-
ाउत्तरार्थे प्रागित्यस्य पूर्वकालरूपार्थे च प्रयोगस्य व्यवस्थितत्वात्। श्रुतप्रकाशिकारीतौ
णावस्थमिति भाष्यपदस्वारस्येऽपि नैतच्छ्रुतिस्वारस्यम्। स्वपक्षे च नातीव भाष्यस्वा-
ः। मुक्तेरात्यन्तिकलयरूपत्वात्, लयस्य च स्वकारणे एव वक्तव्यत्वात्, मुक्त्यवस्थं ब्रह्म
कारणावस्थतया सुवचमिति। अन्यथा मुक्त्यतिरिक्तावस्थाग्रहणे तस्या अनित्यत्वेन एक-
ारस्याच्च। अत एवास्मद्भाष्यानुसारिणि श्रीकण्ठभाष्ये कारणावस्थपदसद्भावेऽपि मुक्तविषय-
ाप्यदीक्षितयोजना। शून्यत्वमिति। उदयास्तमयध्वंसरूपार्थो न ग्राह्यः; किन्तु
तस्तदभाव। स च प्राक्कालेऽपि सुवच इति भावः। देवान् प्रति इति। अस्य
ानस्य देवातिरिक्तं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रवृत्तत्वे देवा इति संबोधनं क्लिष्टं नेयं

न वै तत्र स[1] निम्लोच नोदियाय कदाचन ।
देवास्तेनाहँ सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणा ॥ इति ।

न ह वा अस्मा उदेति, न निम्लोचति । सकृद्दिवा हैवास्मै य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ २ ॥

तद्धैतत् ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजा॰

1. न निम्लोच शां॰ न निम्लोचो मा॰

श्लोकः । उच्यत इति शेषः । न वै — ब्रह्मणेति । हे देवाः ! तत्र आदित्यभावमुक्तिकाले सः मुक्तादित्यान्तर्यामी परमात्मा न निम्लोच नास्त नोदियाय नोदितश्च । तेन सत्येन[1] वचनेन, ब्रह्मणाऽहं मा विराधिषि[2] न गच्छामि, अप्राप्तिं न गच्छामीति यावत्[3] । निम्लोचेति छान्दसो द्विर्वचना॰

न ह — वेद । य एतां मधुविद्यारूपां ब्रह्मोपनिषदं ब्रह्मविद्यां अनुतिष्ठति, अस्मै[4] ब्रह्मविदे आदित्यो नोदेति, नास्तमेति । आदित्योदय शाभ्यां न किञ्चित् तस्य प्रयोजनमित्यर्थः । कुत इत्यत आह सकृद् — ब्रह्मविदे सकृद् दिवैव भवति । सकृदुदितमहरेव भवति । सदैवाहर्भवतीत्य संततं सर्वविषयकसाक्षात्कारोऽस्य भवतीत्यर्थः ।

मधुविद्यासंप्रदायमाह — तद्धैतत् — प्रजाभ्यः । तद् ह एतत्

1. सत्येन वचनेन क. ख. । क. कोशे, 'यद्यसत्यं मयोक्तं स्यात्, तर्हि न प्राप्नुयामिति भावः' इत्यप्यधिकम् । वचनेनेत्येतत्स्थाने 'निर्विकारेण' इति सत्यशब्दा॰ ब्रह्मविशेषणं ग. घ. कोशयोः । 3. विरोधं न गच्छामीति यावत् ख. ग. 4. तस्मै

स्यादिति तादृशशाङ्करमार्गे उपेक्षितः । शाङ्करे, न निम्लोचेति पाठः । न वै तत्रेति पृ कृयम् । तद्विवरणं न निम्लोचेत्यादि । निम्लोच—निमुम्लोच । ननु सूर्यस्य सर्वथैवाभावा कार एव स्यात् ; कथमहरेव सर्वदेत्यत्र सकृद्दिवाशब्दतात्पर्यार्थमाह संततमित्यादि उदयास्तमयपदयोर्दर्शनादर्शनपरत्ववत् दिवापदमपि दर्शनपरमेव । तत्र सूर्योदयादिशब्दः दर्शनादिपरः । दिवाशब्दश्च पदान्तरासमभिव्याहारादविशेषात् सर्वदर्शनपर इति ॰

द्वैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥
दं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् , प्रणाय्याय वाऽन्ते-
॥ ५ ॥; नान्यस्मै कस्मै चन ; यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृ-
स्य पूर्णां दद्यात् , एतदेव ततो भूय इति एतदेव ततो भूय इति ।

इति तृतीयाध्याये एकादशः खण्डः

र्थः ।[1] तद्धैतत् — ब्रह्म प्रोवाच । तद्धैतत् ब्रह्म उद्दालकाय पिता
। इदं — वासिने । तस्माद्धेतोः इदं ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय वा
प्रणाय्याय योग्याय शिष्याय वा प्रब्रूयादित्यर्थः । 'प्रणाय्योऽसंमतौ'
ामार्थे प्रणाय्यशब्दस्य निपातितत्वात् । नान्यस्मै कस्मैचन । उक्तपुत्र-
रिक्ताय कस्मैचिदपि न ब्रूयादित्यन्वयः । यद्यपि — इति । अद्भिः
ां समुद्रावृतां भोगोपकरणैः पूर्णामिमां पृथिवीं यद्यपि अस्मै = आचार्याय
तदपेक्षयाऽप्येतद्विज्ञानमेवाधिकम् । नैतस्यानुरूपो निष्क्रयोऽस्तीत्यर्थः ।
— । द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था ॥

तत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते — समन्वयाध्याये—
१) — मधुविद्यायाः वस्वादिगणभोग्यरोहितरूपादिपञ्चामृताश्रयादित्योपासना-
अस्यां विद्यायां वस्वादीनां नाधिकारः संभवति ; उपास्योपासकभावस्यै-
त्वात् । न हि एकस्यैव प्रीणनीयत्वं प्रीणयितृत्वञ्च संभवति । वसूनामेवैको
ना वसुत्वादिप्राप्तेरेव मधुविद्याफलत्वेन वस्वादीनामेव सतां वस्वादित्व[3]·
ाया असंभवाच्चार्थित्वाद्यसंभवात्[4] । 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्हो-

ख. एतदुपरि, 'ब्रह्मा चतुर्मुखः । प्रजापतये दक्षाय । मनवे स्वायम्भुवाय' इति ।
र्थ. ख. 3. वस्वादित्व क. ख. 4. भवाच्च ग. घ.

ह्म मधुविज्ञानविषयं प्रजाभिरधिगतं ब्रह्म । पिता अरुणः ।
दित्योपासनारूपतयेति । तावन्मात्रोपासनरूपतयेत्यर्थः । ब्रह्मविद्यात्वाभावादिति
ादिभिरादित्यांशस्य भुज्यमानत्वेऽपि तदन्तःस्थब्रह्मणो भुज्यमानत्वाभावात् 'आदित्यो
इत्यत्रादित्यपदं न ब्रह्मपरम् । एवं, 'तद्रुसव उपजीवन्ति 'त्याद्युक्तोपजीवनकर्तृत्वस्य
वेन वस्वादिपदमपि शुद्धवस्वादिपरमेवेति भावः । ब्रह्मणोऽनुपास्यत्वे, 'सकृद्दिवा

पासतेऽमृतम्' इति परब्रह्मव्यतिरिक्तस्य देवोपास्यत्वनिषेधेन ज्यो[ति]ब्रह्मण्येवोपासन[1]सद्भावावगमाच्च मधुविद्यादिषु नाधिकार इति, "मध्व[ा]दिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः", "ज्योतिषि भावाच्च" इति सूत्राभ्यां पूर्वप[क्षे कृते] "भावं तु बादरायणोऽस्ति हि" इति सूत्रेण सिद्धान्तः कृतः।

अस्यायमर्थः — अधिकारस्य सद्भावं बादरायण आचार्यो मन्यते। तेषामप्यर्थित्वादिसंभव इति। अयमाशयः — न हीयं विद्या वस्वादि[मात्र]पर्यवसिता; अपितु तच्छरीरकपरमात्मपर्यन्ता। वस्वादीनामेव सतां स्व[शरीरक]परमात्मोपासनं [2]संभवत्येव। न चोपास्यप्रतिपादकवस्वादिशब्दानां ब्र[ह्मपरत्वे] प्रमाणाभावः; उपसंहारे, "ब्रह्मोपनिषदं वेद" इति श्रवणात्। वस[्वादीनां] सतां कल्पान्तरे वसुत्वा[3]दिप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तेरुद्देश्यत्वसंभवाच्च। लोके [...] सतां जन्मान्तरेऽपि पुत्रित्वेप्साया दर्शनात्।

1. पासनासद्भाव क. पासनसंभव ख. 2. भवत्येव ग. 3. वस्वादि क

हैवास्मै भवती'ति मुक्तिफलश्रवणं कथमिति चेत्—वस्वादिपदप्राप्त्यनन्तरं तत्रोपा[स]मानस्य तत् फलमिति क्रममुक्तिपरं तत्। यद्वा आदित्योपासनादादित्यसायुज्यं प्राप्तस्य [मध्य]लमध्य एव च स्थितस्य तददर्शनाभावात् सर्वदा दिवैवेत्यर्थसंभवाच्च मोक्षरूपक्रियार्थपरत[्वं] पूर्वपक्षाशयः स्यात्। ननु वस्वादिमात्रोपासने वस्वादिपदमपि दुर्लभम् — फलप्रा[प्तिका]ले मन्वन्तरे उपासितवस्वादेर्दातुरभावात् इति चेन्न—वस्वादिभोगसाम्यस्यैव फलत्वेनान्त[र्म]न्तरे तैस्तत्प्रदानसंभवात्। वस्वादित्वस्यैव फलत्वेऽपि, 'इन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमे[कादशकपालं] निरवपन्महाव्रीहीणाम्; ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत्' इत्येवमिन्द्रायुद्दे[शेन] इन्द्रादिपदप्राप्तेः श्रुततया तद्वत् वचनबलात् सत्रोपपत्तेः। फलस्य भगवदधीनत्वेऽपि तदर्थं वस्वाद्याराधनमिति। अतो वस्वादिप्रीतिरिहोद्देश्यम्। न च उपसंहारे ब्रह्मोपनि[षदिति] ब्रह्मविद्यात्वं श्रूयत इति वाच्यम्। प्रथमप्रतीतवस्वादिमात्रोपासनतया मनुष्यादिविषय[त्वेन] लब्धावकाशत्वेन तत्र ब्रह्मपदस्य वेदपरत्वादिति पूर्वपक्ष्याशयः। सिद्धान्त्याशयस्तु [ब्रह्मोपनिषद]मित्यत्र ब्रह्मपदस्य वेदपरत्वे तद्वैयर्थ्यात्, 'मा विराधिषि ब्रह्मणा' 'ब्रह्म प्रोवाच' [इत्या]द्यस्य ब्रह्मपदस्य मुख्यार्थग्रहणौचित्यात् उपासनस्य ब्रह्मविषयकत्वे अवगते, वस्तुतः फलस्य साक्षात् परम्परया वा परब्रह्मप्रीत्यधीनतया तस्यैतदुपासनाराध्यत्वावगमेन आदि[त्यादि]पदमविशेषात् विशिष्टवाचि। देवमधुत्वोपजीवितृत्वादिकं तु विशेष्ये बाधाद्विशे[षणे] प्रतर्दनविद्यादिष्विवेति।

ननु वस्वादिपञ्चगणोपजीव्यरोहितादिपञ्चरूपात्मकपञ्चामृताश्रयादित्यमधूपा-
सुविद्यायाः, तस्याश्च विद्यायामादित्यस्यैवोपास्यतया आदित्यस्य तद्विद्याधि-
ऽपि वस्वादीनां कथमनधिकारशङ्का। न ह्यस्यां विद्यायां वस्वादीनामुपा-
अपितु तद्भोग्यादित्यस्यैव। भाष्यकृता, "मधुविद्यायामृग्वेदादिप्रतिपा-
द्यस्य रश्मिद्वारेण प्राप्तस्य रसस्याश्रयतया लब्धमधुव्यपदेशस्यादित्यस्यां-
वादिभिर्भुज्यमानानामुपास्यत्वम्" इति पूर्वपक्षे, "वस्वादिभोग्यभूतादि-
विधीयमानमुपासनं तदवस्थस्यैव ब्रह्मण इत्यवगम्यते" इति सिद्धान्ते
। न हि स्वोपासनवत् स्वोपजीव्यत्वेनान्यस्योपासनं विरुद्धम्; तथासति
नोच्छेदप्रसङ्गात्। सर्वेष्वप्युपासनेषु उपास्यगतस्वोपाजीव्यत्वस्वसेव्यत्वस्वा-
न्तर्यामित्वादीनामनुसंधेयत्वात्। ततश्च वसूनामेव सतां स्वोपजीव्यपञ्चा-
दित्यविषयमधुविद्यानुष्ठानसंभवात् कुतोऽनधिकारशङ्केति चेत्—
उच्यते। 'वसूनामेवैको भूत्वे'त्यादिना वसुत्वादिप्राप्तेः फलत्वेन[1] कीर्तनेन
यां तत्क्रतुन्यायेन वस्वादीनामुपास्यत्वस्याप्यभ्युपगन्तव्यत्वात्। "अथ तत
देत्येत्यतः प्राक् आदित्यवस्वादिकार्यविशेषावस्थं ब्रह्म उपास्यमुपदिश्यते।
ऊर्ध्व उदेत्येत्यादिना आदित्यान्तरात्मतयाऽवस्थितं कारणावस्थं ब्रह्म उपा-
स्यत" इति कार्यावस्थोपासनदशायामादित्यवत्[2] वस्वादीनामप्यविशेषेणो-
भाषितत्वात्, "अस्ति ह्यादित्यवस्वादीनामपि स्वावस्थब्रह्मोपासनेन वस्वा-
पूर्वकब्रह्मप्राप्सासंभवः" इति आदित्यस्य वस्वादीनाञ्च तुल्यत्वस्य भाषित-
धुविद्याया आदित्योपासनत्व पञ्चामृतोपासनत्व वस्वाद्युपासनत्वरूपाकारत्रय-
पूर्वपक्षोत्थित्यनुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम्।

ननु वस्ववस्थस्य ब्रह्मण उपास्यत्वसंभवेऽपि तद्रसम् उपजीवन्तीति
उपजीवितृत्वलक्षणं भोक्तृत्वं न ब्रह्मणः संभवतीति चेन्न — उपजीवितृत्व-

1. फलत्वादिकीर्तनेन ख. फलत्वेन कीर्तितत्वेन घ. 2. अयं घ. पाठः। क. ग. आदित्यवस्वादीनामविशेषेणेति। ख. कोशे तु आदित्यवदित्यारभ्य भाषितत्वाच्चेत्येतत्स्थाने, 'आदित्यवत् वस्वादीनाञ्च तुल्यत्वस्य भाषितत्वाच्च' इत्येव।

प्तस्यापि फलस्य पुनःप्रेप्साया आनुभविकत्वात्, स्वस्य वस्वादेः रुद्रादिभावानुभाव्यफलान्त-
स्वानाराध्यत्वमेव पूर्वपक्षे मुख्ययुक्तिः, न फलस्य प्राप्तत्वमित्याशयेन शङ्कते नन्विति।

स्यापि सद्वारकतया तत्र संभवात्। नन्वेवं, तद्वसव उपजीवन्तीत्यत्र वसुश
तदन्तर्यामिपरत्वे वसूनामेवैकोभूत्वेत्यत्रापि वसुशब्दस्य [1]वस्ववस्थब्रह्मपरत्वं
न च तद् युक्तम्; न ह्युपासकस्य[2] जीवस्य कल्पान्तरे वसुत्वप्राप्तिलक्षणसंसार
वस्ववस्थब्रह्मभावोक्तिः संगच्छत इति चेन्न—'वसूनामेवैकोभूत्वे'त्यत्र य
बाधकाभावेन, ब्रह्मपरत्वे बाधकसद्भावेन[3] च यथाश्रुतार्थस्यैवोपपन्नत्वादित्यलमति

ननु, 'वसूनामेवैको भूत्वा', 'सकृद्दिवा हैवास्मै भवति' इति वाक्
नुसारेणानया विद्यया कल्पान्तरे कञ्चित् कालं वसुभावं प्राप्य पश्चाद् ब्रह्म
तीत्यभ्युपगमो न युक्तः। तथासति इदानीं मधुविद्योपासकानां प्रायण
फलप्राप्तिर्न स्यात्। कल्पान्तरभावित्वात् वसुत्वस्य। न च स विलम्बः
एवेति वाच्यम्—कल्पान्तरेऽपि वस्वादिभावप्रापकमधुविद्यानिष्ठानां तत्प्राप
न्तरनिष्ठानाञ्चानन्तानां संभवेन सर्वेषां[4] युगपद्वस्वादिभावे वसुगताष्टत्वसंख्या
प्रसङ्गेन, 'वसुत्वप्रापककर्मनिष्ठानामनन्तानां मध्ये विपाकानुसारेण केषाञ्चित्
रकल्पमध्ये वसुत्वादिप्राप्तिर्भवति; केषाञ्चित् अनुष्ठितमधुविद्यानामपि सहस्र
प्रतीक्षणमप्यस्ति' इत्यभ्युपगन्तव्यम्। न हीदृशः कश्चिन्मुमुक्षुर्भवति। सहस्र
पर्यन्तविलम्बमभ्युपगच्छतः कथं मुमुक्षुता? हैरण्यगर्भान्तसकलभोगविरक्तिपूर्वक
नन्दप्रेप्सालक्षणमुमुक्षाशाली हि ब्रह्मविद्यायामधिकरोति; [5]वस्वादिपदाभिल
कथं मुमुक्षुता; कथं[6] ब्रह्मविद्याधिकार इति चेत्—

सत्यम्। ब्रह्मानन्दैकप्रेप्सुरेव मुमुक्षुः। अथापि यथा देहावसानकाले
नन्दैकप्रेप्सा मुमुक्षा, एवम्, 'वसुत्वावसाने ब्रह्मैव प्राप्नवानि' इति प्रेप्

1 ख. ग. कोशयो. वस्वव[स्थे]ति न। 2. उपासकस्यापि ग. 3. यथाश्रुते
भावेन ब्रह्मपरत्वे बाधकसंभवेन ख 4. सर्वेषाञ्च ख. 5 ततश्च वस्वादि ख. 6 कथं

यथाश्रुते बाधकाभावेनेति। तस्य वाक्यस्य फलपरत्वेनोपासनाकारसमर्पकत्वाभ
निवेशाभावादिति भावः। **ब्रह्मपरत्वे बाधकं** षष्ठीबहुवचनोक्तं बहुत्वं निर्धारणञ्च भा. प्र
न्यायरक्षामणि शिवार्कमणिदीपिकोक्तमालोच्य तत्रास्माकं हेयोपादेयवि
विस्तरं करोति **ननु वसूना**मित्यादिना। **कर्मनिष्ठाना**मिति। **कर्म** मधुविद्याऽपि अन्यद

प्रेप्सा भवत्येव । शास्त्रबलाच्चेदृशविलम्बसहिष्णवोऽप्यधिकारिणः सन्ती-
त्यम् । तत्र च प्रारब्धवैचित्र्यमेव नियामकम् । अत एव—

'याथातथ्यं स्वपरनियतं यच्च दिव्यं पदं तत् ।
काराकल्पं वपुरपि विदन् कस्तितिक्षेत बन्धम् ॥'

॥ विवेकिनः कथं विलम्बसहिष्णुता—इत्यप्यपास्तम् । प्रारब्धमहिम्ना सर्वस्या-
।

स्तुतस्तु, 'भ्रातॄणां मध्ये त्वमेकः' इति लौकिकोक्तेः भ्रातृभोगसाम्याभि-
, 'वसूनामेवैको भूत्वे' त्यस्य', 'किञ्चित्कालमानुषङ्गिकवस्वादिभोग-
्य तेन पथा परं ज्योतिरुपसंपद्यत' इत्यभिप्रायत्वात् तादृशभोगसाम्यस्य च
नन्तरमेव संभवान्नानुपपत्तिरित्यप्याहुः ॥

(२) ननु वस्वादिदेवतानां विग्रहाभावेनोपासनसामर्थ्यासंभवात् कथमुपासनाधि-
। हि देवादीनां शरीरवत्त्वे प्रमाणमुपलभ्यते । न तावत् प्रत्यक्षानुमाने ;
गोचरत्वात् । नापि, 'वज्रहस्तः पुरन्दरः', 'तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छत्'
प्रामाण्यम् ; मन्त्रार्थवादानामनुष्ठेयार्थस्मृति—स्तुतिप्रयोजनकतया विग्रहादौ
वेन तात्पर्याविषये शब्दस्याप्रामाण्यात् । अन्यथा श्वेतवर्णरजककर्तृकवस्त्र-

इत्यस्य च वाक्यस्य स्व.

रब्धमहिम्नेति । उक्तं हीदमप्याचार्यैः, 'नियत्या वैयात्यं नियमयितुमेवं प्रभवति'
त्यप्याहुरिति । शिखामणिदीपिकायां 'वस्वादिभोगसाम्यं पूर्वपक्ष्यभिमतम् ; वस्वादि-
द्धान्त्यभिमतम्' इति व्यवस्थाकरणममूलमनपेक्षितश्चेतीह दर्शितं भवति । वस्वादि-
ऽपि पूर्वपक्षसंभवस्य प्राग् दर्शितत्वात् । मधुविद्याया अंशतोऽनुष्ठाने मानाभावेन एत-
त्र वसुरुद्रादित्यभावप्राप्तेरुत्तरोत्तरद्विगुणकालानुभाव्यायाः फलत्वेन तावल्लाभस्य वस्वादि-
पक्ष एवैकस्मिन् कल्पे स्वरसत्वात् । 'अहैव भवती'तिवत् 'वसूनामेक एव भवती'
हाच्च । अत्र किञ्चित्कालमानुषङ्गिकेत्यनेन एतन्मन्वन्तरात् प्राक् मधुविद्यानिष्ठो
स्मिन् पूर्णकालं फलमनुभवति यथा, तथा एतन्मन्वन्तरमध्ये एतन्निष्ठः अत्र मन्वन्तरे
कालोऽवशिष्टः, तावति काले पूर्ववदेकत्रिंशदंशात्मना विभक्ते सर्वमवान्तरं फलमनुभूय
तदिदमपूर्णत्वं न तदनिष्टम्, तथा ज्ञात्वैव तेन तदनुष्ठानात् । अस्याप्रधानफलत्वादिनि
। आहुरित्यनेन, 'इदानीं वसूनामेव सतां कल्पान्तरे वस्वादित्वप्राप्तिश्चे'ति भा
स्मिन् पक्षे क्लिष्टमक्लिष्टं वेति विमृश्यमिति सूच्यते । अत्र भाष्ये एकत्र आदिपद-
एकस्मिन् कल्पे वस्वाद्यनेकतापत्तिप्रदर्शनात् भोगसाम्यमभिमतं स्यादिति ।

शोधनतात्पर्येण प्रयुक्तस्य, 'श्वेतो धावति' इत्यस्य शुनकसमीपगमनप्रतीत्युत्प त्वसंभवमात्रेण तत्रापि प्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

ननु रेवत्याधारवारवन्तीयसामसाध्याग्निष्टोमस्तोत्रविशिष्टक्रतुविधायके, तीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' इति वाक्ये, 'रे वारवन्तीयम्' इत्यंशस्य, 'रेवतीर्नस्सधमाद' इति ऋक्त्रयाधारवारवन्तीयस अग्निष्टोमस्तोत्रविशेषणे, तात्पर्याभावेऽपि, प्रामाण्यं दृष्टम् । न हि तद् विशे 'सोमेन यजेत' इत्यादिविशिष्टविधिषु सोमलतादिविशेषणवत्, लोकसि नापि विधिसिद्धम्; 'कवतीषु[1]रथन्तरं गायेत्' इतिवत्, रेवतीषु वार गायेदिति विध्यदर्शनात । न चास्यैव विशिष्टगोचरस्य विधेर्विशेषणविधावपि वक्तुं शक्यम्—विध्यावृत्तिप्रसङ्गात् । न चाऽऽक्षेपाद् विशेषणप्रसिद्धिः—अ न्याश्रयात् = विशेषणप्रसिद्धौ सत्यां विशिष्टविधिः, विशिष्टविधिनैव विशेषणप्र इति परस्पराश्रयापत्तेः । तस्माद् विशिष्टविधेर्विशेषणस्वरूपे तात्पर्याभावेऽपि तीषु वारवन्तीय'मिति पदद्वय समभिव्याहारस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमिति चे

मैवम् । रेवतीषु वारवन्तीयमिति पदद्वयसमभिव्याहारलभ्यां रेवत्याधार न्तीयप्रतीतिमुपजीव्य प्रवृत्तेन विशिष्टविधिना आक्षिप्तस्य 'रेवतीषु वार कुर्यात्' इति विशेषणविधेरेव तत्र प्रमाणत्वेन, रेवतीषु वारवन्तीयमिति प समभिव्याहारस्याप्रमाणत्वात् । इयांस्तु विशेषः—'सोमलतादि विशेषणं न्तरसिद्धं सोमपदात् प्रतीयते । इह तु मानान्तरासिद्धमेव पदसमभिव्या प्रतीयत' इति । प्रतीयमानेऽपि विशेषणे विशिष्टविधेः प्रामाण्याभावः उभयत्र विशिष्टः । ततश्च यथा सोमप्रत्यायकं सोमपदं[2] न सोमस्वरूपे प्रमाणम्,

1. कवतीषु इति घ. पाठः मीमांसकप्रसिद्धश्च; न्यायरक्षामण्यनुसारी च । अन रेवतीषु इत्येव पाठः । 2. सोमपदम्, यथा च न सोम क.

आक्षेपादिति । तद्विशेषणविशिष्टकिञ्चिद्विशेष्यविधानं तस्य विशेषणस्याप्रसिद्धौ नो इत्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः ।

मैवमिति । अयं भाव. — विशेषणस्य प्रतीत्यभावे विशिष्टविधानासंभ समभिव्याहारस्य विशेषणप्रतीतिजनकत्वेऽपि न तत्प्रमाजनकत्वरूपं प्रामाण्यम्, विशेषणसत्ताधीनत्वात् । रेवत्याधारकवारवन्तीयरूपविशेषणस्य च विशेषणविधिकल्पनाधीन

वारवन्तीयमितिपदद्वयसमभिव्याहारो रेवतीवारवन्तीयरूपविशेषणरूपार्थे-ऽपि न तत्र प्रमाणम् । अयञ्चापरो विशेषः—सोमलताद्रव्यस्य लोकसिद्ध-त्र यागसंबन्धित्वेनैव विधिः कल्प्यः; इह तु [रेवतीवारवन्तीयरूप] विशेष-स्यापि मानान्तरासिद्धत्वात् प्रतीयमानेऽपि तस्मिन् विशिष्टविधेः प्रामाण्याभावाच्च र्थे स्वरूपे, स्तोत्रविशेषसंबन्धित्वे च विधिद्वयं कल्प्यमिति ।

तस्मान्मन्त्रार्थवादानां स्वार्थे तात्पर्याभावात् न तेभ्यो देवताविग्रहसिद्धिः ।

ननु मन्त्रार्थवादानां विध्येकवाक्यतापन्नानां स्वार्थेऽप्यवान्तरतात्पर्यं संभव-दर्शपूर्णमासादिप्रधानविध्येक[1]वाक्यतापन्नप्रयाजादिविधिवत् इति चेत् —

सत्यम् । मानान्तराविरोधे प्रतीयमानार्थे तात्पर्यं संभवति; न तु तद्विरुद्धे । , 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यत्रापि प्रतीयमानाभेदे तात्पर्यप्रसङ्गात् । अस्ति र्थवादवशेन देवताविग्रहाभ्युपगमे मानान्तरविरोधः । देवताविग्रहाभ्युपगमे यतौल्येन नानायागदेशे युगपदाहूतानामागमनस्य, अग्निप्रक्षिप्तभस्मीभूतहविः-देरपि अभ्युपगमात् प्रत्यक्षोपपत्तिविरोधः । अतो न देवताविग्रहे तात्पर्यं । ।

अतो विग्रहाभावादुपासनास्वनधिकार इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—उच्यते—

"तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्" । तत् ब्रह्मोपासनम् उपरि मनुष्या-ऽ देवादिष्वपि संभवतीति भगवान् बादरायणो मन्यते । तेषामप्यर्थित्व-

1. विध्येकतापन्न ख.

न्वात् विशेषणविधिरेव तत्र प्रमाणमिति । **प्रत्यायकोऽपीति** । रेवतीष्विति सप्तम्याः भाक्तित्वेन क्रियान्वयेऽपि सर्वत्र सप्तम्यर्थाधिकरणत्वस्य क्रियायां कर्तृकर्मान्यतरद्वार-रेवत्याधारकवारवन्तीयप्रतीतिरिति भावः ।

स्वरूपे इत्यन्तेनाधिकं विधिं प्रदर्श्य सोमेनयजेतेत्यत्रत्यविशेषणविधितुल्यं विधिं **स्तोत्रविशेषसंबन्धित्वे चेति** । अत्र परमसिद्धान्ताशयस्तु विशेषणं द्विविधं नकर्तव्यत्वावगमसिद्धानुष्ठानायत्तात्मलाभम्, अग्नये पावकायेतिवत्, स्वतःसिद्धश्चेति । पि स्वतःप्रामाण्यवादिनां समभिव्याहारजन्यज्ञानस्य प्रमात्वसिध्या प्रामाण्यं तस्याक्षतम् । विधिस्तु कर्तव्यतामात्रबोधक इति । तदिदं **प्राप्तिविरोधयोरसतोरि**त्युपसंहारेऽनुसं-**तस्मादिति** । यस्मिन्नर्थे यस्य तात्पर्यं नास्ति, तस्मिन्नर्थे तस्याप्रमाणत्वादित्यर्थः ।

सामर्थ्ययोः संभवात् । अर्थित्वं तावत् आध्यात्मिकादि[1]दुर्विषहदुःखाभि परस्मिन् ब्रह्मणि च निरस्तनिखिलदोषगन्धे अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याण निरतिशयभोग्यत्वादिज्ञानाच्च संभवति । सामर्थ्यमपि पटुतरदेहेन्द्रियादिमत्तय वति । देहेन्द्रियादिमत्त्वञ्च सर्वेषु सृष्टिवाक्येषु देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मना विधसृष्ट्याम्नानात् सिद्धम् । देवादिभेदश्च तत्तत्कर्मानुगुणब्रह्मलोकप्रभृति लोकस्थभोगयोग्यदेहेन्द्रियादियोगायत्तः । तथा, 'देवत्वं गच्छन्ति, र उपयन्ति' इति देवत्वप्राप्त्यर्थक्रतुविध्यन्यथानुपपत्त्याऽपि देवताविग्रहवत्त्वा ज्योतिष्टोमादिविध्यन्यथानुपपत्त्या [2]देशान्तरदेहान्तरभोग्य — ऐहिकसुख[3]वि स्वर्गशब्दोक्तसुखरूपतत्फलभोक्तृ[4]कर्मदेवसिद्धेरभ्युपगतत्वात् । देवतासायुज्य वयादिफलकर्मविध्यन्यथानुपपत्त्या देवताविग्रहाणां तद्भोग्यभोगोपकरणाना गन्तव्यत्वाच्च ।

"विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्" । नन्वेवं[5] मन्त्रा दिभिर्देवताया विग्रहाभ्युपगमे कर्मणि विरोधः प्रसज्यते । बहुषु यागेषु ए कस्येन्द्रस्य विग्रहवतः, 'अग्निमग्न आवह', 'इन्द्र आगच्छ' इत्यादिना तस्य संनिधानानुपपत्तेर्विरोधः प्रसज्यते इति चेत्—तन्न— अनेकप्रतिपत्तेर्दर्श दृश्यते हि सौभरिप्रभृतीनां शक्तिमतां युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिः ।

"शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" । मा भूत विरोधः । वैदिके तु शब्दे विरोधः प्रसज्यते । देवताविग्रहाभ्युपगमे हि हस्य सावयवत्वेनानित्यत्वात्, इन्द्रादेरर्थस्य विनाशादूर्ध्वं, प्राक् उत्पत्तेश्च— वाचिवैदिकशब्दानां सत्त्वे, शब्दस्यार्थेन औत्पत्तिकः संबन्धो न स्यात्; शब्द

1. आध्यात्मिकादिषु क. 2. घ. कोशे देशेत्यादि — नुपपत्त्येत्यन्तं 3. सुखलक्षण ख. ग. । 4. भोक्तृदेहसिद्धेः क. 5. नन्वेभिः क.

एता उपयन्तीति । पञ्चदशरात्रीरुपयन्ति ' पञ्चदशरात्रं सत्रमनुतिष्ठन्तीति अयश्च पञ्चदशरात्रः 'चत्वारः पञ्चदशरात्रा' इत्युक्तेषु प्रथमः ता म.ब्रा. २३.६.) । फलं 'देवत्वं गच्छन्ती'ति ।

, अनित्यत्वं स्यात् । ततश्च, " औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः "
तेपादितं शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्वं विरुध्येत इति चेत्— न । 'वेदेन
ाकरोत् सतासती प्रजापतिः', ' नामरूपञ्च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रपञ्च-
दशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः' इति प्रत्यक्षानुमानशब्दि-
तिस्मृतिभ्यामिन्द्राद्यर्थानां वेदप्रभवत्वावेदनात् । यथा शिल्पिना शिल्प-
[नाम] रूपाद्यनुसंधानपूर्वकं निर्मितं देवताप्रतिमादिकं पूर्वपूर्वसमानरूपम्,
र्थोऽपि वेदोक्तनामरूपानुसंधानशालिना प्रजापतिना निर्मीयमाणः पूर्वपूर्व-
रव भवति । ततः समानरूपाभिव्यङ्ग्याकृतिवाचित्वादिन्द्रादिशब्दानाम्,
नेत्यत्वेऽपि जातिवाचिगवादिशब्दवत् इन्द्रादिशब्दानामपि जातिवाचि-
यार्थसंयोगकृतो विरोध इत्यर्थः ।

नु, ' मन्त्रकृतो वृणीते' , ' संहिताकारपदकारसूत्रकारब्राह्मणकाराणाम् ,'
त्रस्य सूक्तं भवति ' इति मन्त्रादीनां कार्यत्वश्रवणाच्च वेदानित्यत्वमित्य-
" अत एव च नित्यत्वम् " । ' अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वय-
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रसूतयः ' इति मन्त्रकृत्त्वेन प्रसिद्धा-
ात्तविश्वामित्रादीनां वेदजन्यत्वाम्नानात् मन्त्रकृत्त्वं मन्त्रद्रष्टृत्वमेव, न तु
ामित्यवसीयते । अतो वेदनित्यत्वस्य नानुपपत्तिः ।

न्वेवमपि शब्दस्य तदुपादानभूताहङ्कारादेश्च नष्टत्वात् कथं वेदनित्यत्वम् ?
वैषां वेदशब्दप्रभवत्वम् ? तत्राऽऽह " समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यवि-
नात् स्मृतेश्च " । कृत्स्नोपसंहारे जगदुत्पत्त्यावृत्तावपि पूर्वोक्तसमाननामरू-

शब्दाभ्यां क. ख. 2. करत्वं ख.

त्पत्तिकः सहजः, सांसिद्धिकः, नित्य इति यावत् । **रूपाभिव्यङ्ग्याकृतीति** ।
म् । अस्मन्मते तदतिरिक्ताकृतेरभावेऽपि मीमांसकादिभिस्तदतिरिक्तनित्यजातिरूपा-
(तान् प्रति तथैवोक्तिः । **न वेदनित्यत्वमि**ति । ननु पूर्वपक्षिणो मीमांसकस्यापि
मेष्टमिति कथं तेन वेदनित्यत्वाक्षेपः, कथञ्च सूत्रे तान् प्रति वेदनित्यत्वस्थापनमिति न
अर्थवादानां वाच्यार्थे तात्पर्यमिच्छतस्ते मन्त्रकृत्त्वसंहिताकारत्वाद्यर्थवादार्थेऽपि तात्पर्य-
ा वेदनित्यत्वं न सिध्येदिति शङ्काभिप्रायात् । एवमुत्तरसूत्रेऽपि अर्थवादस्य वाच्यार्थ-
ृतप्रलयस्यापि स्वीकार्यतया वेदनित्यत्वं न स्यादिति शङ्कातात्पर्यं ग्राह्यम् ।

पत्वस्य तदवस्थत्वादेव न शब्दानित्यत्वम् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमक 'यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तथैव प्रतिपादनादेतस्य नित्यत्वमपौरुषेयत्वञ्च । इदमेव स्यापौरुषेयत्वम्, यत् पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमानुसंधानसापेक्षोच्चारणक्रमवत्त्वम् । नीन्तनवेदे सर्गाऽऽद्यवेदेऽपि समानम् । इयांस्तु विशेषः- —भगवद्व्यतिरि ऽपि पूर्वपूर्ववेदानुपूर्व्यनुभवजनितसंस्कारवशेन पूर्वानुपूर्वी स्मृत्वा तयैवानुपू मुच्चारयन्ति, भगवांस्तु संस्कारनिरपेक्षमेव पूर्वानुपूर्वीमनुसंधाय तयैवानुपूर्व्या च्चारयतीति । इदमेव हि पौरुषेयप्रबन्धापेक्षया वेदस्य वैलक्षण्यं नित्यत्वञ्च

ननु चतुर्मुखकर्तृकावान्तरकल्पसृष्टिविषयतयाऽपि, 'धाता यथ ल्पयत्' इत्यादिप्रमाणानामुपपत्तौ स्वतन्त्रपरमात्मकर्तृकब्रह्मकल्पाद्यसमयप्रवृत्त मुखादिसृष्टेः समानानुपूर्वीकत्वसमाननामरूपकृत्यत्वादौ किं प्रमाणमिति उच्यते । चतुर्मुखादेर्नामरूपकृत्यादीनि इतिहासपुराणादिभ्योऽवगत्य, 'एता रूपकृत्यविशिष्टश्चतुर्मुखो भवानि' इत्येवंसङ्कल्पपूर्वकं भगवन्तमाराध्य तत्तत्पदं वन्तीति हि शास्त्रप्रसिद्धिः । यदि हि कल्पान्तरे उत्पद्यमानश्चतुर्मुखो नामरूपकृत्यः स्यात्, तदा तस्य भगवदाराधकस्य वाञ्छितार्थसिध्यभावात् त धनत्वावेदकशास्त्रस्याप्रामाण्यमेव स्यात् । तत्तत्पदाभिलाषिणः प्रवृत्तिश्च क स्यात् । अतः प्राकृतसृष्ट्यावृत्तावपि यथापूर्वमेव सृष्टिरिति देवताधिकरणे स्थित

ननु अग्निलोकादूर्ध्वलोकवर्तिनामर्चिराद्यनतिवाह्यानां [1]ब्रह्मोपासकदेव राद्यातिवाहिकचिन्तनरूपाङ्गासंभवात्, तदङ्गत्वस्य, "तच्छेषगत्यनुस्मृतियो "योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते" इत्यादिष्वाविष्कृतत्वात्, तदङ्गहीनानां कथमङ्गिभूतब्रह्मविद्यायामधिकार इति चेन्न—आतिवाहिकचिन्तनस्य दृष्टार्थत लोकवर्तिनां [2]तत्तदूर्ध्वलोकवर्त्यातिवाहिकचिन्तनेनैव साद्गुण्योपपत्तेः । मृतयज

1. ब्रह्मोपासकदेवानामित्यधिकं क. 2. तदूर्ध्वेति एकतत्पदं ख. कोशे । 3 जमानेष्टि ख.

ब्रह्मकल्पः । चतुर्मुखस्याहः सर्वं कल्प । तत्र, यत्र तदुत्पत्तिः, स ब्रह इत्येवमित्यनेन रुद्रो भवानि, इन्द्रो भवानि, वसिष्ठो भवानीत्यादिसंकल्पग्रहणम् ।

सूक्तवाके यजमानस्यायुराशासनाद्यभावात्, अनपेक्षितम्, 'आयुराशास्ते' शं विहाय अपेक्षितांशपाठस्याङ्गीकृतत्वात् तद्वदिहाप्यनपेक्षितातिवाहिकांश- क्षितस्वस्वलोकोर्ध्ववर्त्यातिवाहिकानामेव चिन्तनीयत्वोपपत्तेः ॥

नु, 'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्,' 'मध्वादिष्वसंभवात्' इत्यधि- न किं प्रयोजनम्; देवतानां देवताविशेषणाञ्चार्थित्वसामर्थ्यनिर्णयस्य प्रवृत्तिविशेषानौपयिकत्वात्। न च देवानामनेनाधिकरणद्वयेन किञ्चिदस्ति । तेषां स्वकीयपटुतरदेहादिमत्त्वे अर्थित्व[1]सद्भावनिर्णये च अधिकरण- क्षणादिति चेत् — उच्यते — 'परं ब्रह्म देवानां वस्वादिदेवताविशेषा- र्थ फलप्रदञ्चेति ईदृशमहिमविशिष्टतया उपासनकालेऽनुसंधेयत्वसिद्धिलक्षण- द्भावात्। देवताविग्रहासिद्धौ मधुविद्याया देवतापदप्राप्तिः फलमित्यपि न गत्यनुस्मृतौ अचेतनानामर्चिरादीनामेव मार्गपर्वत्वेन चिन्तनीयता स्यात्; कदेवतानाम्। तथा, "भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्" इति सूत्रोक्तन्यायेन मादिकर्मफलं भुञ्जानानां, 'तं देवा भक्षयन्ति' इति निरन्तराजानदेवकर्म- गत्या वैराग्यं न सिध्येत्। [मानान्तर] प्राप्तिविरोधयोरसतोर्मन्त्रार्थवादानां ार्थे प्रामाण्यमस्तीति न्यायव्युत्पादनेन, 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः', तृतीयं स्थानम्' इत्यादिमन्त्रार्थवादैर्वैराग्यसंसिद्धिः' इत्यादीनि प्रयोजनानि ॥ प्रकृतमनुसरामः। ३-११.

चतुष्पात्त्व षाड्विध्याभ्यां ब्रह्मणो गायत्रीसादृश्यानुसंधानरूपा विद्या प्रस्तूयते—[2]

'इन्द्रः शचीपतिः, वलेन पीडितः। दुश्च्यवनो वृषा, समित्सु सासहिः॥'

ायत्री चतुष्पदा; एकैकस्य पादस्य षडक्षरात्मकतया षडक्षरपादवत्त्वेन च। एवं ब्रह्मणोऽपि सर्वभूतशब्दितात्मवर्ग एकः पादः; कर्मार्जितभोग- ः पृथिवीलोक एकः पादः; भोगोपकरणं शरीरमेकः पादः; आत्मस्थि- प्रदेशविशेषरूपं हृदयमेकः पाद इति भूतपृथिवीशरीरहृदयानि चत्वारः

[1]. संभव ख. [2]. गायत्री वा इत्यादिना इत्यधिकं ख. ग.

ुतप्रकाशिकोक्तं प्रयोजनं प्रदर्श्य न्यायरक्षामण्याद्युक्तमप्याह देवताविग्रहेति। या वैराग्यमिति। अवगत्यधीनं वैराग्यमित्यर्थः। प्राप्तिविरोधयोरिति। प्राप्तिः रप्राप्तता। अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्।

३—१२.

गायत्री वा इदँ सर्वं भूतं यदिदं किञ्च। वाग्वै गायत्री। इदँ सर्वं भूतं गायति च त्रायते च॥ १॥

पादाः। तत्र सर्वभूतलक्षणपादस्य ब्रह्मात्मकवाक्कर्तृकगानकर्मत्वत्राणकर्मत्वलक्षणं द्वयम्; पृथिवीलक्षणस्य पादस्य सर्वभूतप्रतिष्ठात्वसर्वभूतानतिवर्त्यत्वलक्षणं विधा शरीरहृदयलक्षणयोः पादयोः प्राणप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्त्यत्वलक्षणं विधाद्वयमेव, रपि विधाद्वययोरपि[1] भेदाभावात्। ततश्च [पर] ब्रह्मरूपा गायत्री भूतपृथिवी हृदयरूपपादचतुष्टयवत्तया चतुष्पदा, गानकर्मत्वत्राणकर्मत्व सर्वभूतप्रतिष्ठात्वस नतिवर्त्यत्व सर्व [प्राणि] प्राणप्रतिष्ठात्वसर्वप्राणानतिवर्त्यत्वलक्षणविधाषट्कयुक्तत षड्विधा च। अतः चतुष्पात्त्वषाड्विध्याभ्यां ब्रह्मणि गायत्रीसादृश्यानुसंधानं कर्त प्रतिपादयति--**गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च**। अत्र गायत्रीश प्रसिद्धा गायत्री अभिधीयते। तस्याः भूतादिपाद्चतुष्टयसंबन्धाभावात्। 'त महिमा' इति [2]वक्ष्यमाणपुंसूक्तमन्त्रप्रतिपाद्यत्वाभावाच्च। अपितु परमात्मा। कुण्डपायिनामयने, 'मासमग्निहोत्रं जुहो (हु ?) ति' इति अग्निहोत्रशब्दः मानः तत्सादृश्यविशिष्टानुष्ठानार्थः, तथा गायत्रीशब्दो ब्रह्मणि प्रयुज्यमानः दृश्यानुसंधानार्थः। ततश्च गायत्रीशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते। वैशब्दोऽवधार ब्रह्मैव परिदृश्यमानसर्वभूतात्मकमित्यर्थः। ततश्च ब्रह्मणो भूतलक्षणपादवत्त्वम् अथ गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि ब्रह्मण्युपपादयन् विधाद्वयमाह **वाग्वै— च। वाग्वै गायत्री**। गायत्रीशब्दितं गायत्रीसदृशं[3] ब्रह्मैव वाग्रूपविशिष्टं त्यर्थः। 'शब्दमूर्तिधरस्यैतद्रूपं विष्णोर्महात्मनः' इति पराशरस्मृत्याद्य ब्रह्मण एव शब्दरूपत्वमिति भावः। ततश्च किमित्यत्राह **वाग्वा इदं**—

1. अयं अपिः न क. कोशे. 2. वक्ष्यमाणे अधिकं क. कोशे. 3. 'गायत्रीसदृश'मि

उक्ता प्रागादिदिग्वर्तित्वसाध्यानुभाव्यादित्यमधुविद्या। प्रागादिसुषिगतादित्यादिद्वारपो कब्रह्मविद्या प्रस्तूयते **गायत्रीति**। **तत्सादृश्यविशिष्टेति**। इदमग्निहोत्रं दं नित्या सदृशार्थकम्। तेनास्य कर्मणः नित्याग्निहोत्रात् धर्मातिदेशसिद्धौ तदीयसर्वाङ्गविशिष्टापूर्वक सिद्धिरिति प्रकरणान्तरादिह कर्मभेद इति स्थितं पूर्वतन्त्रे (७-३-१; २-३-११.)।

ब्रह्मण्युपपादयन्निति। अत्र विद्यायां श्रुतिव्याख्याप्रकारः सर्वोऽपि **टीकायां** प्रकाशमतनिराकरणावसरे (ज्योतिरधिकरणे) कृतस्यानुवादरूप एवेतीदमग्रे वक्ष्यत एव

। वै सा गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिवी। अस्याँ हीदं सर्वं
ष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥

ब्रह्म सर्वाणि भूतान्यभिधत्ते; हिताहितविधिनिषेधमुखेन त्रायते च।
णो वाग्रूपस्य [1]सर्वभूतगानत्राणकर्तृत्वाभ्यां गायत्रीशब्दवाच्यत्वम्, भूता-
ो ब्रह्मणो [2]वाग्रूपब्रह्मकर्तृकगानत्राणकर्मत्वाभ्यां द्वैविध्यञ्चोक्तं भवति।
क्तार्थानुवादपूर्वकं द्वितीयं पादं सामानाधिकरण्येनाऽऽह—या—पृथिवी।
शिष्टप्रकृतधर्मिपरो यच्छब्दः। या सर्वभूतरूपैकपादयुता गायत्री गायत्र्याख्यं
प्रसिद्धा पृथिवीत्यर्थः। कथं पृथिव्या ब्रह्मात्मकत्वमित्यत्राह अस्यां हीदं
प्रतिष्ठितम्। ब्रह्मात्मकत्वादेव हि सर्वभूतप्रतिष्ठात्वम्। न हि केवलपृथिव्याः
णशक्तिरस्तीत्यर्थः। प्रतिष्ठात्वञ्च नियतमित्याह एतामेव नातिशीयते।
तानि नातिवर्तन्ते। कर्मवश्यात्मनां हि प्रतिष्ठात्वादेव पृथिवी नियमेनाश-
णेत्यर्थः। पृथिवीमयब्रह्माण्डोदरे हि भोक्तृवर्गः परिवर्तते, न ततोऽन्यत्रेति
एवं द्वितीयः पादः, भूतप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्त्यत्वरूपं विधाद्वयञ्चोक्तम्।

1. सर्वभूतेत्यधिकं ख. ग.   2. वाक्कर्तृक. ख.ग.

। सर्वभूतात्मकत्वानुपपत्त्या ब्रह्म मा ग्राहीत्येतदर्थमेव 'वाग्वै गायत्री'ति वाक्यप्रवृ-
ततः सर्वभूतगानादिकर्तृत्वात् भूतात्मकत्वमौपचारिकं गायत्र्यामिष्टमिति चेन्न—वक्ष्यमाण-
श्रयात्। ननु छन्दोभिधानादितिसूत्रे टीकान्ते शाङ्करीत्या सर्वभूतात्मकत्वस्य गायत्री-
धात् आकाशाधिकरणनयेन गानत्राणरूपयोगार्थमात्रविवक्षया गायत्रीपदं ब्रह्मपरं भवेत्।
। गायत्रीपदेन वाचं छन्द एव गृहीत्वा तत्सादृश्यरूपं प्रवृत्तिनिमित्तं ग्राह्यमित्युपपाद-
वै गायत्री'त्युक्तमिति किं न स्यात्। अतः, 'ब्रह्मैव वाग्रूपविशिष्टं भवति' इत्यर्थे-
मूर्तिधरस्येत्यादिप्रमाणोदाहरणञ्च कुत इति चेन्न — गायत्रीसादृश्यरूपार्थविवक्षायाः
पदेत्यादित एव स्पष्टं सिद्धेः अत्र छन्दसो वाचः सर्वभूतगानत्राणकरत्वमपि तद्गतब्रह्मा-
नमिति तत्त्वज्ञापनस्य युक्तत्वात्। अत्रेदं बोध्यम्—सर्वभूतात्मकपादे वाक्कर्तृकगानत्राण-
धाद्वयमेव प्रकृते वक्तव्यम्, पादान्तरे विधान्तरवत्। एवं सति,उपरि पादत्रयगत-
दं हि सर्वं भूतं गायत्र्या गीयते च त्रायते च' इति निर्देशे कार्ये, 'वाग्वै गायत्री
रीत्यन्तरादरणम्, छन्दसो गायत्र्याः सामान्यतो वाग्रूपत्वेनैव सर्वभूतगानकर्तृत्वसाम्ञ-
नये, ब्रह्मणो वक्ष्यमाणचतुष्पात्त्वषाड्विध्याभ्यामिव गानत्राणकर्तृत्वतोऽपि गायत्रीत्वमिति
। तत्र वाक्पदस्य ब्रह्मपर्यन्तता च पूर्वं पश्चाच्चेवात्रापि गायत्रीपदस्य ब्रह्मपरत्वादित्य-
।

या वै सा पृथिवी इयं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरी अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥

यद्वै तत् पुरुषे शरीरमिदं वाव तद् यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे यम् । अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ४

अथ तृतीयं पादमाह **या वै सा पृथिवी—शरीरम्**। अत्र पुरु शरीरविशिष्टजीवपरः । **पृथिवी** पृथिवीरूपपादविशिष्टा **या** गायत्री = गाय ब्रह्म, **सा शरीरं** शरीराख्यपादविशिष्टेत्यर्थः । भूतपृथिव्योर्गायत्रोसामानाधि निर्दिष्टतया भूतपृथिवीशब्दयोः ब्रह्मपर्यन्तत्वेन तदुपस्थापनक्षमत्वात् अभ्यप्राय अत्र शरीरलक्षणपादान्तरनिर्देशकस्य शरीरशब्दस्य निष्कर्षकशब्दत्वेऽपि सा करण्येन निर्देशो युक्तः । शरीरस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्राणप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्त्यत्वा पादयति **अस्मिन्—शीयन्ते । नातिशीयन्ते** नातिवर्तन्त इत्यर्थः ।

चतुर्थं पादमाह **यद्वै—हृदयम्** ।[1] [**पुरुषे शरीरं** पुरुषशब्दितशरीर जीवनिष्ठ]शरीराख्यपादविशिष्टं **यद्** गायत्र्याख्यं ब्रह्म, तदेव **हृदयं** हृदयश हृदयलक्षणपादकमित्यर्थः । हृदयस्य ब्रह्मात्मकत्वमुपपादयति **अस्मिन्——शी** प्राणशब्देन प्राणापानादयः इन्द्रियाणि [2]वा कथ्यन्ते । तेषां हृदयसंबन्धिना हृदयप्रतिष्ठितत्वम् । एवं तृतीयचतुर्थपादौ, प्राणप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्त्यत्वरूपं द्वयश्चोक्तम् ।

1. नेदं क. कोशे । 2. च क.

तृतीयं पादमिति । तृतीये तुरीये च वाक्ये गायत्रीपदानिर्देशेऽपि शरीरहृद त्पादत्वं सैषा चतुष्पदेत्यादितोऽवसीयते ।

अभ्यप्रायन्यायेनेति । शाबरभाष्ये, 'प्राये वचनाच्च' (२-२-११.) इति 'प्रधानकर्मप्राये वचनं प्रधानकर्मतामुपोद्बलयति, यथा अभ्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा भवेत् इति मतिः ।' इत्युक्तम् । तन्मूलकोऽयं सर्वत्राभ्यप्रायन्यायव्यवहारः । युक्तश्चेति । वाक्यदेऽपि द्रष्टव्यम् । 'रसोऽहमप्सु (गी. ता. चं) ' इतिवदिति ।

प्राणापानादय इन्द्रियाणि वेति । अर्थोदशखण्डे हृदयसुषिषु प्राणापानादि चक्षुरादिकतिपयेन्द्रियकथनाच्च तत्समानाभिप्रायकत्वस्यात्र युक्तत्वादिति भावः । इदं सूच प्राणपदव्याख्यानं पूर्वमकृत्वाऽत्र कृतम् ।

[ए]षा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । तदेतदृचाऽभ्यनूक्तम् — ॥ ५ ॥
[ता]वानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्च पुरुषः ।
[पा]दोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ इति ॥ ६ ॥

[ए]वमुक्तं चतुष्पात्त्वं षाड्विध्यञ्च निगमयति **सैषा चतुष्पदा षड्विधा गा-**[यत्री।] नन्वेवं चतुष्पात्त्वे ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वं स्यादिति शंकायाम् उक्तस्य महिम्न [स्व]तेषेधिकामृचमुदाहरति **तदेतदृचाभ्यनूक्तम्** । **तदेतत्** गायत्र्याख्यं ब्रह्म, [अनु]कृत्य, ऋचाप्युक्तमित्यर्थः । ता[मृ]चं पठति **तावानस्य महिमा** । पूर्वोक्तः [ए]तस्य **महिमा** नियाम्यवर्गः । **ततो ज्यायांश्च पुरुषः** । पूर्वोक्तमहिमापेक्षया [ज्या]यान् [परमात्मा ज्यायान् ।] ततोऽधिकमहिमशालीत्यर्थः । **पादोऽस्य** [सर्वा भूता]नि । अत्र **सर्वाभूतानी**ति कार्यजगदन्तर्गता अचित्संसृष्टाश्चेतना । ते सर्वे **पादः** अंशमात्रमित्यर्थः । सर्वशब्दात् परस्य शेः, 'सुपां सु[लुक्' इ]ति लुकि नलोपे [च] रूपम् । **त्रिपादस्यामृतं दिवि** । अत्र द्युशब्दः [प्रकृ]तितत्त्वबहिर्भूताप्राकृतस्थानविशेषपरः । अप्राकृते स्थानविशेषे **अस्य पर-**[मात्मनः] अमृतं पादत्रयमित्यर्थः । त्रिपात्त्वञ्चाप्राकृतैर्भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणविशे-[षैर्भू]षणास्त्रादिरूपेण जगदन्तर्गतवस्त्वभिमानिभिर्नित्यैः भगवदनुभवमात्रपरैर्नित्य-मुक्तैश्च आत्मभिर्वा संभवति ।

अथ चतुर्थपादत्वेनोक्तस्य उपास्यतया वक्ष्यमाणस्य हृदयस्य स्तुत्यर्थं हृदया-[काश]बाह्याकाशाभेदेन महत्त्वं वक्तुं बाह्याकाशस्य ब्रह्मतुल्यत्वं सामानाधिकरण्येनाऽऽह

[1]. तामेव ऋचं क. 2. भूषणास्त्रादि. ख.

[उ]क्तस्य महिम्न इति । पुरुषसूक्ते, 'स भूमिं विश्वतो वृत्वा' इत्यारभ्य, एतावानस्य इत्युक्तम् । पृथिव्यां भूतशरीरहृदयान्यन्तर्गतानि । अतः **तावानस्य महिमे**ति पृथि-[व्या]दिपदार्थकृतचतुष्पात्त्वरूपमहिमानुवाद इति व्यक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम् । **गायत्र्याख्यं** [ब्रह्म] । ब्रह्माभिप्रायेण **तदेतदि**ति नपुंसकत्वमिति व्यक्तं तत्रैव । उपरि, **यद्वै तद् ब्रह्मेति** इति [तदे]तदेतादिति पूर्वेण सहैकवाक्यताऽप्यस्तु इत्याशयः स्यात् । अत्र **तदेतत्** पादत्रयम् = [अपरिच्छि]न्नत्वं **अनूक्तम्** अपरिच्छिन्नत्वानुबन्धेन ऋचोक्तमित्यर्थवर्णनमपि संभवति । **मुक्तैश्चे**ति । **सर्वाभूतानी**ति पूर्वदशया गृहीतत्वे तु दिव्यनगरादिपालनाधिकृतनित्यगणग्रहणम् । चतुर्षु पादेषु हृदयस्य किमिति विशिष्य स्तुतिरित्यत्राह **उपास्यतया वक्ष्यमाणस्ये**ति । — **तदेतत्** पूर्णमिति गायत्रीब्रह्मोपासनमुच्यते । अथ च द्वारपोपासनमेवोपरि

यद्वै तद् ब्रह्मेति इदं वाव तत् योऽयं बहिर्धा पुरुषादा यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं वाव स योऽयमन्तः आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं योऽयमन्तर्हृदय आकाशः । [1][यो ह वै (यो वै) सोन्तर्हृदय आ

1. [ ] एवं कुण्डलितं न शाङ्करे । माध्वे त्वस्ति ।

यद्वै तद् ब्रह्मेति— [1]**अन्तःपुरुष आकाशः** । स्वकार्यव्याप्तत्वामूर्तत्वा दिभिः ब्रह्मतुल्यबाह्याकाशाभिन्नः पुरुषशब्दितशरीरेऽन्तर्वर्तमान आकाश इ बाह्यान्तराकाशयोर्भेदसत्त्वेऽपि धर्म्यैक्याभिप्रायेणाभेदनिर्देशः । [2]**यो वै स पुरुष आकाशः** । एवं ब्रह्मतुल्यबाह्याकाशाभिन्नः शरीरान्तराकाशो य इत्यर्थः **वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः** । तादृशशरीरान्तःस्थाकाशाभिन्नो हृदया न्ताकाश इत्यर्थः । पूर्ववत् धर्म्यैक्यादिति भावः । [एवं ब्रह्मतुल्यबाह्याकाश पुरुषान्तर्गताकाशाभेदं हृदयाकाशस्योक्त्वा एतादृशमहिमशाली हृदयाकाश इति **यो वै सोऽन्तर्हृदय आकाशः** । अन्तर्हृदये वर्तमानो य आकाशः, अ तादृशमहिमशालीत्यर्थः] अनया च हृदयाकाशस्तुल्या चतुर्थपादत्वेनोक्तं हृदयं भवति ।

1. यद्वै—यो वै - आकाशः । स्वकार्य—ब्रह्मतुल्यो बाह्याकाशो यो वर्तत इत्यर्थः वाव—पुरुष आकाशः । तादृशबाह्याकाशाभिन्नःपुरुषशब्दित—श इत्यर्थः इति २
2. 'यो वै—हृदय आकाशः, अयं सः तादृशमहिमशालीत्यर्थः । अनया च ' इत्या अत्र यो वै सोऽन्तर्हृदय आकाश इति वाक्यग्रहणादिकं नास्ति ।

वक्ष्यते – अथापि हृदयच्छिद्रदेवतारूपद्वारपोपासनविधानात् एवमुक्तिः । अत्रार्थात्, 'यथ रिच्छिन्नस्याप्याकाशस्य शरीरहृदयादिकृतः परिच्छेदः, तथा ब्रह्मणोऽपि चतुष्पात्त्वकल्प नापरिच्छिन्नत्वक्षतिरिति ब्रह्मणि व्योमवद्भावो दर्शितो भवतीत्यपि ध्येयम् । अत्र मूले अयं **स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः, तदेतत् पूर्णमप्रवर्ति** इत्यानुपूर्व्यैव शाङ्करे, टी भावप्रकाशिकयाश्च लक्ष्यते । न तु, **यो वै सोऽन्तर्हृदय आकाश** इति वाक्यं तन्मध्ये लक्ष उपनिषद्भाष्यपाठस्तु द्वेधा लक्ष्यते । तादृशमूलपाठसत्त्वे तस्य **तदेतत् पूर्ण**मित्युत्तरवाक्यं वाक्यताकल्पनया, 'यः सोऽन्तर्हृदय आकाशः तत् तदभिन्नं एतत् गायत्रीब्रह्म—बाह्या द्यभिन्नहार्दाकाशाभिन्नम् अपरिच्छिन्नत्वेऽप्याकाशवत् हृदयादिना परिच्छिद्यमानं ब्रह्म—ब

तदेतत् पूर्णमप्रवर्ति[1]। पूर्णामप्रवर्तिनीं[2] श्रियं लभते, य एवं वेद ॥९॥

इति तृतीयाध्याये द्वादशः खण्डः

३–१३.

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः। स योऽस्य प्राङ्
स प्राणः, तच्चक्षुः, स आदित्यः। तदेतत् तेजोऽन्नाद्यमित्युपा-
तेजस्व्यन्नादो भवति, य एवं वेद ॥ १ ॥
अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः, स व्यानः, तच्छ्रोत्रम्, स चन्द्रमाः।
श्रीश्च यशश्चेत्युपासीत। श्रीमान् यशस्वी भवति, य एवं वेद ॥ २ ॥

अप्रवृत्ति भा.

एवं चतुष्पदः षड्विधस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चान्तर्भावेन परिच्छिन्नत्वास्थिरत्वशङ्का-
र्यं पूर्णत्वाप्रवर्तित्वगुणकतयोपासनं मोक्षफलं विदधाति तदेतत् पूर्णम-
पूर्णत्वमपरिच्छिन्नत्वम् अप्रवर्तित्वमचलत्वम्, पूर्णामप्रवर्तिनीं श्रियं
य एवं वेद। अनन्तस्थिरा श्रीः मुक्तैश्वर्यमेव। तदुपासीनो मुक्तिं भज-
। ३–१२.

अथोक्तब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन द्वारपोपासनं विधीयते—तस्य—देवसुषयः।
य चतुर्थपादत्वेन निर्दिष्टस्य प्रकृतस्य हृदयस्य देवताधिष्ठानभूतानि पञ्च
ाणीत्यर्थः। स योऽस्य—वेद। प्राणवृत्तिविशेषाप्यायितचक्षुरनुग्राहका-
हृदयप्राक्सुषिरद्वारपालस्य तेजोन्नाद्यतयोपासने उपासकः स्वयमपि तेजस्वी
भवतीत्यर्थः। तदेतदिति आदित्यस्य तेजोन्नाद्यापेक्षया नपुंसकलिङ्गनि-
[तेजस्वित्वं लावण्यम्] एवमुत्तरत्रापि।

अथ योऽस्य—वेद। श्रीमान् संपत्तिमान्। ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनजं

---

[1] इति व्याख्यानमपि संभवति। अथापि तस्य पाठस्य टीकादौ अदर्शनात्, तदेतत्
य चतुष्पात् षड्विधं ब्रह्मेत्येव टीकायां व्याख्यानात्, माध्वरीत्या तादृशमूलपाठादर-
। वै सोऽन्तर्हृदय आकाश' इत्यत्रैवावान्तरवाक्यद्वयकल्पनया, योऽयमन्तर्हृदय आकाशः,
उक्तमहिमशालीति टीकाऽविरोधेन योजना कृता अधिकपाठे इति ध्येयम्।

प्राणः, तच्चक्षुः स आदित्य इति। सुषिः प्राणः, प्राणश्चक्षुः, चक्षुरादित्य इत्यर्थः।
यथायथमौपचारिक इति व्यक्तम्। नपुंसकेति। नन्वेवं निर्वाहः तदेतत् की-

अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः, सोऽपानः, सा वाक्, सोऽग्निः। त
ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत। ब्रह्मवर्चस्य[1]न्नादो भवति, य एवं वेद।

अथ योऽस्योदङ् सुषिः, स समानः, तन्मनः, स पर्जन्यः। त
कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत। कीर्तिमान् व्युष्टिमान् भवति, य एवं वेद

अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः, स वायुः, स आक
तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीत। ओजस्वी महस्वान् भवति, य एवं वेद।

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः।
एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद, अस्य कुले
जायते। प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकम्, य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स
लोकस्य द्वारपान् वेद ॥ ६ ॥

1. ब्रह्मवर्चस्वी मा.

तेजः। पर्जन्यः देवताविशेषः। व्युष्टिः देहकान्तिः। ओजः बलम्।
महः। आकाशश्च देवताविशेषः।

ते—द्वारपाः। त एते उक्तगुणविशिष्टाः आदित्यचन्द्रमोऽग्निपर्जन्या
ख्याः ब्रह्मपुरुषाः ब्रह्मसंबन्धिनः पुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य भगवल्लोकस्य
काशाख्यस्य द्वारपालकाः। यद्वा भगवल्लोकस्य द्वारपाः आतिवाहिकाः। स य
अस्य कुले वीरो जायते। वीरः पुत्रो जायते। विद्यावीर्यसंपन्नो जायत इ
आनुषङ्गिकं फलमुक्त्वा प्रधानफलमाह प्रतिपद्यते—। भगवल्लोकद्वारपालव
नया अनिवारितः सन् भगवल्लोकं प्रतिपद्यत इत्यर्थः॥

र्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपरितनवाक्ये न घटते। अतः तदेतदिति प्राणचक्षुरादिसमाहारतय
दग्निग्रहृदयपरतया वा निर्वाह्यमिति चेन्न – उपरि, 'ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा' इति इ
विशिष्य ग्रहणात् देवताभूतानाञ्च तेषामुपासने प्राधान्यस्य युक्तत्वात् आदित्याद्युपास
स्वीकृत्य नपुंसकत्वं कथमपि नेयमिति टीकाशयात्। स उदानः स वायुरिति
चक्षुरादीन्द्रियकथनादत्र वायुपदं वाय्वाप्यायितत्वगिन्द्रियपरं स्याच्चेत्, 'चक्षुः श्रो
वाक् त्वक्' इति तैत्तिरीयपाङ्क्तमन्त्रोक्तिं स्यात्। ननु गायत्र्युपासनफलं खलु भगवल्लोक
तत् कथं द्वारपरूपाब्रह्मोपासनफलमित्यत्राह अनिवारितः सन् इति। तत्फलस्यैतत्
कीर्तनेन तदङ्गमेतदिति ज्ञाप्यत इति भावः। एवञ्च वीरजन्म आनुषङ्गिकं फलम्।

। यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्व- त्तमेषु लोकेषु, इदं वाव तद् यदिदमस्मिन् अन्तः पुरुषे ज्योतिः । यैषा दृष्टिः ॥ ७ ॥, यत्रैतदस्मिन् शरीरे सँस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति ।

एवं गायत्रीविद्याप्रकृतस्य द्युसंबन्धिनः सकलफलप्रदस्य परस्य ब्रह्मणः आभि- र्तिमत्त्वरूपफलविशेषार्थं कौक्षेयज्योतीरूपत्वेनोपासनाविधानायाऽऽह —अथ —लोकेषु । 'तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्' इत्यत्र जगदन्तर्वर्तिव्यष्टि- वेश्वशब्दप्रयोगात् विश्वशब्दो व्यष्टिपरः । सर्वशब्दः परिशेषात् समष्टितत्त्व- ततश्च अतः परो दिवः अप्राकृतस्थानविशेषस्योपरिष्टात् समष्टिव्यष्टिबहिर्भूतेषु मेषु स्वावधिकोत्तमरहितेषु उत्तमस्थानविशेषेषु, 'तस्य भासा सर्वमिदं । ' इत्यवभासकतया ज्योतिश्शब्दितः परमात्मा यो दीप्यत इत्यर्थः । अत्र दस्य सर्वनामत्वेन प्रकृतपरामर्शितया प्रकृतं त्रिपाद् ब्रह्म परामृश्यते । इदं— ः । तत् दिवः परस्तात् दीप्यमानं त्रिपाद्ब्रह्म, यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे शरी- ः ज्योतिः, इदं वाव=कौक्षेयज्योतिरेव । कौक्षेयज्योतिश्शरीरकमेवेत्यर्थः । वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतु- ॥ ' इति स्मरणात् । ततश्च तदात्मकत्वानुसंधानं कर्तव्यमित्यर्थः ।

तस्यैषा दृष्टिः । तस्य परमात्मनः शरीरभूतस्य जाठराग्नेः एषा दृष्टिः इदं मित्यर्थः । यत्र—उष्णिमानं विजानाति । [[1]यत्र यदा अस्मिन् शरीरे हस्त- उष्णिमानं विजानाति । इति यत्र] यत् औष्ण्योपलम्भनमित्यर्थः[2] । [उपलभ्य- ोष्णस्पर्शस्य जाठराग्निसंबन्धित्वात् तत्स्पर्शसाक्षात्कार एव तत्साक्षात्कार इत्यर्थः ।]

1. कुण्डलितं न ग. कोशे. । 2. इत्यर्थइत्यादि इत्यर्थइत्यन्तं घ. कोशे न ।

गायत्रीविद्याप्रकृतस्येति । मध्ये यएवंवेदेति सकृत्सकृदुक्त्या कौक्षेयज्योतिःकथ- र य एवं वेद यएवं वेदेति द्विरुक्त्या, 'ततोभूय इति ततोभूय इति ' इति प्रागु- रं तावत्पर्यन्तमेकविषयकमित्यवधार्यते ॥ अथ यदत इति दिवः अत्र इति विशेषणं, स्यामृतं दिवि', 'स्वर्गं लोकम्' इति प्रागुक्तपरामर्शात् । तेन यत्पदमिवेदमपि उक्त- ं ज्योतिषः साधयतीति ध्येयम् । परः परतः ।

तस्यैषा श्रुतिः, यत्रैतत् कर्णावपिगृह्य, निनदमिव, नदथुरिव, अ[1]ज्वलत उपशृणोति ।

तदेतत् दृष्टश्च श्रुतश्चेत्युपासीत । चक्षुष्यः श्रुतो भवति, य वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥

इति तृतीयाध्याये त्रयोदशः खण्डः

1. प्रज्वलतः मा.

तस्यैषा श्रुतिः—उपशृणोति । **यत्र** यदा पुरुषः स्वकर्णौ अङ्गुलीभ्यामा **निनदमिव** रथघोषमिव, **नदथुरिव** नदथुमिव ऋषभकूजितमिव, बहिर्ज्वलतं शब्दमिव च शृणोति । इति यत्, तदेव[1] जाठराग्निश्रवणम् । आन्तरस्य शब्दस्य राग्निसंबन्धित्वात् तच्छब्दश्रवणमेव तच्छ्रवणमित्यर्थः ।

तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । तदेतत् परमात्मशरीरभूतं कं ज्योतिः उक्तरीत्या दृष्टत्वश्रुतत्वाभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यर्थः । तस्य फलमाह **चक्षुष्यः श्रुतो भवति, य एवं वेद ।** चक्षुष्यत्वमाभिरूप्यम् । चक्षुषे हित इ 'शरीरावयवाच्च' इति यत् । श्रुतत्वं कीर्तिमत्त्वम् । द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था

उक्तश्रुत्यर्थः सर्वोऽपि ज्योतिरधिकरणे श्रुतप्रकाशिकायां स्पष्टः ॥

1. तदेतत् ग.

चक्षुष्य इति । ननु **संस्पर्शेनेति** त्वगिन्द्रियदृष्टत्वमुष्णिम्न उक्तम् । ततः त्वगिन्द्रियदृष्टत्वोपासनफलं कथं चक्षुष्यत्वमिति चेन्न । उष्णिम्नस्तथात्वेऽपि उपासनस्य सामान्यतो दृष्टविषयकत्वात् स्वस्य दर्शनीयरूपवत्वात्मकचक्षुष्यत्वसंपत्तेः । न च **दृष्टमि**त्यस्य प्रत्यक्षसामान्य इत्यर्थस्वीकारे **श्रुत**मिति व्यर्थमिति वाच्यम् – स्पर्शस्य द्रव्येण सहेन्द्रियग्राह्यत्वात् ज्योतिषोंऽशतः प्रत्यक्षस्य सिद्धान्ते वायोरिव स्वीकार्यत्वात्, शब्दस्य च द्रव्यं विनैव ग्राह्यत्वात् दृष्टमित्यनेन साक्षात् प्रत्यक्षविषय (द्रव्य) त्वोपासनं श्रुतमिति प्रत्यक्षविषयवत्त्वोपासनञ्चोच्यत इति वैलक्षण्यात् । एवञ्च **तत्स्पर्शसाक्षात्कार एव तत्साक्ष** इति भाष्यपाठे स्पर्शसाक्षात्काररूप एव तत्साक्षात्कारः, न तु रूपसाक्षात्काररूपः इत्यर्थः । ज्योतिष स्पर्शेन सहैवोपलम्भात्; रूपेण सहानुपलम्भात् । **तच्छब्दश्रवणमेव तच्छ्र**मित्यस्य तु द्रव्यस्य श्रोत्राग्राह्यत्वात्, तच्छ्रवणत्वं तदीयशब्दश्रवणे औपचारिकमित्यर्थ इति

डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते —

थ यदतः परो दिवो ज्योति'रिति ज्योतिश्शब्दितं प्रसिद्धमग्न्यादिज्योतिरेव क्याध्यासस्य भौतिकज्योतिष्येवोपपत्तेः । दीप्तेः रूपवद्विषयत्वेन नीरूपे ीप्तेरसंभवात् । 'दिवः परः' इति द्युमर्यादत्वस्यापि निर्मर्यादे परमात्म- यभा) वात् । 'लोकेषु' इत्याधारबहुत्वस्यापि निराधारेऽसंभवात् । चक्षु- ष्याल्पफलश्रवणाच्च । रूपवद्विषयदीप्ति—द्युमर्यादत्व—आधारबहुत्व—कौक्षेय- —चक्षुष्यत्वश्रुतत्वरूपाल्पफलोपासनोपास्यत्वरूपवाक्यशेषश्रुतलिङ्गानुगृहीत- । प्रसिद्धमग्न्यादिज्योतिरेवेहोपदिश्यत इति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते —

ज्योतिश्चरणाभिधानात्' । द्युसंबन्धितया निर्दिष्टं निरतिशयदीप्तियुक्तं मपुरुष एव । 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति मन्त्रे द्युसंबन्धिनः सर्व- भिधानात् । तस्यैव द्युसंबन्धिन इहापि द्युसंबन्धित्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । सर्वनामत्वेन प्रकृतपरामर्शित्वस्यैव युक्ततया द्युसंबन्धित्वेन प्रकृतत्रिपाद्ब्रह्म- युक्तत्वात् । फलार्थतया परमात्मन्येव कौक्षेयज्योतिश्शरीरकत्वानुसंधान- रूपवद्विषयदीप्तिद्युमर्यादत्वलोकाधारत्वादीनाम् अन्तरादित्यविद्यान्यायेन ष्ट एवोपपत्तेः, भासकत्वप्रवृत्तिनिमित्तकज्योतिश्शब्दस्यापि तत्र वृत्तिसंभ- श्शब्दितः परमपुरुष एव ।

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगमात् तथा हि दर्शनम्' । गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गायत्र्याख्यच्छन्दस एव प्रकृतत्वात् तस्यैव, सर्वा भूतानि' इति सर्वभूतचरणत्वाभिधानात् न परब्रह्मणः प्रकृतत्वम्, द्श्रुत्या तत्परामर्शः स्यात् इति चेत्, न—तत्र गायत्रीशब्देन न छन्दः । अपितु ब्रह्मण एव गायत्रीचेतोर्पणमिह निगम्यते । ब्रह्मणि गायत्री- धानं फलायोपदिश्यत इत्यर्थः । चतुष्पदश्च ब्रह्मणः चतुष्पदया गायत्र्या ात । तथा अन्यत्रापि सादृश्यात् छन्दोभिधायी शब्दः अर्थान्तरे प्रयुज्य- ते । यथा संवर्गविद्यायाम् अग्निसूर्यजलचन्द्रवायु—वाक्चक्षुःश्रोत्रमनः- दशसु दशत्वसंख्यासाम्यात्, 'सैषा विराडन्नादी' इति छन्दोवाचिनो

३—१४

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।

विराट्छन्दस्य प्रयोगो दृष्टः । 'भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्' । भूत। शरीरहृदयलक्षणपादचतुष्टयस्य, 'सैषा चतुष्पदा' इति प्रतिपादितस्य छन्दो गायत्र्यामसंभवात् गायत्रीशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते । अतो गायत्रीशब्दितं ब्रह्मैव ज्योतिर्वाक्येऽपि यच्छब्दश्रुत्या पूर्वप्रत्यभिज्ञापकद्युसंबन्धित्वलिङ्गानुग प्रतिपाद्यते । 'उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्' । पूर्व 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति दिवोऽधिकरणत्वेन निर्देशात् ज्योतिर्वाक्ये, 'दिव इति अवधित्वेन निर्देशात् न प्रत्यभिज्ञासंभव इति चेन्न— वृक्षाग्रे वर्तमाने वृक्षाग्राच्छ्येनः, वृक्षाग्रे श्येनः इति पञ्चमीसप्तम्योः प्रयोगदर्शनवत् इहाप्युप भाव इति स्थितम् ॥ प्रकृतमनुसरामः—

शाण्डिल्यविद्या प्रस्तूयते—

सर्वं खल्विदं — उपासीत । जायत इति **जम्** । लीयत इति जलशब्दौ डप्रत्ययान्तौ । अनितीति **अन्** । अनिति = जीवतीत्यर्थः । विजन्तो वाऽयं शब्दः । तस्य जलान् **तज्जलान्** । **इतिर्हेत्वर्थः** । स सर्वशरीरकपरः । इदमित्येतत् ब्रह्मणः, सर्वस्य वा विशेषणम् । अतश्च त तज्जत्वात्, तदनत्वात् सर्वात्मकं ब्रह्मेति शान्तः सन् उपासीतेत्यर्थः । अत्र त ल्लत्वे स्थूलचिदचिच्छरीरकब्रह्मगते । [1]तदनत्वरूपं तन्नियाम्यत्वं तु न ब्रह्म ब्रह्मणस्तदसंभवात् । अपितु चिदचिन्मात्रगतमिति द्रष्टव्यम् ।

[2]भगवता भाष्यकृता, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उ इति सर्वोत्पत्तिस्थिति (?) प्रलयकारणत्वेन सर्वस्यात्मतयाऽनुप्रवेशकृतजीवयितृ सर्वात्मकं ब्रह्मोपासीतेति उपासनं विधाये" ति भाषितम् । व्यासार्यैश्च, "

1. ब्रह्मगते तदनुरूपे । तन्नियाम्यत्वं तु ख. ग. 2. भगवता च भाष्य भगवता भाष्यकृता च. क.

तज्जत्वात् — सर्वात्मकं ब्रह्मेति । सर्वस्येत्यादिः । 'ब्रह्मणो जातत्वात् ब्रह्मणि ब्रह्माधीनजीवनत्वाच्च हेतोर्ब्रह्मात्मकं सर्वं खल्विदं जगत्' इति भाष्यरीतिरिह भाव्या । न मिति । तदिदमत्र भाष्यादौ, 'कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया टीकायाश्च स्पष्टम् । अत्र वाक्येऽयमंशो विधीयते, अयं नेति विवेकाय भाष्यादिकं

त्य शास्त्रादवगम्य, 'सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये । परमात्मनि मैत्रामित्रकथा कुतः' इत्युक्तरीत्या रागद्वेषादिरहितस्सन् वक्ष्यमाणगुणकं ोत्यर्थ" इत्युक्तम् ।

क्ष्यमाणगुणकं ब्रह्मेति वदतां व्यासार्याणामयमाशयः — सर्वं खल्विति सार्वात्म्यं तु नोपास्यगुणः । उत्पत्तिशिष्टसार्वात्म्यगुणावरुद्धे मनोमयत्वादि- ुणविधानानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न चोपासनोत्पत्तिवाक्यश्रुतस्य सार्वात्म्यस्य कथमभ्युपगन्तव्येति वाच्यम्—सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्यन्तस्य वाक्यस्य कृतेन प्रसिद्धवन्निर्देशेन एकवाक्यत्वस्य निवारितत्वात् । न हि, 'उपासीत ते वचनव्यक्तिर्घटते । अतः सार्वात्म्यस्योपासनोत्पत्तिवाक्यश्रुतत्वाभावेन, पासीत' इति वाक्ये उपास्याकाङ्क्षायां पूर्ववाक्यप्रतिपन्नस्य ब्रह्मरूपधर्मिमात्र- तयाऽन्वयः, न तु सार्वात्म्यविशिष्टस्य । ततश्चोत्पत्तिशिष्टसार्वात्म्यानवरोधात् णमनोमयत्वादिगुणानन्वयशङ्का । "सर्वात्मकं ब्रह्मोपासीत" इति तदर्थे- ाष्येऽपि सर्वात्मकत्वं नोपास्यगुणतया निर्दिष्टम् । अपितु उपास्यब्रह्मणः ानमात्रपरमिति । एतच्च सर्वमपि तैः कण्ठत एव वर्णितञ्च ।

नु, 'ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्य शास्त्रादवगम्य रागद्वेषादिरहितस्सन् वक्ष्यमाण- ह्मोपासीतेत्यर्थः' इति व्यासार्यैरेवोक्तत्वात्, तदेकवाक्यत्वसंभवे, 'तज्जला- ्यन्तस्य पृथग्वाक्यत्वकल्पनाऽयोगात्, सार्वात्म्यस्योत्पत्तिवाक्यविहितत्वेऽपि ादीनामुत्पत्तिशिष्टगुणाविरोधिनामन्वये दोषाभावाच्च वाक्यभेदकल्पनं वा, विद्यायां सार्वात्म्यस्यानुपास्यत्वकल्पनं वा व्यर्थमिति चेन्न — उपासीतेत्यनेन

। उत्पत्तिशिष्टेति । उत्पत्तिवाक्योपदिष्टेत्यर्थः । यत्र कर्मस्वरूपं विधीयते, तत् ्यम् । **धर्मिमात्रस्येति** । यदि धर्मिणो ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिवाक्येऽत्र अश्रुतत्वेनानन्वयः, ्रवणात्, संभवति रूपवति वाक्ये कर्मविधाने नीरूपे तद्विधानं न युक्तमिति उपासन- ' न स्यात् । उपासेर्नियमेन कर्माकाङ्क्षत्वात्तु अन्यत्रान्वितमपि ब्रह्म आकाङ्क्षाबलात् ा; न तथा सर्वात्मकत्वमप्याकांक्ष्यमिति । ननु अभिरहस्योपक्रमे 'सर्वं खलु' इत्या- सत्यं ब्रह्मेत्युपासीते' ति श्रवणात् सत्यत्वविशिष्टब्रह्मविधानं स्वीकार्यम् । सत्यत्वञ्च धात् सत् ति यम् इति श्रुत्यन्तरकृतविभागानुसारेण च चिदचित्सर्वान्तर्यामित्वरूप- ापि सर्वात्मकत्वं विवक्षितमिति चेन्न — स्वरसाकाङ्क्षाविरहेणात्र तदविवक्षया मनोमय- वेधानाविरोधात् । श्रुत्यन्तरबलेनैव तस्याप्युपास्यगुणतया स्वीकारेऽपि प्रकृतवाक्ये

अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः । यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो :

वाक्यैकवाक्यत्वाभ्युपगमेऽपि [1]पदैकवाक्यत्वनिराकरणे दोषाभावात् । शा तथाऽन्वितस्य सार्वात्म्यस्योपास्यत्वे प्रमाणाभावादिति व्यासार्याभिप्रायात् । ननु सर्वात्मकत्वात् यत्र क्वचित् क्रियमाणस्यापि द्वेषादेरात्मद्वेषपर्यवसन्नत्वेनायु शान्तः सन्नुपासीतेत्युक्ते, ब्रह्मोपासीतेति कथमवगम्यते, सर्वं खल्विदं ब्र शमविध्यर्थवादभूतस्योपास्यसमर्पकत्वाभावादिति चेत् — सत्यम् — शमविः निर्दिष्टस्यापि ब्रह्मण उपास्याकाङ्क्षापूरकत्वस्यापि संभवात् । अन्यार्थतयापि स्व निर्दिष्टं ब्रह्म विहायोपास्यान्तरकल्पनस्यानुचितत्वात् । 'मूलतः शाखां परिवार करोति' इत्यत्र 'मूलत' इत्यस्य शाखापरिवासनेऽपादानतयाऽन्वितस्यापि अ वशेन, 'उपवेषं करोति' इत्यनेनाप्यन्वयाभ्युपगमादिति द्रष्टव्यम् ।

विहितमुपासनं स्तौति — **अथ खलु** — **भवति** । 'तं यथायथो तथैव भवति'' इति श्रुत्यन्तरादिह लोके पुरुषः **यथाक्रतुः** यथोपासनः, र

1. प्रकारान्तरेणैकवाक्यत्व घ.

तस्याविवक्षणीयत्वात् । **मूलत** इति । अयमर्थो मी ४-२ ३, द्रष्टव्यः । दर्भे शाखामाह मूलांशात् अग्रांशं पृथक्कृत्य मूलमुपवेषं करोति । अग्रभागरूपां शाखां वत्सापाकरणे, मू मुपवेषश्च कपालोपधाने उपयुज्यते ।

स्तौतीति । भाष्ये, अथ खल्वित्यादिवाक्यं गृहीत्वा, 'यथोपासनं प्राप्यसिद्धिर्म इति व्याख्यातत्वात्, 'स्तुतयेऽनुमतिर्वे'ति सूत्रे विद्यायाः 'न कर्म लिप्यते नरे' क्त्वरूपवास्तवार्थमादाय स्तुतिकथनवत् अत्रोपासनस्य स्वविषयप्रकारप्रापकत्वरूपवास्तवार्थेन कथनमिति ध्येयम् । एवञ्च उपासनम्, यथोपासितफलप्राप्तिश्च क्रमेण कथयित्वोपास्याकार रूपः स क्रतुमित्यादिनोपदेक्ष्यते । अस्य तत्क्रतुवाक्यस्यार्थवैशद्याय श्रुत्यन्तरं गृह्णाति तं यथेति । तत्र **उपासत** इति प्रयोगादिह क्रतुशब्द उपासनपर इति विशदम् । अत्रै शान्त **उपासीते**त्युपासिप्रयोगात्, **इति यस्य स्याद**द्धेति अन्ते निश्चयात्मकज्ञान मध्येऽयं क्रतुशब्द उपासनज्ञानपर इत्यवसीयत एव । **उपासते, भवती**ति क्रमेण बहु वचनप्रयोगात्, उपासकाः पूर्वत्र कर्तारः, उपास्य उत्तरत्र कर्तेति स्पष्टम् । तथाचोपासका येन प्रकारेणोपासते, तत्तत्प्रकारः स फलकाले तेषां भवतीति तद्वाक्यार्थः । तदनुसारेण वाक्येऽप्यर्थस्य वर्ण्यत्वे स्थिते, **प्रेत्ये**ति ल्यबन्तसमानकर्तृकत्वस्यात्र **भवती**ति पदे कत्वेन उपास्यस्य परमात्मनो भवतिकर्तृत्वायोगेन, **भवती**त्यत्र 'अनु' इत्युपसर्ग र्थान्तर्भावकल्पनया **तथा भवति**, तादृशमनुभवति, तादृशमभिसंभवतीत्यर्थो भाष्यः । प्रेत्याभिसंभवितास्मीति वक्ष्यमाणत्वात् । यदि तु — **यथाक्रतुः** यादृशप्राप्तिप्रकारकोपास

प्रेत्य भवति ।
स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥ --- मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसं-
काशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्या-
त्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥

ष्मिन् लोके भवति । ततो हेतोः पुरुषः क्रतुमयः क्रतुप्रधानः, उपासन-
यर्थः । ततश्चोपासनस्यैव हिततमत्वात् सर्वथाऽनुष्ठेयमित्यर्थः ।
एवं विहितं ब्रह्मोपासनं मनोमयत्वादिगुणान्तरविधानायानुवदति --- स क्रतुं
सः उपासकः क्रतुं ब्रह्मण उपासनं कुर्वीतेत्यर्थः । गुणानेवाऽऽह -- मनो
रिशुद्धमनोमात्रग्राह्यः । विवेकादिसाधनसप्तकानुगृहीतपरमात्मोपासननिर्मली-
त्रग्राह्य इत्यर्थः । प्राणशरीरः जगति सर्वेषां प्राणानां धारकः । प्राणो यस्य
= आधेयं विधेयं शेषभूतञ्च स प्राणशरीरः । आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानामेव
दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । भारूपः भास्वररूपः । 'आदित्यवर्णं तमसः पर-
'पश्यते रुक्मवर्णम्' इत्यादिवाक्यप्रतिपन्नाप्राकृतस्वासाधारण निरतिशय-
ुणगणनिरतिशयदीप्तियुक्तविग्रहशालीत्यर्थः । सत्यसंकल्पः अप्रतिहतसं-
आकाशात्मा आकाशवत् सूक्ष्मस्वच्छस्वरूपः । सकलेतरकारणभूतस्या-
काशस्यात्मभूत इति वा आकाशात्मा । स्वयञ्च प्रकाशते, अन्यांश्च प्रका-
वा आकाशात्मा । सर्वकर्मा । क्रियत इति कर्म । सर्वं जगत् यस्य कर्म,
सर्वकर्मा । सर्वा वा क्रिया यस्याराधनमसौ सर्वकर्मा । सर्वकामः ।
इति कामाः भोग्यभोगोपकरणादयः । ते परिशुद्धास्तस्य सन्तीत्यर्थः[1] ।
धः सर्वरसः । 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादिना प्राकृतगन्धरसादिनिषेधात्
ः स्वासाधारणाः निरवद्याः निरतिशयाः कल्याणाः स्वभोग्यभूताः सर्वविधाः
स्तस्य सन्तीत्यर्थः । सर्वमिदमभ्यात्तः । उक्तं सर्वमिदं कल्याणगुणजातम्

1. परिशुद्धा यस्य स सर्वकामः क.

दृशप्राप्तिमानेव भवतीत्यर्थं इष्यते, तदापि तात्पर्यमेकमेव । शाङ्करसूत्रभाष्यादौ, 'तं
पासते, तदेव भवती'त्येव श्रुत्यानुपूर्वी तत्रतत्र । तथैव च माध्यन्दिनशतपथेऽपि
१) । तत्र प्रकरणे चोपास्यस्यैव भवतिक्रियाकर्तृत्वं विस्पष्टम् । एवमन्यत्र, श्रीभाष्ये च,
त्र तथैवेति महणं मुद्गलोपनिषद्गतवाक्याभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

एष म आत्मा अन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा माकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा । एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृ ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥ स सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर ए आत्माऽन्तर्हृदय एतद् ब्रह्म ।

अभ्यात्तः स्वीकृतवान् । भुक्ताः ब्राह्मणा इतिवत् कर्तरिक्तप्रत्ययः, अशआद्यजन **अवाकी** । वाकः उक्तिः । सोऽस्य नास्ति इत्यवाकी । कुत इत्यत्राह **अन** अवाप्तसमस्तकामत्वेनाऽऽदर्तव्याभावात् आदररहितः, अत एवावाकी । परिपू त्वात् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगत् तृणीकृत्य जोषमासीन इत्यर्थः ।

एष म आत्मा — तण्डुलाद्वा । मदीये हृदये व्रीह्याद्यपेक्षया ³ [1]अल्पत्वेन एष परमात्मा उपासनार्थमवस्थित इत्यर्थः । तथानुसंधानं कर्त भावः ।

अन्तर्हृदयेऽवस्थितस्योपास्यमानस्य प्राप्याकारमनुसंधेयं निर्दिशति **आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् — लोकेभ्यः** । अन्तर्हृदये विद्यमानोऽपि स निरतिशयपरिमाण इत्यर्थः । **सर्वकर्मा — अनादरः**[2] । उक्तोऽर्थः । एवम्भ ब्रह्म परमकारुण्येनासदुज्जिजीवयिषयाऽसद्धृदये संनिहितमित्यनुसंधातव्यमित्य **म आत्माऽन्तर्हृदये एतत् ब्रह्म ।**

यथोपासनमीदृशं परमात्मानम्, 'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिर स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्युक्तरीत्या देशविशेषविशिष्टं प्राप्तास्मीति निश्च

1. अल्पत्वेनेति ख. कोशे न । 2. उक्तोऽर्थ इति न क

अशआद्यजन्तो वेति । एतत्पक्षे अभ्यात्त इति भावे क्तप्रत्ययः । अभिरहस्ये णुप्रभृतत्वरूपगुणान्तरस्यापि कथनात् **सर्वमिदमभ्यात्त** इतीदं न सर्वव्यापित्वरूपम सर्वांशाभ्यासितृप्तत्वरूपमिति ध्येयम् । **तण्डुलाद्वा** इत्येतदनन्तरेण **एतद् ब्रह्मे**त्यन्तेन कारप्रतिसंधापनेन तस्य परत्वमनुभाव्य तादृशस्य तस्य केवलाश्रितबृहत्त्वापादकानवधिक मात्रकृतोऽस्मान्तर्हृदये प्रवेश इति ज्ञाप्यते ।

तमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सा-
ऽस्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

कर्तव्यमित्याह — एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति । अत्र इति
क्रतुं कुर्वीतेत्यनेनान्वयः । मनोमयः प्राणशरीर इत्यारभ्य, एत-
याभिसंभवितास्मीत्येतत्पर्यन्तोऽनुसंधानप्रकारः ।

त्र च इतिशब्दनिर्दिष्टो मनोमयत्वादिगुणगतः क्रमविशेष एक एव विधी-
नोमयत्वाद्युपास्यगुणानां तु आक्षेपतो विधानम्, पृष्ठगतसर्वताविधानादिव
ततश्च, 'प्राप्तानुवादेन मनोमयत्वाद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेद' इति शङ्का
यद्वा विधेयानां बहुत्वेऽपि क्रमरूपविधेयतावच्छेदकैक्यान्न वाक्यभेदः ।
च प्रजापतये चे' ति वाक्ये देवतास्वरूपविधेयतावच्छेदकैक्येन वाक्य-

वाक्येऽनुसंधानस्य कर्तव्यताशभप्रकारं दर्शयति अत्र इतीत्यस्येति । अयं भावः—
क्रतुं कुर्वीतेति गुणविधानार्थमुपासनमनूद्य' इत्युक्तत्वात् कुर्वीतेति विधिर्नोपासनांशे
। अथ, 'स्वरूपगुणांश्चोपादेयान् प्रतिपाद्य', 'हृदये संनिहितमितीदमनुसंधानं
'प्राप्तिनिश्चयानुसंधानश्च विधाय' इति विधेयांशानां विशिष्य निर्देशात्, अभि·
स्मीति इत्यत्र इतिशब्दस्य कुर्वीतेत्यत्रान्वयो व्यज्यते । उपरि च इति यस्य स्या·
मुपसंहारात्मकमिति भाष्य एव दर्शितम् । तेन इतिशब्दस्य तत्राप्यन्वय इष्टः । ननु
ण नानेको विधातुं शक्यते गुणः' । न चारुणयैकहायन्येत्यत्र समानाधिकरणनि-
आरुण्यैकहायनीत्वविशिष्टैकद्रव्यविधिवदिहोपपत्तिः । अत्र क्रमरूपविशेष्यांशस्यापि
त्रैव विहिततया मनोमयत्वादिधर्माणामेव विधेयत्वादित्यत्र दीक्षितोक्तं द्विविधं समाधि-
ाति अत्र चेति । गुणगतः क्रमविशेष इति । गुणानुसंधानक्रम इति यावत् ।
ति । 'विश्वजिता यजेते'ति वाक्येन 'विश्वजिद्यागस्य विहितत्वात् तदुद्देशेन पृष्ठस्तो-
ह्यसामविशेषाणां च, तद्गतसर्वतायाश्च, ' विश्वजित्सर्वपृष्ठ ' इति वाक्येन विश्वजिदु-
ने वाक्यभेद इति विमृश्य पृष्ठगतसर्वतामात्रविधानम्, पृष्ठानां पाष्ठिको विधिरित्युक्तं
३.३.), तद्वदिति भावः । एवं विशेषणविधिकल्पनया विधानमुक्तम् । अथ श्रूयमाणविधिनैव
दोषश्च दर्शयति यद्वेति । क्रमरूपेत्यविवक्षितम् । क्रमो वा भवतु, अन्यो वा भवतु
ातिशब्दप्रतिपाद्यधर्म इति । यदग्नये चेति । एतदर्थः न्यायप्रकाशे, तद्व्याख्याने
। मीमांसासुधास्वादे च द्रष्टव्यः । एतद्दृष्टान्तस्य यथातथाभावेऽपि अत्र विवक्षितांशो
। इतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात् मनोमय इत्यारभ्य अभिसंभवितास्मि इत्येता-
थितप्रकारस्य सर्वस्य एकेन इतिशब्देनोक्तस्य कुर्वीतेतिविधावन्वयेनानेकार्थविधानाभा-
न्वस्तु तावदिहैवं परिहारः । समानप्रकरणे अग्निरहस्ये कथम्? तत्र, 'सत्यं ब्रह्मे-

भेदस्य तान्त्रिकैः परिहृतत्वात् । केचित्तु प्राप्तोपासनानुवादेन अभ्युदयेष्टिवत् प्रयोगविधित्वसंभवान्न वाक्यभेद इति वदन्ति ।

त्युपासीते'ति पूर्वमुपासनस्य ब्रह्मणश्च विहितत्वात्, उपरि 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं शरीरं—सर्वा अनु दिशः प्रभूतं सर्वमिदमभ्यात्तमवाक्यनादरम्' इति प्राप्तानुवादेनानेक नात् । न च तत्र इतिशब्दादिरस्ति इत्याशङ्क्य तदुचितं प्रकारं दर्शयति केचित्तु इति (६.५.१.) 'यस्य हविर्निरुप्तं चन्द्रमा अभ्युदियात्' इत्यादिवाक्यमादाय, नात्र दर्शयागाति यागविधिः दर्शादिसंबन्धिहविर्द्रव्यप्रत्यभिज्ञानात्, किं तु उक्तदेवतापनयेन देवतान्तरोद्दे विलक्षणाकारः दर्शप्रयोगभेद इत्युक्त्वा द्रव्यदेवताद्यनेकविधानप्रयुक्तो वाक्यभेदः प्रयोगं अनेकगुणविशिष्टविलक्षणप्रयोगरूपैकार्थविधानान्न भवतीत्युक्तम् । तद्वदिति भावः । अयं भाः प्रधानकर्मविधिस्तावत् त्रिविधः, उत्पत्तिविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिश्चेति । कर्म पस्याज्ञातस्य ज्ञापनमुत्पत्तिविधिः । तस्य फलसंबन्धबोधनम् अधिकारविधिः । तस्य सर्वाङ्गा ष्टस्य कर्तव्यताविधानं प्रयोगविधिः । न च कालकर्तृदेशक्रमादीनां प्रयोगान्वयिगुणानामेव प्र भेदकत्वमिति द्रव्यदेवतावैलक्षण्यमादायाभ्युदयेष्टौ कथं प्रयोगभेद इति वाच्यम् — काल दीनां प्रयोगैकान्वयिगुणत्वमित्येव विशेषात् । सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानविषयकप्रयोगेऽनन्वयिग कस्याप्यभावेन यत्किञ्चिद्भेदेऽपि प्रयोगभेदसंभवात् । वस्तुतश्चन्द्रमोऽभ्युदयकालस्य दर्शे प्रागप्रा तद्विशिष्टकर्तृकत्वविधानात् तादृशगुणभेदप्रयुक्तप्रयोगभेदविधाने, तत्रापूर्वदेवताद्यन्वयादि यात् । प्रकृते च पूर्वमुपासनमात्रविधानात् तत्क्रतुवाक्येन यथोपासनफलोक्त्या अधिकारवि प्रयोगस्याविहिततया, 'स आत्मानमुपासीत' इति वाक्ये तद्विधानस्वीकारात् तत्र मनोमयत्व प्रयोगान्वयकल्पनया वाक्यभेदपरिहारादिति । एवञ्चोक्ताभिरहस्यरीत्या प्रकृतवाक्येऽपि मनो इत्यादौ अनादरइत्यन्ते षष्ठीविपरिणामेन मनोमयस्य—अनादरस्य ब्रह्मणः क्रतुं कुर्व कल्पनेऽपि प्रयोगविधानान्न वाक्यभेदः । 'एष म आत्मा' इत्यादेस्तु मे इत्युल्लेखव अभिसंभवितास्मीति इतिशब्देन ग्रहणेन, 'यस्य स्यादद्धे'त्युपरितनवाक्यान्वयस्तदा बा अस्तु वा पूर्वोक्तरीत्या इतिशब्दोक्तक्रम एव मनोमयत्वाद्यन्वयोऽपि । क्रमस्य प्रयोगान्वयि तया च सर्वक्रमविशिष्टप्रयोगविधिरिति । नन्वेवं विधिनैव मनोमयत्वादिलाभे, सर्वत्रप्रसि करणोपक्रमे टीकायाम्, 'अत्र रात्रिसत्रन्यायेन मनोमय उपास्यतया संबध्यते, आर्थवा स्यापि विध्यपेक्षितस्य स्वीकार्यत्वात्' इति कथमुक्तमिति चेन्न—मनोमयइत्यादेः क्रतुकर्तृ वैयर्थ्यात् उपास्यपरतया साक्षादनन्वयाच्च क्रतुं कुर्वीतेत्येतदर्थवादत्वमेव । परन्तु एतद्ब्रह्मेत्य ऽर्थवादः । 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति' इत्यत्र एतमितिपदं मनोमयत्वाद्यार्थवादि क्षितसर्वविशेषणविशिष्टपरमिति ततस्तल्लाभ इत्याशयादिति ।

एवंविधप्राप्यप्राप्तिनिश्चयोपेतस्योपासकस्य प्राप्तौ न संशयोऽस्तीत्युपसंहरति **स्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ति** । अत्र इतिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । **अभिभवितास्मीति** इतीतिशब्दस्य काकाक्षिन्यायेन वाऽन्वयः । **इति** उक्तप्रकारेण **स्य** उपासकस्य **अद्धा** निश्चयोऽस्ति, तस्य प्राप्तौ **विचिकित्सा** संशयो नास्तीत्यर्थः ।

उक्तार्थस्य[1] श्रद्धेयत्वसिध्द्यै वक्तुराप्तिं दर्शयति **इति ह स्माह शाण्डिल्यशाण्डिल्यः** । द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था । अयमर्थः सर्वोऽपि भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः ष्टः ॥

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते — इयञ्च विद्या समन्वयाध्याये द्वितीयपादे चिन्तिता । तत्र हि — सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मशब्देन त्यगात्मैव निर्दिश्यते । तस्यैव सर्वपदसामानाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तेः । सर्वशब्दनेर्दिष्टं हि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तभावश्च प्रत्यगात्मन नाद्यविद्यामूलकर्मविशेषोपाधिक उपपद्यते । परमात्मनः निरस्तसमस्ताव (वि) द्यस्य मस्तहेयाकरसर्वभावो नोपपद्यते । प्रत्यगात्मन्यपि ब्रह्मशब्दः क्वचित् क्वचित् प्रयुज्यते, इदं ब्रह्माऽऽयाती' त्यादौ । अत एव परमात्मा, परं ब्रह्मेति परमेश्वरस्य क्वचित् विशेषणो निर्देशः । प्रत्यगात्मनश्च निर्मुक्तोपाधेः ब्रह्मत्वञ्च विद्यते, 'स चानन्त्याय कल्पते' इति श्रुतेः । अविदुषस्तस्यैव कर्मनिमित्तत्वात् जगज्जन्मस्थितिलयानाम्, तज्जलान्' इति हेतुनिर्देशोऽप्युपपद्यते । अतो जीव एवात्र संदर्भे प्रतिपाद्यत इति पूर्वपक्षे प्राप्ते — उच्यते ।

'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' । **सर्वत्र** सर्वस्मिन्, जगति, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे' ति तदात्मतया विधीयमानं परं ब्रह्मैव । कुतः ? **प्रसिद्धोपदेशात्** । तज्जत्व-

1. उक्तस्य ख.

तस्यैवेति । न तु परब्रह्मणः । सर्वशब्देन इदन्त्वतज्जत्वतल्लत्वतदनत्वान्वयार्हस्य जगन्मात्रस्य वाच्यत्वात् तत्र ब्रह्माभेदबाधादिति पूर्वपक्षियुक्तिः । **हेयाकरसर्वभावेति** । हेयान्तर्वर्तित्वस्वीकारस्यापि संभोगप्राप्त्याऽनुपपन्नत्वे स्थिते हेयभाव एव कथमित्याशयः । **'इदं ब्रह्माऽऽयाति'** इति । इदं ब्रह्मागच्छतीति श्रुत्यन्तरमिति दीक्षितोक्तम् । **ब्रह्मत्वञ्च विद्यत** इति । अत्र, 'ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा'(१८.५३,५४)इति गीताऽप्यनुसंधेया ।

तज्जत्वादिना सर्वं खल्विदमिति प्रसिद्धवदुपदेशात्, यस्मात् जगज्जन्मस्थि
वेदान्तेषु प्रसिद्धाः, तदेवात्र ब्रह्मेति प्रतीयते। वेदान्तप्रसिद्धत्वञ्च परब्रह्मण
तस्यैव[1] 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिवेदान्तेषु प्रसिद्धेः।
ब्रह्मादिस्तम्बभावेऽपि प्रकारभूतशरीरगतानां दोषाणां प्रकारिण्यात्मन्यस्पर्शात्[2]
समस्तावद्यत्वस्य नानुपपत्तिः। जीवानाञ्च प्रतिशरीरं भिन्नानामन्योन्यतादात्म्या
सार्वात्म्यस्यासंभावितत्वात्। अतः सर्वजगत्कारणत्वप्रयुक्तसर्वात्मकत्वस्य परब्र
संभवात् परमेव ब्रह्मेह वाक्ये प्रतिपाद्यते।

'**विवक्षितगुणोपपत्तेश्च**'। विवक्षितानां [3]विशुद्धमनोग्राह्यत्वरूपमनो
सत्यसंकल्पत्वादीनां गुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेश्च। **विवक्षितत्वं** तात्पर्यविषय
मनोमयत्वादीनाञ्च, 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति' इति वाक्येन[4] मनोमय
गुणकोपासनेन तद्गुणकब्रह्मप्राप्तेः फलत्वाऽऽवेदनेन फलरूपतात्पर्यलिङ्ग[5]स
मनोमयत्वादीनां तात्पर्यविषयत्वलक्षणं विवक्षितत्वमवसीयते। '**अनुपपत्तेस्तु न**
रीरः'। विवक्षितानां गुणानां शारीरेऽनुपपन्नत्वात् न शारीरपरिग्रहशङ्का कार्येति

'**कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च**'। 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी' ति प्रा
परं ब्रह्म व्यपदिश्यते, प्राप्तृतया च जीवः। अतः प्राप्ता जीव उपासकः।
परं ब्रह्मोपास्यमिति। '**शब्दविशेषात्**'। 'एष म आत्माऽन्तर्हृदय' इति
षष्ठ्या निर्दिष्टः; उपास्यस्तु प्रथमया। अतो नोपासकस्य जीवस्योपास्यत्वम्। '
तेश्च'। 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च' इति स्मृ
पास्यं हृदयगतमुपासकाद्भिन्नं परमात्मानं दर्शयति।

'**अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमव**
अल्पायतनत्वम**र्भकौकस्त्वम्**। **तद्व्यपदेशः** अल्पत्वव्यपदेशः। 'एष म आत्मा
हृदय' इति अणीयसि हृदयायतने स्थितत्वात्, 'अणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा'
दिना स्वरूपेणाणीयस्त्वव्यपदेशाच्च नायं परमात्मा; अपितु जीव एव। पर
नोऽल्पायतनत्वाल्पत्वयोरसंभवादिति चेन्न — **एवं निचाय्यत्वात्** अल्पायतनत्व

1. तस्यैवेति क. कोशे तद्विहाय तदर्थेऽत्र परब्रह्मण एवेति ख. 2. अ
र्शात् ख. 3. विशुद्धमनोग्राह्यत्वरूपेत्यधिकं क. 4. वाक्ये खादन्यत्र. 5. संभवा

३—१५.

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति ।
दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलम् ॥
स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन् [1]विश्वमिदँ श्रितम् ॥ १ ॥

सर्वं मा.

स्यैवोपास्यत्वसंभवात् । व्योमवच्चेदं ब्रह्म व्यपदिश्यते, 'ज्यायान् पृथिव्याः' । अतश्च ज्यायस्त्वे उपाध्यश्रवणात् ज्यायस्त्वं स्वाभाविकम्, अणीयस्त्वे णात् अणीयस्त्वमौपाधिकमित्यवसीयते ।

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्'। परब्रह्मणः शरीरान्तर्वर्तित्वे सुखदुःखोपभोगप्रसक्तिः जीववत् स्यात् इति चेन्न — तयोरपहतपाप्मत्वान-त्वकृतविशेषसंभवात्। अतो न जीववद् भोगप्रसक्तिरिति स्थितम्॥ प्रकृतमनुस-

॥ ३-१४.

पुत्रदीर्घायुष्यफलकं त्रैलोक्यात्मककोशविज्ञानमारभ्यते । **अन्तरिक्षोदरः** — । अन्तरिक्षमुदरं यस्य स तथोक्तः । मध्यवर्तित्वादन्तरिक्षस्य उदरत्वम् । **कोशः** । कोशसादृश्यात् **कोशः** । भूमिः **बुध्नः** मूलं यस्य सः **भूमि-** **न जीर्यति** न विनश्यति । [1]चिरकालस्थायित्वादिति भावः । **दिशो** **क्तयः** । **स्रक्तयः** कोणा इत्यर्थः । **द्यौरस्योत्तरं बिलम्** । [2]उत्तरं वं मुखमित्यर्थः । **स एष कोशो वसुधानः** । कर्मफलाख्यं वसु धी-र् इति **वसुधानः** । **तस्मिन् विश्वमिदं श्रितम्** । कर्मकर्तृफलात्मक**मिदं** ।नं कृत्स्नं [3]**तस्मिन्** कोशे श्रितमित्यर्थः ।

स्थिरकालत्वात् ख. चिरकालावस्थायित्वात् ग. 2. अयमर्थः ख. कोशमात्रे । र् ख. ग.

ः परमस्मिन् प्रपाठके ऐहिकफलानि चत्वार्युपासनानि। तत्र प्रथमं पुत्रदीर्घायुष्ट्वफलकम् । प्रवसुधानकोशस्य अजीर्यत्वेन अरिष्टत्वेन स्वदिग्वत्सवायुकत्वेन च विज्ञानात् सपुत्रक भवतीति । **कोशसादृश्यादिति** । उदरबुध्नस्रक्तिमुखवत्त्वेन विश्वाख्यवसुमत्त्वेन च

तस्य प्राची जुहूर्नाम, सहमाना नाम दक्षिणा, राज्ञी नाम प्र सुभूता नामोदीची । तासां वायुर्वत्सः । स य एतमेवं वायुं वत्सं वेद, न पुत्ररोदँ रोदिति । सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद पुत्ररोदँ रुदम् ॥ २ ॥

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ; प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽ भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ; भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ; स्वः ऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥

[1]स यदवोचम्—प्राणं प्रपद्य इति, प्राणो वा इदँ सर्वं यदिदं किञ्च, तमेव तत् प्रापत्सि[2] ॥ ४ ॥

1. अथ यत् मा. 2. प्राप्स्यथ मा.

तस्य प्राची—नामोदीची । [1]स्पष्टोऽर्थः । **तासां वायुर्वत्सः** । दिक्प्रसूतत्वात् वत्सत्वम् । **स य—रोदिति** । दिग्वत्सत्वेन वायूपासकः पुत्र [2]निमित्तं रोदनं न करोति । पाकं पचतीतिवदयं निर्देशः । रोदमिति णमु वा । **सोऽह—रुदम्** । सः एतदुपदेष्टा अहम् [3]एवमेतदुपासनमनुष्ठाय दनाभावं फलं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः ।

अथ कोशविज्ञानाङ्गभूतान् प्रपदनमन्त्रानाह—**अरिष्टं–ऽमुना** । अ अविनाशं कोशं प्रपद्ये । **अमुनाऽमुनाऽमुनेति** त्रिः पुत्रस्य नाम गृह्णाति । पुत्रेण हेतुना अरिष्टं कोशं प्रपद्य इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

प्राणं प्रपद्य इत्यादिस्वोक्तमन्त्रान् [चतुरः] स्वयमेव व्याचष्टे । **दवोचं—प्रापत्सि** । सोऽहं **प्राणं प्रपद्ये** इति यद् वचनमवोचम् , तेन व

1. तस्योक्तत्रैलोक्यकोशस्य या प्राची दिक् सा जुहूनाम्ना ध्यातव्येत्यर्थः । एवमेवान्यत्र स्पष्टोऽर्थः ख. 2. नाशननिमित्तं रोदं रोदनं करोति ख. । 3. एवमिति ख. अन्यः कारः ।

सादृश्यम् । **प्राचीदिगादिपदं** प्राग्भागादिपरम् । **मा–रुदमिति** । रोदनं मे मा शाङ्करोक्तार्थे उपासितुरनुसंधानरूपमिदं वाक्यम् । अत्रोक्तार्थे उपदेष्टुरनुभवकथनरूपमिद अरिष्टमिति प्रथममन्त्रस्य अन्तरिक्षोदरः कोश इत्यादिनैव व्याख्यायाः वृत्तत्वात् प्राणमित्य पश्चाद् व्याख्यात । **प्रापत्सीति** शब्दप्रयोगस्वारस्यात् व्याख्यातरीत्याऽनुसंधानमपि प्रयोगानन्तरमुपासकेन कार्यमिति प्रतीयते ।

ाथ यदवोचम्—भूः प्रपद्य इति, पृथिवीं प्रपद्ये, अन्तरिक्षं प्रपद्ये,
ो इत्येव तदवोचम् ॥ ५ ॥ अथ यदवोचम्—भुवः प्रपद्य इति,
द्ये, वायुं प्रपद्ये, आदित्यं प्रपद्ये, इत्येव तदवोचम् ॥ ६ ॥ अथ
्—स्वः प्रपद्य इति, ऋग्वेदं प्रपद्ये, यजुर्वेदं प्रपद्ये, सामवेदं
इत्येव तदवोचम्, तदवोचम् ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये पञ्चदशः खण्डः ।

३–१६.

ुरुषो वाव यज्ञः । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि, तत् प्रातस्सव-
ातुर्विंशत्यक्षरा गायत्री; गायत्रं[1] प्रातस्सवनम् । तदस्य वस-

1. गायत्रं हि भा.

सर्वं जगत् प्रापत्सि प्रपन्नोऽभवमित्यर्थः । अथ यदवोचं भूः—तद-
भूः प्रपद्य इत्यस्य[1] त्रीन् लोकान् प्रपद्ये इत्यर्थः । अथ—तदवोचं तद-
। स्पष्टम् । द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था ॥ ३–१५.

दीर्घायुष्ट्वफलकपुरुषविद्या प्रस्तूयते—पुरुषो वाव यज्ञः । [2]पुरुषस्य यज्ञ-
त्याह—

तस्य—प्रातस्सवनम् । षोडशोत्तरवर्षशतमिते पुरुषायुषे आद्यानि चतु-
र्षाणि प्रातस्सवनमित्यर्थः । तत्र तद्दृष्टिः कर्तव्येति यावत् । तत्र हेतुमाह
—सवनम् । प्रातस्सवनस्य गायत्रीछन्दस्कत्वात्, गायत्रीछन्दसश्चतुर्विंश-
कत्वात् चतुर्विंशतिवर्षे प्रातस्सवनत्वाध्यासो युज्यत इति भावः । तदस्य
न्वायत्ताः । अस्योपासकस्य तत् प्रातस्सवनं वसवः स्वामित्वेनानुगताः ।

1. इत्यस्य मन्त्रस्य ख. 2. पुरुषः स्वस्मिन् यज्ञदृष्टिं कुर्यादित्यर्थः इत्यधिकं ख.

ायुर्मध्ये पुत्रामरणार्था कोशविद्योपदिष्टा । अथ स्वदीर्घायुःफला पुरुषविद्योपदि-
एतद्विद्यायाः षोडशाधिकवर्षशतजीवनफलकत्वम् अस्याः यज्ञभावनारूपत्वात् यज्ञे
सवनत्रयसंबन्धिच्छन्दस्त्रयगताक्षराणां संहत्य तावत्संख्यकत्वादाहृतम् । तत्संख्यानु-
सवनत्रयविभागोऽपि कृतः । सोमे च यज्ञदिनस्य सवनत्रयात्मकत्वात् तत्र क्रियमाणस्य
धानत्वात् दीक्षादीनाञ्चाङ्गत्वात् तद्रीत्या इहापि पुरुषे यज्ञभावना तदायुर्भागेषु सवनत्रय-
कृता प्रधानम् । तत्फलं तावद्वर्षजीवनम् । तदङ्गजातश्च पुरुषसंबन्ध्यशिशिषादिषु दीक्षा-
ानाः । ताश्चाङ्गत्वात् पृथगुत्तरखण्डेन कथ्यन्ते ।

योऽन्वायत्ताः । प्राणा वाव वसवः । एते हीदँ सर्वँ वासयन्ति ॥ १

तं चेत् एतस्मिन् वयसि किञ्चिदुपतपेत्, स ब्रूयात् 'प्राणा व
इदं मे प्रातस्सवनं। माध्यन्दिनँ सवनमनु संतनुते'ति। 'माऽहं प्र
वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीये'ति। उद्धैव तत एति, अगदो ह भवति ॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिँशद्वर्षाणि, तन्माध्यन्दिनँ सवनम् ।
चत्वारिँशदक्षरा त्रिष्टुप्; त्रैष्टुभं माध्यन्दिनँ सवनम् । तदस्य रुद्रा ३
यत्ताः । प्राणा वाव रुद्राः । एते हीदँ सर्वँ रोदयन्ति ॥ ३ ॥

तं चेत् एतस्मिन् वयसि किञ्चिदुपतपेत्, स ब्रूयात्, 'प्राणा र
इदं मे माध्यन्दिनँ सवनं तृतीयसवनमनु संतनुते'ति। माऽहं प्रा

प्रसिद्धयज्ञे प्रातस्सवनस्य वसुस्वामिकत्वादिति भावः । प्रसिद्धान् वसून् व्याव
प्राणा वाव वसवः । वावशब्दोऽवधारणे । प्राणानां वसुत्वे युक्तिमाह एते
सर्वँ वासयन्ति । शरीराणामशैथिल्यलक्षणवासस्य प्राणाधीनत्वादिति भ
तं चेत्—तपेत् । तं पुरुषविद्यानिष्ठम्, एतस्मिन् वयसि चतुर्विंशतिव
वयसि किञ्चित् रोगादिकम् उपतपेत् बाधेत चेदित्यर्थः । स ब्रूयात्—वि
प्सीयेति । तदा इमं मन्त्रं स उपासको ब्रूयात् जपेत् । हे प्राणा वसवः !
रूपस्य ममाधुना प्रातस्सवनं प्रवर्तते । इदं प्रवर्तमानं प्रातस्सवनं माध्यन्दिनसव
विच्छिन्नं कुरुत । प्रातस्सवनेशानां प्राणानां वसूनां मध्ये = [1]तेषु पश्यत्सु, यज्ञरू
मा विलोप्सीय लुप्तो मा भूवम् । छान्दसो माङि लुङभावः । माशब्दो
उद्धैव—भवति । ततः उपतापात् उदेति उद्गच्छति । अगदो भवति अ
भवति[2] । एवमुत्तरत्रापि ।

अथ यानि—रोदयन्ति । [3]यौवने इन्द्रियाणामत्यन्तं विषयप्रावण्य
कतया पुरुषान् रोदयन्तीति रुद्रत्वमुपपन्नमित्यर्थः । तं चेद्—। एतस्मिन् व

1. तेषु पश्यत्सु इत्यधिकं क. 2. भवतीत्यर्थः ख. 3. यौवनेत्यादिपङ्क्तिषट्क
'स्पष्टोऽर्थ' इति. क.

वासयन्तीतिशब्दप्रयोगः वसुशब्दार्थस्य प्रकृते समन्वयाय । वास इह स्थितिः ६
यज्ञो विलोप्सीयेति । षोडशवर्षशतात्मकसवनत्रयसंततो हि पुरुषयज्ञः मध्ये व्याध्या
पुरुषलोपे लुप्तः स्यात् । अतो वस्वादित्वेन भावितेषु प्राणेषु प्रसक्तयज्ञविलोपनिवर्तकत्व
भावनीयम् ।

द्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति। उद्धैव तत एति; अगदो ह भवति ॥ ४ ॥

अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि, तत् तृतीयसवनम्। अष्टाचत्वारिँ-दक्षरा जगती। जागतं तृतीयसवनम्। तदस्याऽऽदित्या अन्वायत्ताः। [प्रा]णा वाव आदित्याः। एते हीदँ सर्वमाददते ॥ ५ ॥

तं चेत् एतस्मिन् वयसि किञ्चिदुपतपेत्, स ब्रूयात्, 'प्राणा [आ]दित्याः इदं मे तृतीयसवनम् आयुरनु संतनुते' ति। 'माऽऽहं [प्रा]णानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीये' ति। उद्धैव तत एति; अगदो [ह] भवति ॥ ६ ॥

एतद्ध स्म वै तद् विद्वानाह महिदास ऐतरेयः, 'स किं म एतदुप-

[च]तुर्विंशतिवर्षादूर्ध्वम अष्टषष्टिवर्षमध्ये इत्यर्थः। प्राणानां रुद्राणां मध्ये माध्य-[न्]दनसवनेशानां भवतां मध्ये इत्यर्थः।

अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षा–। प्राणा वा आदित्याः एते हीदं सर्व-[मा]ददते। सर्वस्य विषयजातस्याऽऽदानात् प्राणानामादित्यत्वमित्यर्थः। तं चेत्–। [ए]तस्मिन् वयसि अष्टषष्टिवर्षादूर्ध्वं षोडशोत्तरशतवर्षमध्य इत्यर्थः। तृतीयसवन-[मा]युरनुसंतनुतेति। तृतीयसवनात्मकमायुः आसमाप्ति अविच्छिन्नं कुरुतेत्यर्थः। [प्रा]णानामादित्यानां मध्ये तृतीयसवनस्वामिनां भवतां मध्ये इत्यर्थः।

एतद्ध—न प्रैष्यामीति। हे रोग! स त्वं मे मां किं कस्मात् एतत् [स्व]प्रकारेण उपतपसि, योऽहं पुरुषविद्यानिष्ठः त्वत्कृतेनानेनोपतापेन न प्रैष्यामि [न] मरिष्यामि। अतस्तव श्रमो वृथैवेति, एतत् पुरुषविज्ञानस्वरूपं विद्वान् [इत]रपुत्रो महिदासनामा, आह स्मेत्यर्थः। ऐतरेयः। शुभ्रादित्वात् इतरशब्दात् अप-

---

इतरपुत्र इति। एवमेव सर्वत्र पाठः। शुभ्रादिगणेऽपि इतरशब्दः ह्रस्वान्त एव [प]ठितोऽस्ति। शाङ्करभाष्ये, 'इतरायाः पुत्र' इत्युक्तम्। तत ऐतरेयब्राह्मणभाष्यभूमिका-[या]मपि कस्यचिन्महर्षेर्बह्वीषु भार्यासु इतरानामधेया काचिदिति संप्रदायविद इति सायणेनोक्तम्। [एवं] सति 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् अत्र न प्राप्नोति। किन्तु तदपवादः, 'अवृद्धाभ्य—' इति [एव]। शुभ्रादिगतेतरपदेन स्त्रीप्रत्ययान्तस्यापि विवक्षासंभवे तु ढक् स्यात्। एवंसति इहापि [गण]पाठगतेतरशब्दार्थो यो जनः, तत्पुत्र इत्यर्थो विवक्षणीयः स्यात्। स्वरसतस्तु गणपाठगत-[ह्र]स्वेतरशब्दबलात् ऐतरेयपितुरेव इतरेति नाम, न मातुरिति पाणिन्याशये स्थिते तद्वि-[रु]द्धौ व्याख्यानसंप्रदायौ न विश्वसनीयाविति भाष्याशय उन्नीयते।

तपसि, योऽहमनेन न प्रैष्या[1]मी ' ति । स ह षोडशं वर्षशतमजीवत
[2]प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति, य एवं वेद ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये षोडशः खण्डः ।

३—१७.

स यदशिशिषति, यत् पिपासति, यन्न रमते, ता अस्य दीक्षा[3]
अथ यदश्नाति, यत् पिबति, यद् रमते, तदुपसद्भिरेति ॥ २
अथ यद्धसति, यज्जक्षति, यन्मैथुनं चरति, स्तुतशस्त्रैरेव तदेति
अथ यत् तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति, ता अस्य
णाः[4] ॥ ४ ॥

1. प्रैष्यामि शां. मा. 2. स ह मा. 3. दीक्षाः, पा. 4. एतद्
ददात्यात्मदक्षिणं वैतत् सत्रमिति इत्यधिकं माध्वमूले । न तु व्याख्याने ।

त्यार्थे ठक् । स—शतमजीवत् । सः महिदासः षोडशं षोडशाधिकं व
मजीवदित्यर्थः । ' तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ' इति षोडशशब्दात् डप्रत्य
[अतो विद्यायां फलप्रापकत्वनिश्चयवतोऽवश्यं फलप्राप्तिर्भवतीति भाव ।] अन्ये
वंवित् षोडशं वर्षशतं जीवतीत्याह प्र ह—वेद । [स्पष्टोऽर्थः] ३

[तथा पुरुषस्य यज्ञसादृश्यमेव निरूपयति]—स यत्—दीक्षा । अश
पिपासारत्यभावानां दुःखात्मकत्वेन दीक्षात्वम् [कल्प्यमित्यर्थः] । अथ य
एति । अशनपानरतीनां पयोव्रतादियुक्तोपसद्वत् सुखरूपत्वात् उपसद्रूपत्वम् ।
सद्भिरेति उपसद्भिः साम्यमेति । उपसद्दृष्टिस्तासु [अशनपानरतिषु] क
त्यर्थः । अथ यद्धसति—तदेति । हासादीनां[1] शब्दवत्त्वसाम्यात् स्तुत
साम्यमेतीत्यर्थः । अथ यत् तपः—दक्षिणाः । दक्षिणादृष्टिस्तेषु कर्तव्येत्य
धर्मपु[2]ष्टिकरत्वसाम्यादिति भावः ।

1. हासभक्षणमैथुनादीनाम् ख. 2. तुष्टि क.

प्र हेति । प्रजीवति । प्रकर्षो रोगाद्युपतापराहित्यम् ।

स्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवा-
५ ॥

स्मादाहुः, 'सोष्यति, असोष्टे'ति पुनरुत्पादनमेवास्य [तत्?]।
ः पुरुषस्यैव यज्ञरूपत्वम्, अत एव, यथा यज्ञं करिष्यमाणे
दत्तः सोमं सोष्यती' ति प्रयुञ्जते, तथा—यदा माता तं पुरुषं जनयिष्यति
स्योत्पादनं प्रतीक्ष्य — 'पुरुषं सोष्यती' ति प्रयुञ्जते लोकाः। [1]यागानन्त-
सोष्ट सोमं यज्ञदत्त' इतिवत्, 'असोष्ट माता पुरुषम्' इति उत्पत्तेः
ुञ्जते। अतश्च पुरुषस्योत्पादनमेव 'सोष्यति', 'असोष्टे' ति शब्द-
ामान्यात् यज्ञानुष्ठानलक्षणमुत्पादनमित्यर्थः। [2]यज्ञपक्षे षुञ् अभिषवे इति
त्तिपक्षे षूङ् प्राणिप्रसव इति धातुः। तन्मर (मर?) मरणमेवावभृथः।
ाम्यात् मरणे अवभृथत्वं पश्येदिति भावः।

यागाद्यनन्तरं क. २. यज्ञपक्ष इत्यादिः धातुविवेकभागः क. कोशे.।

शिखिषादौ दीक्षादित्वकल्पनायां दुःखात्मकत्वादिसाम्यं प्रयोजकमुन्नीयते। चेतने
अचेतनयज्ञक्रियात्वकल्पनायां किं साम्यमित्यत्र साम्यं किञ्चित् श्रुतिर्दर्शयति तस्मा-
। ननु सोमं सोष्यतीत्यत्र सवने अभिषवे सोमो लता कर्म; न तु यज्ञः। तेन पुरुषे
स्यात्; न यज्ञसाम्यम्। तत्राह पुनरुत्पादनमेवास्य तत्। यज्ञस्योत्पादनमेव छ
व्यसवनम्। पुनश्शब्दः त्वर्थे। वस्तुतोऽभिषवयागयोर्भेदेऽपि अदूरविप्रकर्षात्, चरुं
पशुमालभते, सोमं सौतीति इष्टिपशुसोमयागोत्पादनेषु परिभाषणं प्रसिद्धमिति भावः।
सोमद्रव्याभिषवस्य यज्ञोत्पत्त्यनुकूलव्यापारतया स यज्ञोत्पादनमेवेति, पुरुषोत्पादनं यज्ञो-
।। अस्य वाक्यस्य विधेयोद्देश्यवाचिपदद्वयसापेक्षत्वात् तदित्यस्य अत्रैव घटनं युक्तम्।
तत् अनपेक्षितश्च। एवमेव भाष्याकूतं स्यात्। पुरुषोत्पादनमेव यज्ञोत्पादनमिति
तात्पर्यं पूर्वोक्तं ग्राह्यम्। पुनरित्येतत् पूर्ववाक्येऽप्यन्वियात्। तदा चार्थकम्।

तद्धैतत् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाच, अपिपास

तद्धैतत्—उवाच । घोरनामा अङ्गिरोगोत्रः कश्चिदृषिः **तदेतत्** पुरुषयज्ञदर्शनं **देवकीपुत्राय कृष्णाय**—इति शब्दोऽध्याहर्तव्यः—'कृष्णशेषभूतम्, तत्प्रीत्यर्थमित्युक्त्वा इत्यनुसंधाय **उवाच** अनुष्ठितवानित्यर्थः । वचेर्लक्षणयाऽनुष्ठानार्थत्वम् । **अपिपास एव स बभूव । सः** घोरनामा भगवच्छेषत्वानुसंधानपूर्वकपुरुषयज्ञोपासनानुष्ठानेन ब्रह्मविद्यां प्राप्य **अपिपासः**—[इदमुपलक्षणमपहतपाप्म

1. इदं ख· कोशे ।

कृष्णायेति । ननु श्रीदेवकीपुत्रश्रीकृष्णवत् भक्तिधारिततन्नामदेवक्यन्तरपुत्रकृष्णान्तरस्यापि संभावितत्वात् कस्यचित् शिष्यभूतस्य कृष्णस्य ग्रहणेन **समञ्जसे** वाक्यार्थे किमिति भाष्ये परमात्मग्रहणम्, इतिशब्दाध्याहारः, **उवाचे**त्यस्यानुष्ठाने लक्षणा, **अपिपास** इत्यस्य मुक्ते लक्षणा चेति चेत् — सत्यम् । अस्तु तावत् सान्दीपनेरिव घोरस्यापि शिष्यः श्रीकृष्ण इति ; अस्तु वा तन्नामाऽन्यः कृष्ण एवेह । तथापि कोऽसौ समञ्जसो वाक्यार्थः ? पुरुषविद्यारूपविज्ञानं कृष्णाय शिष्यायोक्त्वोवाचेत्यत्र **उवाचे**त्यस्य किं कर्म ? **अपिपास** इत्यादेः न तत्कर्मत्वं संभवति । **सोऽन्तवेलाया**मित्यादेः कर्मत्वे व्यवहितान्वयापत्तिः । अपिपास इत्यादेश्च कस्तदाऽर्थः । कृष्णो विद्यान्तराधिजिगमिषारूपपिपासारहितो बभूवेत्यर्थ इति चेत् — स इत्यस्याप्रधानपरामर्शित्वापत्तिः ; पिपासापदलक्षणा च । ननु ५–२–३. स्थल इव **अपिपास** इत्यादिकं सर्वमेव उवाचेत्यस्य कर्म । **सः** पुरुषविद्यानिष्ठः **अपिपासः** रोगादिरहितः सुखजीवी **बभूव** भवेत् । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लिङर्थे लिट् । 'प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्या' मितिवत् इति चेत् — अशनाया पिपासा च यथाकालं यस्य, स खलु सुखजीवी । न त्वपिपासो मन्दाग्निः । तत् कथं **तदर्थयोगः** ? पिपासाशान्त्यर्थवस्तलाभप्रयुक्तपिपासापीडारहित इति तदर्थं इति चेत् — लक्षणैव दोषः । एतादृशार्थवर्णने च **अपिपास एव स बभूवे**त्यस्य **सोन्तवेलाया**मित्यादेश्च न कश्चित् संबन्धोऽस्ति । षोडशाधिकवर्षशतजीवनरूपफलस्य प्रागेतदकरणेऽपि लब्धतया अन्तवेलायां विहितस्य एतत्त्रयजपस्य पुरुषविद्याङ्गत्वानुपपत्तिश्च । अतः अवस्तात्, 'महिदास आह ; स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्' इतिवत् 'घोर उवाच, अपिपास एव स बभूवे' ति प्राचीनपुरुषव्यापारस्य साफल्यप्रदर्शनेन प्ररोचकमिदं वाक्यं युक्तम् । तदा च बभूवेत्येतन्न लाक्षणिकम् । एवञ्च **तद्धैत**दिति वाक्यस्यैवमवतरणम् । ननु किमनेन षोडशवर्षशतजीवनेन पश्चात्तनपुरुषार्थानुपयोगिना ? तत्राह **तद्धैत**दिति । पुरुषविद्यानिष्ठ एव घोर आङ्गिरसः अपिपासोऽपि बभूव । यत्तत् प्रेतीभूतस्य पिपासा कापि भवतीति वदन्ति तद्रहितो बभूव । 'यदु चैवास्मै शव्यं कुर्वन्ति, यदु च ने' त्युक्तरीत्या प्रेतभावाद्यभावात् अपिपासो मुक्तो बभूवेति । ननु पुरुषविद्यारूपपद्धतिविधिप्रवृत्तस्य परब्रह्मचिन्तारहितस्य कथं मुक्तिरिति शङ्कानुन्मेषाय अपिपासभावप्रयोजकाकारप्रदर्शकं कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचेति

स बभूव, सोऽन्तवेलायामेतत् त्रयँ प्रतिपद्येत, 'अक्षितमसि,' च्युतमसि,' 'प्राणसँशितमसी'ति ।

गुणाष्टकस्य] — मुक्तो बभूवेत्यर्थः । ततश्च षोडशाधिकवर्षशतजीवनफलक-पुरुषयज्ञदर्शनस्य भगवच्छेषत्वानुसंधानपूर्वकमनुष्ठितस्य ब्रह्मविद्योपयोगित्वमप्य-। भावः । [1]यद्वा स बभूवेत्यस्य स भवतीत्यर्थः । सोऽन्तवेलायामित्यत्र स । य इत्यर्थः । ततश्च योऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येत, सोऽपिपासो भवती-त्यान्वयः । [[2]पुरुषविद्यानिष्ठस्यान्त्यकाले जप्यान् मन्त्रानाह —] सोऽन्त— द्येत । सः भगवच्छेषत्वानुसंधानपूर्वकपुरुषविद्यासाधितचिरायुष्ट्वानुगृहीतब्रह्म-नेष्ठः पुरुषः अक्षितमसि, अच्युतमसि, प्राणसंशितमसि इत्येतन्मन्त्रत्रयं काले जपेदित्यर्थः । अक्षितमसि क्षयशून्यमसि । अच्युतमसि स्वरूपस्वभाव-तेशून्यमसि । प्राणसंशितमसि जगत्प्राणयितृत्वे सति संशितं सूक्ष्मतत्त्वम-ब्रह्म[3]संबोधनम् । शो तनूकरण इति हि धातुः ।

1. इदं ग कोशे घ. कोशे च । ग. कोशे यद्वा इति न । 2. इदं क. कोशे । ग्रणः क. ।

[। अतस्तदर्थ एवमेव वर्णनीय इति । एवञ्च उवाचेत्यस्यानुष्ठानलक्षणायां न 'सो-ायां' मित्यादिना व्यवहितेनान्वय इति दोषोऽपि । ननु श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं पुरुषविद्यानु-ास्य निष्कामकर्मणः चिरायुष्ट्वरूपं फलं कथमिति चेत् — पुरुषविद्यासंपादितस्यायुषः श्रीकृ-यैव तदनुष्ठानात् । नन्वेवं पुरुषविद्यानिष्ठेनानुष्ठीयमाना का सा ब्रह्मविद्या, यतो मोक्षो अत्राह सोऽन्तेत्यादि । अन्तिमप्रत्ययोपयोगितया अन्तवेलायामस्यैतन्मन्त्रत्रयार्थानुसं-दर्थजपादिकं श्रीकृष्णानुग्रहबलाद्भवेदित्युक्त्या पुरुषविद्यानिष्ठः स्वायुषि एतन्मन्त्रत्रय-: स्यादिति सूच्यते । अत्रेदं बोध्यम् — 'नात्र कृष्णपदेन शिष्यो ग्राह्यः । नाप्युवाचे-मुख्यार्थ आदर्तव्यः । नापि बभूवेत्यस्य भवेदित्यर्थो ग्राह्य' इत्यत्र न भाष्यकृतां निर्भरः । पुरुषविद्यानिष्ठेनापि परं ब्रह्म प्राप्यते तदायुर्द्वारेत्यर्थ इह विवक्षणीयः, उपरि ऋग्द्वयोदाह-रोधादित्यलैव । तथाच घोर आङ्गिरसः स्वशिष्यं कञ्चित् प्रति पुरुषविज्ञानमुपदिश्यो-वाच । किमिति ? 'सोऽयं पुरुषविद्यानिष्ठो मुक्त एव भवति । कथमिति चेत् — अन्त-मेतन्मन्त्रत्रयार्थानुसंधाना' दिति वाक्यार्थवर्णनेऽपि न नो विद्वेषः । समानतात्पर्यादिति । यद्वेत्यादियोजनान्तरेण दर्शितमपि स्यात् । एवं तत्र तच्छब्दस्य यच्छब्दार्थवर्णनेऽप्य-द्रष्टव्यः ।

तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः—
आदित् प्रत्नस्य रेतसः— ॥
उद्वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम्
स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।

तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः । **तत्र** परब्रह्मविषये एतौ [1]ऋङ्मन्त्रौ भवत इत्यर्थः । **आदित् प्रत्नस्य रेतसः** । तयोः ऋचोरयमाद्यो मन्त्रः प्रतीकेन गृहीतः ' आदित् प्रत्नस्य रेतसः ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि ' इति प्रत्नस्य पुरातनस्य **रेतसः** जगद्बीजभूतस्याव्यक्तस्य **आदित्** आदिभूतम्, संसारसंतमसनिवारकतया ज्योतिश्शब्दितं परं ब्रह्म, ' सदा पश्यन्ति सूरयः ' इत्युक्तरीत्या नित्यसूरयः [2]**वासरं** नित्यप्रकाशरूपं सर्वकालं पश्यन्तीत्यर्थः । **यत्** ज्योतिः, 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ' इत्युक्तरीत्या **दिवि** भगवल्लोके परत्वेन **इध्यते** निरतिशयदीप्तियुक्तविग्रहयुक्तमित्यर्थः ।

उद्वयं—**ज्योतिरुत्तममिति** । **तमसः** प्रकृतेः परस्तात् **उत्तरं ज्योतिः** परब्रह्म परिपश्यन्तः, **उत्तरं** सर्वलोकोर्ध्वं **स्वः** भगवल्लोकं परिपश्यन्तः — अत्र **परिपश्यन्त** इत्युभयत्र हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । भगवल्लोकस्य तद्गतपरमात्मनश्च दर्शना-

1. एतौ ऋचौ मन्त्रौ ख. 2. घ. कोशे ' नित्यसूरयः पश्यन्ति ' इत्येतावदेव । ' वासरं नित्यप्रकाशरूप 'मिति नास्ति क. कोशे ।

प्रतीकेन गृहीतः इति । नन्वत्र षण्णां पादानां श्रवणात् गायत्रीच्छन्दस्कर्गृद्वयमिदमित्येव कस्मान्न भवतीति चेन्न — तादृशकर्पाठस्य कुत्राप्यदर्शनात् । अत्र प्रथममन्त्रे अन्ते ' दिवा' इति ऋग्वेदपाठः शाङ्करादृतः । अस्य सामवेदोपनिषत्त्वात् ' दिव ' इति सामवेदीयपाठ एवात्रादृत इति विशेषः । ननूपरि कथं पञ्चपात् एका ऋक् इति चेन्न । तत्र ' ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम्' इति ऋग्वेदादृतद्वितीयपादस्थाने शुक्लयजुर्वेदादृतो द्वितीयः पादः, 'स्वः पश्यन्त उत्तरम् ' इति । तद्घटितस्यापि प्रकृते उदाजिहीर्षयाऽधिकोक्तिः । तथाच चतुष्पदैव सा ऋगिति । एवं, ' रोहन्तो नाकमुत्तमम् ' इत्यथर्ववेदादृतद्वितीयपादोऽपि भाव्यः । एवमृग्द्वयोदाहरणेन पुरुषविद्यानिष्ठोऽन्तत एवं मुक्तिमाप्नोतीति श्रुत्या विशदीक्रियते । ' मन्त्रद्वयमिदं न जप्यम् । किन्तु उक्तार्थसाक्षिभूत'मिति शाङ्करे । ऐतरेये तु मुमूर्षोरिमौ मन्त्रौ जप्यावेवोक्तौ ( ) ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ इति, ज्योतिरुत्तममिति ।

इति तृतीयप्रपाठके सप्तदशः खण्डः

यावत्—**देवत्रा** देवेषु—'देवमनुष्ये' त्यादिना [1]सप्तम्याः त्राप्रत्ययः—**देवं** ानम्[2] **उत्तमम्** अचिरादिपर्वभूतम्[3] सूर्यरूपं ज्योतिः [4]**वयमुदगन्म** उद्गत्य स्मः इत्यर्थः । द्विरभ्यासो यज्ञकल्पनासमाप्त्यर्थः ॥

एतत्खण्डांतर्गतवाक्यविषयकमधिकरणं लिख्यते —

गुणोपसंहारपादे- तैत्तिरीयके, 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा —' इति श्रुतायाः पुरुषविद्यायाः, 'पुरुषो वाव यज्ञः' इति छान्दोग्याम्नाता ेद्या न भिन्ना । पुरुषविद्येति समाख्यैक्यात् । पुरुषसंबन्धिषु यज्ञावयवत्वक- साम्यात् । मरणावभृथत्व[6]साम्याच्च इति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते—

'पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात्'। उभयत्राम्नातयोः पुरुषविद्यात्वे- विद्याभेदोऽस्त्येव । कुतः ? **इतरेषामनाम्नानात्** । 'यत् सायं प्रातर्मध्यन्दिनञ्च सवनानी' त्यादीनां तैत्तिरीयकाम्नातानां छान्दोग्येऽनाम्नानात् । त्रेधाविभक्त- पुरुषस्यैव छान्दोग्ये सवनत्वाम्नानात । छान्दोग्यश्रुताशिशिषादिदीक्षादित्वपरिक- य तैत्तिरीयके अदर्शनात् । यजमानपत्न्यादिपरिकल्पनानाञ्च भिन्नभिन्नत्वात् ।

छान्दोग्ये, 'पुरुषो वाव यज्ञ' इति श्रुतस्य पुरुषे यज्ञत्वकल्पनस्य तैत्तिरीयके ानाच्च विद्याभेद एव । न च, 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्ये' त्यत्र षष्ठ्यन्तयोः सा- धिकरण्याश्रयणेन पुरुषे यज्ञत्वकल्पनं तैत्तिरीयकेऽप्यस्तीति वाच्यम् – पुरुष- यज्ञत्वे तस्यैव यजमानत्वं विरुद्धम् । यज्ञत्वयजमानत्वयोरेकस्मिन् विरोधात् । पुरुषे यज्ञत्वकल्पने हि, 'विद्वान् यज्ञः, आत्मा यजमान' इत्येव वक्तव्यं स्यात् ; एकवाक्यतया, 'विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः' इति । अतो 'विदुषो यज्ञ- ति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । विद्वत्संबन्धियज्ञस्येत्यर्थः । ततश्च, 'प्रणव एव ः' इति न्यायेन पुरुषस्य यज्ञत्वकल्पनैकरूप्याभावात् विद्याभेद एव ।

1. सप्तम्यन्तात् ग. 2. उत्तरम् ख. 3. अर्चिरादि पूर्वभूतं घ. अर्चिसर्वभूतं ख. र्थं ख. 5. अत्र ख कोशे पूर्णश्रुतिरुद्धृताऽस्ति । 6. 'त्व' इति न ख. कोशे ।

अधिकरणं लिख्यत इति । विदुषो यज्ञस्येत्यस्य अत्र कृतादधिकोऽर्थविवेकः तैत्तिरीय- कृतो द्रष्टव्यः । अन्योऽपि विशेषस्तत्र तत्परिष्कारे च ॥

३—१८.

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मम् । अथाधिदैवतम् । आकाशो ब्र
ति । उभयमादिष्टं भवति अध्यात्मञ्चाधिदैवतञ्च ॥ १ ॥

तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म ।

वाक् पादः, प्राणः पादः, चक्षुः पादः, श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्मम्
अथाधिदैवतम् — अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दि
पाद इति । उभयमेवादिष्टं भवति अध्यात्मञ्चैवाधिदैवतञ्च ॥ २ ॥

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तप

किञ्च छान्दोग्याम्नातायाः पुरुषविद्यायाः, 'प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति' इ षोडशाधिकवर्षशतजीवनं फलत्वेनाम्नातम् । तैत्तिरीयके तु श्रुतायाः पुरुषविद्याय 'ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानं युञ्जीत' इति पूर्वानुवाकविहितायाः ब्रह्मविद्याय 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' इति ब्रह्मप्राप्तिफलिकायाः संनिधौ पठितत्वात् ब्रह्मविद्या ङ्गतया ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वमेव । अतः फलसंयोगभेदाच्च पुरुषविद्ययोर्भेद इति सिद्धा न्तितम् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ ३—१९

अध्यात्मं मनसि, अधिदैवतमाकाशे च ब्रह्मदृष्टिरुपदिश्यते — मनो ब्र — । आदिष्टं भवति । उपदिष्टं भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । तदेतच्चतुष्पा ब्रह्म । तदेतत् मनआख्यं ब्रह्म चतुष्पात् । कथं मनोरूपस्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्व मित्यत्राह वाक् पादः—श्रोत्रं पादः । वागादीनां चतुर्णां मनोनियाम्यत्वात् मनः पादत्वाध्यासो युक्त इति भावः । इत्यध्यात्मम् । उक्तमिति शेषः । अथाधिदैव तम् । उच्यत इति शेषः । अग्निः—पादः । अग्न्यादयश्चत्वारः ब्रह्मरूपाकाश स्योदरलग्नाः पादा इव भान्ती (भवन्ती)त्यर्थः । इत्युभयमेव — च स्पष्टोऽर्थः ।

वागेव — तपति च । अध्यात्मं ब्रह्मरूपस्य मनसः वागेव चतुर्थः पादः सोऽधिदैवतं ब्रह्मरूपाकाशपादतया तत्संबन्धिनाऽग्निना ज्योतिषा प्रकाशकेन भाति प्रकाश (श्य) ते । तपति स्वकार्योत्साही भवतीत्यर्थः । 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुख

भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन, य एवं वेद ॥ ३ ॥

प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स वायुना ज्योतिषा भाति च
। च । भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन, य एवं
॥ ४ ॥

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स आदित्येन ज्योतिषा भाति च
। च । भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन, य एवं वेद ॥५॥

श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति
भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्याये अष्टादशः खण्डः ।

'दिति अग्निदेवताया एव वागधिष्ठातृत्वेन तदधीन[1]प्रकाशप्रवृत्तिकत्वादिति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । **भाति च— वेद** । वितरणविक्रमरूपहेतुभेदात्कीर्तियशसोर्भेदः । **ब्रह्मवर्चसं** वृत्ताध्ययनसमृद्धिः । शिष्टं स्पष्टम् । **प्राण -वायुना ज्योतिषा भाति—** । वायुप्राणयोरेकतत्त्व[2]त्वादिति भावः । **चक्षु- -आदित्येन—** । आदित्यस्य चक्षुरधिष्ठातृत्वादिति भावः । **श्रोत्रमेव — :—** । 'दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्' इति दिग्देवतानां श्रोत्राधि-दिति भावः । अवशिष्टस्योक्तोऽर्थः । द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था ॥ ३—१८.

1. प्रवृत्तिप्रकाश क. 2. एकवृत्तित्वा क.

वितरणविक्रमेति । इदं **टीकातत्त्वटीकयोरु**क्तम् । **भाति च तपति चे**ति । र्त्या यशसा भाति, ब्रह्मवर्चसेन तपतीति योज्यमिति **तत्त्वटीका** । **वायुना ज्योति-** वायोर्ज्योतिष्ट्वं प्राणभानकरत्वात् । वागादेरग्न्यादिरिव न प्राणस्य वायुर्देवता । अथापि तस्य प्रोक्तिः तद्विकारत्वादित्याशयेनाऽऽह **एकतत्त्वत्वा**दिति । इदञ्च प्राणोऽयं मुख्यप्राण इत्या- प्राणो घ्राणमिति तु शाङ्करे । तदाऽपि न वायुर्देवता । किन्तु 'वायुर्गन्धानिवाशयात्' येनोपकारी ॥

३--१९.

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः । तस्योपव्याख्यानम्—

असदेवेदमग्र आसीत् । तत् सदासीत् । तत् समभवत् । तदा निरवर्तन । तत् संवत्सरस्य मात्रामशयत । तन्निरभिद्यत । ते आण्डकप रजतञ्च सुवर्णञ्चाभवताम् ॥ १ ॥

तद् यद्रजतँ सेयं पृथिवी । यत् सुवर्णँ सा द्यौः । यज्जरायु ते पर्वता

पूर्वत्रादित्यो ब्रह्मणः पाद उक्तः । अथ तस्मिन् सकलब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदम भ्यते—**आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः** । 'आदित्यो ब्रह्म' इत्युपदेशः क्रियत इत्यर्थः । **तस्योपव्याख्यानम्** । क्रियत इति शेषः । **असदेवेदमग्र आसीत** इदं जगत् अग्रे **असत्** अव्याकृतनामरूपमासीत । **तत् सदासीत्** । **तत्** अव्याकृतनामरूपं जगत् **सदासीत्** ईषन्नामरूपकार्याभिमुखमासीत् । **तत् समभवत** अल्पतरनामरूपव्याकरणेन, अङ्कुरीभूतमिव बीजं क्रमेण स्थूलमभवदित्यर्थः । **तदा समवर्तत** । अण्डं संवृत्तमित्यर्थः । आण्डमिति च्छान्दसो दीर्घः । **तत् संवत्सरस्य मात्रामशयत** । संवत्सरस्य कालस्य **मात्रां** परिमाणम् एकरूपतया अश स्थितं बभूवेत्यर्थः । **तन्निरभिद्यत** । संवत्सरकालादूर्ध्वं तदण्डं निर्भिन्नमभव **ते—चाभवताम्** । **ते आण्डकपाले** अण्डकपाले रजतञ्च सुवर्णञ्चैकैकमभव मित्यर्थः ।

तद्—पृथिवी । यत् रजतमयं कपालम्, तत् पृथिव्याद्युपलक्षितमधो कपालमित्यर्थः । **यत् सुवर्णं सा द्यौः** । सुवर्णमयं कपालं द्युलोकोपलक्षितमू कपालम् । **यज्जरायु ते पर्वताः** । **जरायु** गर्भपरिवेष्टनम् । अण्डस्य शकल

आदित्यो ब्रह्मेति । अस्या आदित्यदृष्टेर्निर्दुष्टकल्याणघोषप्राप्त्यधीनसुखलाभः फल यथा लोके अण्डोत्पत्तिरण्डजजन्तूत्पत्त्यर्था, तथेहेति ब्रह्माण्डान्तः आदित्यस्यैव प्राधान्यं यितुमेवमुपव्याख्यानम् । अत एव पृथिवीद्युपर्वतादिषु निर्भिन्नकपालत्वादिकल्पनया स गुणभूतत्वोक्तिः । **मात्रामिति** अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यथा पक्ष्यादिजमण्डं कञ्चित् कालं स्थितं कालविपाकात् निर्भिद्यते, तथेति । **रजतमयमिति** । ऊर्ध्वाधोलोकानां सुवर्णत्वरज अतिशयितभोगसाधनत्वतारतम्यादारोपिते । नात्र मयट् विकारार्थे । वस्तुतो रजतविकारत्वाभाव

यँ स मेघो नीहारः। या धमनयस्ता नद्यः। यद् वास्तेयमुदकँ स समुद्रः॥२॥

अथ यत्तदजायत, सोऽसावादित्यः। तं जायमानं घोषा उलूल-वोऽदतिष्ठन्; सर्वाणि च[1] भूतानि; सर्वे च कामाः। तस्मात् तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनूत्तिष्ठन्ति, सर्वाणि च भूतानि; सर्वे [2] कामाः ॥ ३ ॥

1. चकारो न माध्वे 2. सर्वे च कामाः शां मा.

शायां याः स्थूलगर्भपरिवेष्टनसिराः, ते पर्वता बभूवुरित्यर्थः। यदुल्बम्, घो नीहारः। यत् उल्बं सूक्ष्मं गर्भपरिवेष्टनम्, तत् मेघसहितं हिमम्। या यः, ता नद्यः। धमनयः सिरा इत्यर्थः। यद् वास्तेयमुदकम्, स समुद्रः। भवं वास्तेयम्।

अथ यत्तदजायत, सोऽसावादित्यः। तत् तस्मिन्नण्डे गर्भरूपं यदजा- सः असावादित्य इत्यर्थः। तं—कामाः। तमादित्यं जायमानमनु उलूलवः वः = उरुरवाः विस्तीर्णरवाः महाध्वनियुक्ताः। उलूलव इति छान्दसं रू- । घोषाः शब्दाः, स्थावरजङ्गमानि भूतानि च, तेषां कामाः काम्यमानाः स्त्र्यादयश्च उदतिष्ठन् उत्थितवन्त इत्यर्थः। सर्वस्यादित्योदयानन्तरभावित्वा- भावः। तस्मात्—कामाः। तस्मादद्यत्वेऽपि आदित्यस्योदयं प्रति, प्रत्या- स्तमयञ्च प्रति, उरुरवाः शब्दाश्च भूतानि च कामाश्च उत्पद्यन्त इत्यर्थः। ास्तमयवेलायां पक्षिघोषादीनां दर्शनादिति भावः।

, 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इति राजतमित्येव स्यादिति न शङ्कनम्। किंतु 'तत्प्रकृतवचने इति भावे मयट्। प्रचुररजतरूपमित्यर्थः। वस्तिः मूत्रस्थानम्। वास्तेयमिति, 'यस्य यमब्धिः' इतिवत्। उलूलव इति उत्सवकालीनाः शब्दविशेषाः देशविशेषे प्रसिद्धा नन्दगिरिः। अत्र बहुवचनत्वोपपत्तये उलूलुशब्दमुकारान्तं देशविशेषप्रसिद्धं कल्पयन्ति त्। सर्वथा रु शब्दे इति धातुनिष्पन्नैतच्छान्दसरूपमूलको देशविशेषे ईदृशव्यवहारः, न तु शलौकिकपदमिदमिति ज्ञापनाय उरुरवा इति, छान्दसमिति चोक्तम्। अस्तमय- ते। यद्यपि प्राक् जायमानमित्युक्तस्यात्रोदयमात्रे घोषाद्युत्थितिकथनमुपष्टम्भकम्—अथापि दित्येनास्तमयेऽप्येतद्दर्शनादेवमुक्तम्। प्रत्यायनपदस्य प्रत्यागमन एव प्रसिद्धत्वात् सोऽप्यर्थः रोक्तः उदयपदेनैव तस्योक्तत्वादिहोपेक्षितः। अस्तु वा सोऽप्यर्थ इहोपलक्ष्यः; उदयं प्रति थैव जायमानत्वरूपार्थव्युदासाय प्रत्यायनं प्रति इति विवरणम्; अन्यथाऽस्तमयपरत्वे

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते, अभ्याशो ह यदेनँ साधवो घोषा आ च गच्छेयुः, उप च निम्रेडेरन्, निम्रेडेरन् ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्याये एकोनविंशः खण्डः ।

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयोऽध्यायः (तृतीयः प्रपाठकः) ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः । ४—१.

ओं । जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य

स य—निम्रेडेरन् । हशब्दः प्रसिद्धौ । **एनम्** आदित्यब्रह्मोपासकम् । **अभ्याशः** क्षिप्रम् । **यत्** ये इत्यर्थः । ये **साधवः** शोभनाः घोषाः, ते **उप** समीपे आगच्छेयुश्च । **निम्रेडेरन्** सुखं च कुर्युरित्यर्थः । '**मृड सुखे च**' इति हि धातुः; अन्तर्भावितण्यर्थः । **निम्रेडेरन् निम्रेडेरन्** इति द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयोऽध्यायः (तृतीयः प्रपाठकः) ।

संवर्गविद्या प्रस्तूयते—

विद्यास्तुत्यर्था आख्यायिका — **जानश्रुतिर्ह — आस** । जनश्रुतस्यापत्यं **जानश्रुतिः** । हशब्दः प्रसिद्धौ । पुत्रसंज्ञस्य पुत्रः पौत्रः; तस्यापत्यं **पौत्रायणः** । श्रद्धापुरःसरं देयं [1]यस्य, सः **श्रद्धादेयः** । अर्थिभ्यो बहु दातुं शीलमस्य; स **बहुदायी** । बह्वस्य गेहेऽन्नं पक्तव्यं यस्य, स **बहुपाक्यः** । एवङ्गुणसंपन्नो जानश्रुतिः

1. अयं ग. पाठः । अन्यत्र, 'देयमस्य' इति ।

चक्रापत्तेरिति । **निम्रेडेरन्निति** । मृड क्षोदे सुखे च (सुखने) इति धातुग्रहणे मृड्णाति इति रूपं भवति । म्रेडृ उन्मादे इति धातौ च म्रेडतीति । प्रयोगोऽयं विमृश्यः ॥

तृतीयेऽध्याये प्रथममैश्वर्यमिश्रमुक्तिफलां आदित्यमधुविद्यामादिश्य अथ शुद्धमुक्तिफलिका गायत्रीविद्या, तदनुबन्धिक्षुद्रफलकौक्षेयज्योतिर्विद्या, अथ तद्वदेव माहवज्योतिर्विषयिणी मुक्त्यर्था शाण्डिल्यविद्या, ततः प्रसक्तप्राणतत्त्वभूतवायुविषयिणी वायुवत्सककोशविद्या, प्राणात्मकपुरुषायुर्विषयकपुरुषविद्या, वायुप्राणरूपपादविशिष्टमनोब्रह्मदृष्टिः, अथ तद्दृष्ट्यन्तर्गतप्रथमोपक्रान्तादित्यविषयकब्रह्मदृष्टिश्च क्रमेणोक्ताः । तत्राप्रधानतया दर्शितयोर्वायुप्राणयोः प्राधान्येन ग्रहणं यत्र, सा वायुप्राणरूपसंवर्गविषयिणी परविद्या रैक्केण ब्राह्मणेन जानश्रुतये क्षत्रियायोपदिश्य चतुर्थप्रपाठकारम्भे प्रस्तूयते ।

स ह सर्वत आवसथान् मापयाञ्चक्रे, 'सर्वत एव मेऽन्न मत्स्यन्ती'
१ ॥

अथ ह हँसा निशायामतिपेतुः । तद्धैवँ हँसो हँसमभ्युवाद, '[2]भो
भल्लाक्ष! भल्लाक्ष! जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततम् ।
प्रसाङ्क्षीः[3] । तत् त्वा मा प्रधाक्षी'दि[4]ति ॥ २ ॥

मिति न शां मा. 2. होहोऽयि शां. मा. 3. प्रसांक्षीत् शां. 4. प्रधाक्षीः शा. मा.

हिशे आस। स—अत्स्यन्तीति। स ह जानश्रुतिः, 'सर्वत एत्य अतिथयो
भोक्ष्यन्त' इत्यभिप्रायेण सर्वासु दिक्षु ग्रामनगरमार्गारण्यादिषु पान्थानामनाथानां
वर्षातप[1]वारणान्नोदकशयनाच्छादनादिपूर्णाः शालाः कारितवानित्यर्थः ।
अथ — पेतुः । एवंसति कस्यांचित् रात्रौ केचन महात्मानोऽन्नदानादि-
प्रेता भूत्वा हंसरूपास्सन्तो राज्ञो दर्शनगोचरे आगताः । तद्ध — अभ्यु-
तत् तस्मिन् काले तेषां हंसानां मध्ये एकः पृष्ठतो गच्छन् हंसः अग्रेगा-
वन हंसमुवाच । भो — प्रधाक्षीदिति । भो भो अयि इति संबोध्य,
भल्लाक्षेत्यनेन विपरीतलक्षणया मन्दलोचनेति संभ्रमेण द्विवारं संबोधनम् ।
वा स्वर्गेण समम्, [2]दिवा दिवसेन समं वा अस्य राज्ञः तेजः प्रसृतम् । तत्
तेजसि मा प्रसाङ्क्षीः मा प्रसक्तो भूः । 'प्रसक्तौ को दोष' इत्यत्राऽऽह तत्
प्रधाक्षीदि[3]ति । तत् तेजः त्वां मा दहेदित्यर्थः । इत्यभ्युवादेत्यन्वयः ।

. वर्षातपनिवारक ग. 2. स्वर्गेण दिवसेन वा समम् क. 3. प्रधाक्षीरिति ग.

द्धादेय इति । तथाच तैत्तिरीयम्, श्रद्धया देयमिति । अतिपेतुरिति । सर्वत्रान्नादि-
सथादिनिर्मातुरस्य जानश्रुतेर्धार्मिकाग्रेसरस्य स्वदेशवर्तिमहात्मरैक्कसंराधन–सर्वदर्शित्व-
परमान्नभोक्तृत्वार्थपरविज्ञानलम्भनकाम्ययेति शेषः । अभ्युवादेति । अभिमुखीकरणेन
उवादेत्यर्थः । एवमुपर्यपि । भोभो इति संबोधनं तस्य दूरं गतत्वात् । तदाशये-
ति संबोध्येति । इति संबोध्य भल्लाक्षेति द्विवारं संबोधनं तेन विपरीतार्थे लक्षणा-
न्दलोचनेत्यर्थे संभ्रमकृतमिति योजना । भोभो इत्यस्यैव पर्याप्तत्वाद् भल्लाक्षेति
व्यर्थमिति न; दिवासमस्य जानश्रुतिज्योतिषोऽपि दर्शनं ते बत नेति, सावधानं
न दूरान्निवृत्त्यर्थं, मन्दलोचनेत्यर्थविवक्षया तत्करणात् । तत्रापि द्विरुक्तिस्तु भोभो
भ्रमकृतेति भावः । भद्राक्षेति पदं भल्लाक्षेति विकृतमित्यानन्दगिरिः । (भद्र, भद्ल,
) भल्लतुल्यनेत्रेति क्वचित् कोशे व्याख्यानम् । दिवसेनेति । इयं निशाप्यत्र

तमुह परः प्रत्युवाच, 'कम्वर एनमेतत्सन्तँ सयुग्वानमिव रैक्कमात्थे'ति। 'यो नु, कथँ सयुग्वा रैक्क' इति ॥ ३ ॥

यथा कृताय विजितायाधरेऽयाः संयन्ति, एवमेनँ सर्वं तदभिस

तमुह परः प्रत्युवाच। एवं जानश्रुतिप्रशंसारूपं वाक्यमुपश्रुत्य तदसहमान इवापरो हंसः प्रत्युवाचेत्यर्थः। [प्रत्युक्तिमेवाह] **कं—रैक्कमात्थेति। उ** इत्यनर्थको निपातः। अरे **कं सन्तं** केन माहात्म्येन युक्तं सन्तम् **एनं** जानश्रुतिं प्रति **सयुग्वानं** सशकटं **रैक्कमिव** रैक्कं प्रतीव **एतत्** [1]प्रशंसावचनं ब्रवीषि[2]। रैक्क एव ब्रह्मज्ञः महाप्रभावः। अब्रह्मज्ञस्यास्य किं तेजः; किं वा मां दहेदिति भावः।

एवमुक्तः पश्चात् पतन् हंसः पृच्छति -- **यो नु कथं सयुग्वा रैक्क इति।** र उक्तः, स किंप्रकार इत्यर्थः।

इतर आह — **यथा कृताय—स मयैतदुक्त** इति। यथा लोके — कृतनामा **अयः** द्यूतसमयप्रसिद्धः चतुरङ्कायः, तत्र **विजितं** जयो यस्य स

1. प्रशंसापरं वचनम् ग. 2. प्रब्रूषि ख.

दिवसप्राया। तत् कथं न पश्यसीति भावः। **उ** इति। **कम्वर** इत्यत्र कं वरः इति छित्वा वरं वराको जानश्रुतिरिति क्लिष्टस्यातिनिन्दारूपस्यानन्वितस्य परानुयायिभामत्यादिकथितस्यार्थस्यासंभव इदमेव शाङ्करेऽपि दृष्टमादृतम्। न च 'निपात एकाजनाङ्' इति प्रगृह्यापत्तिः। 'मय उञो वो व इति संध्युपपत्तेः। अतः उकार एवेहेति **एतद्**इत्यस्य एवमित्यर्थोऽपि स्यात्। **सन्तमिति** रैक्कविशेषणमिति माध्वयोजना। तदा, 'सन्तमेनं ततो विदुः' इत्युक्तस्य ब्रह्मवित्त्वस्य रैक्के कण्ठोक्तिः **सयुग्वानम्।** युग्ययुक्ता शकटी युग्वा। (मत्वर्थीयो वनिप्प्रत्ययः।) तत्सहितम्। **यो न्विति** एतदनन्तरं स इत्यध्याहारः। योऽसौ, स सयुग्वा रैक्कः कथम्भूत इति। **इतिशब्दः** प्रश्नसमाप्तौ

चतुरङ्काय इति। यथा चतुरादिपादधर्मकाः चतुरादिसहस्रसंवत्सरसंख्याकाः युगभेदा तथा चतुरङ्कत्र्यङ्कद्व्यङ्कैकाङ्काः अयाः क्रमेण कृतत्रेताद्वापरकलिनामानः। एतद्द्यूतप्रकारः **अयोरधिकरणकल्पतरुपरिमले** विशदं द्रष्टव्यः। अत्र किञ्चिदुच्यते। अयो नाम अक्ष इ केचित्। अक्षस्य भागः पार्श्वम् अय इत्यन्ये। 'अयः शुभावहे दैवे, गतौ, द्यूताक्षपातने' इ निघण्टुमनुसृत्य अयोऽक्षपातनमिति परे। तद् द्यूतम्। तद् द्विविधम् एकाक्षपातनं बह्वक्षपातनञ्च। तत्र एकाक्षपातनमङ्किताक्षपातनम्। **अङ्को नाम बिन्दुरूपं चिह्नमक्षपार्श्वेषु।** एक चत्वारोऽङ्काः, अन्यत्र त्रयः, अपरत्र द्वौ, इतरत्र एकश्च। एवम्भूतेनाक्षेण दीव्यत्सु पुरुषे येन पातितस्याक्षस्य चतुरङ्को भागः उत्तानः उपरि दृश्यमानो भवति, स कृतायभाक् विजयी

ते, यत् किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति, यस्तद् वेद, यत् स वेद, स
तदुक्तः' इति ॥ ४ ॥

यविजितः पुरुषः; अथवा विजितं विजयः। तस्मै इत्यर्थः — तदर्थमितरे
एकाङ्काः अधरे न्यूनाः अयाः संयन्ति संगच्छन्ते, अन्तर्भवन्ति — चतुरङ्के
ये एकाङ्कद्व्यङ्कत्र्यङ्कानां 'शतं सहस्रे संभवती'ति न्यायेन विद्यमानत्वात् तत्रा-
वन्तीत्यतः कृताङ्कविजयिनः एकाङ्कादिविजयोऽप्यस्तीति भावः —, एवमेव
क प्रजाः यत् साधु कुर्वन्ति यद्यत् शोभनं कर्मानुतिष्ठन्ति, तत् सर्वम् एनं कृता-
ानीयं रैक्कमभिसमेति संगच्छते। तत्कर्मणि सकलं शोभनं कर्म अन्तर्गतमिति
त्। किञ्च यस्तद् वेद यत् स वेद स मयैतदुक्त इति। सः रैक्कः यद् वेद,
वान्योऽपि यः कश्चिद् वेद। तद्ज्ञातमेवान्ये जानन्ति। तद्ज्ञाने सर्वज्ञानमन्त-
मित्यर्थः। सः तादृशो रैक्कः मया एतत् इदानीं (एतद्वाक्येन), 'सयुग्वानमिव

| पातितेऽक्षे त्र्यङ्कादिपार्श्वानामुत्तानता, ते पराजयिनः। चतुर्षु त्र्यादीनामन्तर्भावात्। अन-
ाक्षपातनं तु बह्वक्षपातनम्। अनियतसंख्यान् राशिभूतान् अक्षान् विकीर्य चतुष्कशो गणने
माणे यस्य पुंसोऽन्तिममपि गणनं पूर्वसमं चतुरक्षात्मकम्, स कृतायेन विजयी। येषां तु
दिरूपतया तत् न्यूनम्, ते पराजयिनः। अत्र कृतायविजितायेति मूलमुभयसाधारणमिति
येऽपि 'चतुरङ्काय'इत्यादि उदाहरणमात्रत्वात् प्रकारान्तरोपलक्षणम्। अस्त्यन्यदपि द्यूतं
तसंख्यपञ्चाक्षपातनादिरूपम्, यत्राक्षाणां सर्वेषामुत्तानतया पातने विजयः, अन्यदा पराजय
ादिव्यवस्था। तादृशं तु द्यूतं न कृतादिशब्दैः प्रसिद्धम्।

अत्र कृतायस्य दृष्टान्ततया कथनम्, राज्ञां द्यूतपरिचयशालितया परिचितस्य दृष्टान्ततया
नस्य युक्तत्वात्, रैक्कविद्यायां कृतत्वभावनासद्भावाच्च तस्योपस्थितत्वात्। एतच्छ्रवणाच्च राजा
व इवाक्षपराजितो व्याकुलहृदयो भवेदिति।

पुरुष इति। एनमिति रैक्कस्य पुरुषस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन ग्रहणात् इदं दृष्टान्तपदं पुरुषपरं
कृतम्। आहिताग्न्यादिगणान्तर्भावकल्पनया वा 'विजितकृतायाय' इत्यर्थे इदं रूपम्।
न्तिके सर्वं तदिति क्रियाग्रहणात् क्रियायाः क्रियायामन्तर्भावस्य स्वरसत्वात् एनमिति रैक्को-
ापि रैक्कक्रियायां पर्यवसानमित्यालोच्यात्रापि विजयक्रियापरत्वेन व्याख्याति अथवेति। एवं
ायेति चतुर्थ्यन्तं पृथक्पदमेव स्यात्। विजितायेति रामो विजयत इतिवदकर्मकात् कर्त-
क्तः। अस्तु वा कर्मणि क्त एव; 'कृतं यजमानो विजिनाति' (आ. श्रौ. ५-२१) इति
गात्। तदर्थस्तु कृतेन यजमानो विजयत इत्येव। सहस्रे संभवतीति। संभवो मेल-
। अन्तर्भावः।

रैक्कमात्थे' ति (त्यनेन) उक्त इत्यर्थः। **वेदान्ताचार्यैस्तत्त्वटीकायामस्यार्थस्य** प्रतिपादितत्वात्। उक्तञ्च **भगवता भाष्यकृता,** "लोके यत् किञ्चित् साध्वनुष्ठितं कर्म, यच्च सर्वचेतनगतं विज्ञानम्, तदुभयं यदीयज्ञानकर्मान्तर्गतम्, स रैक इत्याह" इति।

तत्त्वटीकायामिति। अत्र तत्त्वटीकाभावप्रकाशिकानुसारात्, 'तदेवान्योपि यः कश्चिद् वेद' इत्यस्य अन्योपि कश्चित् यो वेदेति योजना ग्राह्या। यच्छब्दस्य प्रतिसंबन्धि च **एन**मिति पूर्वपदम्। अतः, 'एवकारे कश्चिदितिपदे चाश्रूयमाणे कथमयमर्थः। एवकाराभावे हि अधिकज्ञत्वं न सिध्यति' इति न शङ्क्यम्। अत्र रैक्ककर्मणि सकलकर्मान्तर्भाववत् रैक्कज्ञाने सर्वज्ञानान्तर्भावोऽपि सिध्यतीति विशदीकरणार्थं, 'तदज्ञातमेवान्ये जानन्ति। तदज्ञाने सर्वज्ञानमन्तर्गतम्' इति स्वयं किञ्चिदुक्तम्। 'यस्तद्वेदे' त्यस्यान्वयस्तु, 'एनं सर्वं कर्म तदभिसमेती' त्यत्रैवेष्टः, तत्त्वटीकानुसारस्य दर्शितत्वात्। अत्र **तज्ज्ञात**मित्यत्र तत्पदं रैक्कविदितवेदिपुरुषपरम्। तथाच, एनं सर्वं कर्म तदभिसमेतीत्यन्वय एव दर्शितो भवति। **शाङ्करे**ऽपि इत्थमेवोपनिषद्योजना। यतः – एनमित्यादेः प्रथमोऽर्थः रैक्कं सर्वमभिसमेतीति ; अथ यस्तद् वेदेत्यादिना, 'न केवलं रैक्कमेव, किंतु रैक्कविदितं यो वेद एनमपी'ति उच्यते इत्यर्थद्वयं स्पष्टं तत्र। तमित्यनुक्त्वा एनमितिकथनं संनिहितं जानश्रुतिमाकलय्येति च स्वरसम्। यत् रैक्को वेद; तत् जानश्रुतिरपि विद्याच्चेत्, रैक्कमिव एनमपि प्रजाकर्म सर्वमभिसमियात्। ततोऽयमपि स इव समाततज्योतिः स्यात्। न तु तदज्ञानेन एवं बहुदायित्वादिमात्रेणेति इतोऽवगमात् रैक्कशिष्येण मया भाव्यमिति जानश्रुतिः प्ररोचितो भवति। अत्र तत्त्वटीकाद्वीतीययोजनायां रैक्कविदितवेदिनि सर्वप्रजासाधुकर्मसंगम एव श्रुत्या साक्षादुक्तः। एवं सति **भाष्योक्त**ज्ञानकर्मोभयसंगमलाभः कथमिति चेत् — एकत्र कर्ममात्रस्य अन्यत्र ज्ञानमात्रस्य चोक्तावपि उभयमुभयत्र विवक्षितम्। कर्मज्ञानयोर्मिथः साध्यसाधनभावात्। तदैवोपपादनौचित्यात्। अत्र पूर्वत्र कर्मणा ज्ञानमुपलक्षितमिति ज्ञापनाय **सर्वचेतनगतविज्ञान**स्य भाष्ये पश्चान्निर्देशः ; **वेदे**ति कर्मोपलक्षणमिति ज्ञापनायोत्तरत्र **ज्ञानकर्मे**ति क्रमादरणमिति च भाव्यम्। माध्वे तु **तत् यत्** इति पदयोर्विनिमयेन, 'लोके यो यद् वेद, तत् स रैक्को वेदेत्युक्तम्।

एवं तु समीक्षणे अन्यान्योऽप्यर्थः संभाव्यते। यथा—**सः** रैक्को यद् वेद, तद् यो वेद, स रैक्को मयोक्त इत्यर्थः। अनेन रैक्कविदितवेदी रैक्क इति कथनात् तद्विदितं स एव वेद, नान्य इति सर्वज्ञानस्य तदीयज्ञानान्तर्गतत्वं भाष्योक्तं स्पष्टम्। यथा च—यो रैक्कः तत् प्रकृष्टं दुर्ग्रहं (ब्रह्म) वेद, एनं सर्वं कर्माभिसमेति। **यत्** यस्मात् कारणात् स वेद, **एतत्** एतस्मात् कारणात् स रैक्को मया **उक्तः** प्रशंसित इत्यर्थः : तेनाब्रह्मविदो जानश्रुतेः बहुदायित्वादिसर्वविहितकर्मपरत्वेऽपि, 'अन्तवदेवास्य तद् भवती' त्युक्तरीत्या न महत्त्वम् – यावत् रैक्कस्य, 'पामानं कषमाण' मित्युक्तरीत्या विहितमहनीयकर्मानुष्ठानविरहिणोऽन्यथा चेत्समानस्यापि ब्रह्मवित्त्वात् महत्त्वमित्युक्तं भवति। सर्वापेक्षया तु तत्त्वटीकादर्शितोऽर्थः सर्वयच्छब्दतत्प्रतिसंबन्धिशब्दैकान्वयेनैकवाक्यतासंपादकोऽक्लिष्टो जानश्रुतिप्ररोचकश्चेति।

यदपि व्यासार्यैर्लघुसिद्धान्ते, "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इत्यत्र, यस्तद् : यो वेदिता, यत् स वेद = यद् वेद्यम्, स मयैतदुक्तः(म्) स वेदिता रैक्वः, तद्वेद्यं ब्रह्म इत्येतदुभयं मयोक्तम्, तव मयोपदिष्टमित्यर्थः' इत्युक्तम्--तद- ं द्रष्टव्यम् ; न तु प्रतीयमानार्थपरम् । यस्तद् वेद यत् स वेदेति वाक्यात् , 'यथा कृतायविजितायाधरेऽयाः संयन्ति, एवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत् प्रजाः साधु कुर्वन्ती' ति वाक्ये ब्रह्मप्रसक्तेरेवाभावेन वेदिता वेद्यञ्च तवोपदिष्ट- ार्थस्यासंभवेन यस्तद् वेद यत् स वेदेति वाक्येन प्रतिपादनासंभवात् ; भाष्य- वेति द्रष्टव्यम् ।

[केचित्तु---भगवता भाष्यकृता लघुसिद्धान्तभाष्ये, 'यस्तद् वेद यत् स वेद ादुक्तमित्यत्र' इति एतद्वाक्यप्रतीकस्य धृतत्वात् तदनुरोधेन व्यासार्यैः स मयैत- ति नपुंसकान्तपाठस्य गृहीततया तत्र नपुंसकस्य उक्तशब्दस्य स इति पुल्लि- ब्दविशेषणत्वायोगात् , यस्तद् वेद यत्स वेदेति पुंनपुंसकान्तयच्छब्दद्वयनि- : वेत्तृ (वेदितृ ?) वेद्ययोः 'स मयैतदुक्त'मित्यत्र क्रमेण प्रतिनिर्देशकयोः दिति पुंनपुंसकसर्वनामशब्दयोः श्रवणेन, सः वेदिता एतद् वेद्यं परं ब्रह्मे- भयं मयोक्तमित्यर्थस्यैव वाक्यस्वारस्यलभ्यत्वाच्च स एवार्थो युक्त इति व्यासा- ाय: । न चात्रोदाहृतभाष्यविरोधः ; 'प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्' इति सूत्रे,

'वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ।
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ॥'

ुस्मृतौ च मनोव्यापारात्मके वेदने कर्मशब्दप्रयोगदर्शनेन 'यत् किञ्च साधु कुर्वन्ति' इत्यनेनैव सर्वप्रजानुष्ठितसाधुकर्मण इव सर्वचेतनगतज्ञान- ग्रहणं संभवतीत्यभिप्रायेणैव तत्र भाष्ये, 'यत् किञ्चित् साध्वनुष्ठितं कर्म यच्च ानगतं विज्ञानम्' इति कर्मापेक्षया ज्ञानस्य पृथङ्निर्देशात् । अत एव

लघुसिद्धान्ते---इत्यत्रेति । लघुसिद्धान्तगतावृत्तिसूत्र व्याख्यानावसरे इत्यर्थः । आवृ- णेपोदमुक्तमेव । भाष्यविरोधादिति । रैक्वमात्रोपदेशस्यैव भाष्ये उक्तेरिति भावः । इत्यादिः आहुरित्यन्तः पाठः क्वाचित्कः । आहुरित्यस्वरसः सूच्यते, लघुसिद्धान्तभाष्ये ते नपुंसकोपनिषत्प्रतीकधारणादर्शनात् । आवृत्त्यधिकरणटीकायां, 'पुल्लिङ्गनिर्देशो ायेणेत्युक्तत्वाच्च । भावप्रकाशिकायामपि पूर्वोक्तनिर्वाह एवास्ति; टीकापर्यवसानञ्च ।

तदुह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव । स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाच, 'अङ्गारे ! ह, 'सयुग्वानमिव रैक्वमात्थे'ति; 'यो नु कथं सयुग्वा रैक्व' इति (५); 'यथा कृतायविजितायाधरेऽयाः संयन्ति एवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद् वेद, यत् स वेद स मयै तदुक्त' इति " ॥ ६ ॥

स ह क्षत्ताऽन्विष्य, 'नाविद' मिति प्रत्येयाय । तँ होवाच, 'यत्र

पूर्ववाक्ये ब्रह्मप्रसक्तिरेव नास्तीत्यपि प्रत्युक्तम् । सर्वप्रजानुष्ठितसाधुकर्मणः सर्व चेतनगतज्ञानस्य च रैक्वज्ञानकर्मणोः स्वरूपेणान्तर्भावस्य दुरुपपादतया कृताया यदृष्टान्तस्वारस्येन च रैक्ववेदनविषये तत्कर्मोद्देश्यभूते च सविभूतिकब्रह्मणि प्रजानुष्ठितकर्मोद्देश्यसर्वचेतनगतज्ञानविषययोरन्तर्भावस्यैव वक्तव्यत्वेन पूर्ववाक्ये प्रसक्तेरावश्यकत्वात् । तत्त्वटीकाग्रन्थस्तु, 'स मयैतदुक्त'इति पुल्लिङ्गान्तपाठे सति तन्निर्वाहमात्राभिप्रायः । अतो व्यासार्यप्रतिपादितार्थ एव भगवद्भाष्यकृद इति न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः ।]

तदु—शुश्राव । तत् ब्रह्मज्ञानविधुरतया आत्मनिन्दागर्भं तद्धंस रैक्वप्रशंसारूपं वाक्यं स राजा शुश्राव । **स ह—उवाच** । स कथमपि नि तिवाह्य **संजिहान एव** तल्पं त्यजन्नेव क्षत्तार**मुवाच** वक्ष्यमाणमुक्तवान् । क्षत्त

"वैश्याद् ब्राह्मणकन्यायां क्षत्ता नाम प्रजायते ।
जीविकावृत्तिरेतस्य राजान्तःपुररक्षणम् ॥"

इत्युक्तरीत्या राजान्तःपुररक्षकः प्रतिलोमजातिविशेषः[1] । **अङ्ग अरे ह सयु मिव—तदुक्त इति** । ह (?) **अरे अङ्ग** वत्सेति तं क्षत्तारं राजा संबोध्य, ' हंसयोः सल्लापः समजनी'ति, **सयुग्वानमिव रैक्वमात्थे**त्यादिहंसोक्तिप्रत्युक्तिः वादपूर्वकं रैक्वस्य चिह्नमुक्तवानित्यर्थः ।

स ह क्षत्ता प्रत्येयाय । स च क्षत्ता शकटलक्षणरैक्वचिह्नमनुस्मरन्

1. अत्र 'क्षत्ता' इति ख. न तु पूर्वं क्षत्ता नामेति ।

अङ्गेत्यादि । अत्र सयुग्वानमित्यादि सर्वं हंसोक्तिप्रत्युक्त्यनुवादरूपम् । न तु, किमिति मां रैक्वमिव स्तौषी 'ति जानश्रुतिराहेत्येवंरूपशाङ्करव्याख्यानं रुचिरम् । तथा हंसव्याहारः श्रुतः । तत् तमन्विष्याऽऽगच्छे 'ति पूरणीयम् ।

ह्मणस्यान्वेषणा, तदेन'मर्च्छे' ति ॥ ७ ॥

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश । तँ हाभ्युवाद, 'त्वं नु भगवः! सयुग्वा रैक्व' इति । 'अहँ ह्यरा३' इति [2]ह प्रतिजज्ञे । ह क्षत्ता[3], 'अविद' मिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ।

४—२.

तदुह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे । तँ हाभ्युवाद (१), 'रैक्वेमानि षट् शतानि गवाम्,

1. तदेनमृच्छेति मा. 2. इति प्रतिजज्ञे मा. 3. क्षत्ताऽन्विष्य अविदं मा.

दिकमन्विष्य **नाविदं** नाज्ञासिषमिति प्रत्यागतवान् । **तं—तदेनमर्छेति** । अरे[1] ह्मणस्य ब्रह्मविदः यत्र विजनेषु[2] नदीपुलिनारण्यादिषु मार्गणं युक्तम्, **तत्** तत्र वा **एनमर्छ** रैक्वं प्राप्नुहि=मार्गणं कुर्विति तं राजोवाचेत्यर्थः ।

सोऽधस्तात्—विवेश । अथ पुनः सः क्षत्ता गत्वा विजने कस्मिंश्चिद्देशे कटस्याधस्तात् पामानं **कषमाणं** कण्डूयमानं रैक्वमेत्य दृष्ट्वा **उपोपविवेश** समीपे त्वा विनयेनोपविष्टवान् । **तं ह—प्रत्येयाय** । 'हे भगवन्! त्वं वा रैक्वः' इति त्ता पृष्टः ऋषिः, 'अरे! क्षत्तः! रैक्वोऽहमेवे'ति प्रत्युवाच । तत् श्रुत्वा स क्षत्ता **विदम्** अज्ञासिषमिति प्रत्यागत इत्यर्थः । ४—१.

तदुह जानश्रुतिः—प्रतिचक्रमे । [उहेत्यनर्थको निपातः । **तत्**] तत्र ानश्रुतिः गवां षट् शतानि, **निष्कं** कण्ठाभरणम्, अश्वतरीयुक्तरथं तदा गृहीत्वा क्वं **प्रतिचक्रमे** गतवान् । **तं हाभ्युवाद** । गत्वा च राजा तं रैक्वम् इत्युवाचेत्यर्थः । **रैक्वेमानि—रथः** । हे रैक्व! एतत् सर्वमानीतम् । तद् गृहाण त्वमित्यर्थः

1. अरे क्षत्तः ख. 2. विविक्तेषु क.

रैक्वमानीति । ननु तूष्णीं गवादिकमुपहृत्य विद्योपदेशमात्रप्रार्थनं युक्तम् । न तु गुरो तन्नाम्ना समाह्वानं स्वदीयमानार्थगणनञ्चेति चेत्—अयमेव रैक्व इति पुनः स्वयं निर्णेतुं नाम नर्देशः । पुनरागमनकाले नामनिर्देशोऽपि पुना रैक्वत्वनिश्चयार्थमेव स्यात् । तावत् रैक्वः पोबलेन कन्यास्वीकारानुगुणं स्वरूपमन्यथाकृतं स्यादिति । अस्तु वा शूद्रेतिसंबोधनानुगुणं तस्य

अयं निष्कोऽयमश्वतरीरथः। अनु म एतां भगवो! देवताँ शाधि, यां देवतामुपास्स्से'इति ॥ २ ॥

तमुह परः प्रत्युवाच–अह हारेत्वा शूद्र! तवैव सह गोभिरस्त्विति

अनु—उपास्स इति। एतद् गृहीत्वा, यां देवतां त्वमुपास्से, तां देवतां मे अनुशाधि विविच्य ज्ञापयेति प्रार्थयामास।

तमुह परः प्रत्युवाच। परः रैकः तं राजानं प्रत्युवाच। तदेवाह—अह—अस्तु। अहेति निपात आश्चर्ये। योगमहिमविदितलोकत्रयः ऋषिर्जानश्रुतेः ब्रह्मज्ञानविधुरतानिमित्तानादरगर्भहंसवाक्यश्रवणेन शोकाविष्टतां तदनन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासयोद्योगञ्च विदित्वा अस्य ब्रह्मविद्यायोग्यतामभिज्ञाय, 'सत्यामपि योग्यतायां चिरकालसेवां विना अर्थप्रदानेन शुश्रूषमाणस्यास्य यावच्छक्तिप्रदानेन[1] विना ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता न भवती'ति मत्वा तमनुगृह्णन्, अस्य शोकाविष्टतामुपदेशयोग्यताख्यापिकाम्[2], ब्रह्मजिज्ञासादार्ढ्यसिध्यर्थं स्वयोगमहिम[3]साक्षात्कृतसकलवृत्तान्तत्वलक्षणस्वमहिमानञ्च शोचितृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकशूद्रशब्दामन्त्रणेन ख्यापयन्, **हारेत्वा** हारसहितः इत्वा=रथः अश्वतरीरथः तवैव गोभिः सहास्तु। कलत्रहीनस्य ग्रामगृहादि-

1. क. कोशे, यावच्छक्तिप्रदानेन ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवतीत्येव यथाश्रीभाष्यं पाठः तत्र प्रदानेनेत्यस्य प्रदानेनैवेति सावधारणनिर्देशाभिप्रायकत्वात् तदर्थवैशद्यमुपरितनवाक्ये
2. ख्यापिकाम् ख. 3. महिम्ना क.

पसर्पणपद्धतिज्ञानवैकल्यम्। दीयमानद्रव्यदर्शनञ्च, 'नाहं चिरकालसेवने शक्तः। अतो द्रव्यग्रहणेनानुग्राह्य इति निवेदनाभिप्रायेण। परिजनरहितेन रैक्वेण स्वाभीष्टाहरणजिज्ञासया किमाहृतमिति पृष्टत्वादेवं सर्वं न्यवेदयदिति वा भाव्यम्।

योगमहिमेत्यादिकं **परः** इति पदेन सूच्यते। हारेत्वेति। ननु हारः प्राङ् नोक्तो जानश्रुतिना। उच्यते। अनुक्तत्वेऽपि इत एव तस्यापि नीतत्वं कल्प्यम्। अत एव भामल हारश्चेत्युक्तम्। निष्कस्यैव वा हारत्वेनानुवादः कण्ठाभरणत्वात् भा. प्र.)। अस्तु वा इत्वेत्यनेन समस्तत्वात् हारपद श॰टहारि नेतृ)युग्यपरम्। अश्वतरीरथ इत्युक्तेः। 'न मे किञ्चिदपेक्षितम्' 'नाहमुपेक्षामि' इतीवानुक्त्वा, तदुक्तद्रव्याणि स्वयं सकृदनुवाच्य, "तवैवास्तु" इत्युक्त्या 'एतद्रक्षणोपयिकपरिजनपरिच्छदविरहादिदं माऽस्तु' इति रैक्वाशयो ज्ञायत इति विवृणोति कलत्रेत्यादिना।

तदुह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं
तरं तदाऽऽदाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥ तँ हाभ्युवाद — रैक्केदँ सहस्रं
मयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्से । अन्वेव मा
वः शाधीति ॥ ४ ॥

तस्याह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाच — आजहारेमाः शूद्रानेनैव

स्य मम गोरथादिरक्षणे का शक्तिः । मत्प्रयोजनापर्यवसाय्यल्पधनदानेन च
तत्र ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवेदित्युवाचेत्यर्थः । 'स्फायितची' त्यादिना रक्प्रकरण[1]-
नेन, 'शुचेर्दश्च' इति सूत्रेण रक्प्रत्यये, शुचेश्चकारस्य दकारे, 'अमितम्यो-
श्च' इति पूर्वसूत्रानुवृत्तेः[2] धातोरुकारस्य दीर्घादेशे च शूद्रशब्दो निष्पन्नो भवति ।

तदुह पुनरेव—प्रतिचक्रमे । तदभिप्रायं जानन् अधिकं गवां सह-
, रैक्कस्य परिणयार्थं स्वकन्याम्, आवासार्थं तत्रत्यं ग्राममञ्चोपा(प?)जहारेत्यर्थः[3] ।
[—शाधीति । स्वोपहृतं सर्वं समर्प्य, 'मा मां अनुशाध्येव । न प्रत्याख्याहि'
प्रार्थयामासेत्यर्थः । 'यस्मिन् ग्रामे त्वमास्से निवसिष्यसि, सोऽयं तव
र्थो ग्रामः' इत्यन्वयः ।

तस्याह—उवाच । मुखम् उपायनरूपोपायं **तस्य** जानश्रुतिसंबन्धिनमु-
गृह्णन् अङ्गीकुर्वन् उक्तवानित्यर्थः । उक्तिमेवाह— **आजहार — आलप-**
यथा इति । **इमाः** दक्षिणाः आजहर्थ । **आजहारेति** व्यत्ययः छान्दसः ।

1. प्रकरणे **ख.** 2. पूर्वसूत्रेण **ख.** 3. उपजहारेत्यादि—अन्वय इत्यन्तवाक्यजातस्थाने,
ाहृत्य प्रार्थयामासेत्यर्थः' इत्येतावत् **क.** कोशे ।

निष्पन्नो भवतीति । तथाच 'शुगस्ये'ति सूत्रोक्तादधिकं यत् शाङ्करोक्तम्,
द्रवद्वा धनेन विद्याग्रहणायाजगामे' ति, 'स्वैनं शूद्रेत्युक्तवान्' इति च—तदमूलम्,
थावृत्तौ शूद्रेत्यामन्त्रणाननुगतश्चेति ध्येयम् ।

तस्याहेति । अत्र **तस्याः** राजदुहितुरिति शाङ्करम् । तत्रापि मुखशब्दो न
परः । 'मुखं द्वारं विद्यादानतीर्थं (द्वारतां) इति तदुक्तेः । भाष्ये तु **अहे**त्यव्ययं कृत्वा
मुखमिति समुच्चितार्थः स्वीकृतः । मुखमित्यस्य वदनपरत्वेऽपि, 'दुहितुः स्वपरिणयौत्सुक्यं
विजानन्' इति वा, 'जानश्रुतेः प्रगतस्योत्कटभक्तिश्रद्धापूर्णं मुखमुद्गृह्णन्' इति वाऽर्थो नासं-
। । द्वितीयं तु **मुखेने**ति पदमुपायार्थकमेव । अथवा येन मुखेन त्वं प्राङ् निवर्तितः,
त्र मन्मुखेनेत्यर्थोऽपि स्यात् । '**आजहारेमा** इति स्वगतम्; **शूद्रे**त्यादि

मुखेनालापयिष्यथा इति ।

तै हैते रैक्कपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास; तस्मै होवाच ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्याये द्वितीयः खण्डः ।

अनेनैव **मुखेन** उपायेन मां ब्रह्मोपदेशरूपं वाक्यं आलापयिष्यसे । ब्रह्मविद्योपदेष्टारं करिष्यसीत्यर्थः । 'थासस्से' इत्येतदभावः[1] छान्दसः । पुनरपि **शूद्रेति** संबोधनस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम् । अत्र शूद्रशब्दस्य न रूढ्या वर्णविशेषोऽर्थः, चतुर्थवर्णस्य ब्रह्मविद्यायामनधिकारादिति द्रष्टव्यम् ।

ते—उवास । यत्र ग्रामेषु रैक्क उवास, ते महावृषाख्यदेशेषु रैक्कपर्णा इति प्रसिद्धाः । तान् ग्रामांश्चास्मै ददावित्यर्थः । स (?) **तस्मै होवाच** । तत सर्वं दत्तवते जानश्रुतये रैक्कः स्वोपास्यां देवतामुपदिदेशेत्यर्थः । ४—२.

1. इत्यदभावः क.

बाह्यवचनम्' इति स्वीकारे आजहारेति प्रथमपुरुषस्योपपन्नत्वेऽपि अपरोक्षे लिट्प्रयोगस्येव प्रथमपुरुषस्यापि छान्दसत्वं युक्तमित्याशयः । **'आजहार** अहं प्रतिगृहीतवानस्मि' इति व्याख्यासंभवेऽपि दाने एतद्धातोः श्रौतप्रसिद्ध्यतिशयात् आजहर्थेत्युक्तमिति **टीका । आलापयिष्यथा** इति लङ्प्रयोगात्, 'यदि पूर्वमेवाऽऽहृतवान् स्याः, तर्हि तदैवानेन मुखेनाऽऽलापितवान् स्याः' इत्यर्थोऽप्यभिसंहितो ज्ञायते ; 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' इति यथेच्छं लिट्प्रयोगसंभवात् । पूर्वं 'तवैवास्तु' इत्युक्तत्वात्, इदानीं 'समिधं सोम्याहर' इतिवत् **आहर**= आनयेमा इति अनुमतिर्दर्श्यत इत्यपि स्यात् । निष्करथादिष्वस्त्रीषु वर्तमानेषु **इमा** इति स्त्रीत्वेन निर्देशो जायाप्राधान्यात् । बहुत्वञ्च जायायां गोषु अश्वतर्याञ्च स्त्रीष्वेव निबोधम् । उपलक्षणमिदं निष्कादेरपि ।

ते हैते इति । नन्वेको ग्रामस्तद्दत्तः । तत् कथमत्र बहुत्वम् । उच्यते । दानकाले ग्राम एक एव । पश्चाद् बहुधा विभक्त इति । महावृषपदवत् अवान्तरदेशनामत्वाद्वा रैक्कपर्णपदे बहुत्वमिति तदनुरोधादेवम् । यद्वा **यस्मिन् ग्रामे त्वमास्स** इत्यत्र उद्देश्यविशेषणमेकत्वमविवक्षितम् । यत्र यत्र वासः क्रियते स स भवत इत्यर्थः । अत एव आस्से इत्यस्य निवसिष्यसीति भाष्ये विवरणम् । **महावृषे**ति काश्मीरपर्याय इत्याहुः । **यत्रास्मा उवासे**ति । असौ इत्यश्रवणात् **अस्मै** इति श्रवणात् यत्र देशे जानश्रुत्यर्थमेवायं चिरमुवासेत्यर्थः संभवति—अथापि **तस्मै** इति पदेन ग्राह्यस्यात्र **अस्मै** इति पदेन ग्रहणेऽनौचित्यादिवान्यथैव सर्वैर्व्याख्यातम् । यत्र रैक्कोऽस्मै=गार्हस्थ्यापेक्षया जानश्रुतितः प्रतिग्रहविशेषार्थं उपदेशार्थं वा उवासेत्यपि सुवचम् । यत्रास्मै उवास, उवाच च तस्मै, ते रैक्कपर्णा इति योजना संभवतीति ।

४—३.

वायुर्वाव संवर्गः । यदा वा अग्निरुद्वायति, वायुमेवाप्येति । यदा
ऽस्तमेति, वायुमेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेति, वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥
ऽप उच्छुष्यन्ति, वायुमेवापियन्ति । वायुर्ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्त
धैदैवतम् ॥ २ ॥

अथाध्यात्मम्—प्राणो वाव संवर्गः । स यदा स्वपिति, प्राणमेव
येति; प्राणं चक्षुः; प्राणँ श्रोत्रम्; प्राणं मनः; प्राणो ह्येवैतान् सर्वान्
क्त इति ॥ ३ ॥

उपदेशमाह वायुर्वाव संवर्गः । संवर्जनाख्य[1]गुणयोगात् वायुरेव[2] संवर्गः ।
। संग्रहणम् । एकीकृत्य ग्रहणमित्यर्थः । संवर्गत्वगुणको वायुर्ध्येय इति यावत् ।
त्रमेवोपपादयति—यदा—संवृङ्क्ते । उद्वायति उद्वासनं (उद्वानं?) प्राप्नोति;
प्रतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । अग्निसूर्यचन्द्राणां तेजोरूपाणां जलस्य च लये
कीभावात् वायुः संवर्ग इत्यर्थः । प्रक्रमे हि, 'एनं सर्वं तदभिसमेती'-
ब्रह्मविद्याप्रशंसावगमात् वक्ष्यमाणलिङ्गानुपपत्तेश्च वायुशब्देन वायुशरीरकपर-
उच्यते । संवृङ्क्ते एकीकृत्य गृह्णातीत्यर्थः । इत्यधिदैवतम् । एवं देवेषु
ऽयमित्यर्थः ।

तथा प्राणः संवर्ग इत्याह अथाध्यात्मम्, प्राणो वाव संवर्गः । तदुप-
ते—स यदा स्वपिति । सः पुरुषः यदा यस्मिन् काले स्वपितीत्यर्थः[3] ।
[काले प्राणमेव—संवृङ्क्ते । प्राणे वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनसामेकीभावात् प्राणं
[पासीतेत्यर्थः । अत्रापि प्राणशब्दस्तच्छरीरकपरमात्मपरो द्रष्टव्यः ।

1. संवर्जननामगुण ख. 2. एवकारो न क. 3. स्वपिति, तदा ख.

जानश्रुतये रैक्वोपदिष्टमर्थं श्रुतिरुपदिशति वायुरिति । शोषणदाहनप्लावनोपयुक्ततया
लयकरत्वेन प्रसिद्धानि वायुतेजोजलानि । तत्र वायुः संवर्गः; तेजोजलयोरपि मूलहेतु-
यस्यानत्वात् । एवंभूतवाय्वभिन्नः प्राणोऽध्यात्मं यानि प्रति संवर्गः, तानि वक्ष्यन्ते स यदा
ीति । वक्ष्यमाणलिङ्गेति । इति वै वयमुपास्महे इति वक्ष्यमाणोपास्याकारदर्शनेत्यर्थः ।

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ, वायुरेव देवेषु, प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥

अथ ह शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणञ्च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे । तस्मा उह न ददतुः ॥ ५ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति—**तौ वा एतौ**—**प्राणेषु** । स्पष्टोऽर्थः ।

संवर्गविद्यास्तुत्यर्थमाख्यायिकेयमारभ्यते—**अथ ह** — **बिभिक्षे** । कपिगोत्रं शुनकपुत्रं[1] च, कक्षसेनसुतमभिप्रतारिनामानञ्च तौ द्वौ सूपकारैः परिविष्यमाणौ भोजनायोपविष्टौ कश्चित् संवर्गोपासको ब्रह्मचारी भिक्षितवान् । **तस्मा उह न ददतुः** । अयं ब्रह्मचारी संवर्गविद्यानिष्ठो दुरभिमानी यद् वक्ष्यति, तत् श्रोष्याम इति बुध्या तस्मै तौ भिक्षां न दत्तवन्तौ ।

1. सुतं क. अत्र चकारद्वयमपि नास्ति ।

अथ ह शौनकमिति । आख्यायिकेयं जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणेऽप्यस्ति । तत्र तृतीयेऽध्याये वायोः स्तुतिमारभ्य, तत्र आदित्यचन्द्रमोनक्षत्राग्न्यहोरात्रदिक्पर्जन्यावोषधिवनस्पतीनामप्ययं प्रतिपाद्य, अध्यात्मं प्राणात्मनि वायावेव वागादिलयमुक्त्वा, "तद्ध शौनकं कापेयमभिप्रतारिणञ्च" इत्यारभ्य, "तौ ह बिभिक्षे । तं ह नाददाते को वा को वेति मन्यमानौ । तौ होपजगौ,

'महात्मनश्चतुरो देव एकः क स जगार भुवनस्य गोपाः ।
तं कापेय न विजानन्त्येकेऽभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टम्' इति ।

स होवाचाभिप्रतारी, 'इमं वाव प्रपद्य प्रतिब्रूहीति ; त्वया वाऽयं प्रत्युच्य' इति । तँ ह शौनकः प्रत्युवाच—

'आत्मा देवानामुत मर्त्यानां हिरण्यदन्तो रपसो न सूनुः ।
महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्तमत्ति' इति ।"

इति श्रुतम् । विवृतञ्च मन्त्रद्वयं तत्रैव किञ्चित् । तत्र महात्मशब्देन वाङ् मनश्चक्षुः श्रोत्रमित्येते देवताः अग्निचन्द्रादित्यदिशो गृहीताः । कः प्रजापतिः । स एव जगारेति गिरणकर्ता प्रोक्तः । 'रपसो न सूनुः' इत्यस्य विवरणञ्च, 'न ह्येष सूनुः । सूनुरूपो(सूनुरपो) ह्येष सन् न सूनुः' इति कृतम् ।

नन्वस्मिन् संदर्भे परिशील्यमाने भोजने प्रवृत्तयोः कापेयाभिप्रतारिणोः, कश्चिद् बिभिक्षे तदा तयाभोजने प्रवृत्तत्वाद्वा, स यः कश्चिदिति मत्वा, 'रक्षणीयमभक्तेभ्यस्तदन्नं विष्णुयाजकैः प्रायश्चित्ती भवेत् दाता अपात्रे प्रतिपादनात्' इत्यादिरीत्या विमर्शेन वा केनापि कारणेन भिक्ष

स होवाच—

'महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स[1]जगार भुवनस्य गोपाः।
तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन् बहुधा वसन्तम् ॥

1. कः सो मा ?

स होवाच। स ब्रह्मचारी उवाच—**महात्मनः— वसन्तम्।** अधिदैवतं [मह]त्मनः अग्न्यादित्यचन्द्रजलरूपान् अध्यात्मं वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरूपान् **चतुरः** [चतु]स्संख्याकान् **देवान्** सर्वलोकस्य **गोपाः** गोप्ता स एक एव देवो वायुप्राणरूपी प्रजापतिः **जगार** संहृतवान्। हे कापेयाभिप्रतारिणौ! एवंभूतं प्रजापतिं [बहु]धा बहुरूपतया वसन्तं **मर्त्याः** मरणधर्माणोऽविद्यामोहितास्सन्तो न जानन्ती-

---

[...]ऽनादरे प्राप्ते ब्राह्मणः ब्रह्मणे भिक्षामपेक्षितां तयोः संबोधनपूर्वकं प्रकटीचकार। अथाभि-[प्रता]रिणा उचितसमाधानाय प्रेरितः कापेयः, '**तं कापेय न विजानन्त्येके** इत्युक्तरीत्या न [वय]ं जानीम'इति स्वस्य तद्देवताखरूपतदीयदेवमर्त्यसर्वात्मत्वाद्यभिज्ञत्वं भिक्षमाणाय प्रकाशया[मास] इति प्रतीयते। एवं स्वरसप्रतीतानुसारेण शौनको ब्रह्मचारिणं स्वोपास्यदेवतोपासकत्वेन [त]स्यैव भिक्षादानमनुमन्यते स्म; न तु तस्यानभिज्ञत्वाविष्करणेनेति सुवचम्, तथाच शाङ्करे, [ब्रह्म]चारिणो ब्रह्मविन्मानितां बुध्वा तं जिज्ञासमानौ' इति, अत्र च भाष्ये तदनुसारेण, 'अयं [ब्रह्म]चारी संवर्गविद्यानिष्ठो दुरभिमानी यद् वक्ष्यति, तत् बोध्यावः' इति चोक्तं न घटते। 'ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे' इति, तस्य शाङ्करे, 'न इद'मिति पदविभागमादृत्य, 'न वयमिद-[मुपा]स्महे; किं तर्हि परं ब्रह्म' इति काचिद् व्याख्या दर्शिता। पूर्वं ब्रह्मविन्मानितां शाङ्करोक्ता-[मस]्य सैवात्रापि स्वीकृता। यदि दुरभिमानित्वे विशेषगमकं नास्ति, तर्हि शाङ्करोक्त एव, [ब्रह्म]चारिन् आ इदमुपास्महे'इति पदविभागमादृत्य, 'यथोक्तलक्षणं ब्रह्म वयमा उपास्मह'इत्यर्थो[ऽ]पि ग्राह्योऽस्तु। माध्वास्तु **ब्रह्मचारिन्निदम्** इत्येव पठन्ति। मन्त्रयोश्च समानविषयकत्वमेव [शाङ्क]रोक्तम्। परमात्मपरत्वञ्चोभयोः प्रतीयते। प्रथममन्त्रेऽपि हि, **देव एकः. भुवनस्य गोपाः,** [बहु]धा **वसन्त**मिति 'दिव्यो देव एको नारायणः' इत्याद्युक्तो जगद्रक्षको व्यूहविभवहार्दादि-[रूपे]णावतीर्णो व्यापी विष्णुरुक्त एव। क इति च, 'स वः कः किम्,' 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' [सम्व]त्सरः कः' इति तद्वाचि। तत् कथं ब्रह्मचारिणो दुरभिमानित्वकल्पनमिति चेत्—

उच्यते। प्रथममन्त्रे 'महात्मनश्चतुर' इति चतुर्णामेवाद्यमानत्वमुक्तम्; द्वितीयमन्त्रे [...]ऽन्ये' इति वक्ष्यमाणरीत्या, 'अनद्यमानो यददन्तमत्ति' इति अदतः प्राणस्याप्यदनमनद्य-[मान]त्वञ्चोक्तमिति वैषम्यात् उत्तरत्रैव परमात्मप्रतीतिर्यथावदित्याशयः। अस्तु तावदयं ब्रह्मचारी [अभि]ज्ञोऽनभिज्ञो वा। अभिज्ञत्वे मन्त्रद्वयादपि संवर्गविद्यावेद्यः परमात्मेति सिद्ध्येत्। अनभिज्ञत्वे [उत्त]रमन्त्रादिति सर्वथा विवक्षितसिद्धिः।

यस्मै वा एतदन्नम्, तस्मा एतन्न दत्तम्' इति ॥ ६ ॥

तदुह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयाय —

'आत्मा देवानां जनिता प्रजानाँ हिरण्यदँष्ट्रो बभसोऽनसूरिः।

महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्ति ॥

इति वै वयं ब्रह्मचारि[1]न्नेदमुपास्महे ।'

1. ब्रह्मचारिन्निदमुपास्महे मा.

त्यर्थः। **गोपाः**। गुपू रक्षणे। असुप्रत्ययान्तं पदम्[1]। **यस्मै—न दत्तम्**। जगत् र **यस्मै** यस्य संवर्गस्य प्रजापतेरन्नम्, **तस्मै** भिक्षमाणाय मह्यमन्नं न दत्तम्; अ केऽपि न जानन्ति इति उपासनदार्ढ्यायत्तोपास्यैक्यबुध्या भिक्षमाणाय स्वस्मै अप्रदानं स्वोपास्यदेवतायै अप्रदानं मत्वा, 'तस्मा एतन्न दत्त'मिति तौ निन्दितवानित्यर्थः

तदु ह—प्रत्येयाय। कापेयः शौनकः **तत्** ब्रह्मचारिणोक्तं **प्रतिमन्वा** मनसा आलोचयन् तत्समीपं **प्रत्येयाय**। प्रत्यागत्योवाच — **आत्मा—अत्ति** देवानामात्मा नियन्ता, प्रजानामुत्पादकः, **हिरण्यदंष्ट्रः** कमनीयदंष्ट्रायुक्तः, हि ण्यविदारकदंष्ट्रायुक्त इति वा, **बभसः** भक्षणशीलः असुरसंहारक इति यावत असूरिर्न भवतीत्य**नसूरिः**। विपश्चिदिति यावत्। अस्य च श्रीनृसिंहस्य परमात्म महिमानं महान्तमाहुः, यत्—स्वयमन्यै**रनद्यमानः** अनाश्यमानः **अनन्नं** वागादि कम् **अत्ति** नाशयति। एवम्भूतः परमात्मैव संवर्गः, न त्वदुक्तः प्रजापतिरित्यर्थ अतो हे ब्रह्मचारिन्! वयं न त्वदुक्तप्रजापतिरूपं संवर्गमुपास्महे; अपितु **इति** इत्येव = परमात्मानमेव। अतः त्वं संवर्गं न यथावत् जानासि—

1. असुप्रत्ययान्तः ख

तस्मै तद्रूपाय। उपास्यैक्यबुद्धयेति। ननु किमर्थमैक्यबुद्धिः; ब्रह्मचारिणा भि गृहीत्वा स्वदेवतायै निवेदनस्य कार्यतया तदर्थतयैव तेन भिक्षणात्, 'तस्मै न दत्त' इत्युक्तिसंभवात्। न। परस्वत्वापादनरूपदानसंप्रदानत्वं हि भिक्षुकस्य, नोपास्यस्य प्राणादे अतस्तदुपासकायेति वक्तव्ये तस्मै इत्युक्तिरेवंबुद्धयेति। यदि कदाचिद् दाताऽप्येतद्देवतोपास स्यात्, तर्हि तदन्नं तस्मै देवाय निवेदितमेव स्यात्। अथापि बहुधास्थितत्वाद्देवस्य स्वसंबन्धि रूपेण स्थिताय तस्मै न दत्तमिति दोषोऽस्त्येवेति ब्रह्मचारी ज्ञापयतीति भावः। **अनसूरिरि**ति न सूरुरिति पूर्वदर्शितजैमिनीयपाठे अनुत्पाद्यत्वं परमात्मन उक्तं भवेत्। अत्र

'दत्तास्मै भिक्षा'मिति ॥ ७ ॥ तस्मा उह ददुः ।

ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तः तत् कृतम् । तस्मात् सर्वासु

इत्युक्त्वा, 'अस्मै भिक्षां दत्त प्रयच्छते' ति परिचारकान् आहतुरित्यर्थः। संवर्गविद्यायाः वायुप्राणशरीरकपरमात्मपरत्वमाविष्कृतं भवति ।

तस्मा उह ददुः । तस्मै ब्रह्मचारिणे परिचारकाः भिक्षां ददुरित्यर्थः ।

संवर्गविद्यास्तुतये तत्संबन्धिपदार्थान् कृतायत्वेन विराट्त्वेन अन्नत्वेन ...त्वेन च स्तौति—**ते वा एते—तत् कृतम्** । अधिदैवतमग्न्यादित्यचन्द्र- ...ाः पदार्थाः अपियन्तश्चत्वारः अपीयमानो वायुरेक इति पञ्च, अध्यात्मं ...ा अपियन्तश्चत्वारः अपीयमानः प्राण एक इति पञ्च आहत्य दशत्वसंख्यां ...न्तः कृतायतां भजन्ते । [1]कृतसंज्ञे तस्मिन् अये चतुरङ्कायत्र्यङ्कायद्व्यङ्कायैका- ...ामनुप्रविष्टतया दशाङ्कत्वम् । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णाञ्च समावेशात (शे) ...संख्यासंभवादिति भावः । **तस्मात्—दशकृतम्** । तस्माद्धेतोः संवर्गविद्यो-

1. कृतसंज्ञकस्यायस्य चतुरङ्कतया कथं दशत्वाद्याश्रयतया तत्साम्यमिति चेत्—उच्यते। ...—इत्येवं क. पाठः ।

...अन्नत्वरूपं विराश्चित्त्वम् । अनश्चासौ सूरिश्चेत्यपि केचिद् व्याख्यान्ति । तदा अन इति ...र्योमित्वमुक्तम् । प्रयुज्यते हि, 'यत् किञ्चिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्यः—तद्वा एतदन- ...' (५-२.) इति । **अनन्नं वागादिकमिति** । अनन्नम् अद्यमानभिन्नम् अत्तारमित्यर्थे- 'यददन्तमात्ति' इति पाठेन समानार्थता । **वायुप्राणशरीरकपरमात्मपरत्वमिति** । ...द्यास्तुत्यर्थमाख्यायिकेति प्रागुक्तम् ; रैक्वप्रशंसाबलेन प्रागेव परमात्मपरत्वावसायात् तदर्थे- ...यिकानपेक्षणात् । स्तुत्यर्थत्वेन त्वनया तदपि विशदीकृतमिति भावः । एवं, 'यस्मै वा ...म्,' 'अनद्यमानो यदनन्नमत्ति' इति कथनात् भिक्षादानोपाख्यानबलाच्च प्रकृतविद्यायां ...मन्युपास्यतया वक्ष्यमाणान्नादित्वादिधर्मप्रस्तावार्थमपीदमुपाख्यानमिति द्रष्टव्यम् ।

कृतायत्वेनेति । ननु पूर्वं, **कृतायविजितायेति** हंसवाक्ये दृष्टान्ते अयशब्दसम- ...हारबलात् कृताख्यस्य अयस्य ग्रहणेऽपि अत्र कृतपदेन तद्ग्रहणे किं मानमिति चेन्न—कृत- ...प्रसिद्धार्थस्यात्राघटमानत्वात् कस्यचिदर्थस्य वक्तव्यत्वे उपस्थितस्य अयरूपार्थस्यैव युक्तत्वात् ।

दिक्ष्वन्नमेव दशकृतम् । सैषा विराडन्नादी । तयेदँ सर्वं दृष्टम् ।

पास्यं दशत्वसंख्या[1]युक्ततया कृतायरूपं सत् दशसु दिक्षु विद्यमानमन्नमेव भवति । "दशाक्षरा विराट् अन्नं विराट्" इति श्रुतेः ।

सैषा विराडन्नादी । दशत्वसंख्याश्रयत्वात्, 'दशाक्षरा विराट्' इति विराट्छन्दो भवति । अन्नमत्तीत्यन्नादी । कृतसंज्ञके अये दशसंख्यायाः भक्ष्यवदन्तर्भूतत्वात् दश[त्व]संख्यायाश्च विराट्त्वात् विराजश्चान्नत्वात् दशत्वसंख्यागर्भककृतायस्थानीयस्य संवर्गविद्योपास्यस्य [2]**पञ्चान्ये पञ्चान्ये** इति निर्दिष्टस्यास्य अन्नादित्वमप्यस्तीत्यर्थः । **तयेदं सर्वं दृष्टम्** । तया विराजा उपासितया इदं सर्वं दशदिग्वर्तिपदार्थजातं दशत्वसंख्यासाम्यात् **दृष्टं** भवति उपासितं भवतीत्यर्थः । तदुपास-

1. संख्यारूपतया ख. 2. इदं षष्ठयन्तं विशेषणमधिकं क. कोशे ।

प्रसिद्धश्च सामान्यतः कृतपदप्रयोगे अयग्रहणं श्रुतौ, 'ये वै चत्वारः स्तोमाः, कृतं तत्' इत्येवम् । अत्र तत्कृतमिति तच्छब्दश्रवणाच्च पूर्वोक्तकृतग्रहणम् । 'पूर्वोक्तं कृतम्' इति आनन्दगिरिव्याख्या च । न च हंसोक्त्यनभिज्ञेन रैक्केण कथं तदिति पूर्वोक्तपरामर्श इति वाच्यम्—रैक्कस्य तदनभिज्ञत्वेपि अत्र **वायुर्वावे**त्यादेः रैक्कोक्तसारांशरूपेण श्रुत्यैवोच्यमानतया तदिति पूर्वोक्तपरामर्शोपपत्तेः । उपरि जानश्रुतिसंबोधनतत्प्रशंसनेतिकरणाद्यभावेन रैक्कवाक्यत्वाप्रतीतेः । **तदि**त्यस्योक्तदशकपरामर्शित्वे **दश सन्त** इत्यत्र वाक्यसमाप्त्यभावेनानन्वयाच्च तच्छब्दः पूर्वपरामर्शी ।

ते वा एते इत्यादिश्रुतेरेवमन्वयार्थः— ते एते आधिदैविका आध्यात्मिकाश्च मिथो भिन्नाः पञ्च पञ्च संहत्य दश भवन्तः पूर्वोक्तकृतायरूपा भवन्ति । कृतस्य चतुरङ्कत्वेऽपि कृतेन विजयमानेन पुंसा त्र्यद्येकाङ्कायानां पराजयविधानेन तेषामत्रानुप्रवेशात् त्रेतादीनामपि कृतांशत्वात् कृतस्य दशत्वसंख्यावत्त्वोपपत्तिः । तस्मादेव दशत्वसंख्यावत्त्वाद्धेतोः दशरूपकृतमिदं, **यस्मै वा एतदन्न**मित्युक्तदशदिग्वर्त्यन्नरूपञ्च । अन्नस्यापि दशदिग्वर्तितया दशत्वात् । एवं दशत्वादन्नत्वाच्च वाय्वादिदशकं विराडपि । तथा अन्नादि च । कथमन्नस्य सतोऽस्यान्नादित्वमिति चेत् — अत्रोक्तं भाष्ये **कृतसंज्ञके अये** इत्यादि । विराजो दशत्वसंख्यात्मकत्वादन्नत्वाच्च दशत्वसंख्याऽप्यन्नम् । तद्वत्त्वाद्दशकमिदमन्नादि । एवं कृतमप्यन्नादि; तत्कुक्षावपि दशत्वसंख्यारूपान्नसत्त्वादिति । आनन्दगिरिणा तु अस्य दशकस्य विराट्त्वेनान्नत्वं कृतत्वेन च अत्तृत्वमित्युक्तम् । कृतं हि द्यूतं सर्वहरत्वात् सर्वान्नभक्षकमिति । एवमेषां दशानां किञ्चित्किञ्चित्संवर्जनकरत्वेनाप्यत्तृत्वं स्यात् । विराट्छरीरकपरमात्मग्रहणे तु उपाख्यानोक्तरीत्या अन्नादित्वं सम्यगेव भवति । तदा चायमर्थः — अन्नादी प्रागुक्तः परमात्मा सैषा विराट् । **सा** इत्यस्य दशकृतरूपेत्यर्थः । एषेत्यस्य अन्नरूपेत्यर्थः । **विराडि**ति वाय्वादिपञ्चक प्राणादिपञ्चकद्वयमुच्यते

मस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति, य एवं वेद [1]य एवं वेद ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्याये तृतीयः खण्डः

1. य एवं वेदेति सकृदेव मा ?

। फलमाह **सर्वमस्य—वेद** । एतदुपासकस्य सार्वज्ञ्यं ब्रह्मलक्षणान्नानुभवश्च तीत्यर्थः । विद्यासमाप्तिद्योतकं द्विर्वचनम् ।

व्यासार्यैस्तु, 'छन्दोभिधानात्—' इति सूत्रे **अन्नात्** इति पाठमाश्रित्य ं च तत् अत्तीत्यन्नादिति भोक्तृत्वभोग्यत्वाश्रयपरमात्मपरतया व्याख्यातम् ।

अस्याः संवर्गविद्यायाः परमात्मपरत्वमेव; न प्रसिद्धवायुप्राणविषयत्वम् । था कृताय विजितायाधरेऽयाः संयन्ति' इत्यादिना संवर्गविद्यानिष्ठरैक्वप्रभावे ामन्तर्भाववर्णनात् । 'आत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽन- ः । महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्ति' इति इतराविनाश्यत्वे सति लविनाशकत्व–सर्वसंप्रतिपन्नमहामहिमशालित्व – सर्वदेवनियन्तृत्व–ब्रह्मादिसकल- त्पादकत्व -- हिरण्यदंष्ट्रत्वाद्युपलक्षितनरसिंहविग्रहवत्त्वादिप्रतिपादनात्, 'वै वयं चारिन्निदमुपासहे' इति कशब्दितप्रजापत्यात्मकसंवर्गप्रत्याख्यानाच्च परमात्म- यैवेयं विद्येति द्रष्टव्यम् ॥

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते—

समन्वयाध्याये — जानश्रुतिं शूद्रेत्यामन्त्र्य रैक्वो ब्रह्मविद्यामुपदिदेशेति र्गविद्यायां श्रवणात्, विदुरादीनां ब्रह्म[2]विद्यानिष्ठानामपि दर्शनात्, अग्निविद्या-

1. संवर्गविद्यायामित्यधिकं क. 2. विद्यापदमाधिकं क.

द्सादृश्यात् । विराट्छन्दसि हि प्रतिपादमक्षराणि दश; इमेऽपि दशेति । अत्र तस्य ादन्नादित्वानन्वयज्ञापना । मन्त्रोक्तस्यात्मनो विशेष्यतया ग्रहणमाशय्य **अन्नादी**ति पुल्लिङ्ग- शः । तथाच मन्त्राद्युक्तो योऽन्नादी स कृतान्नरूप विराडन्तर्यामीत्यर्थः ॥ तयोपास्यभूतया ाजा करणेन सर्वमिदं जगत् उपासकेन दृष्टं भवति । तदेव विव्रियते **सर्वमस्ये**त्यादिनेत्यपि त्यादेरर्थः स्यात् । यद्वा **तये**तिवाक्ये विराडन्तर्यामिणः सर्वदर्शित्वरूपोपास्याकारोक्तिः, सर्वज्ञत्वान्नादित्वविशिष्टविषयकसंवर्गविद्यां विधाय उपरि यथोपासनफलोक्तिरिति ।

साध्ययज्ञादिषु अग्निविद्याशून्यानां शूद्राणां कर्मकाण्डापशूद्राधिकरणन्यायेनाधिकाराभावेऽपि ब्रह्मोपासने अधिकारः संभवत्येव। न च शूद्रस्य ब्रह्मोपासनोपयुक्तज्ञानासंभवः शङ्कनीयः—इतिहासपुराणादिना तज्ज्ञानसंभवात्। न चैवं यज्ञादिष्वपि तथा प्रसङ्गः,—अग्न्यभावात्। 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इति यज्ञानुष्ठानस्य निषिद्धतया च तस्य तदसंभवेऽपि संवर्गविद्या[1]गतशूद्रशब्दामन्त्रणलिङ्गानुग्रहात् ब्रह्मोपासनाधिकारोऽङ्गीकर्तव्य एवेति पूर्वपक्षे प्राप्ते—

उच्यते। 'शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि'। शोचितृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकेन शूद्रशब्देन जानश्रुतेः, 'कम्वर एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थे'ति हंसोक्तानादरगर्भवाक्यश्रवणात् तदाद्रवणहेतुभूतात् उत्पन्ना शुक् सूच्यते; न चतुर्थवर्णत्वम्। यौगिकार्थस्य प्रकृतस्य मानान्तराविरुद्धस्य ग्रहणसंभवे मानान्तरविरुद्धस्य रूढ्यर्थस्याग्राह्यत्वात्। शूद्रस्य ब्रह्मोपासनौपयिक वैदुष्यलक्षणसामर्थ्यासंभवाच्च न ब्रह्मविद्यायामधिकारः। 'वैदिकविधीनामध्ययनविधि[2]सिद्धवेदजन्यज्ञानवतः[3] त्रैवर्णिकाधिकारिण आसाद्य निवृत्तानां शूद्राधिकारानाक्षेपकत्वात्' इति न्यायस्य यज्ञोपासनयोरविशेषात्। 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इत्यस्य न्यायसिद्धैकदेशानुवादित्वेन तस्य विनिगमकत्वासंभवात्।

'क्षत्रियत्वगतेश्च'। पक्वान्नप्रदत्व—[राजान्तः पुररक्षक] [4]क्षत्तृप्रेषण—रैक्ककन्याप्रदान—अनेकग्रामप्रदानादिना जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतेश्च। एतेषां क्षत्रियधर्मत्वस्यैव शास्त्रीयत्वात्। 'उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्'। संवर्गविद्यासंबन्धिनोऽभिप्रतारिनाम्नः चित्ररथवंश्यस्य क्षत्रियस्य तादृशेन [संवर्गविद्यानिष्ठेन ब्राह्मणेन] शौनकेन कापेयेन साहचर्यदर्शनात् इहापि संवर्गविद्यासंबन्धी रैक्केन ब्राह्मणेन सहचरितजान

1. संवर्गविद्यावगतशूद्रशब्दामन्त्रणलिङ्गानुग्रहाय क. 2 लब्ध ख. 3. त्रैवर्णिक ख. 4. क्षत्तृविशेषण क.

निवृत्तानामित्यादि। 'न ह्यविद्वानधिकृतोऽस्ति' इति विदुषामेव कर्माधिकारसंभवा विधिगता विद्वदधिकार्याकाङ्क्षा अध्ययनविधिकृतप्रवर्तनलब्धवैदुष्याणां, 'अनेन वैदुष्येण किं कर्तव्यम्' इति साकाङ्क्षाणां त्रैवर्णिकपुरुषाणां लाभेन शान्तेति न कर्मविधयः स्वावैयर्थ्याय विद्याक्षेपं क्वचिदपि जने करिष्यन्तीति कुतः शूद्रे विद्याकल्पनं वैदिकविधिबलादिति भावः।

पि क्षत्रिय एवेत्यवसीयते । नन्वभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वं कुतोऽवसीयते इति
- चित्ररथवंश्यत्वात् । न च तदपि कुतोऽवसितमिति वाच्यम्—कापेययाज्यत्वात्
[। न च कापेययाज्यत्वेऽपि चित्ररथवंश्यत्वं कुत इति वाच्यम् – 'एतेन वै
थं कापेया अयाजयन्' इति छन्दोगब्राह्मणे चित्ररथस्य कापेययाज्यत्वश्रव-
।

नन्वभिप्रतारिणः कापेययाज्यत्वं वा कुतोऽवसीयते । 'शौनकञ्च कापेयमभि-
गञ्च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे' इति एकपङ्क्त्युपवेशमात्रस्य
त । नानादेशागतानां [परस्पर] संबन्धशून्यानामप्येकपङ्क्त्युपवेशसंभवात् ।
वा कथञ्चिद् याज्ययाजकभावः । तावता छन्दोगब्राह्मणे चित्ररथस्य कापेय-
वश्रवणेन चित्ररथत्वमेव सिध्येत्, न तु तद्वंश्यत्वमिति चेत् — उच्यते ।
।भिप्रतारिणोः वत्ससंबन्धयोरेकपङ्क्त्युपवेशस्योचि[1]तत्वात् कापेयानां चित्ररथ-
।ञ्च याज्ययाजकसंबन्धस्यान्यत्र प्रसिद्धत्वात् अभिप्रतार्यपि कापेययाज्यचित्र-
। इत्यवसीयते । न च कापेययाज्यतया चित्ररथत्वमेवास्त्विति शङ्क्यम्—अभि-
संज्ञावरुद्धे चित्ररथसंज्ञानिवेशासंभवात् । नायं चित्ररथः अपितु तद्वंश्यः, समा-
नां याज्ययाजकभावस्य लोकवेदप्रसिद्धत्वात् । न च कापेययाज्यस्य चित्ररथस्य
त्वे किं प्रमाणमिति वाच्यम् – 'एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन् ।
।त्रथो नामैकः (चैत्ररथीनामेकः ?) क्षत्रपतिरजायत' इति चित्ररथोत्पन्नस्य
त्वावेदनात् ।

ततश्चोत्तरत्र ब्राह्मणक्षत्रिययोः शौनकाभिप्रतारिणोः संवर्गविद्यासंबन्धश्रवणात्
तद्विद्यासंबन्धिनोः रैक्कजानश्रुत्योः ब्राह्मणक्षत्रियत्वमवसीयते ।

'संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च' । ब्रह्मविद्योपदेशप्रदेशेषु, 'उप त्वा
न सत्यादगा इति', 'तं होपनिन्ये', 'अधीहि भगव इति होपससाद
मारं नारदः', 'समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः' इति संस्कारः
यते । शूद्रस्य संस्काराभावोऽभिलप्यते, 'शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः', 'न
।तकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति' इति ।

1 उदिततत्वात् ख.

'तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः'। शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्येव विद्योपदेशा प्रवृत्तिर्दृश्यते, 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति। समिधं सोम्याहर। उप त्वा नेष्ये। सत्यादगाः' इति।

'श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्'। 'पद्यु ह वा एतत् श्मशानं, यच्छूद्रः तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' इति शूद्रस्य वेदश्रवणप्रतिषेधेन तदध्ययनतदर्थानुष्ठानयोः सुतरां प्रतिषेधात्।

'स्मृतेश्च'। 'अथ हास्य वेदमुपश्शृण्वतः त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् उदाहरणे जिह्वाच्छेदः, धारणे शरीरभेदः' इति स्मृत्या च श्रवणादिकं शूद्रस्य प्रतिषिद्धम्।

अतो न ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याधिकारः। विदुरादयस्तु भवान्तराधिगतज्ञानाप्रमोषात् ज्ञानवन्तः; प्रारब्धकर्मवशाच्चेदृशजन्मयोग इति तेषां ब्रह्मनिष्ठत्वम्। ननु शूद्राणां ब्रह्मोपासनानधिकारे पञ्चरात्राद्यागमोक्ततान्त्रिकमन्त्रानुसंधानपूर्वक ब्रह्मोपासनेऽप्यधिकारो न स्यात्। नारदस्य शूद्रजन्मनि महर्षिवचनादनुष्ठितमच्युतोपासनमप्यप्रामाणिकं स्यादिति चेत् — न हि ब्रह्मोपासनमात्रे शूद्रस्यानधिकारं ब्रूमः; अपितु संवर्गविद्यादिषु वैदिकेषूपासनेषु। अतो नात्र तद्दोषशङ्कावकाशः॥

ननु, 'संबन्धादेवमन्यत्रापि' इत्यधिकरणे व्याहृतिविद्यायाः अध्यात्माधिदैवतस्थानभेदेन भेदस्य प्रतिपादितत्वात् संवर्गविद्याया अपि अध्यात्माधिदैवतस्थानभेदेन भेदः स्यात्। न चेष्टापत्तिः, 'अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से' इति ब्रह्मविद्यामात्रार्थिने जानश्रुतये विद्याद्वयोपदेशस्यायुक्तत्वादिति चेत्—नैवम्—व्याहृतिविद्यायाम्, 'य एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्' इत्यत्रेव 'वायौ', 'प्राणे' इत्येवं वायुप्राणयोः स्थानत्वेन निर्देशाभावात् स्थानभेदप्रयुक्तविद्याभेदाप्रसक्तेः। 'यां देवतामुपास्से' इति रैक्वोपास्यदेवता[1]-प्रश्नस्य उपासनप्रकारपर्यन्तत्वात् तत्प्रकारे पृष्टे, रैक्वोपास्यसंवर्गस्य देवतात्मलक्षण-

1. देवताया उपासनप्रकारे पृष्टे ख·

नारदस्येति। अस्य दासीपुत्रत्वादिपूर्वजन्मवृत्तं श्रीभागवते (१–५)।

४—४.

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे — ' ब्रह्मचर्यं
। विवत्स्यामि । किंगोत्रोऽहमस्मीति ॥ १ ॥

सा हैनमुवाच— नाहमेतद् वेद तात !, यद्गोत्रस्त्वमसि । बह्वहं

देन उपासनाद्वय[1]संभवमभिप्रेत्य उपासनाद्वयोपदेशे दोषाभावाच्च । न च,
स्योऽविशिष्टफलत्वात्' इति न्यायेन रैक्वस्य विद्याद्वयानुष्ठानाभावात् स्वानु-
नविद्यामात्रोपदेश एव युक्तः; नाधिक इति इति वाच्यम्—अप्रयोज-
। परोपदेशे स्वावगतेरेव प्रयोजकत्वेन स्वानुष्ठानस्याप्रयोजकत्वात् इति
॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ ४—३.

षोडशकलब्रह्मविद्यां प्रस्तौति—सत्यकामो—चक्रे । हेति ऐतिह्यार्थः ।
पुत्रः सत्यकामनामा जबालां मातरमामन्त्रितवान् । किमितीत्यत्राह—ब्रह्म-
-मस्मीति । हे भवति! स्वाध्यायग्रहणाय आचार्यकुले ब्रह्मचर्यं विव-
; मे गोत्र(गोत्रं मे?) किमिति पृष्टवान् ।

सा—ब्रवीथा इति । " अहं भर्तृगृहे अतिथ्यभ्यागतादिभ्यो बहुपरि-

1. संबन्ध ख.

दोषाभावाच्चेति । इयमन्वारुह्योक्तिः । अत्र आधिदैविकाध्यात्मिकसमाहारेण दशत्व-
राट्त्वाद्यनुसंधानस्योक्ततया विद्यैक्यप्रतीतेः । न च वायुप्राणयोः शरीरत्वमात्रेण स्थान-
तथासति सार्वात्म्योपासनस्यायोगात् । मधुविद्यादौ वस्वादित्याद्यनेकात्मत्वोपासना-
। न च शरीरमात्मानं प्रति स्थानम्; किंतु आधेयम् । युक्तं तु शुभाश्रयस्य स्थानं यत्,
द्याभेद इति । अप्रयोजकत्वादिति । रैक्वस्य घोराङ्गिरसतो विद्यान्तरग्रहणमुक्तं सुबा-
दि । यां देवतामुपास्से इति च उपास्यमानदेवतैव पृष्टा; न तदाहृत मुपासनम् ॥
ष्कलेन धनेन जानश्रुतेर्विद्याप्राप्तिरुक्ता । अथ गुर्व्या शुश्रूषया विद्याप्राप्तिरन्यस्योच्यते ।
॥ दशान्नादिब्रह्मविषयिणी ; इयं षोडशकलब्रह्मविषयिणी । पूर्वा प्राणाद्याध्यात्मि-
ाधिदैविककतिपयविषया ; इयमपि । एवं सा दशदिग्वर्त्यन्नगोचरा ; इयं प्राच्यादिक-
गेवषयिणीत्यादिसंगत्या एतदारम्भः । भवतीति संबुद्धिः । पूज्ये ! इत्यर्थः । विव-
ति । विवासो देशान्तरवासः । बहुचरन्तीत्यनेनैव सर्वपरिचरणेऽपि सुग्रहे परि-

चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साऽहमेतन्न वेद, यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि । सत्यकामो नाम त्वमसि । स सत्यकाम ए जाबालो [1]ब्रवीथा इति ॥ २ ॥

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच— ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामि उपेयां भगवन्तमिति ।

तँ होवाच — किंगोत्रो नु सोम्यासीति । स होवाच, 'नाहमेत द्वेद भो!, यद्गोत्रोऽहमस्मि । अपृच्छं मातरम् । सा मा प्रत्यब्रवीत्—बह्व चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साऽहमेतन्न वेद, यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि । सत्यकामो नाम त्वमसीति । सोऽहँ सत्य कामो जाबालोऽस्मि भो' इति ॥ ४ ॥

1. ब्रुवीथाः शां.

चर्याजातं चरन्ती **परिचारिणी** गुर्वादिपरिचरणशीला च सती तद्व्यासङ्गेन गोत्र नभिज्ञैव यौवनकाले त्वां लब्धवती । अतो गोत्रं न जाने । अतः, 'जबालाय पुत्रः सत्यकामनामाऽहमस्मि । नाहं गोत्रं वेद' इति गुरुसमीपे ब्रूहि" इत्युक्त वतीत्यर्थः ।

स—उवाच । अथ **सः** सत्यकामः हरिद्रुमत्पुत्रं गोत्रतो गौतममेत्योक्त वान् । उक्तिमेवाह—**ब्रह्म—भगवन्तमिति** । **भगवति** पूजावति त्वयि ब्रह्मच वत्स्यामि । शिष्यत्वेन भगवन्तमुपगच्छानीत्युक्तवान् ।

तं—असीति । हे सोम्य! किंगोत्रस्त्वम्? ज्ञातकुलगोत्रः उपनेतव्यः अन्ततः शूद्रत्वाभावो वा(हि) निश्चेतव्य इत्यभिप्रायः । स **होवाच** । **सः** सत्य कामः प्रत्युवाचेत्यर्थः । तदेवाह—**न—भो इति** । स्पष्टोऽर्थः ।

चारिणीत्युक्तिः ताच्छील्यात् तदेकपरतया गोत्राद्यवगमोत्कण्ठाविरहज्ञापनाय । कति कां द्ब्यत्वेऽपि कुलगोत्रादिकमजानानाः कुलस्त्रियः । **यौवन** इति लज्जा, अनुपयुक्तसल्लापाः धार्ष्ट्यवैकल्यम्, भर्तृपराधीनता, भर्तुः शीघ्रोपरतिश्च व्यज्यन्ते ।

तँ होवाच — नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधँ सोम्याहर । प त्वा नेष्ये । न सत्यादगा इति ।

तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता[1] गा निराकृत्योवाच—

1. चतुःशतं मा.

तँ होवाच । तं गौतमः प्रत्युवाच । किमिति । **नैतत्—इति** । **एतत्** ादृशम् आर्जवयुक्तं वचः नाब्राह्मणो विशेषेण वक्तुमर्हति । अत्र **ब्राह्मणशब्दः** र्णिकमात्रपरः । **अब्राह्मणः** अत्रैवर्णिकः शूद्र इति यावत् । शूद्रो न विवक्तु- ति; शूद्राणां कुटिलस्वभावत्वादिति भावः । **हे सोम्य!** उपनयनसंस्कारार्थं मेधमाहर । सत्यं नातिक्रान्तवानसि । सत्यमेवोक्तवानसि । अतस्त्वामुपनेष्ये र्थः । सूत्रितञ्च, 'तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः' इति । शूद्रत्वाभावनिश्चये येव, 'उप त्वा नेष्ये' इत्युपनयनप्रवृत्तेर्दर्शनादित्यर्थः । अतोऽब्राह्मणशब्दः पुरः ।

तमुपनीय—उवाच । तमेवमाचार्यः उपनीय **कृशानामबलानां** गवां मध्ये तेदुर्बलानि कृशानि गवां चत्वारि शतानि **निराकृत्य** पृथक्कृत्य इदं वक्ष्यमाण-

---

अब्राह्मणपदस्य शूद्र इत्यर्थवर्णनं ब्राह्मणवत् क्षत्रियवैश्ययोरपि विद्याधिकारित्वात् । णत्वनिर्धारणमेवेतो भवतीत्यपि सुवचम्—ब्राह्मणत्वाभावेऽयं स्वमातरं नूनं गोत्रादि न त् । किन्तु को नः पुरोहितो गुरुरिति । साऽपि ईदृशमुत्तरं न वक्ष्यति । यतो न्यविशां पुरोहितगोत्रादन्यत् प्रातिस्विकं गोत्रं न वर्तते । न च शूद्रस्य गोत्रमिति । पुत्रवचनसरण्या ह्यत्र, 'अस्ति किञ्चिदसाधारणं तस्य गोत्रम् । तत्तु न बुध्यत' इत्येव ते । तदयं ब्राह्मण इति । न चैवं, 'तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः' इति सूत्रभाष्यादौ कथं रतया व्याख्यानमिति शङ्क्यम् । अन्तत इह अब्राह्मणपदस्य अगोत्रः विद्यानधिकृतः द्यर्थे पर्यवसानं मनसिकृत्य तथोक्तेरित्यलमत्र । **न विवक्तुमिति** । शूद्रश्चेत्, स्वस्य ा अपरिग्रहशङ्कया किमप्येकं गोत्राद्यारोप्य वदेदिति भावः । **विवक्तुं** विशेषेण वक्तुम् । षो वैलक्षण्यम् । विलक्षणैषा वचनसरणिर्गोत्ररहितस्य अध्ययनानधिकृतस्य तदर्थिनो न ोति । **शूद्राणामिति** शास्त्रातिलङ्घिनामिति शेषः ।

इमाः सोम्यानुसंव्रजेति ।

ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच — नासहस्रेणावर्तयेयेति । स ह वर्षगणं प्रोवास । ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थखण्डः

४—५.

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद — 'सत्यकामा३ इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव । प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः । प्रापय न आचार्यकुलम् [१]

मुवाचेत्यर्थः । **इमाः—व्रजेति** । हे **सोम्य** सोमार्ह ! इमाः गाः अनुगच्छेति[1] । **ताः—आवर्तयेयेति** । स सत्यकामः, 'सहस्रसंख्यापूरणात् प्राक् न प्रतिनिवृत्तो भवानि' इति, गाः अरण्यमभिप्रस्थापयन्, उवाचेत्यर्थः । **स ह वर्षगणं प्रोवास**। चिरकालं तृणोदकपूर्णे वने गाः प्रवेश्योषितवान् । **ताः—संपेदुः** । यस्मिन् काले ताः सहस्रं संपन्ना बभूवुः, तावन्तं वर्षगणं वने उषितवानित्यर्थः ॥ ४—४.

अथ—इति । एनं[2] गवां संरक्षणेन प्रीतदेवताविशेषाधिष्ठितः ऋषभः सत्यकामा ३ इति **अभ्युवाद** आमन्त्रितवान् । **सत्यकामा ३** इति, 'दूराद्धूते च' इति प्लुतिः[3] । **भगव इति ह प्रतिशुश्राव** । प्रतिशुश्राव प्रत्युत्तरं ददौ । सत्यकाम इति शेषः । ऋषभ आह **प्राप्ताः—ब्रवाणीति** । **सहस्रं** सहस्रसंख्यां वयं प्राप्ताः स्मः । तव प्रतिज्ञा च निर्व्यूढा । अस्मान् आचार्यकुलं प्रापय । प्रीतश्च

1. इत्युवाचेत्यर्थः ख. 2. एवं ख. 3. प्लुतः ख.

निराकृत्य निरिति पृथक्कारवाचि । यथा निर्वपतीति, निष्कर्षतीति च । **आकृत्य** आकृतिं बृन्दरूपसंनिवेशं परिकल्प्य । सर्वगवीसंवर्धनमनाज्ञाप्य चतुश्शतमात्रविभजनं कृपाकृतम् । तदवेत्य ततः सहस्रपर्यन्तसंवर्धनप्रतिज्ञा शिष्यस्य भक्तिकृता । **यदा** अस्मिन् वर्षगणे । यद्वा उत्तरखण्डेष्विव खण्डभेदस्य वाक्यभेदानापादकत्वे, **यदा सहस्रमिति** वाक्यं **अथ हैनमि**त्युत्तरवाक्येन एकवाक्यं भवितुमर्हति । **संपेदु**रिति परस्मैपदं छान्दसम् ।

गुरुवत् **गुरुवस्तुषु** वर्तितव्यमिति बुध्या, व्यक्तवचनश्रवणजनितविस्मयेन च गौरवेण **भगव** इति संबोधनम् । **प्रतिश्रवणं** श्रवणप्रत्यनीकम्; व्याहरणम् । प्रतिमोचनं धारणमितिवत् । **ब्रह्मणश्चे**ति चकारः, **प्राप्ताः सोम्ये**ति वचनेन प्रकृतपादवचनसमुच्चये ।

णश्च ते पादं ब्रवाणी ' ति। ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै [1]होवाच—

' प्राची दिक् कला; प्रतीची दिक् कला; दक्षिणा दिक् कला; उदी दिक् कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः, प्रकाशवान् म (२)। स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते, शवानस्मिन् लोके भवति । प्रकाशवतो ह लोकान् जयति, य एतमेवं ाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥

इति चतुर्थाध्याये पञ्चमः खण्डः

४—६.

अग्निष्टे पादं वक्ते ' ति॥

स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार । ता यत्राभिसायं बभूवुः; ग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥१॥

1. तस्मै स होवाच मा. एवमुत्तरत्रापि ।

ब्रह्मणः पादं ब्रवाणीति । इतर आह—ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै च । ऋषभ इति शेषः । किमिति—

प्राची—नाम । कलाः अवयवाः, एकैकस्य हि गोः पादस्य चत्वारो- ाः—पुरतः खुरद्वयम् , पृष्ठतः पार्ष्णिद्वयञ्च । अतः पादश्चतुष्कलो भवति । प्रागादिदिक्चतुष्टयं ब्रह्मणः पादत्वेन प्रकाशवन्नामकत्वेन चोपास्यमित्यर्थः । —भवति । एतं पादम् उक्तप्रकारेण य उपास्ते, स इहलोके प्रकाशवान् त्यर्थः । नैतावन्मात्रं फलमित्याह—प्रकाशवतो—जयति । कस्येदं फल- त्र, उक्तमधिकारिणमुपसंहरति य—उपास्ते । उक्तोऽर्थः ॥ ४—५.

अग्निष्टे पादं वक्तेति । एवं स्वयं पादमुक्त्वा पादान्तरमग्निरुपदेक्ष्यती- ॥ ऋषभः तूष्णीं बभूवेत्यर्थः ।

स–विवेश । स ह सत्यकामोऽपरेद्युः नित्यनैमित्तिकं कर्म कृत्वा आचार्य- नेमुख्येन गाः प्रस्थाप्य–ताः सर्वा गावो यत्र देशे सायंकाले अभिबभूवुः [अभितो] परितः स्थिता भवन्ति(?), तत्र—अग्निमाहृत्य गाश्चोपरुध्य सन्ध्यामुपास्य धानं[1] कृत्वा ऋषभवचो ध्यायन् अग्नेः पश्चात् प्राङ्मुख उपविष्टवानित्यर्थः ।

1. समिधमाधाय क. ग.

तमग्निरभ्युवाद—सत्यकामा ३, इति। भगव इति ह प्रतिशु
ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति। ब्रवीतु मे भगवानिति। तस्मै हो
'पृथिवी कला; अन्तरिक्षं कला; द्यौः कला; समुद्रः कला।
सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान् नाम ॥ ३ ॥ स य ए
विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते, अनन्तवानस्मिन्
भवति। अनन्तवतो ह लोकान् जयति, य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं
ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्याये षष्ठः खण्डः।

४—७.

हँसस्ते पादं वक्ते'ति ॥

स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार। ता यत्राभिसायं ब
तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङ्
विवेश ॥ १ ॥

तँ हँस उपनिपत्याभ्युवाद, सत्यकामा ३ इति। भगव इ
प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति। ब्रवीतु मे
वानिति। तस्मै होवाच—

[[1]तमग्निरभ्युवाद। तम् एवमुपविष्टं सत्यकाममग्निरामन्त्रयाञ्चकारेत्य
शिष्टं स्पष्टम्। ब्रह्मणः—पादं द्वितीयमित्यर्थः। अनन्तवान् नाम अनन्त
म्नोपास्य इत्यर्थः। फलमाह—स—भवति। अनन्तवान् केनचिदपि
गन्तुमशक्य इत्यर्थः। अजेय इति यावत्। अनन्तवतो ह लोकान् जय
अनन्तवतः अविनाशिन इत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम् ॥] ४—

1. [ ] एवं कुण्डलितमिदं प्रायः ख कोशमात्रे।

श्वोभूते अनन्तरपरदिने उषसि। पश्चात् प्रतीच्याम्। उप समीपे। अनन्तवा
पूर्वं पश्चाच्चेव अत्रापि अनन्तशब्दान्मतुबिति तदनुगुणोऽर्थो भाव्यः।

'अग्निः कला; सूर्यः कला; चन्द्रः कला; विद्युत् कला। एष वै
य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान् नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं
श्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते, ज्योतिष्मानस्मिन्
; भवति। ज्योतिष्मतो ह लोकान् जयति, य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं
ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्याये सप्तमः खण्डः।

४—८.

मद्गुष्टे पादं वक्ते' ति ॥

स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार। ता यत्राभिसायं बभूवुः,
ग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोप-
श ॥ १ ॥ तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद, सत्यकामा३ इति। भगव इति
तिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति। ब्रवीतु मे
गानिति। तस्मै होवाच—

'प्राणः कला; चक्षुः कला; श्रोत्रं कला; मनः कला। एष वै
य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान् नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं
श्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते, आयतनवानस्मिन्
; भवति। आयतनवतो ह लोकान् जयति, य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं
ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते' ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्याये अष्टमः खण्डः।

४—९.

प्राप हाऽऽचार्यकुलम्। तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकामा ३ इति।

हंसः—। सर्वं स्पष्टम्। **ज्योतिष्मानस्मिन् लोके भवति**। तेजस्वी
त्यर्थः। **ज्योतिष्मतो ह लोकान्**। अग्निसूर्यादिलोकानित्यर्थः। ४—७.

मद्गुष्टे—। **मद्गुः** जलपक्षिविशेषः। [हंसमद्गू अपि वृषभवदेव
विष्टौ द्रष्टव्यौ। **आयतनवान्** आश्रयवान् भवतीत्यर्थः। **आयतनवतः** साव-
नित्यर्थः। शिष्टं पूर्ववत्।] ४—८.

प्राप हाचार्यकुलम्। गोभिः सह सत्यकाम इति शेषः। शिष्टं स्पष्टम्।

भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥ ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि ; को नु त्वाऽनुशशासेति । अन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे । भगवांस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥ श्रुतँ ह्येव[1] मे भगवद्दृशेभ्यः, 'आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्[2]' इति । तस्मै हैतदेवोवाच अत्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥ इति चतुर्थाध्याये नवमः खण्डः ।

1. ध्येव मा. 2. प्रापति शां. प्रापयति मा.

को नु त्वाऽनुशशास । को वा ते ब्रह्मोपदिष्टवानित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

अन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे । मनुष्या मां नानुशिष्टवन्तः । न हि भगवतः शिष्यं मां कश्चिन्मनुष्योऽनुशासितुमुत्सहते । अपितु देवा एवानुशिष्टवन्त इति प्रतिज्ञातवान् । **भगवांस्त्वेव मे कामे ब्रूयात्** । **कामे** इच्छायां सत्यां मे भगवानेव वक्ष्यति । [अतो] मम किमर्थमितरप्रार्थनमित्यर्थः । किञ्च— **श्रुतं ह्येव मे—प्रापदिति** । आचार्यादेव विद्याऽधिगता **साधिष्ठं** [साधिष्ठत्वं] साधुतमत्वं **प्रापदिति** प्राप्नोतीति **भगवद्दृशेभ्यः** भवादृशेभ्यो **मे** मया श्रुतम् । अतो नाहं भगवतोऽन्यस्मादनुशासनं वाञ्छामीति भावः ।

तस्मै हैतदेवोवाच । एवमुक्त आचार्यस्तस्मै सत्यकामाय एतदेव षोडशकलब्रह्मविज्ञानमेवोवाच । तदेवान्यूनानतिरिक्तमुवाचेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**अत्र —वीयायेति** । **अत्र** षोडशकलविद्यायां किञ्चिदपि **न वीयाय** वैविध्यं **न** प्राप्तम् । अतो हेतोर्विद्याप्रकारे भेदाभावात् अन्यूनानतिरिक्तं तदेवोवाचेत्यर्थः । द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था । ४—९.

मे कामे इत्यस्य ममेच्छायामिति नार्थः । किंतु यदा भवत इच्छा, तदा मह्यमिति । इदमभिप्रेत्योक्तं **भगवानेव वक्ष्यतीति** । **प्रापदिति**, '**छन्दसि लुङ्लङ्लिटः**' इति लडर्थे लुङ् ।

वैविध्यमिति । **न वीयायेति** व्ययं—लोपं **न** प्राप्तम्, न किञ्चित् न्यूनमित्यर्थे स्वरसम् । **वीयाय** विगलमिति च शाङ्करम् । ऋषभाद्युक्तगुरूक्तयोर्मध्ये एकतरस्य न्यूनत्वे तयोर्वैविध्यसंभवात्तु एवमिदं विवृतम् । **अत्र**=आचार्योक्ते किमपि अधिकं नासीदित्यपि वक्तव्यमिति च एवमुक्तम् । **वीयायेति** इतिशब्दो हेतौ । तैः सर्वमेवोक्तमिति हेतोस्तदेवोवाचेत्यर्थः । **एतदेवेत्यस्य** 'अत्र न किञ्चिद्वीयाय' इति वाक्यमेवेति नार्थः । तदा एतदेवेत्यस्य वैयर्थ्यात् । आचार्यमुखात् सर्वमेकमुखं जिज्ञासोस्तदनुपदेशायोगाच्च ॥

४—१०.

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास । य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन् परिचचार । स ह स्मान्यान् अन्तेवासिनः ावर्तयँस्तँ ह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥ तं जायोवाच, 'तप्तो ाचारी कुशलमग्नीन् [1]पर्यचारीत् । मा त्वाऽग्नयः परिप्र[2]वोचन्; प्रब्रू-

1. परिचचारीत् शां. मा. 2. प्रावोचन् मा.

उपकोसलविद्यां वक्तुमाह—उपकोसलो—उवास । कमलसुतः उपको-नामा [अत्र] पूर्वोक्ते जाबाले सत्यकामे विद्यार्थं ब्रह्मचर्यमवात्सीत् । तस्य–परिच-र । तदग्निशूश्रूषां द्वादशवर्षं कृतवान् । स ह—समावर्तयति । स्वाध्यायार्थिन ान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्तयन् तं ब्रह्मविद्यार्थिनं ज्ञात्वा, (सेवामन्तरेण ब्रह्मविद्या नोपदेष्टव्येति मत्वा, तमेव न समावर्तयति स्म ।

तं—इति । तपसा तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं सम्यक् अग्निशुश्रूषां कृतवान् । स्य विद्यानुपदेशे तत्परिचरणप्रीता अग्नय एव तव गर्हां कुर्युः । [1]अतो यथा त्वां परिप्रवोचन् अग्नयः, तथा अस्मै उपकोसलाय विद्यामुपदिशेति तस्य भार्योक्त-

1. अत इत्यादेः तथा इत्यन्तस्य स्थाने 'तस्मात्' इतिपदमात्रम् क.

सत्यकामस्य विद्या प्रागुक्ता । तच्छिष्यस्य ततो विद्याधिगमप्रकारः कश्चिदथोच्यते । अत्राप्य-यितशुश्रूषालब्धत्वमुपवर्ण्यते । तत्र सत्यकामः स्वयमेव गोसहस्रवृद्धिपर्यन्तं कालमवधिं कृत्वा ण प्रोष्य तावच्छुश्रूषां विधाय त्वरारहितोऽत्यर्थमाचार्यपरतन्त्रः, तस्य कामो यदा तदा ं प्रेप्सितवानासीत् । अतः कृपया ऋषभादिभिः पूर्णमेवोपदिष्टम् । अयं पुनरुपकोसलः ष्य गुरुकुल एव वर्धमानोऽपि असोढविलम्बः, 'आचार्यः क्षिप्रं कृपां न करोति' इति दूय-मना एव शुश्रूषां यथावन्निर्वर्तयन्नासेति अग्नयो दयमाना अप्यपूर्णमेवोपदिश्य आचार्यदया-ाश्यमेवास्य परिकल्पयामासुरिति वैषम्यं वीक्ष्यम् । पूर्ववदस्या अपि अग्निप्राणादित्यादिविषय-दपि तदुत्तरमेतदुक्तिः संगतेति ध्येयम् ।

स्मेति प्रथममपि भूतकालद्योतकम्; समावर्तयन्नित्युक्तक्रियान्वयि । अस्तु वाऽन्य-(। न समावर्तयति स्मेति । अन्येषामिव स्वाध्यायग्रहणमासीदेव । समावर्तनं तु न र, ब्रह्मविद्यार्थीति ज्ञात्वेति । एवं क्षिप्रं विद्यामधिगम्य गन्तव्यमिति शुश्रूषायां विशेष-यतावैकल्यमस्य शङ्कितव्येत्यपि स्यात् । तप्त इति तपोवैशिष्ट्यमिव विद्यानधिगमप्रयुक्तमनस्ता-पे कथ्यते ।

गर्हामिति । परिप्रवोचन्निति परिवादो विवक्षित इति भावः । परिर्लक्षणार्थकोऽपि (। त्वां लक्षयित्वा अग्नयः स्वयं प्रब्रूयुः प्रवचनं कुर्युरित्यर्थः इति । इदानीं त्वं नोपदिशसि

ह्यस्मा' इति । तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे ॥ २ ॥

स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे । तमाचार्यजायोवाच—ब्रह्मचारिन् ! अशान ; किं नु नाश्नासीति[1] । स होवाच — बहव इमेऽस्मिन् पुरुषे कामाः नानात्यया: । व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि ; नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥

अथ हाग्नयः समूदिरे—तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः [2]पर्यचारीत् । हन्तास्मै प्रब्रवामेति ।

1. इतिशब्दो नास्ति माध्वग्रन्थे । 2. परिचचारीत् मा. पर्यचारीत् शां.

वतीत्यर्थः । **तस्मै—चक्रे** । एवं जाययोक्तोऽप्याचार्यः तस्य विद्यामनुपदिश्यैव देशान्तरं प्रोषितः ।

स ह—दध्रे । **स** उपकोसलो **व्याधिना** मानसेन दुःखेन पीडितस्सन् अनशनायावतस्थे[1] । धृङ् अवस्थाने इति हि धातुः । **तं—इति** । **अशान** भुङ्क्ष्वेत्यर्थः । शिष्टस्य स्पष्टोऽर्थः । **स—इति** । **सः** ब्रह्मचारी, 'अस्मिन् जीवे ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्ताः काम्यमाना विषयाः **नानात्ययाः** नानाविधगर्भजन्मजरामरणादिलक्षणफलजनकाः मनसि विपरिवर्तमानाः सन्ति । अतः तद्विषयभयरूपव्याधिभिः पूर्णोऽस्मि । अतो न भुञ्जे' इति प्रत्युवाचेत्यर्थः ।

अथ—समूदिरे । एतद्वाक्यं श्रुत्वा [1]परिचरणप्रीताः गार्हपत्यादयोऽग्नयो दयमानमानसाः संभूयोक्तवन्तः । किमिति । **तप्तो—प्रब्रवामेति** । हन्तेत्यनुकम्पायाम् । **प्रब्रवाम** । ब्रह्मेति शेषः । शिष्टस्य स्पष्टोऽर्थः ।

1. अवतस्थे इत्यत्र मतिं चक्रे इति ख. अवस्थितः इति क.

चेत्, विलम्बमसहमानाः तत्र च प्रवृत्तिमाधित्सवोऽग्नयः 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते' ति त्वां लक्षयन्तः स्वयमुपदेशे प्रवर्तेरन् इति अभिज्ञायाः पतिव्रताया अभ्यूहः । **बहव इमे पुरुषे कामा नानात्यया इति** । विद्याधिकारसंपत्त्यनुगुणं सम्यगेव प्राचामत्र व्याख्यानम् । परन्तु वाक्यसरणिरियं अस्य विद्याकर्मसमृद्धगृहस्थाश्रमशीघ्रप्रवेशचिन्तावैयाकुलीमप्याविष्कुर्यात् । **प्रतिपूर्णत्वम्** एकैकव्याधिनाऽपि पूर्णत्वम् । **नाशिष्यामीति** । अनेनानशनं शीघ्रफलसिद्धिकृदिति ज्ञायते । **समूदिरे** इत्यात्मनेपदम्, "व्यक्तवाचां समुच्चारणे" इत्यनुशासनात् संभूयवचनविशेषे । अग्नयो व्यक्तवाग्रूपा भूत्वा संभूय ह्युपदिदिक्षुरिति ।

होचुः — ॥ ४ ॥ प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति।

स होवाच, 'विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म; कं च तु खं च न नामी'ति।

तस्मै होचुः। तस्मै उपकोसलायाग्नयो वक्ष्यमाणमूचुरित्यर्थः। तदेवाह —ब्रह्मेति।

स होवाच। एवमुक्तः स उपकोसल उवाच। विजानामि—न नामीति अस्यायमभिप्रायः—'न तावत् प्राणादिप्रतीकोपासनमग्निभिरभिधीयते, रामरणादिभवभयभीतस्य मुमुक्षोर्मोक्षोपदेशाय प्रवृत्तत्वात्। अतो ब्रह्मैवो-पदिष्टम्। तत्र प्राणादिभिः समानाधिकरणं ब्रह्म निर्दिष्टम्। तत्र सकल-णयितृत्वयोगेन प्राणशब्दितत्वस्य ब्रह्मण उपपन्नत्वात्, यत् प्राणो ब्रह्मे-, तत् जानामि। कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्युक्तं तु न विजानामि। यद्यपि कं-१ सुखमर्थः—, खमित्यस्य चाऽऽकाशोऽर्थः। ततश्च वैषयिकसुखशरीरक-शरीरकञ्च ब्रह्मेत्यभिप्रायः? उत कमित्यनेन सुखमभिधीयते, खमित्यनेना-चिना अपरिच्छिन्नत्वमभिधीयते। तयोरन्योन्यविशेषणविशेष्यभावे अपरि-सुखं ब्रह्मेत्यपि अर्थो(ति अस्यार्थो) लभ्यते। ततश्चानयोर्मध्ये कस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति न जाने'—इति।

प्राणयितृत्वयोगेनेति। श्रीभाष्ये प्राणशरीरकत्वरूपार्थस्याप्युक्तत्वेऽपि सकृत्प्रयुक्त-र्थद्वयपरत्वायोगादेकतरार्थस्य ग्राह्यत्वे प्राणवायुग्राहकानन्यथासिद्धलिङ्गाभावात्, सर्वप्राण-पार्थसंभवे प्राणप्राणयितृत्वरूपसंकुचितार्थग्रहणायोगाच्च एतन्मात्रमादृतम्। भाष्ये तु सु सर्वत्र मुख्यप्राणप्रस्तावात् उपस्थिततदर्थाभङ्गाय सोऽप्यर्थो दर्शितः। इहाप्यग्नि-'प्राण आकाश' इति मुख्यप्राणप्रस्तावात्, 'प्राणो ब्रह्म' इत्यत्र योगार्थग्रहणेऽपि न ानुगमभङ्ग इति उपनिषद्भाष्याशयः।

यद्यपीत्यस्य प्रतिसंबन्धि तथापीतिपदं खमित्यस्येत्यतः प्राक् पूरणीयम्। अर्थो लभ्यत यः, स' इति शेषः। तत्र उतेत्येतदन्वेति। ननु खं कं ब्रह्मेत्यनुक्त्वा, कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति त्तिकरणात् पृथग्भूतार्थविवक्षाप्रतीतेः अपरिच्छिन्नसुखरूपं ब्रह्मेति एकीकृतार्थलाभः ततः चेत्—उच्यते। प्राणशब्दे योगव्युत्पत्तेः स्पष्टं प्रतीतेः जगत्प्राणयितृत्वग्रहणमुपपन्नम्। १ सुखसामान्यवाचित्वात् सर्वस्यापि सुखस्य ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यसंभवात् वैषयिक-ं किं ध्येयम्, उत निरतिशयानन्दसारतया तद्रूत्वम्। खशब्दस्य चाकाशवाचितया

ते होचुः, 'यद्वाव कम्, तदेव खम्; यदेव खम्, तदेव क'मि
प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः।

इति चतुर्थाध्याये दशमः खण्डः।

ते—कमिति। तदभिप्रायज्ञा अग्नयः, '**कं** खमित्यनयोर्विशेषणवि
भावोऽभिप्रेत' इति स्वाभिप्रायमुक्तवन्त इत्यर्थः। ननु **यद्वाव कं तदेव खमि**
विशेष्यविशेषणभावप्रतिपादनेन अपरिच्छिन्नसुखं ब्रह्मेत्यस्यार्थस्य लाभात्,
खं तदेव कमिति पुनः उक्तिर्व्यर्थेति चेन्न—दार्ढ्यार्थं वा, अपरिच्छिन्नसु
सुखरूपापरिच्छिन्नत्वेन चोपासनासिद्ध्यर्थं वा परस्परविशेषणविशेष्यभावोपदे
क्यात्।

प्राणञ्च—चोचुः। [अतः] जगत्प्राणयितृत्वेन प्राणत्वविशिष्टं य
तदेवापरिच्छिन्नसुखरूपञ्चेत्यग्नय उक्तवन्त इत्यर्थः। ४—

आकाशान्तर्यामित्वं किमुच्यते, उत व्योमवदपरिच्छिन्नत्वमित्येवोपकोसलजिज्ञासा। एवं क
योर्जलेन्द्रियाद्यनेकार्थरूढत्वादपि अनिर्धारणाज्जिज्ञासा। एवं जिज्ञासायां **यद्वावेत्यादि**
रुक्तम्। तत्र **तदेव खमित्यनेन खशब्दस्येह** नाकाशादिरर्थः; नापि ब्रह्मगतापरिच्छि
ब्रह्मशब्दादेव तल्लाभात्। किन्तु कशब्दार्थसुखगतापरिच्छिन्नत्वमिति ज्ञापितम्। **तदेव** व
च कशब्दस्य न वैषयिकसुखादिरर्थः। किन्तु यदपरिच्छिन्नं तदेव तद्गतं सुखमिति इ
एवं तदुपपादनवशात् विशेषणविशेष्यभावोऽनेन गृहीत इत्युक्तौ नानुपपत्तिः। ए
च्छिन्नानन्दविशिष्टब्रह्मप्रतिपादनपरैरग्निभिः **कं ब्रह्मेति** स्वोक्तैकवाक्यताद्योतकस्वरवि
ब्रह्मेति प्रयुक्तं स्यात्। तत्स्वरश्रवणबलात् विशेषणविशेष्यभावः किं विवक्षित इति जि
इत्युक्तिरपि घटते। नन्वेवं विशेष्यविशेषणभावे विवक्षिते किमिति खं कं ब्रह्मेत्येवाग्नि
मिति चेत्—'बहव इमेऽस्मिन् पुरुषे कामाः' इति वैषयिकसुखविरक्तस्योपकोसलस्य
तथाऽपि वैषयिकसुखध्याने भीतिरस्तीति तद्वैराग्यविशेषावधारणार्थम्, उभयविधोपासन
सुखरूपेति। **अयं भावः**—कत्वमन्त्रोक्तं सुखविशिष्टत्वरूपम्। अत एव, 'सुखवि

४—११.

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास — 'पृथिव्यग्निरन्नमादित्य' इति । ...ष आदित्ये पुरुषो दृश्यते, सोऽहमस्मि ; स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मोपदिश्य अग्निभिरेतद्विद्याङ्गभूता अग्निविद्याऽप्युपदिष्टेत्याह— **अथ** ...शशास । 'जगत्प्राणयितृ अपरिच्छिन्नसुखरूपञ्च ब्रह्म' इत्युपदिश्य, एवमुप- ब्रह्मविद्यम् **एनम्** उपकोसलं गार्हपत्योऽग्निः स्वविद्यां वक्ष्यमाणामुपदिदेशेत्यर्थः । **अथ**- ...श्च प्रकृतविषयत्वद्योतनार्थः । अत्र च (अतश्च ?) **अथैनम्** इतिशब्दाभ्यां ...माणाग्निविद्यायाः प्रकृतब्रह्मविद्याङ्गत्वमुच्यते । अनुशासनप्रकारमेवाह— **पृथिवी** **इति** । मे गार्हपत्याग्नेः एताः चतस्रः तनव इत्यर्थः । **य— इति** । पृथिव्य- ...आदित्यलक्षणानां चतुर्णां रूपाणां मध्ये अग्न्यादित्यरूपयोः पक्तृत्वप्रकाशकत्व- ...र्मसंबन्धादैक्यम् । अग्नेरादित्येन यादृशमैक्यम्, न तादृशमैक्यं पृथिव्यन्ना- ...म् । तस्मादादित्य एवाहमस्मि इत्यग्निरुवाचेत्यर्थः ।

...च' इति सूत्रेऽपि विशिष्टपदम् । तत्र विशिष्टान्वयिविधेयस्य विशेषणेऽप्यन्वयस्यौत्सर्गिकत्वात् ...ऽप्यपरिच्छेदलाभः प्रथमोक्तौ । तथा, नास्य परमात्मनः, विभुजीववादिमते देहमात्रा- ...देनेव अव्याप्यवृत्तिसुखवैशिष्ट्यम्, किन्त्वपरिच्छिन्नस्वस्वरूपकात्स्न्येनेति सूचनं अपरिच्छिन्ने ...वैशिष्ट्योक्तिरूप पुनरुक्तिफलमिति ।

चतस्रस्तनव इति । पृथिव्यादीनां गार्हपत्यतनुत्वमप्रत्यक्षम् । अथापि आदित्यवर्ति- ...भेदस्य गार्हपत्ये उक्त्या आदित्यस्य तनुत्वे सिद्धे तत्प्रायपाठात् पृथिव्यादीनामपि ...त्वसिद्धिरिति भावः । एवमग्नेऽपि ।

सोऽहमस्मीत्युक्तार्थस्य स एवाहमस्मीति पुनर्वचनं किमर्थमित्यत्र शाङ्करोक्तं विशेषं ...तद्रूपेण दर्शयति **पृथिव्यग्नी**त्यादिना । पुनः कथनम् आदित्यैक्यवत् पृथिव्याद्यैक्यं स्वस्मिन् ...भवतीत्यर्थस्य **एव**कारेण ज्ञापनायेति भावः । अत्र पृथिव्यग्निरित्यत्र अग्निपदं न गार्हपत्यमात्र- ..., अविशेषेण सर्वग्रहणस्यैवोचितत्वात् । स्वस्यैव स्वतनुत्वापेक्षया स्वभिन्नाग्नीनां स्वतनुत्व- ...चितत्वाच्च । उपरि अन्वाहार्यपचनाहवनीययोः तत्तद्रूपचतुष्टये त्रयत्यागेन एकान्तिमरूपवर्ति- ...भेदवत् अत्रापि त्रयत्यागेन अन्तिमादित्यान्तवर्तिपुरुषाभेदः कथ्यते **सोहमस्मी**ति । तस्य ...तस्य **स एवाहमस्मी**ति पुनःकथनं स्वचतुष्टये चतुर्थैक्यवत् अन्यत्रयैक्यं न भवतीति ...नार्थमिति वाच्यम् । तदत्र न युज्यते ; गार्हपत्ये अत्तृत्वपक्तृत्वाभ्यामग्न्यैक्यस्यापि स्थित-

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते, अपहते पापकृत्याम्; लो भवति; सर्वमायुरेति; ज्योग् जीवति; नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते ।

स—क्षीयन्ते । एतदुपासकः ब्रह्मप्राप्तिविरोधि पापं कर्मापहन्ति । **लो भवति ।** तद्विरोधिनि पापे निरस्ते ब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मप्र विरोधिपापनिवृत्तेः ब्रह्मप्राप्तेश्च प्रधानभूतब्रह्मविद्याफलत्वमेव—तथापि अङ्गिप अङ्गं स्तूयत इति द्रष्टव्यम् । यद्वा पापशब्दो ब्रह्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकपापप लोकशब्दो ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्गभूताग्निलोकपरो द्रष्टव्यः । **सर्वमायुरेति ।** ब्रह्मोपा समाप्तेः यावत् आयुरपेक्षितम्, तत् सर्वमेति । **ज्योक् जीवति ।** व्याध्यादि रनुपहतो यावद्ब्रह्मप्राप्ति उज्ज्वलो जीवति । **नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते ।** शिष्यप्रशिष्यादयः पुत्रपौत्रादयोऽपि न क्षीयन्ते । ब्रह्मविद एव भवन्तीत्यः संततौ ब्रह्मविद्यानुवृत्तेः, 'नास्याब्रह्मवित् कुले भवति' इति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मवि फलत्वेन श्रवणात् । **उप—उपास्ते ।** य एवमुपास्ते, तमस्मिंश्च लोके अमुष्मि

त्वात् । तस्मात् पृथिव्यन्नैक्याभावमात्रपरमिदं वाक्यमित्याशयेन **अग्न्यादित्यरूपयोरि**त्या मुक्तमिति ध्येयम् ।

अङ्गिफलेनाङ्गस्तुतिरित्युक्तं शाङ्करानुसारेण । साक्षात् स्वफलविवक्षयाऽपि व्याख्याति **यद्वे** इदं श्रीभाष्यानारूढमपि न तदननुमतम्; अङ्गिफलाविरुद्धं फलमत्रोक्तमित्यत्रैव श्रीभा भिर्यादस्यापि ग्राह्यत्वात् । **अग्निलोकपर**मिति । नन्वग्निलोकोऽर्चिरादिमार्गे प्रथमः । ब्रह्मविद्यैव लभ्यत इति किमनयाऽग्निविद्ययेति चेन्न —'उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोके ष्मिंश्च' इति फलवर्णनात्, यस्यैतज्जन्मनि ब्रह्मविद्या न निष्पन्ना, तमग्निविद्यानुष्ठाने अग्नयः तत्प्रतिबन्धकपापनिवर्तनेन स्वलोकं प्रापय्य तत्र ब्रह्मविद्यानिष्पत्त्युपयोगि तद्रक्षणं धतीत्याशयात् । एवं **लोकीभवती**त्यस्य विद्यापेक्षितपरिकरसंपन्नो भवतीत्यप्यर्थः संभ लोक्यत इति लोकः (परिकरः परिजनश्च) । अत एव, 'लोकान् वाव किल ते सोम्यावो इति अग्रे वक्ष्यमाणमपि संगतम् । लोकादिफलप्राप्तिप्रतिबन्धककतिपयपापनिवर्तनमात्रेण सिमालं हि तैरुक्तम् । **अहं तु,** यथा सर्वपापापहतिः स्यात्—न केवलं सर्वपूर्वपापप्र उत्तरपापाश्लेषोऽपि **यथा स्यात्,** तं प्रकारं वक्ष्यामीति वक्ष्यमाणवाक्यार्थः ।

यं तं भुञ्जामोऽस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च, य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

इति चतुर्थाध्याये एकादशः खण्डः ।

४—१२.

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशास—आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति । य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते, सोऽहमस्मि; स एवाहमस्मीति । (१)

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते, अपहते पापकृत्याम्; लोकी भवति; सर्वमायुरेति; ज्योग् जीवति; नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते । उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च, य एतमेवं विद्वानुपास्ते । (२)

इति चतुर्थाध्याये द्वादशः खण्डः

४—१३.

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास—प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति । य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते, सोऽहमस्मि; स एवाहमस्मीति । (१)

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते, अपहते पापकृत्याम्; लोकी भवति; सर्वमायुरेति; ज्योग् जीवति; नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते । उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च, य एतमेवं विद्वानुपास्ते । (२)

इति चतुर्थाध्याये त्रयोदशः खण्डः

के वयं अग्नयः उपभुञ्जामः यावद्ब्रह्मप्राप्ति विघ्नेभ्यः परिपालयाम इत्यर्थः[1] । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । ४—११.

अथ—शशास । अन्वाहार्यपचनः दक्षिणाग्निः । आपो—इति । आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति मे रूपाणीत्यर्थः । य—अस्मीति । [2]चन्द्रमसश्चाग्नेश्च प्रकाशकत्वसाम्यादिति भावः । ४—१२.

अथ हैनमाहवनीयः—उपास्ते । विद्युत्पुरुषस्यापि प्रकाशकत्वादाहवनीयत्वम् । ४—१३.

1. एतदुपरि, 'भुजपालनाभ्यवहारयोः । अनवने इत्यात्मनेपदम् । प्रकृते अवनरूपत्वात् परस्मैपदम्' इति क. 2. चन्द्रस्याग्नेश्च ख.

४—१४.

ते होचुः — उपकोसल! एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या चात्मवि च। अचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति।

आजगाम हास्याचार्यः। तमाचार्योऽभ्युवाद, उपकोसला ३ इ भगव इति ह प्रतिशुश्राव। ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति। को त्वाऽनुशशासेति। को नु माऽनुशिष्याद् भो इती[1] (?) हापेव नि

1. इतीहापेव निह्नुते शां. इतीहाप्येव निह्नुतः मा. (इहेति मनुष्यलोकस्थ उच्च अवेति पातालस्थः। मानुषासुरौभगवन्तं निह्नुत एवेति माध्वव्याख्या)। अत्र भाष्ये पूर्वं व्याख्यानावसरे इहेति पदं प्रयुक्तम्। अत्र (हेतिभेदे) इति कतिपयकोश पाठः।

ते होचुः—वक्तेति। प्रत्येकमनुशासनानन्तरं मिलित्वा तेऽग्नयोऽब्रु **असद्विद्या** अग्निविद्या। **आत्मविद्या** परमात्मविद्येत्यर्थः। **चशब्दो**ऽङ्गाङ्गिभूतवि रुपदेशक्रियायां समुच्चयद्योतनार्थः। अग्निविद्या चात्मविद्या चोपदिष्टेत्यर्थः। **आ र्यस्तु ते गतिं वक्तेति।** एवं वदतामग्नीनामयमभिप्रायः—हे उपकोसल! ब्रह्म मनुपदिश्य प्रोषुषि[1] गुरौ तदलाभादनाश्वांसं [2]त्वामुज्जीवयितुं ब्रह्मस्वरूपमात्रं तदङ्ग मग्निविद्याश्चोपादिक्षाम। आचार्यादेव[3] विदिताया विद्यायाः साधिष्ठत्वात् आचा संयद्वामत्वादिगुणकं ब्रह्म, अक्षिरूपं च तदुपासनस्थानम्, अर्चिरादिकाञ्च गतिमुप तु—इति। ततश्च **गतिं वक्तेत्य**स्यावशिष्टं वक्तेत्यर्थः। न तु गतिमात्रमिति द्रष्ट

आजगाम—इति। स्पष्टोऽर्थः **ब्रह्मविद इव—अनुशशासेति** [1]गुरुणै शिष्य आह—**को नु माऽनु—निह्नुते।** हे भगवन्! त्वयि प्रोषिते इह मां शिष्यादित्यर्थः। **अपेव निह्नुते।** ([3]**हापेवनिह्नुत।** हेतिभेदे)। अपनिह्नुत इवेत

1. प्रोषिते. क. 2. अयं घ पाठः। अन्यत्र अनाश्वासमिति। 3. आचार्याद्धै 3. एवकारो न ख. 4. कुण्डलितं क कोशे न, शारीरकशास्त्रार्थदीपिकायामिव।

अनाश्वांसमिति। **भावप्रकाशिका**यां, 'उपेयिवाननाश्वान् —' इति दश्नातेः अनाश्वानिति रूपम्। अभुक्तवन्तमित्यर्थ इति श्रीभाष्यस्थमिदं पदं व्याख्यातम् ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे', 'व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि, नाशिष्यामी' त्यर्थग्रहणमिदम्। **स्वरूपमात्र**मिति। **मात्र**पदेन आचार्यव्यतिरिक्ताद् ब्रह्मग्रहणेऽपि ब्रह्मविद्याग्रहणमाच कार्यमिति गम्यते।

अपेव निह्नुते। **इवकारः** निह्नुवानपुरुषवाक्यतुल्यमिदं वाक्यं न निह्नवाभिप्रायकम्; अनुशासनमिदं न मनुष्यान्तरमूलकम्। यदप्यत्रगतम्, तदपि न पर्याप्तमित्याशयादिति ज्ञाप

[इ]मे नूनमीदृशा अन्यादृशा इति[1] हाग्नीन् अभ्यूदे । किं नु सोम्य किल [ते]ऽवोचन् इति । इदमिति ह प्रतिजज्ञे । लोकान् वाव किल सोम्य [ते]ऽवोचन् । अहं तु ते तद् वक्ष्यामि, यथा पुष्करपलाश आपो न [श्]लिष्यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति । ब्रवीतु मे [भ]गवानिति । तस्मै होवाच—३

इति चतुर्थाध्याये चतुर्दशः खण्डः

४—१५.

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते, एष आत्मेति होवाच, एतदमृत-

1. इतीदृशां. मा.

[अ]पनिह्नुते; न यथावत्, 'अग्निभिक्तम्' इत्यपि ब्रवीतीत्यभिप्रायः । कञ्चित् कालमपह्नुत्य, [य]थाग्नीन् निर्दिश्य, इम एव नूनमुपदिष्टवन्त [1]इत्युक्तवानित्याह—इमे—अभ्यूदे । ये [इ]दानीमीदृशाः ज्वलनाकारतया परिदृश्यमानाः, एत एवाग्नयः पूर्वमन्याकारास्सन्तो [मा]मोपदिष्टवन्त इत्युक्तवानित्यर्थः । आचार्य आह किं नु—अवोचन् इति । इतर आह [इ]दम् । इति ह प्रतिजज्ञे । एतावदुपदिष्टमिति प्रतिज्ञातवात् । इतर आह लोकान् —इति । हे सोम्य! ते अग्नयः पृथिव्यादीन् लोकानेव [[2]कार्त्स्न्येन] तवोक्त- [व]न्तः । [[3]अङ्गभूतामग्निविद्यां कार्त्स्न्येनोक्तवन्त इत्यर्थः ।] न तु ज्ञातव्यं ब्रह्म [का]र्त्स्न्येन । अहं तु ते पद्मपत्रजलाश्लेषतुल्यसर्वपापाश्लेषापादकविद्याविषयभूतं ब्रह्म [व]क्ष्यामि, यदि शुश्रूषसे इत्यर्थः । पापाश्लेषो नाम पापहेतुभूतकर्माचरणेऽपि पापो- [त्प]त्तिप्रतिबन्धकशक्तिमत्त्वम् । इदञ्च प्रामादिकपापविषयम् । पापशब्दश्च सुकृत- [दु]ष्कृतसाधारणः । एतच्च तत्रतत्रोक्तं तत्रैवानुसंधेयम् । इतर आह ब्रवीतु मे [भ]गवानिति । तस्मै होवाच । तस्मै एवमुपसन्नायोपकोसलाय आचार्यो वक्ष्य- [मा]णमाहेत्यर्थः ॥ ४—१४.

य एषोऽक्षिणि — ब्रह्मेति । योगिभिर्योऽक्ष्यन्तर्वर्ती पुरुषो दृश्यते, [अ]यमेव[4] आत्मा नियन्तेत्यर्थः । अमृतत्वं निरतिशयभोग्यत्वम् । अभयत्वं

1. उपदिष्टवन्त इत्याह ख. 2-3. कुण्डलितं न क. कोशे । 4. एवकारो न ख. कोशे.

अभ्यूदे अभिमुखीकरणेन उवाच; प्रदर्श्योवाचेत्यर्थः । 'भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युप- [म]न्त्रणेषु वदः' इतीहात्मनेपदम् ।

पुष्करेति । मद्वक्ष्यमाणदेवतास्थानमपि हि श्लेषासहमिति भावः ।

मभयम्, [1] एतद् ब्रह्मेति । तद् यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी [2] एव गच्छति (१) ।

एतँ संयद्वाम इत्याचक्षते । एतँ हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति, य एवं वेद (२) ।

एष उ एव वामनीः [3] । एष हि सर्वाणि वामानि नयति । सर्वाणि वामानि नयति, य एवं वेद । (३)

एष उ एव भामनीः [4] । एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति । स लोकेषु भाति, य एवं वेद । (४)

1. एतद्ब्रह्म एतस्मिन् न किञ्चनश्लिष्यति तद् यद्यपीति **मा.** 2. वर्त्मनी एव **शां** 3. वामनिः **मा.** 4. भामनिः **मा.**

दुःखासंभिन्नत्वम् । **ब्रह्म**त्वं निरतिशयबृहत्त्वम् । **तत्—गच्छति** । तत् त निर्लेपस्थानिप्रभावात्, अस्मिन् अक्षिणि यद्यपि सर्पिर्वा उदकं वा कश्चित् सिञ्चे तत् **वर्त्मनी** तत्पार्श्वद्वयमेव [हि] गच्छति । न [1] तत्र लिप्यते ।

एतं—आचक्षते । **संयन्ति** संगतानि **वामानि** वननीयानि प्रार्थनी यस्मिन् स **संयद्वामः** । सर्वकल्याणगुणाश्रयत्वं सत्यसंकल्पत्वं वा संयद्वामत्व **सर्वाण्येनं—वेद** । तदुपासकस्यापि तत्क्रतुन्यायात् तद्भवतीत्यर्थः । **एष—** **वामनी**त्वं स्वाश्रितेषु शोभन[धी]प्रापकत्वम् । तत्क्रतुन्यायेन तद्गुणोपासक तद् भवतीत्यर्थः । **एष—वेद** । **भामनी**त्वं सर्वलोकव्याप्तदीप्तिमद्विग्रहयुक्तत्व उपासकस्यापि तद् भवति अपेक्षायामित्यर्थः । अत्र, 'संयद्वामत्ववामनीत्वभामनी फलकथनं फलरूपतात्पर्यलिङ्गोपन्यासेन तेषु गुणेषु तात्पर्यप्रदर्शनार्थम्, न तु **र्वोदकं वा सिञ्चति** । इत्यत्रेवार्थवादमात्रतया स्तुतिरूपत्वम्' इति प्रदर्शनार्थं वेति वाक्यस्य स्तुतित्वं व्यासार्यैरुक्तम् (१–२–१३.) ।

1. तत तत्र. **ख.**

एतद् ब्रह्मेति । अग्निभिरुपदिष्टं यद् ब्रह्म तत् एवंभूतम् । इदमक्षिस्थानमात्र च तस्येति भाव्यमिति यावत् । ब्रह्मण्यमृतत्वाभयत्वाद्युपवर्ण्य उपासितुरपहतपाप्मत्वा उक्तः । अथ तस्य सत्यकामत्वादिगुणातिशयलाभ उच्यते **एतमित्यादिना** ।

अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्वन्ति, यदु(दि) [1]च न, अर्चिषमेवाभिसंभवन्ति; अर्चिषोऽहः; अह्न आपूर्यमाणपक्षम्; आपूर्यमाणपक्षाद् यान् षडुदङ् एति मासाँ स्तान्; मासेभ्यः संवथ्सरम्; संवथ्सरादादित्यम्; आदित्याच्चन्द्रमसम्; चन्द्रमसो विद्युतम्; तत्पुरुषोऽमानवः (५); स एनान् ब्रह्म गमयति । एष देवपथो ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना इमं

1. यदि च शां यदु च मा.

अथ—गमयति । अथशब्दः प्रकृतविषयत्वद्योतनार्थः । अस्मिन् ब्रह्मवेदि । सामान्याभिप्रायत्वादस्यैकवचनस्य, उत्तरत्र अभिसंभवन्तीति बहुवचनेन न विरोधः । यत् यदि शव्यं शवदहनादिकर्म पुत्रादयः कुर्वन्ति, यदि वा न कुर्वन्ति, सर्वथाऽपि ते अर्चिषमेवाभिसंभवन्ति । अर्चिरादिशब्दाश्च, 'आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्' इति न्यायेन तदभिमानिदेवतापरा इति अन्यत्र स्थितम् ।

अत्र केचित् — 'उपकोसलविद्याङ्गभूताग्निविद्यावैभवेन, शवदहनादिवैगुण्येऽपि, उपकोसलविद्यानिष्ठस्य न क्षतिः । विद्यान्तरनिष्ठस्य दहनादिवैगुण्ये किञ्चिद् वैगुण्यमस्ती'ति वदन्ति । तन्न—'न कर्मणा लिप्यते' इति श्रुतिसिद्धार्थानुवादित्वादस्य वाक्यस्यैतादृशार्थप्रत्यायकत्वाभावात् । अतः अथ यदु चैवास्मिन् इत्येतत् सर्वब्रह्मवित्साधारणमेव ।

यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान् । यान् षट् मासान् उदक् उत्तरदिशायां आदित्य एति, तान् मासानित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । एष—नावर्तन्ते । देवैरातिवाहिकैर्नीयमानः पन्थाः देवपथः । ब्रह्मप्रापकः पन्थाः ब्रह्मपथः । एतेन

न कर्मणा लिप्यत इति । अयं भावः । देहवियोगकाल एव सर्वसुकृतदुष्कृतविधूननं सांपरायाधिकरणसिद्धम् । अतो न निष्पन्नविद्यस्य प्रेतभावस्य तत्परिहारककर्मप्रतीक्षणस्य च प्रसक्तिः । कार्यान्तरशून्यं सूक्ष्मदेहं विद्याबलादर्चिरादिगतये उपादाय मूर्धन्यनाड्या निष्क्रम्यार्चिरादिप्रवेश एव हि सर्वस्य विदुषस्तत्राधिकरणे उक्तः । सद्विद्यायाञ्च, यावन्न विमोक्ष्ये, अथ संपत्स्य इति एतच्छरीरपातमात्रविलम्बो वेदितः । दहरविद्यायामपि 'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्ये'ति ल्यपा स्वारस्यादविलम्बो दर्शितः । तत्रैव, 'नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्' इति बन्धुजनपरिवृते सत्येव स्वत्यक्तशरीरे, तदस्मरणसहचरितं परमपदे जक्षणादि वर्णितम् । तत्रैव (८.५) 'तमभित आसीना आहुः जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरा-

मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाध्याये पञ्चदशः खण्डः

मार्गेण प्रतिपद्यमाना इमं घोरं मानवमावर्तं घटीयन्त्रवत् जननमरणाद्यावर्त(णप्रापकं) मनुष्यादिशरीरोपलक्षितं संसारं नाऽऽवर्तन्ते पुनर्न प्रतिपद्यन्ते द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था। अत्र च यत् किञ्चिद् वक्तव्यमुत्तरत्र वक्ष्यते।

(I) अत्र पञ्चाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायाञ्च अर्चिरादिगतेः पाठात्, यस्य विद्यायामर्चिरादिगतिः श्रूयते, तन्निष्ठानामेवार्चिरादिगत्या ब्रह्मप्राप्तिः; नान्येषाम् न च, 'तद् य इत्थं विदुः, ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते', 'श्रद्ध सत्यमुपासते' इति सर्वब्रह्मविद्यासाधारण्यं श्रुतमिति वाच्यम्—तथासति उपको सलविद्यायामर्चिरादिगतिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—उच्यते—

'अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्'। सर्वेषां सर्वोपासननिष्ठान मर्चिरादिमार्गेणैव गन्तव्यत्वात् एतद्विद्यानिष्ठानामेवेति नियमो नास्ति। तथा नियमे सति 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते', 'श्रद्धां सत्यमुपासते',

'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥'

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां विरोधप्रसङ्गः। उपकोसलविद्यायां पुनराम्नानं तु, 'ये चे ऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति पञ्चाग्निविद्याप्राप्तसर्वब्रह्मविद्यासाधारणार्चिरा गतेरपुनरावृत्तिविधानार्थमनुवाद इति स्थितम्।

(२) उपकोसलविद्यायाः परमात्मविद्यात्वञ्च, 'अन्तर उपपत्तेः' इत्यत्र स्थित नथा हि—, 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति निर्दिश्यमानः प्रतिबिम्बात्म

दनुत्क्रान्तो भवति, तावज्जानाति। अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति, अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व क्रमते। स ओमिति वाह। उद्वा मीयते। स यावत् क्षिप्येन्मनः, तावदादित्यं गच्छति'; उत्क्रान्तिसमनन्तरमतिवेगादादित्यमण्डलप्राप्तिरुक्ता। एवं बहु द्रष्टव्यम्। अतः शब्दानपेक्षा र विद्वत्साधारणीति।

सेद्धवन्निर्देशात् । दृश्यत इति अपरोक्षाभिधानाच्च । जीवो वा स्यात् । चक्षुषि
स्य विशेषेण संनिधानात् प्रसिद्धिरुपपद्यते । उन्मीलितचक्षुरुद्वीक्षणेन जीवस्य
प्रतिगतिनिश्चयात्, 'दृश्यत' इत्युक्तिरुपपद्यते । [[1]चक्षुःप्रतिष्ठितत्वेन श्रुतिप्रसिद्धो
वताविशेषो वा । ?] न तु परमात्मा । तस्यानाधारत्वात्, अदृश्यत्वाच्च । न
आत्मत्वामृतत्वाभयत्वब्रह्मत्वादिविरोधः । 'एष आत्मेति होवाच' इति इतिकर-
न, 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इतिवत् [2]अर्थाविवक्षाया दर्शितत्वात् इत्येवं प्राप्ते—

अभिधीयते—'अन्तर उपपत्तेः' । अक्ष्यन्तरः परमात्मा । तस्यैवात्मत्वा-
तत्वसंयद्वामत्ववामनीत्वभामनीत्वादिधर्माणामुपपत्तेः । न च इतिकरणेन तेषाम-
विवक्षा शङ्क्या—यत्र उच्यमानस्यार्थस्याप्त[3]वचनसंबन्धः प्रतिपाद्यः, तत्र इतिशब्दो
र्थविवक्षां वारयति, यथा—'इति ह स्मोपाध्यायः कथयति' इति । तस्मादि-
मृतत्वादीनामाचार्यवचनसंबन्धस्य प्रतिपाद्यत्वात् इतिशब्दः, 'मनो ब्रह्मेति'
त्यादाविव [4]नार्थविवक्षावारकः । ततश्च स्वाभाविकामृतत्वादीनां जीवेऽसंभवात्,
था प्रतिबिम्बे, 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः' इति चक्षुःप्रतिष्ठितत्वेन श्रुति-
सिद्धादित्यरूपदेवताविशेषे चासंभवात् परमात्मैव[5]अत्राक्ष्यन्तवेर्ती ।

यदुक्तम् — निराधारस्य परमात्मनः चक्षुरवस्थितिर्न संभवति — इति,
त्राह — 'स्थानादिव्यपदेशाच्च' । 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इत्यादावन्तर्यामिब्राह्मणे
क्षुषि स्थितिनियमनादेः परमात्मधर्मतया श्रवणात्, योगिदृश्यतया, 'दृश्यत'
त्यस्योपपत्तेश्चाक्ष्यन्तर्वर्तिनः परमात्मत्वे नानुपपत्तिः ।

'सुखविशिष्टाभिधानादेव च' । 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्यपरिच्छिन्नत्ववि-
शिष्टसुखरूपस्य अग्निभिरुपदिष्टस्य ब्रह्मण एव, 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति
ाक्ये प्रकृतपरामर्शिना 'य एष' इति सर्वनाम्नाऽभिधीयमानत्वाच्च । न च तद् ब्रह्म

1. इदं कुण्डलितं भाष्यानुसारात् सिद्धान्ते विवृत्य कथनानुसाराच्च संग्रहेण कल्पितम् ।
2. पदार्थाविवक्षायाः ख. पदार्थाविवक्षया ग. 3. आत्मवचन ग. 4. अयं 2. पाठवत्
ारीरकशास्त्रार्थदीपिकानुसारी क. पाठः । ख. ग. पाठस्तु 'नाविविक्षाकारकः' इति ।
5. अत्रेत्यधिकं क.

अग्निविद्यया व्यवहितमिति वाच्यम्—अग्निविद्याया अपि ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन, 'न हि स्वाङ्गम्' इति न्यायेनाव्यवधायकत्वात् । तदङ्गत्वञ्च तत्प्रकरणमध्यपातात् 'अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास' इति ब्रह्मविद्याधिकृतस्यैवाग्निविद्योपदेश इति प्रतिपादनात्; ब्रह्मविद्योपयुक्तफलव्यतिरिक्तफलान्तराश्रवणाच्च ।

ननु, 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति वाक्येन अपरिच्छिन्नसुखरूपं ब्रह्म नोपदिश्यते; अपितु, 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति त्रिभिर्वाक्यैः मुख्ये प्राणे, [1]लौकिकसुखे, आकाशे च ब्रह्मदृष्टिर्विधीयते । तत्राह — 'अत एव स ब्रह्म' । अत एव अपरिच्छिन्नसुखस्य ब्रह्मत्वाभिधानादेव अपरिच्छिन्नसुखं ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यते; नाब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिः । अब्रह्मभूतेषु मुख्यप्राणलौकिकसुखाकाशेषु ब्रह्मदृष्टिविधिरूपत्वे तत्रानुपपत्तेर[2]वाभावेन, 'विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामि' इति प्रश्नस्य, 'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति प्रतिवचनस्य चासंगतत्वापत्तेः । तदसंगतिप्रकारश्च प्रागेव वर्णितः ।

इतश्च परं ब्रह्म — 'श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च' । श्रुतोपनिषत्व अधिगतपरमपुरुषयाथात्म्यस्य अनुसंधेयतया श्रुत्यन्तर[3]प्रतिपाद्यमाना अर्चिरादिका गतिः तामपुनरावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्राप्तिकरीम् उपकोसलायाक्षिपुरुषं श्रुतवते, 'अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्वन्ति' इत्यादिना आचार्य उपदिशति । अतोऽप्ययमक्षिपुरुषः परमात्मा । 'अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः' प्रतिबिम्बादीनामक्षिणि नियमेनानवस्थानात् अमृतत्वादीनाञ्च निरुपाधिकानां तेष्वसंभवात् न परमात्मेतरः छायादिरक्षिपुरुषो भवितुमर्हतीति स्थितम् ॥ प्रकृतमनुसरामः । ४—

1. वैषयिक क. 2. एवकारो न ख. 3. प्रतीयमाना ख.

न हीति । 'न हि स्वाङ्गं स्वव्यवधायकम्' इति न्यायः । अत एव प्रयाजानुयाजक्रमेण विहितानामपि एकदर्शाद्यङ्गता । अन्यथा एकव्यवहितत्वादन्यदनङ्गं स्यादिति ।

४—१६.

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवते । एष[1] ह यन् इदँ सर्वं पुनाति । यदेष[2] ह यन्निदँ सर्वं पुनाति, तस्मादेष एव यज्ञः ।

1. एष यन् मा 2. यदेष यन् शां.. मा.

रहस्यप्रकरणे प्रसङ्गादारण्यकत्वसाम्याच्च यज्ञे क्षते उत्पन्ने व्याहृतयः प्रायश्चित्तार्थं होममन्त्रतया विधातव्याः । 'तदभिज्ञस्यैव ब्रह्मत्वलक्षणमार्त्विज्यम् । तस्य च ब्रह्मणो मौनमावश्यकम्' इत्येवमादिविध्यर्थमिदमारभ्यते — **एष — पवते** । योऽयं पवते वायुः, स एव यज्ञ इत्यर्थः । कथं वायोर्यज्ञत्वमित्यत्राऽऽह **एष ह यन् — पुनाति** । वायुर्हि गच्छन् सर्वं पुनाति । वर्षवातातपैर्वस्तुशुद्धिः स्मृतिप्रसिद्धा । **यन् पुनाती**ति पदद्वयगतयोः यकारनकारयोः यज्ञशब्दे प्रत्यभिज्ञानात्, ञकारस्य नकारविकारत्वात् यज्ञशब्दस्य यन् पुनातीति निर्वचनं [1]वायाविति भावः । उक्तमेवोपसंहरति **यदेष — यज्ञः** ।

1. वायौ इत्यधिकं क.

ननु ब्रह्मोपदेशरूपायामुपनिषदि यज्ञलोपपरिहारकप्रायश्चित्तविशेषाणां परब्रह्मगन्धविधुराणां कुतो निरूपणमित्यत्र सङ्गतिमाह **रहस्ये**ति । उपनिषद्धि रहस्यार्थोपदेशिका । वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तादेरपि रहस्यत्वात् प्रसक्तिरासीदिति भावः । संगत्यन्तरं ब्रह्मप्रतिपादकभागानामिव अस्य श्रुतिभागस्याप्यारण्यकत्वम् । अस्य पञ्चम्यन्तद्वयस्य **आरभ्यत** इत्यत्रान्वयः । किमत्रोच्यमानमित्यत्र विवृणोति **यज्ञे क्षत** इत्यादिना । एवमाशयमेव तु शाङ्करावतरणवाक्यं स्वयं सङ्गतिचतुष्टयपरतया व्याचख्यावानन्दगिरिः । तदुक्तार्थस्तु — **रहस्यमु**पासनम् । तत्प्रकरणे तत्फलप्राप्त्यर्थार्चिरादिमार्गप्रसङ्गात् अत्रोक्तयज्ञशब्दयौगिकार्थविशेषस्य यज्ञसमाप्तिमार्गस्य चोपस्थितिरित्येका । आरण्यकत्वं द्वितीया । अग्निविद्या पूर्वमुक्ता; इह अग्निसंबन्धियज्ञप्रायश्चित्ताहुत्युक्तिरिति तृतीया । ब्रह्मोपासनं मौनसाध्यम्; ब्रह्मर्त्विजोऽपि मौनं तत उपस्थितमिति चतुर्थीति । तस्य व्याख्यानस्य समञ्जसत्वे अनेकसंगतिलाभात् अस्यापि ग्रन्थस्य तथैव व्याख्यानं भाव्यम् । **प्रसङ्गा**दिति पदेनान्योऽपि प्रसङ्गः सुवचः । एतावत्पर्यन्तं वायुप्राणसंबन्धिविद्यानामेव निरूपणं कृतम् । उपकोसलविद्यायामपि, 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म', 'प्राण आकाशो द्यौर्विद्युत्' इति प्राणवायुप्रस्तावात् । अतः सर्वत्र वायोरनुकर्षात् वायुविषययज्ञभावनारूपदृष्टिविध्यन्तरं प्रसक्तमिति ।

वायुः स एव यज्ञ इति । अत्र वायोर्यज्ञत्वे बहुश्रुत्युदाहरणं कृतं शाङ्करे । 'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति आदित्यसमीपगमने वायुरपि सहकारीत्यपि ध्येयम् ।

तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी । (१)

तयोरन्यतरां मनसा सँस्करोति ब्रह्मा; वाचा होताऽध्वर्युरुद्गाताऽन्यतराम् ।

स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यव[1]द (२), अन्यतरामेव वर्तनी[2] सँस्कुर्वन्ति; हीयतेऽन्यतरा ।

1. व्यववदति शां. व्यपवदति मा. 2. वर्तनिं मा.

एवं यज्ञस्य वायोश्चाभेदप्रतिपादनेन यज्ञस्य गन्तृत्वं संपाद्य गन्तुर्यज्ञमार्गमाह **तस्य—वर्तनी** । प्रवृत्तिसाधनभूतो वाङ्मनसमयो[1] मार्ग इति याव **तयोः—अन्यतराम्** । यज्ञस्य मनोलक्षणमार्गं मनसा प्रणिहितेन ब्रह्मा संस्करोति होताद्याः त्रयोऽपि वाचैव सम्यक् प्रयुक्तया वाचं संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ।

स यत्र—अन्यतरा । व्यवदति । [2]अत्र क्षेपार्थो नञ् । 'नञो नपस्तिङि क्षेपे' इति नलोपः । **यत्र** यज्ञे प्रातरनुवाकशस्त्रे **उपाकृते** आरब्धे परिधानीयायाः ऋचः प्राक् ब्रह्मा **व्यवदति** — **विशब्दो** विविधार्थः । न निन्दितत्वमर्थः—विविधं निन्दितञ्च वदति । मौनं त्यजति चेदित्यर्थः । मनःप्राणिधानस्य [3]नाशेन मनोलक्षणयज्ञवर्तनीसंस्कारकस्य ब्रह्ममनसोऽभावात् **वर्तनी नश्यति** । होत्रादिवाक्संस्कार्या वाग्रूपा यज्ञवर्तनी परम् आस्ते इत्यर्थः ।

1. वाङ्मनसयोः **क. ग.** 2 अयं **घ.** पाठः । **ख.** कोशे 'क्षेपार्थो नञो नलोपस्तिङिक्षेपे' इति निन्दायां नलोपः' इति । **ग.** कोशे, 'क्षेपार्थो 'नञो नलोपस्तिङि इति नलोपः' इति । **क.** कोशे—'नञ् क्षेपार्थे । अकारपूर्वस्य नकारस्य लोपे अव पर्यवसन्नम् । विशब्दो विविधार्थकः । अकारश्च क्षेपार्थकः । विविधं निन्दितञ्च वदती इति । विशब्द इत्यादिकं किञ्चिदुपरि **ख. ग.** कोशयोः । 3. भ्रंशे **ग.**

वाङ्मनसमयो मार्ग इति । अत्र **वर्तनी**शब्दस्य ईकारान्ततया प्रथमैकवचनान्त उपरि **तयो**रित्यस्य मनोवाचोरित्यर्थसंभवेऽपि वर्तन्योरित्यर्थायोगात् अन्यतरामिति स्त्रीलिङ्गयनिर्देशो नातीव युक्त इति **वर्तनी** इति द्विवचनान्तमुचितम् । उपरि **उभे एव** व इति प्रयोगात् । अन्यतरामेव वर्तनीमिति अत्रैव प्रयोगात् शब्दोऽयमीकारान्त एव, न तु इव इति यदि चिन्त्यते, तर्हि, 'छान्दसो द्विवचनस्य लुक्' इति वक्ष्यमाणरीतिरत्रापि स्यात् । मा सर्वत्र **वर्तनि**शब्दमेव इकारान्तं पठन्ति ।

स यथा एकपाद् व्रजन् , रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्यति—एवमस्य यज्ञो रिष्यति; यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽनु रिष्यति; स इष्ट्वा पापीयान् भवति। (३)

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा [1]व्यवदति, उभे एव वर्तनी सँस्कुर्वन्ति; न हीयतेऽन्यतरा (४)। स यथोभयपाद् व्रजन् , रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठति—एवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति ; यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति ; स इष्ट्वा श्रेयान् भवति। (५)　　इति चतुर्थाध्याये षोडशः खण्डः

४—१७.

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्। तेषां तप्यमानानाँ रसान् प्राबृहत्—

1. व्यववदति शां. व्यपवदति मा.

तर्हि को दोष इत्यत्राऽऽह--**स यथा—भवति**। गच्छन् एकपात् पुरुषो वा एकेन चक्रेण प्रवर्तमानो रथो वा यथा **रिष्यति** नश्यति, **एवमस्य** यजमानस्य यज्ञो नश्यति। विगुणो भवतीति यावत्। तस्मिन् नष्टे यजमानोऽपि नष्टफलः पापी च भवतीत्यर्थः।

अथ यत्र—अन्यतरा। **न व्यवदती**ति संबन्धः। **उभे एव वर्तनी** इत्यत्र वर्तन्याविति वक्तव्ये, 'सुपां सु लुक्' इति छान्दसो लुक्। शिष्टं स्पष्टम्। **स यथा—श्रेयान् भवति**। **यज्ञः प्रतितिष्ठति**। साद्गुण्यवान् भवतीत्यर्थः। **यजमानः प्रतितिष्ठति**। लब्धफलो भवतीत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्॥　४—१६.

तत्र यज्ञभ्रेषे[1] व्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमिति वक्तुं प्रस्तौति—**प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्**। लोकसारजिघृक्षया लोकान् उद्दिश्यातपत्। तप आलोचने। आलोचनरूपं ज्ञानं कृतवानित्यर्थः। **तेषां —**। **प्राबृहत्** उद्धृतवान्। जग्राहेत्यर्थः।

1. भ्रंशे ग

यज्ञस्य गन्तृत्वं नाम सर्वाङ्गोपसंहारपर्यन्तं विततत्वम्। संपूर्यमाणत्वमिति यावत्। मनसो वाचश्च वर्तन्योर्मध्ये ब्रह्ममनसः संस्कारो मौनमुक्तम्। अथानन्तरखण्डे होत्रादीनामृग्वेदादिपराणां वाचः संस्कारः कर्मलोपप्रसक्तिवारकं यथावदध्ययनम्। तल्लोपेन तत्तद्वेदसंबन्धिलोपप्रसङ्गे च प्रायश्चित्ताहुतय उच्यन्ते।

अग्निं पृथिव्याः; वायुमन्तरिक्षात्; आदित्यं दिवः। (१)

स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्। तासां तप्यमानानाँ रसान् प्राबृहत्— अग्नेः ऋचः; वायोर्यजूँषि; सामान्यादित्यात्। (२)

स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्। तस्यास्तप्यमानाया रसान् प्राबृहत्—भूरिति ऋग्भ्यः, भुवरिति यजुर्भ्यः; [1]सुवरिति सामभ्यः। (३)

'तद् यदृक्तो रिष्येत्, भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्। ऋचामेव तद्रसेन ऋचां वीर्येण ऋचां यज्ञस्य विरिष्टँ[2] संदधाति। (४)

अथ यदि यजुष्टो रिष्येत्, भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टँ[2] संदधाति। (५

अथ यदि सामतो रिष्येत्, सुवः[1] स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टँ[2] संदधाति। (६

1. स्वः. शां. मा. 2. विरिष्टिं मा.

अग्निं—दिवः। लोकान् आलोच्य त्रिलोक्याः अग्निवाय्वादित्याः सारभूता निश्चिकायेत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि।

स—आदित्यात्। अग्निवाय्वादित्यसारतया त्रयीं निश्चितवानित्यर्थं **स एतां—सामभ्यः**। त्रयीसारतया व्याहृतित्रयं निरचिनोदित्यर्थः। शिष्टं स्पष्ट

तत्—जुहुयात्। **तत्** तस्माद्धेतोः **ऋक्तः** ऋचो निमित्तात् यदि **रिष्येत्** क्षतं प्राप्नुयादित्यर्थः। तर्हि तत्प्रायश्चित्तार्थं भूस्स्वाहेतिमन्त्रेण गार्हपत्ये जुहुयादित्यर्थः। **ऋचामेव—संदधाति**। यत् **ऋचां** ऋक्संबन्धि, **तद्** वि तत् यज्ञस्य क्षतं **ऋचां वीर्येणौजसा** ऋचां रसेन [[1]सारभूतेन च] भूरितिव्या **संदधाति** समाधत्ते इत्यर्थः।

अथ—संदधाति[2]। **अथ—संदधाति**। [3]पूर्ववदर्थः।

1. इदं ख. कोशे। 2. यजुष्टः यजुषो निमित्तात्। पूर्ववदर्थः इत्यधि
3. आहवनीये अग्नौ इत्यधिकं ख.

तद् यथा लवणेन सुवर्णँ संदध्यात् सुवर्णेन रजतँ रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसँ सीसेन लोहं लोहेन दारु दारुचर्मणा (७), एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टँ[1] संदधाति ।

भेषजकृतो ह वा एष यज्ञः, यत्रैवंवित् ब्रह्मा भवति । (८)

1. विरिष्टिं मा.

तद् यथा—दारुचर्मणा । सुवर्णस्य संधानं नाम कठिनस्य[1] मृदुतापादनम् । (क्षारद्रव्य) क्षाररसस्य संपर्कपूर्वकतापेन हि सुवर्णस्य परस्परसंधानयोग्यमृदुता भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । **एवं—संदधाति** । व्याहृतीनां पृथिव्यादिलोकसारभूताग्न्यादिदेवतासारभूतत्रयीसारत्वात् तद्वीर्यत्वाच्च एषां उक्तानां वीर्येण **एवं** सुवर्णादिसंधानवदेव यज्ञक्षतं समाहितं भवतीत्यर्थः ।

भेषज—भवति । यस्मिन् यज्ञे एवंवित् ब्रह्मनामा ऋत्विक् भवति, स यज्ञः कृतभेषजः कृतौषधः, समीचीनेन चिकित्सकेन यथा रोगार्तः पुमान् कृतभेषजो भवति, तथेत्यर्थः ।

1. खरस्य ख.

तद् यथा लवणेनेत्यादि । नन्वत्र लवणेन सुवर्णं संदध्यात् । रजतं सुवर्णेन संदध्यात् । त्रपु रजतेन संदध्यादित्येवं तृतीयान्तानां क्रमेणोपर्यन्वयः शाङ्करादीष्टः । लवणवत् सुवर्णादीनां संधानकरणद्रव्यत्वनियमाभावात् रजतादेरपि क्षारद्रव्यसंपर्कपूर्वकतापेनैव मृदुत्वस्य संपाद्यत्वात् सुवर्णं सुवर्णेन संदध्याल्लवणेन, एवं रजतं रजतेनेति रीत्याऽर्थवर्णनं संभवति । लोहवत् चर्मापि दारुद्वयसंधायकं चेत्, लोहेन चर्मणा वा दारु इति सकृद् दारुशब्दः प्रयुज्येत । अतः दारुचर्मणेति एकं पदं सत्, दारुणोः वर्षातपादिकृतजरापरिहाराय वा अन्यार्थं वा तत्र संधेयं यत् द्रव्यम्, तत्परं स्यात् । दारुत्वक् च पाट्यमाना रज्जुतया रज्जुप्रकृतिद्रव्यतया चोपयुज्यत इति ततो दारुबन्धनमिति वाऽस्तु । एवञ्च प्राचीनयोजनास्वारस्यं किम् । भाष्ये संधानं मृदुत्वापादनमित्युक्तम्, लवणस्य तावन्मात्रकरत्वेपि **सुवर्णेने**त्यादिषु संधानं हि संयोजनमेव । तेषां मुदुत्वकरत्वाभावात् । अतो भाष्याभिमतोऽर्थश्च क इति चेत्——मूले **वीर्येणे**ति तृतीयया संधानकरणस्य, **विरिष्ट**मित्येकेन पदेन विच्छिन्नस्य चोक्त्या तद्वदत्र तृतीयान्तं करणपरम । सुवर्णमित्येवमेकं पदमेव संधेयपरम् । रजतादिनिकृष्टलोहसंधानाय सुवर्णाद्युत्कृष्टलोहप्रक्षेपे केनाचित् कृते यावद् दार्ढ्यम्, तावदत्रेदृशवीर्यकृतसंधाने इति स्तुतये एवमुक्तिः । तथाच वणेन सुवर्णादि द्रवीकृत्य तेन द्रवीभूतेन रजतादेः संधानवदिति विवक्षितम् । लोहेन दारुचर्मणेत्यस्य च लोहपट्टरज्जुबन्धनयोः समुच्चयेनान्यतरेण वा दारुद्वयसंधानवदित्यर्थो भवितुर्हति । दारुचर्मेत्येकमेव पदमिति स्यादिति ।

एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञः, यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति । एवंवि वा एषा ब्रह्माणमनु गाथा—

यतो यत आवर्तते तत्तद् गच्छति (९) मानवः ।
ब्रह्मैवैक ऋत्विक् कुरूनश्वाऽभिरक्षति ॥

एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानँ सर्वाँश्चर्त्विजोऽभिरक्षति ।

1. एकर्त्विक्? मा.

एष—भवति । उदक्प्रवणः [1]उत्तरमार्गप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः । **एवंवि —गाथा** । एवंविदं ब्रह्मनामानमृत्विजमनुगता **एषा** वक्ष्यमाणा गाथा भवतीत्य

यतो यतः—मानवः । यत्रयत्र यज्ञस्य क्षतमावर्तते आ सम व्याप्य वर्तते, आ ईषद्वा वर्तते,—[2]तत् सर्वं **मानवः** मननशीलो ब्रह्मा गच्छ समाधत्त इत्यर्थः । **ब्रह्मैवैक—रक्षति । अश्वा** बडबा आरूढान् योधान्[3] रक्षति, एवमेक एव ब्रह्मा ऋत्विक् **कुरून्** कर्तॄन् ऋत्विजो रक्षति ।

एवंविद्ध—रक्षति । अत्र ब्रह्मणो वेदनेन [4]यजमानादीनामृत्विजाञ्च र प्रतिपादनेन उद्गातृप्रभृतीनां वेदनानियमः सूच्यते इति, 'अङ्गेषु यथाश्रयभ

1. अर्चिरादिमार्गोत्तर क. 2. 'तत्सर्वं गच्छति समाधत्त इत्यर्थः । क इत्यत्राह म इति । **मानवः** मननशीलः ब्रह्माख्य ऋत्विगित्यर्थः' ख. 3. योद्धॄन् क. 4. यजमाना

उदक्प्रवणः । उदङ्निम्नः दक्षिणोच्छ्रायः । उत्तरमार्गप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थ इति शा **उदक्** ऊर्ध्वलोकः । तत्प्रवणत्वं तद्धेतुत्वमिति माधवव्याख्या ।

गाथेत्युक्तत्वात् **यत** इत्यारभ्य **रक्षती**त्यन्तं गाथानुवादः । तत्र **मानव** इत्यन धर्म् । एवञ्च **गच्छती**त्यत्र मानवः कर्ता स्वरसलब्धः । मानवपदं मनुष्यपरतयैव प्रसि **ब्रह्माणमनु गाथा** इति ब्रह्मविषयकत्वज्ञापनात् तदुचितं व्याख्येयम् । अतो मननशील व्याख्याय मानवपदमात्रस्य गच्छतीत्यत्र, ब्रह्मेत्यादेश्चोत्तरार्धगतत्वात् रक्षतीत्यत्रान्वयं व्याख्याति **यत्रयत्रे**त्यादिना । गाथायां तृतीयपादे प्रतिपदमक्षरद्वयमिति अष्टाक्षरता ।

वेदनानियमः सूच्यत इति । ननु उद्गातृप्रभृतीनां वेदनं तावत्, 'यदेव करोति' इत्यादिवशात् वीर्यवत्तरत्वादिहेतुः । ब्रह्मवेदनञ्च प्रायश्चित्ताहुतिमन्त्रविषयकत्वात श्चित्तानुष्ठापनेन अङ्गवैकल्यपरिहारद्वारा यज्ञसाद्गुण्यमात्रहेतुः । अतश्च ब्रह्मवेदनं क्रत वन्निष्पत्तिहेतुभूतं उद्गात्रादिवेदनस्य निष्पन्नक्रत्वाश्रितगुणफलरूपवीर्यवत्तरत्वादिहेतोरनियम कथमिति चेत्—उक्तं 'दर्शयति चे'ति सूत्रे **व्यासार्यैः**, 'अत्रोक्तं यजमानसंरक्षणं क्र प्रतिबन्धकरणादिभिरिति मन्तव्यम्' इति । **नयमयूखमालिकादि**कमपि द्रष्टव्यम् । बोध्यम्—अस्य, 'एष ह वै' इत्यादिखण्डद्वयस्य केवलब्रह्मकर्तव्यकर्मविशेषमात्रपरत्वे उ

तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत, नानेवंविदम्, नानेवंविदम् ॥

इति चतुर्थाध्याये सप्तदशः खण्डः

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायः (चतुर्थः प्रपाठकः) ।

त्यधिकरणे [दर्शनाच्चेति] सूत्रितम् । [1]उक्तब्रह्मवेदनस्तुतिं प्रयोजनेनोपसंहरति **तस्मात्—नानेवंविदम्** । द्विरुक्तिरध्याय[2] समाप्त्यर्था ॥ ४—१७.

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थोऽध्यायः (चतुर्थः प्रपाठकः) ।

---

1. एतदादि ग. कोशे न । 2. विद्यासमाप्त्यर्था ख.

ातीव संगतिः । द्वितीयाध्यायान्तिमखण्डे केवलकर्मोक्तिश्च तृतीयाध्यायवक्ष्यमाणमधुविद्योपास्य॰ सुरुद्रादित्यविषयत्वात् कथञ्चित् सङ्गता । 'एष ह वै यज्ञो योऽयं पवते' इत्युपक्रमवाक्यस्य च केवलस्तुतिपरत्वापेक्षया वायुत्वभावनापरत्वं युक्तम् । एवं यज्ञशब्दस्य, 'यन् जगत् पुनाति' इति निर्वचनमपि भावनार्थम् । पूर्वमुपकोसलविद्यायां, 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इत्युक्तस्य, इह, 'यतो यत आवर्तते तत्तद् गच्छति मानवः' इत्यस्य च कश्चित् संबन्धः प्रतीयते । यतो-यत इति पञ्चमी, स्वरसात् । आवृत्तिपदार्थोऽपि मुख्यो ग्राह्यः । 'उदक्प्रवणशब्दश्चार्चिरादि-रूपोत्तरदिग्वर्तिदेवयानविषयको लक्ष्यते । तस्मात् एवं वक्तव्यम्—मनोवाग्रूपवर्तनीद्वयं तद्वै-कल्यप्रयुक्तगमनवैकल्यं व्याहृतीनां लोकत्रयरसभूतदेवत्रयरसात्मकवेदत्रयरसरूपत्वं तत्करण-कहोमानां यज्ञविरिश्लिष्टसंधानात्मत्वञ्चोपवर्ण्य अपेक्षितफलहेतुत्वं यज्ञस्येदृशस्येति सूचयित्वा, 'एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञ' इत्यादिना कश्चिद्विशेष उच्यते—यत्र हि ब्रह्मा यथावत् यज्ञसमापन-मात्रेऽनुपरम्य यज्ञस्य पवनत्वं यज्ञशब्दनिर्वचनमुपर्युक्तप्रकारांश्च विदन् उद्गात्रादिकार्यवेदनान्तर-तुल्येदृशवेदनविशेषशाली भवति, स यज्ञो न धूमादिमार्गमात्रप्रतिपत्तिहेतुः, किन्तु **उदक्प्रवणः** उत्तरगतिरूपदेवयानप्रापकविद्यापेक्षितक्रतुवीर्यवत्तरत्वपावनत्वादिहेतुः । तदुक्तं गाथायाम्—लोके मानवः ऐश्वर्यं नानालोकात्मकं यज्ञफलमनुभूय मानव एव भविष्यन् ततस्तत आवर्तमानोऽस्ति । एकस्तु ऋत्विक् ब्रह्मा उद्गात्रादिनिरपेक्ष एव स्ववेदनविशेषेण तं कर्तारं मानवमन्यांश्च कर्तॄन् ऋत्विजो यज्ञञ्च रक्षति । अनावृत्तिकामियजमानयज्ञापेक्षितसर्ववेदनविशेषप्रतिनिधिभूतेदृशवेदन-वत्त्वादिति । तस्मात् सर्वर्त्विक्संपाद्यतावद्वेदनफलस्य ब्रह्मवेदनत एव संभवात् एवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत अमुमुक्षुरिव मुमुक्षुरपि यजमानः । तत्र यज्ञरक्षणमङ्गवैकल्यपरिहरणम् । यजमानरक्षणं तदपेक्षितक्रतुवीर्यवत्तरत्वाद्यधिकफलसंपादनम् । ऋत्विग्रक्षणम् विद्यावैकल्यप्रयुक्तर्त्विग्वरणभङ्ग-वारणम् । अविद्वांसोऽपि हि ऋत्विजो वरीतुं प्रार्थ्यन्ते, ब्रह्मकर्तृकवेदनत एवार्थसिद्धेरिति । एवं प्रघट्टकार्थवर्णने, 'दर्शयति च' इतिसूत्रश्रीभाष्यमपि उद्गात्रादिवेदनानियमवेदकं सूपपन्नं लक्ष्यत इति ।

अथ पञ्चमाध्यायः ५—१.

यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद, ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति। प्राणं वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

यो ह वै वसिष्ठं वेद, वसिष्ठो ह स्वानां भवति। वाग् वाव वसिष्ठः॥२

प्राणविद्या प्रस्तूयते **यो ह—भवति**। ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणकं प्राणं यो वे स तत्क्रतुन्यायेन स्वयमपि ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवतीत्यर्थः। ज्येष्ठत्वं[1] वृद्धत्वम् 'वृद्धस्य च' इति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशविधानात्। श्रेष्ठत्वं प्रशस्ततमत्वम्; 'प्रशस्य श्रः' इति प्रशस्यशब्दस्य श्रादेशविधानात्। एवं फलप्रदर्शनेन पुरुषमभिमुखं कृत्याऽऽह **प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च**। वावशब्दोऽवधारणार्थः। गर्भस्थपु प्राणव्यापारप्रवृत्त्यनन्तरभावित्वादिन्द्रियप्रवृत्तेः, प्राणस्येन्द्रियापेक्षया ज्यैष्ठ्यम्। इन्द्रि व्यापाराणां सर्वथैतदधीनत्वात् श्रैष्ठ्यञ्च।

यो—भवति। स्वानां ज्ञातीनां मध्ये वसिष्ठो भवतीत्यर्थः। को वसिष्ठ इ त्राऽऽह **वाग्वाव वसिष्ठः**। अतिशयेन वसुमान् वसिष्ठः। वाग्मी हि लोकेऽतिशं वसुमान् भवति। अतश्च वसुमत्तासंपादकसद्व्यवहारजनकत्वं वाचो वसिष्ठत्वमिति भाव

1. ज्येष्ठत्वञ्च ग.

एतावत् यथाकथञ्चित् वायु-तद्विशेषप्राणसंबन्धिन्यो विद्या उक्ताः। अथ साक्षात् विद्यैवोच्यते। इयं किञ्चिद्विस्तरेण बृहदारण्यके (८-१.)। **वृद्धेति**। ज्येष्ठशब्दः प्रशस्यशब वृद्धशब्दस्य च ज्यादेशाद् भवति। श्रेष्ठशब्दस्तु प्रशस्यशब्दस्यैव। अतः श्रेष्ठपदापौनरुक्त ज्येष्ठशब्दस्य वृद्धतमत्वमर्थ इति भावः। ननु प्राणो वायुरूपमहाभूतविकारः पश्चाद्भवः; दीनि इन्द्रियाणि तु आहङ्कारिकत्वात् प्राचीनानि। तत् कथं प्राणो ज्येष्ठ इत्यत्राह **गर्भे अनन्तरे**ति। आदित एव प्राणनव्यापारात् गर्भो वर्धते। चक्षुरादिव्यापारस्तु चक्षुर्गोलक निष्पत्त्यनन्तरमिति व्यापारविशिष्टेन्द्रियापेक्षया ज्यैष्ठ्यमिति। **वसिष्ठमिति** पुंस्त्वमविवक्षित 'वसिष्ठां वेद' इति बृहदारण्यके। वसुशब्दात् 'विन्मतोर्लुक्' इति लुकि रूपम्। वसुमत्त वसिष्ठत्वम्। **स्वानामिति**। 'अपि च येषां बुभूषति' इत्यधिकं फलमन्यत्र। स्वपदं, ' ज्ञातिधनाख्यायाम्' इति ज्ञातिवाचित्वादसर्वनाम। **इत्यन्वय** इत्यन्तेन समित्युपसर्गो दर्शितः। **आयतन**मिति मनआयत्तत्वात् सर्वेन्द्रियकार्य—स्मृतिस्वप्नोहाद्यशेषात्मगुणानाम्। नव्यापारस्तु न मनोधीनः, सुषुप्तावपि भावात्। तदत्र, 'वागादयो वसिष्ठत्वादिविशिष्टाः; वसिष्ठत्वादिहेतुताप्रयुक्तश्रैष्ठ्यवान् उक्तविधया ज्येष्ठश्च प्राण इत्युपासीतेति पिण्डितार्थः।

योो ह वै प्रतिष्ठां वेद, प्रति ह तिष्ठत्यस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च । चक्षु-
प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

यो ह वै संपदं वेद, सँ हास्मै कामाः पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च ।
त्रं वाव संपत् ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेद, आयतनँ ह स्वानां भवति । मनो ह वा
यतनम् ॥ ५ ॥

अथ ह प्राणा अहँश्रेयसि व्यूदिरे, 'अहँ श्रेयानस्मि, अहँ श्रेया-

---

यो—अमुष्मिंश्च । हशब्दः प्रसिद्धौ । अत्र चामुत्र च प्रतितिष्ठति भवती-
: । का तर्हि प्रतिष्ठेत्यत्राह **चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा** । 'चक्षुषा हि समे दुर्गे च प्रति-
ति' इति बृहदारण्यके [1]समानप्रकरणे श्रवणात् प्रतिष्ठासंपादक समविषमभूतल
ाकत्वमेव चक्षुषः प्रतिष्ठात्वम् ।

यो—मानुषाश्च । असै उपासकाय कामाः संपद्यन्त इत्यन्वयः[2] । का
संपदित्यत्राह **श्रोत्रं वाव संपत्** । 'श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः' इति
दारण्यके समानप्रकरणे श्रवणात् संपद्धेतुभूतवेदशास्त्रतदर्थश्रवणादिसंपादकत्व-
श्रोत्रस्य संपत्त्वम् ।

यो—आयतनम् । स्रक्चन्दनादिविषयज्ञानरूपभोगायतनत्वमेव मनस
यतनत्वम् ॥

मुख्यप्राणस्य श्रैष्ठ्यसंपादनायाऽऽख्यायिकामाह **अथ ह—अस्मीति** ।
ाशब्द आख्यायिकोपक्रमे[3] । **अहंश्रेयसि** स्वश्रेयसि निमित्ते विषये वा
दिरे अहं श्रेयानस्मि, अहं श्रेयानस्मीति विवादं चक्रुरित्यर्थः । **ते—श्रेष्ठ**

1. नेदं पदं **ख.** कोशे । 2. इत्यर्थः **ग.** 3. आख्यायिकोपक्रमार्थो. **क. ग.**

अहंश्रेयसि । **अह**मित्यव्ययं प्रत्यगात्मवाचि । **श्रेयः** उत्कर्षः । स्वस्वोत्कर्षे इत्यर्थः ।
श्रेयसे' इति बृहदारण्यकानुसारात् **निमित्ते** इति । स्वारस्यानुरोधात् **विषये** इति ।
विवाद पितृसमीपगमनोत्क्रमण प्रवास प्रतिवचनादि सर्वं वागाद्यधिष्ठातृदेवताकर्तृकमिति

नस्मी' ति । ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः, 'भगवन्! व श्रेष्ठ इति ॥ ६ ॥

तान् होवाच, 'यस्मिन् व उत्क्रान्ते [1]शरीरं पापिष्ठत दृश्येत, स वः श्रेष्ठ' इति ॥ ७ ॥

सा ह वागुच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच, 'कः कत ऋते मज्जीवितु' मिति । यथा [2]कला अवदन्तः, प्राणन्तः प पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण, ध्यायन्तो मनसा – एवमिति । वेश ह वाक् ॥ ८ ॥

1. इदं शरीरं मा. 2. यथाऽकला: मा.

इति । स्पष्टोऽर्थः । **तान्—वः श्रेष्ठ इति ।** युष्माकं मध्ये यस्मिन् व शरीरं अतिशयेन पापिष्ठं अतिहेयमिव दृश्येत, स वः श्रेष्ठ इत्युवाचेत्यर्थः ।

सा ह वागुच्चक्राम । सा प्रसिद्धा वाक् स्वश्रैष्ठ्यपरीक्षणाय शरीराद् वतीत्यर्थः । **सा संवत्सरं—जीवितुमिति ।** सा वाक् एकं संवत्सरं प्रोष्य कृत्वा पुनरागत्य **मदृते** मां विना जीवितुं यूयं **कथमशकत** कथं शक्त इतरान् प्राणान् उक्तवती । इतरे प्राणाः प्रत्यूचुः **यथा कलाः — एव यथा कलाः** मूकाः वागिन्द्रियव्यापाररहिता अपि इतरैः प्राणैः तत्कार्यं जीवन्ति, एवं वयमप्यजीविष्मेति प्रत्यूचुरित्यर्थः । **प्रविवेश ह वाक् ।** वाक् स्वस्य श्रैष्ठ्यं नास्तीति निश्चित्य देहं प्रविष्टवतीत्यर्थः ।

वक्ष्यते । सेति । मुख्यप्राणव्यापारः पूर्वम् । ततो मनसः, ततो ज्ञानेन्द्रियाणाम्, कर्मेन्द्रियस्य । एवं सति वाक् स्त्री धाष्ट्यात् सर्वप्रथममुच्चक्रामेति विशेषद्योतनाय सेत्यधिकमुक्तम् । वाचो वरं चक्षुः ज्ञानेन्द्रियत्वात् । संनिकृष्टवर्तमानमात्रग्राहिणस्ततो मतीतानागतव्यवहितादिपरवेदादिशब्दग्राहि । ततो वरं मनः सर्वग्राहि । सर्वकरणः प्राणो वरिष्ठः । प्राणादिपञ्चकमात्रकथनं प्राय उपनिषत्सु प्राधान्यादिति केनादौ दर्शितमेः रण्यके तु प्रजननेन्द्रियमपि विवदमानतया गृहीतम् । **उच्चक्रामे**ति । परीक्षार्थमेकस्मिन् म वाग्देवता वागिन्द्रियमनधिष्ठायापगतेत्यर्थः । **ध्यायन्त** इति । **कलाः** अव्यक्तवाचः । ध्यान

चक्षुर्होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच, 'कथमशकत ऋते मज्जीवितु'मिति । यथा अन्धा अपश्यन्तः, प्राणन्तः प्राणेन, वदन्तो वाचा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण, ध्यायन्तो मनसा—एवमिति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रँ होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच, 'कथमशकत ऋते मज्जीवितु'मिति । यथा बाला अमनसः, प्राणन्तः प्राणेन, वदन्तो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण — एवमिति । प्रविवेश ह मनः ॥ १० ॥

अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्[1], स यथा सुहयः पड्वीशशङ्कून् संखिदेत्, एवमितरान् प्राणान् समखिदत् । तँ हाभिसमेत्योचुः, 'भगवन्

1. उच्चिक्रमिष्यन् ख.

चक्षुर्होच्चक्राम । चक्षुरुत्क्रान्तम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अमनसः अप्रौढमनसः ।

अथ ह प्राण—समखिदन् । सः मुख्यः प्राण **उच्चिक्रमिषन्** उत्क्रमेतुमिच्छन्, यथा शोभनोऽश्वः परीक्षार्थमश्वारूढेन ताडितः **पड्वीशशङ्कून्** पादबन्धनकीलकान् **संखिदेत्** उत्पाटयेत्, एवमितरान् प्राणान् स्वस्वस्थानेभ्य उत्पा-

---

प्रकृष्टस्मरणं दूरभविष्यदादिचिन्तनं यथाबृहदारण्यके वैदुष्यरूपम् । **अमनसः** अप्रौढमनसः । बालानामपि सामान्यतः समनस्कत्वात् । सर्वत्र चोत्क्रमणं न सर्वथा संबन्धविरहरूपमुच्यते; किन्तु विशेषकार्यकरणे औदासीन्यमेव । तत्र मनसो विशेषकार्यं पशुबालादिव्यावृत्तध्यानविशेषरूपम् । प्राणस्य विशेषकार्यञ्च पतनप्रतिबन्धकधारणसञ्चरणादि । यथोक्तं प्रश्ने, 'अहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति । एवं विशेषकार्येष्वौदासीन्यमात्ररूपोत्क्रमणरूपत्वादेव कौषीतक्यां प्राणादिसर्वोत्क्रमणेऽपि वागादेः पृथक्पृथक् प्रविष्टस्य किञ्चित्कार्यकरत्वप्रदर्शनम्, 'शिश्य एव'इति शरीरसञ्चरणाद्यक्षमत्ववर्णनञ्चोपपद्यते । **पड्वीशेति** । पड्विः पादसंहतिः । तस्या **ईशाः** नियामका इत्या**नन्दगिरिः** । पड्वीशपदं नपुंसकमृग्वेदे १-१६२-१४. (पादबन्धनसाधनं वा बन्धनक्रिया वा तदर्थ इति) । 'पश्चाच्चरणशङ्कौ तु पड्वीशो गुटिकोऽपि च' इति गजप्रकरणे **वैजयन्ती** (भू. क्ष.) । अनेन दृष्टान्तेन शङ्कवो हयमिव, प्राणमुत्क्रामन्तमाक्रष्टुं वागादयः प्रायतन्त स्वनियम्यत्वं तस्येत्यभिमानेन । स तु सैन्धवसुहयसमानत्वात् तानपि स्वेन सह निनायेति ज्ञाप्यते ।

एधि । त्वं नः श्रेष्ठोऽसि, मोत्क्रमी' रिति ॥ १२ ॥

अथ हैनं वागुवाच, 'यदहं वसिष्ठा[1]ऽस्मि, त्वं तद् वसिष्ठोऽसी ति, अथ हैनं चक्षुरुवाच, 'यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि, त्वं तत् प्रतिष्ठाऽसी' (१३) । अथ हैनँ श्रोत्रमुवाच, 'यदहँ संपदस्मि, त्वं तत् संपदसी ति । अथ हैनं मन उवाच; 'यदहमायतनमस्मि, त्वं तदायतनमसी ति ॥ १४ ॥

न वै वाचो, न चक्षूँषि, न श्रोत्राणि, न मनाँसीत्याचक्ष प्राणा इत्येवाचक्षते । प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥

इति पञ्चमाध्याये प्रथमः खण्डः

1. वसिष्ठोऽस्मि शां.

टितवानित्यर्थः । तं ह—**मोत्क्रमीरिति** । हे **भगवन्** पूजार्ह ! **त्वमे** स्वामीति शेषः । अस्तेर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । भवेत्यर्थः । **नः** अस्माकं त्वमेव श्रेष्ठोऽसि । त्वमुत्क्रमणं मा कार्षीरिति इतरे प्राणाः तमागत्योचुरित्यर्थः ।

अथेतरे प्राणाः, विशः करानिव राज्ञे, मुख्यप्राणाय स्वस्वगुणान् अ वन्त इत्याह **अथ हैनं—यत्** येन वाग्मिनो वसुमत्तासंपादकत्वलक्षणेन गुण वसिष्ठाऽस्मि, त्वं **तत्** तेन गुणेन वसिष्ठोऽसीत्यर्थः । मदीयगुणस्य त्वदधीन त्वदीय एव स गुण इति भावः । उक्तञ्च व्यासार्यैः, 'अहं यत्स्वकार्यव समर्थाऽस्मि, तस्य त्वदधीनत्वात् तवैव तत्सामर्थ्यमित्यर्थः' इति । एवमुत्तर द्रष्टव्यम् ।

न वै—सर्वाणि भवति । लौकिका वा आगमज्ञा वा वागादीनि

यत् येनेति । 'अहं वसिष्ठाऽस्मीति यत् प्रसिद्धं लोके, तत् त्वं वसिष्ठोऽसीत्ये तत् तवैव वस्तुतः' इति व्याख्यानेऽपि भाव एक एव । न च 'इति यत्, इति तत्, इतिशब्दाध्याहारदोषः ; यत्तदोः क्रियाविशेषणत्वसंभवात् ।

न वै वाच इत्यादि । एवं न बृहदारण्यके ।

ग सर्वाणि वागादिशब्दैर्न व्यवहरन्ति; अपितु प्राणशब्देनैव व्यवहरन्ति । तत्
प हेतोः? प्राणाधीनसत्ताकत्वादितरेषाम् ।

'यदधीना यस्य सत्ता तत् तदित्येव भण्यते'

ुक्तेः । प्राणाधीनसत्ताकत्वादितरेषामिन्द्रियाणां सर्वाणीन्द्रियाणि प्राणा एव भव-
ीत्यर्थः ।

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते —

गुणोपसंहारपादे—

छान्दोग्यवाजसनेयकयोः, कौषीतकिनामुपनिषदि च दशमे (?) अध्याये,
ो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद, ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च स्वानां भवति' इत्यारभ्य
णविद्या पठ्यते । तत्र सर्वत्र प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकत्वं वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनसां
ुमत्तासंपादकत्व - समविषमभूतलादिप्रदर्शकत्व - संपद्धेतुभूतवेदशास्त्रतदर्थश्रवणादि-
ादकत्व - स्रक्चन्दनादिविषयज्ञानरूपभोगायतनत्वलक्षणवसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसंपत्त्वायत-
वरूपगुणवत्त्वम्, वागादीनाञ्च श्रैष्ठ्यविषयपरस्परविवादेन ब्रह्मसभोपसर्पणम्,
यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरानवस्थितिः स वः श्रेष्ठ' इति ब्रह्मवचनम्, तत्परीक्षि-
षया वागादीनामेकैकस्य शरीरादुत्क्रम्य पर्यटनम्, तस्मिन् [1]काले शरीरस्येन्द्रि-
णाञ्च यथापूर्वमवस्थानम्, प्राणस्योत्क्रमणप्रवृत्तौ तेषां विशरणम्, ततो भीतानां
गादीनां, 'मोत्क्रमीः, त्वं नः श्रेष्ठः' इति मुख्यप्राणं प्रति प्रार्थनमित्येतत् सर्वं
मेण वर्णितम् ।

कौषितकिशाखायां तु छान्दोग्यवाजसनेयकवत्, 'यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्
सिष्ठोऽसि' इत्यनेन प्रकारेण प्राणे वागादिगतवसिष्ठत्वादिसमर्पणं नोक्तम् । अतो
ागादिगतवसिष्ठत्वादेः प्राणाधीनत्वाप्रतीत्या वागादीनां स्वातन्त्र्यप्रतीतेः छान्दोग्यवा-
ासनेयकाम्नातप्राणविद्यातः कौषीतक्याम्नातप्राणविद्याया भेदप्रतिभोद्गमः । तथा
स्यामेवोपनिषदि चतुर्थे (?)ऽध्याये, 'अथातो निःश्रेयसादानम्, सर्वा ह वै
ेवता अहंश्रेयसे विवदमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुः । तद् दारुभूतं शिश्ये ।

1. काले इत्यधिकं क.

५—२.

स होवाच, किं मेऽन्नं भविष्यती' ति। 'यत् किञ्चिदिदमा श्व

अथैनद्[1]वाक् प्रविवेश, तद्वाचा वदत् शिश्य एव। अथैनच्चक्षुः प्रविवेश। वाचा[2]वदत् चक्षुषा पश्यत् शिश्य एव। अथैनच्छ्रोत्रं प्रविवेश। तद्वाचा व चक्षुषा पश्यत् श्रोत्रेण शृण्वत् शिश्य एव। अथैन[3]न्मनः प्रविवेश। तत् व वदत् चक्षुषा पश्यत् श्रोत्रेण शृण्वत् मनसा ध्यायत् शिश्य एव। अथैनत् प्राणः प्र वेश। तत् तत एव समुत्तस्थौ। तद् देवाः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा[4] प्राण प्रज्ञात्मानमभिसंभूय[5]' इति प्राणराहित्यदशायामपि वागादीनां स्वकार्यकरत्वप्रदर्श छान्दोग्यैक्याप्रतीतेः इति पूर्वपक्षं कृत्वा,

बहुसारूप्यप्रतीतौ किञ्चिद्वैरूप्यस्य प्रत्यभिज्ञाविरोधित्वाभावाद् विद्यैक्यमि 'सर्वाभेदादन्यत्रेमे' इति सूत्रेण सिद्धान्तितम्। **सर्वाभेदात्**। प्रतिज्ञातप्राणज्यै श्रैष्ठ्योपपादनप्रकारस्य तिसृष्वपि शाखास्वभेदात् शाखान्तरविद्यायां शाखान्तरविद्या गुणोपसंहारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः॥ प्रकृतमनुसरामः। ५—

स—भविष्यतीति। वागादीन् [प्रति], 'किं मेऽन्नं भविष्यती

1. अथैनं ख. 2. वाचाऽवदत् ख. 3. अथैनं ख. 4. विजित्य ख. 5. संभवन् ख.

किञ्चिद्वैरूप्यस्येत्यादि। एकैकोत्क्रमणमुक्तमन्यत्र; कौषीतक्यां तु युगपत् स मणम्। अन्यत्रैकैकमात्रापक्रमणमुखेन प्राणश्रैष्ठ्यमुपपादितम्। कौषीतक्यां तु एकैक तत् इति उपपादनभेदेऽपि उपास्यं श्रैष्ठ्यमविशिष्टम्। न च प्राणोत्क्रमणानन्तरमपि वाग स्वकार्यकरत्वस्य तत्र प्रदर्शनात् प्राणानधीनव्यापारानुसंधानं वागादिषु कर्तव्यं प्रतीयते एव वागादिगतवसिष्ठत्वादेः प्राणेऽनर्पणं तत्र। अन्यत्र तु वागादौ प्राणाधीनव्यापारानुसंधा भेद इति वाच्यम्—'शिश्य एव' इति प्राणावष्टम्भवैकल्येन वागादेरपि देहस्येव संपूर्ण क्षमत्वज्ञापनात्। 'तद् देवाः प्राणे निःश्रेयस' मिति स्वव्यापारे प्राणापेक्षामूलकस्य प्राणश्रै प्रतिपादनाच्च सर्वोऽपि वागादिव्यापारः यथार्हं प्राणापेक्ष एव। कौषीतक्यामेव चाध्या प्राणाय वागादिभिर्बलिहरणं भणितमेवेति।

किं मेऽन्नमिति। किमिति मुख्यः प्राणो वागादीन्, किं मेऽन्नमिति पप्रच्छेति चेत शाङ्करम्—'सर्वस्मिन्नन्ने प्राणान्नत्वचिन्तनं आचमनीयास्वप्सु प्राणवासस्त्वानुसंधानञ्च का वक्तव्यम्। तदेतत् प्रश्नप्रतिवचनमुखेन भङ्ग्या वदती' ति। इदमपि बोध्यम्—यदा, '

शकुनिभ्य' इति होचुः ।

तद् वा एतदनस्यान्नम् । अनो ह वै नाम प्रत्यक्षम् ।

प्राणः पप्रच्छेत्यर्थः । **यत्—होचुः ।** श्व शकुनिपर्यन्तसर्वप्राणिनां यदन्न
म्, तत् तवान्नजातमिति वागादयः प्रत्यूचुः ।

श्रुतिः स्वेन रूपेणाह **तद्वा एतदनस्यान्नम्** । यत् किञ्चिल्लोके प्राणि-
द्यते, तदेतत् **अनस्य** प्राणस्यान्नम् । प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । **अनो ह वै नाम
क्षम्** । अदनादिविविधचेष्टायुक्तत्वात् प्राणस्य अन इति प्रत्यक्षं नाम । देवानां
प्रियत्वात् प्रत्यक्षं अन इति नाम परित्यज्य प्राण इति परोक्षेण नाम्ना
हारः । ततश्च अदनचेष्टाया अपि तदीयत्वात् सर्वप्राणिजातेनाद्यमानमन्नं
तेनैवाद्यत इति प्राणस्य सर्वमन्नमित्यर्थः । [1]यद्वा अन इत्यस्य नकारान्तर-
स्यान्नत्वेन अन्नस्यानसंबन्धित्वात् अन इत्यस्य प्राणनामत्वस्य प्रत्यक्षत्वादन्नं
बन्धीत्यर्थः । अत्र, प्राणविद्यानिष्ठेन सर्वप्राण्यन्नादनस्य कर्तुमशक्यत्वात् नास्य
प्राण्यन्नादनकर्तव्यत्वमर्थः । अपितु सर्वप्राणिजातान्ने प्राणान्नत्वचिन्तनं कर्तव्य-
र्थः ।

1. यद्वेति कल्पो न क कोशे ।

' इत्यर्थितं सर्वैः, तदा प्राण आह, ' बलिं हरत मे ' इति । तदुक्तं बृहदारण्यके । अथ ते
तं वसिष्ठत्वादिकमर्पितवन्तः । अत एव, मद्रूतं वसिष्ठत्वं त्वदधीनम् ' इत्यनुक्त्वा, मदीयं
ष्ठत्वं तवैवे ' त्युक्तम् । तावता प्राणो न ततर्प । अशनाच्छादने हि मुख्यमुपहरणीये प्रभवे
: । अत ईदृशं बलिमपेक्षत इति । अन्यच्च—व्यवहारादि कार्यं तावत् वागादिकरणकमेव,
तु प्राणाधीनम् । इतरानधीनप्राणव्यापारस्तावदस्ति अशनपानादिः । तदत्र प्राणोऽजिज्ञासत ।
किञ्चिदशनपानविषयेऽपि स्वकार्यत्वं वागादयो मन्यन्ते ' इति । तत्र आ श्वकीटादिभ्यः
मन्नं तवैवेति तैः प्रत्युक्तमिति । अत्र प्राणः स्वयमशनपाने निर्वर्त्य बहिर्वायुसखाग्नितुल्येन
त्खेनोदर्येण अन्तः सर्वं परिपाच्य तद्रसपरिणामं नाडीद्वारा तत्तदिन्द्रियस्थाने नीत्वा तत्तत्
पोष्य वागादेर्वसिष्ठत्वादि निर्वहतीति चेह ज्ञाप्यते । किञ्च वागादिव्यापाराणां विशेषतोऽभि-
क्तिः व्यक्तवाङ्मनुष्यादिमात्रे । प्राणकार्यमशनादि तु पशुपक्ष्यादिव्याप्तम् । अतोऽस्मान् विना-
न्नं त्वं बहु भुङ्क्ष्व इति चेह वागादिभिर्विवक्षितम् ।

स्वेन रूपेणेति । तदित्यादिकं न वागाद्युक्तानुवादरूपम्; किंतु श्रुतेः स्ववाक्यमिति
वः । **सर्वप्राण्यन्नादनस्येति** । अत्र सर्वप्राण्यन्नप्रस्तावात् तदधिकृत्य किञ्चिद् विधेयमिति
द्धम् । तत् तावत् न अदनम् । मनुष्येणेतरसर्वान्नादनासंभवात् । संभवदन्नादनविधाने च सर्व-

न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवतीति ॥ १ ॥

स होवाच, 'किं मे वासो भविष्यती' ति। 'आप' इति होचुः तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति । लम्भुको वासो भवति, अनग्नो भवति ॥ २ ॥

सर्वप्राणिजातान्ने प्राणान्नत्वचिन्तनं स्तौति **न—भवतीति ।** प्राणवि विद्यानिष्ठस्याभक्ष्यभक्षणदोषो नास्तीत्यर्थः ।

स—होचुः । किं मे वस्त्रं भविष्यतीति मुख्यप्राणेन पृष्टा इ प्राणाः, 'आपस्ते वस्त्रं भविष्यन्ती'त्यूचुः । 'आपो वासस्त्वेन चिन्तनीया'इति होचुः इत्यर्थः । **तस्मात्—भवति ।** **तस्मात्** अपां वासस्त्वादेव **एतत्** एतस्मि काले भोक्ष्यमाणाः भोजनात् प्राक् पश्चाच्च आचमनीयाभिरद्भिर्वासोभिः परि [1]प्राणमनग्नं कुर्वन्ति । आचमनीयास्वप्सु वासस्त्वचिन्तनेन, वासोभूताभिर प्राणस्य परिहितत्वा[2]दनग्नत्वचिन्तनेन च स्वयमपि **वासो लम्भुको भवति** व लब्धा भवति, अनग्नश्च भवति तत्क्रतुन्यायेनेति भावः ।

1. परिहितमनग्नं प्राणं ग. 2 परिहितत्वादनग्नत्वचिन्तनं कुर्वन्ति इत्यर्थः । चिन्तकस्तेन चिन्तनेन च ख. परिहितत्वादिति भावः अप्सु वासस्त्वचिन्तनेन प्राणस्यानग्नत्व

प्राण्यन्नस्य गृहीतस्य त्यागादसंगतिः । अतस्तददनस्य कर्तुमशक्यतया प्रवृत्त्यप्रसक्त्या तत्र रनुज्ञाया वा अयोगात् सर्वप्राण्यन्नविषयकश्चिन्तनविशेष एव विधेय इति । अत्र शङ्कितु मतार्थरीतिस्तु—प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वान्नादनाविधानार्थमिदं वाक्यं प्रवृत्तम् । तत्र **स होव** त्यर्थवादपूर्वकं **तद्वा एतदनस्यान्न**मिति वाक्येन दनकर्तव्यत्वं विधीयते । **अनस्य** प्रकृत विद्यासंबन्धिप्राणविशेषस्यैतत् सर्वमन्नमिति । इयं न युज्यते; उक्तयुक्त्या कर्तुमशक्यत्व अनशब्दस्य तत्तत्प्राणिप्राणपरस्य प्राणवित्प्राणमात्रसंकोचे प्रमाणाभावात् । **एवंविदी**त्युपरित वादबलेन चिन्तनविधेरवगमाच्चेति । **दोषो नास्तीत्यर्थ** इति । 'न ह वा अस्यानन्नं भवति— य एवमेतदनस्यान्नं वेद' इति वाजसनेयकानुसारादेवमर्थ इति भावः । अ अस्य वाक्यस्य, 'श्वशकुनिपर्यन्तसर्वप्राण्यन्नविदि अस्मिन् अनन्नं न किञ्चित् । एतद्वेदना भूतान्नव्यतिरिक्तमन्नं न किञ्चिल्लोके' इत्यर्थवर्णनसंभवात् **श्वशकुनि**पदतः सर्वप्राण्युपल कार्यमित्येतदर्थतया वाक्यसार्थक्यादिति ॥ तर्हि दोषाभावे यथेष्टं भक्षयेदिति न । एतत्तात्पर्य परि विवेचयिष्यमाणत्वात् ।

अद्भिः परिदधतीत्येतत् आचामन्तीति विवृतं वाजसनेयके । भाष्ये, 'चिन्त इति यावत्' इति पाठः स्यात् । पुरस्तादुपरिष्टाच्च धारणमन्तरीयोत्तरीयद्वयधारणरूपम । तदु **लम्भुक** इति वाक्यद्वयेन । **तत्क्रतुन्यायेने**ति । मूले औचित्यात्, 'य एवं वेद' इति पूर मिति भावः । अयमर्थः **शाङ्करानुसारात्** । अन्यथा हि, 'अधस्तादुक्तः **अनः** प्राणः अद्भिः पा नात् वासो लब्ध्वा अनग्नो भवती' त्येवार्थः स्यात् । 'एतमेव तदनमनग्नं कुरुत' इति श्रुत्यन्त

तद्धैतत् सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच, द्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयात् , जायेरन्नेवास्मिन् शाखाः; प्ररोहेयुः शानी ' ति ॥ ३ ॥

अथ यदि महज्जिगमिषेत् अमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां नौ सर्वौषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य, ' ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहे ' त्य- ाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ४ ॥

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् । प्रति- ये स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् । संपदे स्वाहेत्या- ाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् । आयतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य त्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ५ ॥

1. एतत् मा.

तद्ध—उवाच । व्याघ्रप[1]त्पुत्राय नाम्ना गोश्रुतये जबालापुत्रः सत्यकामनामा प्राणदर्शनमुक्त्वाऽन्यदप्युवाचेत्यर्थः । किं तदित्यत्राह यदि—पलाशानीति । त् प्राणदर्शनं [प्राणविद्यारूपं] शुष्काय वृक्षायापि यदि ब्रूयात् । अस्य [वृक्षस्य] खा [2]अप्युत्पद्येरन् पत्राणि च प्ररोहेयुरित्यर्थः ।

मन्थाख्यं कर्मारभ्यते अथ—जिगमिषेत् । महत्त्वं ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यादिलक्षणं दे प्राप्तुमिच्छेदित्यर्थः । अमावास्यायां—अवनयेत् । उक्तकाले सर्वौषधस्य म्यारण्यौषधानां[3] मन्थं पिष्टमौदुम्बरे कंसाकारे चमसाकारे वा पात्रे दधिमधुनोः प्योपमथ्य अग्रतः स्थापयित्वा, ' ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहे ' ति अग्नौ आज्येन वा मन्थे संपातं हुतशेषं निनयेदित्यर्थः । [वसिष्ठायेत्यादि सर्वं स्पष्टम् ।]

1. पात् क. 2. अभ्युत्पद्येरन् ग. 3. धीनां ग.

व्याघ्रपदिति । वैयाघ्रपद्यायेति ह्रस्वश्रवणात् अयं पच्छब्दः, न तु पादशब्दः । द्यप्येनदित्यत्र अपिशब्दः पृथक्कृत्य स्थाणवे इत्यत्र संगमनीयः ।

उपदिष्टा प्राणविद्या । अथ प्रसङ्गात् महत्त्वफलकं उक्तप्राणादिपञ्चकविषयकहोमादिकर्मो- ते अथ यदीति । इदं वाजसनेयके माध्यन्दिनशाखायां प्राणविद्यानन्तरमेव स्थितमपि काण्व- खायामेतदुत्तरपञ्चाग्निविद्यानन्तरमाम्नातम् । ग्राम्यारण्यौषधदशकं पात्रौदुम्बरत्वादि च बृह रण्यकतो (८–१३.) ऽवसेयम् । कंसचमसाकारत्वमुत्तरवाक्यादेव ज्ञायते । दधिमधुनोरिति

अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपति, ‘अमोनामास्यमा हि सर्वमिदँ स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाऽधिपतिः । स मा ज्यैष्ठ्यँ श्रैष्ठ्यँ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानी’ति ॥ ६ ॥

अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति— ‘तत् सवितुर्वृणीमह’ इ

अथ प्रतिसृप्य—जपति । **प्रतिसृप्य** अभिगम्य । प्रदक्षिणं कृत्वाऽर्थः । अञ्जलौ मन्थं निधाय वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपेदित्यर्थः । मन्त्रमेवाऽऽह **अमोनामासि ।** अमा(म[1]) इति नाम यस्य सः अमोनामा । सोऽसीत्यर्थः । अमा(म[1]) इति हि प्राणनाम । कथमप्राणस्य मन्थस्य अमोनामत्वमित्यत्राह **हीति** । त्वमिति शेषः । त्वं प्राणोऽसि हीत्यर्थः । मन्थस्य प्राणत्वमुपप**ते सर्वमिदम् ।** इदं जगत् सर्वं **ते** त्वदधीनम् । मन्थलक्षणान्नाधीनत्वाज्जगत भावः । **स हि—सर्वमसानीति ।** स हि मन्थभूतः प्राण इत्यर्थः । दीप्तिमान् । **अधिपतिः** शेषीत्यर्थः । **मा** माँ **गमयतु** प्रापयतु । इदं सर्व **असानि** भवानि । सर्वनियन्तृतया भवानीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

अथ खल्वेतया ऋचा पच्छ आचामति । एतया वक्ष्यमाणय **पच्छः** पादशः मन्थं भक्षयतीत्यर्थः । मन्त्रस्यैकैकपादेन एकैकग्रासं भक्षयेदि

1. म इति विना दीर्घं क. कोशे ।

सप्तमी । अमौ होम आज्येन । मन्थद्रव्यस्योपर्याचमने विनियोगः । **अमोनामासि** ३ **ते सर्वमिद**मित्येतत्स्थाने माध्यन्दिनपाठः, ‘अमोऽसि आमं ते मयि’ इति । क ‘आमंस्यामंहितेमाहि’ इति । तदर्थं आनन्दगिरीये, ‘**आमंसि** सर्वमिदं जानासि **महि** माहिमानं रूपं **आमंहि** मन्यामहे इति । अत्र तु शाङ्करे, ‘**अमा** सह **ते** सर्वं जगत्’ इत्युक्तम् । अत्र तु भाष्ये **अमाही**त्यादेरन्यथा व्याख्या । इत्थमपि स्यात्: अमत्रेभिरिति पदं गृहीत्वा, ‘अमत्रं=पात्रम्, अमा अस्मिन् अदन्तीति’ इत्युक्तम् । अनिर्मितं=अपरिमितमिति **दुर्गाचार्यः ।** माङ् माने इत्यतः अमा अमितमित्यर्थः सुळभ अमोऽसि हे प्राणभूतमन्थ ! कथममत्वम् ? तदाह **अमा हि ते सर्वमिदम् ।** आकिमिर्क स्थितं सर्वमिदमपरिमितमन्नं किलेति । **ते** इति । प्राणभूतस्य ते इत्यर्थः । यद्वा **ते** त्वद्घटकं सर्वमिदमौषधादिद्रव्यमित्यर्थः इति ।

पच्छ आचामतीत्युक्तस्यैव विवरणं **तत्सवितु**रित्यादिना ।

ामति, 'वयं देवस्य भोजन' मित्याचामति; 'श्रेष्ठं सर्वधातम' मित्या-
ामति। 'तुरं भगस्य धीमही' ति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥

निर्णिज्य कंसं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः। स यदि स्त्रियं पश्येत्, समृद्धं कर्मेति विद्यात्। तदेष श्लोकः—

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियँ स्वप्नेषु पश्यति।
समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥"
तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने।

इति पञ्चमाध्याये द्वितीयः खण्डः।

'तत सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम्। श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि"। अस्याश्च ऋचोऽयमर्थः। वयं श्रेष्ठं **सर्वधातमं** सर्वधारकं तत् [1]तथाप्रसिद्धं श्रेष्ठं(?) भोजनं **सवितुर्देवस्य** सवितुर्देवात् **वृणीमहे** प्रार्थयामहे। अत्र प्राणस्य सवितुश्चाभेदेन **सवितुरि**त्युक्तिः। अथ तद्दत्तेन भोजनेन संतुष्टास्सन्तः **तुरं** तूर्णं शीघ्रं **भगस्य** सूर्यस्य देवस्य **धीमहि** ध्यायेमेत्यर्थः। स्वरूपमित्यध्याहारः। अथवा संबन्धसामान्ये षष्ठी। सवितारं ध्यायेमेत्यर्थः। **तत् सवितुः—पिबति**। स्पष्टोऽर्थः।

निर्णिज्य—स्थण्डिले वा। कंसाकारं चमसाकारं वा औदुम्बरपात्रं प्रक्षाल्य, अग्नेः पश्चात् अजिने वा केवलभूम्यां वा प्राक्छिराः शयीतेत्यर्थः। शयाने नियममाह **वाचंयमोऽप्रसाहः**। **वाचंयमः** वाग्यतस्सन्। **अप्रसाहः** न प्रसह्यत इत्य**प्रसाहः**। अनिष्टस्वप्नदर्शनेन यथा नाभिप्लुतो भवति, तथा संयत-चित्तस्सन्नित्यर्थः। **स यदि—विद्यात्**। स्पष्टोऽर्थः।

तदेष श्लोकः। तत् तस्मिन् स्वप्नविषये एष श्लोको भवतीत्यर्थः। श्लोकमेवाह **यदा कर्मसु—। तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने**। [अत्र] सतीति शेषः। **समृद्धिं** कर्मनिष्पत्तिमित्यर्थः। **तस्मिन् स्वप्ननिदर्शन** इति द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था॥

---

[1] **अप्रसाहः** इति। प्रसहनं बलात्कारः। चित्तस्य तीव्रा व्याप्तिरित्यपि सुवचम्।

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते —

(१) 'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्' इत्यत्र—

'न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती'ति छान्दोग्ये, 'नास्यानन्नं ज भवती'ति वाजसयेयके च श्रवणात्, वामदेव्योपासनानिष्ठस्य प्रार्थयमानसर्वयोषि परिहारानुमतिवत् सर्वान्नानुमतिः प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वदा क्रियत इति पूर्वे प्राप्ते—उच्यते। 'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्'। प्राणत्यय एव प्र विदः सर्वान्नानुज्ञानम्; न सर्वदा। ब्रह्मविदोऽप्युषस्तेः प्राणात्यय एव इभ च्छिष्टाशनस्य दर्शनेन प्राणविदः सर्वान्नानुमतेरापद्विषयत्वस्य किंपुनर्न्यायसिद्धत्वा

'अबाधाच्च'। 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' इति शास्त्राबाधार्थमप्येव न्याय्यम्। इतरथा तस्य बाधः स्यात्।

'अपि स्मर्यते'। 'प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा॥'

इति स्मरणाच्च सर्वान्नीनत्वमापद्विषयम्।

'शब्दश्चातोऽकामकारे'। 'तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिबति पा नोत्सृजा' इति संहितायां कामकारप्रतिषेधकशब्ददर्शनात्। पाप्मना संसृष्टः भवानीति मत्वा ब्राह्मणः सुरां न पिबतीति हि तस्याः श्रुतेरर्थः।

ननु ब्रह्मविद उषस्तेः प्राणात्यये सर्वान्नीनत्वदर्शनात् प्राणविदः सर्वा त्वस्यापद्विषयत्वं कैमुत्यन्यायेन सिद्ध्यतीत्यनुपपन्नम्। वामदेव्योपासनं सर्वयोषिदपरिहारवत् प्राणविद्यानिष्ठस्य वचनबलात् सर्वान्नीनत्वमिति वदन्तं एतस्यानुत्तरत्वादिति चेन्न—वामदेव्योपासनस्य, 'न काञ्चन परिहरेत् तद् व्र इति सर्वयोषिदपरिहारेऽपि स्पष्टविधिश्रवणात्। प्रकृते च, 'न ह वा एवं

शब्दश्चातोकामकारे। **अतः** सर्वान्नीनत्वस्यापद्विषयत्वादेव **अकामकारे** यथेच्छाचरणप्रतिषेधविषयकः शब्दोऽप्यस्ति इति सूत्रार्थः।

ानन्नं भवती' त्यत्र सर्वान्नभक्षणविधेः कल्प्यत्वात्, प्रत्यक्षनिषेधविरोधे च कल्पनानुदयेनार्थवादत्वस्यैव युक्तत्वात् सर्वप्राण्यन्ने, 'यत् किञ्चिदिदमा श्वभ्य ाकुनिभ्यः' इति विहितस्य प्राणान्नत्वचिन्तनस्य स्तुतिमात्रं क्रियते, 'न ह वंविदि किञ्चनानन्नं भवती' ति।

न चैवं सति निषेधशास्त्रविरोधात्, 'एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इत्यादेरपि ामात्रत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्—पाप्मनामश्लेषाभावे अनिर्मोक्षप्रसङ्गेन सकलपापा-

---

कल्प्यत्वादिति। तथाच वचनबलात् प्राणविदः सर्वान्नीनत्वपूर्वपक्षे वचनबलमत्र त्येव समाधिरिति भावः। अत्र प्राणविद एव सर्वान्नीनत्वे ब्रह्मविदि तत् कैमुत्यसिद्धमिति क्षः। तत्र ब्रह्मविदां **तद्दर्शना**दिहेतुभिः सर्वान्नीनत्वं निरस्य कैमुत्यनयेनैव प्राणविदोऽपि ास इहाभिप्रेत इति श्रुतप्रकाशिकासरणिः। एतावन्मात्रस्य सूत्राभिमतत्वे, 'वामदेव्योपासक- । इव विशेषवचनबलात् प्राणविन्मात्रस्य सर्वान्नीनत्वमस्तु। न हि वामदेव्योपासकस्येव सर्वस्य वेदोऽपि सर्वयोषिदपरिहारः कैमुत्यादशङ्क्येत इत्युपरितनाशङ्कायां कर्तव्यः परिहारः सूत्रा- इति न्यूनता स्यादिति शाङ्करसरणिमपि श्रीभाष्यानुमतामभिप्रेत्यैवमुक्तमिति ध्येयम्। तर्हि कारेण वचनबलाभावरूपसमाधिमनुक्त्वा **तद्दर्शना**दिति उषस्तिवृत्तान्तप्रदर्शनमनुपपन्नमिति —उच्यते। अत्र किं सर्वान्नभक्षणस्य विधिरनुमतिर्वा। नाद्यः। वामदेव्योपासनस्थले, परिहरे' दिति विधिश्रवणात्, 'तद् व्रत' मिति व्रतशब्दप्रयोगाच्च प्रार्थयमानयोषिदपरि- ामवश्यकर्तव्यं प्रतीयते। तद्वदत्र श्वपर्यन्तप्राण्यन्नभक्षणमवश्यकर्तव्यं न प्रतीयते। न च ायितुं शक्यते। यावदुदरपूर्त्यैव च भोजने शक्तेः स्वभोज्यसर्ववस्तुभोजनमेव न रम्, नतरां श्वभोज्यप्रभृतिभोजनम्। विधिपक्षे च तदपि भोज्यं स्यात्। अतोऽत्र न सर्वा- ाधिः, किंतु सर्वान्नानुमतिरेवेति सिद्धं वामदेव्यवैषम्यम्। अथानुमतिरेव सार्वकालिकी अस्तु, नु प्राणसंशयकाल एवेति चेत्—अनुमतिस्तावत् स्वतः प्रवृत्ते पुरुषे दोषाभावमात्रं ज्ञापयेत्, प्रवृत्तिमुत्पादयेत्। विदुषश्च स्वतः प्रवृत्तिर्निषिद्धान्ने इन्द्रियचापल्याद्वा तदभावे प्राणधारणा- ावाद्वा। आद्ये इन्द्रियलोलस्य साधीयो वैदुष्यम्। अतः सतो विदुषस्तदसंभवि। परिशेषात् ात्ययापत्तावेव तत्र प्रवृत्तिरिति। तदिदं सूत्रकारः, '**सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये**' इत्ये- व दर्शयित्वा, इदं प्राणवित्तादितरपरमैकान्तिपर्यन्तसाधारणमिति गमयितुम् उषस्ति ामुपष्टम्भकं दर्शयति **तद्दर्शना**दिति। ननु प्राचीनकर्मवशात् यदि कदाचित् क्वचित् रागो भवेत्, ा प्राणवित् निषेधशास्त्रात् अभीतस्तद्भक्षयेदिति विधिः कल्प्यत इति चेत्, आह **अबाधा-** ते। कल्प्येन विधिना क्लृप्तशास्त्रं न बाध्यते। अतो विध्यश्रवणान्न सामान्यशास्त्रबाध इति। ारि सूत्रद्वयेन च सर्वान्नमिति किं सर्वस्यान्नम् उत सर्वमन्नम्? उभयमपि न शक्यं स्वीकर्तुं रोधादिति क्रमेण दर्श्यते इत्यलमधिकेन।

श्लेषस्य मोक्षविधिशास्त्रापेक्षितत्वेन फलविधित्वस्य वक्तव्यत्वात्। प्राणविद्यायाः ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिफलकत्वेन फलाकाङ्क्षाया अभावादिति स्थितम्।

(२) तथा गुणोपसंहारपादे—'लम्भुको ह वासो भवति' इत्यर्थवादो बृंहितात्, 'किं मे वासो भविष्यतीति। आप इति होचुः। तस्माद्वा एत शिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधती' ति छान्दोग्ये श्रवणात् वासस्त्वचिन्तनमिति प्रतीयते। बृहदारण्यके—काण्वशाखायाम्, 'तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति अशित्वा चाचामन्ति एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इ वाक्ये, 'अनग्नं कुर्वन्त' इति वचनाद्वासस्त्वचिन्तनमपि प्रतीयते; 'आचामन्ती' ति आचमनविधिरपि प्रतीयते। माध्यन्दिनशाखायाम्, तस्मादेवंवित् अशिष्यन् आचामेत् अशित्वा चाचामेत् एतमेव तदनमनग्नं कुरुते' इति अनग्नत्वचिन्तनात् वासस्त्वचिन्तनविधिरपि प्रतीयते; आचामेदिति आचमने विधिप्रत्ययश्रवणात् आचमनविधिः स्पष्टं प्रतीयते। तत्र द्वयोरपि विधेयत्वे गौरवादेकस्य विधेयत्वे वक्तव्ये आचामेदिति आचमने स्पष्टविधिप्रत्ययश्रवणात् स्मृत्याचारप्राप्ताचमनातिरिक्तमाचमनान्तरं प्रतीयते। वासस्त्वादिश्रवणं तु कथञ्चित् स्तुतिरूपतां नेतव्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते—अभिधीयते — 'कार्याख्यानादपूर्वम्'। **कार्याख्यानात्** विधेरप्राप्तविधानस्वाभाव्यात् आचमनस्य [1]च स्मृत्याचाराभ्यामेव प्राप्तेः आचमनान्तरविधाने विनिगमकानुपलम्भात् [2]**अपूर्वं** अप्राप्तं आचमनीयास्वप्सु वासस्त्वानुचिन्तनं विधीयते। छान्दोग्ये आचमनस्यैवाप्रतीतेः शाखान्तरेऽपि वासस्त्वसंधानस्यानुगतत्वात् तदेव विधीयत इति स्थितम्।

ननु कथं वागादीनामचेतनानामुक्तिप्रत्युक्तिपरम्परेति चेन्न— वागादिशब्दानाम्, 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्' इति सूत्रोक्तन्यायेन तदभिमानिदेवतापरत्वात्। तत्र हि—

1. चकारो न ख. कोशे। 2. अपूर्वमिति न ख. कोशे।

पूर्वपक्षयुक्तमपि सिद्धान्तप्रतिषिद्धत्वात् ग्राह्यमिति दर्शयितुं तदधिकरणं कृत्स्नं दर्शयति तत्र हीति।

(३) 'न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात्'। ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वेनोपादानत्वं न संभवति। घटरुचकादिषु हि सलक्षणानामेव मृत्सुवर्णादीनामुपादानत्वं दृष्टम्। प्रकृते च ब्रह्मजगतोर्विलक्षणत्वं, 'विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चे'ति ब्रह्मजगतोर्विज्ञानत्वाविज्ञानत्वप्रतिपादकशब्दादेवावगम्यते।

ननु जगतोऽचेतनत्वे, 'मृदब्रवीत्' इति अचेतनाया मृदो वक्तृत्वं नोपपद्यते। तत्राऽऽह—'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्'। मृदादिशब्दैस्तत्तदभिमानिदेवताः व्यपदिश्यन्ते। 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इति तेजोबन्नानां देवताशब्देन विशेषणात् अचेतनानाञ्च देवतात्वासंभवात् तदभिमानिनी देवता तेजोबन्नादिशब्दैर्व्यपदिश्यत इत्यध्यवस्यामः। 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्' इति अग्नेर्वाचि अनुप्रवेशरूपानुगतिश्रवणात् वागादिशब्दैस्तदनुविष्टतदभिमान्य[1]ग्न्याद्यभिधानात् नानुपपत्तिः। अतः चेतनस्य ब्रह्मणोऽचेतनजगदुपादानत्वं न संभवति—
इति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते—

'दृश्यते तु'। तुशब्दः चोद्यव्यावृत्त्यर्थः। विलक्षणेभ्योऽपि गोमयादिभ्यो वृश्चिकादेरुत्पत्तिदर्शनात् विलक्षणाद् ब्रह्मणो विलक्षणजगदुत्पत्तिरुपपद्यते। 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्'। विलक्षणादुपादानाद्विलक्षणोत्पत्त्यङ्गीकारे उपादेयस्य उत्पत्तेः प्राक् विलक्षणोपादानात्मनि अवस्थानस्य वक्तुमशक्यत्वेन असत्कार्यवादप्रसङ्ग इति चेन्न—उपादानोपादेययोः सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्र एवास्माकं संरम्भः। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म स्वस्मात् विलक्षणजगदाकारेण परिणमत इत्येतत्तु न त्यक्तम्।

अत्र चोदयन्ति—'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्'। ब्रह्मण एव जगद्रूपेण परिणामे तयोरैक्यात् अप्ययादिषु सर्वदशासु अचेतनगता दोषाः ब्रह्मणि[2]स्युः।

1. तदनुप्रवेशेन तदात्मभूता. ग. 2. ब्रह्मणः ख.

विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चेति जीवस्य किल विज्ञानत्वमुच्यते। तत् कथं **ब्रह्मजगतो**रिति। सत्यम्। ब्रह्मणस्तदभेदात्, भेदेऽपि कैमुत्यन्यायात् विज्ञानत्वं प्रतिपादितमेवेति भावः।

न त्यक्तमिति। उपादानोपादेययोर्वैलक्षण्यमपीष्यते, ऐक्यमपीति नासत्कार्यवादादिदोषः। उपादानत्ववत् उपादेयत्वमपि विशिष्टब्रह्मण इति ऐक्यं सुस्थम्। स्थूलभूताचेतनांशस्यापि ब्रह्म प्रति उपादेयत्वात् वैलक्षण्यमपीति गूढाशयः। इममविद्वान् शङ्किष्यते **अपीता**विति। आशयमाविष्करिष्यति **न तु दृष्टान्तभावा**दिति इति भावः। शेषं सद्विद्यायाम (68)।

५—३.

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाँ समितिमेयाय । तँ ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच, कुमारानु त्वाऽशिषत् पितेति । अनु हि भगव इति ॥ १ ॥

ततश्च ब्रह्मणो निरनिष्टत्वनिरवद्यत्वप्रतिपादकश्रुत्यसामञ्जस्यं भवति ।

तत्र सिद्धान्तमाह — 'न तु दृष्टान्तभावात्' । न त्वेवं संभवति । यः बालस्य युवानं प्रति उपादानत्वेऽपि बालयुवादिशब्दैरात्मनोऽभिधानेऽपि बालत्व वत्वादिभिर्नात्मा दूष्यते, एवमेव चेतनाचेतनगतैर्दोषैरात्मा न दूष्यते ।

'स्वपक्षदोषाच्च' । 'निर्विकारस्य चिन्मात्रैकरसस्य पुरुषस्य प्रकृतिसंनि धानेन[1] प्रकृतिधर्माध्यासनिबन्धना जगत्प्रवृत्तिः' इति साङ्ख्यपक्षो [ऽपि] दुष्ट एव 'तर्काप्रतिष्ठानादपि' । तर्काणामन्योन्यव्याघातेनाप्रतिष्ठितत्वादपि तन्मूलप्रधानकारण वादः त्याज्य एव । 'अन्यथाऽनुमेयमिति चेत्, एवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः' । य प्रतिकूलतर्कपराहतिर्न भवति, तथा सत्तर्कैः प्रधानकारणत्वमनुमीयत इति चेत् एवमपि कालान्तरे त्वत्तोऽतिशयितानां [2]तर्ककुशलानां संभवेन प्रतिकूलतर्कपराहति दोषानिस्तारात् । तस्माद् ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं न दुष्यति – इत्युक्तम् ॥

अतो वागादीनां वक्तृत्वे नानुपपत्तिरिति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः । ५-

प्रकृतिविविक्तजीवयाथात्म्यविषयां पञ्चाग्निविद्यां संसृतिवैराग्याय प्रस्तौ **श्वेतकेतुः — एयाय** । अरुणस्यापत्यमारुणिः । तस्यापत्यम**आरुणेयः** श्वेतके पञ्चालानां जनपदानां सभामाजगाम । **तं—उवाच** । जीवलस्यापत्यं जैबलि नामतः प्रवाहणः तं श्वेतकेतुमुक्तवान् । **कुमार—पितेति** । हे कुमार ! **त्वा** तव पिता **अन्वशिषत् किम्** अनुशिष्टवान् किमित्यपृच्छदित्यर्थः । **इतर** **अनु हि भगव** इति । हे **भगवः** पूजार्ह ! अनुशिष्टोऽस्मि हीति ।

1. संनिधाने क. 2. कुतर्क क.

एवमुपकरणविषयिणी विद्या उपदिष्टा । अथोपकरणिजीवविषयिणी ब्रह्मविद्या । कुमा संबोधनमल्पवयस्त्वात् । अत एव प्रवाहणस्य स्वाचार्यत्वाभावेऽपि क्षत्रियत्वेऽपि ब्रह्मवित्तम गौरवात् **भगव** इति कुमारेण श्वेतकेतुना संबोधनम् । पूज्यानां मिथः भगवत्पदेन व्यव वैश्वानरविद्यायां द्रष्टव्यः । **अनु** हीति । प्रश्नवाक्यात् **अशिषत् पिते**त्यनुषज्यते । **वेत्थे** सर्वत्र कर्मवाचकं तदिति पदमध्याहार्यम् । तच्च **यत्, यथे**त्युक्तयच्छब्दप्रतिसंबन्धि ।

[१] वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति । न भगव इति ।
[२] वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता३ [1]इति । न भगव इति ।
[३] वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाण[2]स्य च व्यावर्तना३ [1]इति । न भगव इति ॥ २ ॥
[४] वेत्थ यथाऽसौ लोको न संपूर्यता३ [2]इति । न भगव इति ।
[५] वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति ।

1. थिति मा. 2. पितृयानस्य मा.

एवमुक्तो जैबलिः पप्रच्छ वेत्थ — प्रयन्तीति । प्रजाः इतोऽधि इत ऊर्ध्वं यत् प्रयन्ति, तत् वेत्थ जानीषे किम्? कर्मिणां गन्तव्यो देशः क इत्यर्थः । इतर आह न भगव इति । वेद्मि[1] (जाने) इति शेषः । राजा पुनः पृच्छति—वेत्थ—आवर्तन्त इति । कर्मिणां पुनरावृत्तिप्रकारः क इत्यर्थः । इतर आह—न भगव इति । पुनः पृच्छति वेत्थ— व्यावर्तना ३ इति । देवयानपितृयाणयोर्व्यावर्तने भेदके रूपे किं वेत्थेत्यर्थः । केन प्रकारेण तयोर्भेद इत्यर्थः । इतर आह न भगव इति । पुनः पृच्छति वेत्थ—संपूर्यता ३ इति । अस्माल्लोकादनवरतं गच्छद्भिः पुरुषैः कस्माद्धेतोः द्युलोको न संपूर्यत इत्यर्थः । वाजसनेयके समानप्रकरणे, 'वेत्थ यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यत ३ इति' इति श्रवणात् । अमुष्य लोकस्याप्राप्ता क इति प्रश्नस्य फलितार्थः । इतर आह न भगव इति । पुनः पृच्छति वेत्थ—भवन्तीति । आप इति भूतान्तराणामप्युपलक्षणम् । भूतसूक्ष्माणि पञ्चम्यामाहुतौ यथा येन प्रकारेण पुरुषवाचसः । पुरुष

1. वेद्मि क.

किमिति प्रश्नपर्यवसानं तत्तद्वाक्यावसानगतप्लुतिबलात् । वाक्यान्ते स्वरविशेषेण प्रश्नव्यञ्जनमानुभविकम् । तत प्रथमवाक्येऽपि ग्राह्यम् । नेत्येतदनन्तरं सर्वत्र वेद्मीति विपरिणम्यानुषङ्गः । व्यावर्तने इति द्वितीयाद्विवचनम् । यथा येन प्रकारेण न संपूर्यते, तं प्रकारं वेत्थेति प्रश्ने संपूरणाभावहेतुरेवान्ततः प्रकारत्वेन विवक्षित इति कस्माद्धेतोरित्युक्तम् । अनवरतं गच्छद्भिरित्यादिपूरणे प्रमाणमाह वाजसनेयक इति । पञ्चम्यामिति । वाजसनेयके, 'यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाच' इति आहुतिसंख्याप्रश्नः प्रतीयते । अत्र तु पञ्चम्यामिति निर्देशात् स नास्तीति वैषम्यमिति चेन्न— तत्रापि संख्याप्रश्ने तात्पर्यविरहात् । कतमस्यामहुत्यां पुरुषाकारपरिणाम इति प्रश्ने, सा आहुतिः का, ततः पूर्वमाहुतयः काः, तत्र कस्कः परिणाम इत्येव

नैव भगव इति ॥ ३ ॥

इति वचो यासां ताः **पुरुषवचसः**। पुरुषशब्दाभिलप्या इत्यर्थः। कस्य पञ्च माहुतावित्यपेक्षायां पुरुषवचस्त्वभवनकर्तृतया निर्दिष्टा आप एव हूयमानतया ध्यन्ते। असंनिहितार्थान्तरकल्पने गौरवात्। ततश्चापां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीत्यर्थः। ततश्चापामेव पञ्चस्वप्याहुतिषु हूयमानत्वमिति सिध्य द्रष्टव्यम्। इतर आह **नैव भगव इति**। [अत्र] रंहत्यधिकरणे भग **भाष्यकृता,** 'कर्मिणां गन्तव्यदेशम्, पुनरावृत्तिप्रकारम्, देवयानपितृया व्यावर्तने, अमुष्य लोकस्याप्राप्तारञ्च वेत्थेति पृष्ट्वा, 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुत पुरुषवचसो भवन्ती' इति पप्रच्छे' ति भाषितम्।

पृष्टं भवति। अत्रापि का पञ्चमी, काः पूर्वाहुतय इत्यादिप्रश्न एवेति। **अभिलप्या भवन्** अभिलप्यशरीररूपेण कुक्षौ परिणमन्तीत्यर्थः। ननु पुरुषा भवन्तीत्यलम्। किमिति **वचस** इतीति चेत्—किमाक्षेपः क्रियते, अन्य एवार्थो वक्तव्य इति, किं वा अधिक फलजिज्ञासामात्रम्? वाजसनेयके, 'पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ति' इति वचनात् योगि वागिन्द्रियं व्यक्तवाचां पुरुषाणां यत्, तद्वत्त्वं पुरुषवाच इत्युच्यते। तत्पर्या **पुरुषवचस** इत्यपि तथेत्यर्थान्तरविवक्षैवेति चेन्न—तत्रापि **वदन्ती**त्यनेनैव वागि पात् **पुरुषवाचो भूत्वे**त्यस्य वैयर्थ्यात्। वाङ्मात्रं पुरुषाणामिव, अन्यत्तु अपुरुषाण अनभिमतार्थापत्तेश्च। अतः पुरुषशब्दवाच्या इत्येवार्थस्तत्रापि। अधिकप्रयोगस्य तु. ' पदस्य शरीरं मुख्योऽर्थः, आत्मसंबन्धादमुख्यः' इति ज्ञापनं फलम्। 'समुत्थाय वद वाजसनेयके अधिकोक्तिरपि आत्मकार्योत्थानवचनरूपविशेषदर्शनात् आत्मवाचिपुरुष प्रयुज्यते, न तु पूर्वाहुतिस्थलेषु, नापि तिर्यगादिष्विति प्रयोगौचित्यसूचनायेति। **नैव** इति। अत्र परं **एव**कारः इङ्गितादिनाऽयमन्तिमः प्रश्न इति ज्ञात्वा प्रयुक्तः, 'नाहमत वेद' इति वाजसनेयकवत्।

प्रयाणे देशमेतव्यम्, पुनरावृत्तिपद्धतिम्।
देवपित्रध्वनोर्भेदम्, अदोलोकानवापकम् ॥ १ ॥

पञ्चाहुतिपरीणाममप्यपां पृष्टवान् नृपः।
वैश्वानरात्मविद्यार्थिन्यायात् किञ्चिदूज्ञताऽस्ति किम् ॥ २ ॥

इति जिज्ञासया पञ्च प्रश्नांश्चक्रे प्रवाहणः।
अनुबन्धिपरिज्ञानविरहेऽप्येष किं वदेत् ॥ ३ ॥

पञ्चाग्निविद्यामुख्यांशमिति मुख्यः कृतोऽन्तिमः।
बृहदारण्यके त्वत्र तृतीयः पञ्चमः कृतः ॥ ४ ॥

विद्योपदेशनैर्भर्यात् प्रत्युक्तावन्यथा क्रमः।
अर्थात् प्रश्नस्य सर्वस्य समाधानं भवेदिति ॥ ५ ॥

अथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथाः । यो हीमानि न विद्यात्, कथं सो-ऽनुशिष्टो ब्रुवीतेति ।

स हाऽऽयस्तः पितुरर्धमेयाय; तँ होवाच, "अननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीत्, 'अनु त्वाऽशिष'मिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः

एवमुक्तवन्तं श्वेतकेतुं राजा प्रत्याह, '**अथानु — ब्रुवीतेति** । किं कस्मात् अनुशिष्टोऽस्मीत्युक्तवानसि । यो हि इमान्यर्थजातानि न जानीयात, स कथं अनुशिष्टोऽस्मीति वदेदित्यर्थः । यद्वा **किमनुशिष्टः** किमर्थमनुशिष्ट इत्यर्थः ।

स — एयाय । स श्वेतकेतुः राज्ञा जैबलिना **आयस्तः** आयासितस्सन् पितुः **अर्धं** स्थानमाजगाम । **तं — त्वाऽशिषमिति** । गत्वा च **तं** पितरमित्थमुवाच, भाम**ननुशिष्य** समावर्तनकाले अनुशासनीयानि सर्वाणि अननुशिष्यैव 'त्वामन्वशिषम्'इति भगवान् मां प्रति अब्रवीदित्यर्थः । तत् कथमित्यत्राह **पञ्च—विवक्तुमिति** । **राजन्यबन्धुः** [1]राजापशदः मां पञ्च प्रश्नान् अप्राक्षीत् । तेषां मध्ये

1. राजापशद इति न ग.

किमर्थं कमर्थम् । **इमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्ट** इति । नन्विदं कथम्? एतत्पञ्चाग्निविद्यावेदनविरहेऽपि विद्यान्तरेणानुशिष्टत्वसंभवात् । उपरि सद्विद्यासंदर्भाच्च श्वेतकेतुरनुशिष्टसद्विद्य इति विज्ञायत इति चेत् — उच्यते । प्रसिद्धं किल द्वादशवर्षो गुरुसविधमित्वा मेधाबलात् साङ्गं सर्वं वेदं शीघ्रमधीत्य चतुर्विंशतिवर्ष एव प्रत्यायातो महामना अनूचानमानी स्तब्धः श्वेतकेतुरिति । स च पञ्चालानां परिषदं प्राप्तो राज्ञा पृष्ट इत्युपक्रमे श्रावितम् । तत्र यशःप्रथनाय परिषदं प्राप्य तां जित्वा राजानमपि जेष्यामीति गर्वेणाऽऽजगामेति शाङ्करोक्त्या तस्य गर्वभङ्गायैतावदुक्तमिति । इयमेका समाधानसरणिः । अन्या तु — पञ्चाग्निविद्याप्रयोगाविज्ञानेऽप्येतद्विषयज्ञानमावश्यकम्, सर्वेषामपि विदुषां ब्रह्मणि जगत्कारणत्वविज्ञानवत् । न च तत् स्थितमेव श्वेतकेतोः; अर्चिरादिगतेः सर्वविद्यानिष्ठानुचिन्तनीयत्वात्, वैराग्यसिद्धये प्रयत्प्रजागन्तव्यदेशादिज्ञानस्य सर्वसाधारणत्वाच्च - इति वाच्यम्—अवश्यज्ञातव्योऽप्ययमंशः तत्पित्राऽपि न विशिष्य ज्ञात इत्येव संदर्भपर्यालोचनया वक्तव्यत्वात् । मुख्यस्य विद्याभागस्यैव सद्विद्यायामुपदिष्टत्वात् । पञ्चाग्निविदां तु स्वागम्यमार्गे पितृयाणवैलक्षण्यानुसंधानस्यावश्यकतया सर्वस्यास्य विद्याकुक्षिनिवेशादवर्जनीयं वेदनम् । अत एवापूर्वां पञ्चाग्निविद्यामेवाधिगन्तुं गौतमः प्रववृते, अनुषङ्गात् सर्वं ज्ञातं भविष्यतीति । तदर्थमेव विशिष्टविद्योपदेशपरेण राज्ञा तस्य चिरवसत्याज्ञापनम्, आरम्भ एव पञ्चमप्रश्नसमाधानश्चेति । अस्तु वा श्वेतकेतोर्बुद्धिश्रद्धे विदुषः पाञ्चालसभापतेः तन्मुखेन राजन्यमात्रलीनायाः पञ्चाग्निविद्याया भुवि प्रचिचारयिषया तस्या औत्कट्यत्वरासंपत्तये समादृत इत्थं व्याहार इति । **तत्** अननुशिष्टत्वमित्यर्थः ।

आयासित इति । एवमुपर्युपरि अज्ञातप्रश्नकरणेनेति शेषः । न तु उपचाराकरणेन ।

प्रश्नानप्राक्षीत्। तेषां नैकं चनाशकं विवक्तु" मिति।

स होवाच, "यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाऽहमेषां नैकञ्च वेद, यद्यहमिमानवेदिष्यम्, कथं ते नावक्ष्यम्" इति ॥ ५ ॥

स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय। तस्मै ह प्राप्तायार्हां चकार। स प्रातः सभाग उदेयाय।

एकञ्चन एकमपि प्रश्नं **विवक्तुं** विशिष्य वक्तुं **नाशकम्** न शक्तोऽ[1]भूवम् इति पित मुवाचेत्यर्थः। [2]त्वया सम्यगनुशिष्टस्य कथमियमशक्तिः स्यादिति भावः। राजन्य बन्धवो यस्य स राजन्यबन्धुः। राजन्यानां बन्धुरिति वा। स्वयमराजन्य इत्यर्थः राजन्याभास इति यावत्।

स—नावक्ष्यमिति। [सः पिता पुत्रं वक्ष्यमाणमुवाच।] त्वं मां प्रति त आगमनकाले **एतान्** प्रश्नान् **यथाऽवदः** 'तेषां नैकञ्चनाशकं विवक्तुम्' इ यथोक्तवानसि, तथाऽहमपि तेषां [3]प्रश्नानां मध्ये **एकञ्चन** एकमपि **यथा** यथा —सत्यमित्यर्थः—**न वेद** नाज्ञासिषम्। यदि अज्ञासिषम्, तर्हि ते प्रियाय पु समावर्तनकाले कुतो नावक्ष्यमित्युवाचेत्यर्थः।

स — राज्ञोऽर्धमेयाय। एवमुक्त्वा स गोत्रतो गौतमः आरुणिः र स्थानमाजगाम। **तस्मै — चकार**। प्राप्ताय **तस्मै** गौतमाय राजा **अर्हां** चकारेत्यर्थः। **स — उदेयाय**। तदा सः प्रातःकाले राज्ञि **सभागे** सभा सति **उदेयाय**। गौतमः आजगामेत्यर्थः। यद्वा **सभागः** [4]भजनं **भागः** पूज तेन युक्तः अर्घ्यादिभिः पूज्यमानः **स** गौतमः समागत इत्यर्थः।

1. न शक्तोऽस्मि **ख.** 2. त्वयेति वाक्यं **ख.** कोशे। 3. प्रश्नानामिति **ख.** के 4. भजनं क. भाजनं **ग.** नेदं **ख.** कोशे।

अथैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे। अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव' इत्यन्यत्र श्रवणात्। अत **आयस्तः** स्वयमायासवान् इत्यपि सुवचम्। **राजन्यबन्धुरिति**। 'जनको जनक इ जना धावन्ति' यत्र, तद्वदप्रसिद्धस्यापि प्रश्नो मया न समाहित इति निर्वेदो व्यज्यते **स ह गौतम** इति। न तु श्वेतकेतुरपि। पितुः सकाशादेव पश्चादधिजिगमिषया स अ ऽपि न सह जगामेति। **सभाग** इत्यादि। अर्हां कृत्वा, 'वरं भगवते गौतमाय दद्म' इ

तँ होवाच, मानुषस्य भगवन् गौतम! वित्तस्य वरं वृणीथाः '
। स होवाच, 'तवैव राजन्! मानुषं वित्तम्। यामेव कुमा-
ान्ते वाचमभाषथाः, तामेव ब्रूहीति ॥ ६ ॥

स ह कृच्छ्रीबभूव। तँ ह चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्चकार। तँ होवाच,
था मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या

तं — [1]वृणीथा इति। हे भगवन् गौतम! मनुष्यसंबन्धिवित्तसंबन्धि वरं
ण्वेत्युवाचेत्यर्थः। [2]स होवाच। सः गौतमः प्रत्युवाचेत्यर्थः। तदेवाह — त-
— ब्रूहीति। हे राजन्! मानुषं वित्तं तवैव तिष्ठतु [[3]तेन मम न किञ्चित्
जनम्। किन्तु] मत्पुत्रस्य समीपे पञ्चप्रश्नलक्षणां यां वाचं उक्तवानसि, तामेव मे
ति।

स — चकार। एवमुक्तो राजा गौतमस्याप्रत्याख्येयतां ज्ञात्वा कृच्छ्री
खितो बभूव। तञ्च गौतमं विद्यार्थं, 'चिरं वस' इत्याज्ञप्तवान्। तं होवाच
माज्ञाप्य राजा तं गौतमं पुनरुवाच। किमिति। यथा — अभूदिति। हे
तम! त्वं मां यथा अवदः। तथा करिष्यामीति शेषः। इयं वक्ष्यमाणा विद्या
। विद्यमानाऽपि (?) यथा येन प्रकारेण—यस्माद्धेतोरिति यावत् —त्वत्तः प्राक्

1. तं होवाच। राजा गौतमं वक्ष्यमाणमुवाचेत्यर्थः। मानुषस्य — वृणीथाः ख.
वाक्यमिदं ख. कोशे।

हणेन। गौतमेन च, 'प्रतिज्ञातो म एष वरः' इत्युक्त्वा विद्यैव सा प्रार्थिता। अथोक्तं राज्ञा,
वेषु वै गौतम तद् वरेषु। मानुषाणां ब्रूहि' इति। तदुपेक्ष्य पुनरपि विद्यैव पृष्टेति क्रम
नुसंधेयः। तथाच दत्तवरत्वाद् भागधेयशाली विद्यामर्थयामासेत्यपि सभाग उदेयायेत्यत्र
क्षितम। तामेव ब्रूहीति। तत्प्रश्नजिज्ञासितार्थमुपदिशेत्यर्थः। कृच्छ्रीबभूव। कथमयं
वान् शिष्यः कार्य इति; कथञ्च दत्तो वरो न पूरणीय इति। यथेयमिति द्वितीययथा-
दः पूर्वं यथाहमिति द्वितीययथाशब्दवत् यथावदित्यर्थेऽपि स्यात्। पुरेति। इदं गच्छ-
त्रान्नेति। 'यावत् पुरानिपातयोर्लट्' इति लडिति। विद्या पञ्चाग्निविद्या। त्वत्तः पूर्वं
ह्मणगतत्वाभावात् अन्यतस्ते तदधिगमस्य दुर्वचत्वात् त्वत्प्रार्थनामनुसृत्य प्रवक्ष्यामि। अतश्चिरं
ति भावः।

ब्राह्मणान् गच्छति, तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनम
इति ।

तस्मै होवाच (७) —

इति पञ्चमाध्याये तृतीयः खण्डः

५—४.

असौ वाव लोको गौतमाग्निः; तस्यादित्य एव समित्
धूमोऽहरर्चिः चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्
तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति ।

ब्राह्मणान् [1]न प्रास्रवती ' तस्मात् सर्वेषु लोकेषु **क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूत्**
जातेरेवैतद्विद्योपदेष्टृत्वम् । अतो ब्राह्मणेषु एतद्विद्याया अभावात् ब्राह्मण
समीपं गमिष्यामीति बुद्धि[2]र्न कार्या । चिरवासाज्ञापनमपि सोढव्यमिति भावः

तस्मै होवाच । अथ चिरकालमुषितवते तस्मै गौतमाय राजा वि
दिदेशेत्यर्थः । तत्र, 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः' इति पञ्चमप्रश्नप्रति
इतरप्रतिवचनानुकूलत्वात् प्रथमतस्तदेवाह — **असौ वाव लोको गौतमा**
हे गौतम ! **असौ लोकः** स्वर्गलोक एवाग्निः । **तस्यादित्य एव समित्** ।
त्येन हि द्युलोको दीप्यते । **रश्मयो धूमः** । धूमस्य समित्प्रभवत्वादादित्य
धूमत्वम् । **अहरर्चिः** । प्रकाशकत्वात् । **चन्द्रमा अङ्गाराः** । अर्चिःप्रश
प्रभवत्वाच्च चन्द्रमसोऽङ्गारत्वम् । **नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः** । चन्द्रावयव
लभ्यमानत्वात् विस्फुलिङ्गत्वम् । **तस्मिन् — जुह्वति** । आदित्यादिलक्षणस
पेते द्युलोकलक्षणाग्नौ **देवाः** इन्द्रियाणि **श्रद्धां** 'श्रद्धा वा आपः' इति श्रुते

1. न गच्छति न प्रास्रवती ख. ग. 2. माकार्या ख.

अग्नीन् पञ्च वदन् तदनुगुणं समिद्धूमादिकमपि कल्पयति असावित्यादिना ।
नेयके एतदपेक्षया कल्पनावैषम्यं किञ्चिदस्तीति अनुष्ठाने विकल्पः कल्प्यः । देवा
णीति । ननु वाजसनेयपञ्चाग्निविद्यायाम्, मृतं पुरुषं दाहायाग्नये हरन्तं देवा अग्नौ जुह्व
न हि तत्र देवा इन्द्रियाणि । इन्द्रियाणां मरणकाल एव जीवेन सह निष्क्रान्तत्वादि
यत्र येषां होमकर्तृत्वं संभवति, तत्र तेषामौचित्याद् देवशब्देन ग्रहणमस्तु । यद्

तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये चतुर्थः खण्डः ।

शब्दिता अपो जुह्वति । आत्मधर्मभूतबुद्धिविशेषलक्षणश्रद्धाया होतव्यत्वासंभवात् श्रद्धाशब्देन आप एवोच्यन्त इति द्रष्टव्यम् । न चेन्द्रियाणां द्युलोकाग्नौ भूतसूक्ष्मरूपाहुतिप्रक्षेपकर्तृत्वं कथमिति वाच्यम् — इन्द्रियाणामभावे भूतसूक्ष्माणां जीवं परिष्वज्य द्युलोकगमनासंभवादिन्द्रियाणां होतृत्वमुपपद्य इति द्रष्टव्यम् । द्युलोकादिप्रापककर्मणामिन्द्रियाधीनत्वाद्वा तथोक्ति[1]रिति द्रष्टव्यम् । **तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति** । एवं[2] स्वकर्मभिर्द्युलोकं गतो जीवः स्वर्गभोगयोग्यदिव्यदेहयुक्तो भवतीत्यर्थः । न च अप्छब्दितानां भूतसूक्ष्माणां सोमराजभावे कथिते कथं जीवस्य सोमराजभाव उच्यत इति वाच्यम् — उत्तरत्र पितृयाणे, 'एष सोमो राजा' इति चन्द्रमसं प्राप्तस्य जीवस्य सोमराजभावश्रवणात् अत्र निर्दिश्यमानसोमराजभावस्यापि भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तजीवविषयत्वात् । ५-४.

1. तथोक्तं क.

मृतेन्द्रियाग्रहणेऽपि संस्कर्त्रिन्द्रियग्रहणसंभवाद्देवशब्दस्यैकार्थ्यं न भज्यते । वस्तुतो मृतभोगसाधनप्रवृत्ततदिन्द्रियाद्यधिष्ठातृदेवतापर्यन्तार्थकत्वाद्देवपदस्य दाहादिशव्यकर्मापि तदधीनमेवेति । **श्रद्धा वा आप** इति । अत्र, 'मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्च । आपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे (२-१-७.)' इति ऐतरेयोपनिषदप्यनुसंधेया । **श्रद्धा** आस्तिक्यम् । अस्ति परलोक इति बुद्धिमत एव हि भूतसूक्ष्मं परलोकं गच्छेदिति श्रद्धापदेन तादृश्य आप उच्यन्ते । होम्यतादशायामपि जीवः सश्रद्धः । उपपादितञ्च शाङ्करे, अर्चिरादिना धूमादिना च गच्छतां वासनाज्ञानेन सविज्ञानत्वम्, न त्ववरोहकाल इव मूर्छितत्वमिति अवरोहप्रकरणान्ते । श्रद्धाफलञ्च सोमराजभावादि, 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति । एवं संपरिष्वक्तस्य द्युलोकरंहणमेवात्र **तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति** दर्शितम् । श्रद्धानुष्ठितकर्माणं जीवं श्रद्धापदेन कथयदिदं वाक्यं भूतसूक्ष्मादिविशिष्टतया गतं कथयतीति ॥ सोमस्य चन्द्रस्य एतत्कर्मगमनात् प्राक् आगमनादूर्ध्वञ्च स्थितत्वात् तदा सोमराजोत्पत्त्ययोगादाह **स्वर्भोगेति** । चन्द्रमसं प्राप्तः चन्द्रतुल्यं भोग्यो भवतीति एवमुच्यत इति भावः । अन्यथा चन्द्रत्वस्यैव स्वीकारे उपरि सोमं राजानं जुह्वतीत्यत्रापि तथा स्वीकार्यतया चन्द्रलोप–नानाचन्द्रस्वीकाराद्यापत्तेश्च ।

५—५.

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः; तस्य वायुरेव समित् अभ्रं धूमो वि दर्चिः अशनिरङ्गाराः ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्न देवाः सोमँ राजानं जुह्वति । तस्या आहुतेर्वर्षँ संभवति ।

इति पञ्चमाध्याये पञ्चमः खण्डः ।

५—६.

पृथिवी वाव गौतमाग्निः; तस्याः संवत्सर एव समित् आक धूमो रात्रिरर्चिः दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ त न्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्नँ संभवति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये षष्ठः खण्डः ।

पर्जन्यो — विस्फुलिङ्गाः । पर्जन्यो वृष्टिप्रवर्तको देवः । **ह्रादु** मेघगर्जितानि । शिष्टं स्पष्टम् । अत्र वाय्वादीनां समिदादिकल्पनानिमित्तं यथार्ह मन्वेषणीयम् । **तस्मिन् — वर्षं संभवति ।** द्युलोकभोगनिमित्तकर्मावसाने राजशब्दितः स देहो द्रवीभूय सह जीवेन मेघमण्डले पततीत्यर्थः । ५

पृथिवी — विस्फुलिङ्गाः । तस्याः संवत्सर एव समित् । संव कालेन समिद्धा हि पृथिवी सस्यादिनिष्पत्तये भवति । **रात्रिरर्चिः ।** नीलरूप पृथिव्यग्नेरनुरूपत्वात् रात्रेरर्चिष्ट्वम् । **तस्मिन् — संभवति ।** श्रद्धाशब्दवा भूतसूक्ष्माणि इन्द्रियसंयुक्तानि स्वर्गभोगयोग्यदेहाकारेण परिणतानि सुकृतक्षये भूतानि सन्ति [1]पर्जन्यमवाप्य वर्षरूपाणि भूत्वा पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद भवन्तीत्यर्थः । ६

1. पर्जन्यरूपाग्निं प्राप्य — पृथिवीरूपाग्निं क.

५—७.

पुरुषो वाव गौतमाग्निः; तस्य वागेव समित् प्राणो धूमो जिह्वाऽर्चिः चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति । तस्या आहुते रेतः संभवति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये सप्तमः खण्डः ।

५—८.

योषा वाव गौतमाग्निः; तस्या उपस्थ एव समित् उपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिः, यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये अष्टमः खण्डः ।

पुरुषो — विस्फुलिङ्गाः । [1]**तस्य वागेव समित्** । वाचा हि समिध्यते पुरुषः; नावाग्मी । अतो वाक् समित् । एवमन्यत् द्रष्टव्यम् । **तस्मिन् — संभवति** । एवं व्रीह्याद्यन्नरूपाणि भूतसूक्ष्माणि जीवसंश्लिष्टानि पुरुषेणाद्यमानानि पुरुषे रेतोरूपेण परिणमन्त इत्यर्थः । ५—७.

योषा — विस्फुलिङ्गाः । **उपमन्त्रणं** संकेतकरणम् । लोहितत्वात् योनेरर्चिष्ट्वम् । **अन्तः करणं** मिथुनीकरणम् । **अभिनन्दाः** तज्जन्यसुखलवाः । **तस्मिन् — संभवति** । रेतोरूपाणि तानि योनिद्वारा स्त्रियं प्रविश्य गर्भत्वेन परिणमन्त इत्यर्थः । ५—८.

1. तस्येत्यादि – ग्रोषेत्यन्तस्य स्थाने, स्पष्टोऽर्थ इति क.

५—९.

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति ।

स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासान् अन्तः शयित्वा यावद्वा जायते ॥ १ ॥ स जातो यावदायुषं जीवति । तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभूतो भवति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये नवमः खण्डः ।

इति तु — भवन्तीति । उक्तप्रकारेण श्रद्धासोमवृष्टयन्नरेतोरूपाहु मध्ये रेतोरूपायामाहुतौ अप्छब्दितानि भूतसूक्ष्माणि पुरुषशब्दाभिलपनं भवन्तीत्यर्थः । **इति**शब्दः पञ्चमप्रश्नप्रतिवचनसमाप्तिद्योतनार्थः ।

स उल्बावृतो — जायते । स गर्भः **उल्बेन** जरायुणा वेष्टनेन तस्सन् [1]दश मासान् वा **यावद्वा** नव वा एकादश वा द्वादश वा मातुः शयित्वा **अथ** अनन्तरं जायत इत्यर्थः । **स जातो — भवति ।** स गर्भो यावदायुर्जीवति । आयुःक्षयसमय एव तं प्रेतं पुरुषं **दिष्टं** परलोकाय निर्दि अथ वा **दिष्टं** कर्मानुसृत्य—**यतः** द्युलोकपर्जन्याद्यग्नेः **इतः** इहाऽऽगतः, योषिद्रूपाग्नेः **संभूतः** उत्पन्नः—तस्मा अग्नय एव देवा हरन्ति । ततश्च द्यु पृथिवीपुरुषयोषित्सु पुनरपि संभ्रमतीत्यर्थः ।

अयञ्चोपन्यासो **वैराग्यहेतोः** । कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषव श्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य [2]गर्भस्य उल्बाशुचि[3]पटावृतस्य शुक्लशोणितबीजस्य

1. दश वा मासान् **अन्तः** मातृकुक्षौ शयित्वा यावद्वा ख. 2. शोषैस्य घ 3. वृतस्य ख. तटावृत्तस्य क. शाङ्करं द्रष्टव्यम् । विशकलिततत्संग्रहरूपत्वादस्य ग्रन्थस्य ।

इतिशब्द इति । **भवन्तीति** इतीतिशब्द इत्यर्थः । **प्रेतं दिष्टम्** — पा भिषगादिभिः प्रेतत्वेनोपदिष्टमित्यपि स्यात् । **अग्नय एव हरन्तीति ।** नन्वः खलात् अयमग्निर्न द्युलोकाद्यग्निवत् कल्पितः; अपितु वास्तवाग्निरिति ज्ञायते **हरन्तीत्युक्त्या** च प्रेतशरीरस्य दाहार्थमग्नये हरणमत्र स्वरसप्रतीतम् । युक्त वाजसनेयके, 'अथ यदा म्रियते, तदैनमग्नये हरन्ति । तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समि

५—१०.

तद्य इत्थं विदुः, ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते — तेऽर्चिष-

रशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्धमानस्य निरुद्धवीर्यबलशक्तितेजःप्रज्ञाचेष्टस्य बहुकालं शयनम्, ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरा निःसृतिः, कर्मणोपात्तं यावत् आयुः तावदेव जीवनम्, पुनरपि घटीयन्त्रकुण्डिकान्यायेन आरोहणावरोहणलक्षणं भ्रमणं हि श्रूयमाणं वैराग्यमापादयति। अत एतदुपन्यस्तमिति द्रष्टव्यम्। ५—९.

अथ, 'वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तने' इति तृतीयं प्रश्नं प्रतिवक्ति **तद्य— अभिसंभवन्ति**। प्राक्प्रस्तुतस्य संसरतो जीवस्य स्वरूपं **तदि**त्यनेन परामृश्यते। **तत्** प्रत्यगात्मस्वरूपं **ये इत्थम्** उक्तप्रकारेण = द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतश्शरीरकतया देहादिलक्षणप्रकृतिविविक्ततया च ये,

---

धूमो धूम इति समशीलवाक्येनाग्निदाहस्यैवोक्तत्वात्। तत् कथं द्युपर्जन्येत्यादिना अन्यथा व्याख्यानमिति चेत्—

उच्यते। वाजसनेयके, 'यत एवेतो यतः संभूतः' इतीदृशं वाक्यं तावन्न श्रूयते। तस्मात् तत्र स एव स्वरसार्थः। इह तु अत्र वाक्ये यच्छब्दद्वये पञ्चाग्निग्रहणात् यच्छब्दार्थवाचिना **अग्नय** इतिपदेनापि पञ्चाग्निग्रहणमेव कार्यम्। न च प्रेतशब्दो मृतशरीरमात्रवाची। तादृशजीवस्यैव योगतस्तन्मुख्यार्थत्वात्। एवञ्च क्रियासमभिहारेण जीवस्य गतागतप्राप्तिरुच्यत इति विशेषार्थलाभादेवं व्याख्यातम्। शाङ्करे तु पञ्चानामग्नीनां मृतदाहाग्नेश्चाग्नित्वेनाभेदकल्पनया, 'यत एवेत' इतिवाक्यनिर्वाहः कृतः। तदपेक्षयाऽयं स्वरसोऽर्थः। वाजसनेयके, 'एनमग्नये हरन्ती'त्येव श्रवणात् इतश्शब्दाभावात्। अत्र **इतोऽग्नय एव हरन्ती**ति तच्छ्रवणात्। न हि **इत**श्शब्दस्य गृहादित्यर्थः; किंतु भूलोकादिति। अतो**ऽग्नय** इति द्युलोकाग्निपरम्। '**यतो**ऽग्नेरागतः, तस्मै अग्नये हरन्ति; **यतः** यस्मादेवं हरणात् पुनः संभूतो भवती'त्यर्थोऽपि स्यात्। तदाऽपि द्युलोकाग्निपरत्वमेव; न तु दाहकाग्निपरत्वम्। '**यतः संभूतः** यतो देशादयं जातः, तं देशं **यत एवेतो भवति** यादृशाग्नितः प्राप्तो भवति, तस्मै दाहकाग्नये हरन्तीत्येवंरीत्या कश्चिदर्थोऽस्त्विति चेत्। एवमपि **इतोऽग्नय** इत्यत्र **इतः**पदं न समर्थितमिति कृतं क्लेशेन। ननु **भवन्तीति इति**शब्दान्तेन वेद्यपञ्चाग्न्युपदेशस्य समापितत्वात् **सउल्बे**त्यादि किमर्थमित्यत्राह **अयञ्चे**ति।

प्राक् प्रस्तुतस्येति। ननु कुत्र पूर्वं जीवः प्रस्तुतः। श्रद्धां जुह्वतीति आपः किल प्रस्तुताः। तासां तत्रतत्र परिणामभेदः पुरुषात्मकपरिणामपर्यन्त उक्तः। किञ्चास्याः पञ्चाग्निविद्यात्वात् अग्निपञ्चकवेदनमेव वक्तुं युक्तम्। वक्ष्यते च, 'य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद' इति। अतः तदिति अग्निपञ्चकं समाहृत्योच्यते। **इत्थ**मिति च तत्तदग्निभेदभिन्नादित्यादिसमिदादिप्रकारः। यद्वा तच्छब्दो नातीवाऽऽदृतः। अर्थविशेषाभावेऽपि पूर्वेण सहैकमहावाक्यत्वमात्रतात्प-

विदुरित्यर्थः। अत्र ब्रह्मात्मकतया चेत्यपि योजनीयम्। भाष्यकृता 'अप्र कालम्बनान् —' इति सूत्रे, "पञ्चाग्निविदोऽप्यर्चिरादिना गतिश्रवणात्, अर्चि रादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिश्रवणाच्च। अत एव तत्क्रतुन्यायेन प्रकृतिवि मुक्तब्रह्मात्मकात्मानुसंधानं सिद्धम्" इति हि भाषितम्।

ये च—उपासते। अरण्ये स्थित्वा श्रद्धां पुरस्कृत्य तपश्शब्दितं ब्र पासत इत्यर्थः। वाजसनेयके समानप्रकरणे, 'श्रद्धां सत्यमुपासते' इति श्रवण

र्थेण बहुलमिह तत्पदप्रयोगात्। यथा, 'तदुह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट्छतानि', 'तद रमणीयचरणाः' इत्येवम्। अस्तु वाऽर्थः; तथापि तत् तत्र = एवं संसरत्सु पुरुषेषु मध्ये ये केचिद्विदुरित्यर्थः स्यात्। अतो न जीवस्वरूपं तच्छब्दार्थ इति—अत्रोच्यते। इह तावत् विदु कर्मसाकाङ्क्षम्। इत्थंशब्दश्च एतत्प्रकारकमिति विशेषणभूतार्थस्वरसं न विशेष्यवाचि। तत न निरर्थकम्; नापि स्वरसतः सप्तम्यन्तमिति द्वितीयान्तं तद् विशेष्यवाचि। तत्र वेद स्येह कीर्तनात् प्राप्यस्योपास्यत्वौचित्यात् प्राप्यं तच्छब्देन ग्रहीतुमुचितम्। जीवश्च मुक्तौ प्रा न च स न पूर्वोक्तः, येन तद्वृत्तं तं न परामृशेत्। 'श्रद्धां जुह्वति', 'आपः पुरुषव इत्यादौ श्रद्धादिपदं हि भूतसूक्ष्मविशिष्टजीवपरम्। 'य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपास एष सोमो राजे'ति सोमराजत्वेनेष्टादिकारिणामुक्तत्वात् अत्रापि श्रद्धायाः सोमराजभाव श्रद्धापदादिष्टादिकारिणां प्रतीतेः। तदिदम्, 'अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः सूत्रितमेव। शरीरवाचिनां शरीरपर्यन्तत्वनयाच्च श्रद्धादिपदं विशिष्टजीवपरम्। तत्र इत पदेन भूतसूक्ष्मशरीरकत्वरूपप्रकारस्यापि सुवचतया तु प्राप्यस्वरूपमात्रपरं तदितीष्यते। वित्तमं गौतमं प्रति प्रवाहणोपदेशाच्च तदिति गौतमेनापि विदितं श्रुतिप्रसिद्धं जीवस्वरूपं सु ननु, 'स एनान् ब्रह्म गमयती'ति ब्रह्मणः प्राप्यत्वश्रवणात् गौतमाविदितप्रसिद्धतमब्रह्म तत्पदमस्तु। न च तत्र पूर्वोक्तम्। अपर्यवसानवृत्त्या श्रद्धादिपदस्यापि ब्रह्मपर्यन्तत्वात्। ष्टस्यैव कार्यत्वादिति चेन्न—तथासति, 'ये चेमेऽरण्ये' इति विशिष्य ब्रह्मविशेष्यकोपा वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तेन ब्रह्मेतरविशेष्यकमिदमुपासनमिति लाभात्।

नन्वेवं तत् जीवस्वरूपं इत्थं पञ्चाग्निहोम्यसूक्ष्मशरीरकत्वेन ये विदुरित्यर्थ ब्रह्मणोऽनुपासनान्न ब्रह्मप्राप्तिसंभवः। न चेत्थमिति ब्रह्मात्मकत्वप्रकारपरम्। तदंशस्य प्र प्रतीतेः। अत एव ब्रह्मात्मकतया चेत्यपि योजनीयमित्युक्तमिति चेन्न—तच्छब्देन य तात्मस्वरूपस्य विवक्षितत्वात् आत्मयाथात्म्यस्य च ज्ञानानन्दत्वादिरूपत्ववत् परमात्मशेषत्व क्सिद्धत्वादिरूपताया अपि सत्त्वेन आत्मयाथात्म्यानुसंधाने ब्रह्मणो विशेषणतया प्रा अत एव ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसंधानं पञ्चाग्निविद्यायामिति संप्रदायः। अन्यत्र सत्यतपश्श ब्रह्मविशेष्यकत्वकण्ठोक्त्या ब्रह्मणो विशेष्यतयाऽनुसंधानमावश्यकम्। अत्र भाष्ये, प्रकृति कतयेति, ब्रह्मात्मकतया चेति च विवरणं, 'विविक्ते चिदचिद्वस्तुनी' इति गीत

मभिसंभवन्ति, अर्चिषोऽहः, अह्न आपूर्यमाणपक्षम्, आपूर्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति मासाँस्तान् (१), मासेभ्यः संवत्सरँ, संवत्सरादा-

सत्यशब्दस्य ब्रह्मपरत्वात् तपश्शब्दोऽपि ब्रह्मपरः। "अनियमः सर्वेषाम्—" इत्यधिकरणे भगवता भाष्यकृता, " 'तद्य इत्थं विदुः' 'य एवमेतद्विदुः' इति पञ्चाग्निविद्यानिष्ठान्, 'ये चेमे' इत्यादिना श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासीनांश्चोद्दिश्यार्चिरादिका गतिरुपदिश्यते। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' इति सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेः तपश्शब्दस्यापि तेनैकार्थ्यात् सत्यतपश्शब्दाभ्यां ब्रह्मैवाभिधीयते। श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासनञ्चान्यत्र श्रुतम्; 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' इत्युपक्रम्य, 'श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्या' इति श्रुतेः" इति हि भाषितम्। उक्तं च व्यासार्यैः, "परमं यो महत् तप इत्यादिषु तपश्शब्दस्य ब्रह्मपरत्व" मिति। अत्र वाजसनेयके, 'श्रद्धां सत्यम्' इति श्रद्धाशब्दस्य द्वितीयान्तत्वश्रवणात् इहापि श्रद्धाशब्दो द्वितीयान्तः। छान्दसत्वात्, 'सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक्। ततश्च पुरस्कृत्येत्यध्याहारः। श्रद्धां पुरस्कृत्य ब्रह्मोपासत इत्यर्थः। इतिस्त्वविवक्षितः। अथवा एवकारोऽत्राध्याहर्तव्यः। ब्रह्मेत्येव य उपासत इत्यर्थः। ततश्च अब्रह्मोपास-

(८-२३.) अप्रतीकालम्बनसूत्रभाष्यादि मनसिकृत्य। न तु इत्थंशब्दस्यैव तत्तदर्थकतया। पञ्चाग्निहोम्यभूतसूक्ष्मशरीरकत्वरूपेत्थंशब्दार्थेत एव तद्विविक्तत्वस्य, तच्छब्दार्थशोधनत एव ब्रह्मात्मकत्वस्य च लब्धत्वादिति। न तु तत्पदं पञ्चाग्निपरम्; तेषां होमाधारतयोपसर्जनत्वात्। जीवोपासनस्य सर्वविद्यासाधारण्यात् इतरविद्याव्यावृत्तिस्फुटप्रतिपत्तये तु विशेषणभूताग्निग्रहणेन **पञ्चाग्नीन् वे**देत्येतदनुसृत्य पञ्चाग्निविद्येति नाम।

यद्यपि स्यात्— तत्पदं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतःपदानुस्यूतपरामृष्टभूतसूक्ष्मपरम्; **इत्थ**मिति च पञ्चाग्निहोम्यत्वपरम। तत्र, 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वती'त्युक्तत्वात् श्रद्धामयकर्मिशरीरस्य तद्भोगसाधनप्रवृत्तेन्द्रियहोम्यत्वावगमात् जीवानुसंधानं सिद्धमेव। यद्वा तदिति समाहारवशात् जीवभूतसूक्ष्मोभयपरम्; इत्थमिति च तयोर्विविक्तत्वपरं यथागीताभाष्यम्। अथवा तदिति अग्निपञ्चकपरम्; **इत्थ**मिति समिदादिप्रकारवत् जीवसंश्लिष्टभूतसूक्ष्महोमाधारत्वरूपप्रकारस्यापि बोधकम्। अपि वा 'एवंवित्', 'इत्थंवित्' इत्यादाविव इत्थम्पदमेव विशेष्यान्तरनिरपेक्षं उक्तप्रकारविशिष्टोक्तविशेष्यपर्यन्तपरं सत् विदुरित्यस्य कर्म। तत्र च सर्वत्र जीवस्य प्राप्याकारेणानुसंधाने ब्रह्मात्मकत्वमप्यनुप्रविष्टमिति — तथापि **अनियमाधिकरणश्रुतप्रकाशिकाधृतस्मृतिवचने** उक्तच्छान्दोग्यवाजसनेयकवाक्यविवरणरूपे, 'य एवमेनं जानन्ती'ति निर्देशस्वरसात् तदर्थं स्वात्मानमित्यध्याहारे गौरवाच्च तदिति जीवपरं वर्णितमिति। तत्रैव **श्रद्धा**दिपदार्थतदन्वयप्रकारोऽपि द्रष्टव्यः। अन्यथा **श्रद्धा**पदं लक्ष्मीपरत्वे स्वरसान्वयमिति।

दित्यम् , आदित्याच्चन्द्रमसम्, चन्द्रमसो विद्युतम् । तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति । एष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥

अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते, ते धूममभिसंभवन्ति, धूमाद्रात्रिम्, रात्रेरपरपक्षम्, अपरपक्षात् यान् षड् दक्षिणैति मासाँ

न्व्यावृत्तिफलकोऽयमितिशब्दो द्रष्टव्यः । यद्वा श्रद्धातपश्शब्दयोः प्रसिद्ध एवार्थः श्रद्धातपःपरायणानाञ्च ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वमर्थसिद्धम् । ततश्च ब्रह्मविद्यानिष्ठा इत्यर्थ फलति । अयमप्यर्थः, "तदप्यविरुद्धम् । आर्थत्वादपि शाब्दत्वं [1]संभवत् युक्त तमम्" इति वदतां व्यासार्याणामनुमत एव ।

तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति । [2]अर्चिर्देवतामातिवाहिकतया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः अत्र अर्चिरादिशब्दाः [3]तत्तदभिमानिदेवतापराः । **तत्पुरुषोऽ — गमयति** **तत्पुरुषः** वैद्युतः पुरुषः, [स एव] **अमानवः** असंसारी ब्रह्मलोकादागत्य **एन** पूर्वोक्तद्विविधोपासकान् ब्रह्मलोकं प्रापयतीत्यर्थः । 'अमानवस्स एत्य ब्रह्मलोव गमयती' ति श्रुत्यन्तरे श्रवणात् । **एष देवयानः पन्था इति** । स्पष्टोऽर्थः ।

अथ — प्राप्नुवन्ति । ये पुरुषाः ग्राम एव स्थिताः[4] । **इष्टं** यागा **पूर्तं** खातादि । **दत्तं** दानम् । **इति**शब्दः तज्जातीयोपवासादिकर्मान्तरपरः । य दानहोमादीनि कर्माणि येऽनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । [5]'उक्तप्रकारेणानुतिष्ठन्तीत्यर्थ' व्यासार्यवचनस्याप्ययमेवार्थः । श्रुतौ पूर्वमनुष्ठानप्रकारानन्ुवृत्तेः । [6]यद्वा श्रद्धा कत्वरूपोक्तप्रकारवाची इतिशब्दः । **ते धूममभिसंभवन्ति** धूमदेवतां प्रतिप आतिवाहिकत्वेनेत्यर्थः । अत्रापि धूमादिशब्दाः तत्तदभिमानिदेवतापराः । **दक्षि** दक्षिणां दिशमादित्य एति । "दक्षिणादाच्" इति आजन्तोऽयं शब्दः । [7]दवि

1. 'भवतीति उक्तम्' ग. 2. नेदं वाक्यं क कोशे । प्राप्नुवन्तीति ग पाठः तीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् इति ख. 3. तत्तादिति क अन्यत्र तदिति । 4. अयं ग. पा स्थित्वा । 5. उक्तेत्यादि इत्यर्थ इत्यन्तं क. कोशे न । 6. यद्वेति पक्षो न ख. 7. शब्द इत्येतदनन्तरं दक्षिणायनमासान् प्राप्याप्यविद्वांस एव न संवत्सरमित्येव ग.

स्तान्—नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति (३)— मासेभ्यः पितृलोकम्, पितृलोकादाकाशम्, आकाशाच्चन्द्रमसम्। एष सोमो राजा; तद् देवानामन्नम्; तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते

यनमासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। **नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति**। **एते** इष्टादिकेवलकर्मकारिणः दक्षिणायनमासान् प्राप्यापि विद्वांस इव न संवत्सरदेवतां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। पुनः किं प्राप्नुवन्तीत्यत्राह **मासेभ्यः — चन्द्रमसम्**। स्पष्टोऽर्थः। एतेन, 'वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'ति प्रथमश्च[1] प्रश्नः प्रत्युक्तो भवति। **एष सोमो राजा**। अत्र **एष** इत्यनेन न अभिसंभाव्यश्चन्द्रमाः परामृश्यते। चन्द्रमसः सोमराजभावोपदेशस्य व्यर्थत्वात्। अपि तु इष्टादिकारी अभिसंभविता परामृश्यते। 'तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवती'ति न्यायेन [2]स्वर्भोगयोग्यदिव्यदेहयुक्तो भवतीत्यर्थः। **तद् देवानामन्नम्**। [3]अन्नवत् स देवानामुपकरणभूतो भवतीत्यर्थः। **तं देवा भक्षयन्ति**। तं इष्टादिकारिणं देवभाव[4]मुपगतं आजानसिद्धा देवा भक्षयन्ति स्वकैङ्कर्येषु पशूनिव [5]विनियुञ्जत इत्यर्थः। सूत्रितञ्च, 'भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्' इति।

तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वा। संपतत्यनेनेति **संपातः** कर्मशेषः (विशेषः?)। यावत्कर्मशे (र्मविशे?) ष **मुषित्वेत्यर्थः**। **यावच्छब्दः साकल्यार्थः**।

1. चकारो न ग- कोशे। 2. स्वर्गभोग ख. 3. अन्नेत्यादि न। किन्तु तदुपकरणभूत इति ग. 4. देवभागं क. 5. 'वि' इति क. कोशे न।

अभिसंभवितेति। **एष** इत्येकवचनमपि सोमो राजेत्येतदनुसारादिति भावः। **एष** इत्यस्य एवं चन्द्रमसं प्राप्त इत्यर्थात् सोमराजत्वं तस्य गौणम्। **यावत्संपात**मित्यस्य पतनपर्यन्तमित्यर्थे तत्पदं व्यर्थम्। पतनार्हद्रव्यं क्वचिदुच्यते, यथा, 'मन्थे संपातमवनये'दिति प्राक्। तदत्रानन्वितम्। अतोऽन्यथा व्याख्याति **संपतन्ती**ति। अत्र शाङ्करे संपतन्ति **येनेति** संपातः कर्मक्षय इत्युक्तम्। एवञ्च कर्मक्षयं यावदित्युक्तौ, 'प्राप्यान्तं कर्मण' इति वाक्यसमानार्थकत्वं भवत्येव। श्रीभाष्ये तु, 'संपतन्त्यनेन स्वर्गं लोकमिति संपातः कर्मोच्यते' इति पूर्वमुक्त्वा पश्चात् 'यावत्संपातमिति फलदानप्रवृत्तकर्मविशेषविषय'मित्युक्तम्। **संपातः कर्मशेष** इति व्याख्या तु न कुत्रापि। यदि तु संपतन्त्यनेन भुवमिति संपातः पुनरावृत्तिहेतुः

यथेतमाकाशम्, आकाशाद्वायुम्।

साकल्यञ्च फलदानप्रवृत्तकर्मविशेषविषयम्; न तु सर्वकर्मविषयम्[1] 'वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त' इति द्वितीयप्रश्नं प्रतिवक्ति **अथैत—यथेतम्।** अ अनन्तरं **एतमेवाध्वानं** धूमादिमार्गं **यथेतं** यथागतं पुनर्निवर्तन्ते। धूमरात्र्यप पक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशक्रमेणाऽऽरोहणात् तेनैव विपरीतक्रमेणावरोह प्राप्ते, अत्र विशेषमाह—**आकाशमाकाशाद्वायुम्।** यथा आरोहणे आकाश चन्द्रमसमभिसंभवन्ति, एवमवरोहणे चन्द्रमस आकाशमभिसंभवन्ति। आरोहण वरोहणयोराकाशाभिसंभवस्त्वविशिष्ट इति भावः। **आकाशाद्वायुम्।** अभिसंभ न्तीति शेषः। अत्र, 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'त्युत्तरत्र श्रवणात् अत्राप्यवरोह आकाशो भवन्ति। वायुर्भवन्तीत्येवार्थः। अवरोहताञ्च आकाशादिभवनं न तच्छ रीरकत्वम्। सर्गाद्यकालमारभ्य आप्रलयमाकाशाद्यभिमानिदेवतानामन्यासां वल्टसा सत्त्वेन प्रतिक्षणमवरोहतामाकाशाद्यभिमानिदेवतात्वानुपपत्तेः। अतः तत्साहश्यं वार्थः। या आपः चन्द्रमण्डले दिव्यशरीरमारब्धवत्यः, तासां कर्मक्षये द्रवीभू नामाकाशगतानां भेदकाकारप्रहाणेनाकाशसादृश्ये तदुपश्लिष्टाजीवा अपि आकाशस उच्यन्ते। ताश्चाऽऽप इतश्चामुतश्च वायुना नीयमाना वायुसमा भवन्ति। तत तत्संश्लिष्टो जीवोऽपि वायुर्भवतीत्युच्यते। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्।

1. विषयं द्रष्टव्यम् ख. 2 समा इत्युच्यन्ते क.

कर्मेति, पूर्वं संपातो हुतशेष इतिवत्, कर्मशेष उच्यते, तदा तस्य **निवर्तन्त** इत्यत्रान्वयः स्या न तु उषित्वेत्यत्र। अतः संपातः कर्मविशेषः। यावत्कर्मविशेषमुषित्वेति पाठः स्यात्, भाष्य रोधात्। यद्वा पूर्वं देवभक्ष्यमाणत्ववचनेन कर्मफलं दर्शितमेव। तत्कर्मांशो य. शेषः तत्पर्यं मुषित्वेत्यर्थ इति। **साकल्यार्थक** इति। **संपातं यावदिति** यावच्छब्दस्यावध्यर्थकत्वे कर्मविशेषसत्तापर्यन्तमुषित्वेति समन्वितमेव। साकल्यपक्षेऽपि सर्वकर्मविषयकता न भवतीत्य व्यक्तये त्वेवं व्याख्यातम्; 'यत् किञ्चेह करोत्ययम्' इति साकल्यदर्शिबृहदारण्यकानुरोधा साकल्यकण्ठोक्तिपक्षे चात्र यावन्तः संपाताः कर्मविशेषाः तावतः प्रति उषित्वेत्यर्थः। अत्र पूर्ववत् पाठतत्त्वं परीक्ष्यं वा। **यथेतम्। इतं** गतम्। गमनमनतिक्रम्य।

उत्तरत्रेति। पूर्वमपि सोमो राजा भवतीति सादृश्यमूलकं भवनमुक्तमिति ध्येयम्।

वायुर्भूत्वा धूमो भवति; धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति (५); अभ्रं भूत्वा मेघो भवति; मेघो भूत्वा प्रवर्षति।

त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते।

अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्,

वायु—भवति। अपो बिभर्तीत्यभ्रम्। मूलविभुजादित्वात् कः। ततश्चाभ्रशब्देन जलधारणावस्थोच्यते। मिह सेचन इति धातोः पचाद्यच्प्रत्यये न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वे **मेघ** इति रूपम्। ततश्च **मेघ**शब्देन वर्षोन्मुखावस्थोच्यते। एवमेवाभ्रमेघयोर्भेदो व्यासार्यैरुक्तः। **मेघो भूत्वा प्रवर्षति।** मेघसंश्लिष्टो भूत्वा वर्षधारारूपेण भूमौ पततीति फलितार्थः। **त इह—जायन्ते।** ते वर्षसंश्लिष्टभूतसूक्ष्मपरिष्वक्ता[1] जीवाः इह भूमौ, [2]पतित्वा, व्रीहियवादिरूपेण जायन्त इत्यर्थः। अत्र तेन रूपेण जननं नाम न स्थावरभावप्रतिपत्तिः, स्थावरत्वप्राप्तिहेतुभूतकर्मणामिहाकीर्तनात्, किंतु जीवान्तराधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संश्लेषमात्रम्। सूत्रितञ्च, 'अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्' इति।

अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्। **अतः** स्थावरादिभावात् अतिचिरेण निर्गमनं भवतीत्यर्थः।

अत्र खलन्तात् दुर्निष्प्रपतशब्दात् आतिशायनिके तरप्प्रत्यये, छान्दसे तशब्दलोपे दुर्निष्प्रपतरमिति रूपम्। ततश्चातिशयस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां प्रागनुक्रान्ताकाशादीनां बुद्धौ संनिधानात् तेषामेव प्रतियोगित्वेनान्वयः स्यात्। ततश्च व्रीह्यादिष्वाकाशाद्यपेक्षया चिरावस्थानोक्त्या आकाशादिष्ववस्थानस्य तदपेक्षयाऽल्प-

1. परिष्वक्तजीवानां व्रीहियवादिरूपेण जन्म। 2. पतित्वा इति क. कोशे न।

बहुवचनोपक्रमेऽपि **धूमो भवती**त्येकवचनं, 'स पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः', 'तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति' इतिवत् विधेयानुसारात्। पुनरपि ते इति बहुवचनं प्रयोक्ष्यत एव। वाय्वादिः कदाचिदनेकोऽपि श्लेषवशादेकीभवितुमर्हति; न तथा व्रीह्यादय इति अत्र परमेकवचनम्। **फलिता** इति। मेघभावात् मेघगतं वर्षणकर्तृत्वमस्योक्तमिति भावः। ननु भूमौ पतनार्थं प्रस्थितस्य मध्ये आकाशादिभावः संश्लेषरूपो युक्तः; न तु पतनानन्तरव्रीह्यादिभावोऽपि तथा; **जायन्त** इति जन्मपरसपदश्रवणाच्च। तत्राह **अत्र तेने**ति। **अत** इति। व्रीह्यादिभ्य इत्यर्थः। **दुर्निष्प्रपतर-**

कालत्वं पर्यवस्यति । उक्तञ्च भगवता भाष्यकृता, 'छान्दसः
दुर्निष्प्रपतरमिति दुःखनिष्क्रमणतरमित्यर्थ' इति । न च, 'तयोरेव कृ
इति खलो भावकर्ममात्रविषयत्वात् पतेश्चाकर्मकत्वेन भावार्थस्यैव परि
च भावार्थस्य प्रकर्षाभावात् तरपो दौर्लभ्यमिति शङ्क्यम्—शिश्येतर
गात् भावार्थेऽपि प्रकर्षसंभवात् । कर्त्रर्थपचाद्यजन्तात् तरपः संभ
नानुपपत्तिः । यद्वा, 'आतो युच्', 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' इति छ
विहितखलर्थयुजन्त एवायं शब्दः । रेफरूपवर्णविकारः छान्दसः ।
त्ययत्वाभावे पूर्वनिर्दिष्टाकाशादिभ्योऽतिशयः, तेष्वचिरावस्थानं वा
दिति वाच्यम्—वैशब्दस्यावधारणार्थतया अतश्शब्दिताद् व्रीह्यादि
निष्क्रमणे कथिते ततः पूर्वनिर्दिष्टेभ्य आकाशादिभ्योऽचिरान्निष्क्रमण
'तशब्दलोपश्छान्दस' इति भाष्यस्यापि वर्णलोपेन वा वर्णविकारेण वा
साधुत्वं समर्थनीयमित्यत्र तात्पर्यम् ।

व्रीह्यादयो हि गिरितटात् उदकस्रोतसा उह्यमानाः नदीं प्राप्
समुद्रम् । ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्यैः । तत्रैव च मकरे
विलीनाः समुद्राम्भोभिः सह जलधरैराकृष्टाः पुनर्वर्षधाराभिः मरुदे

मित्येकवचनं दुर्निष्प्रपतरं सत् तद्भूय एव भवतीत्युत्तरेणैकवाक्यत्वसिद्ध्यै स्यात्
'यो रेतः सिञ्चती'त्येतदनुसारात् । व्रीह्यादिभूतेषु सहस्राधिकेषु एकमेव ह
रेतस्सिग्भावं भजतीति तद्दौर्लभ्यसूचनार्थमप्येकवचनम् । एतावन्मूर्छितमचेतनप्रा
क्लीबनिर्देशः ।

अतिशयवाचितरब्ग्रहणेन एकतकारलोपे उक्तं भाष्यं प्रमाणयति उक्त
तरामिति भावे लिट् । प्रकर्षसंभवादिति । भावो धात्वर्थोऽतिशयार्हानर्हभेदेन
रूपे भाव एव प्रकर्षवत्ता नास्तीति भावः । वस्तुत इहातिशयस्य दुःशब्दार्थे कृच्छ्रेऽ
शाङ्करेऽप्येवमर्थ एवाहतः । प्रकारान्तरेण भाष्यं निर्वहति कर्त्रर्थेति । अत्र भावप्र
व्या । तत्र लोपविकारौ विनैव साधुत्वमपि चिन्तितम् । खल् न भवतीति विमृश
माह यद्वेति । खलोऽपवादभूते, 'आतो युच्' इति सूत्रे वार्तिकं, 'छन्दसि ग
तेन अकारान्तादपि गत्यर्थकत्वे युजेव भवति । तथाच दुर्निष्प्रपतनमिति प्रयोग
रेफो वर्णविकार इति ।

भुयर्थवैशद्याय शाङ्करग्रन्थमनुवदति व्रीह्यादयो हीत्यादिना ।

यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति, तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

वा[1] हर्म्ये वा पतितास्तिष्ठन्ति । कदाचित् व्यालमृगादिपीताः, ते भक्षिताश्चान्यैः, तेऽप्यन्यैरित्येवंप्रकाराः परिवर्तेरन् । कदाचिदभक्ष्येषु स्थावरेषु जाताः तत्रैव शुष्येरन् । भक्ष्येष्वपि स्थावरेषु जातानां रेतस्सिग्देहसंबन्धो दुर्लभ एव, बहुत्वात् स्थावराणामित्यतो दुर्निष्क्रमणत्वम् ।

यो यो—भवति । अत्र स इत्यध्याहारः । यो व्रीह्यादिसंश्लिष्टोऽवरोहति[2]जीवः सः, [3]यो योऽन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति भूयः पश्चात् **तत्—भवति** । रेतस्सिग्भावं प्राप्नोति । आकाशादिभाववत् रेतस्सिग्भावोऽप्यौपचारिकः । रेतस्सियोगी भवतीत्यर्थः । [4]एवमेव व्यासार्यैरुक्तम् ।

1. शिलातले वाऽगम्ये पतिताः **शां.** 2. अवरोहन् **ग.** 3. योऽन्नमत्ति रेतः सिञ्चति **ग.** 4. नेदं **क.** कोशे ।

षधारारूपा इति विशेष्यम् । **ते** व्यालमृगादयः । नन्वेतावता अन्यान्यसंक्रमस्यैव कथनात् व्रीह्याोषधिभ्यो दुर्निष्क्रमणत्वं कथमिति चेत्—दुर्निष्क्रमणत्वमिति शीघ्रं शरीरालाभमात्रविवक्षेति । द्वा अन्नरूपपरिणाममन्तरा रेतोद्वारा शरीरप्राप्तिर्न भवतीति तदर्थो व्रीह्यादिभावः । तदेषां रीरग्रहणार्थमवरुह्य व्रीह्यादिभूतानां यदि रेतस्सिग्योगमन्तरा प्रकारान्तरेण भूमौ विशीर्णतादा, तथा भुक्तत्वेऽपि कदाचित् मलादिरूपेण भूमिगतत्वे च, पुनरप्यन्नभावाय व्रीह्यादिसंश्लेष वेति यावज्जन्म व्रीह्यादिभावाऽऽवृत्त्या दुर्निष्क्रमणत्वमिति । **यो रेत** इत्यत्र परं यच्छब्दवीप्साादरः, 'बालब्रह्मचारितपस्विस्थविरादीनामप्यत्तृत्वात् अत्तृसंबन्धमात्रेणापि नेष्टसिद्धिः, किन्तु तन्तर्गतकतिपयसंबन्ध एव' इति ज्ञापनेन यो योऽन्नमत्ति, तत्र कोऽपि यो रेतः सिञ्चति तद्भाव वेति योजनादर्शनाय । अथापि तत्रेत्यप्रयोगः **भवती**तिपदेन सर्वयच्छब्दान्वयस्यापि विवक्षया -यो योऽन्नमत्ति तद्भवति, यो रेतः सिञ्चति तद्भवतीति । अत एव **तद्भूय एव भवती**स्य, 'रेतस्सिक्समानाकृतिरेव जायते । नरान्नरो वानराद्वानर इतिरीत्ये'ति शाङ्करार्थो न स्वीकृतः । रेतस्सिग्योगोऽथ' इति सूत्रसंमतार्थत्यागायोगाच्च । **एवमेव व्यासार्यै**रिति । अयं भावः—च्छब्दप्रतिसंबन्धितच्छब्दस्य क्लीबता कथमित्याशङ्काप्रसङ्गाभावाय **तद्भूय** इति एकमेव पदं स्वीकरम् । 'भुवो भावे' इति सूत्रात् क्यपि तस्य भावस्त**द्भूयम्** । तद्भूयपदात् इह मी । तद्भूये रेतस्सिग्भावे सत्येव **भवति** जायते । अन्यदा तु दुर्निष्क्रमणमेवेत्युक्तं ति । सूत्रे रेतस्सिग्योगपदञ्च तद्भूयशब्दविवरणरूपमिति—अथापि, 'बहुवचनान्तक्रियामध्ये तीत्येकवचनान्तप्रयोगोपपत्तये तदिति पृथक् प्रथमान्तं युक्तम् । एवञ्च **भूयश्श**ब्देन पूर्वं, तोऽमय एव हरन्ति,—यतः संभूतो भवती'त्यत्रैव पुनःपुनर्जननवचनात् वैराग्यं वर्धितं ति । **भूयः** पश्चात्=पुनः इत्यर्थात्' इति विमृश्य व्यासार्यैरेवमुक्तम् । तदिति क्लीबं तु नेष्प्रपतरामित्येतदनुसारात् । अव्ययं वा तदिति ।

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमाप रन्, ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह क यचरणा अभ्याशो ह यत् ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूक योनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥

अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन, तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्ति भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेति—

तद्य—योनिंत्रा । तत् तेषु ये अभ्याशः अभ्यागन्तारः । अभ्याङ्पू अशोर्धातोः क्विबन्ताद् बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । परलोकादिहलोकं[1] प्रति अवत इत्यर्थः । हेति प्रसिद्धौ । यत् यदा । रमणीयचरणाः । चर्यत इति चरणं क रमणीयकर्माणः = भुक्तशिष्टपरिपक्वसुकृतकर्मयुक्ता भवन्तीत्यर्थः । अत्र यदाशब्द रोधात्[2] तदेत्यप्यध्याहर्तव्यम् । तदा ते रमणीयां ब्राह्मणादियोनिमाप्नुवन्तीत्यर्थ कपूयचरणाः कुत्सितकर्माण इत्यर्थः । भुक्तशिष्टकर्मानुसारि जन्म प्राप्नुव त्यर्थः । [3]शिष्टं स्पष्टम् ।

'वेत्थ यथाऽसौ लोको न संपूर्यत' इति चतुर्थप्रश्नं प्रतिवक्ति अथैत —न संपूर्यते । अथशब्दः प्रतिवचनान्तरोपक्रमे । यानि भूतानि उक्तयोरेत देवयानपितृयाणयोः पथोर्मध्ये कतरेण चन केनापि मार्गेण न गच्छन्ति,—मार्गद्व सिहेतुभूतविद्याकर्मरहिता(रहितानि?)इत्यर्थः—, तानीमानि भूतानि क्षुद्राणि द मशककीटादीनि असकृदावर्तीनि सन्ति, जायस्वम्रियस्वेति भवन्ति । पुनःपुन यन्ते म्रियन्त इत्यर्थः । 'सक्तून् पिब धानाः खादेत्ययमभ्यवहरती' त्यस्य, पुनः

1. इहलोकमिति पदं न क. कोशे । 2. रोधेन ग. 3. नेदं क. कोशे ।

यत् यदेति । ये यदा रमणीयचरणाः, ते तदा रमणीयजन्मभाजः इति यदातदाश प्रयोगात् एकैकस्यापि कदाचित् गमनात् प्राक् रमणीयचरणत्वं कदाचित् तदा कपूयचरण भवतीति ज्ञाप्यते । यत् इत्यस्य यदीत्यर्थे च, 'पदव्यत्यासेनान्वयः कल्प्य' इति व्यासार्यद रीतिः ग्राह्या । चर्यत इतीति । चरणपदं रूढं वा भावे व्युत्पन्नं वा आचारपरम् । कर्मह कर्मकारके व्युत्पन्नम् ।

तानीमानीति उपरितच्छब्दघटितवाक्यारम्भात्, पूर्वं यानीत्यध्याहारः ।

एतत् तृतीयँ स्थानम् । तेनासौ लोको न संपूर्यते ।

पिबति पुनःपुनः खादतीति ह्यर्थः; तद्वत् । "क्रियासमभिहारे लोट्; लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः" इति पौनःपुन्यलक्षण[1]क्रियासमभिहारे लोटः [2]तध्वमोः हिस्वादेशविधानात् जायस्वम्रियस्वेति रूपम् । 'यथाविध्यप्रयोगः पूर्वस्मिन्', 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति भवन्तीति सामान्यशब्दस्यानुप्रयोगः । उक्तञ्च व्यासार्यैः, 'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनमितिवत्' इति । **एतत् तृतीयं स्थानम्** । अत्र **एत**च्छब्देन, 'जायस्वम्रियस्वेति भूतानि भवन्ती'ति प्रथमान्तशब्देन प्रधानतया निर्दिष्टाः पापकर्माणः परामृश्यन्ते, सर्वनाम्नां पूर्वनिर्दिष्टप्रधानपरामर्शित्वात् । **स्थान**शब्दाभिप्रायेणैकवचनम् । पूर्वनिर्दिष्टद्युलोकब्रह्मलोकापेक्षया क्षुद्रजन्तुभवनादिलक्षणस्थानस्य तृतीयत्वात् तत्स्थानसंबन्धात् पापकर्माणः तृतीयं स्थानमेत्युच्यन्ते । **तेनासौ लोको न संपूर्यते** । तेन तृतीयस्थानशब्दितैः पापकर्मभिः

1. पौनःपुन्ये क्रियासमभिहारे क. ख. 2. लोट् तध्वमोः ख. लोड्धर्महिस्वा क. घ.

लोटस्तध्वमोरिति । क्रियासमभिहारे द्योत्ये सर्वलकारापवादेन लोड् भवति । तत्र परस्मैपदात्मनेपदभेदेन सर्वतत्तदादेशप्रसक्तौ क्रमात् हिस्वौ परं त, ध्वं इत्येतद्व्यतिरिक्तलोडादेशस्थले नियमेन, तध्वंविषये च विकल्पेन भवतः । इह च भूतानां बहुत्वात् जायध्वं म्रियध्वमितिवत्, जायस्व म्रियस्वेत्यपि भवतीति ।

सामान्यशब्दस्यानुप्रयोग इति । नन्वत्र क्रियासमभिहारे इति सूत्रेण वा लोट्, समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति सूत्रेण वा । नाद्यः; तत्र, 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' इति प्रकृतलोट्प्रकृतिभूतधात्वनुप्रयोगस्यैव विहिततया भवन्तीत्यनुप्रयोगायोगात् - नान्त्यः, द्वितीयसूत्रे समुच्चयरूपद्योत्यार्थस्योक्ततया पूर्वसूत्रात् क्रियासमभिहारपदव्यतिरिक्तसर्वपदानुवृत्तेरेवेष्टत्वेन क्रियासमभिहाररूपद्योत्यार्थाभावेन पुनःपुनर्जायन्त इति व्याख्यानायोगात् । न च महाभाष्ये क्रियासमभिहारपदानुवृत्तिरुक्ता । तदनुवृत्तौ च, 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति वार्तिकबलात् जायस्वेत्यादौ द्विरुक्त्यापत्तिश्च । किञ्चात्र **भवन्ती**त्यपि नानुप्रयोगः । अनुप्रयोगसूत्रयोर्भाष्ये प्रत्याख्याततत्वेन तस्यानपेक्षितत्वात् । अतः भूतानि असकृदावर्तीनि भवन्ति, जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थ इति चेत् —

उच्यते । यथा पचतिपचति, पापच्यते, इति प्रयोगाभ्यां विकल्पेन पचपचेति पचतीति प्रयोगः क्रियासमभिहारसूत्रेणेष्टः, तथा सक्तून् पिबति धानाः खादति, सक्तून् पिबति च धानाः खादति चेति प्रयोगाभ्यां विकल्पेनैव सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरतीति प्रयोगः सिध्यतीति

असौ द्युलोको न संपूर्यते न प्राप्यत इत्यर्थः। अत्र, 'एतत् तृतीयं स्थानमित्ये-तच्छब्देन पूर्वनिर्दिष्टः पौनःपुन्येन जननमरणादिभवनलक्षणो धात्वर्थ एव परामृश्यते। तस्यैव तृतीयस्थानत्वम्। ततश्च एतस्य तृतीयस्थानस्य सद्भावात् अत्रैव स्थाने जीवानां प्रायेण प्रचारात् द्युलोकगन्तृणामल्पत्वात् द्युलोको न संपूर्यते' इत्युक्तावपि भाष्यस्य न विरोधः। अत एव, 'द्युलोकारोहावरोहाभावेन द्युलोका-संपूर्तिवचनात्' इति भाषितमिति द्रष्टव्यम्।

उत्तरसूत्रे परम्, 'अन्यतरस्या मिति कुत इति विवेचनीयम्। अतः एकक्रियास्थले क्रियासम-भिहारे पचपचेति पचतीति यथा, तथा क्रियासमुच्चयस्थलेपि क्रियासमभिहारे नियमेन लोटः प्रसक्तौ 'समुच्चयेऽन्यतरस्या 'मिति लोटं विनाऽपि तादृशप्रयोगोऽनुमन्यत इति सक्तून् पिबति धानाः खादतीत्यभ्यवहरतीति प्रयोग एव अन्यतरस्यामिति दिदर्शयिषितः। अत्र क्रियासमभिहारः कस्मात् पदात् प्रतीयत इति चेत्—सक्तून् पिबति धानाः खादतीति भवदभिमतसमुच्चयोदाहरणे समुच्चयप्रतीतिः कस्मात् पदात्? सहप्रयोगबलादेव तल्लाभ इति चेत्—वरमिह 'इत्यभ्यवहरती'ति प्रयोगादिति। प्रकारवाचिन इतिशब्दस्येह क्रियासमभिहारपर्यन्ततात्पर्यात्। एवं 'पचपचेति पचतीति पूर्वसूत्रोदाहरणेऽपि इतिशब्दादितस्तल्लाभः। अत एव भाष्ये इतिशब्दघटनेनोदाहरण-दानम्। 'पुरीमवस्कन्दे 'ति श्लोके च इतिशब्दपर्याय इत्थंशब्दः। एवम् इत्यभ्यवहरतीत्येकेन पदेन सर्वक्रियाक्रोडीकारात् समुच्चयलाभश्च। अतो लोट् समुच्चयस्येव क्रियासमभिहारस्यापि नावश्यं द्योतकः। समुच्चये इत्यस्य समुच्चीयमानक्रियावचनाद्धातोरित्यर्थो भावप्रकाशिकायाम्।

एवं क्रियासमभिहारे गम्यमाने एकक्रियास्थले नियमेन, नानाक्रियास्थले च विकल्पेन लोडिह सूत्राभ्यां क्रमेण विधीयते। लौकिकभाषायामप्येवं [1]प्रयोग आनुभविकः। एतत्सूत्रद्वया-भावे च, 'पचतिपचति,' 'पिबति खादतीत्यभ्यवहरति' इति प्रयोगावेव स्याताम्। सक्तून् पिबति धानाः खादतीति तु न समुच्चयस्य मुख्यमुदाहरणम्। तत्र समुच्चयप्रतीत्यनियमात्। यथा-संख्यं विभिन्नकर्त्रन्वयपरतयाऽपि तथा प्रयोगसंभवात्। न च लोट्स्थले कालसंख्याकर्त्रादि-प्रतिपत्तयेऽनुप्रयोगस्यावश्यकत्वेऽपि पिबतिखादतीत्यभ्यवहरतीत्यनुप्रयोगो न युक्तः; पूर्वतिङ-न्ताभ्यामेव कालादिसिद्धेरिति वाच्यम्—क्रियासमभिहारज्ञापनाय इतिशब्दे प्रयुक्ते तदन्वयाय, समुच्चयस्पष्टीकाराय च सामान्यशब्दप्रयोगात्। एकक्रियास्थले तु पचतिपचतीत्युक्तौ तत एव, 'नित्यवीप्सयो 'रिति पौनःपुन्यप्रहात् इतीत्यादिकमनपेक्षितम्। न चैवं समुच्चयस्थलेऽपि क्रिया-समभिहारस्वीकारे वार्तिकबलात् द्विर्वचनापत्तिरिति वाच्यम्—तस्य वार्तिकस्य पूर्वसूत्रविहितलो-ण्मात्रविषयकतया भाष्येष्टत्वात्। युक्तश्चैतत्। पचतिपचतीत्यादाविव द्विर्वचनस्यैव क्रियासमभिहार-द्योतकत्वाभावात् प्रकारान्तरेण क्रियासमभिहारज्ञप्तेः, केवलं इतिशब्दोक्तप्रकारस्य नानापदार्थ-मुखेन ज्ञाप्यतया एकवारं पचेति प्रयोगे नानापदार्थालाभमाकलय्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनमनु-

---

1. அடி அடி யென்று அடிக்கிறான். போகிறதும் வருகிறதுமா யிருக்கிறான்.

ष्टं वार्तिककृता । समुच्चयस्थले तु पिबति खादतीति नानापदार्थलाभोऽस्त्येवेति न तदर्थं द्विरु-प्रसक्तिरिति । [भृशार्थे द्विर्वचनञ्च कैयटासंमतमिति क्रियासमभिहारोऽत्र पौनःपुन्य-त्रमित्यन्यदेतत् ।] उक्तरीत्या इतिशब्दघटितसमुच्चयोदाहरणं काशिकायां द्रष्टव्यम् । ं समुच्चयस्थले लोटं विना प्रयोगः केवलसमुच्चयेऽपि स्यात् । लोटि तु क्रियासमभिहारो ात इति । तत्रतत्र इतिशब्दार्थे किञ्चिद् वैलक्षण्यं भाव्यम् ।

यत्तु अनुप्रयोगोऽनपेक्षित इति—तन्न । 'असकृदावर्तीनि जायस्वम्रियस्वेति भवन्ती'-वाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदकल्पनायोगेन जायस्वेत्यादौ कालसंख्याद्यप्रतीत्या च स्थितस्यानुप्रयो-ोपेक्षणायोगात् । अप्पय्यदीक्षितेष्टञ्चास्यानुप्रयोगत्वम् । अत एव, 'जायस्वम्रियस्वेति रिवर्तमानम्' इति भामतीवाक्येऽपि विपरिवर्तमानपदमेव सामान्यवचनं भवितुमर्हति । न्तमेव सामान्यवाचीत्यत्र मानाभावात् । तर्हि अत्रापि आवर्तीनीतिपदं सामान्यवचनमस्तु । ु कामम् । प्रधानक्रियापदमेव तादृशमस्तीति तत् उपेक्षितम् । इदमत्र बोध्यम्—मुक्तक-गे लोडन्तमात्रसत्त्वे अनुप्रयोगाभावे संख्याकालाद्यग्रहणात् वाक्यासमाप्तिः स्पष्टा । प्रकरण-वाक्ये तु यथाकथञ्चित्तदवगमोऽस्तु । एवं लोडन्तबोध्यक्रियायाः प्रथमान्तपदार्थगतत्वे यस्याख्यातप्रधानकतया च वाक्यसमाप्त्यर्थं प्रधानतिङन्तानुप्रयोगस्यावश्यकत्वेऽपि अप्रथमा-दार्थगतत्वे अनुप्रयोग उपेक्ष्यतेऽपि । अत एव बृहदारण्यके, 'देवा यथा सोमं राजानमा-स्वापक्षीयस्वेति — भक्षयन्ति' इति वाक्ये अनुप्रयोगोपेक्षा । अत्र, 'भवन्त'मिति राजविशेषणमनुप्रयोक्तव्यम्; इतिशब्दार्थस्य साक्षाद्वा सोमराजविशेषणत्वम्; आप्यायना-प्यौस्तद्गतत्वात् । इतिशब्दस्तु नोपेक्ष्यते । तस्यैव क्रियासमभिहारज्ञापनधुरन्धरत्वात् । एवं ान्तस्थले तत्रैव इतिशब्दान्वयेऽपि वाक्यसमाप्तये क्रिया अपेक्षितैव । एवं प्रकारेणेह वैयाकरण-यानामेषामाशय उन्नेय इति सिद्धोऽत्र क्रियासमभिहारः ।

ननु महाभाष्ये क्रियासमभिहारपदस्य समुच्चयसूत्रेऽनुवृत्तिर्नोक्ता । तत् किं अन्यांशानुवृत्तिः त्रोक्ताऽस्ति । समुच्चयसूत्रस्यैवाव्याकृतत्वात् तत्र । तस्मात् अविरोध एवालम् । तदत्र दीशेखरादिगतिविरोधेऽपि न दोषः ।

भाष्येऽनुक्तं भवतु किमतः सूत्रमव्याकृतं यत्;
　　ग्राह्यं ग्राह्यैर्बहुभिरितरैरेककण्ठं यदुक्तम् ।
तस्मादेवं सरणिरुचिता चिन्तिता; शाब्दिका ये
　　स्वर्यातास्ते विहतवचसः तत्त्वमादर्तुमर्हम् ॥

किं शब्दशास्त्रसंबन्धिग्रन्थकर्तैव शाब्दिकः ।
न किं शास्त्रान्तरे शब्दसूत्रव्याख्याकृतस्तथा ॥

तस्माज्जुगुप्सेत। तदेष श्लोकः (८)—

'स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा च।
एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरँस्तैः॥' इति॥ ९॥

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद, न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते। शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति, य एवं वेद॥ १०॥

इति पञ्चमाध्याये दशमः खण्डः।

तस्माज्जुगुप्सेत। यस्मात् संसारिणां गतिरुक्तरीत्या कष्टतरा, तस्मात् संसारात् जुगुप्सेत। 'मा भून्मे एवंविधसंसारमहोदधौ घोरे पात' इति निन्देत् इत्यर्थः। मुक्तिफलकपञ्चाग्निविद्यास्वरूपज्ञानस्य [1]फलान्तरं वक्तुमाह तदेष श्लोकः। तच्छब्दः प्रसिद्ध[2]परः। एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः [3]प्रसिद्ध इत्यर्थः। [4]स्तेनो— तैरिति। तैराचरन् स्तेनादिभिः चतुर्भिर्विद्यायोनिसंबन्धमाचरन्नित्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्।

अथ—वेद। स्तेनादिरुक्तमहापातकिभिरपि सह [5]संसर्गमाचरन् पाप्मना न लिप्यते। पूर्वोत्तराघशून्यो(न्यश्च) भवतीत्यर्थः। य एवं वेद। द्विरुक्तिः [6]समस्तप्रश्नप्रतिवचनसमाप्तिद्योतिका[7]।

1. फलान्तरमप्याह क. 2. प्रसिद्धिपरः ख. 3. प्रसिद्ध इति पदं ख. कोशे 4. मन्त्रमेवाह स्तेन इति। ख. 5. संबन्धं ग. 6. समस्तेत्यधिकं क. कोशे। 7. शिष्टं स्पष्टं ख

महापातकिगणनपरस्य श्लोकस्योक्तार्थविषयकत्वाभावेन तदित्यस्य, 'तस्मिन् उक्तेऽर्थे' इत्यर्थ वर्णनायोगादन्यथा व्याख्याति तच्छब्दः प्रसिद्धपर इति। अस्तु स प्रसिद्धः। किं प्रकृते तत्राह अथ हेत्यादि। अत्र क्षुद्राणीत्यस्य बृहदारण्यकानुसारेण दंशमशकादिपरतया व्याख्याने ऽपि तत्तुल्यतया अनिष्टादिकारिणः सर्वेऽपि, 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणे'त्यादिवाक्ये विवक्षित एव स्युः; मार्गद्वयास्पर्शित्वस्य अदोलोकासंपूरकत्वस्य चोपक्रमोपसंहारोक्तयोः सर्वसाधारणत्वात् ते च अनिष्टादिकारिणः विहितत्यागिनः निषिद्धकारिणश्चेति द्विविधाः। निषिद्धकारिषु महापातकिनो मुख्यगण्याः निकृष्टतमाः। अतः तावत्पर्यन्तसर्वानिष्टादिकारि—तदनुभाव्यफल—तन्मार्गादि कमत्र भाव्यमिति ज्ञप्तये तदेष श्लोक इति वाक्यप्रवृत्तिरित्यपि सुवचम्। पतन्तीति। सत्कर्माधिकारात् च्यवन्ते, घोरे च नरके पतन्ति। तत एव ते पतिताः। तथाच नरकपर्यन्तानुभव इह श्रुत्यभिमतः। प्रकृतसंदर्भस्यार्थश्च न्यायसिद्धाञ्जने, 'अपुण्यकृता'मित्यारभ्य, 'तेषामति घोरा निरयसरणिः निरयदुःखानुभूतिश्च पुराणादिषु प्रपञ्चिता स्मर्यमाणाऽपि कलेबरं कदम्बगोळायति' इति समग्राहि॥ सह तैरप्याचरन्निति। आचरन्नपीत्यन्वयोपि स्यात्। संसर्गमात्रे न दोषः। हिरण्यस्तेयादिकं तु पञ्चाग्निविदपि न कुर्यात्। पूर्वोत्तरेति। ईदृशसंसर्गस्य विद्या

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकाणि अधिकरणानि उपन्यस्यन्ते —

(१) अर्चिरादिपादे — "कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः"। कार्यं हिरण्यगर्भमुपासीनानेव अर्चिरादिर्गणो नयतीति बादरिराचार्यो मन्यते। परिच्छिन्नप्राप्त्यर्थं हि गतिरुपपद्यते, नापरिच्छिन्नपरब्रह्मप्राप्तये। न ह्याकाशं प्रेप्सता देशविशेषो गन्तव्यो भवतीति[1]। "विशेषितत्वाच्च"। 'पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति। [2]ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' इति गन्तव्यस्य बहुवचनान्तलोकशब्देन विशेषितत्वात् परब्रह्मण एकत्वेन बहुत्वासंभवात् लोकशब्दस्य देशविशेष एव मुख्यत्वाच्च न परब्रह्मणोऽर्चिरादिप्राप्यत्वम्।

ननु, 'स एनान् ब्रह्म गमयती'ति नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्देन चतुर्मुखस्य कथं निर्देश इत्यत्राह, "सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः"। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति हिरण्यगर्भस्य प्रथमजत्वेन ब्रह्मसामीप्यात् ब्रह्मशब्देन अमुख्यया वृत्त्या चतुर्मुखस्य निर्देश उपपद्यत इति भावः।

ननु हिरण्यगर्भस्य द्विपरार्धावसाने नाशात् तं प्राप्तस्य पुनरावृत्तेरवर्जनीयत्वात्, 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इत्यनावृत्तिप्रतिपादकश्रुतिविरोधः। तत्राह, "कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्"। 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे' इत्यभिधानात् कार्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये तदध्यक्षेण ब्रह्मणा सह अतः ब्रह्मलोकात् परं ब्रह्म प्राप्नोति। अतश्चानावृत्तिश्रुतिरुपपद्यत इति भावः। [3]"स्मृतेश्च"।

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्॥'

इति स्मृतेश्चायमर्थोऽवसीयते।

1. भवति ख. 2. वाक्यमिदं न ख. कोशे। 3. एतत्सूत्रमेतद्व्याख्यानं च ग. कोशे न। भ्रष्टं स्यात्।

रोधित्वाभावात् तन्निष्पत्त्या सर्वपापहतिरिति भावः। इदं शुद्धः पूत इत्येतदर्थपरं वा। यद्वा पुण्यलोक इति, य एवं वेदेति चाधिकश्रवणात् प्रवाहणोपदेशादिकृत्स्नवृत्तज्ञानफलं पूत इत्यादि। सोऽयं प्रवाहणो जैवलिः (१-८, ९.) पूर्वमपि श्रुतः।

"परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्"। नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्दस्य परस्मिन् ब्रह्मण्येव मुख्यत्वात् परमेव ब्रह्म अर्चिरादिः प्रापयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते। तस्य परिपूर्णत्वेऽपि, 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुत्यनुसारेण निःशेषाविद्यानिवृत्तेर्देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिसापेक्षत्वात् देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तये गतिरुपपद्यते। लोक्यत इति व्युत्पत्त्या लोकशब्दोऽपि ब्रह्मण्युपपन्नः। बहुवचनमपि एकस्मिन् उपचारात् प्रयुज्यते।

"दर्शनाच्च"। दर्शयति च श्रुतिर्ब्रह्मप्राप्तेर्गतिसापेक्षत्वम्, 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति। ननु, 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इत्यर्चिरादिना गतस्य कार्यप्रजापति विषयाभिसंविद्दृश्यते। तत्राऽऽह, "न च कार्ये प्रत्यभिसंधिः"। नायं प्रत्यभिसंधिः कार्यहिरण्यगर्भविषयः, अपितु परब्रह्मविषयः। तस्यैव प्रजापतिशब्दमुख्यवाच्यत्वात्। उत्तरत्र, 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशाम्' इति सर्वाविद्याविमोकपूर्वक सर्वात्मभावाभिसंधानात्, 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य। धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवानि' इति ब्रह्मलोकस्याकृतत्वेन विशेषितत्वाच्च परमेव ब्रह्म अर्चिरादिर्नयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते।

"अप्रतीकालम्बनान् नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात् तत्क्रतुश्च" अब्रह्मभूतं नामादिकं ये ब्रह्मत्वेनोपासते, ते प्रतीकालम्बनाः। तद्भिन्नान् = प्रकृति वियुक्तं प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकत्वेन ये पञ्चाग्निविद् उपासते, ये च केवलं परं ब्रह्मो पासते, तान् उभयविधानपि नयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते। केवलं परमेवो पासीनान् नयतीति पक्षे, कार्यमुपासीनान् नयतीति पक्षे च, 'तद्य इत्थं विदुः ये चेमेऽरण्ये' इति श्रुतिविरोधप्रसङ्गात्। ननु पञ्चाग्निविद्यायाः ब्रह्मात्मकप्रत्यगात्म विद्यात्वे किं प्रमाणम्? तत्राह — तत्क्रतुश्च। पञ्चाग्निविद्यायाः ब्रह्मविद्यात्वाभा अर्चिरादिगतिर्वा तया गत्या ब्रह्मप्राप्तिर्वा न स्यात्। तत्क्रतुन्यायविरोधप्रसङ्गात् ब्रह्मविद्यात्वे तु तत्क्रतुन्यायोऽप्यनुगृहीतो भवति। इयांस्तु विशेषः—पञ्चाग्निवि ब्रह्मात्मकस्वात्मविद्या। [1]दहरविद्यादिकास्तु प्रत्यगात्मशरीरकपरमात्मविद्याः। विशे विशेषणभावे परं व्यत्यासः। अयं तु भगवतो बादरायणस्य सिद्धान्त इति स्थितम

1. दहरादिविद्याः ख. ग.

(२) तथा— लोके ग्रामादिगन्तॄणाम् इमं वृक्षं गत्वा इमां नदीं गत्वा स (अयं)
ो गन्तव्य इति तत्तद्देशिकोपदेशस[1]रूपत्वादस्यापि वाक्यस्य अर्चिरादयो मार्ग-
ह्नभूताः । अथवा, 'अग्निलोकमागच्छति स वायुलोक'मिति लोकशब्दश्रवणा-
ाराद्या भोगभूमयः इत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते—उच्यते—"आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्"।
षामतिवाहे परमपुरुषेण नियुक्ता देवताविशेषा आतिवाहिकाः । गन्तॄणां गमयि-
इति यावत् । तल्लिङ्गात् । 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'ति
पुरुषस्य गमयितृत्वसिद्धवत्कारेण ब्रह्मगमयितृत्वमात्रविशेषप्रतिपादनपरेण वाक्येन
ऽपि गमयितार इति प्रतीतेः । अर्चिरादिशब्दानाञ्च, 'अभिमानिव्यपदेशस्तु
षानुगतिभ्या'मिति सूत्रेण तदभिमानिदेवतापरत्वसंभवात् । ननु वैद्युतपुरुष-
ब्रह्मगमयितृत्वे विद्युत[2] ऊर्ध्वं कौषीतकीवाक्यानुसारेण निवेशितानां वरुणेन्द्र-
तीनां कथं संबन्धः? तत्राह, "वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः"। ततः विद्युतः
वैद्युतेनैव ब्रह्मप्राप्त्यतिवहनम्; 'स एनान् ब्रह्म गमयती'ति श्रुतेः ।
दयोऽपि तदनुग्राहका भवन्तीति द्रष्टव्यमिति स्थितम् ।

(३) तथा वैराग्यपादे – लोकान्तरं गच्छतो जीवस्य देहारम्भकभूतसूक्ष्माणां
सुलभतया न भूतसूक्ष्मपरिष्वक्ततया गमनमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते – उच्यते,
तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्"। पूर्वत्र, 'संज्ञामूर्ति-
'रिति सूत्रे मूर्तिशब्देन निर्दिष्टो देहः तच्छब्देन परामृश्यते । तदन्तर-
ौ = देहान्तरप्रतिपत्त्यर्थं जीवो भूतसूक्ष्मैः परिष्वक्त एव रंहति गच्छती-
। पञ्चाग्निविद्यायाम्, 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति
याहुतिषु अप्छब्दितानां भूतसूक्ष्माणां हूयमानतया संबन्धं सिद्धव-
अपां पञ्चम्यामाहुतौ आपः पुरुषवचसो भवन्तीति कथं वेत्थेति
द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपेषु अग्निषु आपः श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतो-
हूयमानास्सत्यः पञ्चम्यां रेतआहुतौ पुरुषाकारेण परिणमन्तीति प्रतिवचन-
। अप्छब्दितभूतसूक्ष्मपरिष्वक्त एव आरोहावरोहयोः संचरतीति भावः ।
आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति अपामेव पुरुषवचस्त्वं प्रतिपाद्यते । न

.स्वरूप ख. 2, विद्युत इति पदं ग. कोशे । 3, रहि गताविति धातुरित्यधिकं
।

भूतान्तराणामिति। तत्राऽऽह, "त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्"। तुशब्दः व्यावृत्त्यर्थः। केवलानामपां देहारम्भकत्वासंभवेन त्र्यात्मकत्वात् अप्छब्दो न्तरस्याप्युपलक्षकः। तर्हि कुतोऽप्छब्देन निर्देश इत्यत्राह भूयस्त्वात्। बन्नलक्षणभूतत्रयमध्ये देहस्य लोहितप्रचुरतया अपां भूयस्त्वादप्छब्देन इति भावः।

"प्राणगतेश्च"। 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति। प्राणमनू सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती'ति इन्द्रियाणामपि सहगतिश्रवणात् भूतसूक्ष्मपरिष्व जीवगमनाभावे निराश्रयाणामिन्द्रियाणां गमनासंभवात् भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तस्यैव मभ्युपगन्तव्यम्।

"स्मर्यते च"। 'गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्' इन्द्रियाणाञ्च नयनस्य स्मरणात् तेषाञ्चाश्रयतया भूतसूक्ष्माणां गतिरभ्युपगन्त "अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्"। 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वा वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्' इत्यादिना प्राणानाम्, मरणकाले अग्न्यादिष्वप्यय न प्राणानां जीवेन सह गतिः संभवतीति चेन्न — अग्न्यादिष्वप्ययः भाक्तत्वात्। 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशाः' इति लोमकेशानाम वनस्पतिष्वप्ययश्रवणात् तस्य च प्रत्यक्षबाधितत्वेन ओषधिवनस्पतिषु लोमके यस्य भाक्तत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् तत्सहपठितानामग्न्यादिषु वागाद्यप्ययानामपि त्वमेव। ततश्च, 'अग्निं वागेप्येती'त्यस्यायमर्थः — 'अग्निर्वाग् भू प्रविशत्' इत्यग्नेर्वागधिष्ठातृतया मुखप्रवेशप्रतिपादनात् मरणकालेऽग्निर्म्रियम वागधिष्ठातृतां परित्यज्य अनधिष्ठातृरूपेण वर्तत इति।

"प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः"। यदुक्तम् — प्रश्न नाभ्यां द्युपर्जन्यादिषु भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तस्यैव जीवस्य गमनमिति, तन्नो प्रणव एव विस्वर इति न्यायेन प्रथमाहुतावेव, 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा जुह्वती'ति प्रथमपर्याये श्रद्धाया एव होम्यत्वश्रवणेन अप्छब्दितभू होम्यत्वाश्रवणादिति चेन्न — यदि प्रथमे पर्याये अप्छब्दितव्यतिरिक्तायाः होम्यत्वम्, तर्हि प्रश्नप्रतिवचनयोः अपां पञ्चम्यामाहुताविति निर्देशो नो

ां पञ्चमाहुतिसंबन्धो हि तदितराहुतिचतुष्टयसंबन्ध एवोपपद्यते[1] । बुद्धिविशेष-
णश्रद्धाया आत्मतो निष्कृष्य होम्यत्वा[2]नुपपत्तेश्च श्रद्धाशब्देन आप एवोच्यन्ते ।
द्धा वा आप ' इति श्रुतेः ।

" अश्रुतत्वादिति चेत्—न, इष्टादिकारिणां प्रतीतेः " । द्युपर्जन्यादिषु
प्रतिवचनवशात् भूतसूक्ष्माणां गमनसंभवेऽपि न तत्परिष्वक्तस्य जीवस्य गमनम्,
श्रुतत्वात् इति चेन्न—उत्तरत्र पितृयाणवाक्ये, ' मासेभ्यः पितृलोकं पितृलो-
आकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा ' इति द्युलोकं प्राप्तस्य इष्टादिकारिणो
वस्य सोमराजभावश्रवणात्, अत्रापि ' तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवती ' ति
लोकं प्रविष्टानां भूतसूक्ष्माणां सोमराजभावश्रवणात् अत्रापि आपः पुरुषवचसो
न्तीत्यप्छब्देन न केवलभूतसूक्ष्ममात्रमुच्यते ; अपितु तत्परिष्वक्तो जीवः ।
षशब्दाभिलपनीयत्वमपि तत्परिष्वक्तजीवस्यैव । ततश्च, ' आपः पुरुषवचसो
न्ती ' त्यत्र अबादिशब्दानां तत्परिष्वक्तजीवपरत्वात् भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तस्यैव
स्य गमनं सिद्धम् ।

ननु, ' तं देवा भक्षयन्ती 'ति सोमराजभावं प्राप्तस्य भक्ष्यमाणत्वश्रवणात्,
स्यानदनीयत्वात्, पितृयाणमार्गे सोमराजशब्दनिर्दिष्टो न जीव इत्यत्राह—
भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति " । देवभक्ष्यमाणत्ववचनं भाक्तम्,
लेष्टादिकारिणामनात्मवित्त्वात् । अनात्मविदाञ्च, ' यथा पशुरेवं स देवानाम् '
श्रुतिदर्शनेन पशुवद् भोगोपकरणत्वात् ' तं देवा भक्षयन्ती 'त्युक्तिरुपपद्यते ।
ो भूतसूक्ष्मपरिष्वक्त एव जीवो गच्छतीति स्थितम् ।

(४) समनन्तराधिकरणे — ' [3]यावत्संपातमुषित्वे ' ति संपातशब्दितसर्व-
फलस्य तत्रैवोपभोक्तव्यत्वश्रवणात्, ' प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ।
ाल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ' इति बृहदारण्यके श्रवणात् सर्वं कर्मफलं
त्वा निरनुशय एवावरोहति जीवः । **अनुशयः** भुक्तशिष्टं कर्म । एवं [4]पूर्वपक्षे

1. पद्येत **ख. ग.** 2. अयं **ग.** पाठः । अन्यत्र, ' होमस्यानुपपत्तेश्च ' । 3. अयं पाठः । अन्यत्र, ' यावत्संपातमुषित्वेति वाक्यं विचारितम् । तत्र यावत्संपातम् ' इति । इदं पदं **ग.** कोशे ।

प्राप्ते उच्यते—“ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च ”। **कृतस्य** कर्मणः **अत्यये** अवसाने अनुशयवानेव प्रत्यवरोहति जीवः, **दृष्टस्मृतिभ्यां** श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। ‘तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्’ इति श्रुतेः ‘वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुश्श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते। विष्वञ्चो विपरीता विनश्यन्ति’ इति स्मरणञ्च। अतः सानुशय एवावरोहति[1]। ‘यावत्संपातमुषित्वे’त्यादिकं तु फलदानप्रवृत्तकर्मविशेषविषयम्। तत्र च, ‘अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशम्’ इति श्रवणात् यथागमनं प्रत्यागमनम्। ‘आकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवती’ति श्रवणात् **अनेवञ्च**। येन प्रकारेण गतम्, तदन्येन प्रकारेणावरोहती[2]त्यर्थः। “ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः”। ननु, ‘रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन्’ इत्यादिना सदसच्चरणयोरेव सदसद्योनि[3]प्राप्तिहेतुत्वं श्रूयते। **चरणञ्च** आचारः शीलं वृत्तमिति पर्यायाः। ततश्च, ‘रमणीयचरणाः’ इति श्रुतिवशादवरोहतां सदसद्योनिजन्महेतुभूतचरणशब्दिताचारानुवृत्तावपि न कर्मशेषानुवृत्तौ प्रमाणमस्तीति चेन्न—चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते। केवलात् चरणशब्दितादाचारात् सुखदुःखहेतुभूतयोनिप्राप्त्यसंभवात्। “ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ”। ननु सन्ध्यावन्दनाद्याचारस्य सुखदुःखहेतुत्वाभावे आनर्थक्यं स्यादिति चेन्न — तदपेक्षत्वादग्निहोत्रादिपुण्यकर्मणः। ‘सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु’ इति श्रवणत् सन्ध्यावन्दनाद्याचारवत एव वैदिककर्मणि अधिकारात्। “ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः। ‘पुण्यं कर्माचरति, पापं कर्माचरति’ इति सुकृतदुष्कृतकर्मसु चरतिशब्दप्रयोगात् चर्यत इति चरणमिति व्युत्पत्त्या सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दाभिधेये। ‘यान्यनवद्यानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि। यान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि’ इति कर्माचारयोः पृथङ्निर्देशस्तु गोबलीवर्दन्यायादुपपद्यते। वैतानिकानि तु कर्माणि कर्माणीत्युच्यन्ते। इतराणि तु आचारशब्देनाभिलप्यन्ते। अतः[4] चरणशब्देन सुकृतदुष्कृतयोरेवाभिलाप इति बादरिराचार्यो मन्यत इति स्थितम्।

1. अयं क. पाठः। अन्यत्र ‘सानुशया एवारोहन्ति’। 2. रोहन्तीत्यर्थः **ख. ग.** 3. सदसत्प्राप्ति **ख.** 4. ततश्च **क.**

(५) तथा, 'अथैतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवती' त्यादौ आकाशादिभावोऽपि देवमनुष्यादिभाववत् [1]तत्तच्छरीरकत्वलक्षण एवास्त्विति पूर्वपक्षे प्राप्ते— उच्यते— "तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः"। तत्स्वाभाव्यापत्तिः = आकाशादिसादृश्यापत्तिरित्यर्थः। स्वाभाव एव स्वाभाव्यम्। 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यादिवत् स्वार्थिकः ष्यञ्। अतः तत्स्वाभाव्यापत्तिः तत्सादृश्यापत्तिरित्यर्थः। चन्द्रमण्डले शरीरारम्भकाणां भूतसूक्ष्माणां कर्मक्षये द्रवीभूतानां आकाशादि(आकाश)गतानां भेदकाकारप्रहाणेन आकाशादिसादृश्ये तदुपश्लिष्टानुशयिनोऽप्याकाशसमा भवन्तीत्यर्थः। कुतः? उपपत्तेः। सुखदुःखोपभोगाय हि तच्छरीरसंसर्गः। न हि अनुशयिनं प्रति आकाशादेर्जीवान्तरशरीरभूतस्य [2]तद्भोगाश्रयत्वमस्ति। युगपद् भोक्तृद्वयसमावेशो तयोः परस्परविरुद्धभोगार्थतया शरीरोन्मथनप्रसङ्गात्। [3]ननु अवरोहन्तो जीवा एव तत्तदभिमानिदेवता भवन्त्विति चेन्न— सर्गाद्यकालमारभ्य आप्रलयमाकाशाद्यभिमानिदेवतानां अनुशयिभ्योऽन्यासां क्लृप्तानां सत्त्वेन अनुक्षणमवरोहतामनुशयिनामाकाशाद्यभिमानिदेवतात्वानुपपत्तेरिति स्थितम्।

(६) तदुत्तराधिकरणे — आकाशप्राप्तिप्रभृति यावद्व्रीह्यादिप्राप्ति किं तत्रतत्र नातिचिरं तिष्ठति, उत अनियम इति विशये, नियमहेत्वभावादनियम इति प्राप्ते—उच्यते, "नातिचिरेण विशेषात्"। आकाशादितो नातिचिरेण निष्क्रमणम्। कुतः? विशेषात्। उत्तरत्र व्रीह्यादिप्राप्तौ, 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मिति विशिष्य कृच्छ्रनिष्क्रमणाभिधानादिति स्थितम्।

(७) तदुत्तराधिकरणे, 'व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते' इत्यनेन अनुशयिनां व्रीह्यादिभाव उच्यते। तत्र, 'देवो जायते, मनुष्यो जायते' इतिवत् इह, 'तिलमाषा इति जायन्त' इति श्रवणात् व्रीह्यादिशरीरका एवानुशयिनो भवन्तीति प्राप्ते उच्यते, "अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्"। अवरोहतां जीवान्तराधिष्ठिते व्रीह्यादौ संश्लेषमात्रम्। कुतः? पूर्ववदभिलापात्। 'आकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवती' त्यादौ आकाशादिभावे हेतुभूतकर्मकीर्तनाभावात् यथा आकाशादिषु संश्लेषमात्रम्, एवं व्रीह्यादिस्थावरभावहेतुभूतकर्मकीर्तनाभावात्, उत्त-

1. अयं क. पाठः। अन्यत्र तच्छरीरकः। 2. एतद् क. 3. न च ख. ननु ग.

रत्वैव, ‘रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्’ इति ब्राह्मणादिभाव एव हेतुभूतस्य कर्म कीर्तनात् ब्रीह्यादौ जीवान्तराधिष्ठिते संश्लेषमात्रमेव। “अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्” इष्टादिकर्मणां पशुहिंसामिश्रत्वात् हिंसायाश्च, ‘न हिंस्यात्’ इति निषिद्धत्वेनानि साधनत्वेन पापतया तन्मिश्रतया सुकृतकर्मणामशुद्धत्वात् सुकृतांशस्य फलं स्वर्गेऽ भूय हिंसांशस्य स्थावरादिभावलक्षणं फलं अवरोहन् अनुभवतु। ननु, ‘न हिंस्या इति निषेधो विहितक्रत्वर्थहिंसाव्यतिरिक्तविषयोऽस्तु इति चेन्न—पुष्ट्यादिरूपेष्ट धनघृतपानादौ [1]मेहादिरूपानिष्टसाधनत्वस्य च दर्शनेन उत्सर्गापवादन्यायस्यात्रानव रात्। अतो यागाद्यनुप्रविष्टहिंसाफलत्वेन स्थावरभावोऽनुभोक्तव्य इति चेन्न - प्रवर्तनानिवर्तनारूपविधिनिषेधयोरविरोधस्य वक्तुमशक्यतया, सति च वि सामान्यविशेषन्यायेन निषेधस्य विहितहिंसाव्यतिरिक्तविषयत्वात्। वस्तुतस्तु या यपशुहिंसायाः[2] हिंसात्वस्यैवाभावात्। ‘न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसी’ति म वर्णात् हिंसात्वाभावस्यैव प्रतिपादनात्। न रिष्यसि = न हिंस्यसे इति हि तस्यार्थ

ननु ‘न रिष्यसी’ति मन्त्रवर्णात् हिंसात्वाभावाभ्युपगमे, ‘न म्रिय इति मन्त्रवर्णात् तन्मरणस्य मरणत्वमपि न स्यात्। ततश्च ‘न म्रियस’ इति ‘न रिष्यसी’त्युक्तिरप्यौपचारिकीत्येवाऽऽश्रयणीयम्। मरणोद्देश्यकमरणानुकू व्यापारत्वस्यैव हिंसात्वरूपत्वादिति चेत्—न मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापा हिंसात्वम्। कशाताडन—तप्तसंदंशिनीपादन—क्रकचदारणादीनां मरणोद्देश्य मरणानुकूलव्यापारत्वाभावेन हिंसात्वाभावप्रसंगात्। अतः तीव्रदुःखजननौपयि व्यापारत्वस्यैव हिंसापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे वक्तव्ये,[3] ‘व्रणादिचिकित्सके तात्कालि तीव्रवेदनोत्पादके हिंसकत्वव्यपदेशाभावेन बलवद्धिताजनकत्वे सति तद्वेदनाज व्यापारत्वं तद्धिंसात्वमित्याश्रयणीयम्। ततश्च व्रणचिकित्सया जायमानस्य आरो रूपहितस्य तादात्विकवेदनापेक्षया बलवत्त्वान्न हिंसात्वम्’ इति स्थिते पशुमरणानुकू व्यापारस्य पशुवेदनाजनकत्वेऽपि स्वर्गप्राप्त्यादिलक्षणस्य पशुहितस्य बलवत हिंसात्वम्।

1. मेह क. अन्यत्र मोह. 2. हिंसायां क. 3. अत्र संदर्भे, ‘वक्तव्ये’ सति व्यपदेशाभावेन हि — इति पाठः। उपरि, ‘ततश्च’ ‘तादात्विक’ इति पदद्वयाभा क. कोशे।

५—११.

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनश्शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विः ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः

अतो, 'न हिंस्या' दिति निषेधाविषयत्वात् क्रत्वर्थपशुहिंसाया न पापजनकत्वमिति तद्वशेनावरोहतोऽनुशयिनो न व्रीह्यादिभावापत्तिरिति ।

"रेतस्सिग्योगोऽथ"। इतश्चौपचारिकं व्रीह्यादिजन्मवचनम् । व्रीह्यादिभाववचनान्तरम्, 'यो यो ह्यन्नमत्ति, यो रेतः सिञ्चति, तद्भूय एव भवति' इति रेतस्सिग्भावोऽनुशयिनां श्रूयमाणो यथा न मुख्यः, एवं व्रीह्यादिभावोऽपीत्यर्थः । "योनेः शरीरम्"। योनिप्राप्तेः पश्चादेवानुशयिनां ब्राह्मणादिशरीरप्राप्तिश्रवणात् ततः प्राङ् न शरीरपरिग्रहः । किन्तु संश्लेषमात्रम् । यत्र पुण्यापुण्यकर्मणी तत्रैव सुखदुःखे । यत्र सुखदुःखे तत्रैव तद्धेतुभूतं शरीरम् ।

ततश्चाकाशादिषु कर्मकीर्तनाभावेन तत्फलभूतसुखाद्यनुभवाभावात् न तद्धेतुभूतं शरीरमिति न योनिप्राप्तेः प्राक् शरीरपरिग्रह इति स्थितम् ॥ प्रकृतमनुसरामः । ५—१०.

वैश्वानरविद्या प्रस्तूयते । **प्राचीन— किं ब्रह्मेति** । उपमन्युसुतः प्राचीनशालनामा, पुलुषसुतः सत्ययज्ञनामा, भाल्लविसुत इन्द्रद्युम्ननामा, [1]शर्कराक्ष्य (शर्कराक्ष?) सुतो जननामा, अश्वतराश्वसुतो बुडिलनामा, ते एते पञ्चापि **महाशालाः** महागृहस्थतया विस्तीर्णशालासंपन्नाः — प्रसिद्धा इति यावत् — **महाश्रोत्रियाः** अतीव

1. शार्कराक्ष्य क.

पञ्चाग्निविद्यानन्तरं वैश्वानरविद्या प्रस्तूयते : पुरुषाकारपरिणतभूतान्तर्वर्तिनो जीवस्य याथात्म्यविषयिणी सा; इयं पुरुषरूपेण कल्पितमहाभूततदन्यविश्वान्तरपरमात्मगोचरा । सा पञ्चभूतसूक्ष्माहुत्यनुसंधानमिश्रा; इयं पञ्चप्राणाहुत्यात्मिका । तत्र राज्ञः सकाशात् सर्वथैव विप्राज्ञातविद्याग्रहणम्; अत्र राज्ञ एव अयथावद्ज्ञातविद्याग्रहणम् । तत्र पुत्रप्रेरितेन गौतमेन राज्ञो विद्याग्रहणम्; अत्र बहुविप्रपुरस्कृतेन तेनैव गौतमेन राजान्तरात् विद्यान्तरग्रहणमिति रीत्या आनन्तर्यनियामकं विभाव्यम् । **प्राचीनशाल** इति । अयमौपमन्यवोऽग्निरहस्ये महाशालो जाबालो महाकाश्यो निर्दिष्टः । इमे औपवेशिमरुणमहर्षिं समेत्य अश्वपतिमुपसन्नास्तत्रोक्ताः । इह तु आल-

समेत्य मीमांसाञ्चक्रुः—को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥

श्रुताध्ययनसंपन्नाश्चैकत्र संभूय, 'अस्माकमन्तर्यामितयाऽऽत्मभूतं ब्रह्म किमि **मीमांसाञ्चक्रुः** विचारं कृतवन्त इत्यर्थः ।

णिमुद्दालकं समेत्य । अत्र येन विप्रेण यदंशोपासनं क्रियमाणमिहोपवर्णितम्, न तत् तथैव त अत्र आदित्योपासकः तत्र अबुपासक इतिरीत्या भेददर्शनात् । एवमुपपादनवैषम्येऽपि तत्तदु स्याकाराणां सर्वेषां मेलनं वैश्वानरविद्यायामित्येतदुभयत्राविशिष्टम् । यत्तु किञ्चित् उपास्यांशेः वैलक्षण्यं प्रतीयमानम्, यथा—अत्र दिव उक्तं सुतेजस्त्वमग्निरहस्ये आदित्यस्योक्तं विश्वरूप स्थाने; दिवस्तु अतिष्ठात्वमिति किञ्चिदिति —, तत्र शब्दभेदेऽपि अनुसंधेयार्थ एक एव—सुतेजस्त्वं हि विश्वप्रकाशकतेजस्संपन्नत्वमेव; अतिष्ठात्वञ्च सूर्यचन्द्रादितेजश्शालि रूपातिशयवत्तया स्थितत्वमेव—इति श्रुतप्रकाशिकायां समाहितम् । प्रादेशमात्रत्वं परं उ तत्र चोक्तं विभिन्नरूपमेवेति वैकल्पिकमिति वक्ष्यते । मूर्धादिपादान्तक्रमानुसारिणी निरूपणस णिरिह । अग्निरहस्ये पादादिमूर्धान्तक्रमादरणम् ।

मीमांसाञ्चक्रुरिति । विवादेन प्रवृत्तानामेषां मीमांसानन्तरमप्यैकमत्यं न संपन्नमि व्यक्तमग्निरहस्ये । अत एव स्वस्वपक्षे आग्रहेण अश्वपतिपृष्टैनैकैकेनापि, 'दिवमेव भगवो राजन् इति रीत्या **एव**कारो निर्देक्ष्यते । **को न आत्मा किं ब्रह्मे**त्यस्य पर्यवसितार्थमाह **अस्मा** मित्यादिना । किमित्यस्य किमाकारमित्यर्थः । प्रश्नद्वयं वा । ननु आत्मब्रह्मणोरेकत्वात् कथमे प्रश्नद्वयम् । न च जीवात्मपरमात्मानौ क्रमेणेह जिज्ञासितौ; **नः आत्मे**ति व्यधिकरणविभक्त जीवातिरेकावगमात्; उपरि जीवात्मानिरूपणाच्चेति चेत्—अत्र **श्रुतप्रकाशिका**, 'आत्मब्रह शब्दवाच्यधर्म्यैकत्वानेकत्वजिज्ञासया वा किंशब्दद्वयप्रयोगः' इति । अयं भावः—किं ब्रह्मे प्रश्ने, इदं ब्रह्म, एवंलक्षणं ब्रह्मेति उपरि वक्तव्यम् । तत्तु न । उपरि ब्रह्मपदप्रयोग एव लक्ष्यते । एते च विशिष्य वैश्वानरात्मविषयविवादेन प्रस्थिता इत्यस्य अत्र संदर्भे सुस्पष्टत्वात् व **न आत्मे**त्यस्य (**नः** इति विशेषनिर्देशात्) अस्माभिरुपास्यवैश्वानरात्मा किम्भूत इत्यर्थः । त द्युलोकादित्याद्येकैकांशमात्रमितता तत्तदभिमता वैश्वानरस्य दर्शयिष्यते । **किं ब्रह्मे**त्यस्य तु कस्मात् अयं ब्रह्म; यद्वा सोऽयमात्मा किं ब्रह्मैव उतान्य इत्यर्थः । अश्वपत्युत्तरश्रवणानन्तरमे द्युलोकादित्यादिविश्वरूपत्वस्य वैश्वानरेऽवगमात् तादृशविश्वरूपतया प्रसिद्धं परं ब्रह्मैव वैश्वान इत्यर्थादवसितं भविष्यति । ततः प्राक् तु द्युलोकादित्यादिमात्रत्ववित्तौ ब्रह्मत्वे संशय एव तथाच द्यौर्वाऽऽदित्यो वा अन्यो वा कोऽसौ वैश्वानरात्मा । तावन्मात्रत्वे ब्रह्मत्वञ्च कथम् देवतान्तरत्वस्यापि संभवादिति अस्यात्मनो ब्रह्मणश्चैकत्वमनेकत्वं वेति जिज्ञासया किंशब्दद्वयमिति अत एव किमयं ब्रह्म अन्यद्वेति मीमांसितवतां वृत्तं वर्णयन् वैश्वानरविद्यासंदर्भः अग्निसाधारणतः प्रतीयमानः पुनरशक्यनिर्णयत्व एवात्मानं स्थापयतीति वैश्वानराधिकरणे पूर्वपक्षे प्राहे तन्निरासाय, 'असंभवात्' इति सौत्रखण्डेन त्रैलोक्यशरीरकत्वं हेतुमश्वपतिवाक्याधिगत मुपन्यस्य ब्रह्मत्वसाधनमिति ।

ते ह संपादयाञ्चक्रुः, 'उद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति, तँ हन्ताभ्यागच्छामे' ति । तँ हाभ्याजग्मुः ।

स ह संपादयाञ्चकार, 'प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियाः । तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये । हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानी' ति ॥ ३ ॥

ते ह संपादयाञ्चक्रुः । ते एवं मीमांसित्वा निश्चयमलभमानाः आत्मभूतब्रह्मोपदेष्टारं कञ्चित् संपादितवन्तः । निश्चितवन्त इत्यर्थः । किमिति । तत्राह **उद्दालको — अभ्यागच्छामेति** । हे भगवन्तः ! अरुणसुत उद्दालकनामा इदानीं वैश्वानरमात्मानं अध्येति – इक् स्मरणे । उपास्त इत्यर्थः । यद्वा इण् गताविति गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् 'अवगच्छती' त्यर्थः — **तमुद्दालकमभ्यागच्छामेति**[1] ।

तं हाभ्याजग्मुः तमभ्यागतवन्त इत्यर्थः । **स ह — अभ्यनुशासानीति** । स ह उद्दालकः तान् आगतान् दृष्ट्वा, 'एते महाशाला महाश्रोत्रिया मां वैश्वानरमात्मानं प्रक्ष्यन्ति । नाहं तत् सर्वं प्रतिपद्य[2] तेभ्यो वक्तुं शक्नोमि । अतोऽन्यं तदभिज्ञं कञ्चित् **अनुशासानि** उपदिशानी' त्येवं संपादितवान् = निश्चितवानित्यर्थः ।

1. गच्छामेति निश्चित्य ख. 2. तत् सर्वं प्रतिपत्तुं शक्नोमि क.

संपादयाञ्चक्रुः । न वैश्वानरात्मनिर्णयम्, किंतु तदर्थमभिगन्तव्यव्यक्तिनिर्णयम् । **संप्रती**तिशब्दः सम्यगित्यर्थे श्रुतिप्रसिद्धः । **प्रति**शब्दोऽभिमुखार्थः प्रतिवेश्मादिपदे प्रसिद्धः । संप्रति = सम्यगभिमुखम् ऋजु इति यावत् । तदेव सम्यगिति । पूर्वमपि (२ – ९.) संप्रतिमध्यन्दिन इति ऋजुमध्यन्दिन इत्यर्थे प्रयुक्तमस्ति । नन्वेवं संप्रतिशब्दावयवार्थपर्यालोचने संप्रतिमध्यन्दिनेत्यत्र संप्रतिपदं साक्षादुच्चकालमात्रग्रहणाय प्रयुक्तं स्यादित्यालोच्यत इति तत्र षण्णाडिकात्मकमध्यन्दिनरूपार्थवर्णनं कृतमयुक्तमिति चेत् – अस्तु सोऽर्थो यथाकथञ्चित् । एवं व्युत्पत्तेरपि संभवात् श्रुतिप्रयोगस्वरसाच्च सम्यगित्यर्थो ग्राह्यः । अत एव शाङ्करे सम्यगिति व्याख्यातम् । इदानीमित्यर्थश्च तत्काले वैश्वानरवेदनवत्त्वस्य तेषु सर्वेष्वविशिष्टतया अव्यावर्तकः । अभिगमनहेतुश्च सम्यक् तद्वेदनमेव । अत इह भाष्ये **इदानी**मिति अध्येतीति लडुक्तवर्तमानकालविवरणरूपं भाष्यम् । **संप्रति**शब्दार्थं तु, 'न च ते तद्ज्ञानमपलापार्हम्' इति अश्वपतौ दर्शयिष्यति ।

तान् होवाच, 'अश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः[1] संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति; तँ हन्ताभ्यागच्छेमे' ति । तँ हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार । स ह प्रातः संजिहान उवाच, 'न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी, स्वैरिणी कुतः । यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि । यावदेकैकस्

1. कैकेयः शां. भा.

तान् होवाच । स उद्दालक औपमन्यवादीन् प्रति आह । किमिति **अश्व—गच्छामेति** । केकयस्यापत्यं **कैकयः**[1] । शिष्टं स्पष्टम् ।

तं हाभ्याजग्मुः । **तं** अश्वपतिमुद्दालकषष्ठाः ते अभ्यागतवन्त इत्यर्थः ।

तेभ्यो ह—चकार । प्राप्तेभ्यः तेभ्यो महर्षिभ्यः कैकयः पृथक्पृथक् **अर्हाणि** अर्हणानि पूजाः[2] भृत्यैः पुरोहितादिभिश्च कारितवानित्यर्थः ।

स ह—उवाच । स ह राजा अन्येद्युः प्रातःकाले स्वभवनं संजिहानः त्यजन्—स्वभवनात् निर्गत्य; तत्समीपमेत्येति यावत्—तान् महर्षीनुवाचेत्यर्थः । किमिति । तत्राह—

न मे—भगवन्त इति । 'हे **भगवन्तः** पूजार्हाः ! मदधिष्ठिते जनपदे **स्तेनः** चोरो वा, **कदर्यः** दानशून्यो वा, मद्यपायी वा, सत्यां योग्यतायामनाहिताग्निर्वा, **अविद्वान्** वेदाध्ययनादिशून्यस्त्रैवर्णिको वा, **स्वैरी** परदारगन्ता [3]पुंश्चली वा एवमाद्याः दुष्टाः न सन्ति — न हि तैर्दत्तं धनमुपजीवामि ।

1. कैकेय इतिसर्वत्र भाष्येऽपि पाठः ग. 2. पृथक् पृथक् पूजां क. ग. 3. परदारगन्ता वा न सन्ति । स्वैरिणी पुंश्चली तु कुतः स्यादित्यर्थः । एवमाद्याः दुष्टाः मज्जनपदे न सन्ति

जानश्रुतिविषये **संजिहान** इति पदं 'तल्पं त्यजन्' इति व्याख्यातम् ; अत एव क्षत्त्रा व्याहारसंभवात् । इह तु न तथेति । **स्वैरिणी कुत** इति । स्वैरित्वस्य मिथुनायत्तत्वात् पुंसि स्वैरित्वनिषेधे स्त्रियः स न पृथक् कर्तव्य इति भावः । यद्वा इतस्ततो जनपदाद् बहिर्गच्छतां पुंसामेवास्वैरित्वे प्रायोऽन्तः स्थितानां स्त्रीणां स्वैरित्वमसंभावितमिति ।

नन्विदं **न मे स्तेन** इत्यादिकं स्वात्मप्रशंसापर्यवसायि किमित्युक्तं राज्ञेत्यत्र तांस्तत्राव्यग्रान् महात्मनः प्रतिग्राहयितुमिति भावमाह **न हि तै**रित्यादिना ।

ऋत्विजे धनं दास्यामि, तावद् भगवद्भ्यो दास्यामि । वसन्तु भगवन्त' इति ॥ ५ ॥

ते होचुः, 'येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्, तँ हैव वदेत् । आत्मानमेवेमं वैश्वानरँ संप्रत्यध्येषि, तमेव नो ब्रूही' ति ॥ ६ ॥

तान् होवाच, 'प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मी' ति ।

मम प्रतिग्रहयोग्यताऽस्तीति [1]भावः ।—अहमचिरेणैव कालेन यागं करिष्यामि । तत्र यागे एकैकस्मै ऋत्विजे यावत् धनं दास्यामि, तावत् भगवद्भ्यः प्रत्येकं दास्यामि । तावत्कालमत्रैव वसन्तु; यागञ्च पश्यन्तु' इति प्रार्थितवानित्यर्थः । भगवता च **भाष्यकृता,** "न मे स्तेन इत्यादिना, 'यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मी' त्यन्तेन आत्मनो ब्रह्मस्थतया प्रतिग्रहयोग्यतां ज्ञापयन्नेव ब्रह्मविद्भिरपि प्रतिषिद्धस्य परिहरणीयतां विहितस्य कर्तव्यतां च प्रज्ञाप्य,[2] 'यावदेकैकस्मै ऋत्विजे धनं दास्यामि, तावद् भगवद्भ्यो दास्यामि । वसन्तु भगवन्त' इत्यवोचत्" इति भाषितम् ।

ते होचुः । ते ऋषयो राजनं प्रति ऊचुः । किमिति । तदाह **येन — ब्रूहीति ।** येन **अर्थेन** प्रयोजनेन, यत् प्रयोजनमुद्दिश्य पुरुषः **चरेत्** आगच्छति, तमेव पुरुषार्थं तस्य [वदेत् कुर्यामिति वदेत् ।] कुर्यात् [इति यावत्] । समीहितं हि कर्तव्यं भवति । अस्माकञ्च वैश्वानर आत्मा जिज्ञासितः । त्वञ्च तमात्मानमधुनाऽ**ध्येषि** उपास्से । न च ते तज्ज्ञानमपलापार्हम् । अतः तमेव न उपदिश; न प्रयोजनान्तरमित्यर्थः । विश्वान् नरान् नयतीति, विश्व एनं नरा नयन्तीति वा विश्वानरः । विश्वानर एव वैश्वानरः; वय एव वायस इतिवत् ।

तान् — प्रतिवक्तास्मीति । तेषामभिमानं परिशोध्य, श्वः प्रतिवचनं

1. 'इति भावः' इति ग. कोशे न. 2. प्रतिज्ञाप्य ख. ग.

श्वः इति । ननु पूर्वं प्रातः संजिहान इत्यत्र **प्रातः**पदमुदयप्राक्कालपरमस्तु । इह च तत् स्नानाद्यनुष्ठानानन्तरकालपरम् । उच्यते हि, 'पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे' इति समनन्तरम् । ब्रह्मविद्याग्रहणकालश्च स इति, 'पराशरं मुनिवरं कृतपौर्वाह्णिकक्रियम्' इत्यादौ प्रसिद्धम् । अतः किमति दिनभेदकल्पनमिति चेत् — उच्यते । राज्ञः तस्मिन् दिने यज्ञव्यापृतत्वात् **प्रतिवक्तास्मीति** अनद्यतनार्थकलुट्प्रयोगाच्च श्व इति सिद्धमिति ।

ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे। तान् हानुपनीयैवैत दुवाच --॥ ७ ॥

इति पञ्चमाध्याये एकादशः खण्डः

५—१२.

औपमन्यव! कं त्वमात्मानमुपास्से' इति। 'दिवमेव भग राजन्' इति होवाच। 'एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरः, यं त्वमात्मा

दास्यामीति मत्वा, 'प्रातः प्रश्नस्य प्रतिवचनकर्तास्मी'त्युवाचेत्यर्थः। ते--प्रतिचक्र मिरे। ते च राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समिद्भारहस्ता अपरेद्युः पूर्वाह्णे राजानम्, 'शिष्‍ भवेमे' त्युपगतवन्तः। तान् — उवाच। राजा तु तान् समित्पाणीन्, उपयामे वदतः त्यक्तस्वजात्यभिमानान् उद्वीक्ष्य तेषामुपदेशयोग्यतां ज्ञात्वा, 'अब्राह्मणेन ब्राह्मण उपनेतव्यः' इति शास्त्रार्थं ज्ञात्वा तैः समर्पितं समिदाद्युपायनमस्वीकृत मैत्र्यैव एतत् वक्ष्यमाणमुवाचेत्यर्थः।

यत एवं महाशालाः महाश्रोत्रिया ब्राह्मणास्सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं हि समिद्भारहस्ताः जातितो हीनं राजानं विद्यार्थितयोपजग्मुः, तस्मात् तथाऽन्यैर्वि पादित्सुभिर्भवितव्यमित्याख्यायिकया सूच्यते। ५--१

अथ कैकयस्तेभ्यो वैश्वानरात्मानमुपदिदिक्षुः विशेषप्रश्नान्यथानुपपत्त्या वैश्‍ नरात्मन्येतैः किञ्चिद् ज्ञातम्, किञ्चिदज्ञातमिति विज्ञाय ज्ञातांशबुभुत्सया तान् ए कशः प्रष्टुमुपक्रमते; तत्रौपमन्यवं पृच्छति — औपमन्यव—उपास्स इति दिव — होवाच। हे भगवः! द्युलोकशरीरकं वैश्वानरमहमुपास्स इति औ मन्यवः प्रत्युवाचेत्यर्थः। कैकय आह, एष — नागमिष्य इति। यं द्युलो वच्छिन्नं वैश्वानरमात्मानं त्वमुपास्से, एष वैश्वानर आत्मा सुतेजाः। द्युलोको सूर्यचन्द्रादि[1]तेजोयुक्ततया सुतेजा भवति। [2]यतश्च द्युलोकावच्छिन्नो वैश्व आत्मा त्वयोपास्यमानः सुतेजस्त्वगुणयोगेन सुतेजोनामा वैश्वानरः, तस्मात तव

1. चन्द्रतेजो. ख. 2. अतश्च क.

मुपास्से । तस्मात् तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते (१); अत्स्यन्नम्; पश्यसि प्रियम् ॥ अत्त्यन्नम्, पश्यति प्रियम्, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । मूर्धा त्वेष आत्मन' इति

प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते । अत्र सुत-प्रसुत -- आसुतशब्दाः एकाहाहीनसत्रकर्मगताभिषवणपराः । सुतशब्दवत्त्वसाम्यात् सुतेजस्त्वोपासनायाः सुतादिफलकत्वोपपत्तिरिति भावः । **अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियम्** । तदुपासनावैभवेन **अन्नं** लौकिकं भोग्यमनुभवसि, प्रियं पुत्रादिकञ्च पश्यसीत्यर्थः । एवमन्योऽपि यः, त्वमिव, त्वदुपास्यं वैश्वानरमुपास्ते, सोऽपि त्वमिवान्नादनप्रियदर्शनब्रह्मवर्चसशाली सन्तानवांश्च भवतीत्याह — **अत्त्यन्नं — उपास्ते** । उक्तोऽर्थः । एवं तदुक्तमर्थमङ्गीकुर्वन्निव फलप्रदर्शनेन तमभिमुखीकृत्य तत्र वक्तव्यमंशमुपदिशति **मूर्धा तु**— । त्वया वैश्वानरबुद्ध्या उपास्यमान एष द्युलोकः परिच्छिन्नः **आत्मनो** वैश्वानरस्यात्मनो मूर्धावयवभूतः; न तु स एव वैश्वानरात्मा । एतदर्थनिर्णयार्थं तत्र मत्समीपानागमने

एकाहाहीनसत्रेति । सोमयागेषु ज्योतिष्टोम एकाहः; पञ्चदिनसाध्यस्य तस्य पञ्चममहरेकमेव सुत्याहः । द्विरात्रप्रभृतिरहीनो द्वादशाहं यावत् । द्वादशाहादूर्ध्वं सर्वं सत्रम् । द्वादशाह उभयविधः । **सुत**मिति भावे क्तः । षुञ् अभिषवे । **सुतशब्दवत्त्वसाम्या**दिति । उपरि तत्तन्नामानुगुणमेव फलप्रदर्शनादिहापि तथैव वर्णने औचित्यादिति भावः । अत्र **तस्मा**दित्यादिना मूले उपासनकालिकफलस्यैव कथनात् सर्वमिदमानुषङ्गिकफलमेव अयथोपासकेऽपि क्रमेण यथावत् समग्रोपासनसंभावनया भगवता कृपया तात्कालिकं संकल्प्यमानम् । अतः तन्मध्यनिविष्टम् अत्स्यन्नमित्यपि लौकिकफलपरमेवेति **लौकिकं भोग्यमनुभवसी**त्युक्तम् । न तु विद्याफलभूतं, 'सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती' त्यन्नादनमिह संबध्यते । **अत्त्यन्न**मित्युपरितनवाक्यं तु वक्ष्यमाणपरमात्मरूपान्नादनपरं भवितुमर्हति । **एव**मिति द्युलोकप्रकारकमित्यर्थः । **भवत्यस्य प्रियमि**त्यादि च प्राणाग्निहोत्रे वक्ष्यमाणफलैकदेशः । अत्र कैकयस्यान्तराशयस्तावत् — यो यथावस्थितवैश्वानरात्मोपासनैकदेशरूपद्युलोकप्रकारकतदुपासनवान्, स तत्फलैकदेशवानिति । अज्ञाताशयस्तु श्रोता यथावस्थितज्ञानरहितः स्वोपासनस्यापि तत् फलं मेने । तन्मतिनिरासाय चोपरि अनर्थप्रदर्शनमिति । तदिदं सूचयितुं **अङ्गीकुर्वन्निवे**ति **इव**कारः । नेदमनुपास्योपासनं त्वया क्रियमाणम्, किंतु उपास्योपासनमेवेति दर्शयितुमेव **एष वै सुतेजा** इत्यादि प्रागुक्तम् । न तु तावदेव पर्याप्तमिति ।

होवाच, 'मूर्धा ते व्यपतिष्यत्, यन्मां नागमिष्यः' इति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये द्वादशः खण्डः ।

५—१३.

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिम्, 'प्राचीनयोग्य! कं त्वमात्मानमुपास्से' इति । 'आदित्यमेव भगवो राजन्' इति होवाच, 'एष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरः, यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात् तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते (१); प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कः; अत्स्यन्नम्; पश्यसि प्रियम् ॥ अत्त्यन्नम्, पश्यति प्रियम्, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । चक्षुष्ट्वेतदात्मनः' इति होवाच — 'अन्धोऽभविष्यत्, यन्मां नागमिष्यः' इति ।

इति पञ्चमाध्याये त्रयोदशः खण्डः ।

५—१४.

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयम्, 'वैयाघ्रपद्य! कं त्वमात्मा

तत्र[1] वैश्वानरात्मनो मूर्धरूपावयवभूते द्युलोके कृत्स्नवैश्वानरबुद्धिं कुर्वतस्तव मूर्धा व्यपतिष्यत् विपरीतविद्यावशादनर्थः स्यात् । अतः साध्वकार्षीः, यत् त्वं मामागतोऽसीत्यभिप्रायः । ५—१

अथ — उपास्स इति । प्राचीनयोग्य इति सत्ययज्ञस्य नामान्तरम् । आदित्य — विश्वरूप आत्मा वैश्वानरः — । रूप्यत इति रूपम् । विश्वं रूपं प्रकाश्यं यस्य, स विश्वरूपः । आदित्यस्य विश्वप्रकाशकत्वात् विश्वरूपत्वम् । तस्मात् — दृश्यते । एतदुपासनात् तव कुले बहु विश्वरूपं विश्वप्रकाशं पुत्ररत्नादिकं दृश्यत इत्यर्थः । प्रवृत्तो—नागमिष्य इति । अश्वतरीभिर्युक्तो रथः अश्वतरीरथः त्वामनु[2] प्रवृत्तः दासीभिर्युक्तो निष्कः हारः दासीनिष्कः त्वामनु प्रवृत्तइत्यर्थः । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् । ५—१

1. तत्रेत्यनन्तरं कृत्स्नेत्यन्तं न ख. कोशे । 2. त्वामनुवृत्तः.ख.

चक्षुष्ट्वेतदिति । चक्षुः, तु, एतदिति पदच्छेदः । दासीनिष्क इति । अत्र दासी जात्येकवचनान्तं पृथक्पदमपि सुवचम् । तथापि दासीभ्योपि निष्कदानानुरूपविशेषैश्वर्यलाभः समास आदृतः । वैयाघ्रपद्येति । अयमिन्द्रद्युम्नो बुडिलश्च द्वावपि वैयाघ्रपद्यौ ।

' इति । 'वायुमेव भगवो राजन्' इति होवाच । 'एष वै पृथ-
वैश्वानरः, यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात् त्वां पृथग् बलय [1]आय-
पृथग् रथश्रेणयोऽनुयन्ति (१); अत्स्यन्नम्; पश्यसि प्रियम् ॥
म्, पश्यति प्रियम्, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं
मुपास्ते । प्राणस्त्वेष आत्मन' इति होवाच –, 'प्राणस्त उदक्र-
, यन्मां नागमिष्यः' इति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये चतुर्दशः खण्डः ।

५—१५.

अथ होवाच जनं शार्कराक्ष्यम्, 'शार्कराक्ष्य! कं त्वमात्मान-
' इति । 'आकाशमेव भगवो राजन्' इति होवाच । 'एष वै
आत्मा वैश्वानरः, यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात् त्वं बहुलोऽसि
च धनेन च (१); अत्स्यन्नम्; पश्यसि प्रियम् ॥ अत्स्यन्नम्,
प्रियम्, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
। संदेहस्त्वेष आत्मन' इति होवाच, — 'संदेहस्ते व्यशीर्यत्,
नागमिष्यः' इति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्याये पञ्चदशः खण्डः ।

---

[1]. आयन्ति पा.

अथ — अनुयन्ति । व्याघ्रपद्यस्यापत्यं वैयाघ्रपद्यः । भाल्लवेरेव व्याघ्रप-
। नामान्तरम् । वायोर्विविधगतित्वात् पृथग्वर्त्मत्वम् । तस्मात् — अनु-
पृथक् नानादिक्स्थाः वस्त्रान्नादिलक्षणाः बलयः आययन्ति आगच्छन्ति ।
ण्योऽपि त्वामनुयान्तीत्यर्थः । अत्स्यन्नं — नागमिष्य इति । सर्वं
। ५—१४.

अथ — धनेन च । एष वै बहुल आत्मा । भूतान्तरेभ्य आकाशस्य
[बहुलत्वम् । शिष्टं स्पष्टम् । अत्स्यन्नम् — । संदेहः मध्यकायः । मध्य-
हे उत्तरापरकाययोः कानुप्रविष्ट इति संदिह्यमानत्वात् संदेह इत्युच्यते ।
र्येत् विशीर्णोऽभविष्यत् । शिष्टं स्पष्टम् । ५—१५.

संदिह्यमानेति । दिहेरुपचयार्थत्वात् मांसादिबहुलं शरीरं संदेह इति परे । 'मध्यं
नामात्मा' इति श्रुतिः । 'खं नाभिः' इति स्मृतिः । (१—२, २९.) श्रुतप्रकाशिका द्रष्टव्या ।

५—१६.

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम्, 'वैयाघ्रपद्य! कं त्वमात्मा मुपास्से' इति। 'अप एव भगवो राजन्' इति होवाच। 'एष वै रयिरात्मा वैश्वानरः, यं त्वमात्मानमुपास्से। तस्मात्त्वँ रयिमान् पुष्टिमानसि (१); अत्स्यन्नम्; पश्यसि प्रियम्॥ अत्त्यन्नम्, पश्यति प्रियम् भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते। बस्तिस्त्वेष आत्मन' इति होवाच। 'बस्तिस्ते व्यभेत्स्यत्, यन्मां नागमिष्य इति॥ २॥

इति पञ्चमाध्याये षोडशः खण्डः।

५—१७.

अथ होवाचोद्दालकमारुणिम्, 'गौतम! कं त्वमात्मानमुपास्से इति। 'पृथिवीमेव भगवो राजन्' इति होवाच। 'एष वै प्रतिष्ठाऽऽत्मा वैश्वानरः, यं त्वमात्मानमुपास्से, तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च (१); अत्स्यन्नम्, पश्यसि प्रियम्॥ अत्त्यन्नम्, पश्यति प्रियम् भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते। 'पादौ त्वेतावात्मनः' इति होवाच, 'पादौ ते व्यम्लास्येताम्, यन्मां नागमिष्य इति॥ २॥

इति पञ्चमाध्याये सप्तदशः खण्डः।

अथ — **पुष्टिमानसि**। **वैयाघ्रपद्य** व्याघ्रपद्गोत्रापत्येत्यर्थः। **एष रयिरात्मा**। अपां वेगवत्त्वात् रयित्वम्। विसर्गश्छान्दसः। [अतो रयीत्यनुक्तिः। धनप्राप्तिहेतुत्वाद्वा रयित्वम्। रयिमान् धनवानित्यर्थः। **अत्स्यन्नम्** —। बस्ति मूलस्थानम्। शिष्टं स्पष्टम्। ५-१६

अथ—**पशुभिश्च**। प्राण्याधारत्वात् पृथिव्याः प्रतिष्ठात्वम्। **अत्स्यन्नम्**— **व्यम्लास्येतां** म्लानौ श्लथौ अभविष्यतामित्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्।

५—१८.

तान् होवाच, 'एते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वाँसोऽन्नमत्थ । यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥

तान् होवाच । अथ राजा तान् ऋषीन् पुनरुवाचेत्यर्थः । **एते वै — अत्थ ।** एतादृशा हि यूयमिमं वैश्वानरमात्मानं पृथगिव विद्वांसः भिन्नभिन्नतयोपासीनाः तदानुरूप्येण **अन्नमत्थ** लौकिकं भोगमनुभवथेत्यर्थः । पूर्वत्र अत्स्यन्नमिति प्रतिपुरुषमुक्तस्य अत्र अत्थेति बहुवचनेन निर्देशः । अत्र **अन्नमत्थे**त्येतत्, प्रियं पश्यथेत्यस्याप्युपलक्षणम् । **यस्तु — अत्ति ।** **अभिविमानं** सर्वाभिव्याप्ततया विगतमानं वैश्वानरं विश्वेषां नराणां नेतारं एतमात्मानं **प्रादेशमात्रं** -- द्युलोकादिप्रदेशसंबन्धिनी प्रादेशी । प्रादेशी मात्रा यस्य तं प्रादेशमात्रं — द्युप्रभृतिप्रदेशपरिच्छिन्नं य उपास्ते, स सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मवर्ति ब्रह्मरूपमन्नं **अत्ति** अनुभवतीत्यर्थः ।

अनेन वैश्वानरोपासनस्य ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वं उक्तं भवति। **भगवता च भाष्यकृता,** "सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु च वर्तमानं यत् **अन्नं** भोग्यम्, तदत्ति। सर्वत्र वर्तमानं स्वत एवानवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मानुभवति । यत्तु सर्वैः कर्मवश्यैरात्मभिः

सर्वेषु लोकेष्विति । द्युलोकादिलोकादीनां लोकभूतादिरूपत्वादिति भावः ।

वर्तिब्रह्मरूपमन्नमिति सर्वत्र सप्तम्यर्थोऽधिकरणत्वं कर्तृद्वारा कर्मद्वारा वा धात्वर्थेऽन्वेति । यथा आसने भुङ्क्ते, पात्रे भुङ्क्ते इति । तत्र कर्तृद्वारा अन्वय इह दुर्वचः । उपासकस्य फलानुभवदशायां सर्वलोकसर्वभूतवर्तित्वसंभवेऽपि सर्वात्मवर्तित्वायोगात् । तस्य परमात्मासाधारणत्वात् । आत्मशब्दस्य शरीराद्यमुख्यार्थग्रहणस्य चायुक्तत्वात् । भूतपदेन चराचरग्रहणात् बद्धात्मनामेवात्मपदेन ग्राह्यत्वात् । अतः कर्मद्वारा सप्तम्यर्थान्वयः । सर्वात्मवर्ति चान्नं ब्रह्मैव । सिद्धमिदम्, 'अहमन्नाद' इत्यादौ । मोक्षफलस्यात्र अन्नादनरूपेण कथनञ्च एकदेशोपासिनामन्नादनफलस्थितेः प्राक् प्रदर्शनात् तदानुरूप्याय; अन्नादनरूपाग्निहोत्राङ्गिकेयं विद्या अन्नादनफलिकेत्यौचित्याय च । यथा अन्नदातृजानश्रुतिविषये अन्नादनकथनम् । यथा च अन्नानिन्दादिव्रतोपदेशपूर्वमानन्दमयविद्यायाम्, 'अहमन्नम, अहमन्नादः' इति ।

नन्वस्य मूलवाक्यस्य, सर्वलोकभूतात्मतृप्तिकरमन्नादनमस्योपासकस्य भवतीत्यर्थोऽस्तु । इतोपरि विव्रियते, सर्वलोकादीन् उपासकशरीरे परिकल्प्य सर्वतृप्तिकरप्राणाग्निहोत्रवर्णनेनेति चेत्—न । पूर्वं अत्स्यन्नमिति व्यस्तोपासनेषु अन्नादनस्य फलतया कीर्तनात् तस्य चैतद्वाक्यसंहितविषये अंशानुवादरूपतया अस्यापि वाक्यस्य फलपरताया आवश्यकत्वात् । त्वदुक्तार्थस्यातोऽलाभाच्च । उपरि 'सर्वेष्वात्मसु हुतं भवती' ति वाक्यान्तरेण तस्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

प्रत्येकं अनन्यसाधारणमन्नं भुज्यते, तत् मुमुक्षुभिस्त्याज्यत्वादिह न गृह्यते" भाषितम् ।

अत्र, "प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नाः । तथा तु एनान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमभिसंपादयिष्यामीति । स होवाच मूर्धानमुपदिश 'एष वा अतिष्ठा वैश्वानर' इति; चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, 'एष वै सुते वैश्वानर' इति; नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर' इ मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच, 'एष वै बहुलो वैश्वानर' इति; मुख्या अप उपदिश वाच, 'एष वै रयिर्वैश्वानरः' इति; चुबुकमुपदिशन्नुवाच, 'एष वै प्रतिष्ठा वैश्वान इति"इति वाजसनेयकोक्तमूर्धचुबुकान्तरालप्रतिष्ठितत्वलभ्यं[1] प्रादेशमात्रत्वं नोपजीव्यम् द्युप्रभृतिप्रदेशसंबन्धिमात्रावत्त्वस्य[2] यौगिकार्थस्य प्रकरणतः प्रतीतेः । उक्तञ्च व्यासा सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे, "यस्त्वेतमिति न वाजसनेयकोक्तानुवादः । स्वशाखायाम एव पूर्वप्रतिपादितस्यानुवादेन फलसमर्पकत्वोपपत्तेः" इति ।

न चापरिच्छिन्नस्य परस्य ब्रह्मणो द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशसंबन्धिन्या मात्रय कथं परिच्छिन्नत्वमिति चोदनीयम् – परिच्छिन्नत्वे बुद्धिसौकर्यलक्षणाभिव्यक्ते संभवात् । सूत्रितञ्च, "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः" इति । बुद्धिसौकर्यलक्षणाभिव्यक्ते र्हेतोः अभिविमानस्यापि ब्रह्मणः प्रादेशमात्रत्वमुपदिश्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते इति सूत्रार्थः ।। अभिव्यक्त्यर्थं परिच्छिन्नत्वोपदेशेऽपि मूर्धप्रभृत्यवयवविशेषैः पुरुष विधत्वं परस्य ब्रह्मणः किमर्थमिति न चोदनीयम्—तथोपासनार्थत्वात् । सूत्रितञ्च "अनुस्मृतेर्बादरिः" इति । अनुस्मृतिः उपासनम् । अनुस्मृतेर्हेतोः पुरुषविधत्व नि (?) रूपणमिति बादरिराचार्यो मन्यत इति सूत्रार्थः ।

1. लभ्यप्रादेशमात्रं क. 2. अयं क. पाठः । अन्यत्र 'संबन्धित्वमात्रस्य' इति ।

यौगिकार्थस्येति । न च प्रादेशशब्दरूढ्यर्थस्य शीघ्रप्रतीतस्य, अग्निरहस्यवाक्यशेष-व्युत्पादितस्य प्रादेशमात्रपदार्थस्य च त्यागो न न्याय्य इति वाच्यम् – तद्ग्रहणे, **तस्य ह वा एतस्ये**त्याद्युपरिवर्ण्यमानप्रकारविरोधापत्तिबलादेव तत्त्यागात् । तत्र हि उपासकशरीरे मूर्धादि-पादान्तेषु द्युलोकादिपृथिव्यन्तवैश्वानरमूर्धादिपादान्तावयवकल्पना कृताऽस्ति । सा, अग्निरहस्योक्ता मूर्धचुबुकान्तराले तावदवयवकल्पना च मिथो विरुद्धेति । शाङ्करेऽपि प्राकरणिकप्रादेशमात्रत्वमेवा-दृतमत्र ।

तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य—
मूर्धैव सुतेजाः, चक्षुर्विश्वरूपः, प्राणः पृथग्वर्त्मा, संदेहो बहुलो

अथ [1]प्राणाहुत्याधारत्वेन त्रिविधाग्नित्वेन च परिकल्पितजाठराग्निशरीरक-द्युमूर्धत्वादिविशिष्टात्मभाविते[2] स्वशरीरे क्रियमाणप्राणाद्याहुतिभिः वैश्वानरविद्या-निष्ठेन परमात्मा समाराधनीय इति प्रतिपादयति **तस्य ह —**। **एतस्यात्मनः = उपास्त** इति अव्यवहितप्रकृतस्योपासकस्यात्मनः मूर्धैव **तस्य वैश्वानरस्य** = 'मूर्धा-त्वेष आत्मनः' इति वैश्वानरात्ममूर्धत्वेन निर्दिष्टः सुतेजा इत्यर्थः । न चात्र **तस्य ह वा एतस्येति** पदयोः [3]परमात्मपरतया सामानाधिकरण्यमेवास्तु, न त्वेतस्येति शब्दस्योपासकपरामर्शित्वमिति शङ्क्यम् — **उर एव वेदिरि**त्यादौ उपासकोरः-परामर्शस्यावश्यम्भावात् **मूर्धैवे**त्यत्राप्युपासकस्य मूर्धैव परामृश्यते । तस्मात् **एतस्ये**ति-शब्दस्योपासकपरत्वमेव सिद्धम् ।

इह हि **भगवता भाष्यकृता** 'आमनन्ती' ति सूत्रव्याख्याने, "**एनं** पुरुषं द्युमूर्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरम**स्मिन्** उपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारत्वाया-

1. प्राणाहुतीत्यारभ्य प्राणाद्याहुतिभिरित्यन्तं समस्तमेकं पदं **ख.** कोशे । तृतीयान्त-त्रिभागपाठः **क. घ.** कोशे । 2. 'भाविते शरीरे' इति विभागः **ग.** कोशे । परमात्मत्वेन भावित इति **क.** 3. तस्य पूर्वोक्तवैश्वानरस्य **ख.**

तस्य ह वा इत्यादि । अत्र पृथक्पृथगुक्तानां सुतेजःप्रभृतीनां वैश्वानरीयमूर्धादीनां समुच्चित्यानुवादमात्रमित्युक्तौ वाक्यं सर्वथैव व्यर्थम् । तदाऽस्य वाक्यस्य यस्त्वेतमेवमिति फल-वाक्यात् पूर्वनिवेशापत्तिश्च स्यात् । अतोऽत्र वाक्ये **तस्ये**त्यादि **वैश्वानरस्ये**त्यन्तं न समानाधि-करणम् । किन्तु तस्यैतस्यात्मनो मूर्धा वैश्वानरस्य सुतेजा इत्यन्वयः । आत्मवैश्वानरपदयोर्यथासंख्यं मूर्धसुतेजसोरन्वयात् । **तस्ये**ति यथाभाष्यं वैश्वानरविशेषणं वा । वैश्वानरस्येति षष्ठ्या अप्यव-यवत्वमर्थः । आत्मशब्द उपासकपरः । उपासकमूर्धादिः वैश्वानरावयवभूतसुतेजआदिरित्युक्तं भवति । मूर्धचक्षुरादिपदानामुपासकावयवपरत्वं उरोलोमाद्युपरितनपदवत् स्वरसमिति तज्ज्ञप्तये एतस्यात्मन इत्येतत् मूर्धादौ उरःप्रभृतौ चान्वेति । नन्वन्वयोऽयं क्लिष्ट इति चेत् — उरइत्यादौ उपासकसंबन्धित्वलाभाय स्वीकार्योऽयं क्लेश इति । भावप्रकाशिकायां उपासकात्मविशेषणतयैव **वैश्वानरस्ये**ति पदं स्वीकृतम् । उपासकात्मनो वैश्वानरसंबन्धित्वं च वैश्वानरोपासितृत्वरूपमेव । यद्वा स्वमूर्धादौ तन्मूर्धत्वादिकल्पनया स्वयं वैश्वानरीभविष्यत इत्यर्थः । अस्तु वा मुक्त्यर्थयथा-वस्थितवैश्वानरविद्याशेषभूतप्राणाग्निहोत्रशेषतया स्वमूर्धादौ वैश्वानरमूर्धादिदृष्टिरिव स्वस्मिन् वैश्वा-नरदृष्टिरिह विवक्षिता **आत्मनो वैश्वानरस्ये**ति षष्ठ्यन्ताभ्याम्; 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा-

वस्तिरेव रयिः, पृथिव्येव पादौ । उर एव वेदि र्लोमानि ब

मनन्ति च, 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा' इत्यादिना । उ
मर्थः—'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति त्रैलो
शरीरस्य परमात्मनो वैश्वानरस्योपासनं विधाय, 'सर्वेषु लोकेषु' इत्यादिना ब्रह्मप्रा
फलमुपदिश्य, अस्यैवोपासनस्याङ्गभूतं प्राणाग्निहोत्रं, 'तस्य ह वा एतस्ये' त्यादि
पदिशति । यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरः तस्यावयवभूतान् द्युादित्यादीन् सुते
विश्वरूपादिनामधेयान् उपासकशरीरे मूर्धादिपादान्तेषु संपादयति । **मूर्धैव सुते**
उपासकस्य मूर्धैव परमात्ममूर्धभूता द्यौरित्यर्थः । **चक्षुर्विश्वरूपः** । आदित्य इत्यर्थ
प्राणः पृथग्वर्त्मा । वायुरित्यर्थः । **संदेहो बहुलः** । उपासकस्य मध्यकाय
परमात्ममध्यकायभूताकाश इत्यर्थः । **वस्तिरेव रयिः** । अस्य वस्तिरेव तदव
भूता आप इत्यर्थः । **पृथिव्येव पादौ** । अस्य पादावेव तत्पादभूता पृथिवीत्यर्थ
एवमुपासकस्य शरीरे परमात्मानं त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरं संनिहितमनुसंधाय स्व
यानि उरोलोमहृदयमनआस्यानि प्राणाहुत्याधारस्य परमात्मनो वैश्वानरस्य वेदिबर्हिग
पत्यान्वाहार्यपचनाहवनीयान् अग्निहोत्रोपकरणभूतान् परिकल्प्य प्राणाहुतेश्चा
होत्रत्वं परिकल्प्य एवंविधेन प्राणाग्निहोत्रेण परमात्मानं वैश्वानरमाराधयेदिति, '
एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्य' इत्यादिनोपदिश्यते ।"

1. पदमिदं क. कोशे.

यजमान' इत्यत्र पूर्वपक्षे विदुषि यज्ञदृष्टिवत् । अथवा **आत्मन** इति पदं वा **एतस्येति** पद
जीवविशिष्टपरमात्मपरम् । विशिष्टस्य मूर्धेति च विशेषणभूतजीवमूर्धत्वाशयेनेति नानुपपत्तिः ।

आमनन्तीति सूत्रश्रीभाष्ये तु, 'तस्य ह वा इत्यादिना प्राणाग्निहोत्रस्य वैश्वा
पासनाङ्गत्वोपदेश' इति भाषणात्, **वैश्वानरस्येत्य**न्तं विहाय, 'मूर्धैव सुतेजाः' इत्यादीनेवां
खण्डशो गृहीत्वा उपासकमूर्धा वैश्वानरमूर्धेत्येवं व्याख्यानात् वैश्वानरस्येत्यन्तं तत्रानन्वित
त्याशय ऊह्यते । सुतेजा इत्येतावतैव वैश्वानरमूर्धत्वस्य प्रतिपन्नतया वैश्वानरस्य सुतेजा इ
त्यन्वयोऽनपेक्षितः, क्लिष्टश्च ; सुतेजःपदस्यावयवार्थकत्वाभावादिति । तदा च **तस्येत्यादि**
षष्ठ्यन्तं स्वरसगत्या परमात्मपरमेव । वैश्वानरस्य 'आराधनं प्रस्तूयत' इति शेषपूरणं स्य
दूरान्वयसंमतौ च **होमीय**मित्युपरितनपदेनान्वयः सम्यक् स्यात् । तस्यैतस्य वैश्वानरस्य परमात
तद्धोमीयमिति प्रधानवाक्यमध्ये होमोपयोग्यंशनिरूपकाणि मूर्धेत्यादीनि अवान्तरवाक्या
तथाच प्राप्तं प्रथमभक्तं प्रकृतोपासनोपास्यवैश्वानराराधनभूतहोमसाधनमिति प्रधानवाक्या
खण्डभेदः एकवाक्यत्वाविरोधीति प्रागेव दर्शितम् ।

हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥—

इति पञ्चमाध्याये अष्टादशः खण्डः ।

५—१९.

तद् यद् भक्तं प्रथममागच्छेत्, तद्धोमीयम् । स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति । प्राणस्तृप्यति (१)। प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति। चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यति। आदित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति। दिवि तृप्यन्त्यां यत् किञ्च द्यौश्चाऽऽदित्यश्चाधितिष्ठतः तत् तृप्यति। तस्यानु

इति भाषितम् । उरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वोपदेशश्च प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसंपत्त्यर्थ इति, 'संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति' इति सूत्रितम् । 'स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोती'ति दर्शिताग्निहोत्रत्वसंपत्तेर्हेतोर्वेद्यादित्वोपदेश इति जैमिनेर्मन्यते इति सूत्रार्थः । **हृदयं गार्हपत्यः** हृदयकमलावच्छिन्नजाठराग्निर्गार्हपत्यः, **मनोन्वाहार्यपचनः** मनइन्द्रियावच्छिन्नजाठराग्निर्दक्षिणाग्निः, **आस्यमाहवनीयः** आस्यावच्छिन्नजाठर आहवनीय इत्यर्थः । गार्हपत्यान्वाहार्यपचनादिपरिकल्पनस्य सजातीयजाठर एवोचितत्वात्, 'वैश्वानरस्य हृदयादिस्थस्याग्नित्वकल्पनं क्रियते' इति भाषितत्वाच्चोक्त एवार्थः । अत्र च हृदयादिशब्दाः तत्तदवच्छिन्नजाठराग्निशरीरकपरमात्मपर्यन्ता इति द्रष्टव्यम् । ५—१८.

तद् — होमीयम् । तत् तस्य पुंसो **यद् भक्तं** यत् अन्नं भोजनकाले प्रथमत **आगच्छेत्** उपनमेत, **तत् होमीयं** होमसाधनम् । तेन होतव्यमित्यर्थः ।

स यां — प्राणस्तृप्यति । प्राणाय स्वाहेति प्रथमायामाहुतौ हुतायां प्राणस्तृप्यतीत्यर्थः । **प्राणे — तत् तृप्यति ।** एवं प्राणे तृप्ते सति क्रमात् चक्षुः, आदित्यः, द्यौश्च तृप्यन्ति । ततश्च द्युादित्याभ्यामधिष्ठितं वस्तुजातञ्च तृप्यतीत्यर्थः । **तस्य — ब्रह्मवर्चसेनेति ।** तस्मिन् सर्वस्मिन् तृप्ते तस्य **तृप्तिमनु** तृप्तेः पश्चात् प्रजापश्वादिभिर्होताऽपि तृप्यतीत्यर्थः । अत्र प्राणचक्षुरादिशब्दाः तत्तदभिमानिदेवतापराः; अचेतनानां तृप्तेरसंभवादिति ।

तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये एकोनविंशः खण्डः ।

५—२०.

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्, तां जुहुयात् व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति (१)। व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति। श्रोत्रे तृप्यति च मास्तृप्यति। चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति। दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्कि दिशश्चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत् तृप्यति। तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्र पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये विंशः खण्डः

५—२१.

अथ यां तृतीयां जुहुयात् तां जुहुयात् अपानाय स्वाहेति। अ नस्तृप्यति (१)। अपाने तृप्यति वाक् तृप्यति। वाचि तृप्यन्त्यामग्नि प्यति। अग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति। पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्कि पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतः तत् तृप्यति। तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्र पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये एकविंशः खण्डः

५—२२.

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात् तां जुहुयात् समानाय स्वहेति। स नस्तृप्यति (१)। समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्ज स्तृप्यति। पर्जन्ये तृप्यति विद्युत् तृप्यति। विद्युति तृप्यन्त्यां यत्कि विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतः तत् तृप्यति। तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्र पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये द्वाविंशः खण्डः

५—२३.

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात् तां जुहुयात् उदानाय स्वाहेति। उ

नस्तृप्यति (१)। उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति। वायौ तृप्यति आकाशस्तृप्यति। आकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतः तत् तृप्यति। तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये त्रयोविंशः खण्डः।

५—२४.

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति, यथाऽङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात् तादृक् तत् स्यात् (१)। अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति, तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति। (२)

तद् यथेषीक(का[1])तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत, एवँ हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते, य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति। (३)

1. इषीकातूलमित्येव बहुसंमतः श्रुतिपाठः। साधुस्तु इषीकतूलेति ख. पाठः श्रुतौ भाष्ये च सर्वत्र; 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' इत्यनुशासनात्।

एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५–१९,[1]२०,२१,२२,२३.

स य — जुहोति। उरःप्रभृतीनामग्निहोत्रोपकरणवेद्यादितामजानन् यः प्राणाग्निहोत्रमनुतिष्ठतीत्यर्थः। **यथा — स्यात्।** तदनुष्ठानं भस्माहुतिसमानं स्यादित्यर्थः। निष्फलमिति यावत्। **अथ य — भवति।** [2]सर्वात्मकभगवदाराधनेन सर्वमाराधितं भवतीति हुतप्रकर्षोक्तिः।

तद् यथा — प्रदूयन्ते। यथा इषीकायाः मुञ्जान्तर्वर्तितृणविशेषस्य तूलमग्नौ प्रक्षिप्तं सद्यो दह्यते, एवं सर्वाणि पापानि एतादृशविद्यापूर्वकप्राणाग्निहोत्रानुष्ठानेन दग्धानि भवन्तीत्यर्थः। ब्रह्मोपासनफलस्य सर्वपापप्रदाहस्य प्राणाग्निहोत्रे कीर्तनमङ्गफलेनाङ्गस्य स्तुत्यर्थम्। ततश्चानेनापि प्राणाग्निहोत्रस्य वैश्वानरविद्याङ्गत्वं ज्ञापितं भवति।

1. विंशखण्डे, **ब्रह्मवर्चसेन तेजसा** वृत्ताध्ययननिमित्ततेजसेत्यर्थः' इत्यस्ति।
2. सर्वेषु लोकेष्वित्यादि इत्यधिकं **ख.**

तस्माद् हैवंवित् यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेत्, आत्म हैवास्य तद् वैश्वानरे हुतँ स्यादिति । तदेष श्लोकः (४) —

यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते ।

एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इति अग्निहोत्रमुपासत इति

इति पञ्चमाध्याये चतुर्विंशः खण्डः ।

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः (पञ्चमः प्रपाठकः)

वैश्वानरविद्यां स्तौति **तस्माद् — स्यादिति** । उच्छिष्टप्रदानायोग्य चण्डालायोच्छिष्टप्रदानमपि वैश्वानरे सर्वा [भूता] त्मनि अन्नं जुहोमीति बुद्ध्याऽ ष्ठितत्वात् नाधर्माय भवतीत्यर्थः ।

तदेष श्लोकः । तत् उक्तप्राणाग्निहोत्रविषये एष श्लोकः श्रूयत इत्यर्थ **यथेह — उपासते** । यथा बुभुक्षिताः बालाः, 'कदा माता अन्नं प्रयच्छती' मातरं परित उपासते, एवं सर्वाणि भूतानि एवंविदः प्राणाग्निहोत्रमुपासत इ विदुषः प्राणाग्निहोत्रस्तुत्यर्थोऽयं श्लोक इत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते—

[१] समन्वयाध्याये, 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वान मुपास्ते' इत्यत्र श्रुतस्य वैश्वानरशब्दस्य नार्थो निर्णेतुं शक्यः । 'अयमग्निर्वैश्वान येनेदमन्नं पच्यते' इति वैश्वानरशब्दस्य जाठरेऽग्नावपि प्रयोगदर्शनात्; 'विश्व अग्निं भुवनाय देवाः वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्' इति भूततृतीयेऽपि प्रयोगद नात्; 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिश्रीः' इति देवतायाम प्रयोगदर्शनात्; 'तदात्मन्येव हृदय्येऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्यत', 'स एष वैश्वा

यद्यपि चण्डालायेति । चण्डालायापि यदीत्यन्वयः । **सर्वाणि** बालाबालसर्वरूप **अग्निहोत्रमुपासत** इति । अग्निहोत्रमस्माकं तृप्तिं करोतु इत्यभिसंधेः सर्वभूतनिष्ठत्वाभावे 'तृप्तिकरं किञ्चिदस्तु' इत्यभिसंधिसंभवात् तृप्तिकरत्वेन तद् वस्तुतस्तृप्तिकरं गृहीतं भवतीति भाव

हिकमित्यव्ययं हीत्यर्थम् । **अभिश्रीः** अभिगतश्रीः । **तदात्मन्येवेति** । (तै. ३-११-८.) अत्र हिरण्यस्य कनत्तमत्वं नाग्नौ प्रासनात् सत्कृतत्वात्, किंतु हृदय्याग्नौ प्रासनादि प्रसिद्धाग्निं व्युदस्योक्तोऽयं परमात्मैव, न जाठराग्निः । तस्य प्रस्तुताग्निभिन्नत्वाभावात् कान्तित्व त्वाप्रसिद्धेश्च । परमात्मा तु संकल्पतः सर्वकर्ता । **हृदय्य** इति हृदयपुण्डरीकवर्ती चेति भाव अग्निः परमात्मसूक्ष्मकान्तेर्जातु प्रतिबन्धे निवर्तकमात्रम् । सायणं तु उपेक्ष्यम् ।

विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते' इति परमात्मन्यपि प्रयोगदर्शनात्। अतो नार्थो निर्णेतुं शक्य इति पूर्वपक्षे प्राप्ते — उच्यते —

"वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्"। वैश्वानरः परमात्मा। साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परब्रह्मासाधारणैः, 'को न आत्मा किं ब्रह्म,' 'सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति,' 'तद्यथेषीक(का)तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत, एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त' इति वाक्यश्रुतात्मत्वब्रह्मत्वब्रह्म[1]प्राप्तिफलकोपासनविषयत्व-सर्वपापप्रदाहकत्वादिधर्मैर्विशेष्यमाणत्वात्।

"स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति"। 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग् विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा' इति आथर्वणादिषु परमात्मसंबन्धितया निर्दिष्टं रूपं अस्यां विद्यायां तदिदमिति **स्मर्यमाणं** प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽ**नुमानं** ज्ञापकं स्यादित्यर्थः। **अग्निरिह** द्युलोकः, 'असौ वाव लोकोऽग्निः' इति श्रुतेः[2]।

"शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते"। अग्निरहस्ये वैश्वानरविद्याप्रकरणे, 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः' इति वैश्वानरशब्दसमानाधिकरणाग्निशब्दश्रवणात्, अग्नित्रयपरिकल्पन—प्राणाहुत्याधारत्वरूपजाठराग्निलिङ्गाच्च, वाजसनेयके, 'स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति पुरुषान्तःप्रतिष्ठितत्वश्रवणाच्च जाठर एव भवितुमर्हतीति चेन्न — परमात्मलिङ्गानामिह सत्त्वेन अग्निशब्दलिङ्गानां तच्छरीरकपरमात्मोपासनपरतयाप्युपपत्तेः। **तथादृष्ट्युपदेशात्**—तथोपासनस्योपदिष्टत्वादित्यर्थः। त्रैलोक्यशरीरकत्वादीनाञ्च परमात्मधर्माणां जाठरे असंभवात्, वाजसनेयके, 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुष' इति पुरुषशब्दश्रवणात्, 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि। निरुपाधौ च वर्तेते वासुदेवे सनातने' इति निरु-

1. ब्रह्मानुभवफलकत्व. क. ब्रह्माप्तिफलकत्व. घ. 2. अतोऽग्निमूर्धत्वद्युमूर्धत्वयोरैक्यम् इत्यधिकं क.

विशेष्यमाणत्वादिति। तथाच श्रीभाष्ये, 'विशेष्यत इति विशेष' इति भावे व्युत्पत्तिप्रदर्शनम्। तथाच, 'विशेषानुगतिभ्याम्' इत्यत्रैव **विशेषा**दित्यस्य (धर्मैः) विशेषणादित्यर्थ इति भाः।

पाधिकपुरुषत्वस्य अन्यत्रासंभवात्, अचेतने जाठराग्नौ सर्वात्मना असंभवात् जाठराग्निः ।

"अत एव न देवता भूतञ्च"। उक्तैरेव हेतुभिः भूततृतीयदेवताविशे योरपि न प्रसक्तिरित्यर्थः ।

एवं सूत्रकारः अग्नित्रयपरिकल्पनादि जाठराग्न्याद्यनन्यथासिद्धलिङ्गैः, 'प्रा स्तथाऽनुगमात्' इत्यधिकरणोक्तन्यायेन जाठराग्निविशिष्टः परमात्मैव इहोपास्य इ 'तथा दृष्ट्युपदेशात्' इति सूत्रखण्डेन सिद्धान्तमाविष्कृत्य, लिङ्गान्यथासि संभावयतो जैमिनेरग्निशब्दनिर्वाहप्रकारं दर्शयति—"साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' 'मापुपास्स्व' 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यादिशब्दवत् अग्निशब्दस्य अपर्यवसानवृत्त न तच्छरीरकपरमात्मपरत्वमाश्रयणीयम् । अग्रं नयतीत्यग्निरिति योगव्युत्पत्त अग्निशब्दस्य अग्निव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव परमात्मपरत्वसंभवं जैमिनिराचा मन्यते । अत्र व्यासार्यैः, "अग्निलिङ्गे विद्यमाने अग्निशब्दस्यापर्यवसानवृत्त अग्निशरीरकपरमात्मपरत्वमेवोचितम् । तादृशानन्यथासिद्धलिङ्गराहित्यस्थले अयम न्यायोऽस्तीति व्युत्पादनार्थमिहैतत् उपन्यस्तम्; न तु प्रकृतोपयुक्ततया" इत्युक्तम

"अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः, अनुस्मृतेर्बादरिः, संपत्तेरिति जैमिनिस्त हि दर्शयति, 'आमनन्ति चैनमस्मिन्' इति चत्वार्यपि सूत्राणि पूर्व व्याख्यातानि ।

अतो वैश्वानरः परमात्मेति स्थितम् । तथा गुणोपसंहारपादे—

(२) द्युमूर्धादिव्यस्तोपासनेषु औपमन्यवादिभिरुक्तेषु, 'अत्त्यन्नं पश्य प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति व्यस्तोपास नेषु फलश्रवणात् व्यस्तोपासनमेव प्रामाणिकम् । 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमा मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति' इति व्यस्त पासनसमुदायानुवाद एव; न तु समस्तोपासनविधिः । अथवा अनेन वाक्येन स स्तोपासनमपि विधीयते । अतो द्वयमपि प्रामाणिकम् । अल्पफलार्थिभिर्व्यस्तोपास कर्तव्यम्—इति पूर्वपक्षे प्राप्ते — उच्यते—

'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति'। भूम्नः सामस्त्यस्य ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वम्। तथा हि दर्शयति श्रुतिः व्यस्तोपासनेऽनर्थं ब्रुवती, 'मूर्धा ते व्यपतिष्यद् यन्मां नागमिष्य' इत्यादिना। न चेदं नहिनिन्दान्यायेन समस्तोपासनप्रशंसार्थमेव किं न स्यादिति वाच्यम् —अग्निहोत्रं प्रकृत्य श्रुतेन, 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात्, गवेधुकयवाग्वा वा जुहुयात्, न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति, नारण्यान्' इति वाक्येन जर्तिलगवेधुकशब्दवाच्यारण्यतिलारण्यगोधूमकृतयवाग्वोः विकल्पेन अग्निहोत्राहुतौ द्रव्यत्वविधाने ग्राम्यारण्यपशुहिंसारहिततया तयोः स्तवने च प्रतीयमानेऽपि, 'अथो खल्वाहुः अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवेधुकाश्च; पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इति तदनन्तरं जर्तिलादिप्रतिक्षेपेण पयोविधिदर्शनात् तदेकवाक्यतया 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुया' दित्यादेः, 'ग्राम्यारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्ततया होमार्हा अपि जर्तिला गवेधकाश्च यदपेक्षया दुष्टाः, तत् पय एव प्रशस्त'मिति पयःस्तुत्यर्थत्वं एकवाक्यतानुरोधादिति, 'न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रक्लृप्तावर्थवादः स्यात्' इति पूर्वतन्त्राधिकरणे, 'किञ्चिद्विधिपूर्वकं तन्निन्दायां विध्यन्तरश्रवणे सति तदेकवाक्यतानुरोधात् पूर्वप्रवृत्तयोर्विधिनिन्दयोः तदर्थवादत्वम्' इति समर्थितम्। तद्वदेवेहापि युक्तम्।

ननु जर्तिलगवेधुकयोः पयसा सह संबन्धाभावात् जर्तिलगवेधुकयवागूविधानयोरर्थवादतयैव विध्येकवाक्यता समर्थनीयेति तत्र तथाऽस्तु नाम। इह तु — भूमविद्यायां नामादीनां सत्येन ब्रह्मणा सह भूयस्त्वावधित्वेन संबद्धानां प्रासङ्गिकतदुपासनाविधिवत् — समस्तोपासनाविषयेण वैश्वानरात्मना द्युादित्यादीनां तदवयवत्वेन संबद्धानां प्रासङ्गिकोपासनविधिः किं न स्यादिति चेत् — नैवम्। व्यस्तोपासननिन्दनेन, 'मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच' इत्यादिवाक्येषु तुशब्दकृतेन द्युादित्यादीनां स्वतन्त्रोपास्यत्वव्यवच्छेदेन, 'तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ' इति व्यस्तोपासनानां भ्रममूलत्वोद्घाटनेन

सामस्त्यस्येति। भूमशब्दस्य धर्मिपर्यन्ते प्रयोगदर्शनेऽपि, भूमा बहुत्वं विपुलत्वमिति धर्म एव तस्य मुख्यत्वात् मुख्यस्यैवात्र पर्याप्तत्वात् समस्तस्येति नोक्तम्।

अथ षष्ठोऽध्यायः। ६—१.

श्वेतकेतुर्हारुणेय आस। तँ ह पितोवाच, 'श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम् न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवती'ति। (१)

भूमविद्यावैषम्यस्य बहुविधस्य सत्त्वेन जर्तिलयवागून्यायस्यैवात्र प्रवृत्त्यौचित्यात् **क्रतुवत्**। यथा 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति विहितस्य क्रतोः, 'यदष्टाकपालो भवति' इत्यादिरर्थवादः, न त्वष्टाकपालादिद्रव्यविधायकः एवम्, 'अन्त्यन्नं पश्यति प्रियम्' इत्यादिश्रवणमप्यर्थवाद एवेति स्थितम्। प्रकृतमनुसरामः॥ ५—२४

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमोऽध्यायः। (पञ्चमः प्रपाठकः)

सद्विद्यामुपदेष्टुमाख्यायिकामाह— **श्वेतकेतुर्हारुणेय आस**। हः प्रसिद्ध्यर्थः। अरुणपुत्रस्योद्दालकस्य पुत्रः श्वेतकेतुनामा बभूवेत्यर्थः। **तं—भवतीति**। उद्दालकः पिता तं द्वादशवर्षमनुपनीतमनधीतिनं पुत्रं श्वेतकेतुं प्रति, 'हे **सोम्य** सोमार्ह!—प्रियदर्शनेति वार्थः—श्वेतकेतो! क्वचिद् गुरावध्ययनार्थं वस अस्मत्कुलप्रसूतः कोपि **अननूच्य** अनधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव न भवती'त्युवाचेत्यर्थः

क्रतुवदिति। वैश्वानरविद्यायामेकदेशेषु फलकीर्तनं वैश्वानरेष्टौ एकदेशेषु फलकीर्तनवत् फलैकदेशानुवादमात्रमित्यन्तन्तौचित्यमिति भावः।

उद्दालकाधीता वैश्वानरविद्या प्रागुक्ता। अथ तदध्यापिता सद्विद्या उपदिश्यते। पूर्वमप्ययमुद्दालकः प्रस्तुतः सह श्वेतकेतुना पञ्चाग्निविद्यायाम्। यथा मधुविद्यामुद्दालकः स्वपितुरध्यैष्ट 'तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच' इति प्राक् तत्र श्रुतेः — तथा श्वेतकेतुरारुणेयः स्वपितुरुद्दालकात् सद्विद्यामिमाम्। पूर्वं पादादिमूर्धान्ततया कल्पितविश्वशरीरकब्रह्मोपासनमुक्तम्; अथ वास्तविकेन शरीरशरीरिभावेन विश्वविशिष्टं विश्वकारणमुपास्यमुच्यत इति च संगतिः।

औद्दालकिरित्यनुक्त्वा **आरुणेय** इति कथनम्—पूर्वं, 'श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय' इत्यत्रेव, अरुणस्यातिप्रसिद्धत्वात् अस्य पारम्परिकमाभिजात्यमाविष्कर्तुम्। अत एव वक्ष्यति, 'अस्मत्कुलीन' इति। तत्र इयायेत्यनुक्त्वा **एयाये**ति प्रयोगः तस्यावश्यगन्तव्यस्थलत्वव्यक्तये। **आसे**ति। अनेन महाकुलीनोऽपि महत्संनिधानेऽपि बालस्वभावोऽध्ययने स्वयमप्रवृत्त एवासीत्; तादृशस्य पितृप्रेरणव्याजेन ततो भृशोत्कटा प्रवृत्तिरिति वैचित्री व्यज्यते। **वस ब्रह्मचर्यमिति**। अन्यत्र गुरुकुले स्थित्वाऽधीष्वेत्यर्थः।

स ह द्वादशवर्ष: उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय। तँ ह पितोवाच (२),— श्वेतकेतो! यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽसि, उत तमादेश-

: स्वयमब्राह्मण एव सन् ब्राह्मणान् बन्धुत्वेन व्यपदिशति, स ब्रह्मबन्धुरित्युच्यते। अत्र स्वयं गुणवत एव पितुः गर्भाष्टमाद्युपनयनकालातिक्रमेऽपि उपनेतृत्वाभावे तुः प्रवासादिलक्षणात्यन्तानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम्।

स ह—**एयाय**। **सः** श्वेतकेतुः द्वादशवर्षस्सन् गुरुमुपेत्य गुरुकुले द्वादश वर्षान् उषित्वा सर्वान् वेदान् अधीत्य **महामनाः** प्रौढमतिः **अनूचानमानी** आत्मानं साङ्गवेदाध्यायिनं मन्यमानः **स्तब्धः** परिपूर्ण इव तृणीकृतजगत्त्रयः चतुर्विंशतिवर्षयुक्तः **एयाय** प्रत्यागतः।

तं ह पितोवाच। स्पष्टोऽर्थः। उक्तिमेवाह **श्वेतकेतो—स्तब्धोऽसि**। सोम्य? महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽसीतीदं **यत्** यस्माद्धेतोः, स क इत्यर्थः। तस्य ब्रह्मज्ञानरहिततां जानन्नप्यारुणिः 'जगदभिन्ननिमित्तोपादानभूतब्रह्मज्ञानवानेव पूर्णः; नान्यः' इति तस्मै ज्ञापयित्वा पूर्णत्वाभिमानं तदीयमपनुद्य ब्रह्मणि जिज्ञासां संपादयितुं तदनुजिघृक्षया पृच्छति—**। उत तमादेशमप्राक्ष्यो—** **विज्ञातमिति**।

प्रवासादीति। नन्वस्य प्रवासेऽप्यरुणः पितामहो महान् कथमुपनयनशास्त्रमतिलङ्घितवान्। इत्। स नूनमतीतोऽशक्तो वा तदेति। अन्यद्वा किमप्यनुपनयनकारणमस्त्वति अनास्थया वादिपदप्रयोगः।

प्रौढमतिरिति महामनस्त्वं सर्वशास्त्रार्थमननसंपत्तिसमृद्धत्वम्। सर्वोत्कृष्टोऽहमिति अहङ्कारम्। **स्तब्धत्वं** बुभुत्साप्रवृत्त्यादिरहितत्वम्।

आदेशशब्दः कर्मणि करणे वा व्युत्पन्नः सन् उपदेशगम्य इति वा उपदेशरूपवाक्यमिति वा अर्थं वक्तीति शाङ्करसरणिः। अर्थपुष्टिं पर्यालोच्य तु **श्रीभाष्ये** आदेष्टारमित्यर्थो भाषितः। पराक्रान्तं चात्र सूरिभिरर्थतत्त्वविमर्शे। तत्र स्वयमपि विशेषेण विवक्षुः प्राचीनोक्तमप्यनुवदिष्यति **अत्र व्यासार्या** इत्यादिना। **अत्रेदं बोध्यम्**—तमादेशमित्यत्र तच्छब्दतः वेविषयकवेदनात्मकस्ववेदनकमित्यर्थः सुगमः; यच्छब्दघटितवाक्यानुरोधात्। वक्ष्यमाणमृन्मयादिदृष्टान्तस्थले कुलालादेरिवात्राप्यन्यस्य निमित्तकारणस्य संभावना भवेत्। तावताऽपि तज्ज्ञानेन कार्यसर्वप्रपञ्चविज्ञानस्याक्षतत्वात् न भवति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानक्षतिरिति। अतो निमित्तस्योपादानत्वमिति प्रथमत एव निर्विचिकित्सप्रतिपत्तये आदेशपदमिति युक्तम्। उपदेशगम्यत्वं तु वक्तव्यम्; महामनसोऽनूचानमानिनोऽप्यज्ञातत्वादेवास्य सिद्धत्वात्। उताप्राक्ष्य इति प्रश्न-

अत्र व्यासार्याः "उपक्रमे तावत्, उत तमादेशमप्राक्ष्य" इत्यत्रादेश शब्देन प्रशासिताऽभिधीयते । अत्र श्लोकावाचार्यपादैरुक्तौ—

"छान्दोग्ये केचिदाहुर्दिशतिरुततमादेशमप्राक्ष्य इत्य-
त्राङ्पूर्वस्तूपदेशं प्रकटयति सतो न प्रशास्तिं घञन्तः ।
नो कर्तर्यस्ति कर्मण्यगणि घञिह सत् कर्तृ शास्तौ न कर्म
स्यात् [1]स्यात् कर्मोपदेशो तदिद[2]मुदितमादेशवाचोपदेश्यम् ॥
अत्र ब्रूमः प्रशास्तिं वदति दिशिरसावाङ्मुखो नोपदेशं
शा[3]स्तौ सोऽतिप्रसिद्धो न हि पर इह चापेक्षितार्थप्रसङ्गः ।

1. स्यात तत्कर्मो ख. 2. तदिदमुततमादेश. बहुत्र । 3. शास्ता. बहुत्र ।

वचनादेव, 'उपदेशमन्तरा न सुज्ञान'मिति दर्शितत्वाच्च । अतः पदमिदं तदा व्यर्थमेव स्यात्, एवमादेष्टाऽप्यास्तिकतमेन श्वेतकेतुना बहुश्रुतेन विदित एव । जगदुपादानतया जगदभिन्नतया च स न विदित इति तमिति विशेषणम् । करणवाची प्रत्यय इति पक्षेण कर्तुः करणत्वविवक्षाऽपि नानुचिता । फलविशेषसत्त्वात् । अयमादेष्टा स्वयमेव करणमपि तत्र । नास्य करणकलेबराद्यचित्संसर्गापेक्षा तदर्थमिति स्वारस्यप्रदर्शनं फलम् । अन्यच्च; यत् प्रमातरि प्रमाणव्यवहारे । उक्तं ह्युदयनाचार्यैः, 'आप्तप्रामाण्या'दिति सूत्रमादाय, 'तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते' इतीत्यादिरादेष्टेत्यर्थवादिनामभिसंधिरिति ।

आचार्यपादैः व्यासार्याणां गुरुचरणैः श्रीवात्स्यवरदाचार्यैः उक्तम्, तत्त्वसारे (१६-१७)। अत्र परमतस्य संग्राहकः प्रथमश्लोकः; द्वितीयः स्वमतस्य । एतद्विवरणभूत एवोपरितनो व्यासार्यग्रन्थः । अनयोरन्वयार्थस्तु—छान्दोग्ये, 'उत तमादेशमप्राक्ष्य' इत्यत्र स्थितः आङ्पूर्वो घञन्तो दिशतिः दिशिधातुः सद्विषयकं उपदेशरूपमर्थं प्रकटयति; न तु सत्संबन्धिनीं प्रशास्तिं प्रशासनम् । घञ् हि कर्तृरूपार्थे नो अस्ति । कर्मरूपार्थे तु शास्त्रेणैवागणि । इह सच्छब्दार्थः शास्तिं प्रति कर्तैव; न तु कर्म । उपदेशरूपार्थे तु तत् सत् कर्म स्यात् । तत् तस्मात् इदं सत् आदेशवाचा आदेशमित्यनेन उपदेश्यमेवोदितमिति केचिदाहुः ॥ अत्र ब्रूमः—असौ आङ्मुखः आङ्पूर्वो दिशिः प्रशास्तिमेवार्थं शक्त्या वदति; न तु उपदेशरूपमर्थम् । यत्र क्वापि लक्षणया कामं वदतु । अथापि शास्तिरूपार्थे स आङ्पूर्वः अत्यन्तं वेदे लोके शब्दशास्त्रे च प्रसिद्धः; न तु परे उपदेशरूपार्थे । किञ्चेह निमित्तोपादानैक्यरूपार्थोऽपेक्षितो वक्तव्यः । अतः तस्य प्रसङ्गः प्रस्तावो युक्तः । तथासति असाधारणोक्तिलाभात् । न हीदं निमित्तस्यैव

युक्तो[1]ऽसाधारणोक्त्या घञगणि करणेऽप्यत्र वैवक्षिकत्वं
शब्दोक्तं कारकाणां ननु करणतया कर्तरि स्याद् विवक्षा ॥'' इति ।

आदेशशब्देनोपदेश्यमुच्यते । प्रकृत्यर्थ उपदेशः । प्रत्ययार्थः कर्मत्वम् । 'अकर्तरि च कारके संज्ञाया' मिति कर्तृव्यतिरिक्तकारके घञो विहितत्वात् । उपदेशे ब्रह्मणः कर्मत्वोपपत्तेश्च । प्रशासने तु ब्रह्म न कर्म; अपितु कर्तृ । कर्तृव्यतिरिक्तकारके हि घञ्प्रत्ययविधिः । नात्र कर्त[2]रि कप्रत्यय उपपद्यते 'क्ङिति च' इति गुणप्रतिषेधात् आदेशशब्दरूपासिद्धेः । नापि पचाद्यच्प्रत्यय उपपद्यते, दिशिधातोरिगुपधत्वेन 'इगुपधात्क' इत्यपवाद[3]सूत्रेण कप्रत्ययप्राप्तेः गुणाभावात् । अतो घञ्प्रत्ययान्त एवायमादेशशब्दः । स च प्रत्ययः कर्तरि अविहित[4] इति कर्मार्थकत्वस्यैव युक्तत्वात् उपदेश्यमेव आदेशशब्दवाच्यमिति ।

अत्रोच्यते— प्रकृत्यर्थः शासनं प्रसिद्धिप्राचुर्यात्, अन्यथा स्वारस्यभङ्गात्, 'आङ्पूर्वो दिशतिर्नियोक्तृप्रयोजनवचनः; उपपूर्वस्तु नियोज्यप्रयोजनवचन' इति

1. युक्ता· ख. 2. नात्रकप्रत्यय ख. नचात्रइगुपधलक्षणकप्रत्यय ग. 3. इगुपधेत्यपवाद ग. 4. अनभिहित ख·

त्रत उपादानत्वमन्यसाधारणम् । उपदेश्यत्वं तु साधारणम् । कर्तरि घञ् मा भूत् । कर्मणीव करणेऽपि तु सोऽगणि । अत्र प्रयोगेषु कारकाणां वैवक्षिकत्वं शाब्दोक्तं ननु । वस्तुस्थितिविमर्शे कस्यचित् किञ्चित्कारकरूपत्वमेवेत्यर्थे सत्यपि एकत्रान्यकारकत्वविवक्षयाऽपि प्रयोगः शब्दानुशासनसंमतः किल । अतः प्रशासनकर्तुरेव तत्र करणत्वविवक्षेति आदेशशब्देन प्रशासनकरणत्वमुखेन प्रशास्तैवोच्यत इति ।

ननु कर्तुरेव करणत्वविवक्षेति कथं श्वेतकेतुर्जानीयात् । आज्ञाकरणभूतमेव किञ्चिदिदं, आज्ञाकर्मभूतं वा, आज्ञाकरस्तु अन्य इति किं न जानीयादिति चेत्—तर्हि एवमाज्ञासंबन्ध्यनेकार्थस्वरसात् आदेशशब्दात् उपदेश्यमित्यमुख्यार्थं परं कथं निश्चिनुयात्? अतः स इदानीं वा जानीताम्, एकमेवाद्वितीयमिति पदश्रवणानन्तरं वा । [सर्वत्र पूर्वापरपरामर्शेनैवार्थस्य निर्णेयतया तादृशविलम्बस्य सह्यत्वात् । अत एव सदेवेदमिति इदम्पदमपि चिदचिद्विशिष्टपरं पर्यन्ते सुमहमिति ब्रूमः ।] अस्माभिस्तु वक्तुर्विवक्षितोऽन्ततो निर्धार्योऽर्थः क इति संप्रति विचार्यते । वक्ष्यति च करणत्वविवक्षां विनैव कर्तृपरत्वमपि ।

हि न्यासकारः। नियोक्तरि प्रयोजनं यस्य तस्यार्थस्य वाचक इत्यर्थः। एव त्रापि। किञ्च उपदेश्यत्वं लौकिकालौकिकध(क)र्मब्रह्मभागार्थसाधारणम्। शासितृत्वं तु ब्रह्मणोऽसाधारणम्। 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्', 'एतस अक्षरस्य प्रशासने गार्गि'इत्यादिभिर्निरुपाधिकप्रशासनस्य ब्रह्मासाधारणत्वश्रवणा निरुपाधिकोपदेश्यत्वं ब्रह्मण इत्यसाधारण्यमिति चेन्न। इष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्ति[1]त घनेषु साधारण्यात्। यद्यप्यमितसुख[2]प्राप्तिदुःखनिवृत्त्यादि साक्षादुपदेश्यं स्य तथापि संसारनिवृत्ति-ब्रह्म-तदुपासनानामुपदेश्यत्वं साधारणम्। प्रष्टव्यस्योपदेश्य मर्थसिद्धम्। अत उपदेश्यत्वकथन[3]वैयर्थ्यञ्च। ननु येनाश्रुतमित्यादिनैकवाक्यत स्वज्ञानेनान्यज्ञानहेतुताविशेषितमुपदेश्यत्वमसाधारणमिति चेत् — तथापि ता मुपदेश्यत्वं प्रतिज्ञावाक्येन, द्रष्टव्यत्वोक्त्या च अर्थसिद्धमिति अनपेक्षितोपदेश्य कथनादपि अपेक्षितं प्रशासितृत्वमेव वाच्यमिति युक्तम्। येनाश्रुतमित्युपादानत्वे रि प्रशासितृत्वेन हि निमित्तत्वं सिध्येत्। निमित्तान्तरे सति हि एकविज्ञानात् सर्ववि नोपपद्यते। अतः प्रतिपिपादयिषितवस्तुनोऽपेक्षितासाधरणाकारविशिष्टतयैव प्र पादनमुचितम्। घञ्प्रत्ययस्य करणे[4]व्युत्पन्नत्वात्, 'विवक्षातः कारकाणां प्रवृ इति शब्दोक्तनयेन कर्तर्येव करणान्तरनैरपेक्ष्येण साधकतमत्वविवक्षया तथा प्रय उपपद्यते। अकर्तरीति सूत्रस्य प्रयोजनं करणत्वविवक्षया विना कर्तरि असाधुत्व प्रयोगनिवृत्तिः। उपदेशपक्षे प्रकृत्यर्थास्वारस्यं प्रत्ययस्वारस्यञ्च; प्रशासनपक्षे प्रत्यय स्वारस्यं प्रधानभूतप्रकृत्यर्थस्वारस्य[5]मर्थौचित्यञ्चेति वैषम्यम्। अतः प्रशासनमेवादेश शब्दाभिधेयमिति स्वीकर्तुं युक्तम्" इति।

1. निवारण ख. ग. 2. सुखदुःखनिवृ ख. ग. 3. कथने ख. 4. करणेप्युपप ख. ग. 5. मर्थौचित्यमिति न क.

न्यासकार इति। न्यासो नाम काशिकाव्याख्या पञ्जिका। उपदेशस्थले यं प्र उपदेशः, तस्यैव तदनुष्ठाने फलम्। आदेशस्थले तु गामानयेत्यादौ आदेष्टुरेव क्रियाफलं मुख प्रायिकमिति एतन्मुखेनार्थवैलक्षण्यं दर्शितम्। सर्वथा आदेशो नोपदेशः। क्वचित्, 'ए आदेशः, एष उपदेश' इति श्रवणं तु भगवदाशयरूपवैदिकविधिषु उक्ताकारद्वयमप्यस्तीति प्र बोधनायेति।

अत्रेदं विचार्यते—यत् तावदुच्यते, प्रसिद्धिप्राचुर्यात् प्रकृत्यर्थः शासनमिति। सत्यमेव तत्। 'शासनं विविच्य ज्ञापनम्' इति धातुवृत्तिकृता व्याख्यातत्वादुपदेश एव पर्यवसानम्। 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्', 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' इत्यादिसूत्रेषु 'दिशिरुच्चारणक्रियः' इति महाभाष्योक्तेः। 'अथातोऽहङ्कारादेश' इत्यादौ आदेशः उपदेश इत्यर्थः। 'इदं शास्त्याचार्य' इति भाष्यस्य, इदमुपदिशतीति ह्यर्थः। 'तदशिष्यम्' इत्यादौ अवक्तव्यमिति व्याख्यातम्। ततश्च आदेशः शासनमुपदेशः। तत्कर्मत्वञ्च, 'अनु म एतां भगवो देवतां शाधि' इति ब्रह्मणः सिद्धमिति प्रकृतिप्रत्यययोरविरोधसंभवात प्रत्ययास्वारस्यानुसरणस्यानुचितत्वात्[1]। न चानुशासनकर्मत्वेऽपि न शासनकर्मत्वमिति वाच्यम्—शासु अनुशिष्टाविति शासनस्यैवानुशासनरूपत्वात्।

ततश्च करणत्वस्यारोपेण घञ्समर्थनमप्यनुचितम्। आरोपस्यानुचितत्वात्। ननु करणत्वस्य[2]नाध्यारोपः, तस्य सिद्धत्वादिति चेन्न—तथासति सिद्धान्ते प्रत्ययास्वारस्याभ्युपगमस्यायुक्तत्वात्। अत एव, 'असिः छिनत्ति' इत्यादौ सौकर्यातिशयविवक्षया, 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' इति न्यायेन करणे कर्तृत्वारोपेऽपि कर्तरि करणत्वादेरसंभवः। तथासति राजनि भृत्यत्वारोपस्येवानर्थावहत्वात। अत एव, 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रे अधिकरणस्थाल्याः तनुकपालतया साधकतमत्वविवक्षया स्थाल्या पचतीतिप्रयोगमुपपाद्य, 'न चैवं कर्तुरपि करणत्वविवक्षाप्रसङ्गः; भिन्नजातीयत्वात। सकलसाधनविनियोगकारी खल्वसौ। न हि शतधनो निष्कधनेन स्पर्धितुमर्हति' इति कर्तुः करणत्वविवक्षाऽभावस्यैवोपपादितत्वात्। **निक्षेपरक्षायाम्**, 'भगवतो रक्षाकरणत्वानुसंधानं प्रपत्तिरितिपक्षे करणस्य कर्तृत्वासंभवेन जीवस्यैव रक्षकत्वमापतेदिति कर्तृत्वकरणत्वविरोधस्य, भगवति करणत्वानुसंधाने, 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' इति न्यायविरोधस्य च प्रतिपादितत्वात्। 'शक्तिविपर्ययात' इति सूत्रे अन्तःकरणस्य कर्तृत्वे ततोऽन्यत् करणं स्यादिति अन्तःकरणातिरिक्तं करणान्तरमभ्युपगन्तव्यं स्यादिति परैरप्युक्तत्वाच्च[3]। किञ्च प्रशासनकर्तुः करणत्वसंभवे परमात्मनः प्रशासनकर्मत्वस्यापि संभवात् तदसंभवोक्तिर्विरुध्येत। किञ्च करणत्वे विवक्षिते,

1. अयुक्तत्वात् ग. 2. करणत्वाधा(ध्या?)रो क. 3. उपपादितत्वाच्च ख.

'करणाधिकरणयोश्च' इति परेण ल्युटा बाधितत्वेन घञोऽप्रसङ्गात्। 'हलश्च' इत्यनेन घञः प्रसङ्गः। तत्रापि संज्ञायामित्यनुवृत्तेः। न च त्वन्म कर्मणि घञ् न स्यात्, 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति संज्ञायामेव विधानादिति वाच्यम्—'अकर्तरि चे'त्यत्र चकारस्य भिन्नक्रमत्वमाश्रित्य सं मप्यस्तीति पदमञ्जर्यादौ समर्थितत्वात्। 'संज्ञाग्रहणानर्थक्यञ्च सर्वत्र दर्शनात्' इति वार्तिककृतोक्तत्वाच्च।

किञ्च घञः करणार्थत्वे, उपक्रमे, 'आदेशशब्देन प्रशासिताऽभिधं इति यदभिहितम्, तद् विरुध्येत; प्रशासनकरणत्वस्यैवाभिहितत्वेन प्रशास रनभिहितत्वात्। यच्चोक्तम्, 'प्रशासितृत्वमसाधारण'मिति—तदपि न। अ शब्देन प्रशासनकरणत्वमात्राभिधानेन प्रशासितृत्वानभिधानात्। तदभिधानेऽपि पाधिकप्रशासितृत्वस्येव[1] मुख्योपदेश्यत्वस्य ब्रह्मासाधारणत्वात्। अत एव, ' जिज्ञासा' इति सूत्रे ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीपरिग्रहात् ब्रह्मण एव आभिध जिज्ञासाकर्मत्वम्, तदुपासनादीनां त्वाक्षेप्यमित्युक्तम्। किञ्च आदेशशब्दम ह्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्य तमित्येवं विशेषणोपादानात् अवश्यं तमित्यस्य आदेशविशे त्वमभ्युपेयम्। यदि हि आदेशशब्दस्यैव निरुपाधिकप्रशासितृत्वमर्थः, तदा परमात्मासाधारणत्वात् तच्छब्दो विशेषको न स्यात्। यदपि चोक्तं प्रष्टव्यत्वक नोपदेश्यत्वं सिद्धमिति तत्कथनस्यानपेक्षितत्वात् प्रशासितृत्वमेवार्थ इति—
'यद्यपि पूर्वं नाप्राक्षम्, अधुना स्वयमेव ज्ञास्यामी'ति बुद्धिं व्युदसितुं उपदे त्वकथनस्यैवापेक्षितत्वात्। अत एव, 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी' प्रष्टव्यस्य उपदेश्यत्वलक्षणौपनिषदत्वकथनम्। यच्चोक्तम्— सर्वविज्ञानप्रति सिद्ध्यर्थं निमित्तत्वमपेक्षितमिति — तन्न। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबला दानत्वस्येव तदन्यथानुपपत्त्या निमित्तत्वस्यापि लाभसंभवेन तस्य पृथग् वक्तव्य भावात्। तदनुपपत्तेर्भवतैवोक्तत्वादिति।—

अत्रोच्यते— 'एष आदेशः', 'एष उपदेशः' इत्येवं पृथगुपदिष्ट 'न वायुक्रिये पृथगुपदेशा'दिति न्यायेन आदेशोपदेशयोर्भेदावश्यम्भावात्

1. त्वस्यैव क, ग.

न्त्रणामन्त्रणयोरिव, वृक्षवनस्पतिशब्दयोरिव च, स्नेहभक्तिशब्दयोरिव च क्वचिदेकविषये प्रयोगमात्रेणानुभवभेदस्य दुरपह्नवत्वात् । 'आदिशती'त्युक्ते हि यद्वाक्योल्लङ्घने दण्डो भवति, तादृशशब्दप्रयोक्तृत्वं नियमयितृत्वमाज्ञापयितृत्वं प्रतीयते । अत आदिशतीतिव्यवहारः प्रभुविषय एव । अत एव न्यासकारेण आदेशोपदेशयोर्भेदो वर्णितः— 'आङ्पूर्वो दिशतिर्नियोक्तृप्रयोजनवचनः, उपपूर्वस्तु नियोज्यप्रयोजनवचनः' इति । 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्' इत्यादौ तथैव प्रतीतेश्च[1] । प्रकृतिस्वारस्येन नियमनापरपर्यायाज्ञापनरूपार्थे प्रतीते घञ्प्रत्ययस्य कर्तृव्यतिरिक्तकारकमात्रवाचिनो योग्यतावशात् त्वन्मते कर्मार्थकत्ववत् अस्मन्मतेऽपि कारकवाचिनो घञ्प्रत्ययस्य सकलकारकप्रयोक्तृकर्तृलक्षणा समाश्रीयते; प्रष्टव्यवस्तुनः तादृग्रूपत्वात् । असंजातविरोधिमुख्यप्रकृत्यर्थानुग्रहेण जघन्यप्रत्ययलक्षणाया आश्रयणीयत्वात् । 'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः' इत्यादौ अहःपरत्वस्वरसत्रिवृदादिपदमुख्यत्वानुसारेण जघन्यसंवत्सरपदस्यैव सौरचान्द्रमसाद्यनेकार्थसाधारण्येन निश्चयासमर्थस्य [2]अहर्लक्षणाया अभ्युपेतत्वात । तथा, 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयती'ति प्रयाजशेषप्रातिपदिकानुरोधेन तृतीयाया द्वितीयार्थलक्षणाया आश्रितत्वात् । तथा, 'प्राणा वाव ऋषयः' इत्यादौ ऋषिशब्दानुसारेण बहुवचनश्रुतेः पाशन्यायेन गौणार्थकत्वस्य, 'गौण्यसंभवात् तत्प्राक्छ्रुतेश्च' इत्यत्रोपपादितत्वाच्च ।

नन्वादेशपदस्य प्रशासनापरपर्यायाज्ञापनरूपादेशप्रसिद्धस्योपदेशप्रसिद्धिप्राचुर्याभावेऽप्युपदेशार्थकत्वे प्रकृतेः सर्वात्मना मुख्यार्थत्यागाभावात् प्रत्ययस्य त्वन्मते

1. अयं घ. पाठः । 'अन्यत्र प्रतीतेः । ततश्च' । 2. निश्चयासाम(र्थस्या)र्थ्यादजहल्लक्षणायाः ख. ग.

पञ्चपञ्चाशतः त्रिवृतः इति । पञ्चाशत्पञ्चकं सार्धशतद्वयम् । तावन्तः **त्रिवृतः** त्रिवृत्पदवाच्यस्तोमविशेषविशिष्टाः । सहस्रसंवत्सराधिकरणे (६–७–१३) संवत्सरशब्दस्यात्र अहःपरत्वं साधितम् । **अहःपरत्वस्वरसेति** । त्रिवृदादिशब्दानां ऋङ्नवकादिस्तोमीयासंख्यारूपस्तोमशक्तत्वेपि तद्युक्तदिनरूपार्थापेक्षया तद्युक्तसर्वदिनकलापरूपसंवत्सरविशेषणपरत्वे गौरवादिति भावः । **निश्चयासमर्थस्येति** । इयमभ्युच्चययुक्तिः । सहस्रसंवत्सरजीविपुरुषाभावेन संवत्सरशब्दमुख्यार्थग्रहणायोगात् दिनमासाद्यर्थस्य लक्षणया ग्राह्यत्वे सति अहर्लक्षणाश्रयणं त्रिवृदादिपदान्तरस्वारस्यात् । प्रयाजशेषस्थले तु प्रातिपदिकानुसारात् विभक्तौ लक्षणाश्रयणमिति विवेकः । प्रयाजशेषपदस्य प्रयाजोपयुक्तशेषो यः प्रतिपत्तिसापेक्षोंशः, तत्परतया प्रतिपत्तित्वसंपत्तये प्रयाजशेषोद्देशेन हविष्षु अभिघारणविधानाय प्रयाजशेषमित्यर्थस्वीकारात् (४–१–१४) ।

कर्तृलक्षणायां मुख्यार्थत्यागात् कांस्यभोजिन्यायेन जघन्यद्यावापृथिव्यैककपालानुरे मुख्यैन्द्राग्नादीनां[1] प्रसूनबर्हिर्नियमाश्रयणवत्, 'एकधा ब्रह्मण उपहरती' सकृत्सहत्वसाधारणस्य एकधाशब्दस्य भक्षान्तरप्रापकदुर्बलचोदकानुग्रहेण सहत्व स्वीकारवत्, 'सप्तदश प्राजापत्यान्' इत्यत्र प्रजापतिसंबन्ध[2]विशिष्टाविशिष्टान योग्यस्यापि बहुत्वस्य एकपशुनिष्पन्नैकादशावदानप्रापकदुर्बलचोदकानुसारेण वि ष्टान्वयाभ्युपगमेन द्रव्यदेवतासंबन्धाक्षिप्तयागभेदाभ्युपगमवच्च जघन्यघञ्प्रत्यय सारेण मुख्यदिशेरुपदेशार्थकत्वमेव युक्तम्। प्रकृतेर्मुख्यार्थत्यागाभावात्। प्रचुरप्रसि मुख्यार्थत्यागमात्रं त्ववशिष्यते। तत्तु न दोषाय। अत एव, 'पत्नय उपगायन्ती' त्यादौ गीतिशब्दस्य शारीरगाने प्रसिद्धिप्राचुर्ये सत्यपि अशारीरवादित्रादिगानस

1. मुख्यैन्द्राग्न्यादीनां ख. ग. 2. विशिष्ट इति सकृदेव सर्वत्र। द्विर्निवेश अ त्यात् भावप्रकाशिकानुसाराच्च।

कास्यभोजीति। शिष्यस्य कांस्यपात्र एव भोजनमिति नियमे गुरोश्चानियमे सति क्वचिदु रेकपात्रभोजनप्रसक्तौ अमुख्यशिष्यानुरोधात् कांस्यपात्रस्यैव ग्रहणमिति तत्र दर्शितो दृष्टान **जघन्येति**। तृतीयतया श्रुतेत्यर्थः। **प्रसूनेति**। पुष्पितेत्यर्थः। लूनशेषात् पुनरुत्पन्नेत्य माहुः। ऐन्द्राग्नादेः बर्हिर्मात्रमपेक्षितम्; एककपालस्य तु अतिदेशबलात् प्रसूनबर्हिरिति त्रयाणामेकप्रयोगविषयतया यत्किञ्चिदेकरूपबर्हिषां ग्राह्यत्वे सति जघन्यानुरोधेन प्रसूनब मेव ग्रहणमिति (१२-२-१४.)। **सकृत्सहत्वेति**। **सकृत्त्व**मेकप्रयत्नसाध्यत्वम्, एकत्वमेव **सहत्वं** यौगपद्यम्। **भक्षान्तरेति**। नानाभक्षेषु चोदकप्राप्तेषु उपहरणे सकृत्त्ववादी प्रथमभ पहरणमात्रमिच्छति। तत्र सिद्धान्तिनोच्यते (१०-२-४.) भक्षान्तराणामप्यविशेषेण प्राप्त्या बाधाय सहत्वरूपार्थ एव ग्राह्य इति। **बहुत्वस्येति**। प्रकृतौ, हृदयस्याग्रेऽवद्यतीत्यादिना दशावयवावदानानि विहितानि। सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र प्रजापतेरिमे प्राजापत्या इति प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्चेत्येवं प्राजापत्या इति वा विग्रहः संभवति। तत्र प्रथमपक्षादरणे दशसु पशुषु प्रजापतिसंबन्धः सकृदिति याग एकः स्यात्। एवञ्चातिदेशप्राप्तं यत् यागे पश्वे अवदानानामेकादशत्वञ्च, तद् बाध्येत। द्वितीयविग्रहे तु प्रतिपशु प्रजापतेः पृथक्संबन सप्तदश यागा इति एकैकस्य यागस्य पश्वेकत्वादिप्रापकं चोदकमबाधितं भवतीति तदादर (२-२-७.)। **चोदकेति**। अतिदेशप्रमाणेत्यर्थः। **पत्नय उपगायन्तीति**। प्रकृतौ साम स्योपगातारः ऋत्विजः। विकृतौ, 'दिक्षु दुन्दुभयो नदन्ति, पत्नय उपगायन्ती' ति श्रुत अत्र पत्नीनामुपगातृत्वश्रवणात् ऋत्विगुपगानबाध इति पूर्वपक्षः। यदि गायतेः शारीर मेवार्थः, तदा उपगानं नाम तदुपचयः इति ऋत्विग्गानव्यावृत्तिः स्यात्। शारीराशारीर साधारण एव गायतिरिति दुन्दुभ्यादिगानोपचयकरत्वं पत्नीनामिति न ऋत्विग्बाध सिद्धान्तः (१०-५-४.)। **गानस्यैवोपचय**मित्यनेन उपगानं नाम गानोपचय इत्यर्थेऽपि

ीतिशब्दप्रयोगविषयत्वेन मुख्यार्थत्वात् संनिहितदुन्दुभ्यादिगानस्यैव काण्डवीणादि-रुपचयं कुर्वत्यः पत्न्यो न ऋत्विजां निवर्तिका इति दशमे सिद्धान्तितमिति त् —

मैवम्—गानशब्दस्य बर्हिराज्याधिकरणन्यायेन गीतिमात्रवाचित्वात् युक्तं न संनिहितदुन्दुभ्यादिगानवाचित्वम्। इह तु आदेशशब्दस्य क्वचिदपि, शिष्यो ऽस्मादिदेशेत्यादिप्रयोगाभावेन साधारणोच्चारणार्थकत्वाभावात् उपदेशातिदेशशब्द-रिव आदेशोपदेशशब्दयोरपि भिन्नार्थकत्वेन आदेशशब्दस्योपदेशार्थकत्वे ख्यार्थत्यागस्यावर्जनीयत्वेन जघन्यप्रत्यय एव लक्षणाया उचितत्वात्।

वस्तुतस्तु, 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति सूत्रे, 'करणाधिकरणयोश्च' ते ल्युटा बाधितस्य घञः, 'अकर्तरि च कारके' इत्यनेनाप्रसङ्गमाशङ्क्य, 'कृत्य-ुटो बहुलम्' इति घञो भाष्यकृता समर्थितत्वात् तन्न्यायेन कर्तर्यपि तेनैव त्रेण घञ्सिद्धौ लक्षणाया अप्रसङ्गात् प्रशासितृत्वार्थकत्वमेवादेशशब्दस्य युक्तम्। देशनम् आदेश इति घञन्ताद् भाववाचिन आदेशशब्दात् अर्शआद्यजन्तादपि शासितृत्वार्थकत्वमेवादेशशब्दस्य युक्तमिति वयमुत्पश्यामः। ततश्च वा[2] 'एतस्य अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः', 'प्रशासितारं सर्वे-म्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपन्नं परमात्मधर्मभूतं प्रशासितृत्वमिह **आदेशशब्दार्थः**। तत् सर्वमस्माभिर्**भावप्रकाशिकायां** प्रपञ्चितं तत्रानुसंधेयम्।

1. गीत ख. 2. वाकारः क. कोशे।

दुभ्यादिगानमिति दर्शितम्। वस्तुतः उपगानं उपचयात्मकं गानमेव। तथाच दुन्दुभिनादस्य ड्जादिस्वरसमाहारात्मकगानत्वाभावेऽपि तदुपचयात्मकं भवितुमर्हति पत्नीगानमिति ध्येयम्। **ाण्डवीणादिभिरित्यनेन,** 'काण्डवीणादिभिरुपगायन्ती'ति अशारीरगानविधानात् अशारीर-दुभिनादस्याशारीरगानमुपचायकम्; तत्रैव पत्नीनां कर्तृत्वमिति नानेन शारीरस्य ऋत्विगुपा-नस्य बाध इति दर्शितम्। **दुन्दुभ्यादिगाने**ति। कै गै शब्दे इति गायतेः शब्दमात्रार्थ-त्वादिति भावः। **इहत्वि**ति तुशब्देन वैलक्षण्यपरेण कांस्यभोजिन्यायादिपूर्वोक्तसकलन्याया-तारः सूचितः।

एवं कर्तुः करणत्वविवक्षा, कर्तृलक्षणा वेति पक्षद्वयमुक्तम्। अथ स्वरसौ द्वौ पक्षौ यमाह वस्तुतस्त्विति। **वेदार्थसंग्रहे** "आदिश्यते अनेनेत्यादेश" इति, "आदेशः प्रशा-नम्" इति च एवं पक्षद्वयकटाक्षेण स्यादित्यपि ध्येयम्।

मप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति।

[1] प्रशासनेन च धारकत्वलक्षणमात्मत्वं फलितम्। ततश्चादेशशब्द आत्म पर्यन्तः।

'**येनाश्रुतं श्रुतं भवती**'त्यत्र, 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं वि भवति', 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं भवती मुण्डकबृहदारण्यकवाक्यानुसारेण—येन श्रुतेन मतेन विज्ञातेन, अश्रुतममतमवि श्रुतं मतं विज्ञातं भवतीति वाक्य[2]पर्यवसितोऽर्थः, ब्रह्मस्वरूपसत्तामात्रस्याश्रुतश्रुत पादक[3]त्वाभावात्। अत्र अश्रुतामतादिशब्दानां, इदं सर्वं विदितं भवती'ति श्रु न्तरानुसारात् सर्वार्थकत्वं द्रष्टव्यम्। ततश्च येन श्रुतेन सर्वं श्रुतं भवतीत्यर्थः। त अश्रुतं श्रुतं भवतीति अश्रुतस्य श्रुतत्वप्रतिपादनं कथमिति शङ्काया नावकाशः। अवस्थाविशिष्टतया अश्रतं स्वरूपेण श्रुतं भवतीत्यर्थः। अत्र **विज्ञात**शब्दो निदि सनपरः; श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति क्रमप्रत्यभिज्ञानादिति द्रष्टव्यम्।

अत्र, येनाश्रुतं श्रुतमित्यनेन किमुपादानमिति पृष्टं भवति। प्रशसितृत्वार्थ आदेशशब्देन चात्मस्वरूपं पृष्टं भवति। ततश्चात्मभूतमुपादानं किमिति प्रश्नस्य फ

1. शासितृत्वोक्त्या च क. 2. येनाश्रुतमिति वाक्य क. 3. श्रुतत्वहेतुत्वाभावात

अप्राक्षीरित्यर्थे **अप्राक्ष्य** इति छान्दसं रूपम्। लुङि च अप्रक्ष्य इत्येव रूपम्। त यया प्रयोगवशात् आगमनात् प्रागेव प्रष्टव्यं न पृष्टं त्वयेति प्रश्नातिपत्तिः सूच्यत इव। **येनाश्** मित्यादि। अत्र एकस्मिन् ज्ञाते अन्यस्य ज्ञातत्ववचनं हेतुज्ञाने साध्यस्य ज्ञातत्ववचनादिस्थल न एकज्ञानजन्यान्यविषयकज्ञानान्तराभिप्रायेण; अपि तु तदेकं येन ज्ञानेन विषयीक्रियते, सर्वस्यापि विषयीकृतत्वमित्यभिप्रायेण। तदानीमेव सर्वस्मिन् एकाभेदस्य विवक्षितस्य निर्वाह तदिदं स्पष्टीकर्तुं, येन ज्ञातेनाज्ञातं सर्वं ज्ञातं भवतीति संग्रहेणानुक्त्वा **अश्रुतेन श्रुतमम मत**मित्येवं विस्तरेण कथनम्। श्रुतं शाब्दबोधविषयः। न ह्येकस्मिन् ध्यानमननशाब्दबोधवि सति सर्वं ध्यानमननशाब्दबोधविषयीभवेत्, यदि एकसर्वपदार्थयोरभेदो न स्यादिति।

किं ब्रह्म ज्ञातवानसीति रीतिं विहायानया भङ्ग्या पिता किमिति पप्रच्छेति चेत्— 'अ स्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिवे'ति पितृवाक्यममृष्यमाणः 'सर्वं विज्ञाय प्रतिनिवर्तितव्य इति गुरुमुपगम्याधीत्य सर्वज्ञमानी हि समागतः श्वेतकेतुः। तमेनं पुनस्तूष्णीमासीनं स्त प्रति पित्रोच्यते, 'अङ्ग! इत्थम्भूतात् ज्ञानात् सर्वज्ञानं न भवति। अस्ति तु किञ्चिदन्य तज्ज्ञाने कथञ्चित् सर्वं ज्ञातं भवेत्। तदपि च श्रोतव्यं मन्तव्यं विज्ञातव्यञ्चोपर्युपरि। जातु जोषं स्थितेः प्रसक्तिः इति प्रतिबोधयितुमिति। दर्शितमिदमेतदवतरणे भाष्येऽपि।

कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । (३)

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातँ स्यात्;

ार्थः । अत एव श्रीविष्णुपुराणे, 'यन्मयं च जगद् ब्रह्मन् यतश्चैतत् चराचरम्' इति श्लोके यन्मयमिति आत्मस्वरूपम्, यतश्चैतच्चराचरमिति उपादानञ्च पृष्टम्। अत एव, 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति प्रतिवचने सदायतना इति सत आत्मत्वम्, सन्मूलाः सत्प्रतिष्ठा इति सत उपादानत्वञ्च प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यम्। अत एव, 'अथातोऽहङ्कारादेशः', 'अथात आत्मादेशः', अथात आदेशो नेति नेति', 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः', 'उभयमादिष्टं भवति अध्यात्मञ्चाधिदैवतञ्च' इत्यादाविव आदेशशब्दस्योपदेशार्थकत्वमेवास्तु, न प्रशासनार्थकत्वमिति शङ्का पराकृता। अतो जगदुपादानभूतं जगदात्मानं किं पृष्टवानसीत्यर्थः। अत्र ज्ञातवानसीत्यनुक्त्वा पृष्टवानसीत्युक्तवतः,

"तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥"

इत्युक्तरीत्या प्रणिपातादिप्रसन्नाचार्योपदेशगम्य एव सोऽर्थः, न तु प्रकारान्तरेणापि ज्ञातुं शक्यत इत्यभिप्रायः।

अन्यज्ञानेनान्यज्ञानासंभवात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानासंभवं मन्वानश्चोदयति **कथं नु भगवः स आदेशो भवति** । हे भगवः ईदृश आदेशः कथं भवेदित्यर्थः।

उपादानोपादेययोः तत् संभवतीत्यभिप्रायेण उत्तरमाह — **यथा सोम्यैकेन — विज्ञातं स्यात्**। यथा उपादानभूते मृत्पिण्डे ज्ञाते तदुपादेयघटशरावादिकं ज्ञातं भवति, तद्वदित्यर्थः। नैयायिकरीत्या–, असदेव घटादिकं मृत्पिण्डेऽत्पद्यते। अतश्चोपादानोपादेययोर्भेदात् न मृत्पिण्डे ज्ञाते सर्वमृन्मयानां ज्ञातत्वं

1. श्लोके इत्यादि चराचरमितीत्यन्तं क. कोशे।

असंभावितमर्थं कथं पृष्टवान् स्यामहमित्याशयेन प्रवृत्तं चोद्यमवतारयति **अन्यज्ञानेनेति**। नैयायिकरीत्येति, **मन्वान**मित्यत्रान्वेति। असंभवाभिमानस्य दृढत्वात् तत्परिहारायानेकदृष्टान्तमुखेन संभवप्रदर्शनम्।

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् (४)—

संभवतीति मन्वानं प्रत्याह – **वाचारम्भणं — मृत्तिकेत्येव सत्यम्** । घटत्वा लक्षणो विकारो घटशरावादिनामधेयञ्च आरभ्यते आलभ्यते स्पृश्यत इ **रम्भणम्** । कर्मणि ल्युट् । तेनैव मृद्द्रव्येण घटशरावादिलक्षणो विकारो घटश वादिनामधेयञ्च स्पृश्यत इत्यर्थः । आरम्भणशब्दस्य पुन्नपुंसकलिंग[1]विकारनामधे विशेषणत्वेऽपि नपुंसकैकशेषैकवद्भावाभ्यां वा लिंगसामान्यादिविवक्षया वा आरम्भ मिति नपुंसकैकवचननिर्देशः । मृद्द्रव्येण विकारनामधेये कस्मै प्रयोजनाय स्पृश्ं इत्यत्राह — **वाचेति** । प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षया तृतीया । वाक्छब्दश्च अ हल्लक्षणया वागादिव्यवहारपरः । ततश्च वाक्पूर्वकहानादिव्यवहारार्थं मृत्पिण्ं नामरूपे स्पृश्येते । मृत्पिण्ड एव नामरूपभाग् भवतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि मृत्पिण मृन्मयाभेदप्रतिपादनं 'वाचारम्भणं विकार' इत्येतावन्मात्रेणापि सिध्यतीति न नामधे स्यापि स्पृश्यत्वं वक्तव्यम् — तथापि संज्ञाभेदादुपादानोपादेययोर्भेदशङ्काव्युदास नामापि मृद्द्रव्येण स्पृश्यत इत्युक्तिरपेक्षितेति द्रष्टव्यम् । — कार्यकारणयोरेकद्रव्य प्रमाणमाह — **मृत्तिकेत्येव सत्यम्** । मृन्मयं घटादिकं मृत्तिकेत्येव प्रमाणप्रा पन्नम् । न तु तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः । यद्वा मृन्मयं मृत्तिकेति वाक्यमेव सत्यं अव

1. लिङ्गान्त ख.

वाचा वागिन्द्रियेण **आरम्भणं** आरभ्यमाणं उत्पाद्यमानमित्यर्थे नामधेयमात्रे तदन्व स्यात्; न विकारे । **वाचा** व्यवहारार्थं कुलालादिना आरभ्यते उत्पाद्यत इत्यर्थे सर्वनामधेयं तदन्वयो दुर्वचः; घटादिनामधेयस्य कुलालादिकृतत्वाभावात् । अतो मृद्द्रव्येणेति कर्त्रध्याहारे तेन स्पृश्यत इत्यर्थस्वीकारः । तदा कार्यकारणयोरभेदोपपादनायावश्यवक्तव्यमुपादानस्यैव विका भाक्त्वं विशेषनामभाक्त्वं च सम्यगुक्तं भवतीति फलाधिक्यञ्च । एवं विकारनामधेयस्पर्शाभ लोकव्यवहारो न सिद्ध्येदिति तत्प्रयोजनकथनं **वाचेति** । ननु चकाराभावात् आरम्भणमि क्लीबनिर्देशाच्च एवमेवार्थोऽस्तु -- मृत्तिकेति नामैव **सत्यं** शाश्वतम्; अन्यत्तु घटशरावादिना धेयं वाचा आरभ्यमाणं **विकारः** असत्यं अशाश्वतम्, कदाचिदेव भवतीति इति चेन्न — एत त्कथनस्य निष्प्रयोजनत्वात्; वाचारम्भणपदवैयर्थ्याच्च । चस्तु अर्थसिद्धः, 'गामश्वं पुरु जगत्' इतिवत् । नपुंसकं च निरूढं भाष्ये । ननु नामधेयपददृष्ट्या आरम्भणमिति प्रयो वाचारम्भणं नामधेयं विकार इति क्रमो युक्त इत्यत्राह **लिङ्गसामान्येति** । पदसंस्कारपक्षा वलम्बनेनेति भावः । **इतिवाक्यमेव सत्यमिति** । मृन्मयं न मृत्तिका; पटो न तन्तवः

धितार्थकमित्यर्थः । ततश्चोपादानोपादेययोरभेदात् उपादाने ज्ञाते उपादेयस्य ज्ञातता भवतीत्यर्थः ।

एतेन "विकारो **वाचारम्भणं** वागालम्बनमात्रम् । **नामधेयम्** । स्वार्थे धेयट्प्रत्ययः । नामैव केवलम्; न विकारो नाम वस्त्वस्ति; मृत्तिकैव सत्यम्" इति यत् परैरुक्तम् — तदपास्तम् । **वाचारम्भण**मित्यस्य वागालम्बनमित्येतदर्थकत्वे प्रमाणाभावात् । नामधेयमित्यनेन वागालम्बनमात्रमित्यतोऽतिरिक्तार्थाप्रतिपादनात् पुनरुक्तिश्च । मृत्तिकासत्यत्वमात्रत्व (?) विवक्षाया**मिति**शब्दवैयर्थ्यञ्च । उक्तञ्चाभियुक्तैः —

"वाचारंभणमित्युक्तेर्मिथ्येत्यश्रुतकल्पनम् ।
पुनरुक्तिर्नामधेयमितीत्यस्य निरर्थता ॥" इति ।

किञ्च परमते,

"येनाश्रुतं श्रुतं भवती" ति सन्दर्भोऽपि न युज्यते । शुक्तितत्त्वे ज्ञाते तदध्यस्तरजतादेर्निवृत्तावपि रजतत्वस्य ज्ञातत्वादर्शनेन ब्रह्मणि ज्ञाते तदध्यस्तप्रपञ्चस्य निवृत्तावपि ज्ञातत्वासंभवात् । ननु शुक्तौ ज्ञातायां रजतस्य तत्त्वं ज्ञातमेव । शुक्तिव्यतिरिक्तरजततत्त्वस्याभावात् । एवं ब्रह्मणि ज्ञाते प्रपञ्चस्य तत्त्वं ज्ञातमेवेति चेत्-न — परमार्थशुक्तेरपरमार्थरजततत्त्वरूपत्वाभावात् । न हि शुक्तौ ज्ञातायां रजततत्त्वं ज्ञातमिति व्यवहारो दृष्टचर इत्यास्तां तावत् ।

ननु सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यत्र विकारार्थमयट्प्रत्ययेन घटत्वशरावत्वाद्यवस्थावद्द्रव्यरूपो विकार एवाभिधातव्यः । न तु घटत्वशरावत्वाद्यवस्थारूपो विकारः, तस्य मृत्पिण्डापेक्षया भिन्नत्वेन तज्ज्ञानेन ज्ञातत्वासम्भवात् । ततश्च तदुपपादके 'वाचारम्भणं विकार' इति वाक्येऽपि विकारशब्देनावस्थावद्द्रव्यलक्षणस्य विकारस्याभिधानमुचितम्; न त्ववस्थालक्षणविकारस्येति चेत्, सत्यम्; तस्यैवाभिधानमुचितम् । तथापि मृद्द्रव्येण घटशरावादिलक्षणस्यावस्थावतो द्रव्यस्य स्पर्शासम्भवात्— न ह्यात्मैवात्मना स्प्रष्टुं शक्यः । अतः, मृन्मयमित्यत्र विकारवाचिमयट्प्रत्ययेनावस्थावतो-

---

मृन्मयं स्वावयवे स्वभिन्ने समवेतम् इत्यादितार्किकवाक्यमसत्यमिति भावः । **वागालम्बनेति** । वाचाया आरम्भणं आलम्बनं वाचारम्भणमिति परमतम् । **एकेन मृत्पिण्डेन** घटशरावादि-

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातँ स्यात् ; वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यम् (५)—

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातँ स्याद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यम्—

एवँ सोम्य स आदेशो भवतीति । (६)

न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुः; यद्ध्येतदवेदिष्यन्, कथं

ऽभिधानेपि, तदुपपादके **वाचारम्भणं विकार** इति वाक्ये विकारशब्देनावस्थाया ग्रहणमुचितम् । तथा **मृत्तिकेत्येव सत्यम**ित्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायां सत्यमिति न सकलिङ्गानुरोधात् अवस्थावद्द्रव्यवाचि **मृन्मय**मित्येतत् विशेष्यतयाऽनुषज्यते । तत सर्वं मृन्मयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यत्र अवस्थावद्द्रव्यमेव विकारवाचिना मयट्प्रत्य नाभिधीयत इति न कश्चिद्दोष इति द्रष्टव्यम् ।

यथा — स्यादित्यादि । लोहमणिः सुवर्णपिण्डविशेषः । शिष्टं पूर्ववत

यथा — स्यादित्यादि । नखनिकृन्तनशब्देन कार्ष्णायसपिण्डो लक्ष्यते शिष्टं पूर्ववत् । **एवं सोम्य स आदेशो भवतीति** — मयोक्त आदेशो मृत्पि ण्डादितुल्य इत्यर्थः ।

एवमुक्तः पुत्र आह — **न वै नूनं** — । **भगवन्तः** पूजावन्तो मम गुर एतत्स्वरूपं न ज्ञातवन्तः । **यत्** यदि एतद् वस्तुतो जानीयुः, तर्हि भक्ताय गुणव

कार्यार्थमविभक्तेन मृत्पिण्डेन; **सर्वं** तन्मृत्पिण्डकार्यं सर्वमिति ह्यर्थः । अतः **लोहमणि नखनिकृन्तन**पदाभ्यां पूर्वावस्थलोहकृष्णायसद्रव्यमात्रं विवक्षितम् । अतएवोपरि तथैव निर्देशः निरवस्थद्रव्यस्थित्ययोगात् इयमेव पूर्वावस्थेत्यनियमाच्च यत्किञ्चिदवस्थानिर्देशः ।

न वै नूनमिति । प्रष्टव्यमेव हन्त ! मया प्राङ् न पृष्टम् । अस्त्विदम् । गुरुर्हि मे, 'न पृष्टः कस्यचिद् ब्रूया'दिति प्रश्नप्रतीक्षो न भवति; अत्यर्थकरुणया अपृष्टानामेवार्थानामनेकेषा मतिशीघ्रमेवोपदेशात् । अतः स मन्ये नेदं विदितवान् स्यात् । अस्तु; तथापि तदज्ञानं मयो त्प्रेक्ष्यमाणं वाचा वक्तुं न साम्प्रतम् । अथवा रहसि पितृचरणसविधे मदुत्प्रेक्षायाः निवेदने दोषः । अन्यथा ह्ययं मां पुनस्तत्र प्रेषयेत् । तदा च गुरोरज्ञानं प्रतिनिवृत्तेन मया व्यक्तमे वक्तव्यं स्यात् । ततो वरं संप्रति तद्वितर्कविनिवेदनमिति विमृश्यैवमाह श्वेतकेतुः । गुरौ स्वस्य गौरवबुद्धिं **भगवन्त** इति बहुवचनेन व्यनक्ति । **नून**मिति वितर्कमात्रे ।

ावक्ष्य'न्निति। 'भगवाँस्त्वेव मे तद्ब्रवी'त्विति। 'तथा सोम्ये'ति होवाच ॥७॥

इति षष्ठाध्याये प्रथमः खण्डः ।

—०ꣳ०—

६—२.

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।

ह्यमुपदिशेयुर्हि । नोपदिष्टवन्तस्तु ते । तेनाहं मन्ये न विदितवन्त इतीत्यर्थः । ःवमवाच्यमपि गुरोर्न्यङ्गं पुनर्गुरुकुलं प्रति प्रेषणभयादुक्त्वा, 'भगवानेव तद् स्तूपदिशतु' इति पितरं प्रार्थयामासेत्यर्थः । **तथा सोम्येति होवाच** । पिताऽपि तत् तथैव वदानी' त्युक्तवानित्यर्थः ॥ ६—१.

प्रतिज्ञातस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य समर्थनाय जगतो ब्रह्मैककारणतां प्रति- ादयितुं प्रवृत्तः, यथा लोकेऽपराह्णे प्रसारितानां घटशरावोदञ्चनादीनां[1] मृत्पिण्डैको- ादानतां प्रतिपिपादयिषुः, 'पूर्वाह्ण एतद् घटशरावादिकं मृत्पिण्ड एवाऽऽसी' दिति तिपादयति, तथा प्रतिपादयति—

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । **इदं** विभक्तनामरूपं हुत्वावस्थं जगत् **अग्रे** सृष्टेः प्राक् **एकमेव** अविभक्तनामरूपतयैकत्वावस्थापन्नमेव ा**द्वितीयं** अधिष्ठात्रन्तरशून्यं सदेवाऽऽसीदित्यर्थः । अत्र सच्छब्दो नामसंबन्धयो- ात्वलक्षणं सत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य परमात्मनि वर्तते । अयं च सच्छब्दो ाशेष्यभूतपरमात्मवाचकोऽपि कारणविषयत्वसामर्थ्यात् कारणत्वौपयिकगुणविशिष्ट- कृतिपुरुषकालशरीरकं परमात्मानं उपस्थापयति । 'देवाँ आज्यपाँ आवह' इत्यादौ ाशेष्यवाचिन एवाऽऽज्यशब्दस्य विकृतिषु पृषदाज्यवाचित्वस्य दाशमिकन्यायसिद्ध- ात् । अत्र सदेवेत्येवकारेण नैयायिकाभिमतमुत्पत्तेः प्राक् जगतोऽसत्त्वं व्यावर्त्यते । देवेत्येवकारस्य नैयायिकाभिमतोत्पत्तिप्राक्कालीनकार्यासत्त्वव्यावर्तकत्वं 'तद्धैक आहु- ादेवेदमग्र आसीत्' इत्यसत्कार्यवादिदर्शनप्रतिक्षेपपरोत्तरवाक्यसंदर्भादवसीयते ।

1. दीनां च ख. ग.

ङ्गमिति। न्यग्भावमिति शाङ्करे। न्यङ्गो नितरामञ्जनम्। इह तु न्यङ्गं न्यूनता। **प्रेषणभया-** ति। प्रेषणे, गुरोश्चैतदवेदने, 'न विदन्ती'ति स्पष्टं वक्तव्यं स्यादिति भयादित्यर्थः ।

अद्वितीयमिति पदेन निषेधमुखेनैवार्थस्योक्तत्वात् न तदुपर्येवकारः । अस्य पदस्य, द्वितीयगणनायोग्यो नासीदस्ति भविष्यति । समो वाऽभ्यधिको वाऽस्य" इति **श्रीभगवद्या- नमुनि**दर्शितो वाच्यार्थः । एवं स्वतन्त्रवस्त्वन्तरनिषेधपरमिदं, 'तदैक्षते'ति वक्ष्यमाणोपयो- ग्या अधिष्ठात्रन्तरनिषेधपरमुक्तं **भाष्यादा**वित्यन्यत्र विस्तरः ।

एकमेवेत्येवकारेण 'बहु स्याम्' इति वक्ष्यमाणा स्रक्ष्यमाणकार्यबहुर वस्था व्युदस्यते । 'तदैक्षत', 'तत्तेजोऽसृजत' इत्युत्तरवाक्यसंदर्भे सच्छब्दि स्यैव निमित्तत्वकथनात् अद्वितीयमित्यनेन निमित्तान्तरं निषिध्यते । ततश्च ए अद्वितीयमिति पदाभ्यामभिन्ननिमित्तोपादानत्वं सिद्धं भवति ।

ततश्चायमर्थः— इदं बहुत्वावस्थं विभक्तनामरूपं प्रत्यक्षतया दृश्यम जगत् सृष्टेः प्राक् निमित्तान्तरशून्यं अविभक्तनामरूपतया एकं सच्छब्दितं ब्रा वासीदित्यर्थः (ति?) । यद्यपीदानीमपि जगत् सदेव, तथापि अविभक्तनामरू सद्भावापत्तिः सृष्टेः प्रागेवेति अग्र इत्यस्य नानुपपत्तिः । न च सच्छब्दस्य सूक्ष् प्रकृतिकालजीवशरीरकब्रह्मपरत्वेन सच्छब्दस्य कार्यभूते जगति सृष्टेः प्राक् तादृः ब्रह्मत्वबोधकत्वेऽपि जगति सत्तासंबन्धबोधकत्वाभावेन असत्कार्यवादव्युदासकत्वं क मिति वाच्यम्— सृष्टेः प्राक् सच्छब्दितब्रह्माभेदबोधने नैयायिकाभिमतासत्त्वव्युद सस्याप्यर्थसिद्धत्वात् ।

एतेन 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्येतत् प्रपञ्चमिथ्यात्वे प्रमाणयन्तः प्रत्युक्ताः । तस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वपरत्वे 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दि कालप्रापकेण पूर्वेणाग्रपदेन 'तदैक्षत', 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति ईक्षणना रूपात्मकप्रपञ्चप्रापकेणोत्तरेण च विरोधप्रसंगात् । किञ्च 'इदंशब्दोदितं सर्वं जग सृष्टेः प्राक् एकमेवाद्वितीयं सदेवासी'दिति परैर्व्याख्यातत्वेन सृष्टिप्राक्काले अद्विती पदेन द्वितीयासत्त्वबोधनेऽपि सृष्ट्युत्तरकाले तस्यासत्त्वाप्रतिपादनेन जगतो मिथ्य त्वासिद्धेः । घटशरावादिकं सर्वं सृष्टेः प्रागद्वितीयैकमृत्पिण्ड एवासीदित्युक्त्या घ शरावादीनां मिथ्यात्वप्रतिपादनादर्शनात् । प्रागसत्त्वप्रतिपादनेन ह्यनित्यत्वम सिद्धचेत्; न तु मिथ्यात्वम् । न च 'नेह नानास्ति' इति वाक्यात् सृष्ट्युत्तरका मप्यसत्त्वावेदनात् मिथ्यात्वसिद्धिरिति वाच्यम्—'न स्थानतोऽपि परस्ये' त्यधिकर तस्य वाक्यस्य ब्रह्मगतनानात्वनिषेधपरतया परैरेव व्याख्यातत्वात् ।

नन्वनित्यत्वमेव मिथ्यात्वम् । 'अनित्यस्य धर्मिणः अनित्यत्वं असत्यत्व मिति वाचस्पतिमिश्रोक्तेः, विद्यारण्ययतिनाऽपि तथैवोक्तत्वात्, 'अना परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिण

तद्धैक आहुः, 'असदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तस्मादसतस्सज्जायत[1] । (१)

1. 'जायत इति' इति मा.

मादिसंभूतां तद्वस्तु नृप! तच्च किम्' इति पराशरस्मरणादप्यनित्यत्वमेव मिथ्यात्वमिति चेत्—ईदृशस्य प्रामाणिकस्य प्रत्यक्षाविरुद्धस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य अस्माभिरप्यप्रतिक्षेप्यत्वादित्यास्तां तावत् ।

सदेवासीदिति सृष्टिप्राक्काले ब्रह्माभेदप्रतिपादनमुखेन सत्कार्यवादमुक्त्वा तद्विरोध्यसत्कार्यवादं नैयायिकाभिमतं **वाचारम्भण**मित्यादिना प्रतिक्षिप्तमपि कण्ठतः प्रतिक्षेप्तुं तन्मतमुपन्यस्यति—**तद्धैक आहुः एकमेवाद्वितीयम्** । इदं जगदग्रे सृष्टेः प्राक् **असदेवासीत्** । न तु सदेवासीदित्यर्थः । नामरूपविभागाभावलक्षणस्यासत्त्वस्य सिद्धान्तेऽपि सम्मतत्वादाह **एकमेवाद्वितीयम्** । प्रागभावव्यतिरेकेणावस्थाया वा अवस्थाश्रयस्य वा कस्यापि सत्त्वं नास्तीत्यर्थः । यद्वा असदेवेत्यत्र अ इत्येतत् सत्पदेनासमस्तं सत् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय'मिति वाक्यार्थप्रतिक्षेपकम् । **तस्मादसतस्सज्जायत** । सदिति भावप्रधानो निर्देशः ।

तद्धैक आहुरिति नैयायिकखण्डनम्, न तु शाङ्करोक्तरीत्या बौद्धखण्डनमिति परं व्यक्तं **वेदार्थसंग्रहव्याख्यादौ** । अथर्वणीनरीतिस्त्वत्रैव विशदा । **असदेवासी**दित्युक्तौ अभाव एवासीदित्यर्थः प्रतीयते । स बाधितः । न हि प्रलयकाले कार्याभावमात्रमासीदिति नैयायिकमतम् । अतः इदं कार्यजातं तदानीं **असत्** अभावप्रतियोग्येवासीत्—नैवासीदित्यर्थः । उत्तरत्र **तस्मादसत** इत्यत्र तु **असत्**पदं नाभावप्रतियोग्यर्थकम्; अभावप्रतियोगिभूतात् स्वस्मात् स्वयं जायत इत्युक्तौ विरोधात् । अतस्तत्राभावमात्रपरम् । **एकमेवाद्वितीय**मित्यस्य असच्छब्दार्थे अभावप्रतियोगिनि अनन्वयात्, 'यत् आसीत्, तदेकमेवाद्वितीय'मिति पृथग्वाक्यं कार्यम् । यद्वा **असदि**ति अभावमात्रपरमेव । एकोऽद्वितीयोऽभाव एवासीदित्येवार्थः । कोऽसावभाव इत्यत्र **इद**मिति तद्विशेषणम् । अभावे जगदभेदायोगात् **इद**मिति बुद्धिस्थमुच्यते । अयमेतज्जगत्प्रतियोगिकोऽभाव आसीदिति । (अस्तु वा मूले **इदमग्रे** इति, भाष्ये **इदंजगदग्रे** इति चैकं पदम् । सृष्टेः प्रागिति तदर्थः ।) नैयायिकमते उपादानभूतानां परमाणूनां निमित्तभूतस्येश्वरस्य च प्रलये सत्त्वात् **एकमेवाद्वितीय**मिति कथमित्यत्र आशयमाह **प्रागभावव्यतिरेकेणे**त्यादिना । कार्यावस्थापेक्षया प्रागवस्था वा कार्यावस्थोपलक्षितं धर्मि वा तदानीं नेति पदद्वयविवक्षितम्; न त्वितरनिषेध इति भावः । अत्र शाङ्करवाक्यार्थशोधने असदित्यत्र 'अ' इति पृथक्करणमेवाभिसंहितं वाच्यमिति विमृश्य, अर्थपुष्टिबलात् तार्किकखण्डनार्थमपि तमेव पक्षमादत्याह **यद्वे**ति ।

'कुतस्तु खलु सोम्यैवँ स्या'दिति होवाच 'कथमसतस्सज्जायेते' सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । (२)

सत्तेत्यर्थः । यस्माद्धेतोरुत्पत्तेः प्राक् अवस्थाश्रयस्याप्यभावः, तस्माद्धेतोरसतः [[1]स शात्] सत्त्वरूपा उत्पत्तिरजायत अभवदित्यर्थः । पर्यवसन्नमिति यावत् । जा इत्यत्र अडभावश्छान्दसः ॥

तन्मतं प्रतिक्षिपति— **कुतस्तु खलु—सज्जायेतेति** । **कुतः** केन प्र णेन असत उत्पत्तिः प्रतीयेत । तदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञाविरोधेन प्रमाणस्यानवताराि भावः । अतः कथमसतो द्रव्यस्य सत्ता भवेत् । अतः असतस्सत्त्वम् उत्पा भवति, अपि तु सत एव द्रव्यस्य प्रथमक्षणावच्छिन्नावस्थान्तरसम्बन्ध एवोत्पा रित्यर्थः । एवं परपक्षं प्रतिक्षिप्य स्वमतमुपसंहरति **सत्त्वेव—एकमेवाद्वितीय**

नन्विदंशब्देन जगन्मात्रपरामर्शो तस्य सच्छब्दितब्रह्मभिन्नत्वेन 'सदेवेद आसी'दिति ब्रह्माभेदानुपपत्तिः । नापीदंशब्देन इदंशब्दितजगच्छरीरकब्रह्मप

1. सकाशादिति न ग. कोशादौ ।

अत्र पक्षे अद्वितीयमित्येतदनन्तरं इतिशब्दोऽध्याहार्यः । तथाचैतावदुक्तं भवति—इदं सद्रू नासीत्, कार्यकारणयोर्भेदात्; नाप्येकमासीत्, भूतचतुष्टयपरमाणूनामनन्तानां स्थितत्वा नाप्यद्वितीयमासीत्, ईश्वरादेः निमित्तस्यान्यस्य स्थितेरिति । यः खल्वसत्कार्यवादः तैत्ति आनन्दवल्ल्यामुक्तः, न तस्यात्र निरासः । अतः **एक** इति पदं न शाखान्तराध्यायिपरम अत्रापि प्राक् तादृशासत्कार्यवादस्य (३-१९) उपक्षिप्तत्वादविशेषात् । अतः सूक्ष्मावस्थप्रकृत व्यानभ्युपगन्तृमतनिरासपरमेवेदमिति ।

अत्रेदं बोध्यम्— सत्कार्यवाद इत्यस्य सत् = पूर्वकालावच्छेदेन स्थितमेव उत्तरकाल च्छेदेन कार्यं भवतीति वाद इत्यर्थः । सदित्यत्र वर्तमानत्वमविवक्षितम् । असत्कार्यवाद पूर्वकालावृत्तिद्रव्योत्पत्तिवादः । असतः सज्जायत इत्यस्य पूर्वकाले अस्थितात् कार्योत्पा रिति नार्थः । पूर्वकालेऽसतः कारणत्वायोगात् । उत्तरकालेऽसतः कार्यं भवतीत्यपि न तन्तुकपालादेरुत्तरकालेऽवश्यमेव सत्त्वात् । अतोऽभावात् कार्यं जायत इत्यर्थः । तत्र **तस्मादस** इत्यस्य तादृशात्=अवस्थातदाश्रयधर्मिविकलादभावादित्यर्थसंभवेऽपि **कथमसत** इत्यत्रैवात्रा **असत** इत्येतेनैव विवक्षितार्थसिद्ध्या, **असत** इति षष्ठ्यन्तमित्याशयेन च **तस्मा**दित्यस हेतुपरत्वमाह **तस्माद्धेतो**रिति । **यस्माद्धेतो**रित्यादिना पूर्ववाक्यस्यार्थो हेतुरिति **दर्शितम्** **सज्जायत** इत्यस्य स्वयं पूर्वकालावच्छेदेन स्थितमेव पश्चात् जायत इत्यर्थस्वीकारे सत्कार्यवादस्वी कारापत्तिः । **सत्** वर्तमानं उत्पत्तिकालावच्छेदेन विद्यमानं जायत इत्यर्थे सत्पदवैयर्थ्यम् उत्पद्यमानस्योत्पत्तिकालावच्छेदेन स्थितेः सर्वसंमतत्वात् । असतः इत्यस्य अभावादितिव

पादनं संभवति, अश्रुतवेदान्तं प्रति इदमादिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तप्रत्यायकत्वासंभवादिति चेत्, अस्याः शङ्कायाः परिहारो **मुण्डकप्रकाशिकायामेव** प्रपञ्चितः। अत्रापि च स्वावसरे (६-८.) करिष्यामः। तत्रैवानुसन्धातव्यः॥

प्रदित्यस्य भाव इत्यर्थे अभावाद् भावपदार्थो जायत इत्यर्थः सिध्यति। तदापि **सत्पदवैयर्थ्यमेव**। अतः सदिति भावप्रधानं कृत्वा **सत्** सत्ता भवनम् उत्पत्तिरित्यर्थम्, जायत इत्यस्य च उत्पत्ति-त्पद्यत इत्यर्थायोगात् **तस्मादि**ति हेत्वन्वयानुकूलं 'पर्यवसन्नम्' इत्यर्थञ्च स्वीकृत्य व्याख्यातम्। **असतः सकाशादि**ति क्वचित्कपाठे, मूले असत इति पञ्चमी। यदि तु, '**कथमसतः सज्जायत** इत्येतत्समानार्थकत्वमत्रावश्यकम्, तदा असतो द्रव्यस्य सत्ता वा उत्पत्तिर्वा कथं भवतीति **तत्र** व्याख्यानात् अत्रापि सकाशादितिपदरहितपाठात् सैव रीतिरस्तु। यदि तु 'उभयत्र **असतः** अभावात् **सत्** भावपदार्थभूतं द्रव्यमित्यनुगतोऽर्थोऽस्तु। **जायत** इत्यस्य चोत्पत्तिरर्थः' त्यालोच्यते, तदापि न तात्पर्यभेदः। अयमत्र **कथमसत**इति वाक्यस्य भावः। अभावस्य कारणत्वं वदता न तस्योपादानत्वमुच्यते, परमाणूनामेवोपादानतया अस्यापसिद्धान्तत्वात्, असतसतोर्मिथो वजात्याद्युपादानोपादेयभावायोगाच्च। नापि निमित्तकारणत्वम्—उत्पत्तिशब्दस्य आद्यक्षणाच्छिन्नोत्तरावस्थार्थकत्वात् पूर्वावस्थाश्रयद्रव्यस्य पूर्वमभावे तदयोगात् तस्य द्रव्यस्य कारणत्वेनैव कार्यनिर्वाहे तदतिरिक्तस्याभावस्याकारणत्वात्; अनङ्गीकार्यत्वाच्च। उत्पत्तेस्तादृशावस्थारूपत्वादिकञ्च तन्तुः पटो जात इत्यादिव्यवहारसिद्धमित्यलम्।

इदमपि बोध्यम्—वाचारम्भणादिवाक्यैः तार्किकमतनिरासः कृत इति शाङ्करादिसंमतम्। ततस्तदुपेक्ष्य तत्त्वबुभुत्सया प्रार्थने कृते **सदेवे**त्यारब्धम्। तत्र पुनस्तार्किकनिरासस्य का आवश्यकता। अतो बौद्ध एव निरस्यताम्। तन्मते इदमेकमेवाद्वितीयमित्यस्य असति कथमन्वय इति चेत्—चोद्यमिदं तार्किकमतेऽपि तुल्यम्। क्लिष्टगतिस्तु सर्वत्र भवति। वस्तुत एवं सुवचम्—अभावमात्राद् भावोत्पत्तिवाद एवात्र निरस्यते। स हि, बीजात् किलाङ्कुरोत्पत्तिः; कथमभावादित्याशङ्कायाम्, बीजोपमर्दे जाते अङ्कुरप्रादुर्भावात् अभाव एव कारणमित्याहेत्युक्तं **न्यायदर्शने,** अभावाद् भावोत्पत्तिः, नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्' (४-१-१४). इति। **न्यायभाष्ये** च' 'असतः समुत्पद्यत' इति असदादिपदप्रयोगः कृतः। तथाच एकमेवाद्वितीयमित्यस्यायमर्थः—सृष्टिमध्ये बीजादेः सद्भावः। प्रलये तु उपमर्दबीजादितुल्यमपि नास्ति, तदावापकपुरुषतुल्योपि च नास्तीति शुद्धोऽभाव उपादानम्। अत एवासदेवेदमिति सामानाधिकरण्यमप्युपपन्नम्। इदमाक्षिप्यते **कथमसत**इति। सदसतोः साजात्याभावात् उत्पत्त्यादेरवस्थारूपत्वादितश्च पूर्वं सत् किमिं अवश्यमस्तीति। एवमेतदपि सुवचम्। तार्किकः प्रागेव निरस्तः। अथापि **सदेवे**ति न्यासानन्तरम्, 'असदेवेति' श्रुत्यन्तरमस्ति खलु' इति श्वेतकेतुशङ्कायाम् तदनुवादपूर्वकम्, इदं तार्किकादिमतपरम्, तन्मतरीतेरनुपपन्नत्वादित्याहेति। तथा च **एके** शाखिन इत्येवार्थ इति।

अथापि आरम्भणाधिकरणे असद्व्यपदेशादिति तार्किकेण पूर्वपक्षकरणात् तद्रीत्या पूर्वपक्षार्थो गीत इति।

तदैक्षत, बहु स्यां प्रजायेयेति । तत् तेजोऽसृजत । तत्तेज ऐ बहु स्यां प्रजायेयेति । तदपोऽसृजत । तस्माद् यत्र क्वचन शोचति स्वे वा पुरुषः, तेजस एव तदध्यापो जायन्ते । (३)

ता आप ऐक्षन्त । बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति । ता अन्न

तदैक्षत—असृजत । तत् एतत्सच्छब्दवाच्यं परं ब्रह्म विचित्रा चिदचिन्मिश्रव्यष्टिजगद्रूपेणाहमेव बहु स्याम्; तदर्थं तेजोबन्नादिसमष्टि प्रकर्षेण जायेयेति सङ्कल्प्य तेजः ससर्जेत्यर्थः । **तत्तेज—असृजत** । अत्रा नस्य तेजआदेरीक्षितृत्वासंभवात् तेजआदिशब्दाः तच्छरीरकपरमात्मपरा द्रष्टव्य **भगवता भाष्यकृता,** 'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इति सूत्रे "तेजःप्रभृतये शब्दाः परमात्मन एव वाचकाः । 'तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्त' इति ह एवेक्षणव्यपदेशः" इति भाषितम् । तथा, 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः' सूत्रे "'तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्त' इति श्रूयमाणमीक्षणं तच्छरीरकस्य पर ब्रह्मण उपपद्यत" इति भाषितम् । संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणे, "तत्तेज ऐ इति तेजश्शरीरकं परं ब्रह्मैवाभिधीयत" इति च भाषितम् । ननु तत्तेज ऐक्षते तेजश्शब्दस्य तेजश्शरीरकब्रह्मपरत्वे, 'तत्तेजोऽसृजत' इति वाक्येऽपि तेजः ब्दस्य ब्रह्मपरत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । ब्रह्मणः सृज्यत्वाभावादिति चेन्न—ते श्शरीरकब्रह्मणः कार्यत्वेन सृज्यत्वे दोषाभावात् । तेजसो जलहेतुत्वे उप दर्शयति **तस्माद्यत्र—जायन्ते** । यत्र क्वचन देशे काले च पुरुषः **शोचति** प्यते, **स्वेदते** प्रस्विद्यते वा । **तत्** तदा तेजस एवापोऽधिजायन्त इत्यर्थः ।

ता आपः — असृजन्त । अत्रान्नशब्देन महाभूताधिकारात् पृथि उच्यते । सूत्रितञ्च 'पृथिवी', 'अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः' इति । **अधिक** महाभूताधिकारः । **रूपम्** 'यत्कृष्णं तदन्नस्ये'ति । तैत्तिरीयके—'अद्भ्यः पृथि

बहुस्यामिति, प्रजायेयेति च—पौनरुक्त्यपरिहारार्थम्, 'नामरूपे व्याकरवाणि, त्रि त्रिवृतमेकैकां करवाणी' त्यत्रेव मध्ये तदर्थमित्यध्याहारेण व्यष्टि समष्टिपरम् । व्यष्टेः सम पश्चाद्भावेऽपि फलेच्छापूर्विका उपायेच्छे'ति न्यायेन व्यष्टिसंकल्पात् समष्टिसंकल्पस्य पश्चाद्भा **प्रजायेये**ति समष्टिसंकल्पः पश्चादुक्तः । **अद्भ्य एवेति** । पूर्ववाक्ये वर्षान्नयोरन्वय

न्त । तस्माद् यत्र क्वचन वर्षति, तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति । अद्भ्य एव
द्ध्यन्नाद्यं जायते । (४)

इति षष्ठाध्याये द्वितीयः खण्डः ।

ो शब्दान्तरम् । एतच्च सूत्रमन्यत्र व्याकृतम् । अपामन्नहेतुत्वे युक्तिमाह- —तस्मा-
न्न—भवति । तदेव तत्रैवेत्यर्थः । अद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायते । तत्
मात् पृथिव्येकदेशभूतव्रीहियवादिलक्षणस्यान्नस्य वृष्टिप्रभवत्वदर्शनादेव हेतोः
न्नाद्यं अन्नप्रभृति पृथिवीत्वावच्छिन्नमपि अद्भ्य एवाधि[1]जायत इत्यर्थः ।

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणं लिख्यते—

द्वितीयाध्याये—छान्दोग्ये, 'तत्तेजोऽसृजत' ति तेजस एव प्रथमतः सृष्टय-
धानात्, आकाशोत्पत्तेरश्रुतेः आकाशो नोत्पद्यत इति "न वियदश्रुतेः" इति
ाण पूर्वपक्षे प्राप्ते, उच्यते—"अस्ति तु" । आकाशस्याप्युत्पत्तिरस्त्येव; तैत्तिरी-
के, 'आत्मन आकाशस्संभूतः' इत्युत्पत्तेः श्रवणात् ।

पुनश्चोदयति— "गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च" । 'आत्मन आकाशः संभूतः'
ि उत्पत्तिश्रुतिर्गौणी, निरवयवाकाशोत्पत्तेः छान्दोग्ये चाश्रुतायाः प्रतिपादनासंभ-
त्, 'वायुश्चान्तरिक्षश्चैतदमृतमुभय' मिति आकाशस्यामृतत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः ।
["आत्मन आकाशस्संभूत" इत्यत्राकाशे संभूतशब्दस्य गौणत्वे 'आकाशाद्
ुः, वायोरग्निः' इत्यादौ श्रुतस्य संभूतत्वस्यापि गौणत्वं स्यादिति; तत्राह—
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" । एकस्यैव संभूतशब्दस्याकाशे गौणत्वम्, 'वायोरग्निः'
ादावनुषक्तस्य संभूतशब्दस्य मुख्यत्वञ्च संभवति, यथा मुण्डके ।—'तस्मादेतद्
 नामरूपमन्नञ्च जायत' इति प्रधाने गौणतया प्रयुक्तस्य ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्नेव
रणे 'तपसा चीयते ब्रह्मे' ति ब्रह्मणि मुख्यतया प्रयोगदर्शनात् ।

1. अभि. ग.

ीतम् । अत्र तदधीनः अबन्नयोः कार्यकारणभाव उच्यते । **अन्नाद्य**मित्यत्र अन्नं च
आद्यश्चेति प्रसिद्धविग्रहेऽपि अन्नप्रभृतीति तात्पर्यार्थोऽक्षतः । इदञ्च वाक्यमुपपादनवाक्या-
भूतम्; न तु उपपाद्यार्थनिगमनमन्त्रेति ।

६—३.

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं[1] जीव

1. अण्डजं मा.

परिहरति, "प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकात्"। आकाशस्यापि ब्रह्मोपादेय ब्रह्माव्यतिरेके सत्येव एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अहानिर्भवति। ब्रह्माकार्यस्य वस्तुनः सत्त्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं हीयेतेत्यर्थः। "शब्देभ्यः" 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्', 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यादिश सर्वस्यापि वस्तुनो ब्रह्मकार्यत्वब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादनपरैश्चायमर्थो विधीयते।

"यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्"। तुशब्दश्चार्थे। छान्दो 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यादिभिराकाशादेः सर्वस्यापि विकारत्वप्रतिपादना विभागशब्दिता उत्पत्तिरप्युक्तैव। यथा लोके, एते सर्वे देवदत्तपुत्रा इत्यभिध तेषु केषाञ्चिदुत्पत्तिप्रतिपादनेऽपि सर्वेषामप्युत्पत्तिः प्रतिपादितैव भवति, तद्वत 'वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतम्' इति तु देवानामिव चिरकालस्थायित्वाभिप्रायम्।

"एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः"। आकाशोत्पत्तिप्रतिपादनेनैव वायोरु त्पत्तिः प्रतिपादितैवेत्यर्थः। "असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः"। तुशब्दोऽवधारणार्थ **असम्भवः** अनुत्पत्तिः **सतः** ब्रह्मण एव। तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्याव्यक्तमहदहङ्का तन्मात्रेन्द्रियवियत्पवनादिकस्य प्रपञ्चस्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादिभिरवगतका भावस्यानुत्पत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थ इति स्थितम्। प्रकृतमनुसरामः॥ ६—

सर्वस्यैतस्य तेजोबन्नात्मकबीजत्रयप्रसूतत्वं दर्शयति— **तेषां—उद्भि** **मिति**। **आण्डजं** अण्डजं पक्षिसर्पादि। स्वार्थे अण्। **जीवजं** गर्भवेष्टनलक्ष

अव्यक्तमहदिति। एवंसति तेजआदित्रयमात्रकण्ठोक्तिः तेषामेव प्रत्यक्षत्वात् त त्रिवृत्करणस्य प्रदर्शनसंभवादिति ध्येयम्।

कार्याभिन्नकारणसंभवं प्रथमखण्डे प्रदर्श्य द्वितीयखण्डे प्रजायेयेति समष्टिरुक्ता। तृतीये बहुस्यामिति व्यष्टिरुच्यते। **तेजोबन्नात्मकेति**। अत्र त्रीणीत्यस्य तेजोबन्नानी इति न मन्तव्यम्। अत्र हि **बीजानीत्युक्तानां** कारणानां आण्डजमित्यादिना कार्यमुखेन प्रदर्श मिति श्रुतप्रकाशिका। अतो बीजानीत्यनेन आण्डजीवोद्भित्पदविवक्षितानि प्रकृतिद्रव्याणि रे प्रभृतीनि गृह्यन्ते, न तु तेजोबन्नानि। अत एव नचेत्यादिशङ्कासमाधानभाष्यमुपरितनं युज्यते तेजोबन्नानां बीजपदविवक्षितत्वे स्वेदजरूपशरीरान्तरसद्भावेऽपि तस्यापि तेजोबन्नकार्यत

मुद्भिज्ञमिति । (१)

सेयं देवतैक्षत, 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रवेश्य नामरूपे व्याकरवाणीति (२); तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी'ति।

जरायुजं पुरुषपश्वादि । **उद्भिज्जम्** । उद्भिनत्तीत्युद्भित् स्थावरम् । ततो जातमुद्भिज्जम् । [[1]उद्भित् जायत इति वा उद्भिज्जम् ।] न च स्वेदजानामत्र सङ्कीर्तनाभावात् कथं त्रीण्येव बीजानीत्यवधारणमिति शङ्क्यम् , उद्भिज्जशब्देन स्वेदजस्यापि संग्रहोपपत्तेः । सूत्रितञ्च "तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्ये" ति । **संशोकजस्य** स्वेदजस्य, 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनावरोधः सङ्ग्रह इत्यर्थः । [2]**उद्भित्** स्वेदः; तज्जत्वात् , व्यासार्योक्तरीत्या पृथिव्यूष्मजत्वायोनिजत्वपापोत्तरत्वसाम्याच्च द्रष्टव्यम् ।] इदञ्च सूत्रमन्यत्र व्याख्यातम् । अण्डजादिशब्दनिर्दिष्टानामेषां भूतानां तेजोबन्नानि त्रीण्येव बीजानीत्यर्थः । [तदेवं परस्मात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वं जगतोऽभ्युपगन्तव्यमिति स्थितम्[3] ।] तदेवोपपादयति—

1, 2. कुण्डलितं क. कोशे । 3. कुण्डलितं न क. कोशे ।

एवकारदर्शितावधारणानुपपत्तिविरहात् । एवंसत्येव श्रीभाष्यार्थैकरस्यमपि । अतः, 'सद्विद्याविजयोक्तरीत्या तेजोबन्नान्येव बीजपदार्थः' इति न मन्तव्यम् । एवञ्चोपक्रमे **तेजोबन्नात्म**केति, उपसंहारे **तेजोबन्नानी**ति च कथनमेकैकबीजस्यापि तेजोबन्नरूपत्वस्य वस्तुगत्या सद्भावात् । **तेन** च — तेजोबन्नानि उक्तानि ; अथ तद्रूपैकैकबीजजानि भूतानि उच्यन्त इति पूर्वखण्डेन संगतिरस्य प्रदर्शिता भवति। न चात्र बीजानि **भूतानां** तेजोबन्नानां भवन्ति–तत्परिणामभूतानीति, यद्वा तत्परिणामभूतबीजानि त्रीण्येव भवन्तीत्यर्थवर्णनं संगतमिति वाच्यम् ; भूतशब्दस्य महाभूतापेक्षया अचिच्छरीरकचिद्रूपव्यष्टिचेतन एव श्रुतिप्रसिद्ध्यतिशयात् , 'यतो वा इमानि भूतानि,' 'असकृदावर्तीनि भूतानी 'त्येवम् । 'भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः' इत्यादिश्च स्मृतिः । अत एवोपरितनवाक्ये इमानि त्रीणि भूतानीत्यनुक्त्वा इमास्तिस्रो देवता इत्युक्तम् । अत एव श्रीभाष्येऽन्यत्र, "उद्भिज्जस्वेदजयोर्भूतयो" रिति भूतपदप्रयोगः । **तेषा**मिति पृथक्कृत्य बीजानामत्र संगम्यताम् , तेजोबन्नात्मकबीजलाभादिति चेत् – अस्तु । वस्तुतः तेषां भूतानामित्येव परसोऽन्वयः । भूतानामचिदंशे तेजोबन्नरूपत्वात् तथोक्तिः । कार्यकारणैक्याच्च कार्याणां भूतानां तेजोबन्नरूपत्वोक्तौ बीजानां तेजोबन्नात्मकत्वसिद्धिः । तदेवोपपाद्यते उपरि **सेयं देवते**त्यादिना ।

आण्डपदस्य अण्डान्तर्गतकारणद्रव्येत्यर्थवर्णनसंभवेऽपि स्वार्थे अणाश्रयणं अण्डरूपार्थे अण्डशब्दश्रौतप्रसिद्धिमवलम्ब्य । **त्रीण्येवे**त्येवकारः यथा प्रकृतिद्रव्याणि त्रीणि, तथा बीजान्यपि त्रीणीति ज्ञापनार्थोऽपि। अत्र संदर्भे सदित्यादिविशेषणत्रिकप्रभृति अनेकत्रिकोक्तिः द्रष्टव्या।

सेयं देवतैक्षत — व्याकरवाणीति । अत्र संज्ञामूर्तिक्लृप्त्य करणे **भगवता भाष्यकृता,** "सेयं देवतेत्यादिवाक्यस्यायमर्थः—, सच्छब्दिता पर(परा?)देवता इमाः तेजोबन्नरूपाः त्रिस्रो देवताः **अनेन जी** जीवसमष्टिविशिष्टेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे **व्याकरवाणि** देवादिविचित्रर तन्नामधेयानि च करवाणि,—"इति भाषितम्। 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुग भ्या' मिति सूत्रे, "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता इति तेजोबन्नानि देवताशब्द विशेष्यन्त" इति भाषितत्वादत्र **देवता** इत्यभिमानिदेवतापरत्वं [1]वक्तव्यं ततश्च इमास्तिस्रो देवता इत्यस्यायमर्थः— स्वस्वाभिमानिदेवताधिष्ठितानि तेजो न्नानीति । तेजोबन्नाभिमानिदेवतानां परमात्मव्यतिरिक्तत्वे प्रमाणाभावात् परमा नश्च सर्वाभिमानिदेवतात्वसंभवाच्च परमात्मरूपदेवताधिष्ठिता इत्यर्थः । परमात्मव्या रिक्तदेवताभ्युपगमेऽपि देवताशब्दस्य तदधिष्ठितत्वमेवार्थः । न च 'तत्तेजोसृज तत्तेज ऐक्षते' त्यादौ तेजआदिशब्दानां परमात्मपरत्वात् तेजोबन्नावस्थापन्नप मात्मनां तत्तदुपहितत्वा[2]वस्थाधीनबहुत्वाश्रयाणामेव, 'इमास्तिस्रो देवता' इ देवताशब्देन परामर्शोऽस्तु; न तु देवताशब्दस्य तदधिष्ठितपरामर्शित्वमि वाच्यम्। तत्तदवस्थपरमात्मसु जीवस्य प्रवेशासंभवेन प्रवेशयोग्यतेजोबन्नानाम् अभेदोपचारेण लक्षणया वा देवताशब्देन निर्देष्टव्यत्वात्। महासिद्धान्ते, "तदैक्ष तेति सर्वज्ञत्वम्, 'असृजते'ति निमित्तत्वम्, 'बहु स्या'मित्युपादानत्वम्, तद् भयानुगुणं सर्वशक्तित्वं सत्यसङ्कल्पत्वञ्च, 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्ये'ति सर्वा न्तरत्वञ्चोक्तं भवति । **जीवेनात्मने**ति जीवशरीरकेण मयेत्यर्थः । 'सिंहेन भूत्वा बहवो मयात्ताः, व्याघ्रेण भूत्वा बहवो मयात्ता' इतिवत् । सार्वज्ञ्यादिगुणका तद्विपरीताकारजीवैक्यासंभवात्, 'यस्यात्मा शरीर'मित्यादिवचनात्, 'तदनु प्रविश्ये'त्यचेतन इव जीवेऽप्यनुप्रवेशश्रवणाच्च, शरीरवाचिशब्दस्य शरीरिपर्यन्त त्वमुख्यताया उपपन्नत्वाच्च अयमेवार्थः" इति **व्यासार्यैरुक्तम्** ।

4. अवगन्तव्यम्। 5. त्वाद्यवस्था ख. त्वाद्यवस्था घ. ग. ख. द्रष्टव्यम् ग.

प्रमाणाभावादिति । परमात्मव्यतिरिक्तदेवताकर्तृकाभिमानस्य व्यष्टिरूपतत्सृष्ट्यनन्तर भावितया पूर्वं तादृशदेवताविरहादिति भावः ।

मयात्ता इतिवदिति । यथा सिंहपदेन सिंहशरीरमात्राविवक्षया **मये**त्यत्र सिंहभावान्व याय सिंहशरीरकात्मपर्यन्तग्रहणम्, तथा **जीव**पदेन जीवविशिष्टात्मग्रहणमिति भावः । न इ तृतीयोपपत्त्यर्थमयं दृष्टान्तः; कर्मणिप्रयोगगततृतीयायाः कर्तरिप्रयोगे तत्साधकत्वायोगात्,

ननु जीवशरीरकेण मया प्रविश्य व्याकरवाणीत्यर्थो न संभवति। व्याकरवाणीति तिङा कर्तुरभिहितत्वेन अनभिहिताधिकारविहिततृतीयानुपपत्तेः। न च व्याकरणक्रियाकर्तुस्तिङाऽभिहितत्वेपि प्रवेशक्रियाकर्तुरनभिहितत्वात् तृतीया भविष्यतीति वाच्यम्। तर्हि मया भुक्त्वा व्रजामीत्यपि प्रयोगः साधुः स्यात्। व्रजिक्रियाकर्तुरभिधानेऽपि भुजिक्रियाकर्तुरनभिहितत्वात्। 'स्वादुमि णमुल्' इति सूत्रे **कैयटेन,** 'क्त्वाप्रत्ययस्य भावार्थत्वात्, पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः, पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेत्यत्र च क्त्वाप्रत्ययेन पचिक्रियाकर्तृकर्मणोरनभिधानात् तृतीयाद्वितीये कुतो न प्राप्नुतः' इत्याशङ्क्य, 'आख्यातपदवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात् प्रधानम्। इतरा तु विशेषणत्वादप्रधानम्। तत्क्रियासाधनयो(न्यो?)रपि शक्त्योस्तद्द्वारको गुणप्रधानभावः। तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते, प्रधानानुरोधात् गुणानाम्, पृथक् तद्विरुद्धस्वकार्यारम्भायोगाच्च' इत्युक्तत्वादिति चेत्—

सत्यम्। मयेत्यस्य स्वरूपेणेत्यर्थः। आत्मशब्दः स्वरूपपरः।

त्ता इति न पदच्छेदः। जग्धा इति हि अदधातौ रूपम्। अतः **आत्ता** इतिच्छेदः। दानं अदनार्थमिति तत् अर्थसिद्धम्।

कर्तुरनभिहितत्वादिति। क्त्वाप्रत्ययस्य भावमात्रार्थकत्वात्। 'समानकर्तृकयो' रित्यस्य वस्तुस्थितिकथनरूपत्वात्, संबन्धपरत्वाद्वेति भावः।

सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे। अयं भावः— क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरनभिधाने, 'मया भुक्त्वा व्रजामि,' गोपालेन मया गोकुले विहृत्य कृष्णोऽहं संप्रति द्वारकामधितिष्ठामि' इत्यादिप्रयोगापत्तिः। प्रधानक्रियाऽभिहितं कारकं गुणक्रियायामभिहितवद् भवतीति कैयटपक्षे, 'ओदनं भुक्त्वा शाय्यते,' 'श्रुत्वाऽप्यर्थं नानुमतस्तेन सोऽर्थः कुबुद्धिना' इति प्रयोगानापत्तिः। कर्मणोऽभिहितत्वेन ओदनमिति, अर्थमिति च द्वितीयाया अयोगात्। अतो यत्कारकवाचिपदं यत्क्रियान्वयित्वा विवक्षितम्, तत्क्रियाकारकस्य तत्रानभिधाने अनभिहितकारकविभक्तिर्भवत्येवेति ओदनमिति अर्थमिति च द्वितीयोपपत्तिः। क्त्वाप्रत्ययस्य कर्त्रर्थकत्वे, मया पक्त्वा मया भुज्यत इत्यत्र अहं पक्त्वा मया भुज्यत इति स्यात्। तदर्थकत्वाभावे, मया भुक्त्वा व्रजामीति प्रयोगापत्तिस्तु— कर्तरि प्रयोगे परं क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तरि निरूढलक्षणा' इति वा, 'प्रधानक्रियाभिहितकर्तृशक्तिः गुणक्रियायामभिहितवद्भवति' इति वा स्वीकृत्य वारणीया। व्यक्तमिदं **खण्डदेवग्रन्थेषु।**

एवं क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुः कर्तरिप्रयोगे अभिहितत्वादेव, 'तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्

यद्यपि जीवशरीरकं स्वरूपं व्याकरणकर्तुर्न भिद्यते—तथाऽपि 'व्यपदेशिवदेकस्मिन् बुद्ध्या नानात्व[1]कल्पना' इति न्यायेन कल्पितभेदमादाय अनभिहिताधिकारविहितृतीयोपपत्तेः। घटः स्वेन रूपेणेतरव्यावृत्तिं करोतीत्यादिप्रयोगदर्शनात्, करोतीतिङा कर्तुरभिहितत्वात्।

ननु तत्र करणार्थे तृतीया, करणञ्च[2] न तिङाऽभिहितमिति चेत्, तत्प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु।

"तेनेशस्तद्विशिष्टस्वकरणकतयाऽनुप्रवेशेऽपि कर्ता"

इत्यधिकरणसारावल्युक्तश्चायमर्थः।

1. नानार्थ ग. 2. करणत्वञ्च क.

त्रिवृदेकैकाऽभवत्' इति उपसर्जनक्रियान्वयि देवतापदं प्रथमान्तम्। न हीदं देवतापदं प्रधानक्रियान्वयि; बहुवचनान्तस्य एकवचनान्तक्रियान्वयायोगात्। अत एव च श्रीमति रामायणे

"सफेना सस्वना भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम्।
प्रशान्तमारुतोद्भूतां जलोर्मिमिव निःस्वनाम्॥" (२-११४)

इति द्वितीयान्तजलोर्मिविशेषणमपि सफेनादिकम्, भूत्वेत्यत्रान्वयानुसारात् तत्र कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमान्तमेव प्रयुक्तम्। एवञ्च, 'मया भुक्त्वा अहं व्रजामि' इत्याद्यप्रयोग उपपन्न इति

एवं सति अनेन जीवेनात्मनेति कथं तृतीया? कथञ्च, 'आत्मना मया' इति तदर्थभाषणमित्यत्राह मयेत्यस्येति। 'नायमात्मशब्दो जीवात्मपर' इति प्रतिबोधनाय मयेत्युक्तम्। स्वेनेत्येव तु तदर्थ इति भावः। ननु मयेतिवत् स्वेनेत्यप्ययुक्तमेव, उभयोरपि कर्तृपरत्वादिति शङ्कते यद्यपीति। अस्ति मयेत्यस्मात् स्वेनेत्यस्य विशेष इति प्रयोगदर्शनादर्शनाभ्यां स्वीकार्यम्। स्वशब्दात्मशब्दौ हि तृतीयान्तौ प्रयुज्येते, 'आत्मानमात्मना वेत्सि', 'चैत्रः स्वयं पचती'ति—इत्यभिप्रेत्य परिहरति तथापीति। सत्यमस्ति प्रयोगः। कथं तदुपपत्तिरित्यत्राह व्यपदेशिवदिति। यादृशाकारविशिष्टस्य कर्तृत्वं तृतीयान्तेन विवक्षितम्। तादृशाकारविशिष्टस्य तत् क्त्वाप्रत्ययादिना नाभिहितमिति तृतीयोपपत्तिरिति भावः। नन्वेवं भेदविवक्षया स्वशब्दात्मशब्दव्यतिरिक्तास्मदादिशब्दस्यापि तृतीयान्तस्य प्रयोगापत्तिः। तथाच 'गोपालेन मया विहृत्याहं द्वारकामधितिष्ठामी'त्यादि स्यादिति चेत्—तर्हि अत्र भवदभिमतो निर्वाहः कः। करणे तृतीयेति स्यादिति चेत्—तर्हि तथैव करणत्वविवक्षया गोपालेनेति किं न स्यात्? अप्रयोगात् तत्र तदविवक्षेति चेत्—कर्तरितृतीयास्वीकारेऽपि समः समाधिरिति; कर्तरिप्रयोगे समानकर्तृकत्वस्य क्त्वाप्रत्ययेनाभिधानमित्येतत् स्वशब्दात्मशब्दप्रयोगे परं नेति नियमसंकोचेनापि कर्तरितृतीयोपपत्तिर्भवितुमर्हतीति च भावः।

नन्वित्यादेरयं भावः—नियमसंकोचो नावश्यकः; 'आत्मानमात्मना वेत्सी'त्यादौ क्त्वाप्रत्ययरहितस्थलेऽपि कर्तुरभिधानेऽपि तृतीयाश्रवणात् श्रूयते। अतस्तत्रैव करणत्वं

यद्वा आरम्भणाधिकरणे " अनेन जीवेनात्मना = मदात्मकजीवेनात्मतयाऽनुप्रविश्य एतत् विचित्रनामरूपभाक् करवाणी " ति भाषितत्वेन जीवशब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वाभावस्यापि [1]प्रदर्शितत्वात् तदनुसारेण **जीवेनेत्यस्य** जीव एवार्थः। आत्मशब्दस्य शरीर[2]मर्थः। शरीरभूतेनानेन जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यर्थः। आत्मशब्दस्य शरीरवाचित्वमभिप्रेत्यैव मदात्मकजीवेनेति भाषितम्।

1. निश्चितत्वात् क 2. शरीरत्वं ख. ग.

तीयार्थः। न चेदृशविशिष्टगतकर्तृत्वस्यानभिहितत्वात् आत्मनेति तृतीयेति वाच्यम् — त्रत्वविशिष्टगतकर्तृत्वं क्रियापदेनानभिहितमिति चैत्रः पचतीत्यत्र चैत्रेण पचतीत्यातेः। क्रियायां चैत्रान्वये विशिष्टस्य कर्तृत्वमभिहितमेवेति चेत् — गोपालोऽहं विहत्यादिरीत्या सर्वत्र प्रथमान्तप्रयोगेऽपि विशिष्टस्य कर्तृत्वमभिधीयेतैव। अतः आत्मनेति कर्तरि तृतीया। किञ्च, 'आत्मानमात्मा वेत्सि' 'चैत्रः स्वमेव पठति' इति थमान्तप्रयोगस्याप्यापत्तिः, कर्तुरभिहितत्वात्। ननु चैत्रादिपदोक्तस्यैव पुनः स्वादिपदेन वचने रुक्तदोष इति चेत् — कुण्डली चैत्रः पठतीतिवत् चैत्रगताकारान्तरपरतया स्वादिपदं प्रयुज्यम्। स्वादिपदस्याकारान्तरपरत्वं न स्वरसमिति चेत् — व्यपदेशिवद्भावेन भेदकल्पने परं स्वादिः किं स्वरसमिति। तस्मात् स्वशब्दात्मशब्दौ क्रियापदानभिहितकरणकारकविवक्षया तृतीयान्तौ युज्येते इति नियमः स्वीकर्तुमुचित इति। **न्यायपरिशुद्धिरपि** द्रष्टव्या।

यद्यपि स्वेन रूपेण व्यावृत्तिं करोति, जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येत्यादौ वैशिष्ट्येऽपि तृतीया त्, जीवविशिष्टस्वरूपशाली अनुप्रविश्येत्येवम्। अथापि कारकविभक्तौ संभवन्त्यां उपपदभक्तिरयुक्तेति तत्त्यागः। अत एव जीवेनात्मनेति न सहयोगे तृतीया। यद्यपि जीवस्यानुप्रवेशे तया साहित्यमस्ति; भूतेष्विव जीवेऽपि परमात्मानुप्रवेशात् कर्मतया साहित्यमपि — अथापि सर्वं न वाच्यार्थः; 'स्वेन व्यावृत्तिम्', 'आत्मना वेत्सि' इत्यत्रेव कारकविभक्तेरेव संभवात्।

एवं तावत् आत्मना पचति, स्वयं पचतीत्यादिरीत्या स्वशब्दपर्यायात्मशब्दग्रहणेन स्वरसाधानं वक्तव्यमुक्तम्। अथात्मशब्दस्य परमात्मपरत्वं विहाय तच्छरीरभूतजीवात्मपरत्वेपि वाक्यार्थसामञ्जस्यं कल्पद्वयेन दर्शयति **यद्वेत्यादिना**।

किमर्थमेवं पक्षवर्णनमित्यत्राह **अनयोरिति**। कर्तृभिन्नस्यैव करणत्वस्थितिः, अनुप्रवेशस्य नात्मन्युपपादनक्लेशविरहश्चात्र पक्षद्वये इति भावः। आत्मशब्दस्य परमात्मपरत्वे **अनेन जीवेनात्मनेति** पदत्रयमेवमुपपन्नं मन्तव्यम् — **अनेनेति** पराक्तया निर्देशः स्वापेक्षया जीवेस्य सृज्यत्वानुगुणकर्मवैचित्र्यस्य च प्रदर्शनाय; **जीवपदेन** ईदृशविचित्रजीवविशिष्टपरमात्मन्तग्रहणमिति प्रतिबोधनाय **आत्मनेति** पदम्। जीवात्ममात्रपरत्वे च **आत्मनेतिपदं** मिव स्यात्। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादाविव **अनेनेति** इदन्त्वं विशेषणगतम्। एवं जीवस्य

'आत्मतयाऽनुप्रविश्ये' ति भाष्यस्यायमर्थः—आत्मतयेति हेतौ तृतीया । हेतुर प्रयोजनत्वेन विवक्षितम् । [स्वस्य] आत्मत्वार्थमनुप्रविश्येत्यर्थः । प्रविश्य नियन्तृर भावे आत्मत्वासम्भवात्, 'चारेणानुप्रविश्य परबलं सङ्कलयानी 'तिवदिति । ट 'जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठती' त्यत्रेव 'अनेन जीवेनात्मन ऽनुप्रविश्ये 'त्यत्रापि जीवात्मनेत्येवार्थः । अस्मिन् पक्षे **अनेने**तिशब्दस्य प्रमाणप्र पन्नपुरोवर्तिवाचिनो मच्छरीरभूतेनेत्यर्थः । अनयोः पक्षयोः[2], 'चारेणानुप्रविश्य प सैन्यं संकलयानि', 'देवदत्तेन पक्त्वा चैत्रेण भुज्यते[3]' इत्यत्रेव[4] विशिक्रियाप्रयोजन कर्त्रा परमात्मना व्याप्रियमाणस्य जीवात्मनः करणतया तृतीयासंभवात् तृतीयाः नानुपपत्तिः । इयांस्तु विशेषः—नामरूपव्याकरणस्य 'तासां त्रिवृतमेकैकां करवा णी 'तिवक्ष्यमाणेन त्रिवृत्करणेन समानकर्तृकत्वावगमान्नामरूपव्याकरणांशे साक्षात्कर्तृ त्वमस्ति । प्रवेशे तु सर्वव्यापकस्य परमात्मनः साक्षात्कर्तृत्वासंभवात् प्रयोजककर्तृत्वम् एवञ्चानुप्रवेशनामरूपव्याकरणयोः समानकर्तृकत्वसम्भवान् क्त्वाप्रत्ययस्यापि नानुपपत्ति रिति द्रष्टव्यम् ॥

एतेनान्तःकरणविशिष्टस्याहमर्थत्वं वदन्तः परे प्रत्युक्ताः, 'बहु स्यां' 'हन्ताहमिमाः' इति सङ्कल्पसमये तस्याभावादित्यास्तां तावत् ॥

[5]**तासां त्रिवृतं—करवाणीति** । अत्र संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणे **भगवता भाष्यकृता,** "तदर्थमन्योन्यसंसर्गमप्राप्तानामेषां तेजोबन्नानां विशेषसृष्ट्यसमर्थानां तत्सामर्थ्यायैकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणी"ति इत्येतद्वाक्यार्थ उक्तः। अत्र **तदर्थ**मित्यस्य देवादिविचित्ररूपाणां तन्नामधेयानाञ्च करणार्थमित्यर्थः । पूर्वं "देवादिविचित्रसृष्टिं

1. वाच ग. 2. पदमिदं न ख. 3. पक्त्वा भुङ्क्ते क. 4. त्रेव च क. 5. एतत्प्रतीकैतद्व्याख्यानभागो न क. कोशे । परन्तु इयं श्रीभाष्यसूक्तिः परं पूर्वं व्याकरवाणीत्यत्र एतत्पूर्वभाष्यप्रदर्शनावसरे सहैव दर्शिता ।

परस्य चानुप्रवेशकथनं व्याक्रियमाणनामरूपसंबन्धस्य अचिच्चित्परमात्मसु त्रिष्वपि बोधनाय । एवं **तिस्रो देवता** इति निर्देशः समष्टावपि परमात्मनि अनुप्रवेश तच्छब्दवाच्यत्वयोः ज्ञापनायेति ।

पूर्वमेकैकसंकल्पतत्कार्यसृष्ट्युभयानन्तरमन्यान्यसंकल्पतत्कार्योभयकथनवत् इहापि प्रथमं त्रिवृत्करणसंकल्पं तत्कार्यञ्चोक्त्वा नामरूपसंकल्पादौ वक्तव्ये संकल्पद्वयमिश्रणं किमर्थमिति चेत् – अबादिसृष्टिव्यतिरेकेण तेजआदिसृष्टेः फलान्तरं समस्ति । त्रिवृत्करणस्य तु व्यष्टिनामरूपकरणैकार्थत्वमिति व्यञ्जनार्थैवमिति ।

सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनाऽ[1]नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् (३); तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्।

यथा तु(नु)खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति, तन्मे विजानीहीति। (४) इति षष्ठाध्याये तृतीयः खण्डः।

नामधेयानि च करवाणि" इत्युक्तेरिति द्रष्टव्यम्। अत्र इतिशब्दस्य 'सेयं देव-क्षते'ति पूर्वेण सम्बन्धः।

एवमीक्षित्वा परा देवता यथासङ्कल्पमकरोदित्याह सेयं—अकरोत्। अत्र त्रिवृत्करणाधीनत्वात् नामरूपव्याकरणस्य, अर्थक्रमानुरोधेन पाठक्रमो बाध्यते। तत्र तेजोबन्नदेवतासु एकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं कृत्वा नामरूपव्याकरणमकरोदित्यर्थः। अत्र व्यापकस्य परमात्मनः स्वरूपेण [1]स्वापृथक्सिद्धसर्ववस्तुप्रवेशस्य सर्वदा सत्त्वेऽपि शरीरभूतजीवेनानुप्रवेशस्य पूर्वमभावात्, 'जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्' वाक्यस्य नानुपपत्तिः; चारस्य राजशरीरत्वाभावान्न चारेणानुप्रविश्येति वाक्यसाम्य-मिति द्रष्टव्यम्।

यथा तु—विजानीहीति। देवताधिष्ठितानां तेजोबन्नानां [2]त्रिवृत्करण-प्रकारं मे निगदतः शृण्वित्यर्थः।

व्यासार्यैरानन्दमयाधिकरणे—" 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'त्यत्र नामरूपव्याकरणस्यानुप्रवेशपूर्वकत्वमवगम्यते। 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्य-

1. अपृथक् ख. 2. त्रिवृत्प्रकारं ख.

ननु फलेच्छापूर्वकत्वादुपायेच्छायाः, संकल्पवाक्यक्रम उपपन्नः। नामरूपे व्याकरोत्, त्रिवृतमकरोदिति कार्यक्रमस्तु न घटते त्रिवृत्करणस्य प्राग्भावित्वे इत्यत्राह अत्रेति। प्रथमोक्त-संकल्पजन्यं कार्यं प्रथममुक्तम्, द्वितीयोक्तसंकल्पकार्यं तदनन्तरमुक्तम् औचित्यात्, तत्र तत्र तत्कार्यत्वज्ञप्तये। तदिदमवतरणे दर्शितम्, यथासंकल्पमकरोदिति। एवमुक्तिक्रमेऽपि, तस्योत्पत्तिक्रमोऽपि स एवेति न मन्तव्यम्। तस्य क्रमस्यात्र वाचकपदाभावात्। पाठक्रमो बाध्यत इति। पाठगतक्रमकल्प्यः अर्थे क्रमो न सिध्यति। पाठगतक्रमस्यार्थे क्रमकल्पकत्व-मेव नेत्यर्थः।

अनुप्रवेशकर्तृत्वमत्यन्तमुख्यरीत्या परमात्मनि दुर्वचम्; किन्तु अणौ जीव एवेत्याह व्यापकस्येत्यादिना। [इति द्रष्टव्यमिति। सर्वमिदं जीवेनात्मनेति जीवमात्रपरमिति मतनिर्वाहानुसारेणोक्तमिव।]

यथातुखल्विति वाक्यव्याख्यानात् पूर्वमेव वक्तव्यमिममनुप्रवेशस्वरूपशोधनादिरूपमंशं खण्डं व्याख्यायान्ते वक्तुं साम्प्रतमिति मत्वा पश्चादाह व्यासार्यैरित्यादिना।

त्वानुप्रवेशस्य सृष्टिपूर्वकत्वं गम्यते। तस्मात् समानकर्तृकत्वमेव विवक्षितम्; न पौः पर्यमपि। अत एव हि 'तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेती'ति सृष्ट्यनुप्रवेशयोः समा कालिकत्वमेव प्रतीयते। अथवा 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति सृष्ट्यनन्तरत्वे श्रूयमाणानुप्रवेशः स्थित्यर्थोऽन्य एव" इत्युक्तम्। व्यापकस्यापि परमात्मनोऽन्तर्यामि विग्रहद्वाराऽनुप्रवेश उपपद्यत इति केचित्। जीवद्वारैवानुप्रवेशः; न स्वत इ केचित्। प्रतिवस्तु तत्तद्वस्तुमात्रपूर्णपरमात्मकार्यकारित्वात् तत्र प्रविष्ट इवेत्युक्तिरि केचित्॥ ६—:

प्रविष्टइवेति। कार्त्स्न्येन प्रविष्टे वस्तुनि पूर्णत्वव्यवहारवत् परमात्मन्यपि प्रतिवस्तु पूर्णत्वव्यवहारात् प्रवेशवाचोयुक्तिरिति।

नन्वेकोऽप्यनुप्रवेशः परमात्मनि दुर्वच इति स्थिते व्यासार्यैः कथं सृष्ट्यनन्तरोऽनुप्रवेश स्थित्यर्थत्वादन्य इति नानानुप्रवेशकथनमिति चेत्—**अत्रेदं वक्तव्यम्**—सर्वव्यष्टिसृष्टि निरूपणं तावदत्र क्रियते। तत्रानुप्रवेशो विग्रहद्वारकश्चेत्, स्थावरेषु घटादिषु तत्सत्त्वे न प्रमाणम्। जीवद्वारैव सर्वत्रानुप्रवेशः, न परमात्मनः साक्षादिति पक्षे, 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्' इति पृथग् जीवेऽनुप्रवेशवर्णनं कथम्? वस्तुतः सर्वत्र प्रागेव विद्यमानत्वात् प्रवेशो दुर्वच एव। तथाच **श्रीभागवतम्**, "तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे" इति। 'अन्वयं पुरुषविधः' इतिवत् प्रवेशानुकारमात्रमनुप्रवेशः; अनुकल्पभूतः प्रवेशो वाऽस्तु। वस्तुतो जीवानुप्रवेशोऽपि चिन्त्य एव। शरीरप्रकृतिभूतबीजादिद्रव्येषु प्रागेव संश्लिष्टस्य जीवस्य कोऽयं शरीरे प्रवेशो नामेति। तद्द्रव्यसंबन्धेऽपि शरीराकारपरिणामस्य प्राक् अभावात् प्राक् तादृशपरिणामविशिष्टासंबन्धिनः पश्चात्संबन्ध एव प्रवेश इति चेत्—एवं परमात्मन्यपि सुवचः। अतो व्यष्टिसृष्टिगतसर्वांशविवेचने एवं वाक्यार्थो निष्पद्यते—नामरूपव्याकरणं हि समष्टावप्यस्त्येव। (यथा, 'स भूरिति व्याहरत् भुवमसृजत' इत्येवम्।) तदत्र **जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यंशो**ऽधिकः। व्यष्टिसृष्टौ च परमात्मा यदा देवादिशरीरसंस्थानं करोति, तदैव जीवं धर्मभूतज्ञानद्वारा तन्नियमनौपयिकव्याप्तिमन्तं करोति; स्वयञ्च तदवस्थावच्छिन्नद्रव्यनियमनौपयिकधर्मभूतज्ञानगतविलक्षणपरिणामवान् भवति। एवम्भूतपरिणामविशिष्टधर्मभूतज्ञानावच्छिन्नस्य जीवस्य स्वस्य च प्रागसंबन्धः, रूपसंपत्तिकाले च संबन्धः स्थित इति स एव प्रवेशः। उक्तश्चैष एव प्रवेशो बृहदारण्यके (३-४-७.), 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' इति। तथाच समष्टौ रूपव्याकरणं तद्रूपावच्छिन्नद्रव्ये स्वयं तन्नियमनौपयिकधर्मभूतज्ञानव्याप्तिरूपप्रवेशञ्च कुर्वन् परमात्मा, व्यष्टौ देवत्वादिसंस्थानात्मकरूपव्याकरणकाले जीवविशिष्टस्वप्रवेशं जीवस्य स्वस्य चोभयोः तदवस्थद्रव्यनियमनौपयिकविलक्षणविकारधर्मभूतज्ञानव्याप्तिरूपं करोतीति विवेचनार्थम्, 'जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'त्युच्यते। अत्र प्रवेशो नामरूपव्याकरणञ्च युगप-

६—४.

यदग्ने रोहितꣳ रूपम्, तेजसस्तद्रूपम्। यच्छुक्लम्, तदपाम्।

यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम्। अग्नेर्यत् रोहितं रूपं स्वरूपम्= रोहितो भागो दृश्यते, तत् अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः स्वरूपम्। यच्छुक्लं—तद्-न्नस्य। अपाम्, अन्नस्येत्यत्र रूपमित्यनुवर्तते। स्पष्टोऽर्थः। अग्नेस्तेजोबन्नसमु-

दित्युक्तमेव श्रुतप्रकाशिकायाम्। रूपशब्दश्च अचेतनगतसंस्थाने प्रसिद्धः। तदत्र प्रवेशशब्दः जीवस्य परमात्मनश्च धर्मभूतज्ञानद्वारकसंबन्धविशेषप्रतिपादनार्थ इति। एतावता शरीरनियन्तृत्वं जीव इव परमात्मन्यपि साक्षात् स्थितमुक्तम्। देवादिशब्दानामचिद्विशिष्टजीवविशिष्टपरमात्म-रत्वञ्च जीवेनात्मनेति जीवविशिष्टवाचिजीवपदेन गमितम्। ततो जीवे परमात्मनोऽनुप्रवेशस्य श्रुत्यन्तरसिद्धस्य ज्ञापनात्। अत एव जीवपदस्य विशिष्टवाचित्वमावश्यकम्। तदिदं सर्वेषामानन्द-याधिकरणश्रीभाष्येऽभिप्रेतम्। तत्रैव निगमितश्च, 'एवञ्च सर्वं चेतनाचेतनं प्रति ब्रह्मण आत्मत्वेन सर्वं सचेतनं जगत् तस्य शरीरं भवती' ति। अस्तु वा शरीरे जीवविशिष्टत्वानु-प्रवेशो नाम शरीरे जीवानुप्रवेशः, तथाप्रविष्टे च जीवे परमात्मप्रवेश इति।

अत्रेदं सूक्ष्ममीक्षणीयम् — व्याकरणं नामरूपनिष्पत्त्यनुकूलव्यापारः। तदुत्तरक्षणे निष्पत्तिः। उक्तद्विधानुप्रवेशश्च निष्पत्तिसमकालः। अत एव, 'सृष्ट्वाऽनुप्राविशत्' इति उपपन्नम्। सृष्टिर्हि उत्पत्त्यनुकूलव्यापारः। अतः, 'सृष्ट्वानुप्राविशत्' इत्यस्य उत्पत्त्यनन्तर-मनुप्राविशदिति नार्थः। अत्र तु, 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी' ति सृष्टेः प्रागनुप्रवेश उक्तः। अयञ्चोत्पत्स्यमानशरीरप्रकृतिद्रव्यसंबन्धः। तत्र जीवानुप्रवेशो नाम सकरणभूतसूक्ष्म-विशिष्टजीवसंश्लेषः। स्वानुप्रवेशो नाम सृष्ट्युपधायकशक्तिविशिष्टस्वसंबन्धः। अयमेव सृष्ट्यर्थानु-प्रवेशः। सृष्ट्यनन्तरानुप्रवेशश्च स्थित्यर्थः। एवं प्रवृत्त्यादिकार्यार्थानुप्रवेशोऽपि कश्चिदस्ति। गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा,' 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते' इत्याद्युक्तः। स च कार्योपधायकशक्तिविशिष्टपरमात्मसंबन्धः, शक्तिविग्रहविशेषविशिष्टपरमात्म-संबन्ध इत्येवमनेकरूप इति यथाप्रमाणं भाव्यम्। तदत्र यथा तेजश्शरीरकः परमात्मा अपः कल्पयति, आपश्चानन्तरं भवन्ति — तथा व्यष्टिशरीरप्रकृतिद्रव्यानुप्रविष्टो नामरूपे व्याकरोति, सृष्टिश्चानन्तरमुत्पद्यते। एवं प्रकृतिद्रव्य एवानुप्रवेशकथनं शरीरे प्रथमक्षणप्रभृति जीवविशि-ष्ट-संबन्धज्ञापनेन स्वपर्यन्तनामरूपभाक्त्वव्यञ्जनार्थमिति। एतावद्विवेचनमभिप्रेत्य च श्रुतप्रका-शिकायाम्, 'सृष्ट्वानुप्राविशदिति स्थित्यर्थानुप्रवेशो वा' इति पक्षः प्रादर्शीति।

एवञ्च तेषां भूतानामिति पूर्ववाक्ये अचिद्विशिष्टचिद्रूपभूतेषु तच्छब्दोक्ततेजोबन्नाभेद क इहोपपादितो भवति, तेष्वनुप्रविश्योत्पादनात् तानीमानि भूतानीति।

रोहितं रूपमित्यादौ रूपं स्वरूपं द्रव्यांशः। रोहितादिपदं रूपविशिष्टद्रव्यपरम्। तदाह रोहितो भाग इति। अपागादिति। अनेन प्रक्रमप्रवृत्तताकिंकानुसारिशङ्काविशेषनिरासोऽपि

यत् कृष्णम्, तदन्नस्य । अपागादग्नेरग्नित्वम् । वाचारम्भणं वि॰ नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ १ ॥

यदादित्यस्य रोहितꣳ रूपम्, तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लम्, त॰ पाम् । यत् कृष्णम्, तदन्नस्य । अपागादादित्यादादित्यत्वम् । वा॰ रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥

यच्चन्द्रमसो रोहितꣳ रूपम्, तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लम्, तदपा॰ यत् कृष्णम्, तदन्नस्य । अपागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वम् । वाचारम्भणं विका॰ नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥

यद्विद्युतो रोहितꣳ रूपम्, तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लम्, तदपाम् यत् कृष्णम्, तदन्नस्य । अपागाद्विद्युतो विद्युत्त्वम् । वाचारम्भणं विका॰ नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वाꣳस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया॰

दायरूपत्वे यावत्तेजोबन्नावस्थानमग्निरूपेणोपलम्भः प्राप्नोतीत्यत्राह—**अपागादग्नेरग्नित्वम्** । तेष्वेव तेजोबन्नेषु अग्न्याद्यवस्थानाशकसामग्रीसन्निधाने अग्नित्वावस्था [अग्नेः] अपेता भवति, अवस्थान्तरं प्रादुर्भवति । **वाचा—सत्यम्** । अतस्तेजोबन्नैरेवाग्नित्वाद्यवस्थालक्षणो विकारोऽग्न्यादिनामधेयञ्च वाक्पूर्वकव्यवहारसिद्धये तेजोबन्नैरेव स्पृश्यते । अतः तेजोबन्नस्वरूपाण्येवाग्निरिति सत्यमित्यर्थः ।

यदादित्यस्य — — — सत्यम् । पूर्ववदर्थः ।

एतद्ध स्म — महाश्रोत्रियाः । उपादानादुपादेयं न भिद्यत इत्येतत्स्वरूपज्ञाः **महाशालाः** महागृहस्थाः पूर्वे सर्ववेदपारगाः वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवन्त इत्यर्थः । 'लट् स्मे' इति स्मयोगात् भूतार्थेऽपि आहुरिति लड्डुत्पत्तिः । [[1] न चात्र वर्तमानार्थत्वं युक्तम्; अग्रे, **विदाञ्चक्रुरिति** भूतार्थकस्य लिटो दर्शनात् ।]

1. अयं क पाठः ।

भाष्य । यदि विजातीयनानाद्रव्यजन्यः स्यादग्निः, तर्हि तत्र कथमग्नित्वजातिः सांकर्यदोषादिति शङ्का, 'संस्थानातिरिक्तनित्यजातावेव न प्रमाणम् । तच्च संस्थानं नाशार्ह' मिति ज्ञापनेन परिहियत इति ।

'न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यती'ति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥५॥

यदु रोहितमिवाभूदिति, तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः । यदु शुक्लमिवाभूदिति, अपाꣳ रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः । यदु कृष्णमिवाभूदिति, अन्नस्य रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥

यद्वविज्ञातमिवाभूदिति, एतासामेव देवतानाꣳ समास इति तद्विदाञ्चक्रुः॥

यथा तु ([1]नु) खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रि-वृदेकैका भवति, तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥

इति षष्ठाध्याये चतुर्थः खण्डः ।

1. यथा नु शां. मा.

न नो—विदाञ्चक्रुः । [1]तेजोबन्नान्येव ज्ञातवन्तो[2] नः अस्माकं एभ्यः तेजो-बन्नेभ्यः अतिरिक्तमश्रुतममतमविज्ञातं कोऽपि नोदाहर्तुं शक्नोतीति । तेजोबन्नेभ्य एव सर्वं ज्ञातवन्त इत्यर्थः ।

सर्वस्यापि तत्रान्तर्भावमेव प्रदर्शयति यदु रोहित — विदाञ्चक्रुः । रोहितं शुक्लं कृष्णमिति[3] भासमानं तेजोबन्नात्मकमेवेति ज्ञातवन्त इत्यर्थः ।

यद्वविज्ञात—चक्रुः । उः स्वर्थे । यदु यत्तु उक्तेन रूपेणाज्ञायमानमभूत्, तदपि पीतमाञ्जिष्ठधूसरशोणादिरूपवत्त्वेन ज्ञायमानं रोहितशुक्लकृष्णतेजोबन्नसमुदाया-त्मकमेव ; न तु ततोऽतिरिक्तमिति ज्ञातवन्त इत्यर्थः ।

एवं सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य त्रिवृत्कृततेजोबन्नरूपत्वेन तदभेदं प्रसाध्य, अध्यात्मं मांसलोहितमज्जास्थिलक्षणस्य देहस्य त्रिवृत्कृततेजोबन्नाभेदम् इन्द्रियमनःप्राणानाञ्च त्रिवृत्कृततेजोबन्नाप्यायितत्वं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति — यथा तु खलु—विजानी-हीति—तेजोबन्नानि पुरुषेण भुज्यमानानि पुरुषं प्राप्य यथा त्रिधात्रिधा परिण-मन्ते, तं परिणामप्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ ६—४.

1. विद्वांस इति पदमधिकमिह क. कोशे. 2. ज्ञात्वा क. ख. 3. रोहितशुक्लकृष्णत्वेन ख.

ननु त्रिवृत्कृततेजःप्रभृतिषु कतमस्यास्मच्छरीरप्रकृतित्वमित्यत्र अंशभेदेन त्रयमपि प्रकृतिरिति निरूपयितुं यथा तु खल्वित्यारम्भः । अत्र त्रिवृदिति पदं न पूर्ववत् तेजोबन्नत्रय-परमित्यर्थपरम्; किंतु परिणामत्रयवृत्तेति । विग्रहस्तु त्रिभिर्त्रियत इत्येक एवेत्यभिप्रेत्य तदर्थमाह त्रिधात्रिधापरिणमन्त इति । अत्र तिस्रो देवताः भूयस्त्वानुरोधेन तेजआद्येकैकपदेन व्यव-ह्रियमाणं त्रिवृत् त्रिवृदेकैका|प्रत्येकं त्रिवृत्कृतमिदं पुरुषं शरीरं प्राप्य यथा भवति यादृशपरि-णामवद् भवति, तत् [मे मदभिमतं] विजानीहीत्यप्यर्थः संभवति । तदा त्रिवृत्पदं पूर्वार्थकमेव।

६—५.

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति; यो मध्यमस्तन्मांसम्; योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितम्; योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥

तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा; योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । अशितं पुरुषेण भुक्तं जाठराग्निना पच्यमानमन्नं स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपेण त्रेधा विभक्तं भवति । तस्य — मनः स्थूलांशः पुरीषतामापद्यते । मध्यमांशस्तु मांसताम् । अणिष्ठांशस्तु मनस आप्यायकतामापद्यते । मनसः आहङ्कारिकत्वेन अन्नविकारत्वाभावादिति भावः आपः—प्राणः । अपां सूक्ष्मांशः प्राणाप्यायको भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । तेजोशितं—वाक् । तैलघृतादिकं तेजश्शब्देनोच्यते । मज्जा अस्थ्यन्तर्गतः स्नेह धातुविशेषः । घृततैलादेः पीतस्य सूक्ष्मांशो वागाप्यायक इत्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् । अन्नमयं हि—वागिति । उक्तरीत्या मनःप्राणवाचां अन्नजलतेजस्सूक्ष्मांशाप्यायितत्वात् मनः अन्नमयम्, प्राणः अम्मयः, तेजोमयी वागित्यर्थः । ननु केवलान्नभक्षाणां आखुप्रभृतीनामपि वाग्मित्वप्राणवत्त्वदर्शनात्, अम्मात्रभक्षाणामपि मत्स्यादीनां मनस्वित्ववाग्मित्वदर्शनात्, घृततैलमात्रभक्षाणामपि मनस्वित्वप्राणवत्त्वदर्शनात् कथम्, 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इति उपपद्यत इति चेत्, सर्वस्यापि त्रिवृत्कृतत्वेन सर्वस्यापि भक्षस्य तेजोबन्नरूपतया, 'अन्नमयं हि सोम्य

तेजःप्रक्रमे स्थिते **अन्नमशित**मिति अत्र परं अन्नस्य प्रथममुक्तिः तस्यैवाधिकमस्यमानत्वात् । स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठपदैः असारसारसारतरग्रहणम् । **तैलघृतेति** । तैलादिर्हि उष्णपदार्थः । तथा तेजो वै घृतमिति श्रुतिः । मज्जेति नकारान्तः पुल्लिङ्गः । ननु प्रागेव स्थितानां मनोवाक्प्राणानामाहारजन्यत्वं कथम् । किञ्च आहङ्कारिकयोर्मनोवाचोः वायवीयस्य च प्राणस्य कथमन्नापतेजोंशत्वमित्यत्र तदिदमाप्यायनप्रयुक्तमिति बोधयितुम् **अन्नमयं ही**त्यादि विशेषवाक्यम् ।

ूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

इति षष्ठाध्याये पञ्चमः खण्डः ।

६—६.

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत् ।पिर्भवति ॥ १ ॥

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदी-ति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपां सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ःर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्यमानस्य

न आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इत्युपपद्यत इति न क्षतिरिति द्रष्टव्यम्[1] ।

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । [[2]एवमशितानां तेजोबन्नानां क्ष्मांशा वागाद्याप्यायकाः सन्तीत्यत्र न मनसो विस्रम्भः । अतः] **भूयः** पुनरपि य्यग्दृष्टान्तैरसुमर्थं दर्शये[ति[3] शिष्यः प्रार्थयामासे]त्यर्थः । **तथा सोम्येति ाच**—आचार्योऽपि तथाऽस्त्वित्युवाचेत्यर्थः ॥ ६—५.

दध्नः—सर्पिर्भवति । [4]हे सोम्य! मथ्यमानस्य दध्नः **ऊर्ध्वं** उद्गतोऽणी-ंशो यथा सर्पिर्भवतीत्यर्थः । **एवमेव खलु—तन्मनो भवति** । एवमेव हदृष्टान्तवदेव **औदर्येणाग्निना** पच्यमानस्यान्नस्य योऽणिमा अणीयानंशः, स ऊर्ध्वं तो मनो भवति । मनस आप्यायको भवतीत्यर्थः । **समुदीषति** । 'ईष गति

1. अन्नमयं सोम्येत्याद्युक्तेर्विरोधाभावात् ग. 2. अयं ग. पाठः । 3. अयं ख. पाठः । यथा मथ्यमानस्य दध्न **ऊर्ध्वं** उद्गतः **अणिमा** सूक्ष्मांशो घृतं भवति—एवमश्यमानस्यान्नस्य र्ध्वं उद्गतः सूक्ष्मांशो मनो भवति । मनआप्यायको भवतीत्यर्थः ग.

विज्ञापयत्विति । **विजानीहीति** यस्मिन्नर्थे पूर्वं प्रयुक्तम्, तदनुकूलव्यापारार्थक-यं णिच् । न तु नीचेनोच्चं प्रति निवेदनरूपं विज्ञापनमिदम् ।

ननु भूय एवेत्येतावता अस्यायं प्रष्टव्यांश इति कथं ज्ञायत इति चेत्—

मुखदर्शनमात्रेण शिष्यजिज्ञास्यनिश्चयः ।
प्रवक्तुर्हि भवेत् तत् स प्रश्रितः परिपृच्छति ॥

अन्नादौ ईदृशसारतरसद्भावे निदर्शनमाह **दध्न** इत्यादिना । उदर्य एव **औदर्यः** । अण् ।

योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग् भवति ॥ ४ ॥

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति ॥

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति ॥ तथा सोम्येति होवाच ।

इति षष्ठाध्याये षष्ठः खण्डः ।

६—७.

षोडशकलः सोम्य पुरुषः । पञ्चादशाहानि माऽशीः ; काममपः पिब ; आपोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥

हिंसादर्शनेषु ' इति हि धातुः । **अपां—वाग् भवति** । पूर्ववदर्थः । **अन्नम हि — वागिति** । स्पष्टम् ।

भूय—इति । मनसोऽन्नमयत्वं यथा बुद्ध्यारूढं भवति, तथा प्रदर्शये[ति] श्वेतकेतुराहे]त्यर्थः । **तथा—होवाच** । पूर्ववदर्थः । ६–६

षोडशकलस्सोम्य पुरुषः । षोडशांशयुक्तमनआदिकलायुक्तः पुरुषः ततश्च मनआदेः षोडशांशाः[1] प्रत्यहं भुज्यमानैरन्नादिभिराप्यायिता भवन्ति । **पञ्च दशाहानि माशीः** । तत्र पञ्चदश[2]दिनानि मा भुङ्क्थाः । **काममपः पिब** । यथे जलं पिब । **आपोमयः — विच्छेत्स्यत इति** — जलपाने प्राणविच्छेदो[3] भविता । जलमयत्वात् प्राणस्येत्याचार्य उवाचेत्यर्थः ।

1. षोडशांशः–अप्यायितो भवति ख. 2. अहानि ख. 3 जलपानेन प्राणविच्छेदोऽपि ग

भवत्वणिष्ठांशः । तदाप्यायितत्वे किं प्रमाणमित्यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद् दर्शयति षोड **शकल** इति । पुरुषस्य षोडशकलत्वं नाना । प्रश्नोपनिषदुक्तमेकम् । तदेव मुण्डकेऽप्यनूदितम् बृहदारण्यके (३–५–१५) चन्द्रवत् षोडशकलत्वमुक्त्वा, 'तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाः, आत्मै वास्य षोडशी कले'त्युक्तम् । पञ्च भूतानि, एकादशेन्द्रियाणि च पुंसः षोडश कला इति प्रसिद्धमेव । षोडशकलश्चन्द्रश्च पञ्चदशभिः अहोभिः क्षीयते । तद्वत् पुरुषेऽपि तथात्वमः वर्ण्यते । तत्र च एकैकदिनक्षीयमाणस्यांशस्य एकैककलात्वम्, शिष्टस्यैककलात्वमिति कल्पनय पुरुषान्तर्गतमनआदेः षोडशकलत्वेन पुरुषस्य षोडशकलत्वमध्यवसीयते । मनआदिसंबन्धिकला षोडश यस्य स षोडशकल इति । मनआदीनामंशं कलापदेनोपरि श्रुतिरपि निर्देक्ष्यति । अत **षोडशांशयुक्तमनआदिकलायुक्त** इति तात्पर्यार्थः ; न शब्दार्थः ।

स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽश । अथ हैनमुपससाद, 'किं ब्रवीमि भो' इति । ऋचः सोम्य यजूꣳषि सामानीति । स होवाच, 'न वै मा प्रति भान्ति भो' इति ॥ २ ॥

तँ होवाच—यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात् ; तेन ततोऽपि न बहु दहेत्—एवँ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात् ; तयैतर्हि वेदान्नानुभवसि । अशान । अथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥

स ह पञ्चदशाहानि—नाश । [1]आशेति लिट् । एवं पित्रोक्तः पुत्रः पञ्चदशाहानि नाश न भुक्तवान् । अथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इति । षोडशेऽहनि पितरमुपसन्नः शिष्यः, 'भगवन् किं ब्रवीमी'त्युक्तवानित्यर्थः । इतर आह, ऋचस्सोम्य यजूँषि सामानीति । अधीतान् वेदान् पठेत्युक्तवानित्यर्थः । सः—भो इति । मां प्रति वेदा न [2]भान्तीति इतरः प्रत्युक्तवानित्यर्थः ।

तँ होवाच । पिता प्रत्युवाचेत्यर्थः । यथा सोम्य—विज्ञास्यसीति । हे सोम्य ! यथा लोके महतः इन्धनैरभ्याहितस्य[3] प्रज्वलितस्याग्नेः शान्तस्य एकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टो भवेत् । तेन अङ्गारेण ततोऽपि खद्योतमात्रपरिमाणात् किञ्चिदपि बहु न दहेत्, एवमेव खलु सोम्य! ते अन्नोपचितानां षोडशानां मनसोंशानामेकोंशोऽवशिष्टः । [पञ्चदशदिनेषु पञ्चदशकलानां क्षीणत्वादिति भावः ।] अतोऽल्पीयसा तेनांशेनेदानीं वेदान् न प्रतिपद्यसे । अशान भुंक्ष्व । तत ऊर्ध्वं मे मदुक्तं ज्ञास्यसीत्यर्थः ।

1 इदं क. कोशे । 2. प्रतिभान्ति ख. 3. अभ्याहितस्य शान्तस्याग्नेः ग.

ऋच इत्यादि । सर्ववेदाध्ययनं हि तस्य निष्पन्नमस्ति । सर्वान् वेदान् अधीत्येति प्रागुक्तेः ।

खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः । तेन ततोपीति । बहु दहनस्वभावोऽग्निः महांश्चेत्, महतोपि बहु दहेत् । अणुमात्रश्चेत् अणुमात्राद् बह्वपि न दहेदिति । मे मदुक्तमिति । मदुक्तमित्यस्य मत्पृष्टमित्यर्थः; उक्तानां ऋगादीनामन्यतोऽधीतत्वात् ।

स हाऽऽश । अथ हैनमुपससाद । तँ ह यत् किञ्च पप्रच्छ सर्वँ ह प्रतिपेदे ।

तँ होवाच(४)—यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय [1]प्राज्वालयेत्; तेन ततोपि बहु दहेत्—एवँ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत्; साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्,[1] (प्राज्वाली); तयैतर्हि वेदाननुभवसि ।

अन्नमयँ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति ।

तद्धास्य विजज्ञाविति — विजज्ञाविति ॥ ५ ॥

इति षष्ठाध्याये सप्तमः खण्डः ।

1. प्रज्वालयेत् मा.

स हाश; अथहैनमुपससाद्--एवं पित्रोक्तः सः श्वेतकेतुः आश भुक्तवान् अथ भुक्त्वा पितरमुपसन्नः । **तं ह—प्रतिपेदे** । तं तदा पिता यद्यत् पृष्टवान्, तत्त सर्वं स ज्ञातवानित्यर्थः । **तं होवाच** । पितेतिशेषः । **यथा—दहेत्** । यथा महतः ज्वलितशान्तस्य वह्नेरेकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तृणादिभिरुपसमिध्य **प्राज्वालये**त् प्रकर्षेण आ समन्तात् वर्धयेत् । तेन च एवमिद्धेनाङ्गारेण **ततोऽपि** पूर्वपरिमाणात् बहु दहेदित्यर्थः । **एवं सोम्य---** । एवमेव पूर्वोक्तदृष्टान्तवत् हे सोम्य ! ते षोडशानां मनोंशानामेकोंशोऽन्नेनाप्यायितः प्रज्वलितः स्वकार्यकरणसमर्थोऽभूदित्यर्थः [[1]प्राज्वालीदिति (ली इति?) दीर्घश्छान्दसः।] अतो वेदान् इदानीं प्रतिपद्यसे इत्यर्थः

अन्नमयं हि — वागिति । अतोऽन्नमयं मनः । अनयैव रीत्या आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति[2] जानीहीत्याचार्य उक्तवानित्यर्थः ।

तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति । **तत्** मनआदीनामन्नमयत्वादिकम् **अस्य** पितुरुपदेशात् पुत्रो ज्ञातवानित्यर्थः । द्विरभ्यासस्त्रिवृत्करणप्रकारपरिसमाप्त्यर्थः

1. अयं **ख.** पाठ. । अत्र प्राज्वालो इति दीर्घ इति पाठः स्यात् । तथैव शाङ्करोक्तेश्च प्राज्वालीदिति तु तत्रापि निर्दिष्टं पाठान्तरम् । 2. जानीहीत्यादि **ख.** कोशे ।

एवं मनःकार्यप्रतिभानतदभावयोः अन्नतदभावानुविधानं प्रदर्श्य मनस आप्यायितत्वमुपपादितम् । अन्नाभावेऽपि अम्मात्रेण प्राणस्थित्या आपोमयः प्राण इत्यपि उपपादितमेव । व्यतिरेकमुखेनोपपादनं तु नासीत् । तेजोमयी वागिति तु नतराम् । अत आह **अनयैव रीत्येति** ।

प्रकृतविषयाण्यधिकरणानि लिख्यन्ते ।

(१) द्वितीयाध्यायान्ते—, 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी' ति स्वांशत्वेनात्मभूतस्य जीवस्यैवानुप्रवेशव्याकरणकर्तृत्वाभिधानात्, परदेवतायाः स्वेन रूपेणानुप्रवेशानुक्तेः, हिरण्यगर्भस्य नामरूपव्याकर्तृत्वस्य पुराणादिषु प्रसिद्धत्वात् परमात्मांशभूतो हिरण्यगर्भ एव प्रवेशनामरूपव्याकरणयोः कर्ता । न चैवं 'व्याकरवाणी'ति परमात्मनोऽभिसन्धिर्नोपपद्यत इति वाच्यम्—जीवसमष्ट्याश्रयस्य प्रवेशव्याकरणकर्तुर्हिरण्यगर्भस्य परमात्मांशतयाऽत्यन्तभिन्नत्वाभावेन तद्गतनामरूपव्याकर्तृत्वस्य प्रवेशसमानाधिकरणस्य स्वनिष्ठतया परमात्मनोऽनुसन्धानोपपत्तेः । प्रयोजककर्तृतयाऽपि 'व्याकरवाणी' त्यभिसन्ध्युपपत्तेश्च । यदि पुनः परमात्मनः साक्षात्कर्तृभावो भवेत्, तर्हि 'अनेन जीवेने' त्यनर्थकम् । जीवस्य कर्तृत्वाभावेन, 'चारेणानुप्रविश्य परसैन्यं संकलयानी'तिवत् करणत्व एव तृतीया वाच्या । करणत्वञ्च तदैवोपपद्यते, यदि परमात्मा प्रयोजककर्ता, जीवश्च प्रयोज्यकर्ता स्यात् । प्रयोजककर्तुर्हि साक्षात्कर्ता करणं भवति । प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तुर्व्याप्रियमाणत्वात् । अतः 'जीवेने'ति करणत्वेन निर्दिश्यमानो जीवः साक्षात्कर्तेत्यवसीयते । अतः तेजोबन्नानि प्रविश्य हिरण्यगर्भ एव नामरूपे व्याकरोति । अतो हिरण्यगर्भकर्तृकैव नामरूपव्याक्रियेति प्राप्ते उच्यते—

"संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्" । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः नामरूपव्याकरणम्, त्रिवृत्करणं कुर्वतः परमात्मन एव; न हिरण्यगर्भस्य । 'अनेनैव जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् । तासां त्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरो'दिति त्रिवृत्करणनामरूपव्याकरणयोः समानकर्तृकत्वावगमात् । न च त्रिवृत्करणं हिरण्यगर्भकर्तृकं सम्भवति, हिरण्यगर्भस्य त्रिवृत्कृततेजोबन्नोत्पादितब्रह्माण्डसृष्टत्ववेदनेन तस्य त्रिवृत्करणकर्तृत्वासम्भवात् । अतो जीवसमष्टिशरीरकस्सन् परमात्मा नामरूपे व्याकरोदिति सिद्धम् । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्ये 'त्यस्योपपत्तिस्तु तद्वाक्यविवरणदशायामेवोक्ता तत्रैवानुसन्धेया ।

ननु 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम्', 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते'

स्वांशत्वेनात्मभूतस्येति । अनेन पूर्वपक्षेऽपि आत्मनेत्यस्य स्वेनेत्येवार्थ इति ज्ञायते

इत्युत्तरत्र चतुर्मुखसृष्टाग्न्यादिषु त्रिवृत्करणप्रकारप्रदर्शनात् त्रिवृत्करणमपि चतुर्मु कर्तृकमेवेत्यत्राह—"मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च"। यदुक्तमण्डसृष्टे त्तरकालं चतुर्मुखसृष्टदेवादिविषयोऽयं 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरो'दि त्रिवृत्करणोपदेश इति—तन्नोपपद्यते 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' इत्यत्र मां मनसोः पुरीषादणुत्वेनाणीयस्त्वेन च व्यपदिष्टयोः आप्यत्वतैजसत्वप्रसङ्गात्। य यदपेक्षया सूक्ष्मम्, तत् तस्य कारणम्। अत एव हि पार्थिवाप्यतैजसानामुत्त त्तरसूक्ष्मतयोत्तरोत्तरकारणत्वम्। ततश्च पुरीषस्य स्थविष्ठत्वात् पार्थिवत्वम्, त सूक्ष्मस्य मांसस्य आप्यत्वम्, ततोऽणिष्ठस्य मनसः तैजसत्वमभ्युपगन्तव्यम्। त 'आपः पीता' इत्यत्रापि स्थविष्ठस्य मूत्रस्य पार्थिवत्वम्, मध्यमस्य लोहित आप्यत्वम्, ततोऽप्यणीयसः प्राणस्य तैजसत्वमभ्युपगन्तव्यम्। तथा 'तेजोऽशित मित्यत्रापि स्थूलस्यास्थ्नः पार्थिवत्वम्, मध्यमाया मज्जाया आप्यत्वम् अणिष्ठाया वाचस्तैजसत्वमभ्युपगन्तव्यम्। न चैवमिष्यते। प्रथमपर्याये पुरीषव मांसमनसी अपि पार्थिवे एव प्रतिपाद्येते। 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते इति प्रक्रमात्। तथा द्वितीये पर्याये मूत्रलोहितप्राणानामब्विकारत्वं प्रतिपाद्यते तृतीयपर्याये अस्थिमज्जवाचां तेजोविकारत्वमेव प्रतिपाद्यते। अतः 'तासां त्रिवृ त्रिवृतमेकैकामकरो'दित्युक्तत्रिवृत्करणप्रकारः 'अन्नमशित'मित्यादिना न प्रदर्श्यते तथा सति हि मनःप्राणवाचां तिसृणामपि अणीयस्त्वेन, 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्' इति विरुध्येत। अतः प्रागेव त्रिवृत्कृतान पृथिव्यादीनां पुरुषं प्राप्तानां, 'अन्नमशित'मित्यादिना एकैकस्य त्रेधा परिणाम उच्यते। अण्डसृष्टेः प्रागेव तेजोबन्नानां त्रिवृत्करणेन भवितव्यम्। अत्रिवृत्कृताना तेषां कार्यारम्भासामर्थ्यात्। अन्योन्यसंयुक्तानामेव हि कार्यारम्भसामर्थ्यम्। तदेव च त्रिवृत्करणम्। तथा च स्मर्यते—

मांसादिभौममिति सूत्रमवतारयति नन्विति। अयं पूर्वपक्ष्याशयः—त्रिवृत्करणप्रकार-प्रदर्शने हि त्रयमेलनप्रदर्शनम्। तत् अग्न्यादौ एकप्रकारेण कृतम्। अथ प्रागेव त्रिवृद्भूतेषु अन्ना-दिषु पाकवशात् त्रयाणां पृथग्भावदर्शनात्, प्राक् त्रयमेलननिश्चयः। तथाच इमास्तिस्र इति वाक्यस्यायमर्थः—त्रिवृदेकैका स्थिता पुरुषं प्राप्य तिस्रो देवताः भवतीति—। तत्रोक्तं सूत्रकारेण, 'मांसादि भौमं किल; न तु आप्यतैजसभूतमिति। मज्जाशब्दः आकारान्तोऽपि।

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागत्य(म्य) कृत्स्नशः ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ॥"

ति । अत एव च 'अनेनैव जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् । ासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरो'दिति पाठक्रमोऽप्यर्थक्रमेण बाध्यते । अण्डान्तर्वे-र्ष्वग्न्यादिषु त्रिवृत्करणप्रदर्शनं तु श्वेतकेतोः शुश्रूषोरण्डान्तर्वर्तित्वेन तस्य बहिःष्ठ-स्तुषु त्रिवृत्करणप्रदर्शनायोगात् त्रिवृत्कृतानां कार्येष्वग्न्यादिषु त्रिवृत्करणप्रदर्शनं ‌तमित्यविरोधः ।

नन्वण्डान्तर्गतानां सर्वेषां त्रिवृत्कृततेजोबन्नरूपत्वे व्यवस्थिततेजोबन्नव्यवहारः थं स्यादित्यत्राह —"वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः"। पृथिव्यंशानां [1]भूयस्त्वे थिवीव्यवहारः, जलांशानां भूयस्त्वे जलव्यवहार इति व्यवहारव्यवस्थोपपद्यत ार्थः । 'तद्वादस्तद्वाद' इति सूत्रे द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्थेति स्थितम् ।

(२) तथा द्वितीयाध्याये आरम्भणाधिकरणे—

उपादेयमुपादानादन्यदेव । घटेनोदकमाह्रियते, मृत्पिण्डेन घटादि निर्मीयत ते कार्यभेदात् । तथा घटस्य दण्डचक्रादिकं कारणम्, मृत्पिण्डस्य तु जल-योजनमर्दनादीति कारणभेदात् । तथा घटः पृथुबुध्नोदराकारः, मृत्पिण्डस्तु तदाकार इत्याकारभेदात् । तथा पूर्वकालं कारणम्, अपर(उत्तर)कालं कार्यमिति ालभेदात् । बहवस्तन्तवः, एकः पट इति संख्याभेदात् । सत्यामेव मृदि घटो ष्ट इति प्रतीतेः । कार्यकारणयोर्बुद्धिशब्दादिभेदस्य दर्शनाच्च उपादानादन्यदेवो-देयम् । इतरथा कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति काणादादिमतावलम्बनेन पूर्वपक्षे से उच्यते —

"तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" । तस्मात् परमकारणात् ब्रह्मणः ातोऽनन्यत्वं वाचारम्भणशब्दादिभिरवगम्यते । 'वाचारम्भणं[2] विकारो नामधेय'-

1. पृथिव्यंशानामधांशतया भूयस्त्वेन. क. 2. वाचारम्भणमित्यादेरर्थः. क.

मित्यस्यार्थः पूर्वमेव वर्णितः । आदिशब्देन 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'ये श्रुतं श्रुतं भवति', 'एकमेवाद्वितीय' मित्यादिकं गृह्यते । यदि च वैशेषिका रीत्या उपादेयमुपादानादन्यत् स्यात्, तदा कारणगुणप्रक्रमेण कार्यगुणोत्पत्तेः उपादानसुवर्णगुरुत्वेन तदुपादेयकुण्डले गुरुत्वोत्पत्त्यभ्युपगमावश्यम्भावेन गुरुत्वद्वैगुण्यप्रसङ्गात् । बुद्धिशब्दादिभेदानामुभयसम्प्रतिपन्नावस्थयैव व्यवस्थोपपत्तौ अवस्थाश्रयद्रव्यान्तरोत्पत्तिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् ।

ननु विरळतन्त्वारब्धपटे एकस्मिन्नेव कथमेकत्वानेकत्वयोर्युगपदुपलम्भ एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मद्वयासम्भवादिति चेत् — न — एकस्मिन्नेव वृक्षे मूलाद्यवच्छेदकभेदेन संयोगतदभावसत्त्ववत् कुविन्दकारितसंयोगविशेषावच्छेदेन तन्तु पटत्वमेकत्वञ्च, तन्तुत्वावच्छेदेन तु अनेकत्वमित्युपपत्तेः । ननु कुविन्दकारितसंयोगाः तन्तुत्वसङ्कीर्णा एवेति कथं विरुद्धधर्मावच्छेदक[1]त्वमिति चेत् — न — आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वावच्छेदेन धूमव्याप्यतावच्छेदकत्ववति वह्नित्वे अविशेषितवह्नित्वावच्छेदेन व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावस्य वृत्त्यभ्युपगमात् । एवं कार्यकारणानन्यत्ववादेऽपि एकस्मिन्नेव द्रव्ये तन्तुत्वावस्थाप्रापकांशु[2]संयोगविशेषावच्छेदेन तन्तुत्वम् तन्तुत्वावच्छेदेनानेकत्वञ्च; पटत्वप्रापकतन्तुसंयोगविशेषावच्छेदेन पटत्वम्, पटत्वावच्छेदेनैकत्वञ्चेति पटत्वतन्तुत्वयोरेकत्वानेकत्वयोश्च समावेशोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषः

ननु संस्थानस्यासत उत्पत्तौ असत्कार्यवादप्रसङ्ग इति चेत्, असत्कार्यवादिमतेऽपि — उत्पत्तेरुत्पत्तिमत्त्वे अनवस्था स्यात्; उत्पत्तिराहित्ये सत्कार्यवादप्रसङ्गः अस्माकं तु अवस्थायाः [3]पृथक्प्रतिपत्तिकार्ययोगानर्हत्वात् पृथगुत्पत्त्यादिकं नापेक्षितम् असन्मते घटस्योत्पत्तिर्नाम घटत्वावस्थासम्बन्ध एव; न स्वसतः सत्त्वरूपम् । अत उपादेयमुपादानादनन्यदेव ।

1. विरुद्धधर्मावच्छेदेन व्याप्यतावच्छेदकत्वं ग. 2. प्रापकांशसंयोग ख. ग. 3. अवस्थानां ख.

आर्द्रेन्धनेति । एवं हेतुसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नेः तत्तद्व्यक्तित्वेन, अनवच्छेदकत्वं वह्नित्वेनेति च मणिकृदुक्तं माह्यम् ।

न कश्चिद्दोष इति । न चैवं सर्वत्र भेदाभेदावतारप्रसङ्गः । अवच्छेदकभेदमन्तरा विरुद्धद्वयसमावेशे हि दोष इति । अस्तु वा घटादावेकत्वव्यवहारो गौणः । तथापि अनन्तावयवितद्गुणादिकल्पनं गुरुत्वद्वैगुण्यप्रसङ्ग — उपादानोपादेयाभेदप्रतीतिभङ्गप्रसङ्गपरिहारक्लेशाद्यपेक्ष्य राश्यादाविव गौणतद्व्यवहारस्वीकार एव ज्यायानिति ।

"भावे चोपलब्धेः"। हिरण्यकुण्डलादिकार्यभावेऽपि तदेवेदं हिरण्यमिति त्यभिज्ञारूपोपलब्धेस्सत्त्वादभेद एवेत्यर्थः।

"सत्त्वाच्चापरस्य"। अपरस्य कार्यस्य कारणे तादात्म्येन सम्बन्धेन त्त्वाच्च उपादानादनन्यदुपादेयम्; 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति कार्ये नष्टेऽपि रणे कार्यतादात्म्यप्रतीतेरित्यर्थः। 'भावे चोपलब्धे'रिति सूत्रे कार्यदशायां कार्ये रणतादात्म्यप्रतीतिः प्रमाणतयोपन्यस्ता; उत्तरसूत्रे तु कार्यनाशानन्तरमपि कारणे र्याभेदप्रतीतिः प्रमाणतयोपन्यस्तेति विवेकः।

"असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् युक्तेः शब्दान्तराच्च"। असद्वा इदमग्र आसीत्', 'इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासी'दिति जगतः सृष्टेः प्राक् सत्त्वव्यपदेशात् सृष्टेः प्रागपि सता उपादानेनोपादेयस्यैक्यं नोपपद्यत इति चेत्—न— मरूपविभागलक्षणधर्मान्तराभावमादाय असत्त्वव्यपदेशोपपत्तेः। जगतः सत्त्वं नाम- पभाक्त्वम्। असत्त्वं नामरूप[1]विरोधिसूक्ष्मावस्था। न तु सर्वात्मना असत्त्वम्। त इदमवगम्यत इति चेत्—**वाक्यशेषात्**। 'इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासी' दि- ल 'तदसदेव सन्मनोऽकुरुते'ति वाक्यशेषे [2]मनःकर्तृत्वप्रतिपादनात्। **युक्तेश्च**। टस्य सत्त्वं हि नाम घटत्वावस्थासम्बन्धः। असत्त्वं नाम तद्विरोधिकपालत्वचूर्ण[3]त्वा- वस्थासम्बन्ध एव। न हि तद्व्यतिरिक्तो घटाभावो नाम कश्चिदुपलभ्यते। **शब्दा- राच्च**। 'कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाचे'ति तुच्छत्वं प्रतिक्षिप्य, 'सत्त्वेव म्येदमग्र आसी'दिति स्थापितत्वात्। 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। तन्नामरूपाभ्यां ाक्रियते'ति सुस्पष्टमभिधानाच्च।

"पटवच्च"। यथा तन्तव एव व्यतिषङ्गविशेषभाजः पट इति नामरूप- र्यादिकं भजन्ते, तद्वत् ब्रह्मापि।

"यथा च प्राणादिः"। यथा वायुरेक एव शरीरे वृत्तिविशेषं भजमानः णापानादिनामरूपकार्यान्तराणि भजते, तद्वत् एकमेव ब्रह्म विचित्रस्थिरत्रसरूपं द् भवतीति परमकारणात् परस्मात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वं जगतोऽभ्युपगन्तव्यमिति तम्।

1. विरोधिनी ग. 2. मनस्स्रष्टृत्व. क. 3. चूर्णत्वेति न ख. कोशे।

(३) तथा प्रथमाध्याये प्रकृत्यधिकरणे —, लोके घटकर्तुः कुलालस्योप नत्वादर्शनात् जगत्कर्तुः परमात्मनो जगदुपादानत्वं न सम्भवति । किञ्च निष्क तया अपरिणामिनः परमात्मनः परिणामित्वलक्षणोपादानत्वासम्भवाच्च ब्रह्मणो नोप नत्वम् । अपि तु 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया स रुद्धः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर'मिति श्रुतिवशात् परिणामसम प्रकृतिरेवोपादानम् । ईश्वरस्य तु तदधिष्ठातृत्वमात्रमेवेति प्राप्ते उच्यते—

"प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" । प्रकृतिश्च उपादानञ्च ब्रह्मै इतरथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तस्य चोपरोधप्रसङ्गात् ह्युपादानभूतमृत्पिण्डज्ञान इव निमित्तभूतदण्डादिज्ञाने तत्कार्यं घटशरावादिकं ज्ञ भवति । अत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तस्वारस्येन च ब्र जगतोरुपादानोपादेयभाव एवावसीयते ।

न च, 'अस्य ग्रामस्य प्रधानभूते चैत्रे दृष्टे सर्वे ग्रामस्थाः दृष्टाः' इ व्यपदेशवत् ब्रह्मणः सर्वप्रधानतया, 'तस्मिन् दृष्टे सर्वं विदितप्राय' मित्युक्तिरुपप इति वाच्यम्—यदि ह्यत्र सर्वविज्ञानं प्राधान्याभिप्रायं गौणं स्यात्, तदा प्रधानज्ञान सर्वमन्यदप्रधानमविदितमपि फलतो विदितप्रायं भवतीत्यस्यार्थस्य लोकसिद्धत्वेनै विज्ञानेन सर्वविज्ञानानुपपत्तिं पश्यतः श्वेतकेतोः 'कथं नु भगवः स आदेश' इ प्रश्नो न स्यात् । अभिप्रायानभिज्ञेन कृतेऽपि प्रश्ने, प्राधान्याद्वा सादृश्याद्वा स ज्ञातं स्यादित्येव प्रतिवक्तव्यं स्यात्, न तु 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेने'ति अतो ब्रह्म उपादानमेव ।

"अभिध्योपदेशाच्च" । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति ब्रह्मण एव ब स्यामिति सङ्कल्पपूर्विका सृष्टिरुपदिश्यते । न हि कुलालादेरीदृशसङ्कल्पपूर्वि सृष्टिः संभवति ।

"साक्षाच्चोभयाम्नानात्" । 'ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् यतो द्याव पृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् इति हि श्रूयते । यत उपादानात् द्यावापृथिवीशब्दोपलक्षितं कृत्स्नं जगद् ब्रह्म निष्ट

तक्षुः,–निष्टतक्षुः निर्मितवानित्यर्थः । वचनव्यत्ययः छान्दसः–, तादृशवृक्षस्थानीयं[1] द्यावापृथिव्यादिजगदुपादानमपि ब्रह्मैव; तस्य उपादानभूतस्य वृक्षस्याधारभूतं वनमपि ब्रह्मैव । भुवनानि धारयन्नीश्वरो ब्रह्मशब्दवाच्यं स्वात्मानमेवाध्यतिष्ठदित्यर्थः । अ(त)तश्चाधिष्ठेयमुपकरणादिकमपि ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

"आत्मकृतेः" । 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति आत्मन एव बहुत्वकरणात् तस्यैव निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च । न हि, 'कुलाल आत्मानं स्वयमकुरुते' ति व्यपदेशोऽस्ति ।

ननु 'निष्कलं निष्क्रिय' मिति निरवयवस्यापरिणामिनः कथं परिणामिलक्षणमुपादानत्वं स्यात् । तत्राह – "परिणामात्" । निर्विकारत्वाद्यविरोधिपरिणामविशेषसम्भवादित्यर्थः । अयं भावः — 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त' मित्यादिभिः परमात्मनः निर्विकारत्वञ्च[2] प्रतीयते; पूर्वोक्तसूत्रोदाहृतश्रुतिभिः प्रपञ्चोपादानत्वञ्च प्रतीयते । उभयमपि यथोपपद्यते, तथोपपादनीयम् । परमात्मनश्च निर्विकारत्वं श्रूयते—'विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम्', 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्', 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन्श्चान्यो मायया संनिरुद्धः' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर' मित्यादिवाक्येषु प्रपञ्चोपादानतया परिणामिनी प्रकृतिः प्रतीयते । तत्र परिणममानप्रकृतिरूपोपादानावरुद्धे प्रपञ्चे साक्षात्कारणत्वासम्भवात् तद्द्वारा ब्रह्म कारणमित्यवसीयते । यथा 'यदाग्नेयोऽष्टाकपाल' इति पुरोडाशावरुद्धे यागे व्रीहीणां कारणत्वं साक्षात्कारणत्वासम्भवात् पुरोडाशद्वारा पर्यवस्यति, तद्वत् ।

ननु भवत्वन्यद्वारा कारणत्वनिर्वाहः; व्यापारव्यवधानेऽपि कारणत्वाक्षतेः । उपादानत्वं तु नान्यद्वारा सम्भवति । भाव्यवस्थावतः पूर्वावस्थायोगित्वं ह्युपादानत्वम् । अवस्थाश्रयत्वशून्ये परमात्मनि कथमुपादानत्वमिति चेन्न — परमात्माश्रितायाः तच्छक्तिभूतायाः प्रकृतेरवस्थाश्रयत्वेन परमात्मनोऽप्यवस्थाश्रयत्वोपपत्तेः । ततश्च ब्रह्मणि साक्षाद्विकाराभावमादाय अपरिणामित्वनिर्विकारत्वश्रुतयश्चोपपन्नाः; शक्तिशरीरादिशब्दितायाः प्रकृतेर्ब्रह्मणश्चाभेदोपचारेण वा, प्रकृतिगतावस्थायाः परम्परया ब्रह्माश्रितत्वेन वा ब्रह्मणः परिणामो(म्यु)पादानत्ववादाः, ब्रह्मोपादानत्वावलम्बनाश्च

1. वृक्षस्थानीयद्यावा. ख. ग. 2. चकारो न ग. कोशे ।

६—८.

उद्दालको हाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच — स्वप्नान्तं मे सो विजानीहीति । यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम,

'न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात्', 'कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो' इत्याद्याक्षेपपरिहाराश्चोपपन्नाः ।

"योनिश्च हि गीयते" । 'यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' **योनिः** उपादानं[1] हि ब्रह्म गीयते । योनिशब्दस्योपादानवचनत्वम्, 'यथोर्णना सृजते गृह्णते चे'ति वाक्यशेषादवगम्यते । अतश्च ब्रह्मैव निमित्तमुपादानञ्चे स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ६—

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्ध्यर्थं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तदुपादेयत्वं वक्तुं प्रवृ तेजोबन्नात्मकसकलाचेतनवर्गस्य तदुपादेयत्वमुक्त्वा चेतनवर्गस्यापि तदुपादेय प्रतिपादयितुं प्रस्तौति **उद्दालको—विजानीहीति । स्वप्नान्तं** सुषुप्तिं प्रतिपादय मम वाक्याद्विजानीहीति पिता पुत्रमाह स्मेत्यर्थः । एवं शिष्यावधानार्थं प्रतिः याह—**यत्र—नाम । यत्र** यदा, **पुरुषः स्वपितीत्येतन्नाम** भवति । पुर

1. उपादानमिति पदं ख. ग. कोशयोः

अष्टमखण्डमवतारयति **एके**ति । पूर्वखण्डान्ते **विजज्ञाविति विजज्ञाविति** इ द्विरभ्यासो दृश्यते । स च विद्यासमाप्ताविव दृष्ट इत्येतावता सद्विद्यासमाप्तिस्तावत् इह न सुवच उपरि, 'सता सोम्य, 'अन्नेन — अद्भिः — तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ' इ सम्यगेव सद्विद्याप्रत्यभिज्ञानात् । अतः, स त्रिवृत्करणप्रकारपरिरूमाप्त्यर्थं इति प्रागेव भावित तदयमर्थः — स्तब्धं श्वेतकेतुं प्रति, 'उत तमादेश' मिति पृष्टं पित्रा । तत्र तज्जिज्ञासाक्रमे यावत् वक्तव्यम्, तावदुपदिष्टम् । तावता तृप्तः श्वेतकेतुः उपरतजिज्ञास एवासीत् । तद् दशि पूर्वमभ्यासकरणेन । एवं तस्य सद्रूपतत्त्वज्ञाने जातेऽपि हितपुरुषार्थज्ञाने प्रवृत्तिर्नादृश्यत । 'न तदज्ञाने, मतं **विज्ञात**मिति पूर्वोक्तविज्ञानस्यावसरोऽस्ति । न चोक्तार्थमननात् पश्चात् तत्प्र कालपर्यन्तमवश्यं प्रतीक्षितव्यम्' इति तदर्थमुद्दालकः स्वयं पुत्रस्नेहात् तमनुगृह्णन् स्वाप्न प्रभृतिसर्वमुपदेष्टुमारभत । इदं सूचयितुमत्र, **उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवा** इति अपूर्ववदारम्भः । तत्र, 'तत्त्वमसी'त्युपदेश्यस्य, 'अहं ब्रह्मास्मी'ति हितपुरुषार्थोभयरूप अनुभवस्य चेतनस्वरूपशोधनमन्तरा दुर्वचतया तदर्थम्, 'अनेन जीवेनात्मना' इति प्र संगृहीतं बहुभिः खण्डैर्विविच्यते । तेन जीवानामुपादेयत्वमुपपाद्य यथावदुपपादितं भवतीति ।

तत्र लयमुखेन सत उपादानत्वमत्र खण्डे कथ्यते । तत्र लोकप्रसिद्धानां, स्वपिति — अ नाया — उदन्याशब्दानां प्रामाणिकार्थविशेषपरत्वं चमत्कारदृष्ट्या व्युत्पत्तिविशेषकल्पनया प्रतिप अर्थवादमुखेन सन्मूलकत्वं प्रजानां स्थाप्यते । **स्वप्नान्तम्** । स्वप्नस्यान्तः अवसानम् । सुषु

सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति। तस्मादेनँ स्वपितीत्याचक्षते, स्वँ ह्यपीतो भवति ॥ १ ॥

स्वपितीतिशब्दो यदा प्रयुज्यत इत्यर्थः। पुरुषस्वापो यदेति यावत्। [1]**नामशब्दः** प्रसिद्ध्यर्थो वा। [[2]**एतत्पुरुषः** एष पुरुष इत्यर्थः।] **सता—भवति**। **तदा** तस्मिन् स्वापकाले 'सदेव सोम्ये'ति प्रकृतेन सता सम्पन्नो भवति। पद्लृ गतौ। सङ्गतो भवतीत्यर्थः। तस्या एव सत्सम्पत्तेः सति लयरूपत्वं स्वपितिनामनिर्वचनानुगुणं विवृणोति—**स्वमपीतो भवति**। अत्र स्वशब्दस्तावन्न जीवमात्रपरः। 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति; स्वमपीतो भवती'ति स्थानप्रमाणेन सच्छब्दस्वशब्दयोरेकविषयत्वावश्यम्भावात्। सच्छब्दस्य चास्मिन् प्रकरणे परमात्मविषयत्वात् स्वशब्दोऽपि तत्पर एव। ननु जीवभिन्नत्वात् परमात्मनः, तस्य कथं जीवं प्रति स्वत्वमिति चेत्—उच्यते — देवमनुष्यादिनामरूपाभिमानरागलोभाद्यनुगुणबहि[3]र्मुखज्ञानप्रसरवज्जागरितावस्थजीवविशिष्टः परमात्मा देवमनुष्यादिनामरूपरागद्वेषलोभमोहाद्यौपाधिकबाह्याभ्यन्तराकाराभिमानकालुष्यरहितजीवशरीरकः सन् आत्मन्यन्तर्भूत इत्यर्थ इति 'स्वाप्ययात्' इति सूत्रे **व्यासार्यै**र्व्याख्यातत्वात् नानुपपत्तिः। अत्र स्वापिपूर्वस्य एतेर्लयार्थस्य सकर्मकत्वात् **स्वमपीत** इति द्वितीया। **तस्मादेनं—भवति**। **हि** यस्मात् स्वस्मिन् लीनो भवति, तस्मात् स्वपितीति लौकिका आचक्षत इत्यर्थः। अत्र यद्यपि स्वपिधातोर्निष्पन्नः स्वपितिशब्दः; न तु स्वशब्दोपपदात् अपीतेः—तथापि अशनायादिनिर्वचनवत् अर्थवादरूपत्वमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम्। अत्र जीवस्य परमात्मनि लयप्रतिपादनात् तेजोबन्नादिवत् जीवस्यापि तदुपादेयत्वात् तज्ज्ञानेन ज्ञातत्वमुपपादितं भवति।

1. यद्वा **नामशब्दः** प्रसिद्धौ **क.** 2. इदमधिकं न **ग.** कोशे। 3. बहिर्मुखेति मु-प्र. पाठः। बहिर्दुःखेति अत्र कोशेषु।

च्छतो हि मध्ये स्वप्रनाद्व्यः। **नामेत्यतः** प्राक् इतिशब्दाध्याहारे, **नामशब्दस्य** वाक्यपरत्वे च]शादर्थान्तरमाह **नामशब्दः प्रसिध्द्यर्थो** वेति। **स्वशब्दोपपदा**दिति कर्मधारयः। परत्वं श्वम्यर्थः। स्वशब्दरूपं यदुपपदम्, ततः परभूतात् अपीतिशब्दादिति।

ननु 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम' इति पुरुषशब्दनिर्दिष्टस्यैव स्वश परामृष्टव्यतया पुरुषशब्दस्य जीवमात्रविश्रान्तत्वेन स्वशब्दस्यापि [1]तत्पर्यन्तत्वमे तम् । न च पुरुषपदस्यापि ब्रह्मपर्यन्तत्वकल्पनं युक्तम् । 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति 'तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' इत्युपक्रमोपसंहारयोर्लौकिकप्रसिद्ध्यनुवादात् । लौकि ब्रह्मणि तत्प्रसिद्धेरभावात् । 'सति सम्पद्य न विदुः', 'सत आगम्य न वि इत्युत्तरखण्डयोः प्रतिपाद्यमानस्याज्ञानस्य ब्रह्मान्वयासम्भवाच्च 'पुरुषः स्वपिति ना वाक्यस्थपुरुषशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावेन स्वशब्दस्यापि न ब्रह्मपर्यन्तत्वं सम्भव किञ्च 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती'ति वाक्ये सच्छब्दिते ब्र स्थूलावस्थजीवविशिष्टपरमात्मलयप्रतिपादने तत्तुल्यार्थत्वेनाभ्युपेते 'प्राज्ञेना संपरिष्वक्त' इति वाक्येऽपि परिष्वक्तत्वमपि जीवशरीरकस्य ब्रह्मण एव स्यात् । इष्टापत्तिः । "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने"ति सूत्रे परिष्वञ्जकेन प्राज्ञेन परिष्वज्यम स्याज्ञस्य जीवस्य भेदप्रतिपादनं हि विरुध्यत इति चेत् —

अत्र केचित् — शास्त्रानभिज्ञलौकिकप्रसिद्धेर्देहाद्य[2]तिरिक्ते जीवेऽप्यभा दभिज्ञप्रसिद्धिरेव, 'स्वपितीत्याचक्षत' इत्यनुरुध्यते[3] । अभिज्ञप्रसिद्धिश्च परमात्मवि याऽपि सम्भवति । 'सम्पद्य न विदु' रित्यग्रिमखण्डे प्रतिपाद्यमानमज्ञान

1. तत्परत्व क. 2 देहव्यति ख. 3. अनूद्यते क.

जीवेऽप्यभावादिति । उक्तं **ह्यात्मसिद्धौ**, "आनुमानिकीमप्यात्मसिद्धिमश्रद्दधा श्रौतीमेव तां श्रोत्रियाः संगिरन्ते" इति ।

नन्वित्यादिना शङ्कितुरयमाशयः — हृदयान्तःस्थित एव जीवः सुषुप्तिकाले प्रास खट्वापर्यङ्कायमाणनाडीपुरीतत्परमात्मसंश्लिष्टो भवतीति तावत् प्रामाणिकम् । तत्र परमात्मसंश्लेष स्वरूपेणावस्थितिरित्यंशद्वयं तावत् क्रमिकम् । तदुभयं क्रमेण, 'सता सोम्य तदा संपन्नो भव स्वमपीतो भवती'ति वाक्यद्वयेनोच्यताम् । तथाच किमिति स्वपदं विशिष्टवाचि । एवं, 'प्रा नात्मने'ति वाक्यमपि सुषुप्तिनिर्वाहकप्राज्ञशब्दवाच्यपरमात्मसंश्लेषं, 'परिष्वक्त' इति प्रतिपा अहङ्कारममकारात्मकवेदनाभावविशिष्टस्वस्वरूपावस्थितिं, 'न बाह्य'मित्यादिना दर्शयति । अ सद्वाक्यप्राज्ञवाक्ययोरैकार्थ्यमिति । **अत्र केचि**दित्येभिरत्र ऐकार्थ्ये आदरो न दर्शितः प्रकृतवाक्ये सर्वत्र विशिष्टपरत्वे 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो'रिति सूत्रविरोधप्रदर्शनं वस्तुतो न युज्यते तत्र हि सूत्रे अज्ञत्वप्राज्ञत्वरूपविरुद्धधर्माश्रयधर्मिद्वयस्य युगपदभावे श्रुत्यर्थवर्णनायोगात् जीवपर भेदः स्वीकार्य इत्येवोक्तम् । प्राज्ञपदस्य जीववाचिपदस्य च विशिष्टवेषेण परमात्मपरत्ववर्णन

जीवद्वारा ब्रह्मणि सङ्क्रस्यते। 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इति प्रतिपाद्यमानस्य परिष्वङ्गस्य सत्सम्पत्तेश्चैक्यमपि नाभ्युपगन्तव्यम्। 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति', 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः' इत्यनयोरैकार्थ्योक्तिश्चोभयोरपि सुषुप्तिविषयत्वादुपपद्यते, न तु सर्वात्मनैकार्थत्वम्। येन "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने"ति सूत्रं विरुध्येत। अतः 'पुरुषः स्वपिति नामे'त्यत्रापि पुरुषशब्दो ब्रह्मपर्यन्त एव। अतः स्वशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वे नानुपपत्तिरिति व्यासार्योक्तिं समर्थयन्ते।

'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति वाक्यविवरणप्रवृत्तेन **भगवता भाष्यकृता** महासिद्धान्ते, "तत्त्वमसीत्यत्रोद्देश्योपादेयविभागः कथमिति चेत्—नात्र किञ्चिदुद्दिश्य किमपि विधीयते, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मित्यनेनैव प्राप्तत्वात्। अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्। 'इदं सर्व'मिति सजीवं जगन्निर्दिश्य, ऐतदात्म्यमिति तस्यैष आत्मेति तत्रैव प्रतिपादितम्। तत्र च हेतुरुक्तः, 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इतिवत्" इति भाषितम्। अत्र **व्यासार्यैः**—

'सन्मूलास्सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति वाक्ये सर्वशब्देन प्रजानां विशेषितत्वात्, प्रजाशब्दस्य चाचित्संसृष्टचेतनविशेषपरत्वात्, 'इदं सर्वमसृजत' इत्यादिवाक्यान्तरे विज्ञानाविज्ञानशब्दवाच्यचिदचिदात्मकस्य जगतः सर्वशब्देन निर्देशाच्च प्रजाशब्देन सजीवं जगन्निर्दिश्यते।

मात्रात् किं स भेदस्त्यक्तो भवति। अतः, 'संपरिष्वङ्गो लय' इत्युक्तावपि न दोषः। अस्तु वा प्राज्ञवाक्ये यथाश्रुत एवार्थो विशिष्टपरत्वं विना। सद्वाक्यमपि विशिष्टपरं मा भूत्। परन्तु लोकप्रसिद्धिप्रदर्शनमनुरुध्य पुरुषपदादेः जीवमात्रपरत्वेऽपि **स्वमपीत** इति स्वपदं परं विशिष्टपरमात्मपरमेव। अन्यथा स्वाप्ययादिति सूत्रविरोधात्। तत्र हि, 'सत्संपत्तेः स्वाप्ययरूपत्वप्रदर्शनस्वारस्यात् सत्पदस्वपदयोः समानार्थकत्वात् नाचेतनं सच्छब्दवाच्य'मिति स्थाप्यते। अतो विशिष्टे जीवमात्रलय एवात्र, प्राज्ञवाक्ये चोच्यत इत्येवमैकार्थ्यं सुवचम्। न च विशेषणमात्रलयोक्तौ उक्तव्यासार्यसूक्तिविरोधः। तैर्विशिष्टस्य लय इति पक्षाश्रयणेन स्वाप्ययसूत्रे व्याख्यानेऽपि विशेषणमात्रलयपक्षस्याप्यन्यत्र दर्शिततया तद्रीत्याऽर्थवर्णनस्यानुचितत्वाभावादित्यभिसंधाय भिन्नयोरुपादानोपादेयभावप्रतिपादकसूक्तिनिर्भरप्रदर्शनाय पीठिकामारचयति **सन्मूला** इत्यादिना।

'सन्मूलास्सत्प्रतिष्ठाः' इत्यपि पदद्वयं सच्छब्दवाच्यब्रह्माधीनोत्पत्तिलयत्वपरम्। प्रतिष्ठा निष्ठा पर्यवसानं लय इति यावत् । 'सदायतना' इति सदाधारकत्वमुच्यते । अने जगतश्शरीरत्वं फलितम् । तत् कथमिति चेत्— इत्थम् । उत्पत्तिलयहेतुत्ववाचि पदद्वयमध्यगतेन स्थितिहेतुत्ववाचिना सदायतना इति पदेन स्थितिहेतुधारक सिद्ध्यति । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः' इ तिष्ठतिधातूक्तस्थितेः प्रशासनेन धारणाधीनत्वावगमात्, तस्य च प्रशासनस्य 'अन्त प्रविष्टश्शास्ता जनाना' मित्यन्तःप्रवेशपूर्वकत्वावगमात्, सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन अन्त प्रवेशशासनधारणानामन्यतमोक्तावपीतरयोः फलितत्वात्, 'सदायतना' इत्यने धारकत्वोक्तौ[1] अन्तः प्रविश्य शासनेन धारकत्वलक्षणात्मत्वस्य फलितत्वाज्जग शरीरत्वं फलितम् । 'सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सत्प्रतिष्ठाः' इति द्वाभ्यां सद् पादानकत्वम् । सदायतना इत्यनेन सदन्तर्यामिकत्वम् ।

उपादानोपादेयभावस्याभिन्ननिष्ठत्वात् प्रजाशब्देनाचित्संसृष्टजीवमात्रपरा तस्य सदुपादानकत्वासम्भवात् प्रजाशब्देनापि प्रजाशरीरकं ब्रह्मैवोच्यते । सदायत इत्यत्र सदन्तर्यामिकत्वस्य शरीरभूतचिदचिन्मात्रनिष्ठत्वेन चिदचिच्छरीरकब्रह्मनिष्ठ भावात् सदायतना इति वाक्यानुषक्तप्रजाशब्देन शरीरभूतचेतनाचेतनमात्रमेवाभिधीय तथा — 'सन्मूलास्सत्प्रतिष्ठा' इत्युपादानत्वप्रतिपादकवाक्ये विशिष्टस्यैवोपादानत्व सच्छब्देन सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टमेवोच्यते । सदायतना इत्यन्तर्यामित्वप्रतिपादकवा विशिष्टस्यान्तर्यामित्वासम्भवात् सच्छब्देन विशेष्यमात्रमेवाभिधीयते। 'तज्जत्वात्तल्ल त्तदनत्वात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यत्रापि तज्जत्वात्तल्लत्वादित्युपादानत्वप्रतिपादकांशे वि ष्टयोरेवोपादानोपादेयत्वात् सर्वशब्दोऽपि विशिष्टपरः । तच्छब्दोऽपि विशिष्टपर 'सर्वमिदं तदनत्वात् ब्रह्मे'ति तदन्तर्यामित्वप्रतिपादकांशे तु विशिष्टयोः शरीरशरी भावासम्भवात् सर्वमिदमितिशब्देन शरीरभूतं जगदेव परामृश्यते; तदितिशब केवलविशेष्यभूतं ब्रह्मैवोच्यते । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यत्र, एष आत्मा तत् ऐतदात्म्यमित्यर्थस्य वर्णनीयतया विशिष्टस्यात्मत्वाभावादेतच्छब्देन विशेष्य परामृश्यते—इति । व्यासार्यैरुक्तमेतत् सर्वं गत्यभावादङ्गीकार्यम् ।

1. क्तावपि ख. ग.

"कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वेन तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात् तत्प्रत्यनीकनानात्वं निषिध्यते" इति महासिद्धान्तभाष्यव्याख्यानावसरे च **व्यासार्यैः**— यस्य ब्रह्मकार्यत्वं विशिष्टस्य, न तस्य तदन्तर्यामिकत्वम्; यस्य ब्रह्मान्तर्यामिकत्वं विशेषणस्य, न तस्य ब्रह्मोपादेयत्वम्; ब्रह्मान्तर्यामिकत्वस्य विशेषणमात्रनिष्ठत्वादिति परिचोद्य, 'जगतो ब्रह्मकार्यत्वा'दिति श्रूयमाणो जगच्छब्दो विशिष्टपरः, तदन्तर्यामिकत्वेनेत्यत्र विशेषणमात्रवाची निष्कर्षकः जगत इति शब्दोऽध्याहर्तव्य इत्युक्त्वा, अस्मिन् पक्षे बहुवैरूप्याश्रयणक्लेशं पर्यालोच्य—, 'ब्रह्मकार्यत्वेन' 'ब्रह्मान्तर्यामिकत्वेन' त्युभयत्रापि 'जगत' इति निष्कर्षक एव शब्दः। न च निष्कृष्टस्य विशेषणमात्रस्य, जगतस्तदन्तर्यामिकत्वोपपत्तावपि तदुपादानकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्—भाव्यवस्थाश्रयस्यैवोपादेयतया तच्छरीरभूतस्य जगतोऽपि भाव्यवस्थाश्रयत्वेन ब्रह्मोपादेयत्वं सम्भवतीति प्रतिपादितम्। अस्मिन् पक्षे वैरूप्यादिक्लेशाश्रयणाभावादयमपि पक्षो युक्त इत्यस्माभिर्**मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां** प्रतिपादितम्[1]।

अस्मिन् पक्षे 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति सदुपादानकत्वसदात्मकत्वप्रतिपादकवाक्ये प्रजाशब्दः केवलचिदचिन्मात्रपरः, न तु ब्रह्मपरः। सच्छब्दोऽपि केवलब्रह्ममात्रपरः। ततश्च केवलस्य ब्रह्मणः केवलचिदचित्प्रपञ्चस्य च पूर्वोत्तरावस्थाश्रयहेतुहेतुमद्रूपतया उपादानोपादेयभावोऽप्यस्ति। तदपृथक्सिद्धकारणत्वस्यैव तदुपादानत्वरूपत्वात्। विशेष्यस्य ब्रह्मणो विशेषणापृथक्सिद्धकारणत्वेनोपादानत्वस्यैव युक्तत्वात्।

'ऐतदात्म्यमिदं सर्व' मिति वाक्येऽपि इदं सर्वमिति केवलचिदचिदात्मकः प्रपञ्चः परामृश्यते; एतच्छब्देनापि केवलं विशेष्यमिति न पूर्ववाक्यवैरूप्यम्।

1. प्रतिपादितः ख. ग.

अभिन्नयोरेवोपादानोपादेयभावे वाक्यार्थनिर्वाहे क्लेशमगत्या स्वीकार्यमेतावता प्रदर्श्य, तावतैव भिन्नयोरुपादानोपादेयभावस्य युक्तत्वमासूच्य, तत्र भाष्यस्वारस्यं व्यासार्यवचनञ्च प्रमाणयति कृत्स्नस्येत्यादिना। **मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकाया**मिति। उपादानत्वनिर्वचनादिकमपि तत्र विस्तरेण द्रष्टव्यम्।

अत्र पक्षे स्थितं वाक्यार्थवर्णनादौ अक्लेशमेव प्रपञ्चयति **अस्मिन् पक्षे** इति।

ननु ऐतदात्म्यमिदमित्यत्रात्मशब्देन किं स्वरूपमुच्यते, नाद्यः ; चिदचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभावात् । न द्वितीयः 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति पादानकत्वसदन्तर्यामिकत्वयोर्हेतूकरणं विरुध्येत। न चेष्टापत्तिः। 'सन्मूलाः सोम्येमास्सर्वाः प्रजाः सदायतनाः" इति भाष्यविरो खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति' इति श्रुतावव च सदुपादानकत्व सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वे हेतूकरणादिति चेत्—न । विशिष्टयोरेवोपा पक्षेऽप्यस्य दोषस्य समानत्वात् ।

कथं तर्ह्यस्य दोषस्य निस्तार इति चेत्—उच्यते ।

आत्म्यशब्दो व्याप्यवचनः 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते शब्दस्य व्याप्यार्थकत्वाश्रयणात् । **ऐतदात्म्यम्** उपादानभूते ब्रह्मणा व्याप्यमित्यर्थः । 'मृदा कुम्भादिकं यथे'त्युपादानस्यापि एतदात्म्यमेव ऐतदात्म्यम् । स्वार्थे अण्[1] । एष आत्मा यस्येति आश्रयणीयत्वात् । अस्मिंश्च पक्षे 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं', 'स पौनरुक्त्यशङ्का। अत एव, 'रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजात'मितिवत् उ इति परिहाराश्रयणक्लेशोऽपि नाश्रयणीयः। **तत् सत्यम्** । ए प्रपञ्चस्य प्रामाणिकमित्यर्थः । **ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् स** वाऽर्थः—**सत्यं** प्रमाणप्रतिपन्नं **तदिदं सर्वं** जगत् **ऐतदात्म्यम्** मित्यर्थः (?) । अत्रासत्यस्य शशशृङ्गादेस्तुच्छस्य व्याप्तत्वाभावेऽ सर्वस्यापि ब्रह्मव्याप्तत्वमस्तीति भावः । **सः आत्मा** नियन्तेत्यर्थ

1. ष्यञ् **ख. ग.**

हेतूकरणम् हेतुत्वाभिसंधिना श्रुत्या सदुपादनकत्वादिवचनम् श्रुतेः सोऽभिसंधिर्नेष्यत इति नेत्यर्थः ।

तत्सत्यमित्यत्र तत्पदस्य शुद्धब्रह्ममात्रपरत्वे प्रपञ्चस्यासत्यत्वाप परत्वमुक्तम् । तथा धर्ममात्रपरत्वे क्लेशाद् वाक्यमन्यथा योजयति ए एतद्विचारो यथास्थानं टिप्पणे द्रष्टव्यः ।

विशेष्यस्य विशेषणांशं प्रत्युपादानत्वमस्तीत्यस्मिन् पक्षे 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यत्रेदंशब्दस्य कथमश्रुतवेदान्तं श्वेतकेतुं प्रति ब्रह्मपर्यन्तप्रतीतिजनकत्वमिति शङ्काया अपि नावकाशः ।

ननु उक्तरीत्या भिन्नयोरुपादानोपादेयभावसमर्थनेऽपि—, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति परस्परभिन्नविशेषणविशेष्यवाचिनोर्जगद्ब्रह्मवाचिशब्दयोः कथं सामानाधिकरण्यमिति चेत् — न; अपृथक्सिद्धवाचित्वस्यैव सामानाधिकरण्यप्रयोजकतया लोकवेदयोर्दृष्टत्वात् चिदचित्प्रपञ्चस्य तच्छक्तित्वेन तच्छरीर[1]त्वेन च तयोरभेदोपचारेणाभेदनिर्देशानां सदेवेदमित्यादिरूपाणामुपपत्तेः । शक्तिशक्तिमतोर्दण्डघटादिवदत्यन्तभेदाभावात् । विशेषणभूतप्रपञ्चांशे ब्रह्मण उपादानत्वाभावे 'न विलक्षणत्वा'दित्यधिकरणस्य वा, 'कृत्स्नप्रसक्तिर्निरयवत्वशब्दकोपो वा' इत्यधिकरणस्य वा निरालम्बनत्वप्रसङ्गात् । ब्रह्मणो ब्रह्म प्रत्युपादानत्वे विलक्षणत्वशङ्काया वा, ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामाभावे कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दकोपाशङ्कयोर्वा अप्रसक्तेः ।

1. तच्छरीरकत्वेन ख. ग

कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्नेति । अत्र अतिचर्चायां क्रियमाणायामेवं सुवचम्—

विशिष्टस्येव विशेषणस्यापि विशेष्यं प्रति उपादेयत्वं काममस्तु । अत एव उपादानत्वनिर्वचनमप्युभयानुगतं मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकोक्तमप्यस्तु । संभवति व्यवहारानुगमे तदुपेक्षणायोगात् । अथापि समानाधिकरणवाक्यानामपृथक्सिद्धिरूपाभेदस्य विभक्तिविवक्षितत्वं न युक्तम्; तस्यामुख्यत्वात् । उक्तं ह्यत्रैव "अभेदोपचारेणाभेदनिर्देशानां सदेवेदमित्यादीनामुपपत्तेः" इति । प्रपञ्चितश्चेदमस्माभिः **आचार्यभाष्यतात्पर्ये** (ई. उ-१६.) । अत्रापि, भाष्य एव तत्त्वमसिघट्टे इदमाविष्करिष्यते । एवमपृथक्सिद्धिरूपाभेदतात्पर्ये च आरम्भणवाक्यैस्तार्किकखण्डनस्य नैव प्रसक्तिः । अवयवावयविभेदेपि अपृथक्सिद्धयैव मृदयं घटइत्यादिव्यवहारस्य, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य चोपपन्नत्वात् । एतदन्यथानुपपत्त्या कार्यकारणैक्यमवस्थाभेदमात्रञ्च नोपपादयितुं शक्यत इति एवं तार्किकखण्डनं हि न स्यात् । अवश्यमेव च, 'तत् तेज ऐक्षत', 'ता आप ऐक्षन्ते'त्यत्र तेजआदिपदे विशिष्टपरत्वं वक्तव्यम् ईक्षणकर्तृत्वान्वयायेति, 'तत् तेजोऽसृजते'त्येवं तेजश्शब्दाद्यपि तत्समानार्थमिति, सिद्धमेव, 'बहु स्या'मिति बहुपदम्, इदमितिपदञ्च विशिष्टवाच्येवेति क्व विशेषणमात्रपरता ।

विशिष्टस्यैवोपादानोपादेयभावे विलक्षणत्वाधिकरणविरोधोऽपि न । तत्र हि—स्थूलावस्था ब्रह्मोपादेयतावच्छेदिका न भवति, तद्विलक्षणनिष्ठत्वात् । यत् यद्विलक्षणनिष्ठम्, न तत्

नन्वेवम्, 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यधिकरणे प्रपञ्चस्योपादानभूतब्रह्मणा अभेदासम्भवादुपादानोपादेयाभेदसमर्थनं विरुद्धयेतेति चेत् —

[भवन्मतेऽपि ब्रह्मणो ब्रह्माभेदस्य सिद्धतया अधिकरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तर्हि जगतोऽनन्यत्वं कथमुपपादनीयमिति चेत्-- न हि तस्मिन्नधिकरणे उपादानोपादेयस्वरूपाभेदः समर्थ्यते। तयोरभेदे कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अपितु तदभिन्नसत्ताकत्वम्। तत्सत्तातिरिक्तसत्तानपेक्षित्वमिति यावत्। न च तत्सत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वमात्रेण प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं शक्यशङ्कम्, गुणगतजात्यनभ्युपगन्तृमते रूपादिगतसत्ताजात्यनभ्युपगमेपि द्रव्यगतसत्तयैव रूपादिषु सदितिव्यवहाराभ्युपगमेपि तन्मिथ्यात्वाप्रसक्तिवत् उपादानसत्तयैव उपादेये सदितिप्रतीत्युपपत्तौ सत्तान्तरकल्पने मानाभावादिति युक्त्या सत्तान्तरानभ्युपगममात्रेण मिथ्यात्वशङ्कायाः बुद्धिदौर्बल्यकारितत्वात्। 'नैकस्मिन्नसम्भवात्'इतिसूत्रे, "कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीतिः। तस्य पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्याः। कालोऽस्तीति व्यवहारो जात्याद्यस्तित्वव्यवहारतुल्यः" इति

तदुपादेयतावच्छेदकमिति पूर्वपक्षः। तत्र व्यभिचारप्रदर्शनम्, 'दृश्यते तु' इति सूत्रेण। अथ स्थूलावस्था ब्रह्मोपादेयतावच्छेदिका न भवति, ब्रह्मनिष्ठत्वाभावादिति साधनार्थम्, सा न ब्रह्मनिष्ठा तद्विलक्षणनिष्ठत्वादित्याक्षेपे,कार्यकारणयोर्वैलक्षण्येऽपि अभेदस्याक्षतत्वादत्रापि व्याप्तिभङ्गः असदिति सूत्रेऽभिप्रेतः। तर्हि तादृशावस्थानां ब्रह्मनिष्ठत्वे ब्रह्मजगदभेदादसामञ्जस्यशङ्कायाम्, 'न साक्षात् तन्निष्ठत्वम्, किंतु प्रकृतिरूपतनुद्वारा, आत्मनि बालत्वादिवत्' इति, 'न तु दृष्टान्तभावा'दित्यनेन दर्शितम्। तावता विशेष्यं प्रति विशेषणस्योपादेयत्वमेष्टव्यमिति न सिध्यति। तथाचोपादेयतावच्छेदकीभूतस्थूलावस्थाश्रयत्वे सद्वारकं ब्रह्मणोऽपि भवतीत्यस्याज्ञानात् पूर्वपक्षः; तत्प्रतिबोधनञ्च सिद्धान्ते इति सुवचम्। एवञ्च विलक्षणत्वाधिकरणे प्रपञ्चगतावस्थामादायैव ब्रह्मण उपादानत्वं समर्थ्यते; प्रकृत्यधिकरणे च परिणामसूत्रे स्वगतावस्थामादायापि तदिति विवेक्तव्यम्।

कृत्स्नप्रसक्त्यादिशङ्का तु विशिष्टोपादानत्वपक्षेऽपि भवतीति श्रीभाष्य एव दर्शितमस्ति। आरम्भणाधिकरणे च, 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्' इति सूत्रे यत् अनन्यत्वमुक्तम्, तदेवानन्यत्वमाक्षिप्य स्थाप्यत इति भाषितमेव। न हि अपृथक्सिद्धिरूपाभेदः तत्र सूत्रे उक्तः। सर्वमिदमिह सप्तमखण्डभाष्येऽन्तेऽभिप्रेतमित्यपि द्रष्टव्यम्।

एवमपि यदि गुणगुणिनयेनापृथक्सिद्धविशेषणं प्रति ब्रह्मण उपादानत्वमिष्यते, तदन्यत्। परंतु, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यत्र सर्वपदस्य विशिष्टपरत्वाभावे मुख्याभेदपरसामानाधिकर-

पष्टमेव भगवता **भाष्यकृता** भाषितत्वात् । **व्यासार्यै**रपि, 'पृथक्प्रतिपत्तिकार्याणामेव :थगुत्पत्त्यादिकमपेक्षितम् । अवस्थायास्तु पृथक्स्थितिप्रतिपत्तिकार्यानर्हत्वात् न पृथ- ्पत्त्यादिकमपेक्षितम्' इति निर्णीतम् । अतोऽपृथक्सिद्धानां पृथक्सत्ताऽनपेक्षितेति सेद्धम् । अपृथक्सिद्धत्वे च पृथगुत्पत्त्याद्यनपेक्षा तज्ज्ञाततयैव ज्ञातत्वमुपपद्यत इति :कविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि सिद्ध्यति । ततश्च आरम्भणशब्दादिभ्यः उप(?)सा- यमानमनन्यत्वम्, 'अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा' इतिवत् अपृथक्सि- :त्वलक्षणमेव; न तु स्वरूपाभेदः । अपृथक्सिद्धकारणत्वमेव च उपादानत्वम् —। यं चार्थो विस्तरेण **मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां** प्रपञ्चितः । पक्षान्तरञ्च उप- यस्तम् । तयोर्मध्ये यत् उक्तम् (युक्तम्?), तद् विद्वद्भिः स्वीक्रियताम्[1] ।]

('अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा' इतिवत् अपृथक्सिद्धत्व- लक्षणाभेदस्यैव समर्थितत्वात् । तावतैव एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान- प्रतिज्ञोपपत्तेश्च । अपृथक्सिद्धकारणत्वस्यैवोपादानशब्दार्थत्वात्) ।

(न तस्मिन्नधिकरणे उपादानोपादेययोः स्वरूपाभेदः समर्थ्यते । तयोरभेदे ारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अपितु तदपृथक्सिद्धत्वम् । तच्च तत्सत्ताधीन- ात्ताकत्वम् । एतादृशस्यापृथक्सिद्धत्वस्याभेदव्यवहारप्रयोजकत्वम्, 'यदधीना

1. [ ] एवं कुण्डलितोऽयं **क.** पाठः । **घ.** पाठस्तु (, एवं कुण्डलितः **ख. ग.** कोशयोस्तु ( ) एवं पुनः कुण्डलितः । अत्र किञ्चिद्विचार्यम् । यथा—

ायोगात् सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणभाष्याद्यनुरोधात् विशिष्टपरत्वमेवेति तत्र कथं तदनत्वान्वय स्येतदवशिष्यते ।

तत्रेदमुपक्षिप्यते । जीववाचिपदस्य जीवविशिष्टपरत्वेऽपि अनन्यथासिद्धजीवलिङ्गान्वयो थेष्यते, यथा च **व्यासार्यैः**, 'ब्राह्मणो यजेतेत्यादौ ब्राह्मणादिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तत्वेऽपि ाह्मणः शुक्ल इतिवत् विशेषणभूतजीवमात्रे कर्मवश्यत्वान्वयः' (३-२-१४) इति, 'ब्रह्माध्यतिष्ठद् वनानि धारयन्निति भुवनानि धारयन् ईश्वरो ब्रह्मशब्दवाच्यंस्वात्मानमेवाध्यतिष्ठत्' (१-४-२५.) ति चोक्तम्, तथा भविष्यति । विशेष्ये बाधितं विशेषणमुपसंक्रामतीति न्यायस्य सर्वसंप्रतिपन्न- ादिति ।

तथाचातिचर्चायामेवमुक्तावपि, 'स्वमपीतो भवति पुरुष' इत्यत्रेह समानाधिकरणनिर्देशाभावात् स्वपदेन जीवमात्रस्य लोकप्रसिद्धिप्रदर्शनबलविवक्षणीयस्य ग्रहणेऽपि स्वपदेन विशिष्टब्रह्मग्रहणेन त्रास्य संभावितस्य लयप्रकारस्य अपीतपदेन कथनसंभवात् किमत्र विशिष्टपरत्वे विशेषास्थया । न्मूला इति वाक्ये च प्रजाशब्दो विशेषणमात्रपर एव, तावतैवान्वयसामञ्जस्यादिति भाष्य- ान्तर आशय इति ।

यस्य सत्ता तत् तदित्येव भण्यते' इति प्रमाणसिद्धम् । अतो न तदधिकरणवि

यद्वा अस्मन्मते स्थूलचिदचिदात्मकप्रपञ्चस्येव तद्विशिष्टस्यापि ब्रह्मण देयत्वादुपादानभूतसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मण उपादेयभूतस्थूलचिद शिष्टब्रह्माभेदसमर्थनपरतया आरम्भणाधिकरणस्योपपत्तेर्न चोद्यावकाशः । तस्तु यथा को भवानिति सौवीरराजप्रश्नस्य प्रकृतिसंसृष्टात्मविषयत्वेऽपि गत्या भवच्छब्दमुख्यार्थत्वं परिशुद्धात्मस्वरूपस्यैवोचितमिति मत्वा तस्यैव च्छब्दमुख्यार्थत्वं प्रदर्शयन् आदिभरतः, 'यदा समस्तभूतेषु पुम व्यवस्थितः' इति प्रत्यवोचत्— यथा वा अथर्वशिरसि रुद्रं प्रति देवैः प्रयु 'को भवान्' इति प्रश्नस्य पुरोवर्तिरुद्रमात्रपरत्वेऽपि भवच्छब्दस्य परमात्मप त्वशिक्षणाय, 'अहमेकः प्रथममासम्' इत्यादिप्रतिवचनप्रवृत्तिः,— एव 'इदमग्र आसीत्' इतीदंशब्दस्य विशेषणमात्रपरत्वे प्राप्ते विशेष्यपर्यन्त शिक्षणाय स्थूलचिदचिच्छरीरं ब्रह्म प्रति सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म उपा मित्येतदर्थप्रतिपादकस्योत्तरसन्दर्भस्य प्रवृत्तौ दोषाभावादिति द्रष्टव्यम् । चार्थः 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' इति श्रुतिव्या नावसरे <u>बृहदारण्यकप्रकाशिकायां</u> प्रतिपादितः तत्रानुसन्धेयः ।

अतश्च आरम्भणाधिकरणे तदनन्यत्वमित्यनेन 'अनन्या राघवे भास्करेण प्रभा यथा' इतिवदपृथक्सिद्धत्वलक्षणाभेदस्यैव समर्थितत्वा तावतैवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेश्च । अपृथक्सिद्धकारणत्वस्यैवोप नशब्दार्थत्वात् ।

इह च 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भ स्वमपीतो भवति' इत्यत्र पुरुषशब्दितस्य कार्यावस्थजीवस्य कारणावस्थस ब्दितजीवविशिष्टतया स्वशब्दवाच्येन परम्परया स्वावस्थाश्रयतयोपादानभू सता सम्पत्तेरपि सूपपादतया 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इति श्रुत्यैकार्थ्यम स्वरसत एव सिद्ध्यतीत्यलमतिचर्चया) ।

यद्वेति, वस्तुतस्तु इति च पक्षद्वयात् पश्चात् अतश्चेत्यादिना पूर्वोक्तापृथक्सिद्ध्युपसंहार योगः । तथा अतश्चेत्यादिवाक्यं केवलपक्षम्यन्तमात्रेण समाप्तं न शोभनम् । अतश्चेत्याद न्तरं तु इह चेत्यतः पूर्वं यद्वेत्यादि स्यात् । अन्यथा वा । अत्र 'बृहदारण्यकप्रकाशिक प्रतिपादित' इत्युक्तश्च इदंशब्दस्य विशिष्टपरत्वोपपादनशेषभूतम् । क. कोशपठो मुण्डकप्रका कानुसारी । एवमपि उपरि, 'यत्र नान्यत् पश्यति' (७ - २४) इति वाक्यभाष्ये तत्स धीनसत्ताकत्वरूपार्थस्यैवादरणात् मुण्डकप्रकाशिकावैलक्षण्यस्य किञ्चित्प्रतीतेः ख. ग. पाठस्वीक इह वक्ष्यमाणैकरूप्याय युक्त इव । इह च इत्यादिकश्च प्रकृतोपयुक्तं पाठान्तरे अदृश्यमानं ग. कोशत एव ग्राह्यमस्ति ।

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयते, एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते। प्राणबन्धनँ हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ **स यथा**— । यथा पक्षी शकुनिघातकस्य हस्तगतेन सूत्रेण बद्धः प्रतिदिशं पतित्वा आश्रयान्तरमलब्ध्वा बन्धनं हस्तमेवाश्रयते, एवमेव हे सोम्य! सुषुप्तिकाले तत् 'अन्नमयं हि सोम्य मन' इति प्राङ्निर्दिष्टं मनः दिशंदिशं पतित्वा जाग्रत्स्वप्नयोर्नानाविधविषयग्रहणव्यापृतं भूत्वाऽपि तत्रतत्रायतनं विश्रममलब्ध्वा विश्रमाय मुख्यप्राणेन संश्लेषविशेषमापद्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह— **प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति**— यतः प्राणे हि मनः निबध्यते इत्यर्थः । [1]यतः प्राणे हि मनः निबध्यते, अत एव हि प्राणे उत्क्रान्ते मनआदीनामप्युत्क्रमः[2] । अतश्च[3] सुषुप्तिदशायां वागादीन्द्रियसहितं मनः, 'वाङ् मनसि सम्पद्यते, मनः प्राणे' इति प्रयाणकालोक्तन्यायेन प्राणे संश्लेषविशेषमापन्नं सत् उपरतव्यापारं भवति । सुषुप्तिदशायां प्राणमात्रमनुपरतव्यापारमास्ते; 'स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति, प्राणं चक्षुः, प्राणं श्रोत्रम्, प्राणं मनः' इति श्रुतेः ।

1. यतः— निबध्यत इतीदं न ख. कोशे। 2. उत्क्रामः ख. ग. 3. अतः ख.

मुख्यप्राणेनेति । नात्र प्राणशब्दः शाङ्करे सद्विद्याविजये चोक्तरीत्या परमात्मपरो जीवात्मपरो वा। किंतु स्वरसप्रतीतमुख्यप्राणपर एवेति भावः। अयमर्थः श्रुत्यैव दर्शितोऽपीत्याह **स यदा स्वपितीत्यादिना**। **स यथा शकुनिरित्यादिवाक्यं** किमर्थं प्रवृत्तमिति चेत्— विषयप्रवणत्वान्मनसः, सुषुप्तिरेव कथमित्याशङ्काशमनार्थम् ।

एवं प्राणे मनःप्रभृतिनिरोधेन क्रियमाणसुषुप्तिमुखेन प्रजाशब्दार्थभूताचेतनविशिष्टचेतनांशभूतस्य चेतनस्य सदुपादानकत्वमुपपाद्य अचेतनांशेऽपि सदुपादानकत्वं सुषुप्तिकालिकप्राणसहकृताग्निकार्यमुखेनोपरि कथ्यते । अशनायापिपासे हि गृहीत्वा तत् उपरि कथ्यते । ते च, 'प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति' इत्युक्तरीत्या तस्यामेव सुषुप्तौ उक्तप्राणेन स्वसहकृतजाठराग्निना अशितपीतजरणं विधाय आपाद्यमाने इति । अतोऽपि पूर्वं मुख्यप्राण एव प्रस्तुत इति ध्येयम् ।

अशनाया[1]पिपासे मे सोम्य विजानीहीति । यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नाम, आप एव तदशितं नयन्ते । तद् यथा गोनायोऽश्वनाय पुरुषनाय इति, एवं तदप आचक्षतेऽशनायेति । तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितं सोम्य विजानीहि, नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥

तस्य क्व मूलँ स्यादन्यत्रान्नात् ।

1. अशनापिपासे शां. भा.

एवं जीवस्य परमात्मोपादेयत्वसिद्ध्यर्थं सुषुप्तिकाले परमात्मसम्पत्तिं तत्प्रसङ्गात् वागादीन्द्रियाणां प्राणे संश्लेषविशेषञ्च प्रतिपाद्य अशनायादिनामनिर्वचनमुखेन च (मुखेनापि) परमात्मनो जगन्मूलतामुपपादयति — **अशनायापिपासे मे सोम्य विजनीहीति** । स्पष्टोऽर्थः । **यत्र — नयन्ते** — । **यत्र** यदा पुरुषोऽशिशिषतीत्येतन्**नाम** । पुरुषोऽशिशिषतीति शब्दं यदा लोकाः प्रयुञ्जत इत्यर्थः । [1]यदा पुरुषस्याशिशिषा भवतीति यावत् । **नाम**शब्दः प्रसिद्ध्यर्थो वा । तदा आपः तदशि**नयन्ते** । जीर्णतां प्रापय्य रसरूपेण शरीरं नयन्ते । तेन अशिते जीर्णे पुनरशिशिषा जायते इत्यर्थः । **तद्यथा — अशनायेति** । गां नयतीति **गोनायः** यथा गोनेतारं गोनाय इत्याचक्षते, यथा वा अश्वनेतारं पुरुषनेतारञ्च अश्वनाय पुरुषनाय इत्याचक्षते लौकिकाः, एवमशितनेत्रीरपः अशनायेत्याचक्षत इत्यर्थः । **तत्र— विजानीहि** । अद्भिः रसभावं नीतेऽन्ने उत्पन्नमेतद् शरीराख्यं शुङ्गसदृश[2]कार्यं विजानीहीत्यर्थः । नन्वमूलमेवेदं भवतु इत्यत्राह — **नेदममूलं भविष्यतीति**— [[3]कार्यमात्रस्य सकारणकत्वादित्यर्थः ।

तर्हि तस्यान्नातिरिक्तं मूलान्तरं कल्प्यतामित्यत्राह —] **तस्य — अन्नात्** । [4]कार्यस्य शरीरस्य [5]समूलकत्वात्, मूलान्तरस्य चानुपलम्भात्, [6]उप

1. यद्वा नाम प्रसिद्धौ । एतत्पुरुषः एष पुरुषः । यदा पुरुषस्याशिशिषा भवतीति यावत् क. 2. वटशुङ्गसदृशं शुङ्गं विजा – क. 3. नेदं क. कोशे । 4. कार्यशरीरस्य ख. ग. 5. सन्मूल ग. 6. उपलब्धमिति न क.

एवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छ, अद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ, तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ।

सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम, तेज एव तत् पीतं नयते। तद् यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इति, एवं एतत् तेज आचष्ट उदन्येति। तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितँ सोम्य विजानीहि। नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥

तस्य क्व मूलँ स्यादन्यत्राद्भ्यः। अद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ, तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ।

सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः।

यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति, तदुक्तं पुरस्तादेव भवति।

लब्धमन्नमेव मूलमित्यर्थः। **एवमेव खलु—अन्विच्छ**। यथा शरीरेण कार्यभूतेनोपचीयमानेन तत्कारणमन्नमनुमीयते, एवमेव अन्नेन कार्येण अपः कारणमनुमेनु[1] जानीहीति यावत्। एवमुत्तरत्रापि। ततः किमित्यत्राह। **सन्मूलाः—सत्प्रतिष्ठाः**। एतस्य वाक्यस्यार्थः पूर्वमुक्त एव।

अथ—उदन्येति। उदकनेतृत्वात् तेजः उदन्येत्युच्यत इत्यर्थः। **तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितं सोम्य विजानीहि**। तत्र तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु उत्पन्नं देहाख्यं शुङ्ग[2]मित्यर्थः। शिष्टं पूर्ववत्॥ **तस्य—सत्प्रतिष्ठाः**। पूर्ववदर्थः।

ननु तेजोबन्नमूलकत्वे शरीरस्य लोहितमांसादिरूपेण परिणामः कथं स्यादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति। **यथा तु खलु—भवति**। 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयत' इत्यादिना पूर्वमुक्तं भवतीत्यर्थः।

1. अनुमिनुहीति यावत्। एवमुत्तरत्रापि सत्पर्यन्तां कारणपरम्परामनुमिनुहीत्यर्थः **ख. ग.** 2. अविकारलोहितादिप्रचुरत्वादित्यर्थः क.

ह मूलमिति। शुङ्गः अङ्कुरः। न च मूलं विना अङ्कुरोऽस्तीति। अद्भिः पीताभिः अशितस्य कठिनस्य द्रवीभावः प्रथमं जठरे। तेनान्नस्य अप्सु लयः सिध्यति। द्रवीभूतानाञ्च जाठराग्निना पाचनं रसादिपरिणामौपयिकं शोषणम्। तत्र शोषणवशादपां न्यूनत्वम् अवंशानामग्नौ लयादेवेति लयमुखेनोपादानमत्र खण्डे निरूपितं भवति।

अशितादेः शरीररूपेण परिणामः कथा विधयेत्यत्र पूर्वोक्तं स्मारयति **यथा** त्विति।

अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते, मनः प्राणे प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवतायाम्।

एव सुषुप्तौ सत्सम्पत्तिं जीवस्य प्रदर्श्य प्रयाणकालेऽपि सत्सम्पत्तिं प्रदर्शयति । **अस्य—देवतायाम्** । **प्रयतः** म्रियमाणस्येत्यर्थः । अत्र वाचो मनःप्रकृतिकत्वासम्भवात् व्यापारोपरमहेतुभूतसंश्लेषविशेष एव वाचो मनसि लयः मनसः प्राणे लयोऽपि तादृश एव ।

"मनसि करणग्रामं प्राणे मनः पुरुषे च तं
झडिति घटयन् भूतेष्वेनं परे च तमात्मनि।"

इत्युक्तरीत्या प्राणो जीवे सम्पन्नस्सन् जीवेन सह तेजश्शब्दोपलक्षितेषु सर्वेषु भूतेषु सम्पन्नो भवति । ततः परं सुखदुःखोपभोगायासविश्रमाय तेजश्शब्दितानां सजीवानां भूतसूक्ष्माणां **परस्यां देवतायां** परमात्मनि सम्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ।

एवमशनायोदन्यानिर्वचनेन अन्नस्याप्सु, अपां तेजसि च लयो दर्शितः । न तेजस सति लयः । तदर्थं प्रायणरीतिं प्रदर्शयति **अस्य सोम्ये**त्यादिना। एवम्परमिदं वाक्यं सुषुप्ताविव प्रायणेऽपि पुरुषस्य सत्संपत्तिपरमपि भवितुमर्हति, चिदंशस्योपादेयत्वोपपादनाय खण्डारम्भात् इत्यभिसंधायावतारयति **एवं सुषुप्ता**विति ।

तेजसीति । सत्सु भूतान्तरेषु तेजोमात्रकथनं तस्यैव सति लयस्य संप्रति वक्तव्यत्वात् तेजोंशाधिक्याच्च । अत एव मरणानन्तरमौष्ण्यानुपलम्भः । ऊर्ध्वगतिश्च तेजसस्सुकरा । अत एवावरोहत्सु जीवेषु पतनौचित्याय अबंशस्यैवाधिक्यं सोमराजभावापगमे पर्जन्यपरिष्वङ्गानुगुणं संपद्यमानम्; न तेजोंशस्येति । अत्र तेजश्शब्दस्य भूतान्तरोपलक्षणत्ववत् वाक्छब्दस्य इन्द्रियान्तरोपलक्षणत्वमपि द्रष्टव्यम् । विशिष्य तत्कथनञ्च उपकरणमध्ये वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनःप्राणानां पञ्चानामेव प्राधान्यस्य केनादिसर्वोपनिषदादृतत्वात्, तत्रापि वाङ्मनःप्राणानां प्राधान्यस्य बृहदारण्यके स्पष्टत्वात्; अत एव **अन्नमशितं त्रेधे**ति समनन्तरस्मारिते वाक्ये एषां त्रयाणामेवाशितसंबन्ध्यणिष्ठांशत्वावेदनेन मनःप्राणवत् वाच एवोपस्थित्यतिशयाच्चेति भाष्यम् ।

अमुख्य एवायं लयः, मुख्यलयोऽप्येवंरीत्या भाव्य इत्याशयेन दर्शितः । चितः परमात्मनि तु लय इहापि मुख्य एव । अत एव भाष्ये तन्मात्रग्रहणेन प्रायणवाक्यावतारणम् **परस्या**मिति पदविशेषेण, तस्याः कुत्र लय इति शङ्का निरुद्धा ।

स य एषोऽणिमा (¹६) ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्। तत् सत्यम्। स आत्मा। तत् त्वमसि श्वेतकेतो इति।

1. उत्तरखण्डेष्विवात्रापि **स य** इत्यतः पूर्वमेव वाक्यसमाप्तिः शाङ्करादौ। अत्रापि क्वचित् कोशे।

स य एषोऽणिमा। एतादृशः सच्छब्दितः स एषः अणिमा अणुवद्दुर्विज्ञेयः। मानान्तरागोचर इत्यर्थः। **ऐतदात्म्यं — आत्मा।** अस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः। एवं सर्वत्र सिद्धं सदात्मकत्वं श्वेतकेतावुपसंहरति **तत्त्वमसि श्वेतकेतो** इति। ¹त्वं-शब्दोऽन्तर्यामिपर्यन्तः।

1. वाक्यमिदं क. कोशे।

स य एषोऽणिमेत्यादिकं नवस्वपि खण्डेषु अभ्यस्यते इति इदमेव प्रतिपिपादयिषितम्। प्रष्टुराशयं विज्ञाय तज्जिज्ञासाशमनाय अस्यैव भङ्गीभेदेन सर्वत्रोपपादनम्। इदं श्रुत्वा च श्वेतकेतुः, 'य एषोणिमा, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, तत् सत्यम्, स आत्मा, तदहमस्मी'त्यनुसंदध्यात्। तदनेनोपास्यसमर्पणं क्रियते। तत्र **सयएषोऽणिमे**त्यस्य यः स उक्तः उत्पत्तिलयस्थानत्वादिना, एषो**ऽणिमा** सूक्ष्म इत्यर्थे अणिमत्वमप्यत्र विधेयम्। यदि तु, "सैव हि सत्यादयः" इति **सूत्रे** अणिमादय इत्यनिर्देशात्, **भाष्येऽपि** सत्यत्वाद्युपपादनभाषणाच्च सत्यत्वादिकमेव प्रकृतवाक्यविधेयमिति मन्यते, तर्हि 'य एषोऽणिमे'ति उत्पत्तिलयहेतुतौपयिकसूक्ष्मताविशिष्टतया पूर्वखण्डसिद्धार्थानुवादमात्रमिति, य एषोऽणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्येकं वाक्यम्। **स य** इति तच्छब्दस्तु अत्रैव २–१–४, ३–१९–४. इत्यादिस्थलेष्विव यच्छब्देनैकतामापन्नः। अणिमांशस्याविधेयत्वादेवान्तिमखण्डे एतदनुक्तिः। एवञ्च इदं सर्वं सजीवं जगत् ऐतदात्म्यम्, एषोऽणिमा आत्मा यस्य तत्। 'सैव हि सत्यादयः' इति सूत्रबलादेव **सत्यपदं न इदं सर्व**मित्यस्य विशेषणम्। किंतु सतः सत्यत्वविधायकम्। **तत्** अणिमरूपं सूक्ष्मं विशिष्टं सत् सत्यम्। विधेयप्राधान्यात् **तत्, स** इति लिङ्गभेदः। **तत् सत्य**मित्यनेन, मृदादिवदुपादानभूतमपि यस्मादात्मभूतम्, तस्मात् निर्विकारम्; कुलालादिविलक्षणस्वतन्त्राधिष्ठातृत्वात् कर्तृत्वप्रयुक्तविकाररहितमपीत्युच्यते। **स आत्मे**त्यनेन, न केवलं कार्यकारणभावप्रयोजकावस्थाविशेषापन्नस्य, किन्तु तदनापन्नस्य द्रव्यस्याद्रव्यस्य सर्वस्यायमपृथक्सिद्धधर्मी साक्षाद्वा परम्परया वेति सर्वात्मत्वमुच्यते। **तत् त्वमसि** स्थूल एवम्भूतस्त्वं सर्वदा सूक्ष्मं तादृशं सदेवासीत्यर्थः।

तथाच पूर्वखण्डसिद्धजगदुत्पत्तिलयहेतुत्वापादकाणिमत्वेन सह सत्यत्वात्मत्वस्वान्तर्यामित्वानि उपास्यगुणाः सर्वैः खण्डैरथोपपाद्य कथिता भवन्ति। तत्त्वमसिविचारावसरे **भाष्ये ऐतदात्म्य**मिति पदस्य, 'तस्यैष आत्मे'ति विवरणात्, एष आत्मा यस्येति विग्रहो ज्ञायते।

ननु तत्त्वमसीत्यत्र मानान्तरसिद्धत्वेन उद्देश्योपादेयविभागाभावस्य भा॰ कृतोक्तत्वात् तच्छब्दानुरोधेन [1]प्रथमपुरुषो वा किं न स्यादिति चेत् — उच्यत॰ मानान्तरसिद्धत्वेऽपि त्वंशब्दार्थस्य तच्छब्दार्थापेक्षया प्रकृतित्वस्य विवक्षितत्वा॰ प्रकृतेरेवास्तिक्रियाकर्तृत्वात मध्यमपुरुषो भवति। अत एव 'यदग्ने स्यामहं त्वं वा स्या अहम्' इत्यत्र, अहं त्वं स्याम्, त्वं वा [2]अहं स्याः इति प्रकृत्याश्रयः पुर॰ भवतीति, 'युष्मद्युपपद' इति सूत्रे प्रतिपादितम्। ततश्च त्वंशब्दार्थस्य प्रकृतित्व॰ विवक्षितत्वात्, मानान्तरसदसद्भावयोरप्रयोजकत्वात्, त्वंशब्दार्थप्रकृतित्वाश्र॰ असीति मध्यमपुरुष एव भवति। अत एव **व्यासार्यैः** — "आत्मेति तूप॰

1. प्रथमपुरुषोऽत्र स्यात् ग. 2. अहं वा त्वं ख. ग.

आत्मशब्दः शरीरप्रतिसंबन्धिपरः, न तु स्वरूपपरः। वैयर्थ्यात्। अत एव **भाष्य** "ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति प्रतिज्ञातार्थस्य तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्येन विशेषे उपसंहारः इति। अत्र सामानाधिकरण्यपदविशेषपदाभ्यां विवक्षितं विशदीकृतं **व्यासार्यैः**, "वैय॰ करण्येन प्रतिज्ञातस्य सामानाधिकरण्येनोपसंहारः; सामान्येन प्रतिज्ञातस्य विशेषे उपसंह॰ इत्यर्थः" इति। तेन **सर्व**मिति विशेषणमात्रपरम्, आत्मशब्दश्च शरीरप्रतिसंबन्धिपर इ॰ सिध्यति। नन्वेतद्वाक्योक्तशरीरात्मभावे सन्मूला इत्यादिना हेतुकथनमिति कथमिति चेत्— उच्यते। केवलोपादानोपादेयभावे शरीरात्मभावो न सिध्यति; मृद्धटयोः तदभावात्। केवल॰ धारणनियमनबलादपि न सः, शरीरादन्यस्यापि धार्यत्वात्, नियम्यत्वाच्च। उपादानत्वविशिष्ट॰ धारकत्वादि तु शरीरात्मभावसाधकम्, अव्यभिचरितत्वात्। एवम्, जगद्ब्रह्मणोर्यदि शरीरात्मभावे न स्यात्, तर्हि विशिष्टवेषेणोपपादनीय उपादानोपादेयभावः सार्वकालिकधार्यधारकभावादिश्च॰ स्यादिति तदन्यथानुपपत्त्या शरीरात्मभावसिद्धिरिति च सन्मूलत्वादेर्हेतुत्वम्। हेतुत्वमिव॰ ज्ञापकत्वरूपम्। शरीरं नाम चेतनापृथक्सिद्धद्रव्यम्, अपृथक्सिद्धिनिरूपकश्चेतन आत्मेति इदमात्मत्वं धारकत्वोपादानत्वयोः प्रयोजकम्। अतोऽग्निधूमयोरिवेह यथार्हं कारकज्ञापकहेतुभा॰ इति।

तदेवं प्रकृतवाक्यस्य संभवन् अर्थो दर्शितः। न चैतावता **ऐतदात्म्य**मित्यादेः पू॰ भाष्यदर्शितं विवरणममूलं मन्तव्यम्, **वेदार्थसंग्रहे** तथार्थस्योक्तत्वात्। आत्म्यमिति पदरीतिरपि तत्र टीकायां द्रष्टव्येति।

अत एव व्यासार्यैरिति। महासिद्धान्ते तथाऽनुक्तावपि आत्मत्वाधिकरणे तदुक्तेरेव॰ मेवाशयः स्यादिति भावः। **ईशावास्यश्रीदेशिकभाष्ये** तु स्पष्टमिदम्। ततोऽधिकं **न्यायपरि-**

च्छन्ती ''त्यधिकरणे तथैवोपपादितम् । 'न किञ्चिदुद्दिश्य किञ्चिद्विधीयत' इति भाष्यस्यानुवाद्यत्वविधेयत्वप्रतिषेधपरत्वेऽपि प्रकृतिविकृतिलक्षणोद्देश्यविधेयभावप्रतिषेधपरत्वाभावात् । **न्यायपरिशुद्धौ** — 'सुवर्णं खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः' इति महाभाष्यवाक्यमुदाहृत्य [1]पुरुषस्योद्देश्यानुसारित्वनियमाभावः समर्थितः ।

'ननु तत्त्वमसिश्वेतकेतो इत्यत्र[2], "संबुद्धिस्तावत् आत्मविद्योपदेशेन श्वेतकेतुमात्रपर्यवसितेति नासंबोध्यसंबोधन'' मिति **न्यायपरिशुद्ध्युक्तरीत्या** श्वेतकेतो इति संबोध्यत्वस्य परमात्मन्यसम्भवेन त्वंशब्दनिर्दिष्टत्वमपि परमात्मनो न सम्भवति त्वंशब्दस्य संबोध्यातिरिक्तविषयत्वस्य क्वाप्यदर्शनादिति चेत्—

अत्रोच्यते—'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्युक्तस्य तत्त्वमसीति विशेषे उपसंहार' इति भाष्ये भाषितत्वात् तत्त्वमसीत्यत्रापि सर्वशब्दस्थानापन्नस्य त्वंशब्दस्य संबोध्यविषयभूतजीवमात्रपरत्वमेव । ऐतदात्म्यपदस्थानापन्नस्य तदित्यस्य तदात्मकत्वमेवार्थः । ततश्च सर्वं तदात्मकमितिवत् त्वं तदात्मक इत्यर्थः । न चैवं सति तच्छब्दस्य तदात्मकत्वे लक्षणा स्यादिति वाच्यम्—अपर्यवसानवृत्त्या त्वंशब्दस्य तदन्तर्यामिपरत्वपक्षस्यापि लक्षणापेक्षया जघन्यत्वात् । 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनि'रित्यत्र व्यासार्यैरपर्यवसानलब्धार्थस्य यौगिकार्थतुल्यत्वाश्रयणात्, यौगिकार्थस्य च रूढिपूर्वकलक्षणापेक्षया जघन्यत्वस्य प्रोद्गात्रधिकरणे मीमांसकैराश्रितत्वात् । त्वंशब्दस्य संबोध्यातिरिक्तविषयत्वस्य क्वाप्यदर्शनात् 'श्वेतकेतो तत् त्वमसी'ति त्रयाणां पदानां प्रतीयमानसामानाधिकरण्यभङ्गप्रसङ्गाच्च अपर्यवसानलब्धार्थस्याऽऽश्रयणासम्भवात् । अपृथक्सिद्धवाचिनां सामानाधिकरण्यस्य लोकवेदयोर्बहुशो दृष्टचरत्वेनापृथक्सिद्धजीवपरवाचिनोः त्वंतच्छब्दयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्याप्युपपत्तेः न त्वंशब्दस्य परमात्म-

1. उदाहृत्य मध्यमपुरुषादेरुद्देश्यानुसारित्वनियमाभावस्य समर्थितत्वात् तदित्यनूद्य त्वमसीति मध्यमपुरुषः । क. 2. अत्र क. पाठः । अन्यत्र, 'इति संबोध्यस्य' इति ।

शुद्ध्युक्तमप्याह **न्याये**ति । अत्र पक्षे **तदि**त्येवोद्देश्यम् । श्रीभाष्ये उद्देश्योपादेयविभागस्योपेक्षितत्वात् तदित्यस्य प्राधान्यमेव काममस्त्विति भावः । **पुरुषस्ये**ति तिङ्विभक्तेरित्यर्थः । पूर्वपक्षिमत एव स्थित्वा श्रुतिनिर्वाहप्रकारं कश्चिदाह **अत्रोच्यत** इति । एतन्निरसनगर्भं सांप्रदायिकमतञ्च समनन्तरं प्रपञ्चयिष्यते । लक्षणाऽपीयं न साम्प्रतिकी, भूरिप्रयोगादृतत्वादित्याह **अपृथक्सिद्धवाचिना**मिति ।

पर्यन्तत्वमाश्रयणीयम् । वस्तुतस्तु 'ऐतदात्म्य'मिति शब्दनिर्दिष्टं तदात्मकः बुद्धिस्थत्वात् तच्छब्देन परामृश्यते । न तु सच्छब्दितं ब्रह्म । येन तदात्म लक्षणा दोषः स्यात् । ततश्च त्वं तदसि ऐतदात्म्यमसीत्यर्थः । अस्मिंश्च न कस्यापि पदस्य लक्षणा ।

साम्प्रदायिकास्तु—'स आत्मे'ति पूर्वनिर्दिष्टस्यैव 'तत्त्वमसी' तच्छब्देन परामर्शस्योचितत्वात् तच्छब्देन सच्छब्दितात्मैवाभिधीयते । ज त्वंपदं तु अपर्यवसानवृत्त्या अन्तर्यामिपर्यन्तमभिदधाति । न च श्वेतकेतो संबोध्यस्य जीवस्यैव त्वंपदेन परामर्शो युक्त इति वाच्यम् । हे देवदत्तेति देव संबोध्य तत्पुत्राभिप्रायेण, 'त्वमेवं कृतवानसी'ति प्रयोगदर्शनात् । इयांस्तु विशेष तत्र मुख्यानुपपत्त्या त्वंपदस्य पुत्रे लक्षणा । इह तु तदनुपपत्त्या अन्तर्यामिण्यपर्य सानवृत्तिराश्रीयते ।

ननु 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनि'रिति सूत्रे व्यासार्यैरपर्यवसानवृत्तेर्यो तुल्यत्वसमर्थनात् योगस्य च रूढिपूर्वकलक्षणापेक्षया दौर्बल्यस्य प्रोद्गात्रधिकरणे मीम सकैः समर्थितत्वात् लक्षणापेक्षया जघन्यैवापर्यवसानवृत्तिरिति [1]पर्यवसितमिति चेत्—

उच्यते । सत्यमुक्तं व्यासार्यैरपर्यवसानवृत्तेर्योगतौल्यम् । तथाऽपि न तस्य लक्षणापेक्षयाऽपि दौर्बल्यम्, प्रमाणाभावात् । प्रोद्गातृशब्दरूढ्यर्थस्य बहुत्वासम्भवा पाशमन्त्र इव वचनमविवक्षितार्थमिति पूर्वपक्षे—'अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तु' इ पाशमन्त्रे बन्धनसाधनस्य पाशशब्दरूढ्यर्थस्य वा यौगिकार्थस्य वा [2]लक्ष्यार्थस्य व बहुत्वासम्भवात् पाशानिति बहुवचनस्याविवक्षितत्वेऽपि प्रोद्गातृपदयोगार्थस्य व लक्ष्यार्थस्य वा बहुत्वसम्भवान्न बहुवचनस्याविवक्षा युक्तेत्येतावन्मात्रमेव प्रोद्गातृनय-सिद्धम् । न तु योगार्थस्य लक्षणापेक्षया दौर्बल्यमपि । ततश्च योगस्य लक्षणा-पेक्षया दौर्बल्याभावात् तत्तुल्याया अपर्यवसानवृत्तेर्न लक्षणापेक्षया दौर्बल्यम् । ततश्च योगार्थप्रतिबन्धिकाया रूढेरपगमे योगार्थोन्मज्जनस्यानिवार्यतया लक्षणापेक्षया योगस्य प्राबल्यमेव युक्तम् ।

1. पर्यवसितमिति इत्याधिकं क. कोशे । 2. रूढ्यर्थस्य यौगिकार्थस्य वा असम्भवात् ख. । ग. कोशे क. कोशवत् पाठे बहुत्वेति पदं परं न ।

अत एवाजामन्त्रे भगवता भाष्यकृता, न जायत इत्यजेति[1]योग एवाश्रितः;
तु परीत्या छागत्वकल्पनम्। अत एव 'जगद्वाचित्वा'दित्यत्र 'यो वै बालाके
षां पुरुषाणां कर्ता यस्य वा एतत्कर्मे'त्यत्र कर्मशब्दस्य चलनादृष्टयोः रूढस्य
ढ्योः कलहायमानयोः योगो लब्धात्मे'ति न्यायमनुसृत्य कर्मशब्दस्य क्रियते
कर्मेति जगद्वाचित्वमेवाश्रितम्। तथा अपशूद्राधिकरणेऽपि रूढ्यर्थानुपपत्तौ
शब्दस्य योग एवाश्रितः। ततश्च लक्षणापेक्षया योगस्य बलवत्त्वात् तत्तुल्याया
अपर्यवसानवृत्तेर्लक्षणापेक्षया च बलवत्त्वमेव।

ननु 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनि'रित्यत्रैव व्यासार्यैः, 'तात्पर्यलिङ्गैः परमात्म-
या निर्णीते प्रकरणे, तत्र चिदचिच्छब्दानां ब्रह्मपरत्वे चावश्यंभाविनि योगार्थे
चितः। यथा आकाशप्राणशब्दादौ। यत्र तु चिदचिल्लिङ्गान्यपि सन्ति, तत्रा-
सानवृत्त्या तच्छरीरकपरत्वम्' इति व्यवस्थायाः कृतत्वात् चिदचिल्लिङ्गमात्रस्थले
ाश्रयणस्योक्ततया अपर्यवसानवृत्त्यपेक्षया योगप्राबल्यमेवाविष्कृतमिति चेत्—
तु योगापेक्षया दौर्बल्यमपर्यवसानवृत्तेः। तथाऽपि लक्षणापेक्षया अपर्यवसानवृत्तिः
ेव।

ननु 'छन्दोभिधानात्—'इति सूत्रे—'गायत्रीशब्दस्य भूतादिपादव्यपदेशादि-
लिङ्गैः ब्रह्मपरत्वेऽवश्यंभाविनि सति मासाग्निहोत्रे सादृश्यविधित्सयाऽग्निहोत्रशब्द-
चतुष्पात्त्वलक्षणगायत्रीसादृश्यविधित्सया ब्रह्मणि गायत्रीशब्दप्रयोगः। न च
कशब्दस्य एतादृशगौणवृत्त्याश्रयणमयुक्तमिति शङ्क्यम्; संवर्गविद्यायाम्,
वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये' इति निर्दिष्टेषु वाय्वग्निसूर्यचन्द्रसलिल-प्राणवाक्च-
ोत्रमनस्सु दशसु दशत्वसंख्यासाम्यात्, 'सैषा विराडन्नादी' इति छन्दो-
विराट्छब्दो गौण्या प्रयुज्यमानो दृष्टः। एवं छन्दोभिधायिगायत्रीशब्दस्य
पात्त्वसादृश्यात् ब्रह्मणि प्रयोग उपपन्नः—इत्युक्तत्वात् गौणीरूपलक्षितलक्षणा-
या अपर्यवसानवृत्तेर्दौर्बल्यमेव सूत्र-भाष्यकृदभिमतमिति प्रतीयते। यदि च
र्यवसानवृत्तिः गौणीतः प्रबला, तर्हि तया गायत्र्यवस्थब्रह्मपरत्वस्य वक्तुं सुशक-
गौणी वृत्तिर्नादर्तव्या स्यादिति चेत्—

1. अजेत्याश्रितम्। क.

न—अपर्यवसानवृत्त्या गायत्रीशब्दस्य गायत्र्यवस्थब्रह्मपरत्वे तस्य स र्वात्मत्वासंभवेन केवलब्रह्मणि गौण्याश्रयणस्य युक्तत्वात् ।

न च—गायत्र्यवस्थत्ववेषेण सर्वभूतात्मत्वाद्यसंभवेऽपि ब्रह्मस्वरूपे स र्वात्मत्वं संभवत्येव । अत एव दहरविद्यायां हृदयावच्छिन्नस्य ब्रह्मणः तादूप्येण काशवैपुल्यासंभवेऽपि स्वरूपेण बाह्याकाशवैपुल्यम्, 'यावान् वाऽयमाकाश नैषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति संदर्भे प्रतिपादितं संभवतीत्यभ्युपेतम् । शाण्डिल्यविद्यायाम्, 'एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्' इति अल्पत्वेन निर्दि ब्रह्मणः स्वरूपाभिप्रायेण, 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्याया रिक्षात्' इति पृथिव्यादिभ्योऽपि ज्यायस्त्वमुक्तम् । किं बहुना । सर्वासु अल्पाय विद्यासु, 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्यधिकरणन्यायेन सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वाद मुपसंहर्तव्यत्वात् तत्र च अल्पायतनस्यापि ब्रह्मणः स्वरूपेणाऽऽनन्त्यमपि संभवत आनन्त्योपासनस्याऽऽश्रितत्वाच्च तन्न्यायेन गायत्र्यवच्छिन्नत्ववेषेण सर्वभूतात्म संभवेऽपि स्वरूपेण सर्वभूतात्मत्वसंभवाच्च अपर्यवसानवृत्तौ अनुपपत्त्यभा गायत्रीशब्दस्यापर्यवसानवृत्त्यनाश्रयणं तद्दौर्बल्यकारितमेव—इति वाच्यम्—

गायत्र्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मणः स्वरूपेण सर्वभूतात्मत्वोपपादनं क्लेशसाध्यमित भिप्रायेणापर्यवसानवृत्त्यनाश्रयणसंभवात् । अत एव 'आकाशादेव —[1]' इत्या आकाशशब्दे अपर्यवसानवृत्त्यनाश्रयणस्येदमेव बीजम् । 'यदि हि आकाशशब्द तच्छरीरकब्रह्मपरः, तदा तच्छरीरकस्य जगत्कारणत्वासंभवात् स्वरूपाभिप्राये जगत्कारणत्ववादोऽभ्युपेयः । स च क्लिष्टः' इत्येवापर्यवसानवृत्त्यनाश्रयणम्; न यो योगप्राबल्यादित्येव रहस्यम् । किञ्च गायत्रीशब्देन, चतुष्पात्त्वादिधर्मकीर्तनस्य सादृश्यानुसंधानार्थत्वाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च तत्र गौण्याश्रयणम् [गायत्रीशब्दे] । न तु गौण्याः प्राबल्यात् । अतो न गौण्यपेक्षया दौर्बल्यमपर्यवसानवृत्तेः ।

1. आकाशादेवेति क. पाठः । 'आकाशाद्वेव' ख. आकाशाध्येव ग. एतदुपरि, 'खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इतिश्रुतिवाक्योद्धारः सर्वत्र । तदादरणे, 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छा. १-९.) इति वाक्यस्यायमर्थानुवाद इति ग्राह्यम् । श्रुत्यन्तरं वा तादृशमन्वेष्यम् ।

नन्वपर्यवसानवृत्तेर्लक्षणापेक्षया प्राबल्यें, 'क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि' इत्यत्र, मां मदात्मकं विद्धीत्यर्थः' इति, तथा, 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा' इत्यत्र, देवं देवात्मकमित्यर्थः' इत्येवं बहुषु स्थलेषु क्षेत्रज्ञादिशब्दानामपर्यवसानवृत्ति-नाश्रित्य, 'मां', 'देव'मित्यादिशब्दानां लक्षणाश्रयणं नोपपद्यते। अतोऽव-यते लक्षणाऽपर्यवसानवृत्त्योर्वैषम्याभावो भाष्यकृदभिमत इति, इति चेत्—

तस्यान्वारुह्योक्तिरूपतयाप्युपपत्तेः।

ननु मुख्यार्थसंबन्धेन तदपृथक्सिद्धविशेष्यस्य लक्षणया प्रतीत्युपपत्तौ न क्तिः कल्प्या; अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति चेत्—

अन्वारुह्योक्तीति। न हि वेदान्तव्युत्पत्तिसिद्धार्थस्य वेदान्तव्याहारे लक्षणातुल्यत्वम्। यैव तत्र ग्राह्यत्वादिति अपर्यवसानवृत्तिः प्रबला। ईदृशभाष्यं तु फलितार्थकथनमात्रमिति क्तं तात्पर्यचन्द्रिकादौ। न चात्र क्षेत्रज्ञपदस्य ब्रह्मजज्ञपदस्य च विशिष्टपरत्वे काचिदनुप-त्तिरस्ति। क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि = त्वं क्षेत्रज्ञान्तर्यामित्वविशिष्टमद्विषयकज्ञानवान् भव। ह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा = ब्रह्मजज्ञजीवान्तर्यामित्वविशिष्टेड्यदेववेदनानन्तरम् इत्यर्थवर्णनस्य र्बाधत्वात्। शरीरात्मभावः कथं ज्ञात इति चेत्—तदज्ञानाभावे मां मदात्मकमित्यर्थोऽपि दुर्ग्रह । वस्तुतः जगत्कारणत्वस्य सर्वविद्यावेद्यत्वाभावेऽपि सर्वविद्यानिष्ठवेद्यत्वमावश्यकम्। अत , 'कारणं तु ध्येयः' इति श्रुतिः। अत एव जगत्कारणत्वमुपलक्षणमपीति भाष्यादौ। मवश्यज्ञेये कारणत्वे ज्ञाते तदनन्तरमेव तत्तद्विद्योपदेशः। यत्र तथोपदेशो न लक्ष्यते, ापि कारणत्वोपदेशोऽर्थसिद्धः निष्पन्न इति मन्तव्यम्। कारणत्वोपदेशश्चायं नामरूपव्याकरण-रज्ञापनमुखेन वेदान्तव्युत्पत्तिसंपादनार्थोऽपि। अतः सदेवेत्यादिकारणवाक्यं सर्वविद्या-धारणम्। अत एवाविदितवेदान्तार्थोऽयं श्वेतकेतुः पूर्वं कारणत्वादिवादेन व्युत्पादितः। एव एवमौपाद्धातिके सर्वसाधारणेऽर्थे विज्ञाते विजज्ञाविति विजज्ञाविति त्रिरभ्यासं कृत्वा श्रुतिः ालको ह्यारुणिरित्यनया भङ्ग्या विशेषविद्योपदेशमारभत—इति साधु विमृश्यम्। एवञ्च स्यापि विद्योपदेशस्य वेदान्तव्युत्पत्तिमन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेर्ज्ञापनार्थैव अनभिज्ञश्वेतकेतूपाख्यानेन णवादात्, कल्पत्यागे मानाभावात् सर्वत्र विशिष्टपरत्वं संभवत्येवेति अन्यथाऽर्थवर्णनमन्वा-ोक्तिरेवेति भावः।

ननु विशिष्टे शक्तेः प्रामाणिकत्वे अन्वारुह्योक्तिरियमिति वक्तव्यम्। तत्रैव न प्रमाणम्। युत बाधक एव न्यायोऽस्ति इति, लोकवेदव्युत्पत्तिगतिमजानन् अर्धमीमांसकवासनावासितस्वान्तः छति ननु मुख्येति। तत् त्वमसीत्यस्य नानुपपत्तिरिति। यद्यत्र तत् इत्यस्य ात्मक इत्यर्थः। तर्हि तदात्मकोहमित्येव तेन यथोपदेशं भावनीयम्। तथा च न केवलं त्वमस्यर्थवर्णनभाष्यविरोधः, पञ्चाग्निविद्यातिरिक्ता सद्विद्यादिः सर्वा विद्या ब्रह्मविशेष्यकोपा-रूपेति भाष्यविरोधोऽपि। उपदेशक्रमत्यागे मानाभावेन इहापि जीवविशेष्यकविद्यात्वापत्तेरित्यादि निगूढम्।

मैवम् । कल्पनायां परमुपालम्भः; न तु वक्ष्यस्थले । प्रकृते च जातिगुण वाचिगोनीलादिशब्देषु अपृथक्सिद्धविशेषणवाचित्वावच्छेदेन विशेष्यवाचित्वस्य क्लृप्तत्वात् सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रये ब्रह्मणि सर्वशब्दवाच्यत्वस्य प्रत्याख्यातुमशक्यतय 'वचसां वाच्यमुत्तमम्', 'नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती', 'तन्नाम रूपाभ्यां व्याक्रियत', 'चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात इत्यादिभिर्ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वस्य [1]सिद्धतया च तत्त्वमसीत्यस्य नानुपपत्तिरिति वदन्ति ।

अत्र तत् त्वमसि इति तत्त्वंपदाभ्यां सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वोपलक्षितं चिन्मात्र

1. श्रुतिस्मृतिसूत्रप्रतिपन्नतया च क.

इति वदन्तीति । अत्रेदमपि बोद्धव्यम्—यद्यपि पदानामपर्यवसानवृत्त्या विशिष्टवाचित्वं प्रामाणिकम्; आवश्यकञ्च, 'अहं मनुरभवम्' इत्यादौ—तथापि, 'तत् त्वमसी' त्यादौ संबोध्यमात्रस्य त्वंपदार्थत्वेऽपि न लक्षणादिदोषः । अपृथक्सिद्धिसंबन्धस्य समानाधिकरणप्रयोगे संबन्धत्वाभावेऽपि अभेदसंबन्धेनैव सर्वसंमतेन निर्वाहात् । अभेदो हि तादात्म्यम् । तद्वृत्तिधर्मविशेषवत्त्वं तादित्युक्तं व्युत्पत्तिवादे । शरीरगतावस्थादेश्च परम्परया शरीरिवृत्तित्वं पूर्वमेव दर्शितम् । तथाच तत् त्वमसि त्वं परमात्मवृत्तित्वदीयधर्मविशेषवानसीत्यर्थ इति विनैव क्लेशं निर्वाहः । न च तावता, रूपं घटः, शरीरं चैत्रः इत्यादिव्यवहारापत्तिः; रूपत्वादिकं प्रति घटादेराधारताया अत एवास्वीकारात् । 'रसोऽहमप्सु', 'काठिन्यवान् यो बिभर्ति' इत्यादिप्रयोगबलेन सर्वस्यापि धर्मस्य परमात्मा परमाधार इति स्वीकारादिति । अत्रेदं वक्तव्यम्—स्वपर्यन्तनामरूपव्याकरणं परमात्मकृतं प्रागुक्त्वा क्रियमाणं निगमनं विशिष्टवाचित्व एव स्वरसम् । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं 'मित्यत्र एतदन्तर्यामिकमित्युक्तत्वात् तदभेदान्वयाय कामं विशेषणमात्रपरता । कामञ्च 'सन्मूलाः सोम्येमा' इत्यत्रापि प्रजाशब्दो विशेषणमात्रपर एव; सदायतनत्वस्य तत्रैव भावात् । सन्मूलत्वादेश्च विशेष्यं प्रति विशेषणस्याप्युपादेयत्वस्य प्रागुक्ततया तत्रान्वयसंभवात् । एवं शरीरात्मभावं प्रतिपाद्य प्रवृत्तमिदं निगमनवाक्यं तु विशिष्टपरं युक्तम् । 'अहं मनुभव 'मित्याद्यविशेषात् । अभेदसंबन्धविषयेऽपि किञ्चिद् विमृश्यम्—तद्वृत्त्यसाधारणधर्मवत्त्वरूपः संबन्धः कश्चित् भासत इत्येतद्धि नानुभविकम् । अभेदेनान्वय इत्यस्य च, 'भेदसंबन्धोऽत्र कश्चिन्न भासते; किञ्चित्संबन्धनिरपेक्षो विशेष्यविशेषणभाव' इत्येवार्थः । समानाधिकरणवाक्यस्थले धर्मिणः पदद्वयतो द्विर्भानमेवास्माभिर्नेष्यते इति कयोरभेदः संबन्धः । किंतु नीलमुत्पलमित्युक्तौ नीलत्वोत्पलत्वविशिष्टतया धर्मिणः सकृद्ग्रहणमेव, यथा प्रत्यक्षे अनेकधर्मविशिष्टतया धर्मिणः सकृद्ग्रहणम् । उक्तञ्च श्रुतप्रकाशिकायाम्, 'यथा द्वे चक्षुषी अर्थं पुरोवर्तिनं सकृद् भासयतः, तथा समानाधिकरणपदे' इति । अत एकं धर्मि पदद्वयोपस्थाप्यम् । तत्र धर्मद्वयान्वयः समानाधिकरणपदकृत्यमिति अपृथक्सिद्धसंबन्धेन वा अभेदेन वा भिन्नयोर्नान्वय इति साम्प्रदायिकानामाशय इत्यलमधिकेन ।

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

इति षष्ठाध्याये अष्टमः खण्डः ।

क्ष्यते । अतः चिन्मात्र एवास्य श्रुतिसंदर्भस्य तात्पर्यमिति वदन्तः परे प्रत्युक्ताः ।

"सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयम् ।
सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्र हि ॥
सर्वेषामपि वेदानामितिहासपुराणयोः ।
प्रमाणानाञ्च सर्वेषां तदर्थञ्चान्यदुच्यते ॥"

ति नारदीयपुराण[1] वचनविरोधात् । तन्मते श्रुतेः प्रत्यक्षविरोधभयाभावेन तत्त्वं-दमुख्यार्थयोरेवाभेदबोधनसंभवे तत्त्वंपदलक्ष्यचिन्मात्राभेदप्रतिपादकत्वाश्रयणस्य नेर्मूलत्वात् । व्याधकुलसंवर्धितराजकुमारस्य व्याधभावभ्रान्त्यपनयनाय प्रवृत्ते, त्वं राजकुमारोऽसी ' ति वाक्ये राजकुमारपदे लक्षणाश्रयणाभावेन इहापि जगत्कर्तृत्व-र्वज्ञत्वविशिष्टवाचके तत्पदे लक्षणाश्रयणस्यान्याय्यत्वात् । त्वं राजकुमारोऽसीति वयेऽपि विधेयराजकुमारत्वे तात्पर्याभावे व्याधभावानुपमर्दवत् विधेयभूततच्छ-ब्दार्थभूत जगत्कर्तृत्वसर्वज्ञत्वादितात्पर्याभावे तद्विरोधिजीवभावोपमर्दासंभवाच्चेत्यास्तां ावत् । प्रकृतमनुसरामः ।

एवमुक्तः श्वेतकेतुः, सुषुप्तिकाले प्रजानां सत्संपत्तौ सत्याम् , 'एवं सति म्नाः ' इति प्रतीतिः स्यात्; समुद्रे तरङ्गादीनामिव परमात्मनि सुषुप्तौ लीनानां नरुत्थितिश्च न स्यात् । अतः सुषुप्तौ प्रजानां सत्संपत्तिः न श्रद्धेयेति मन्वान आह **य एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ।** विशिष्य पयत्विति [पिता] श्वेतकेतुना प्रार्थितः तथेत्यङ्गीकृतवानित्यर्थः ॥

एतत्खण्डविषयाणि अधिकरणानि लिख्यन्ते । उत्क्रान्तिपादे—

(१) 'वाङ् मनसि संपद्यते ' ति श्रूयमाणा वाचो मनस्संपत्तिः वाग्वृत्तिवि-ा, न तु वाग्विषया । वाचो मनःप्रकृतिकत्वाभावेन अप्रकृतिभूते मनसि ः साक्षाल्लयासंभवात् । न च वाग्वृत्तेरपि अप्रकृतिभूते मनसि संपत्तिशब्दितो ो न संभवतीति वाच्यम् — मनसि स्थितेऽपि वाग्व्यापाराभावमात्रेण **संपद्यत**

1, पुराणेतिं क.

इत्युपपत्तेः। विद्यमानायास्तु वाचः तादात्विकाभावस्याप्यभावेन संपत्तिश्रुतेरत संभवात् इति पूर्वपक्षे प्राप्ते – उच्यते —

"वाङ् मनसि दर्शनात् शब्दाच्च"। वाक्स्वरूपमेव मनसि संपद्यते। व न्द्रिये उपरतेऽपि मनःप्रवृत्तिदर्शनात्। 'वाङ् मनसि संपद्यत' इति शब्दाच्च व मनसि संपद्यते। यद्यपि मनसो वाक्प्रकृतित्वं नास्ति— तथापि अनुपरतव्यापार मनसि वाच उपरतव्यापारत्वदर्शनात् वाक् मनसि संपद्यत इवेत्युच्यते। प पक्षेऽपि संपद्यत इत्यस्य गौणत्वावश्यम्भावात्। ततश्च वाचो निर्व्यापारता भूतो मनसा संयोगविशेषः संपत्तिशब्दार्थ इति द्रष्टव्यम्।

"अत एव सर्वाण्यनु"। यतो वाचो मनसा संयोगमात्रं संपत्तिः, एव, 'तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः' इति वाचमनु सर्व मिन्द्रियाणां संपत्तिश्रुतिरपि तदर्थिकैवेत्यर्थ इति स्थितम्।

(२) तथा — 'मनः प्राणे' इत्यत्र मनोवृत्तेरेव प्राणे अप्यय उच्य मनश्शब्दस्य मनोवृत्तिष्वपि प्रचुरप्रयोगसत्त्वात्। न तु पूर्वोक्तरीत्या संयोगवि संपत्तिशब्दार्थः इति प्राप्ते – उच्यते — "तन्मनः प्राण उत्तरात्"। मन निर्व्यापारताहेतुभूतः प्राणेन संयोगविशेष एव इहापि संपत्तिशब्दार्थः। ततश्च एव प्राणे संपद्यते; 'मनः प्राणे' इत्युत्तरवाक्यादित्यर्थः। मनश्शब्दस्य म वृत्तिपरत्वेऽपि संपत्तिश्रुतेर्गौणत्वावश्यम्भावेन मनश्शब्दस्य गौणत्वाश्रयणस्यान्याय्यत दिति सिद्धान्तितम्।

(३) तथा — 'प्राणस्तेजसी'ति श्रुतेः प्राणः तेजसि संपद्यते इ प्राप्ते — उच्यते— "सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः"। सः इन्द्रियसहितः प्रा अध्यक्षे जीवे संपद्यते। 'एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ती' अन्तकाले प्राणानां जीवोपगमस्य, तेन सहोत्क्रान्तेश्च श्रवणात् जीवे एव सं द्यते। गङ्गया संयुज्य सागरं गच्छन्त्यां यमुनायाम्, 'यमुना सागरं गच्छती' प्रयोगवत् जीवद्वारा प्राणस्य तत्संपत्तावपि 'प्राणस्तेजसी' त्युक्तिरुपपद्यते। न प्राणस्य तेजोद्वारेणैव जीवोपगमोऽस्तु इति वाच्यम् — निरध्यक्षस्य प्राणस्य तेजा स्थितेरसंभवादिति स्थितम्।

(४) तथा प्राणस्तेजसीति जीवयुक्तस्य प्राणस्य तेजोमात्र एव संपत्तिश्रवणात् । सर्वभूतसंपत्तिरिति प्राप्ते — उच्यते — "भूतेषु तच्छ्रुतेः"। सजीवः प्राणः हितेषु सर्वेषु भूतेषु संपद्यते। 'पृथिवीमय अपोमयस्तेजोमय' इति संचरतो जीवस्य र्वभूतमयत्वश्रवणेन सर्वभूतसंपत्तेर्वक्तव्यत्वात् ।

"नैकस्मिन् दर्शयतो हि"। एकस्मिन् तेजोमात्रे न संपद्यते। एकैकस्य ार्याक्षमत्वम्,

'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी' ति,

'नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना।
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः।
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ॥'

ति श्रुतिस्मृती दर्शयत इत्यर्थ इति स्थितम् ।

(५) तथा — 'तेजः परस्यां देवताया' मित्यत्र जीवपरिष्वक्ततेजश्शब्दित-तसूक्ष्माणां परदेवतासंपत्तौ प्रयोजनाभावात्, 'तेजः परस्यां देवतायाम्' इति ातिः स्तुतिमात्रपरेति पूर्वपक्षे प्राप्ते – उच्यते — "तानि परे तथा ह्याह"। ानि भूतसूक्ष्माणि परे परमात्मनि संपद्यन्ते। कुतः? तथा ह्याह श्रुतिः, 'तेजः रस्यां देवताया' मिति। श्रुतिवशाच्च सुषुप्तिप्रलययोरिव परमात्मसंपत्तेः सुखदुः-ोपभोगायासविश्रमः प्रयोजनत्वेन परिकल्प्यत इति स्थितम् ।

(६) तथा सेयं परमात्मनि जीवस्य संपत्तिः प्राकृतलयवत् कारणापत्तिरूपैव, रमात्मनः (सर्वात्मनः) सर्वोपादानत्वात् । न तु वागादेर्मनआदिष्विव अवि-ागमात्रमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते–उच्यते—"अविभागो वचनात्"। अत्रापि पृथ-ावानर्हसंसर्गविशेषलक्षणाविभाग एव संपत्तिशब्दार्थः। 'वाङ् मनसि संपद्यत' यत्र सतः 'संपद्यत' इति शब्दस्यैवेहाप्यनुषज्यमानतया अभिधानवैरूप्याश्रयण-ान्याय्यत्वादिति स्थितम् ॥ प्रकृतमनुसरामः । ६–८.

1. परमात्मन इति क· कोश पाठः। अत्र षष्ठे तत्र कोशे किञ्चित् किञ्चिदन्यथा।

६—९.

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रस समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्‍ अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोस्मीति —

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः स संपद्यामह इति ॥ २ ॥

यथा सोम्य मधु—गमयन्ति । यथा लोके **मधुकृतः** मधुमक्षि मधु **निस्तिष्ठन्ति** निष्पादयन्ति, **नानात्ययानां** नानागतीनां [नानादिक्कालादीन वृक्षाणां रसान् समाहृत्य मधुत्वेनैक्यं गमयन्तीत्यर्थः । **ते यथा — इति** । ते रसाः मधुत्वेन एकतां गताः अमुष्य वृक्षस्य वकुलस्य [वा] कुटजस्य [वा] रसे ऽस्मीति यथा विवेकं न लभन्ते, एवमेवेमाः सर्वाः प्रजाः सति संपन्नास्सत्यः, अ देवदत्तः, अय (अह) ममुष्य पुत्रः, अधुना सति संपन्ना इति वा, सति संपत्स्याम इति वा न जानन्तीत्यर्थः ।

ते यथेति । मूले **संपद्यामहे** इति वर्तमानकालनिर्देशे स्थिते भाष्ये **संपन्ना** इ संपत्स्यामहे इति च भूतभाविष्यन्निर्देशः, 'संपत्तिकाले संपत्तेरज्ञातत्वात् पश्चात् तत्स्मरणप्रसक्ति नास्ति । तत्संपत्तेः केवलशास्त्रगम्यत्वात् पूर्वं पश्चाद्वा तदनुमानमपि दुर्लभम् । एवञ्च संपद्ये मूले ल्यपो निर्देशात् संपन्नाः स्मः इत्येव निर्देष्टव्ये मूले संपद्यामह इति वर्तमाननिर्देशः सर्वेव लोपलक्षक' इति ज्ञापनार्थः । **संपद्यामह** इति बहुत्वं यद्यपि अविवक्षितं सुवचम् — अर्था 'वयं सर्वे संपद्यामहे' इत्यर्थक एवं निर्देशः अन्यचेतनसंपत्त्यवेदनतुल्यं स्वसंपत्त्यवेदनमेकैकस्यापी ज्ञापनार्थ इत्याशयेन भाष्ये बहुत्वानुपेक्षा स्यात् । शाङ्करभाष्ये खण्डोऽयं सुषुप्तिमरणप्रलयरू सर्वविषय एव योजितः । 'त इह व्याघ्रो वे'त्यादिकञ्च पूर्वमेकस्मिन् जन्मनि व्याघ्रभूत ए पश्चादपि व्याघ्रो भवतीत्यर्थपरमपीति । अनादौ संसारे अनन्तसजातीयजन्मसंभवात्, तत्तज्ज त्युचितकार्यार्थसंस्कारोद्बोधस्य तत्रतत्रावश्यकतया तादृशपूर्वजन्मध्रौव्यात्, 'यं यं वापि स्मरन् भाव'मिति स्मृतेश्च तदप्यविरुद्धम् । अथापि प्रसक्तसुषुप्तिविषयतया सुप्रसिद्धलोकानुभव प्रदर्शकतयैव 'त इह व्याघ्र' इत्यादेरुपपत्तौ अपूर्वतादृशार्थपरत्वनिर्बन्धाभावात् सुषुप्तिमात्रप भाष्ये योजितम् । पश्चात् पूर्वजातसत्संपत्तिप्रतिसंधानं कुतो नेति शङ्कयोत्तरखण्डारम्भश्चेत्, इ सुषुप्तिमात्रविवक्षैव युक्ता, मरणप्रलययोः प्रतिसंधानशङ्काप्रसक्त्यभावादिति । अचेतनस्य रसस्य यथा स्वयं विवेकाभावः, तथा चेतनस्यापि सद्विषये; तत्साक्षात्काराभावात् । विशिष्य च सुषुप्त

त इह व्याघ्रो वा सिँहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो दँशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ ३ ॥

स य एषोऽणिमा । ऐतदात्म्यमिदँ सर्वम् । तत् सत्यम् । स त्मा । तत् त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति वाच ॥

इति षष्ठाध्याये नवमः खण्डः ।

त इह—आभवन्ति । अथ सुषुप्तेरुत्थिताश्च प्रजाः स्वापात् पूर्वं यत् द् भवन्ति येये अभवन्, तेते आभवन्ति आगत्य भवन्ति । [1]सुप्तेः प्राक् घ्राभिमानी स्थितः, सुप्त्यनन्तरमपि 'व्याघ्रोऽह'मित्यभिमन्यमान एव भवती- र्थः । [2]पूर्ववासनावासित एवोत्तिष्ठतीति यावत् । ततश्च दर्शनानुसारात् सुप्तौ यो न पुनरुत्थितिविरोधीति भावः । स य एषोणिमा । [सः परमात्मा अणिमा] णुः सूक्ष्म इत्यर्थः । ऐतदात्म्यं — श्वेतकेतो । स्पष्टोऽर्थः ।

एवमुक्तः श्वेतकेतुः, 'सुषुप्तिदशायां परमात्मनि संपन्नः स्वापानन्तरं तत उत्थाय गतश्चेत्, प्रातर्गृहादुत्थायाऽऽगतस्य 'गृहादागतोऽस्मी' ति प्रतिसंधानवत्, सत गतोऽस्मीति प्रतिसन्धानप्रसङ्गात् नैतद् विस्रम्भणीयमिति मन्यमान आह — य एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा—होवाच । स्पष्टोऽर्थः । ६—९.

1 सुप्तिपदस्थाने सुषुप्तिपदमत्र सर्वत्र ख. कोशे । 2. पूर्ववासनावासिता एवोत्तिष्ठ- तीति यावत् क.

ज्ञान्तरवेदनाभावे कथं तत्संपत्तिवित्तिः । उत्थाने च न तत्साक्षात्कारः, असत्त्वात् तदा संपत्ते- ति अनन्तरखण्डे वक्ष्यते । अतो रसानां स्वयमज्ञत्वेऽपि यथा तत्समाहारो न प्रतिषेध्यः, था सत्संपत्तिरपीति भावः । नायं पुनस्तद्भावापत्तिविरोधी परिपूर्णलय इति बोधयितुं प्रवृत्तं इह व्याघ्रो वेत्यादि । तदाभवन्तीत्यत्र तदिति पदं ते इत्यर्थकम् । आङ् उपसर्गः ।

अत्र खण्डे जीवनानात्वं दर्शितम् ।

६—१०.

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात् प्राच्यः स्यन्दन्ते । पश्चात् प्रतीच्यः ताः समुद्रात् समुद्रमेवापियन्ति । समुद्र एव भवन्ति । ता यथा त न विदुः, इयमहमस्मि, इयमहमस्मीति (१)—,

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः स आगच्छामह इति ।

त इह व्याघ्रो वा सिँहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पत वा दँशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमा, ऐतदात्म्यमिदँ सर्वम् । तत् सत्यम् । आत्मा । तत् त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ।

इति षष्ठाध्याये दशमः खण्डः

इमाः — होवाच । यथा गङ्गाद्या नद्यः **प्राच्यः** पूर्वदिक्प्रस्थिताः प्राङ्मुखतया समुद्रं यान्ति; **प्रतीच्यः** पश्चाद्देशप्रवृत्ता सिन्ध्वाद्याः नद्यः [1]प्रत्यङ्मुखतः समुद्रं यान्ति । पुनश्च [ताः] समुद्रात् समुद्रं गच्छन्ति । समुद्रपर्यन्तदेशात् समुद्र मध्यं गत्वा समुद्रेणैकीभूताः सत्यः 'इयं गङ्गाऽहमस्मि', 'इयं यमुनाऽहमस्मि इत्येवं प्रत्यभिज्ञातुमसमर्था भवन्ति[2], तथा सुप्तोत्थिता अपि, सत उत्थिताः आगः इति न प्रत्यभिज्ञातुं समर्था भवन्ति[3] । अपितु व्याघ्रादिभावमात्रमनुसंदधते इत्ये बोधितेन श्वेतकेतुना, 'ननु सुप्तोत्थितस्य, [4]सोऽहमित्यनुसंधानबलात् नाशाभा वस्याभ्युपगन्तव्यत्वे मरणानन्तरं कदापि पूर्वजन्मस्मरणाभावात् जीवस्य देहवियोग

1. प्रत्यङ् क. अन्यत्र पश्चात् इति. 2. भवन्तीत्यर्थः । ख. 3. अपितु इ वाक्यं क. कोशे । भवन्तीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । इत्येवं बोधितेन ख. 4. व्याघ्रोहम् ख

इमाः सोम्येति । नन्वष्टमखण्डोक्तसुषुप्तिमरणविवरणरूपत्वमुपरितनखण्डानामिति कृत्व

समये नाशः कस्मान्न स्यादिति मन्यमानेन 'भूयो विज्ञापयतु'इति प्रार्थितः, 'तथाऽस्तु' इत्यवोचदित्यर्थः । एतत्खण्डाधिकरणं लिख्यते —

सुप्तस्य मुक्ताविशिष्टतया ब्रह्मणि लीनस्य पुनर्देहसंबन्धासंभवात् अन्य एवोत्तिष्ठति । सुप्तिरहितपुरुषेषु वैदिककर्मणां साफल्यञ्च भविष्यतीति प्राप्ते — उच्यते— "**स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः**" । **स एव** सुप्त एव तु उत्तिष्ठति । कुतः? कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । सुप्तेः प्राक् कृतं कर्म तेनैव भोक्तव्यम् । अन्यथा कृतहानादिप्रसङ्गात् । योऽहं सुप्तः, सोऽहं जागर्मीत्यनुस्मृतेः । 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा इत्यादिशब्दात् । मोक्षार्थविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च न सुप्तिर्मुक्तितुल्या । अत एव प्रजापतिविद्यायाम् — 'नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानाति' ति अज्ञत्वेन सुप्तिर्निन्द्यते । 'मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते' इति मुक्तिः तद्विलक्षणतया प्रतिपाद्यते । अतो न सुप्तिर्मुक्तिरिति स एवोत्तिष्ठतीति स्थितम् । ६—१०.

किमत्रापि सति लयस्यैवोपपादनम् । आहो तत उत्पत्तेः । आद्ये, **सत आगम्ये**त्यादि कथम्? अन्त्ये **समुद्रमेवापियन्ती**त्यादि कथम्? न च **सत आगम्य, सत आगच्छामहे** इत्युभयत्र सते इति चतुर्थी ग्राह्या । तेन तत्राप्यय एवोक्तो भवतीति वाच्यम्; भाष्यविरोधात्—उच्यते —सत इति पञ्चम्येव । मूले **स्यन्दन्ते** इत्यत्र समुद्रादिति शेषः । समुद्रे स्थिता एव हि नद्यो जलधरैराकृष्टाः वृष्टिरूपेण पतिताः स्यन्दन्ते । अनेन सत आगमनस्य दृष्टान्त उक्तो भवति । भाष्ये **समुद्र**मित्यध्याहारः स्यन्दनस्यापि समुद्रैकसंगमसंपादकत्वात् । तथाच समुद्रादुद्धृत्य समुद्रं प्रति स्यन्दन्त इत्युक्तं भवति । अस्यैवार्थस्य **ताः समुद्रा**दिति वाक्येन पुनरुक्तौ वैयर्थ्यात् उपर्युपरि सम्यग्लयप्रतिपादनमित्याशयेनार्थान्तरमुक्तं **पुनश्च ता** इत्यादिना । यद्वा मास्तु समुद्रादित्यध्याहारः । स्यन्दनं पूर्ववाक्यार्थः । लय उत्तरवाक्यार्थः । **समुद्रेणैकीभूताः सत्य** इत्यस्य वस्तुतः समुद्रेणैकीभूय पश्चाज्जाता अपीत्यर्थः । मूले **तत्र नविदुरि**त्यादेरयमर्थः । तत्रेत्यस्य स्यन्दनाप्यययोः प्रतिवत्सरं क्रमभाविनोः सतोरित्यर्थः । तथाच स्यन्दनपूर्वकाप्यये जाते पश्चाद् भवत् स्यन्दनं पूर्वजाताप्ययपूर्वकमेव । अथापि नदी न जानाति, अहं समुद्रे प्राक् लीना समुद्रादागतास्मीति, तथा सुषुप्तोत्थितोऽपीत्युक्तं भवति ।

अत्र खण्डे जीवातिरिक्तः परमात्मा दर्शितः । पूर्वदृष्टान्तमालोच्य रससमुदायातिरिक्तस्वभाववत् प्रजारूपजीवातिरिक्तस्य सतोऽभावशङ्कायाः नदीसमुदायातिरिक्तस्य समुद्रस्येव तस्य स्थितिप्रदर्शनेन परिहारात् ।

कस्मान्न स्यादिति । न हि सुषुप्तौ व्याघ्रादेस्तदाभाव इव इहापि सोऽस्ति । किञ्च मरणं नाम नाशः । अतो जीवनाश एवेति भावः ।

६—११.

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्यात् जीवन् स्रवेत्; यो मध्येऽभ्याहन्यात्, जीवन् स्रवेत्; योऽग्रेऽभ्याहन्यात्, जीवन् स्रवेत्। स एष जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानास्तिष्ठति ॥ १ ॥

तस्य यदेकाँ शाखां जीवो जहाति, अथ सा शुष्यति; द्वितीयां जहाति, अथ सा शुष्यति; तृतीयां जहाति अथ सा शुष्यति; सर्वं जहाति, सर्वः शुष्यति—, एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच (२) जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते; न जीवो म्रियते इति।

स य एषोऽणिमा, ऐतदात्म्यमिदँ सर्वम्। तत् सत्यम्। स आत्मा। तत् त्वमसि श्वेतकेतो इति।

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति। तथा सोम्येति होवाच ॥ ३।

इति षष्ठाध्याये एकादशः खण्डः।

अस्य सोम्य — होवाच। अनेकशाखायुक्ते वृक्षे [1]यदि कश्चित् मूले मध्ये अग्रे वा परश्वादिना अभ्याहन्यात्, तदा जीवयुक्त एव वृक्षः रसं स्रवति। अतो रसस्रुति[2]रूपकार्यात् जीवात्मा आमूलाग्रं व्याप्य मूलैरुदकं पिबन् तत्प्रयुक्तसुखादिकञ्चानुभवन् आस्ते[3]। एवं आमूलाग्रं व्याप्य वर्तमानो जीवो यदि (यदा?) कालधर्म[4]वशात् यं यं प्रदेशं त्यजति, स स प्रदेशः शुष्यति। एवमेव सर्वं जहाति यदि, तत् सर्वं शुष्यति। ततश्च, यथा— एकैकशाखाशोषो न जीवनाशकृतः; अपितु जीवसंकोचकृतः। प्रदेशान्तरे जीवस्य सत्त्वेन नाशासंभवात्— एवमेव सर्वशोषोऽपि तत्त्यागकृत एव, न तु जीवनाशकृतः[5]—। अतो मनुष्यादिष्वपि जीवत्यागकृतं देहस्य मरणम्, न जीवस्य मरणम्। तथासति कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। अतः सुषुप्तिमरणदशायां सत्संपत्तावपि न जीवविनाश इति सिद्धमिति भावः। एवं बोधितेन श्वेतकेतुना, 'अणिम्नः सच्छब्दितस्य रूपस्पर्शादिहीनस्य विविधस्थावरजङ्गमादियुतानेकब्रह्माण्डहेतुत्वं न श्रद्धेय'मिति मन्यमानेन, 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति प्रार्थितः तथाऽस्त्वित्युवाचेत्यर्थः। व्यासार्यैस्तु, 'ज्ञोऽत एवे'त्यधिकरणे, 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्ये'ति वृक्षशब्देन शरीरं निर्दिश्यते इत्युक्तम्। ६—११.

1. यत् किञ्चित् ग. यः कश्चित् क. 2. रसस्रुति ख. 3. आस्त इत्यर्थः ख. 4. कालकर्मवशात् ख. 5. कृत इत्यर्थः ख.

जीवापेतमिति। मरणस्य ध्वंसपर्यायत्वे तत् देह एव संमन्तव्यम्; न जीवे इति भावः। स य एष इति। एवं निष्क्रान्तजीवलयस्थानभूत इत्यर्थः।

६—१२.

न्यग्रोधफलमद(त) आहरेति। इदं भगव इति। भिन्धीति। भिन्नं भगव इति। किमत्र पश्यसीति। अण्व्य इवेमा धाना भगव इति। आसामङ्गैकां भिन्धीति। भिन्ना भगव इति। किमत्र पश्यसीति। न किंचन भगव इति ॥ १ ॥ तँ होवाच—यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसे, एतस्य वै किल सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति ॥ २ ॥ श्रद्धत्स्व सोम्येति। स य एषोऽणिमा, ऐतदात्म्यमिदँ सर्वम्। तत् सत्यम्। स आत्मा। तत् त्वमसि श्वेतकेतो इति।

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति। तथा सोम्येति होवाच॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्याये द्वादशः खण्डः।

न्यग्रोधफलमद (त) आहरेति। इदं भगव इति। न्यग्रोधफलमिदमाहरेत्याचार्येणोक्तः श्वेतकेतुः, 'इदं भगव'इत्यानीतवानित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्[1]। भिन्धीति—भगव इति। [[2]किमत्र फले पश्यसीति पित्रोक्तः पुत्रः अण्व्य इवेमा धाना भगव इत्याह] इमानि बीजानि अणून्येव पश्यामीत्यर्थः। इवशब्द एवार्थः।

आसा — तं होवाच। [3]स्पष्टोऽर्थः। यं—निभालयसे। हे सोम्य यमेतं वटबीजाणिमानं न निभालयसे न पश्यसी[4]त्यर्थः। एतस्य—तिष्ठति। महान् न्यग्रोधः [5]एतस्यैव किलाणिम्नः कार्यतया तिष्ठतीत्यर्थः। श्रद्धत्स्व—ति। अतः अणोरपि सच्छब्दितात् परिदृश्यमानस्य स्थूलस्य प्रपञ्चस्योत्पत्तिरुपपद्यत अस्मिन्नर्थे श्रद्धा कर्तव्येत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्।

भूय—होवाच। [6]यदि परमात्मा कारणानुगतः, कथं तर्हि तदनुपलम्भः। अनुपलम्भे च तस्य तत्रानुगतत्वे किं मानमित्यभिप्रायेण प्रार्थितः तथेत्युक्तवानित्यर्थः।　　६—१२.

1. द्रष्टव्यमिति न ख. कोशे। 2. [ ] एवं कुण्डलितं ख. कोशे। 3. एवमुक्तवन्तं होवाचेत्यर्थः ख. 4. 'न पश्यसि किमित्यर्थः इति ख. ग. 5. एतस्येवैषोऽणिम्नः ख. 6. यदीत्यादि—प्रार्थित इत्यन्तस्य स्थाने, 'अनुपलम्भान्न सच्छब्दितं श्रद्धेयमिति मन्यमानेन भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति प्रार्थितः इति ख.

अत्यन्तसूक्ष्मादत्यन्तविचित्रस्थूलमुत्पद्यते महतीति निदर्श्यते न्यग्रोधेत्यादिना। एतमणिमानम् धानान्तर्वर्तिनं महान्यग्रोधात्मना परिणामिनं सूक्ष्मांशम्। न पश्यसीति। त्वं निभालयसे किम्। तथाप्यणिष्ठस्य स्थविष्ठहेतुत्वमानुभविकमिति भावः।

६—१३.

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति । स ह चकार। तँ होवाच यद् दोषा लवणमुदकेऽवाधाः, अङ्ग! तदाहरेति वमृश्य न विवेद ।

यथा विलीनमेवाङ्ग। (१) अथास्याऽऽदावाचामेति ; कथम् लवणमिति। मध्यादाचामेति ; कथमिति । लवणमिति । अन्तादाच। कथमिति । लवणमिति । अभिप्रास्यैतत् अथ मोपसीदथा इति। तद्

लवण — चकार । रात्रौ लवणं जले प्रक्षिप्य प्रातर्मत्समीपमाग गुरुणोक्तः श्वेतकेतुः तथा चकारेत्यर्थः । तं — विवेद । दोषा रात्रौ यत् मुदके अवाधाः प्रक्षिप्तवानसि, तत् अङ्ग! अधुना आहरेत्युक्तो वि (क्तोऽव न ज्ञातवान् । यथा विलीनमेवाङ्ग । [1]यथा लवणं विद्यमानमपि विलीनं चक्षुषा त्वचा वा नोपलभ्यते, एवं [2]सदात्मस्वरूपमपीति भावः । एवं चक्षुषा ऽप्यग्राह्यस्य लवणस्योपायान्तरेणावगतिप्रकारं दर्शयति अथ — लवणमि अस्य जलस्य आदौ मूलप्रदेशे उद्धृत्य आचामेति [अथ] पित्रोक्तः आचम्य, अनन्तरं कथमिति पृष्टो लवणमित्युक्तवानित्यर्थः । मध्यात् — ल मिति । उक्तोऽर्थः । अभि — चकार । एतत् परित्यज्य मत्समीपमाग

1. यथा लवणमपि विलीनं सत् ख. 2. सर्वात्म. ख.

त्युक्तय. नन्विदं सत् न केवलं जगत्पूर्वावस्थापन्नम् । किंतु, 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा
तत्र कुतोऽनु जगदन्तर्वर्तमानमपि । न च सर्वथेदमगोचरम्, एतद्विज्ञाने सर्वविज्ञानस्योक्तत्व
र्वति तु न त पलम्भः । तत्राह लवणमिति । एतत् चक्षुषा त्वचा च गृह्यमाणम् । उदक
उपायान्तरेण न भ्यां गृह्यते । किं तु जिह्वेन्द्रियेण तद्रसमात्रम् । तथेदमिदानीमनुपलभ्यमान
अत्र आचा स्तात्अस्तीति निश्चयोपयोगितया ग्राह्यमेवेति भावः । आचामेति कथमिती
इति ज्ञायते आपेमेत्यनन्तरम् इतिकरणात्, 'मध्ये आचमनं तेन कृतम । अथ पृष्टं कथमि
वैयर्थ्यात् ष्ट। अभिप्रास्य इति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनमिति युक्तम् । ल्यबन्तत्वे अथश
। भाष्यं तु निष्कृष्टार्थपरमिति ।

चकार । तच्छश्वत् संवर्तते । तँ होवाच — अत्र वाव किल सत् सोम्य न निभालयसे अत्रैव किलेति ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमा ऐतदात्म्यमिदँ सर्वम् । तत् सत्यम् । स आत्मा । तत् त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्याये त्रयोदशः खण्डः

६--१४.

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने

कः पुत्रः तथा चकार । तत् शश्वत् संवर्तते । तत् लवणं जले शश्वत् सर्वदा पृथक् वर्तत इत्युक्तवन्तं शिष्यं प्रति पितोवाच । किमिति । अत्र वाव—किलेति । नेन्द्रियेणोपलभ्यमानतया वस्तुतस्सदेव लवणं यथा चक्षुषा त्वचा वा नोपलभसे, मेव अत्रैव [जगति अन्तरात्मतया] आगमाचार्योपदेशादिनाऽवगन्तुं योग्यमेव छब्दितं ब्रह्म अत्रैव किल वर्तत इति न निभालयसे=द्रष्टुं न शक्तोऽसि, न सीत्यर्थः ।

स — इति । उक्तोऽर्थः । भूय—होवाच । तर्हि सर्वव्यापिनः शब्दितस्यावगत्युपायं दृष्टान्तेन प्रदर्शयेति प्रार्थित आचार्यः तथाऽस्त्वित्युक्तवा- र्थः । ६—१३.

यथा सोम्य पुरुषं — विसृष्टः । हे सोम्य! यथा लोके गन्धारेभ्यो देभ्यः अभिनद्धाक्षं पिनद्धचक्षुषं कश्चित् पुरुषं चोरो गृहीत्वा अतिजने

सिद्धेति भावः । तत् शश्वत् संवर्तते इत्येतत् तं होवाचेत्येतदनन्तरं वा योज्यम् । ॥ तत्र उवाचेत्यादेरध्याहारस्यानुषङ्गस्य वाऽऽपत्तेः । 'विद्यमानमेव किलात्र त्वं न पश्यसि । या अदृष्टत्वेऽपि अत्रैव किल तत् शश्वत् संमिश्रं वर्तत ' इति तदाऽर्थः । वाक्यमिदं दार्ष्टा- विषयेऽप्यावर्त्य योज्यम् । तथाच दृश्यमप्यदृश्यं भवति कदाचित् । अथापि स्वीकार्यमेवेति ।

अत्र न्यग्रोधपरिणामाहीकारानुपलम्भेऽपि बीजाणिमा धर्मी दृश्यत एव; सत्तु न दृश्यत लवणधर्म्यदर्शननिदर्शनेन स प्रत्यायित इति ध्येयम् । एवं लवणदृष्टान्तेन व्यापित्वमपि भवति ।

यद्यप्येवं न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य, न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् — अथापि हृदा मनसाऽभिक्लृप्तो भवति, यद्याचार्यवान् पुरुषः स्यादित्याह यथा सोम्येति । अभिनद्धाक्ष

विसृजेत् । स यथा तत्र प्राङ् वोदङ् वाऽधराङ् वा प्रत्यङ् वा प्र
धीत–अभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः (१); तस्य यथाऽभि
प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति; स ग्रामाद्
पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येत —

एवमेवेहाऽऽचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरं य

1. प्राध्मा मा.

विजने विसृजेत् यदि, सः दिग्भ्रमोपेतः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा अधोमुखो
'अभिनद्धाक्ष एव चोरैरानीतोऽभिनद्धाक्ष एव विसृष्टोऽहम्' इति प्रध्मा
विक्रोशेदि[1]त्यर्थः ।

तस्य — संपद्येत । यथा — कश्चित् कारुणिकः तस्याभिनहनं ब
मुक्त्वा, 'उत्तरतो गन्धाराः सन्ति । अत एतां दिशमुत्तरां व्रजे'ति प्रब्रू
यदि, स तेन एवमुक्तो ग्रामाद् ग्रामान्तरं पृच्छन् तैरुपदिष्टमार्गो मेधावी उक्त
विस्मरणशीलः[2] पण्डितः ऊहापोहक्षमधीयुक्तो यथा गन्धारानेव पुनरभिसं
[[3]प्राप्य निर्दुःखो भवेत्] इत्यर्थः ।

एवमेवेहाचार्यवान्—इति । एवमाचार्योपदेशेन, 'ब्रह्मात्मकस्त्वम
अतः तदात्मकतया स्वात्मानमनुसंधत्स्व' इति उपदिष्टः तदात्मकत्वमनुसंध
तस्यैतादृशानुसंधाननिष्ठस्य **तावदेव चिरम्** तावानेव विलम्बः, यावत् प्रार

1 विक्रोशेतेत्यर्थः ख. 2. मेधावी स्मरणशीलः क 3. नेदं क. कोशे ।

आनीतः अभिनद्धाक्षो विसृष्टः । समष्टौ, व्यष्टौ च यावदाचार्योपदेशम् अयमभिन
एवेति अत्र पदद्वययोरर्थः । **ग्रामात् ग्रामान्तरं पृच्छन्** अनुष्ठितकर्मयोगज्ञानयो
पण्डितः भक्तियोगरूपविद्याविशेषानुष्ठानौपयिकौपदेशिकज्ञानसंपन्नः । यथा, 'पाण्डित्यं नि
बाल्येन तिष्ठासेत्' इति । **मेधावी** निध्यानसंपन्नः इति च भाष्यम् । ईदृशो **वेद** साक्षात्करो

वदन्तीति । इदमुपलक्षणम्—**यावन्न विमोक्ष्य इति**, 'मोक्षयिष्यामि', 'मु
मोक्षण' इत्येव प्रयोगात् मोक्ष्ये इत्यस्य मुच्ये इत्यर्थः । **यावदि**तिपदं **इती**त्यनेनान्वी
तथाच नाहमिदानीं मुच्यमानोऽस्मि, अथ मुक्तौ सिद्धायां संपन्नो भविष्यामीत्यभिसंधिर्य
भवति, तावत्कालं विलम्ब इत्यर्थः । नायमभिसंधिः विलम्बहेतुः । किंतु विलम्बकालपरिच्छेदक
एतदभिसंधिसहकृतकर्मवासनास्थितिपर्यन्तं विलम्ब इत्युक्तं भवति । यद्वा तस्येत्यस्य **इती**त्यने
न्वयः । यावन्न विमोक्ष्ये, तावदेव चिरम्, अथ संपत्स्ये इति सुदृढनिश्चयः तस्य भवतीत्यर्थ इति

विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य[1] इति ॥ २ ॥

1. संपत्स्यते **मा.**

कर्मारब्धशरीरात् न विमोक्ष्यते । **अथ** तदनन्तरं तु सद्रूपं ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः । **न विमोक्ष्ये, संपत्स्ये** इति पुरुषव्यत्ययः छान्दसः ।

केचित्तु — **तस्य तावदेव चिरमित्यत्र** मे इत्यध्याहारः । 'तस्य मे तावानेव विलम्बः, यावत् कर्मभिर्न विमोक्ष्ये । अतः परं ब्रह्म संपत्स्ये' इति उपासकस्यानुसंधानप्रकारोऽनेन वाक्येनोच्यते — इति वदन्ति ।

ननु **यावन्न विमोक्ष्ये** इत्युक्तौ कथं शरीरात् मोक्षसिद्धिः? उच्यते। मोक्ष इत्युक्ते कस्मान्मोक्ष इत्याकाङ्क्षायाम, अस्यामेव विद्यायाम्, 'अथ यदाऽस्य वाङ् मनसि संपद्यते' (६-८) इत्यादिना देहादुत्क्रमणश्रवणात्, अन्यत्र च, 'शरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य', धूत्वा शरीरम्', 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति श्रवणात्, 'त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैती'ति स्मरणाच्च शरीरान्मोक्ष इत्येवावगम्यते । **अथ संपत्स्य** इत्यत्रापि संपत्तेः कर्मापेक्षायाम्, 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति वाक्यान्तरप्रतिपन्नं ब्रह्मैव कर्मतया संबध्यत इत्यवगम्यते । उत्तरखण्डिकायामेतद्विवरणप्रवृत्तायां देहमोक्ष–ब्रह्मसंपत्त्योः कथनाच्च एवमेवार्थः । एवमेव **व्यासार्यैः**, "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" इत्यत्रोक्तम् ।

न च, 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इत्यत्र वेदेत्यस्य [1]न (?) शब्दज्ञानमात्रार्थकत्वं शङ्क्यम् — वेदान्तेषु विद्युपास्योर्व्यतिकरेण प्रयोगात् । शाब्दज्ञानमात्रेण मोक्षस्य, 'बुद्धे क्षेमप्रापणं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्' इत्यादिप्रमाणप्रतिषिद्धत्वाच्च विदिधातुरुपासनावाची एव । एवमस्यामपि विद्यायाम्, 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति

1. अयं नञ् न स्यात् ।

एवमेव व्यासार्यैरिति । अयं भावः—'भोगेन तु—' इति सूत्रभाष्यानुसारात् यमाणरीत्या कर्मणो मोक्षो वक्तव्यः, न शरीरात् । अथापि चरमशरीरवियोगानन्तरभावि संपत्तिकक्ष्यानिविष्टं कृत्वा एवं व्यवहारः । शरीरपदं वा, 'सूक्ष्मं प्रमाणतश्च' इति सूत्रोक्तसूक्ष्मदेहपरम् । अन्ततः पुनर्जननौपयिकाकारविरहकथने नैर्भर्यात् सर्वं समानतात्पर्यमिति । मूले अथशब्दः कर्मभिरिह मुक्तस्यापि अर्चिरादिगत्या पर्यङ्कारोहणपर्यन्तमीषद्विलम्बं दर्शयत्येव । ः तदभिसंधमाने अथेत्यस्य स्थाने तदेति रीत्या शब्दः श्रूयेतेति ध्येयम् ।

स य एषोऽणिमा, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत् सत्यम् । स आत्मा । तत् त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

अमतं मतमविज्ञातं विज्ञात' मिति विज्ञानशब्दश्रवणात्, तस्य च, 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यनेनैकार्थ्याच्च उपासनापरत्वमेवाश्रयणीयम् । व्यासार्यै-स्तु, 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे' ति आचार्यवत्ताफलत्वेन प्रतिपादितार्थविशेषवेदन-वचनं तदर्थस्यानुसंधेयत्वे लिङ्ग' मिति वाक्यार्थज्ञानवाचिन एव वेदेत्यस्यानुसंधानाक्षे-पकत्वमुक्तम् ।

चतुर्थाध्याये—

(१) 'सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति सर्वकर्मप्रदाहश्रवणात् ब्रह्मविद्योत्पत्त्य-नन्तरमेव सर्वकर्मणां नाशः । देहस्थितिस्तु चक्रभ्रमणादिवत् संस्कारवशादप्युपपद्यत इति प्राप्ते— उच्यते — "अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः" । विद्योत्पत्तेः प्राचीने अनारब्धकार्ये एव सुकृतदुष्कृते नश्यतः; न तु आरब्धकार्ये ; 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति शरीरपातविलम्बावधिश्रवणात् यावच्छरीरधारणं प्रारब्ध-कर्मानुवृत्तेरवश्यम्भावात् । कर्मव्यतिरिक्तस्य देहधारकसंस्कारस्य सद्भावे प्रमाणाभा-वादित्युक्तम् ।

(२) तथा, "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते" इत्यत्र, 'तस्य ताव-देव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति विद्यायोनिशरीरपातमात्रस्यैवान्तरायत्व-श्रवणात् प्रारब्धयोः पुण्यपापकर्मणोः सत्त्वेऽपि विद्यायोनिशरीरावसाने भवत्येव मोक्ष इति प्राप्ते – उच्यते— "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते" । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । इतरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे फलभोगेन क्षपयित्वैव ब्रह्म संपद्यते । अनेकशरीरभोग्यफले चेत्, तदवसाने संपद्यते; भोगेनैव क्षपयितव्य-त्वात् प्रारब्धकर्मणोः । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति न तद्देहवि-मोक्षे इत्युच्यते । अपितु देहारम्भककर्मविमोक्षे एवेति प्रतिपादितम् ।

प्रकृतमनुसरामः । स — इति । उक्तोऽर्थः ।

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति। तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्याये चतुर्दशः खण्डः ।

६—१५.

पुरुषँ सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते, जानासि मां जानासि मामिति। तस्य यावन्न वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्, तावज्जानाति ॥ १ ॥

अथ यदाऽस्य वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्, अथ न जानाति ॥ २ ॥

भूय — होवाच । ननु देहविमोक्षानन्तरं ब्रह्मसंपत्तिरित्ययुक्तम्—देवोऽहम्, मनुष्योऽहमित्यभिमानस्य कदाप्यनुपरततया यावदात्मभावित्वेन देवादिशरीरसंबन्धस्यापि यावदात्मभावित्वात् । अतो देहराहित्योपजीविनी ब्रह्मसंपत्तिरपि न श्रद्धेयेति मन्वानेन श्वेतकेतुना, भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति प्रार्थितः, तथेत्युवाचेत्यर्थः । ६—१४.

पुरुषं—जानाति। हे सोम्य! **उपतापिनं** मरणवेदनाक्रान्तं पुरुषं बन्धवः, मां जानासि किम्, मां जानासि किम् इति असकृद् वदन्तः परितस्तिष्ठन्ति । स तु मुमूर्षुः पूर्वोक्तसत्संपत्तिपर्यन्तं तान् जानातीत्यर्थः । **अथ — न जानाति**। सत्संपत्त्यनन्तरं तु तान् न जानातीत्यर्थः । ततश्च सर्वेषामपि[1] मरणदशायां सत्संपत्तौ देहाभिमानाननुवृत्तेः तत्प्रयुक्तदेहसंबन्धनित्यताशंकाया असंभवात्, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति देहसंबन्धात्यन्तनिवृत्तिप्रतिपादकश्रुतेर्नानुपपत्तिरिति

1. अपिशब्दः **क.** कोशे ।

ननु संसृतिनिमग्नस्य तदभिमानोच्छेद एव दुर्लभ इत्यत्राह **पुरुषमित्यादि**। **यावदात्मभावित्वादिति**। अनादिः संसार इति हि स्वीकृतम्। अन्यथा पूर्वं मुक्तस्यैव स्वयं वा ईश्वरमुखेन वा कारणान्तरेण वा पुनःसंसारस्वीकारे मुक्त्यर्थप्रयत्न दर्शोपदेशादेरनावश्यकत्वात् । एवञ्च एतावत्पर्यन्तमनुच्छिन्नदेहात्माभिमानस्येतः परं तदुच्छेदोऽपि असंभावनीय इति भावः ।

ततश्चेति। एवं शरीरवियोगमात्रस्य अन्यथाज्ञाननिरोधकत्वे तत्त्वसाक्षात्कारसहितशरीरवियोगस्य तत् कैमुत्यसिद्धम्। यथा खल्वेकेन प्रबलेन कर्मणा प्रतिबन्धात् अन्येषामनेकविध-

स य एषोऽणिमा, ऐतदात्म्यमिदँ सर्वम् । तत् सत्यम् । स आत्मा । तत् त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति षष्ठाध्याये पञ्चदशः खण्डः ।

६—१६.

पुरुषँ सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्ति, अपहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति । स यदि तस्य कर्ता भवति, तत एवानृतमात्मानं कुरुते,

---

भावः । **स य एषोणिमा** — प्रारब्धविमोक्षानन्तरभाविसंपत्तिकर्मत्वेन पूर्वखण्डिकानिर्दिष्टः सच्छब्दितः स एषोऽणुरित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

भूय — होवाच । ननु देवमनुष्यादिप्रकृत्यात्मकत्वाभिसंधौ अनर्थो भवति । सदात्मकत्वाभिसंधौ तु नानर्थप्राप्तिरिति न श्रद्धेयम् । न ह्यभिसंधिभेदमात्रेण महापुरुषार्थापुरुषार्थौ दृष्टचरौ इति मन्यमानेन श्वेतकेतुना भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति प्रार्थितः तथास्त्वित्युवाचेत्यर्थः । ६—१५.

'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यम्' इति सत्यभूतं सदात्मत्वमनुसंदधानस्यैवानर्थनिवृत्तिः, न तु प्रकृत्यात्मत्वलक्षणासत्यानुसंधाननिष्ठस्यानर्थपरिहार इत्याह **पुरुषं —तपतेति** । हे सोम्य ! लोके राजपुरुषाः हस्ते पुरुषं गृहीत्वा आनयन्ति । कोऽपराधोऽनेन कृत इति परैः पृष्टास्सन्तः, 'अपहारं कृतवान् = चौर्यरूपेणापहारं कृत-

---

जन्माद्यनुभावकानां कर्मणां कार्यजननशक्तिः कुण्ठयते, तथा सत्स्वपि सञ्चितेषु सर्वेषु कर्मसु तत्त्वसाक्षात्कारेण प्रतिबन्धात् दावाग्निदग्धबीजप्रायाणि तानि स्थितान्यपि न कार्यायालमिति स्थिते मुधैव तेषां कर्मणामनुवृत्तिकल्पनेति सर्वकर्मसमुच्छेद एवाऽनुमन्तुमुचितः, एतावत् अभूतस्य तत्त्वज्ञानादेरधुनोत्पत्तिवत् तस्यापि संभवात् श्रुतिसंमतार्थेऽनुपपत्त्यभावादिति ।

अत्र खण्डे इदमप्युक्तं भवति — आचार्यसंबन्धरहितस्य तदज्ञतामात्रेण न तद्वस्त्वभावः । स्वस्य तदज्ञत्वमात्रेण तदभावे इष्यमाणे अदर्शनावस्थायां ज्ञातयोऽपि न सन्तीति स्यात् । तथाचाऽऽभाणकः, 'बिडालो मीलयेन्नेत्रम्, भूलोकोऽस्तमियात् कथम्' इति ।

एवं तावत्, अष्टमे खण्डे या परदेवतासंपत्तिरुक्ता सा न सूक्ष्मदेहमात्रस्य, किंतु जीवविशिष्टदेहस्येति च **अथ न जानाती**त्यन्तेन दर्शितम् । नन्वियं परदेवतासंपत्तिः सर्वम्रियमाणसाधारणी । तत् बन्धनस्वभावः प्रपञ्चो मुक्तौ कथं न बध्नीयादित्यत्र कर्माभावान्न बन्ध इति सनिदर्शनमाहान्तिमखण्डे । **अनृतमात्मानं कुरुते** । परेणाभ्युपगतस्तेयश्चेत्, कुतः परीक्षा ?

ोऽनृताभिसंधोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति, स दह्यते थ हन्यते ॥ १ ॥

अथ यदि तस्याकर्ता भवति, तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स त्याभिसन्धः सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति, स न ह्यते; अथ मुच्यते ॥ २ ॥

स यथा तत्र न[1]दाह्येत ऐतदात्म्यमिदँ सर्वम् । तत् सत्यम् । स आत्मा । तत् त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

1. नादाह्यत शां.

ान् । अपहृत्य च अपनिह्नुते । अत एतस्य शोधनार्थं परशुं अयःपिण्डमस्मै पत ' इति वदन्तः आनयन्तीत्यर्थः । स — हन्यते । सः हस्तगृहीतः पुरुषः, न मया द्रव्यमपहृतम् ' इति द्रव्यापहारमपह्नुवानः, यद्यपहारस्य कर्ता स्यात्, तदा असत्यप्रतिज्ञत्वात् स्वात्मानमनृतं करोति । अनृताभिसंध्यन्तर्हितः स ततः तप्तं परशुं ाजपुरुषार्पितं हस्तेन प्रतिगृह्णाति । ततः स दह्यते । राजपुरुषैर्हन्यते चेत्यर्थः । अथ यदि—मुच्यते । स यदि तस्य चौर्यस्य अकर्तैव सन्, नाहमपाहार्षमिति प्रतिजानीयात्, तदा सत्याभिसंधिवशेनैवात्मानं सत्यं कृत्वा सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं गृह्णाति । सत्याभिसंधिवशादेव प्रतिबद्धदाहो राजपुरुषैर्मुच्यते ।

स यथा तत्र न दाह्येत—सः सत्याभिसंधः पुमान् तत्र परशुग्रहणे यथा न दाह्येत, न दह्यते इत्यर्थः । एवं सदात्मकत्वलक्षणसत्याभिसंधिः पुमान् सांसारिकैरनर्थैः न स्पृश्यत इत्यर्थः । ऐतदात्म्यमिदं — तत् त्वमसि श्वेतकेतो इति । अतः

कुतस्तरां परशुतापः ? त्वं मे इति ईश्वरेणोक्ते, ' अहं ते ' इत्येवायमनुमन्यते चेत्, कथमयं संसारतापः । अतः स इवायमपि चोरः, अनृताभिसंधश्चेति । ननु स्तेयविस्मरणे कथमनृतम् ? अहमकार्षमिति स्वीकारायोगादिति चेन्न—तेनापि, नाहं स्मरामीति वक्तव्यम्, न तु नाहं स्तेयमकार्षमिति । वस्तुतः स्तेये प्रवृत्तस्यानृताभिसंधत्वमपि सहजमिति, एवमुक्तम् । स्तेयकर्मतदभावावेव दाहादाहप्रयोजकावभिमतौ । मूले अपहार्षीदिति अडभावः छान्दसः ।

ऐतदात्म्यमिति । अत्र खण्डे स य एषोऽणिमेत्यनुक्त्या सत्यत्वादुपपादनार्था एव सर्वे इमे खण्डा इति ज्ञायत इति प्रागेवाभिहितम् । अत्र तद्वाक्योपेक्षाकारणं तु, यथा तत्र दृष्टान्ते सत्याभिसंधः तप्तपरशुना न दाह्यते, एवमिदं सर्वमैतदात्म्यं जगदपि न दाह्येत, यदि सत्याभिसंधं स्यात् इत्यन्वयस्य स्फुटप्रतिपत्तये । दार्ष्टान्तिकान्वयानुगुण्याच्चात्र दाह्येत इति लिङन्तमेव श्रूयते, न तु दाह्यत इति । एवमिह प्रपञ्चान्तर्गतः सर्वोऽपि जीवो मोक्षार्ह इति ज्ञापितं भवति । तत् सत्यमिति । अनृतेन प्रत्यूढाः अनृताभिसंधस्तेनवत् तप्ता भवेयुः । अतोऽयं स यथा सत्याभिसंधः, तथा त्वमपि सत्याभिसंधो भव । तद्धि सत् सत्यम् इत्युपदेशः कृतो भवति ।

तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठाध्याये षोडशः खण्डः ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठोऽध्यायः (षष्ठः प्रपाठकः)

सर्वस्य सदात्मकत्वानुसंधानमेव सत्याभिसंधिरिति सर्वान्तर्गतः त्वमपि सदात्मक इति सदात्मकत्वरूपसत्याभिसंधिमान् भव । तेन संसारदाहानभिभूतो मुच्यस इत्यर्थः ।

तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति । सच्छब्दितं तत् परं ब्रह्म **अस्य** गुरोर्वचनात् **विजज्ञौ** ज्ञातवान् श्वेतकेतुरित्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ।

अत्र **व्यासार्यैः, तद्धास्य विजज्ञा**वित्यत्र **विजज्ञा**विति पदम्, 'अविज्ञातं विज्ञात'मिति प्रक्रमश्रुतविज्ञानशब्दसमानार्थकम्, अत एवोपासनवचनमित्युक्तम्। तत्तु संभवाभिप्रायेण । पूर्वत्र अष्टकृत्वोऽभ्यस्तेन, 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति वाक्येन, 'तन्मे विजानीही' ति वाक्येन च प्रस्तुतविज्ञानविषयत्वादस्य **विजज्ञा**-वितिपदस्य। तत्र च वाक्ये उपासनप्रसक्तेरेवाभावात् । न हि, विज्ञापयत्वित्यत्र उपासनं कारयतु इत्यर्थो युक्तः । 'त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवति, तन्मे विजानीही' ति, 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति वाक्ये, 'तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञा'विति वाक्ये च पूर्वत्र त्रिवृत्करणे श्रुतस्य विजानातेरुपासनार्थत्वाभावेन इहापि तथात्वस्यैव युक्तत्वादिति द्रष्टव्यम्। केचित्तु, त्रिवृत्करणप्रकरणे च अत्र च श्रुतानां विज्ञानशब्दानामुपासनार्थत्वे दोषाभावादेतेषां विज्ञानशब्दानामुपासनार्थत्वमेव । अथवा मध्ये

---

(१) 'कार्यात्म सज्जगद्धेतुः (२) तेजोबन्नसमष्टिकृत् ।
(३) त्रिवृत्कृत्य व्यष्टिकृच्च (४) त्रिवृत्ता चाक्षगोचरः ॥ १ ॥
(५) तेजोबन्नैः कायपोषः (६) तत्राणिष्ठांशसंभवः ।
(७) तदभावे मनोहानि'रिति व्याहृतिभिर्वदन् ॥ २ ॥

(१) 'चिदचिल्लयभूमिर्यो (२) नानाजीवलयास्पदम् ।
(३) चित्रवीनिर्गमाम्भोधिः (४) अविनाशिचिदाश्रयः ॥ ३ ॥
(५) सूक्ष्मोऽप्यतिस्थूलहेतुः (६) व्यापी चाब्लवणं यथा ।
(७) आचार्यवद्भिर्वेद्यश्च (८) स्वसंपत्त्याऽभिमानहा ॥ ४ ॥
(९) यदासौ न पुनर्बन्धः स सत्यात्माऽन्तरोऽणिमा ।'
इति खण्डै रसैः श्वेतकेतुमुद्दालकोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥

ज्ञानशब्दानामतथात्वेऽपि उपक्रमोपसंहारैकरूप्यार्थमुपक्रमस्थविज्ञानशब्दवत् उप-
ंहारस्थं विजज्ञाविति पदमुपासनार्थमेवेति वदन्ति ॥

एतद्विषयमधिकरणं लिख्यते— समन्वयाध्याये प्रथमपादे—

सर्वं हि जगत् सुखदुःखमोहात्मकं दृष्टम् । लोके हि एकस्यैव रूपयौवन-
ालिनो योषित्पिण्डस्य भर्तारं प्रति सुखरूपत्वम्, सपत्नीजनं प्रति दुःखरूपत्वम्,
ामुकपुरुषान्तरं प्रति मोहरूपत्वञ्च दृष्टम् । अतः सुखदुःखमोहात्मकतया सत्त्व-
जस्तमोमयस्य जगतः तदनुरूपमेव कारणं वक्तव्यमिति युक्तिसिद्धं त्रिगुणात्मकं प्रधानं
र्वज्ञकपिलस्मृतिसिद्धं सद्विद्याप्रतिपाद्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते – उच्यते —

"ईक्षतेर्नाशब्दम्" । शब्दः प्रमाणमेव न भवति यस्य, तत् अशब्दम् ।
ानुमानिकमिति यावत् । आनुमानिकं प्रधानं, 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति न
च्छब्दितम् । अपितु परं ब्रह्मैव । कुतः? ईक्षतेः । ईक्षणादित्यर्थः । यद्यपि,
इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ' इति ईक्षतिशब्दो धातुवाची—तथापि इह धातुवा-
चेना ईक्षतिशब्देनार्थो लक्ष्यते । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेती' ति सच्छब्दि-
स्येक्षणकथनात् । अचेतने ईक्षणासंभवात् । न च एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
तिज्ञाय मृत्पिण्डादिदृष्टान्तस्य चोपन्यासेन अनुमानवैषत्वप्रतीतेः आनुमानिकमेव
धानमिह प्रतिपाद्यत इति शङ्क्यम्—प्रतिज्ञादृष्टान्तोपन्यासेऽपि प्रधानभूतहेत्वव-
चानुपदेशेन अनुमानोपन्यासरूपत्वाभावात् । न च, 'तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मू-
मन्विच्छ' इति कार्यलिङ्गोपन्यासात् अनुमानविवक्षा प्रतीयत एवेति वाच्यम्—
पक्रमोपसंहाराद्यन्तर्गतोपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गतया कार्यलिङ्गोपन्यासेऽपि सांख्याभि-
तसुखदुःखमोहान्वितत्वरूपहेतूपन्यासादर्शनात् ।

"गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" । ननु 'तत्तेज ऐक्षते' ति अचेतने तेजआदौ
ुतस्य ईक्षणस्य मुख्यस्यासंभवेन कार्यौन्मुख्यलक्षणगौणार्थस्यैव[1] समाश्रयणीयतया

1. लक्षणगौणधर्मस्यैव क. गौणपदं ख. कोशे न ।

न सच्छब्दितमिति । सच्छब्दितमिति पक्षनिर्देशः । **उपसंहाराद्यन्तर्गतेति** । 'उप-
मोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये' इत्युक्तान्तर्गतेत्यर्थः ।

सच्छब्दितेऽपि श्रूयमाणमीक्षणं गौणमेवास्तु इति चेन्न—'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत् स आत्मे'ति सत आत्मत्वप्रतिपादकश्रुति[1]व्याकोपप्रसङ्गेन गौणेक्षणप्रायपाठस्यानादर्तव्यत्वात्। तेजःप्रभृतिशब्दानामपि परमात्मपर्यन्त[2]तया तत्रापीक्षणस्य मुख्यत्वसंभवाच्च

"तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्"। तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति सदात्मकत्वविद्यानिष्ठस्य शरीरपातमात्रान्तरायब्रह्मसंपत्तिलक्षणमोक्षश्रवणात्। न हि प्रकृत्यात्मत्वानुसंधाननिष्ठस्य मोक्षः सांख्यमतेऽपि संप्रतिपन्नः।

"हेयत्वावचनाच्च"। यदि सच्छब्दितं प्रधानं स्यात्, तर्हि सदात्मकत्वं मुमुक्षोः हेयतयोपदेश्यं स्यात्; न तु अनुसंधेयत्वेनेत्यर्थः।

"प्रतिज्ञाविरोधात्"। प्रधानविज्ञाने तत्कार्याचेतनमात्रविज्ञानेऽपि चिदचिदात्मकसर्वप्रपञ्चविज्ञानाभावेन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा पीड्येत।

"स्वाप्ययात्"। 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवती'ति श्रुतिः, सत्संपत्तिम् 'स्वमपीतो भवती'ति स्वाप्ययत्वेन बोधयति। सच्छब्दितस्य प्रधानत्वे स्वशब्दार्थभूतमात्मत्वं नोपपद्यते। ब्रह्मत्वे तु स्वशब्दार्थभूतमात्मत्वमुपपद्यते। तथा अचेतने अकारणे जीवस्याप्ययशब्दितो लयश्च नोपपद्यते।

"गतिसामान्यात्"। सर्वेषु वेदान्तेषु, 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'एको ह वै नारायण आसीत्', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिषु चेतनकारणत्वावगतेः तत्साम्यमेवेहापि वक्तव्यम्। अतस्तदैकार्थ्याय इहापि सच्छब्दितं ब्रह्मैव कारणत्वेन निर्दिश्यते।

"श्रुतत्वाच्च"। अस्यामेवोपनिषदि सच्छब्दवाच्यस्य अद्वितीयत्व—नामरूपव्याकर्तृत्व — सर्वज्ञत्व — सर्वशक्तित्व — सर्वाधारत्वापहतपाप्मत्वादीनां श्रवणात् नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दितमिति स्थितम्॥ ६—१६

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठोऽध्यायः (षष्ठः प्रपाठकः)

1. श्रुतिकोप. ख. 2. परमात्मपरतया ख.

इति स्थितमिति। एवमन्तराभूतग्रामाधिकरणेऽपि सद्विद्याविचारोऽस्ति। प्रधानविषयवाक्यमन्यदधिकृत्य प्रवृत्तत्वात्तु तदधिकरणमत्र भाष्ये न निरदेशि। आद्यसूत्रद्वयेऽपि 'उपदेशवत्', 'इतरवत्' इति एतद्ग्रन्थीकरणात्, तृतीयसूत्रस्य, 'सैव हि सत्यादयः' इत्यस्य सर्वात्मना एतद्विषयकत्वाच्च तदप्यनुसंधेयम्॥

अथ सप्तमोऽध्यायः (सप्तमः प्रपाठकः) ७—१.

अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदः । तँ होवाच—

भूमविद्या प्रस्तूयते — **अधीहि—नारदः** । सनत्कुमारं योगीन्द्रं नारद ऋषिः, 'अधीहि भगव' इति मन्त्रोच्चारणपूर्वकं विधिवदुपसन्न इत्यर्थः । **अधीहि** अधीष्वेत्यर्थः । **तं होवाच** । तमुपसन्नं नारदं सनत्कुमार उवाचेत्यर्थः । तदे-

अणिम्न उपासनरूपा सद्विद्या प्रागुक्ता ; अथ भूम्न उपासनरूपा भूमविद्या । सा, 'तत् सत्य'मिति सत्यविषयिणी ; इयमपि, 'यः सत्येनातिवदती'ति वचनात् तथा । तत्र, 'स आत्मे'ति, अत्र, 'अथात आत्मादेशः', 'आत्मतः प्राणः' इति चोभयोरात्मविषयता । तत्र, 'तत्त्वमसी'त्यनेन अहं ब्रह्मास्मीत्युपासनमुक्तम्, 'अहमेवेदं सर्वम्' इति चात्र । तत्र, 'यावन्न विमोक्ष्ये, अथ संपत्स्ये' इति संगृहीतं मोक्षस्वरूपमत्र विव्रियते, 'स स्वराड् भवति, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति, स एकधा भवति त्रिधा भवती'त्यादिना । न केवलं मनुष्याधिकारं ब्रह्मविद्यानुष्ठानम्, किन्तु तदुपर्यपीत्येतदुपाख्यानमुखेनात्र सूच्यते । पूर्वं स्तब्धस्य निःशोकस्यानुपसन्नस्य पुत्रस्य पित्रा कृपया कृतो विद्योपदेशः, अत्र च अकृत्स्नज्ञत्ववेदिनः शोकार्तस्योपसन्नस्य भ्रातुः भ्रात्रा कृपया कृत्स्नोपदेश इत्येवं संगतिर्भाव्या । अणिमेति सौक्ष्म्यं सर्वास्त्वन्तःप्रवेशार्हत्वातिदुर्ग्रहत्वरूपम् ; भूमेति वैपुल्यञ्चात्यन्तापरिच्छिन्नत्वरूपमेकस्मिन्नविरुद्धमिति उभयत्रापि ब्रह्मविद्या । यथावस्थितभूमब्रह्मविद्यायां पुरुषमवतारयितुमादौ अर्वाञ्चि चतुर्दशोपासनान्युच्यन्ते ।

क्रमादिमेऽत्र विषयाः नाम वाक् च मनस्तथा ।
संकल्पश्चित्तमाध्यानं विज्ञानं बलमन्नकम् ॥ १ ॥

आपस्तेजस्तथाऽऽकाशः स्मर आशा चतुर्दश ।
प्राणः पञ्चदशस्त्वीक्ष्यो भूमविद्यारतैरपि ॥ २ ॥

अधीहि भगव इति । 'अधीहि भगवो ब्रह्मे'ति मन्त्रो भृगुणा वरुणाय पित्रे निवेदितो भृगुवल्ल्यां श्रूयते । अयमपि नारदो नूनं तथैवार्थयितुं प्रवृत्तः शोकवेगविवश एवं कर्मकारकमत्यक्षत् । अत एव सनत्कुमारः, 'अध्यापनीयोंऽशः कः' इत्यनिर्धार्य, 'यद्वेत्थे'त्यादि वक्ष्यति । यद्वा अधीतबहुविद्य एवायं नारदः आत्मवेदनविरहमात्रेण सर्वमनधीतमेव मन्वानः आत्मवेदनसिद्ध्यौपयिकं पूर्णाध्ययनमेव चिकीर्षुरिव प्रत्यग्रोपनीतवटुवत्, 'अधीहि भगव' इत्याकारकमेव मन्त्रं प्रायुङ्क्त । सनत्कुमारस्तु, 'अलमधीताध्यपनेन । युक्तमनधीतमात्राध्यापनम्' इति सूचयन्, 'यद्वेत्थे'त्यादिकमवादीदिति । **अधीष्वेत्यर्थ** इति । भृगुवल्ल्याम्, '**अधीहि** उपदेशाय स्मर, अधीष्व, अध्यापय' इत्युक्तः सर्वोऽर्थ इहापि भाव्यः । इक् स्मरणे इत्ययं धातुः परस्मैपदी । अयमपि इङ् अध्ययन इति धातुवत् अधिपूर्वक एव ।

यद्वेत्थ, तेन मोपसीद । ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥

स होवाच—ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदँ सामवेदमाथर्वणं र्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यँ राशिं दैवं निधिं वा क्यमेकायनम्, देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्र

वाह **यद्—उपसीद** । यत् त्वं ज्ञातवान् असि, 'तत् इदमहं जाने' इति ख्यापनेन मामुपसीद । **ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति** । तत ऊर्ध्वं=ज्ञातांश क्तम् । ज्ञातांशस्यैवोपदेशो व्यर्थ इति भावः ।

स— । सः नारदः । हे भगवः! **अध्येमि** स्मरामि । वेद्मीति यावत् वेत्थे' ति वेदनस्योक्तत्वात् ।—**इतिहासपुराणं पञ्चमम्** । 'वेदानध्याप महाभारतपञ्चमान्' इतिवत् ऋगादिभिरितिहासस्यात्र पञ्चमत्वोक्तिः । **वेदानां** वे **वेदानां** ऋग्वेदादीनां **वेदं** प्रकृतिप्रत्ययाऽऽवेदकम् । व्याकरणमित्यर्थः । श्राद्धकल्पम । **राशिं** गणितम् । **दैवम्** उत्पातज्ञानम् । **निधिं** निधिदर्शनोपा पादकशास्त्रम् । **वाकोवाक्यं** तर्कशास्त्रम् । **एकायनम्** एकायनशाखाम् । **दे विद्याम्** । **देवविद्या** देवतोपासनप्रकारविद्या । **ब्रह्मविद्या** वेदाङ्गभूतशिक्षादि **भूतविद्या** वशीकरणविद्या । **क्षत्रविद्या** धनुर्वेदः । **नक्षत्रविद्या** ज्यौ

इतिहासपुराणं पञ्चममिति । नूनमयं वेदभागो वेदव्यासेन महर्षिणा चतु र्थ्योपयोगितया ऋग्वेदादीन् चतुरोऽध्यापितवता साक्षान्नाध्यापितः, स्वकृतेतिहासपुराणमु फलतः संगृहीत इति । यद्यपि **वेदानां वेद**मित्येतत् एतद्विशेष्यं भवितुमर्हति, 'इ पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' इत्युक्तरीत्या वेदार्थवेदकत्वात् वेदानां वेद इति । एवं **पि** त्र्यस्य **राशि**मिति, **दैव**मित्यस्य **निधि**मिति च विशेष्यं प्रतीयते । अत एवोपरि राशिः । दैवो निधिः' इति पित्र्यदैवपदयोः पुंल्लिङ्गत्वौचित्यम् । अन्यथा सामान्ये नपुं स्यात् – अथापि तथा राशिनिधिपदनिर्दिष्टग्रन्थविशेषाप्रसिद्धेः, विशेष्यविशेषणभावापेक्षय क्करणे नारदस्याधिकाभिज्ञत्वासिद्ध्या च यथाशाङ्करमर्थो वर्णितः । **व्याकरण**मिति अङ्ग न्तरोपलक्षकम् । पित्र्यादिः सर्वोऽप्ययं वेदानां वेद एव । **तर्कशास्त्र**मिति । **वाको** मिति उक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यं पूर्वपक्षसिद्धान्त-प्रश्नसमाधानादिरूपमुच्यते । तर्कश्च, 'अ तत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितः तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः' इति लक्षितः तादृश इति । **एकायनं** नी मिति शाङ्करम् । **सर्पदेवजने**ति क्रमेण पातालस्वर्गधरणिगतप्राणिकथनात् तत्तल्लोके तत्त स्थित्यादिविषयिणी विद्येत्यपि स्यात् । यः कश्चिदर्थोऽस्तु ; नूनमनिर्भर ईदृशे विषये भा

र्पदेवजनविद्याम्। एतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवाऽस्मि नाऽऽत्मवित्। श्रुतँ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यः, तरति शोकमात्मविदिति। सोऽहं भगवः शोचामि; त मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति।

तँ होवाच। यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठाः, नामैवैतत् ॥ ३ ॥

र्पविद्या गारुडविद्या। **देवविद्या** गान्धर्वशास्त्रम्। **जनविद्या** आयुर्वेदः। **एतद् भगवोऽध्येमि** अहमेतत् सर्वं जानामीत्यर्थः। **सोऽहं**—। [हे भगवः पूजावन्!] अहमेतत् सर्वं [1]जानन्नपि **मन्त्रविदेवास्मि** शब्दब्रह्मनिष्ठ एवास्मि। यद्वा मन्त्रप्रधानकर्मनिष्ठ इति वा (?) अर्थः। **नात्मविदस्मि** न परब्रह्मवित्। आत्मशब्दस्य तस्मिन्नेव मुख्यत्वात्। जीवस्य[2]आपेक्षिकात्मत्वेन निरङ्कुशात्मत्वाभावाच्च। मन्त्रवित्त्वात् आत्मवित्त्वे किमधिकं स्यादित्यत्राह **श्रुतं — इति**। **भगवद्दृशेभ्यः** भवादृशेभ्यः महद्भ्यः, 'आत्मवित् **शोकं** संसारं तरति' इति मे श्रुतमेव हि। **मे** इति संबन्धसामान्ये षष्ठी। मया श्रुतमित्यर्थः। **सोऽहं — तारयत्विति**। एतादृशविद्यासंपन्नोऽप्यहं आत्मज्ञानराहित्यात् शोकार्णवे पतितोऽस्मि। तं तादृशं मां भगवान् आत्मज्ञानेन शोकार्णवस्य पारं तारयतु—**इत्युवाचे**त्यर्थः।

तं होवाच। सनत्कुमार इति शेषः। **यद्वै — एतत्**। **अध्यगीष्ठाः** अधीतवान् असीत्यर्थः। अत्र तेषां[3] नामैवात्मेति प्रतिवचने दातव्ये नामैवैतदिति अधीतर्ग्वेदादिसमानाधिकरण्येन प्रतिवक्तुः सामानाधिकरण्यनिर्देशार्हत्वमेवात्मत्व[4]-

1. जानामि। जानन्नपि क. 2. जीवस्य तु क. 3. अत्र तेषामित्यस्य स्थाने 'आत्मानि पृष्टे इति क. 4. आत्मत्वौपयिकं क.

मैषाम्। सर्वार्थोक्तौ विस्तरापत्तेः एकमात्रे वक्तव्ये कस्यापि कथनसंभवादिति। **मन्त्रविदेवास्मीति**। मन्त्रार्थमपि जानामि; अथापि, 'वचसां वाच्यमुत्तमम्' इति सर्वपदसर्वविद्यापर्यवसानभूमेरज्ञानात् सर्वत्राहमकृत्स्नविदेव। अतो नाममात्रज्ञतुल्योऽहमिति भावः। **किमधिकं स्यादिति**। आत्मज्ञानाभावे का हानिरित्यर्थः।

अधीते ऋग्वेदादौ तस्याश्रद्धा मा भूदिति प्रथमतस्तस्य नामत्वं ब्रह्मदृष्ट्यर्हत्वञ्च प्रदर्श्याथ प्रश्नप्रतिवचनक्रमेण मुख्यब्रह्मभूमसुखमवतारयितुमनाः सनत्कुमार आह **यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा इति**। **सामानाधिकरण्येन प्रतिवक्तुरिति**। नाम्नि ब्रह्मदृष्टेर्विधास्यमानतया ब्रह्मवत् नाम्नोऽप्यात्मत्वप्रयुक्तसामानाधिकरण्यनिर्देशार्हत्वं मनसि निधाय नामैवैतदिति समानाधिकरणं युक्तमित्याशयः स्यात्। इदञ्च ऋग्वेदाद्यपेक्षया नाम्नो भिन्नत्वमनुमत्य। अभिन्नत्वं सहजयस्तीति

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहास· पुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायन देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतत् । नामोपास्स्वेति ॥ ४ ॥

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते, यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति, यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते ।

अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति । नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति

मिति भावः । तदेव प्रपञ्चयति **नाम वै—विद्या** । स्पष्टोऽर्थः । उपसंहरति **नामैवैतत्** । नामरूपमयत्वात् प्रपञ्चस्य, विशिष्य[1] ऋग्वेदादिलक्षणशब्दराशेः नाम[2]रूपत्वाच्च सव नामैवेत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह **नामोपास्स्वेति** । अत्र ब्रह्मेति शेषः । नाम ब्रह्मोपास्स्वेत्यर्थः । तस्य फलमाह **स यो—भवति** । नामप्रवृत्तिर्यावति देशे भवति, तावति देशे अस्य नामब्रह्मोपासकस्य यथेष्टं सञ्चरणं भवतीत्यर्थः । उक्तमेव पुनरुपसंहरति **यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते** । आत्मानं जिज्ञासमानं प्रति ब्रह्मत्वेन नामोपदिशतः[3] आत्मत्वब्रह्मत्वे अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्माविति भावः

ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बृहत्त्वं नाम्नि न पुष्कलमिति मत्वा नामोपदेशे अपरितुष्टस्सन् नारदः पृच्छति **अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति** । वैपुल्यार्थाद् बहुशब्दात् अतिशायनिके ईयसुन्प्रत्यये **भूय** इति रूपम् । किं नाम्नोऽपि विपुलतरं किञ्चिदस्तीति प्रश्नार्थः । वैपुल्यं तु गुणोत्कर्षकृतम्; न तु परिमाणकृतम् । तथैवोत्तरत्र प्रपञ्चनादिति द्रष्टव्यम् । अत्र नाम्नो बृहत्त्वलक्षणब्रह्मत्वे कथिते ततोऽपि किं बृहदस्तीति प्रष्टव्ये ततोऽपि किं भूयोऽस्तीति प्रश्नात् भूयस्त्वं बृहत्त्वञ्चैकमिति ज्ञाप्यते । गुरुराह **नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति** ।

1. विशिष्ट **क.** 2. नामात्मकत्वाच्च **क.** 3. नामोपदर्शनस्य **ख.**

च दर्शयिष्यति, ' विशिष्य ऋग्वेदादिलक्षणशब्दराशेर्नामरूपत्वाच्चे ' ति । **नामैवैतदित्येवकारे** वस्तुतः ऋग्वेदादेर्न ब्रह्मत्वम् । किन्तु आरोप एवेति वक्ष्यमाणदृष्टिविध्युपयुक्तसूचनमपि ।

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते इति आद्यन्तयोः कथनं व्यर्थमिति शङ्कां परिहरति **उक्तमेव पुनरुपसंहरती**ति । एवं वाऽस्तु—उपासनमुपदिष्टम्; तत्राधिकारी कथ्यते **स** इति । अत्र वर्ण्यते इति शेषः । पृथग्वाक्यमिदम् । यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते, सोऽथ वर्ण्यते फलमुखेनेति । अथ वर्णनम्, यावन्नाम्न इत्यादिना । एवञ्च **स** इत्यस्योत्तरवाक्ये **अस्ये**ति पदघटितेऽन्वयसंभवेऽपि न क्षतिः । एवं ४-११-२, इत्यादावपि सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति । नन्वत्र नारदो नाम्नि ब्रह्मदृष्टिरिहोक्तेति किं मन्यसे, उ

मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥

इति सप्तमाध्याये प्रथमः खण्डः ।

७—२.

वाग् वाव नाम्नो भूयसी । वाग् वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदँ
मवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं
ं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां
त्रविद्यां सर्पदेवजनविद्याम्, दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाकाशञ्चाऽऽपश्च
श्च देवाँश्च मनुष्याँश्च पशूँश्च वयाँसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकी-
तङ्गपिपीलिकं धर्मञ्चाधर्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च हृदयज्ञ-
हृदयज्ञञ्च । यद्वै वाङ् नाभविष्यत्— न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यत् ;
सत्यम्, नानृतम्, न साधु, नासाधु, न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागे-
त् सर्वं विज्ञापयति । वाचमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

स्य आह तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति । स्पष्टोऽर्थः । ७-१.

गुरुराह वाग्वाव नाम्नो भूयसी । वाग्शब्दः प्रसिद्धौ । तदेव प्रपञ्चयति
वा ऋग्वेदं विज्ञापयति । वैशब्दोऽवधारणे । यजुर्वेदं — अहृदयज्ञं च ।
यज्ञो मनोज्ञः, हृदयप्रिय इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । एतत् सर्वं वागेव विज्ञाप-
ोति पूर्वेणान्वयः । वागभावे एतज्ज्ञानं नास्तीत्यपि दर्शयति यद्वै—व्यज्ञाप-
ष्यत् । वागिन्द्रियाभावे वेदाध्ययनाद्यभावात् धर्मादिकं विज्ञातं च नाभविष्य-
यर्थः । वागेव — उपास्स्वेति । स्पष्टम् ।

त्वब्रह्मोपास्तिरिति । नाद्यः, तथासति उत्कृष्टदृष्टेरेव निकृष्टे कर्तव्यतया नामापेक्षया ब्रह्म
ोऽस्तीति तेन ज्ञातमेवेति कथमयं प्रश्नः । अन्त्ये, नामशब्दस्य नामान्तर्याम्यर्थकत्वात् तादृश-
पदवाच्यात् भूयो नास्त्येवेति प्रश्नः समाधिरीतिश्च न युज्यत एवेति चेन्न — ब्रह्मदृष्टेरेव तेनापि
त्वात् । प्रश्नार्थस्तु नामापेक्षया विपुलतरं किञ्चिद् ब्रह्मदृष्ट्यर्हमस्ति किमिति । वास्तवब्रह्मत्वा-
ात् औपचारिकं किञ्चिद्रूपं बृहत्त्वमादाय नाम्नि ब्रह्मदृष्टिरेव क्रियते । सा च ततो विपुलतर-
वे तत्रोचितेति प्रश्नतात्पर्यम् । अत एव प्राणशब्दवाच्यजीवात्मातिशयितस्य ब्रह्मन्यूनस्य
दृष्ट्यर्हस्य कस्यचिदभावात् 'अस्ति भगवः प्राणाद् भूय' इति न पृष्टं नारदेनेत्यलमिदानीम् ।

श्वापदानि व्याघ्रादीनि हिंस्राणि सत्त्वानि । पतङ्गाः शलभाः ।

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते, यावद् वाचो गतम्, तत्रास्य यथाका चारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते।

अस्ति भगवो वाचो भूय इति। वाचो वाव भूयोऽस्तीति। त भगवान् ब्रवीत्विति॥ २॥

इति सप्तमाध्याये द्वितीयः खण्डः।

७—३.

मनो वाव वाचो भूयः। यथा वै द्वे वाऽऽमलके द्वे वा कोले वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवति, एवं वाचञ्च नाम च मनोऽनुभवति। स यदा मन मनस्यति—मन्त्रानधीयेयेति, अथाधीते; कर्माणि कुर्वीयेति, अथ कुरु पुत्रांश्च पशूँश्चेच्छेयेति, अथेच्छते; इमञ्च लोकममुञ्चेच्छेयेति, अथेच्छते मनो ह्यात्मा। मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म। मन उपास्स्वेति॥ १

स यो — ब्रवीत्विति। सर्वं पूर्ववत्।

गुरुराह **मनो — भवति।** यथा आमलकफलद्वयं वा [1]कोलफलद्वयं विभीतकफलद्वयं वा मुष्टावन्तर्गतं भवति, एवं वाङ्नामनी मनस्यन्तर्गते इत्यर्थः तदेवोपपादयति **स यदा — अथेच्छते।** स पुरुषो यदा मनसा, '**मन्त्रा अधीयीय**' 'मन्त्रान् उच्चारयेयम्' इति **मनस्यति** मनुते, तदनन्तरमेवाधीते कर्माणि करवाणीति मननानन्तरमेव कर्माणि कुरुते। पुत्रांश्च पशूंश्च इच्छेयम्, इ लोकममुञ्च इच्छेयमिति मत्वेच्छति। अतश्च मननलक्षणमनोव्यापाराधीनत्वाद् वाग दिप्रवृत्तेर्मनसो भूयस्त्वमिति भावः। **मनो — ब्रह्म।** मनोधीनत्वात् आत्मधर्मभू कर्तृत्वादेः, मन एवाऽऽत्मा। लोकस्यापि मनोव्यापाराधीनत्वात् मन एव लोकः। वाग द्यपेक्षया बृहत्त्वात् मनो हि ब्रह्म। **मन उपास्स्वेति।** अतस्त्वं मन उपास्स्

1. नाङ्कोल ग.

कोलफलं पूगफलमिति माध्वोक्तम्। बदरफलमिति शाङ्करे।

स यदा मनसा मनस्यतीत्येतत् अधीयेयेति इत्यत्रैव **कुर्वीयेति, इच्छेये** इत्युभयत्राप्यन्वेति। अत एव तस्य प्राङ्निर्देशः। इच्छेयमिति मनस्यनं नाम, किमियमिच अस्थानपतिता, स्थाने वेति विमर्शपूर्वकावधारणम्, 'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमे' त्यादिवत् अध्ययनानुष्ठानपुत्रपश्वाद्यैहिकामुष्मिकफलानि मनोधीनानीत्युक्तं भवति।

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते, यावन्मनसो गतम्, तत्रास्य यथाकामचारो भवति, यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते ।

अस्ति भगवो मनसो भूय इति । मनसो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

इति सप्तमाध्याये तृतीयः खण्डः ।

७—४.

संकल्पो वाव मनसो भूयान् । यदा वै संकल्पयते, अथ मनस्यति, अथ वाचमीरयति, तामु नाम्नीरयति । नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति । मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि । समक्लृपतां द्यावापृथिवी, समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च,

---

त्यर्थः । [1]स — ब्रवीत्विति । स्पष्टोऽर्थः ।

गुरुराह संकल्पो वाव मनसो भूयान् । यदा — कर्माणि । यदा इदं कर्तुं युक्तमिति संकल्पयति, अथ तदा मनस्यति इदं कर्तव्यमिति मन्यते । ततश्च वागिन्द्रियं प्रेरयति । तच्च वागिन्द्रियं नाम्नि ईरयति शब्दोच्चारणविषये नियुङ्क्ते इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । तानि — प्रतिष्ठितानि । तान्येतानि नामादीनि । संकल्प एकमयनं मार्गो येषाम्, तानि संकल्पैकायनानि संकल्पानुसारीणीति यावत् । संकल्प आत्मा कर्ता येषाम्, तानि संकल्पात्मकानि संकल्पकर्तृकाणीत्यर्थः । यद्वा संकल्प आत्मा व्यापको येषां तानि संकल्पव्याप्तानीति यावत् । संकल्पे प्रतिष्ठितानि असति संकल्पे एषां न सत्ता । अतः संकल्पाधीनसत्ताकानीति यावत । समक्लृपतां—तेजश्च । द्यौश्च पृथिवी च, ' निश्चलतया वर्तावहे

1. तस्य फलमाह स— । क.

नामादिषु संकल्पान्तेषु पूर्वपूर्वहेतुत्वादुत्तरोत्तरस्य भूयस्त्वमिति श्रुतिरेव दर्शयति यदा वै संकल्पयत इत्यादिना । एकं भवन्ति अन्तर्भवन्ति । मन्त्रेषु कर्माण्येकं भवन्ति मन्त्राणां कर्मतत्समवेतार्थप्रकाशकत्वात् । समक्लृपतामिति लुङि द्विवचनम् । क्लृपू सामर्थ्ये इति धातोः आत्मनेपदिनः लुङादौ परस्मैपदिवदपि रूपसत्त्वात् । संकल्परूपमानसव्यापार-

समकल्पन्तामापश्च तेजश्च । तेषाँ संक्लृप्त्यै वर्षं संकल्पते । वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नँ संकल्पते । अन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्ते । प्राणानाँ संक्लृप्त्यै मन्त्राः संकल्पन्ते । मन्त्राणाँ संक्लृप्त्यै कर्माणि संकल्पन्ते । कर्मणाँ संक्लृप्त्यै लोकः[1] संकल्पते । लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वँ संकल्पते ।

1. लोकाः संकल्पन्ते । लोकानां मा.

इति संकल्पं कृतवत्याविल्यर्थः । तथा वाय्वाकाशादयोऽपि स्वेन रूपेण वर्तामहे इति वा,[1] स्वस्वकार्यञ्च करवामहै इति वा संकल्पं कृतवन्त इत्यर्थः । तथा संकल्पाभावे तथा प्रवृत्त्यसंभवादिति भावः । **तेषां संक्लृप्त्यै वर्षं संकल्पते ।** अप्तेजोधीनत्वात् वर्षणस्य, आपः तेजांसि च सम्यक् कल्पन्ताम् = स्वस्वकार्यसमर्थानि भवन्तु इत्येवं तत्सिध्द्यै वर्षं संकल्पते इत्यर्थः । **वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नं संकल्पते ।** अन्नस्य वर्षाधीनत्वात् अन्नं वर्षसिध्द्यै[2] संकल्पत इत्यर्थः । **अन्नस्य—संकल्पते ।** अन्नसमृद्धि (?) प्राणाः संकल्पन्त इत्यर्थः । **प्राणानां—कल्पन्ते ।** मन्त्रोच्चारणस्य प्राणायत्तत्वात् मन्त्राः तत्सिद्धिमाशंसन्ते । **मन्त्राणां—कल्पन्ते ।** अग्निहोत्रादीनां कर्मणां मन्त्रजन्यस्मृत्यधीनानुष्ठानत्वादिति भावः । **कर्मणां—कल्पते ।** स्वर्गादिलोकस्य कर्माधीनसिद्धिकत्वादिति भावः । **लोकस्य — कल्पते ।** सर्वस्यापि भूतजातस्य लोककामत्वादिति भावः । अत्राचेतनेषु संकल्पकथनं स्तुत्यर्थ-

1 वाकारद्वयं क. कोशे. 2. वर्षसिद्धिं संकल्पयत इत्यर्थः क.

प्रकमात् **समक्लृपता**मित्यादावपि संकल्पं कृतवत्यौ इत्येवंरूप एवार्थो भाष्यते यथाशाङ्करम् । परन्तु संकल्पशब्दो णिजन्तात् निष्पन्नः । प्रयुज्यते चात्रापि **संकल्पयते** इति । क्लृप्तिः सामर्थ्यम् अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वम् । तदर्थमनोव्यापारः संकल्पः । इह तु समक्लृपतामित्यादेरणिजन्तत्वात् सामर्थ्यमेव वाक्यार्थः । तत्र पूर्वसंकल्पघटनेनार्थविवक्षायां **समक्लृपतां** संकल्पसिद्धौ अभूतामित्यर्थः स्यात् । एवमपि णिजर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेवोक्तं भवतीति द्यावापृथिवी भोगादिकार्यसमर्थे अभूतामिति रीत्यार्थ एव भवति । वक्ष्यते चेदृशोऽर्थः **तेषां संक्लृप्त्यै** इत्यादिवाक्येषु । तेजोवर्षान्नादिषु पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरद्वारा भोगसाधनसामर्थ्यात् उत्तरोत्तरस्य तत्सामर्थ्याभावे पूर्वपूर्वस्य तत्सत्त्वासिद्धेः **संक्लृप्त्यै** इति चतुर्थीनिर्देशः । तेजस्समर्थत्वाय वर्षं समर्थं भवतीत्येवमर्थ इति । अतः अणिजन्तस्थले सर्वत्र धातोर्मुख्यार्थपरतयैव कश्चिदर्थश्चिन्त्यः ।

एष संकल्पः । संकल्पमुपास्स्वेति ॥ २ ॥

स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते, संक्लृप्तान् वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः, ष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानान् अव्यथमानोऽभिसिद्ध्यति — यावत् ल्पस्य गतम्, तत्रास्य यथाकामचारो भवति, यः संकल्पं ब्रह्मेत्यु- ते ।

अस्ति भगवः संकल्पाद् भूय इति । संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति । भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

इति सप्तमाध्याये चतुर्थः खण्डः ।

७—५.

चित्तं वाव संकल्पाद् भूयः । यदा वै चेतयते, अथ संकल्पयते; मनस्यति; अथ वाचमीरयति; तामु नाम्नीरयति, नाम्नि मन्त्रा एकं न्ति, मन्त्रेषु कर्माणि ।

वा] चेतनत्वारोपेण वा तदभिमानिदेवतापरतया वोपपन्नमिति द्रष्टव्यम् । स एष पः । एतादृशमहिमशाली संकल्प इत्यर्थः । संकल्पमुपास्स्वेति । स्पष्टोऽर्थः । -सिद्ध्यति । संक्लृप्तान् संकल्पसिद्धान्, ध्रुवान् नित्यान्, भोगोपकरणैः तान्, अव्यथमानान् शत्रुपीडादिरहितान् [एतादृशान्] लोकान् स्वयमपि तिष्ठितत्वाव्यथमानत्वयुक्तस्सन् अभिसिद्ध्यति प्राप्नोतीत्यर्थः । यावत् — वति । स्पष्टोऽर्थः । (७–४.)

चित्तं वाव — कर्माणि । "अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदात् मन द्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते" इति, "हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्" इति पितत्वात् प्राप्तकालानुरूपातीतानागतविषयप्रयोजनचिन्तारूपवृत्तिविशिष्टं [1]मनः त्युच्यते । [2]चेतयतिधात्वर्थोऽपि स एव । शिष्टं स्पष्टम् ।

---

1. चिन्तानुरूपप्रवृत्तिविशिष्टं ख. 2. चेतयत इत्यस्यापि स एवार्थः. क.

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि[1] चित्ते प्रतिष्ठितानि। तस्माद् यद्यपि बहुविदचित्तो भवति, नायमस्तीत्येवैनमाहुः, यदयं वेद। यद्वा अयं विद्वान्, नेत्थमचित्तः स्यादिति। अथ यद्यल्पविच्चित्तवान् भवति, [2]तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते। चित्तं ह्येवैषा[3]मेकायनम्, चित्तमात्मा, चित्तं प्रतिष्ठा। चित्तमुपास्स्वेति ॥ २ ॥

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते, चित्तान् वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः, प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानान् अव्यथमानोऽभिसिद्ध्यति— यावच्चित्तस्य गतम्, तत्रास्य यथाकामचारो भवति, यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते।

अस्ति भगवश्चित्ताद् भूय इति। चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति। तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति।

इति सप्तमाध्याये पञ्चमः खण्डः।

---

1. पा· चित्तात्मकानि। माध्वे च। 2. तस्मादेतच्छुश्रूषन्ते मा. 3. एषामिति पदं न मा.

तानि—प्रतिष्ठितानि। उक्तोऽर्थः। तस्मात्—वेद। बहुशास्त्रज्ञोऽपि पुमान् विषयप्रयोजननिरूपणलक्षणचित्तहीनो यदा भवेत्, तदा लौकिकाः, 'अयं नास्ति, अयं वेदेति यत् तदपि नास्ति' इत्येवं ज्ञातारं तदीयं शास्त्रज्ञानञ्चापलपन्तीत्यर्थः। [किञ्च] तत्र युक्तिञ्च वदन्ति [। का युक्तिः?] यद्वा अयं विद्वान्, नेत्थमचित्तः स्यादिति। यत् यदि अयं पुमान् विद्वान् वै विद्वानेव स्यात्, तर्हीत्थमचित्तो न स्यात्। तस्मादेतस्य शास्त्रज्ञानमेव नास्तीत्याहुरित्यर्थः। अथ यदि—शुश्रूषन्ते। यदि अल्पशास्त्रविदपि चित्तवान् भवति, तस्मै शुश्रूषन्ते तद्वाक्यं श्रोतुमिच्छन्ति [जना] इत्यर्थः। चित्तं हि—उपास्स्वेति। पूर्ववदर्थः। स यः—ब्रवीत्विति। चित्तान् उपचितानित्यर्थः। इतरत् पूर्ववत्। (७–५.)

यद्यपि बहुविदिति। बहुविदपीत्यन्वयः।

७—६.

ध्यानं वाव चित्ताद् भूयः। ध्यायतीव पृथिवी, ध्यायतीवान्तरिक्षम्, ध्यायतीव [1]द्यौर्ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्याः।

1. ध्यायतीवद्यौः ध्ययातीवान्तरिक्षं मा.

ध्यानं वाव — देवमनुष्याः। "ध्यानं हि विजातीयप्रत्ययान्तराव्य-हितमेकचिन्तनम्" इति "ध्यानाच्चे" ति सूत्रे भाषितम्। यथा योगी ध्यायन् नेश्चलो भवति, एवं पृथिव्यादयोऽपि ध्यानलक्षणस्वमाहात्म्यप्रख्यापनाय[1] निश्चलाः सन्तो ध्यानमभिनयन्ति। अतो ध्यानं माहात्म्यहेतुरित्यर्थः। सूत्रितञ्च, "अचलत्व-ञ्चापेक्ष्य" इति। तत्र हि —

तिष्ठन् आसीनः शयानो वा ध्यानमनुतिष्ठेत्, विशेषाभावादिति प्राप्ते—अभिधीयते— "आसीनः संभवात्"। आसीनः उपासनमनुतिष्ठेत्। कुतः? संभवात्। असीनस्यैव हि एकाग्रचित्तता संभवति। स्थितिगत्योः प्रयत्नसापेक्षत्वात्, शयने च निद्रासंभवात्।

"ध्यानाच्च"। विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितचिन्तालक्षणध्यानलक्षणत्वादुपास-नस्य, तत्र च चित्तैकाग्र्यावश्यम्भावेन, तत्सिद्ध्ये आसीनत्वस्यापेक्षितत्वाच्च[2]।

"अचलत्वञ्चापेक्ष्य"। निश्चलत्वरूपं सादृश्यमपेक्ष्य 'ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षम्' इत्यादौ ध्यायतिशब्दप्रयोगदर्शनात् ध्यातुर्निश्चलत्वस्यापेक्षितत्वात, आसीनस्यैव च निश्चलत्वसंभवात् आसीनस्यैवोपासनम्[3]।

"स्मरन्ति च"। 'उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद् योगमात्मविशुद्धये' इति ध्यानाङ्गतया आसीनता स्मर्यते। अतो ध्याने चित्तैकाग्र्यस्यात्यावश्यकत्वात तदर्थ-मासीनत्वमपेक्षितम्[3]।

1. प्रख्यापनायेव ख. 2. चकारः क. कोशे। 3. उपासनमित्यर्थः. ख.

ध्यानमभिनयन्तीति। ध्यायतीत्यस्य ध्यानं करोतीति मुख्यार्थस्वीकारे पृथिव्यादीनां ध्यानकर्तृत्वमात्रे कथिते तावता ध्यानस्य भूयस्त्वं न सिध्यतीति ध्यानमभिनयतीति लक्ष्यार्थः स्वीकृतः। अभिनेयार्थे स्वस्मिन्नविद्यमाने अभिनयकरणं हि तत्राभिनेतुर्गौरवबुद्धौ सत्यामिति। तथा **ध्यानमभिनयन्ती**त्यस्य स्वस्मिन् ध्यातृत्वबुद्धिं जनयन्तीत्यर्थः। ध्यायतीवेत्यादिप्रकृत-श्रुत्यविषयकोक्तैकसूत्रघटितत्वात् आसीनाधिकरणमारचयति **तत्र ही**त्यादिना।

तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति, ध्यानापादाँशा [1]इवैव ते भवन्ति । अथ येऽल्पाः, कलहिनः पिशुना उपवादिनस्ते । अथ ये प्रभवो ध्यानापादाँशा[1] इवैव ते भवन्ति । ध्यानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते, यावद् ध्यानस्य गतम्, तत्रास्य यथाकामचारो भवति, यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते ।

अस्ति भगवो ध्यानाद् भूय इति । ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्याये षष्ठः खण्डः ।

---

1. ध्यानापादं शाः मा.

"यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्" । यत एव चित्तैकाग्र्यं प्रधानहेतुः, अत एव यस्मिन् देशे चित्तैकाग्र्यं भवति, स एव देशोऽपेक्षितः । 'समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते' इत्यादिदेशविशेषनियमस्यापि चित्तैकाग्र्यसिध्यर्थत्वात् चित्तैकाग्र्यविरोधे सोऽपि नादर्तव्य इत्यर्थ इति स्थितम् ।

प्रकृतमनुसरामः । **तस्मात्—भवति** । ध्यानमापन्नाः **ध्यानापादाः** । ये मनुष्याणां मध्ये धनादिभिर्महान्तः, ते ध्यानापादानां ध्यातॄणामंशा इव सदृशा इव भवन्ति । यथा ध्यातारोऽवचनाः, एवं महान्तोऽप्यवचनतया ध्यातृसादृश्यं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तन्न्यूनत्वे सति तत्सदृशत्वं तदंशत्वम् । महान्तोऽपि मनुष्याः यतो ध्यातॄणामंशाः, अतो ध्यानं श्रेष्ठमित्यर्थः । **अथ ये—ते** । ये **अल्पाः** क्षुद्राः, ते **कलहिनः** कलहशीलाः, **पिशुनाः** परदोषोद्भावकाः, **उपवादिनः** परेषां समीपे तद्दोषवदनशीलाः वाचाटा भवन्ति; न तु ध्यातृसादृश्यलेशमपि प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । **अथ ये प्रभवो — ध्यानमुपास्स्वेति** । ये तु **प्रभवः** महान्तः, ते अजल्पकाः सन्तः ध्यातृसदृशा भवन्ति । अतो ध्यानमुपास्स्वेत्यर्थः ।

स यो ध्यानं—ब्रवीत्विति । सर्वं पूर्ववत् । ७—६.

ध्यानापादशब्दे आपादशब्दस्य आपाद्यफलपरत्वापेक्षया आपादनकर्तृपरत्वे तदंशत्वं महत्ताभाक्षु सुगममित्यभिप्रेत्याह **ध्यानमापन्ना** इति, **ध्यातॄणा**मिति च अर्थ उक्तः ।

७—७.

विज्ञानं वाव ध्यानाद् भूयः । विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति जुर्वेदँ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यँ शिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां विद्यां नक्षत्रविद्याँ सर्पदेवजनविद्याम्; दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाकाशञ्चा-पश्च तेजश्च देवाँश्च मनुष्याँश्च वयाँसि च तृणवनस्पतीन् श्वापदान्याकीट-ङ्गपिपीलिकं धर्मञ्चाधर्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च हृदयज्ञ-हृदयज्ञञ्चान्नञ्च रसञ्चेमञ्च लोकममुञ्च विज्ञानेनैव विज्ञानाति । विज्ञान-स्स्वेति ॥ १ ॥

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते, विज्ञानवतो वै स लोकान् ज्ञानवतो-सिद्ध्यति—यावद् विज्ञानस्य गतम्, तत्रास्य यथाकामचारो भवति, विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते ।

अस्ति भगवो विज्ञानाद् भूय इति । विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति । भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्याये सप्तमः खण्डः ।

विज्ञानं वाव—उपास्स्वेति । प्रमाणजन्यज्ञानरूपस्य[1] विज्ञानस्य स्मृति-लक्षणं ध्यानं प्रति हेतुत्वात् ततो भूयस्त्वं द्रष्टव्यम् । शिष्टं पूर्ववत् ।

स यो विज्ञानं — ब्रवीत्विति । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः सामान्यविशेषरूप-विज्ञानवतो ज्ञानवतो लोकानित्युपपत्तिः । शिष्टं स्पष्टम् ।   ७—७.

1. प्रमाणज्ञानजन्यस्य ज्ञानरूपस्य क.

७—८.

बलं वाव विज्ञानाद् भूयः। [1]अपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते। स यदा बली भवति, अथोत्थाता भवति, उत्तिष्ठन् परिचरिता भवति, परिचरन्नुपसत्ता भवति; उपसीदन् द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति। बलेन वै पृथिवी तिष्ठति, बलेनान्तरिक्षम्, बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाँसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं बलेन लोकस्तिष्ठति। बलमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते, यावद् बलस्य गतम् तत्रास्य यथाकामचारो भवति, यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते।

अस्ति भगवो बलाद् भूय इति। बलाद् वाव भूयोऽस्तीति। तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्याये अष्टमः खण्डः।

---

1. अपीह. मा.

बलं वाव — भवति। एको हि बलवान् हस्ती विज्ञानवतां मनुष्याणां शतमप्याकम्पयते। [किञ्च] सति बले गुर्वादिषु दृष्टेषु अभ्युत्थानम्। [1]परिचर्या उपसदनम् श्रवण-मनन-निदिध्यासन-साक्षात्काराः कर्मविषयकर्तृत्वं कृतविषयकज्ञानमित्येतत् सर्वं बले सत्येव भवति। अतो विज्ञानापेक्षया बलमेव भूय इत्यर्थः

बलेन वै — उपास्स्वेति। स्पष्टम्।

स यो बलं — ब्रवीत्विति। स्पष्टोऽर्थः। ७—८

1. उपचर्या ख.

७—९.

अन्नं वाव बलाद् भूयः । तस्माद् यद्यपि दश रात्रीर्नाश्नीयात्, [य]द्यु ह जीवेत् अथवा, अद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवति । [अ]थान्नस्याऽऽये[1] द्रष्टा भवति, श्रोता भवति, मन्ता भवति, बोद्धा भवति, [क]र्ता भवति, विज्ञाता भवति । अन्नमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते, अन्नवतो वै स लोकान् पानवतोऽभिसि-ध्यति, यावदन्नस्य गतम् तत्रास्य यथाकामचारो भवति, योऽन्नं ब्रह्मे-[त्य]ुपास्ते ।

अस्ति भगवोऽन्नाद् भूय इति । अन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे [भ]गवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्याये नवमः खण्डः

---

1. अन्नस्याशी भा.

अन्नं वाव — भवति । बलसंपादकत्वादन्नमेव बलाद् भूयः । अत एव [यदि] कश्चित् पुमान् दश रात्रीः नाश्नीयात्, तर्हि बलहान्या म्रियत एव । अथवा [यदि] कथञ्चित्[1] जीवेत्, तर्हि द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिरहित एव भवेत् । अद्रष्टा अश्रोता [इति] च्छेदः । अथान्नस्याये—उपास्स्वेति । अन्नस्य आये लाभे सति । [2]अन्न-[स्या]यै इति पाठे छान्दस एकारस्य ऐकारः । अन्नस्यायी इति पाठेऽपि आयो [लाभ]ः । अन्नस्यायी [3]अन्नलाभवानित्यर्थः । अतश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्नस्यैव बल[4]-[हेतुत्]वदर्शनादिति भावः । शिष्टं स्पष्टम् । स योऽन्नं—ब्रवीत्विति । पानवतः [प्र]चुरानित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।　　७–९.

1. क्वचित् ख.　2. 'अन्नस्यायै इति पाठे' इति न क. कोशे ।　3. आयी लब्ध-[व]ानित्यर्थः ख.　4. बलादि ख. बलदर्शनादिहेतुत्वम् क.

७—१०.

आपो वा[1] अन्नाद् भूयस्यः, तस्माद् यदा सुवृष्टिर्न भवति, व्याधीयन्ते प्राणाः, अन्नं कनीयो भविष्यतीति । अथ यदा सुवृष्टिर्भवति, आनन्दिनः प्राणा भवन्ति, अन्नं बहु भविष्यतीति । आप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी, यदन्तरिक्षम्, यद् द्यौः, यत् पर्वताः, यद्देवमनुष्याः, यत् पशवश्च वयाँसि च; तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकमाप एवेमा मूर्ताः । अप उपास्स्वेति ॥ १ ॥

स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते, आप्नोति सर्वान् कामाँस्तृप्तिमान् भवति यावदपां गतम् तत्रास्य यथाकामचारो भवति, योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते ।

अस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इति । अद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्याये दशमः खण्डः ।

७—११.

तेजो वा अद्भ्यो भूयः । तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभितपति

1. वावान्नात् मा.

आपो वा अन्नाद् — भविष्यतीति । यस्मिन् काले शोभना वृष्टिर्न भवति, तदा अन्नं कनीयः अल्पं भविष्यतीति प्राणाः प्राणिनः व्याधीयन्ते दुःखिनो भवन्ति । यदा शोभना वृष्टिर्भवति, तदा अन्नं बहु भविष्यतीति आनन्दिनः हृष्टा भवन्ति । आप एवेमा मूर्ताः । इमाः वक्ष्यमाणाः मूर्ताः मूर्तिभेदाकारपरिणताः पृथिव्यन्तरिक्षादि – कीटपतङ्गपिपीलिकान्ताः आप एवेत्यर्थः शिष्टं स्पष्टम् । स योऽपो — ब्रवीत्विति । अपामुपासकस्य कामानामाप्तिर्युक्तैवेति भावः । शिष्टं पूर्ववत् । ७-१०

तेजो वा — सृजते । तेजसोऽप्कारणत्वात् तेज एवाद्भ्यो भूयः । तत्तस्मात् अप्कारणत्वादेव हेतोः एतत् तेजः यदा वायुं स्वात्मना आगृह्य निश्च

[त]दाहुः – निशोचति, नितपति, वर्षिष्यति वा इति। तेज एव तत् पूर्वं [द]र्शयित्वाऽथापः सृजते। तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिर्ह्रादा[1]श्च-न्ति। तस्मादाहुः – विद्योतते, स्तनयति, वर्षिष्यति वा इति। तेज एव तत् [पू]र्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते। तेज उपास्स्वेति ॥ १ ॥

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते; तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् भास्व-[त]ोऽपहततमस्कान् अभिसिद्ध्यति, यावत् तेजसो गतम्, तत्रास्य यथा-[क]ामचारो भवति, यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते।

अस्ति भगवस्तेजसो भूय इति। तेजसो वाव भूयोऽस्तीति। तन्मे [भ]गवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्याये एकादशः खण्डः।

1. आह्लादाः मा.

[प्रका]शीकृत्य आकाशमभिव्याप्य तपति, तदा लौकिकाः, 'तेजः कर्तृ, जगत् निशोचति नितरां शोचय[1]ति, नितपति नितरां तपति च; तस्मादवश्यं वर्षिष्यति' [इ]त्याहुः। तेजसोऽप्कारणत्वादेव तत् तेजः प्रथमतः स्वात्मानं दर्शयित्वा पश्चादपः [सृ]जते इत्यर्थः। तदेतत् — उपास्स्वेति। तत् तस्मादेव तेजसोऽप्कारणत्वात् [ए]तत् एतस्मिन्नपि काले ऊर्ध्वगताभिः तिर्यग्गताभिश्च विद्युद्भिः सह[2] ह्रादाः=स्तनयित्नु-[श]ब्दाः चरन्ति। तद्दर्शनादेव लौकिकाः, 'विद्योतते, स्तनयति, वर्षिष्यति वा' इति [व]दन्तीत्यर्थः। अत एव कारणभूतं तत् तेजः स्वात्मानं प्रथमतो दर्शयित्वाऽथापः [स]ृजते। अतः [पूर्वोक्तानां भूयसीनामपामपि करणं] तेज उपास्स्वेत्यर्थः।

स यस्तेजः— अभिसिद्ध्यति —। तेजस्वित्वादेव लोकानां तत्कार्यं [प्र]काशवत्त्वलक्षणं भास्वत्त्वं बाह्यान्तरान्धकारशून्यत्वरूपमपहततमस्कत्वञ्च। तादृशो [ल]ोकान् स्वयमपि तेजस्वी सन् आप्नोतीत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्। ७–११.

1. अयं क. पाठः। अन्यत्र, 'शोचति'। 2. सहेत्यधिकं क. कोशे।

७—१२.

आकाशो वाव तेजसो भूयान् । आकाशो वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निः । आकाशेनाह्वयति, आकाशेन शृणोति, आकाशेन प्रतिशृणोति, आकाशे रमते, आकाशे न रमते, आकाशे जायते, आकाश मभिजायते । आकाशमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते, आकाशवतो वै स लोकान् प्रकाश वतोऽसंबाधान् उरुगायवतोऽभिसिद्ध्यति । यावदाकाशस्य गतम् तत्रास्य यथाकामचारो भवति, य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते ।

अस्ति भगव आकाशाद् भूय इति । आकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्याये द्वादशः खण्डः ।

आकाशो वाव — उपास्स्वेति । पूर्वखण्डोक्तयोस्तेजोवाय्वोर्हि आकाश कारणम् । अत आकाशस्य तेजोवाय्वपेक्षया भूयस्त्वम् । अत एवादित्यादिज्योति र्मण्डलमाकाशाश्रितमाकाशान्तर्वर्ति । आह्वानश्रवणप्रतिश्रवणान्यपि आकाशसाध्यानि रममाणोऽपि जन आकाशे । शोचन्नपि जन आकाशे । जायमानोऽप्यङ्कुरादिः आका शादिलक्षणमवकाशमभिलक्ष्य प्रतीक्ष्यैव जायते । अत आकाशमुपास्स्वेत्यर्थः । स य आकाशं —अभिसिद्ध्यति — । आकाशवतः विस्तारयुक्तान् अत एव असंबा धान् अन्योन्यपीडालक्षणसंबाधशून्यान् प्रकाशवतः तेजस्विनः उरुगायवत कीर्तिमतो लोकान् प्राप्नोतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । ७–१२

अन्नाप्तेजआकाशानां कार्यकारणभावः श्रुतिप्रसिद्ध एव लोकानुभवेनोपपादितः तत्पर्यायेषु तेजःपर्याये, वायुमागृह्णातीति तेजसो वायुनिरोधकत्वेनोक्तत्वादत्र वायोर्भूयस्त्वेन कथनं युक्तमिति तदुपेक्षया तेजोनन्तरमाकाशस्यादरगम् । आह्वयतीत्यादि । आह्वयितुराहूयमानस्य च मध्ये आकाशाभावे कथमाह्वानम् । श्रोत्राकाशाभावे कथं श्रवणम् । मुखाकाशाभावे कथं प्रतिश्रवणम्, अयमहमायामि, करोमीत्यादिरूपमिति ।

७—१३.

सरो वा आकाशाद् भूयः[1]। तस्माद् यद्यपि बहव आसीरन् असमन्तः, नैव ते कश्चन शृणुयुः, न मन्वीरन्, न विजानीरन्, यदा वाव स्मरेयुः, अथ शृणुयुः, अथ मन्वीरन्, अथ विजानीरन्। स्मरेण वै पुत्रान् विजानाति; स्मरेण पशून्। स्मरमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते, यावत् स्मरस्य गतम् तत्रास्य यथाकामचारो भवति, यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते।

अस्ति भगवः स्मराद् भूय इति। स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति। तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्याये त्रयोदशः खण्डः

७—१४.

आशा वाव स्मराद् भूयसी। आशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते, कर्माणि कुरुते, पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छते, इमञ्च लोकममुञ्चेच्छते। आशामुपास्स्वेति ॥ १ ॥

1. भूयान् मा.

स्मरो वा आकाशाद्भूयः — भूय इति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। तस्माद्यपि — उपास्स्वेति। स्मरणशून्या एकत्र बहव आसीना अपि न श्रवणादिकार्यसमर्थाः। सति तु शक्त्यादिस्मरणे श्रवणादिकार्यसमर्था भवन्ति। अत आकाशकार्यस्य श्रवणादेः स्मरणाधीनत्वात्तस्या आकाशाद् भूयस्त्वमिति भावः। किञ्च, स्मरेण वै — उपास्स्वेति। स्मरणशून्यस्य न पुत्रपश्वादिज्ञानमित्यतः स्मरणमहत्त्वमित्यर्थः। स यः स्मरं — ब्रवीत्विति। सर्वं पूर्ववत्। ७—१३.

आशा वाव — उपास्स्वेति। आशया फलेच्छया इद्धः दीपितः उत्पादितः स्मरः इष्टसाधनत्वादिविषयकं स्मरणमध्ययनकर्मानुष्ठानादिहेतुर्भवतीत्यर्थः। किञ्च फलाशयैव पुत्रपश्वादीहलोकपरलोकवाञ्छा। अतः आशाया भूयस्त्वमित्यर्थः।

. आशया — फलेच्छयेत्यर्थः तया — इद्धः ख.

शृणुयुरिति। श्रवणं श्रुतशब्दार्थज्ञानम्। श्रवणमननविज्ञानानि अत्रापि क्रमेणोक्तानि।

स्मरादिति। इह स्मरशब्दस्य पूर्वत्र स्मरपर्याय इव स्मरणमात्रार्थकत्वेऽपि स्मरः इत्यस्य अर्थो वृत्तिस्मरणवानित्यर्थे अधीते इत्यादिसर्वक्रियान्वयसामञ्जस्यात् भाष्यं पर्यवसितार्थपरं युक्तम्।

स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते, आशयाऽस्य सर्वे कामाः समृद्ध्यन्ति; अमोघा ह्यस्याशिषो भवन्ति, यावदाशाया गतम् तत्रास्य यथाकामचारो भवति, य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते ।

अस्ति भगव आशाया भूय इति । आशाया वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्याये चतुर्दशः खण्डः ।

७—१५.

प्राणो वाव[1] आशाया भूयान् । यथा वा अरा नाभौ समर्पिताः, एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम् । प्राणः प्राणेन याति । प्राणः प्राणं ददाति; प्राणाय ददाति । प्राणो ह पिता, प्राणो माता, प्राणो भ्राता, प्राणः स्वसा, प्राण आचार्यः, प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥

1. प्राणो वा आशायाः मा.

स य आशां—ब्रवीत्विति । आशया उपासितया सर्वे कामाः समृद्धा भवन्ति । आशाश्चास्य सर्वाः **अमोघाः** सफला भवन्तीत्यर्थः । **यावदशाया गतम्—ब्रवीत्विति** । स्पष्टोऽर्थः । ७—१४.

प्राणो वा आशाया भूयान् । अत्र **प्राण**शब्देन प्राणसहचरितो जीवो लक्ष्यते । तत्र च हेतुरुत्तरत्र वक्ष्यते । **यथा वा — समर्पितम्** । यथा रथचक्रस्य अराः रथनाभ्याश्रिताः, एवं समस्तमचेतनं भूतजातमेतच्चेतनाश्रितमित्यर्थः । 'भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः' इति श्रुत्यन्तरात् । **प्राणः प्राणेन —** । गन्ता देवदत्तादिरपि जीव एव । गमनकरणमश्वादिरपि जीव एव । दातापि जीव एव । देयो गवादिरपि जीव एव । सम्प्रदानभूतो ब्राह्मणादिरपि जीव एवेत्यर्थः । **प्राणो ह पिता — ब्राह्मणः** । पित्रादिरपि जीव इति प्रसिद्ध एवेत्यर्थः ॥

जीवो लक्ष्यत इति । प्राणशब्दस्य प्राणिपरत्वमेवेह संदर्भे श्रुत्यभिमतमिति दशमखण्डे, 'व्याधीयन्ते प्राणाः,' 'आनन्दिनः प्राणा भवन्ति' इति पूर्वप्रयोगादपि सुग्रहम् । आशां प्रति प्राणस्याधारत्वमभिसंधाय हि, 'एवमस्मिन् प्राणे' इति इहोक्तम् ततोऽपि प्राणो जीवः । उपरि, 'स वा एष एवं पश्यन्' इति चेतनस्यास्य चाभेद कथनादपि अयं जीवः । प्राणस्य बहुप्रकारतया बहुत्वं बोध्यते **प्राणः प्राणेने**त्यादिना

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद् भृशमिव प्रत्याह, धिक् त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः, पितृहा वै त्वमसि, मातृहा वै त्वमसि, भ्रातृहा वै त्वमसि, स्वसृहा वै त्वमसि, आचार्यहा वै त्वमसि, ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ॥ २ ॥

अथ यद्यप्येनान् उत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिसंदहेत्[1], नैवैनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति, न मातृहाऽसीति, न भ्रातृहाऽसीति, न स्वसृहाऽसीति, नाचार्यहाऽसीति, न ब्राह्मणहाऽसीति ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ।

1. व्यतिषंदहेत् मा.

ननु परिदृश्यमानमांसपिण्डविशेषा एव पित्रादिशब्दवाच्याः; न तु जीव इति शङ्कायां प्रत्याह **स यदि पितरं -- त्वमसीति** । सजीवेषु पित्रादिशरीरेषु धिक् त्वामित्येव किञ्चित् भृशमधिक्षिपति पुरुषे पितृहेत्यादिशब्दान् प्रयुञ्जते इत्यर्थः ।

अथ यद्यपि— असीति । अथ तेष्वेव शरीरेषूत्क्रान्तजीवेषु सत्सु तान् शूलेन **समासं**— सम्पूर्वात् क्षेपार्थात् अस्यतेर्णमुलन्तोऽयं शब्दः—शूलेन सम्यक् प्रक्षिप्य व्यत्यस्य सम्यक् दहत्यपि पुरुषे पितृहेत्यदिशब्दा न प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ।

प्राणो — भवति । अतः सजीवेषु पित्रादिषु हिंसितेषु पितृहेत्यादिशब्दप्रयोगात् निर्जीवेष्वप्रयोगाच्च निर्जीवस्य शरीरस्य पित्रादित्वाभावस्य सिद्धत्वात् जीव एव पित्रादिर्भवतीत्यर्थः । **भगवता भाष्यकृता** — "प्राणशब्दनिर्दिष्टः प्राणसहचारी प्रत्यगात्मैव;[1] न वायुविशेषमात्रम् । 'प्राणो ह पिता प्राणो माते' त्यादयः प्राणस्य चेतनतामवगमयन्ति । पितृहा मातृहेत्यादिना सप्राणेषु पितृप्रभृतिषूपमर्दकारिणि हिंसकत्वादिनिमित्तोपक्रोशवचनात् , तेष्वेव विगतप्राणेष्वत्यन्तोपमर्दकारिण्युपक्रोशाभावाच्च[2] हिंसायोग्यश्चेतन एव प्राणशब्दनिर्दिष्टः । अप्राणेषु स्थावरेष्वपि चेतनेषूप-

1. एवकारो न ख. कोशे । 2. 'अत्यन्तोपमर्दकारिण्यप्युपक्रोशाभाववचनाच्च' इति भाष्यपाठः ।

हिंसितेषु व चिकत्सधिककूरकर्मविषयीकृतेषु । सत्स्विति शेषः । एवं निर्जीवेष्वित्यत्रापि । हिंसायोग्यः हिंसाव्यापारजन्यसंवेदनरूपफलाश्रयः । अयमर्थो वेदनाजनकेत्यादिना उपरि विवरिष्यते ।

मर्दभावाभावयोः हिंसातदभावदर्शनात् हिंसायोग्यतया निर्दिष्टः प्राणः प्रत्यगात्मैवेति निश्चीयते। अत एव च अरनाभिदृष्टान्ताद्युपन्यासेन प्राणशब्दनिर्दिष्टः पर इति भ्रमितव्यम्; परस्य हिंसाप्रसङ्गाभावात्। जीवादितरस्य भोग्यभोगोपकरणस्य कृत्स्नस्याचिद्वस्तुनो जीवायत्तस्थितित्वेन प्रत्यगात्मन्येवारनाभिदृष्टान्तोपपत्तेश्च" इति भाषितम्

यद्यपि, 'नायं हन्ति न हन्यत' इति निर्दिष्टस्य जीवस्य स्वतो हिंसायोग्यत्वाभावेपि[1] देहादिसाहित्यप्रयुक्तहिंस्यत्ववत् मुख्यस्य प्राणस्यापि हिंस्यत्वं सुवचम्। स्थावरहिंसास्थलेऽपि[2] 'भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्चे' ति सूत्रभाष्योक्तरीत्या स्थावरेषु प्राणस्य पञ्चधाऽवस्थाय शरीरधारणाभावेपि प्राणसद्भावोऽस्तीति, 'न तु दृष्टान्तभावा' दिति सूभाषितत्वेन प्राणस्य सद्भावात् हिंसादिवचनमुपपद्यत एव—तथापि 'प्राणो ह पिते त्यादिवाक्यनिर्दिष्टानां जीववाचितया लोके प्रसिद्धानां बहूनां पित्रादिशब्दानां गौणत्वकल्पनापेक्षयैकस्य प्राणशब्दस्यैव जीव (जीवपर?) त्वमाश्रयणीयमिति भाष्यकाराभिप्रायः। अत एव वृत्तिकृता भगवता बोधायनेनापि 'भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशा दिति सूत्रव्याख्याने 'प्रत्यगात्मन ऊर्ध्वमुपदेशा' दित्येवोक्तम्; न तु मुख्यप्राणादूर्ध्वमिति॥ वेदनाजनकव्यापरलक्षणहिंसायाः वेदनाशून्ये अचेतने असम्भवाच्च

1. योग्यत्वाभावेन क. 2. अपिशब्दः क. कोशे न।

एवं तावत् नारदेन नाम्नां प्रस्तुतत्वात् नामैवारभ्य, प्राणपर्यन्तमुत्तरोत्तरं यद् भूयः, त प्रदर्शितम्। एवं कारणत्वेन तस्यतस्य भूयस्त्वकथनञ्च सर्वकारणब्रह्मप्रतिपादनौचित्यात्। नाम पेक्षया तदुच्चारणहेतुत्वात् वाग् भूयसी। वाक्प्रवृत्तिः कुर्वीयेति मनोव्यापाराधीना। स वागादिव्यापाराव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नः ततः प्राक् विमर्शानन्तरजातात् कृत्यध्यवसायरूपसंकल्पा तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलौ (५-६८) 'व्यवहितार्थसंकल्पः कर्तव्यो मये' ति। स च संक सुदीर्घविमर्शात् चित्तस्थैर्यकृतात् ऐकाग्र्यरूपात् ध्यानात्। तच्च तद्वस्तुग्रहणात्। तच्च बला अन्नाधीनबलाभावे हि गृहीतमपि न प्रतिभाति; किमुत ग्रहणम्। तद् बलमन्नात्। तत्र क्र कारणानि अप्तेजआकाशाः। सर्वमिदं नामव्याहारपर्यन्तमाकाशकार्यं पुंसः स्मरणशक्तत्वे। स्मर मपि बुभुत्सारूपाशावशात्। तद्बलाधीनो ह्यनुभवः स्मरणहेतुं संस्कारमादध्यात्। अत्र स्मरप माकाशान्तकारणभूतपुरुषगतकर्मवासनानुभववासनोपलक्षकम्, आशापदञ्च बुभुत्साबुभुक्षा सर्वफलाशापरं भवितुमर्हति। तथा च सृष्टिः सर्वा कर्मिजीवगुणाधीनेति दर्शितं भवति। त भूयान् प्राणः, तदाधारत्वात्। तदभिप्रेत्य ह्युक्तम्, 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिताः, एवमस्मि प्राणे सर्वं समर्पित' मिति। प्राय आत्मगुणा एव ह्यत्र प्रागुक्ता इति। एवं विलक्षणं जीवं प्र

स वा एष एवं पश्यन् एवं मन्वान एवं विजानन् अतिवादी भवति, तञ्चेद् ब्रूयुः अतिवाद्यसीति, अतिवाद्यस्मीति ब्रूयात् , नापह्नुवीत ॥ ४ ॥

इति सप्तमाध्याये पञ्चदशः खण्डः ।

स वा — भवति । पूर्ववाक्ये प्राणशब्दनिर्दिष्टः **स वा एषः** जीवः स्वात्मानम् उक्तेन प्रकारेण मननविषयीकुर्वन् **विजानन्** उपासीनश्च सन् तेन प्रकारेण **पश्यन्** साक्षात्कुर्वन् , **अतिवादी भवति** अतिक्रान्तस्वोपास्यवस्तुवादी भवति । स्वोपास्यवस्तुनः सर्वोत्कृष्टत्ववादी भवतीत्यर्थः । बृहस्पतिसमप्रत्यर्थिजनाप्रतिभाधायक[1]स्वोपास्यदेवतापारम्यवादशीलत्वं अतिवादित्वम् । तच्चोपास्यदेवतातिशये पर्यवस्यति । 'एवं पश्यन्नेवं मन्वान' इत्यादौ 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । ततश्च स्वोपास्यदेवतासाक्षात्कारोऽतिवादित्वे हेतुरित्यर्थः । साक्षात्कारप्रीतस्वोपास्यदेवतानुग्रहादीदृशमतिवादित्वं भवतीति भावः । अत्र 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान' इति वाक्येन पूर्वसन्दर्भनिर्दिष्टप्राणस्य द्रष्टृत्वमन्तृत्वादिकथनादपि प्राणशब्दनिर्दिष्टो जीव इत्यवसीयते । प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य जीवत्वज्ञापनायैव स वा एष इति पदयोः प्रवृत्तेरिति द्रष्टव्यम् । **तं चेत् — नापह्नुवीत** । प्राणशब्दितस्य जीवस्य पूर्वोक्तनामाद्याशान्तसर्वातिशायित्वादेवातिवादित्वं नापह्नोतव्यमेति भावः । ७–१५.

1. धायकं स्वोपास्यदेवतापारम्यशीलत्वं क.

...य आह **एवं पश्यन्नि**त्यादि । आशादिगुण – आकाशादिप्रपञ्चोभयविधाधिकतया प्राणं पश्यन् इत्यर्थः । **अतिवादी भवती**त्यादेः संभवत् अर्थान्तरमुपरि वेदयिष्यते ।

एवं पञ्चदशभिः खण्डैः पञ्चदशोपक्षिप्य प्रवृत्तं षोडशं खण्डं पञ्चदशाधिकपरमात्मपरं ...मयितुमवतारयति **अत्रे**ति । **अत्रेदं बोध्यम्**—पूर्वं तत्रतत्र भूयः प्रश्नवत् , अत्र, 'अस्ति ...गवः प्राणाद्भूय' इति न पृष्टम् । तत् कस्मात् ? जीवादधिकस्य ब्रह्मदृष्टिविषयस्य कस्यचिदभावात् ; ...रीतिमुपेक्ष्य रीत्यन्तरेण प्राणोपन्यासाच्च । अत्रैवं नारदो मेने—यथा हि पूर्वं, 'नामोपा...वे' ति, 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते' इति चोपासनं तत्फलञ्च क्रमेण दर्शितम् , तथेहापि, 'प्राणो ...ह्येतानि सर्वाणि भवती' त्येतदनन्तरम् , 'प्राणमुपास्स्वेति, स यः प्राणं ब्रह्मेत्युपास्ते' इति ...दुपासनं फलञ्चोपदेष्टव्यम् । तदकृत्वा उपासनं सिद्धं कृत्वा, 'स वा एष एवं पश्यन्' इति ...यन्तरमाहतम् । यद्यपि मया आशावद् ब्रह्मदृष्ट्योपास्यं ततो भूयः किमस्तीत्याशयेन पृष्टत्वात्

७—१६.

एष तु वा अतिवदति, यः सत्येनातिवदति ।

अत्र पूर्वपर्यायेष्वनुक्तस्यातिवादित्वस्य कथनात् प्रक्रान्त आत्मोपदेशः प्राणशब्दिते प्रत्यगात्मनि पर्यवसन्न इति प्राणाद्वाव भूयोस्ती(?)[1]ति पुनरपृच्छत्येव नारदे सनत्कुमारः स्वयमेव ततोप्यतिशयितं परमात्मानमुपक्षिपति — **एष तु — वदति** । तुशब्दो विशेषप्रदर्शकः। 'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिती'ति दहरविद्यायां वक्ष्यमाणत्वात् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति[2] सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेः सत्यशब्दो ब्रह्मपरः। तस्य सततैकरूपत्वेन निर्विकारत्वात् सत्यत्वम् । तेन ब्रह्मणा निमित्तेन योऽतिवदति एषोतिवादी पूर्वस्मात् प्राणातिवादिनो विशिष्ट इत्यर्थः । अत्र भाष्यकृता "सत्येनेतीत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । सत्येन परेण ब्रह्मणा उपास्येन उपलक्षितो योऽतिवादतीत्यर्थ" इति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया कण्ठतः प्रतिपादिता । "अतिवाद्यन्तरत्वनिमित्तं सत्यशब्दाभिधेयञ्च परं ब्रह्म प्रतीयत" इति भाष्यवाक्यात् निमित्तार्थकत्वमपि तृतीयायाः सूचितम् । ततश्च निमित्तस्य करणत्वविवक्षया

1. अत्र, 'अस्ति भगवः प्राणाद् भूय' इति यथावक्ष्यमाणं पाठः स्यात् ।
2. सत्यमित्यादि वाक्यं क. कोशोद्धृतम् ।

तत्र प्राणं प्रतिब्रुवता गुरुणा, प्राणो ब्रह्मदृष्ट्योपासितुमर्ह इति दर्श्यत एव — एवमपि तथोपासनस्य उपरि अनुक्त्या, 'प्राणस्यास्य ब्रह्मदृष्ट्योपासनं विहाय एवं विजानन् भवेः = आशान्ताचेतनाधिकत्वेन परमुपासीनः स्याः' इति **स वा एष** इति वाक्येन बोधयति । अत्र फलञ्च न दर्शयति । तेन, 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्' इति मयैव विज्ञापितत्वात् ईदृशात्मवेदनमेतस्मै फलायेति मयैव ज्ञातमिति मन्यते । अतो यदर्थमुपसदनं कृतम्, तस्य संपन्नत्वात् प्राणेऽपि ब्रह्मदृष्टेर्गुरुणोपेक्षिततया तदुपरि ब्रह्मदृष्ट्या उपास्यमस्ति किमिति प्रश्नस्यानुचितत्वाच्च नास्ति प्रश्नस्यावसर इति ।

एषत्वित्यादि वदतो गुरोरयमाशयः — जिज्ञासितमात्मोपासनं प्राणोपासने विश्रान्तमिति मा मन्वीथाः; अस्य उक्तरीत्या नानात्वात् हिंसाद्योग्यतया दुःखमिश्रत्वाच्च मुख्यात्मत्वायोगात् । परमात्मोपासनस्य प्राणोपासनगर्भत्वात्तु स प्राणो ब्रह्मदृष्टिं विना यथावदुपास्य उपदिष्टः । एवं तर्हि नामाद्युपासनवत् उत्कृष्टब्रह्मविषयकत्वविरहादिदमुपासनं निकृष्टमिति मतिनिवारणार्थम्, 'एवं पश्यन्नतिवादी भवती'ति, अतिक्रान्तस्वोपास्यवस्तुवादित्वरूपमतिवादित्वं भवितुमर्हति, शुद्धज्ञानानन्दरूपात्मविषयकत्वादुपासनस्येति उपरि दर्शितम् । तावता शोकतरणरूपपरमफलाधायकप्रकृष्टस्वोपास्यवस्तुवादित्वरूपमतिवादित्वं न सेत्स्यति । तादृशवस्त्वतिवादी तु अन्य इति । कोऽसौ ? तमाह यः **सत्येनातिवदती**ति । एवंरीत्या प्रवृत्तत्वादिदं वाक्यं न सत्यवदनरूपाङ्गविधायकमिति ।

कारकविभक्तित्वमपि भाष्यकृदभिमतमेवेति द्रष्टव्यम्। अत्र[1] सत्यातिवादिनः प्राणातिवाद्यपेक्षया अतिशयकथनात् सत्यशब्दनिर्दिष्टस्य परस्य ब्रह्मणः प्राणशब्दनिर्दिष्टजीवापेक्षया भूयस्त्वमुक्तं भवति।

न च पूर्वप्रस्तुतप्राणातिवादिनः 'एष तु वा अग्निहोत्री, यः सत्यं वदति' इत्यादाविव सत्यवदनमङ्गतया विधीयतामिति वाच्यम् — 'एष तु वा अग्निहोत्री' इति वाक्ये द्रव्यदेवतान्तराभावेन अग्निहोत्रान्तराप्रतीतेः तुशब्दस्वारस्यभङ्गः; इह तु प्रकृतातिवादनिमित्तप्राणव्यतिरिक्तस्य सत्यशब्दितस्य ब्रह्मणो निमित्तान्तरस्य प्रतीतेः न तत्स्वारस्यभङ्गो युक्तः। किञ्च सत्यवदनस्याङ्गतया विधाने, 'सत्यं वदती'ति निर्देशस्य युक्ततया सत्येनेति तृतीयायाः अतीत्युपसर्गस्य चायोगादिति द्रष्टव्यम्।

1. अत्र इति क. कोशे।

अत्रेदं विमृश्यम् — वाक्यमिदमुपपादितरीत्या मा भूत् प्राणविद्याङ्गतया सत्यवादविधायकम्। अत्र वाक्ये उपासनरूपोद्देश्यसमर्पकपदाभावाच्च। न च प्राणोपासनाङ्गभूतातिवादोद्देशेन सत्यस्याङ्गत्वविधिरिति संभवति। अतिवादस्यार्थप्राप्ततया विहितत्वाभावात्। अविहितस्य कर्मणोऽनङ्गत्वेनानुद्देश्यत्वात्। अथापि सत्यवादरूपातिवादकर्तैव वस्तुतोऽतिवादीति इहोच्यते। न च—पूर्वं प्राणोपासनस्य ब्रह्मदृष्टिरूपत्वे आरोपरूपत्वात् तन्मूलकवादः सत्यवादो न स्यात्। शुद्धप्राणोपासनरूपत्वात्तु तद्वादोपि सत्यवाद एव—इति वाच्यम् — अतिवादित्वं हि सर्वातिशयितस्वोपास्यवस्तुवादित्वम्। तत् कथं ब्रह्मापेक्षया निकृष्टजीवोपासके इति तद्वादो न सत्यवादः। ब्रह्मोपासककर्तृकोऽतिवाद एव सत्यवाद इत्याशयात्। अतः, 'यदा वै विजानाति, अथ सत्यं वदति' इति वक्ष्यमाणः सत्यवाद एव सत्येनेति तृतीयान्तार्थः। न तु सत्यपदस्य ब्रह्मार्थकत्वम्, इत्थम्भूतलक्षणतृतीयाग्रहणञ्च। यदि सूत्रकृत् सत्यपदमिह ब्रह्मवाचीत्यमंस्यत, तर्हि, "भूमा संप्रसादात्" इति सूत्रे, 'सत्यं संप्रसादात्' इति निरदेक्ष्यत्। तस्मात् एषत्विति तुशब्देन अतिवाद्यन्तरोक्तेरुपक्रान्तत्वेऽपि तदुपास्यवस्तु भूमपदेनैव निर्देक्ष्यते; न त्विहेति युक्तमिति—

अत्रोच्यते — सत्यं परमात्मोपासकेन कृतोऽतिवाद एव सत्यवादः। सर्वत्र वाक्यस्य सत्यत्वमर्थसत्यत्वनिबन्धनम्। अतो ब्रह्मोपासकक्रियमाणस्यातिवादस्य सत्यत्वं वस्तुतस्सर्वातिशायिवस्तुविषयकत्वात्। एवञ्च सत्यं वदतीत्यस्य सत्यवाक्यमुच्चारयतीत्यर्थापेक्षया सत्यमर्थं ...त्तीत्यर्थो वक्तुमुचितः। तथाच अस्यातिवादत्वमतिशयितवस्तुविषयकत्वात्; वस्तुनोऽतिशयि...त्वं ब्रह्मत्वादिति ब्रह्मविषयकत्वेनातिवादत्वे वक्तव्ये सति सत्यपदेन ब्रह्मग्रहणं ह्युपपन्नम्। ...णोपासकादन्य एवातिवादीत्युक्तौ च कस्योपासनात् अन्योऽतिवादीत्युपास्याकाङ्क्षायाः स्वरस...भावितया तच्छामकत्वं सत्यपदस्य संभवन्न युक्तमुपेक्षितुम्। तत् सत्यत्वरूपसामान्यमुखेनापि ...ह्मैव ग्राह्यम्। प्रसिद्धश्चायं विशिष्यैव ब्रह्मणि सत्यशब्दः, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति। ...ेतनाचेतननियन्तृत्वं सत्यत्वमिति तन्निर्वचनञ्च बृहदारण्यके, अत्र चाष्टमे स्पष्टमिति तथाविध...स्तुविषयकत्वादयमतिवाद इति कथनमतीवोचितम्। न चेदं सूत्रेऽनुक्तम्; अध्युपदेशा-

सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति ।
सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति। सत्यं भगवो विजिज्ञास इति

इति सप्तमाध्याये षोडशः खण्डः ।

सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति । ब्रह्मणाऽतिवदानीति शिष्यः प्रार्थयामासेत्यर्थः । इतर आह **सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति** । यदि सत्यशब्दित ब्रह्मनिमित्तकातिवादितामभिलषसि, तर्हि ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः । ब्रह्मोपासनमतिवादित्व हेतुरिति यावत्। शिष्यः तदभ्युपगच्छति **सत्यं भगवो विजिज्ञास इति** । विजिज्ञासे उपासितं करोमीत्यर्थः । ७—१

दित्यस्य अधिकतया सत्यपदेनोपदिष्टत्वादित्यर्थादेतदुक्तिसिद्धेः । यथा च भूमेति सूत्रे निर्देशः ततः प्राक्तनं, 'सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखपदमपि ब्रह्मपरम्, तथा ततोऽपि प्राक् सत्यपदमपीति नानुपपत्तिः । अतः सुष्ठूक्तं सत्यशब्दो ब्रह्मपर इति ।

इदं तु स्यात्—**अतिवाद्यसीति ब्रूयादित्यादेः** विधिपरत्वं विना संभावनापरतयाऽ योजना युज्यते, प्राणोपासकेऽतिवादित्वस्य वस्तुतोऽयथार्थत्वात् । तदयमर्थः — ज्ञानानन्दप्रत्यगा याथात्म्यवेदी स्वयमतिवादी भवति । तदयुक्त मित्यभिप्रायेण यदि केचित् महान्तो ब्रूयुः, किम वाद्यसीति-तदापि अतिवादित्वमस्मत्कृतमतीव युक्तमिति मन्वानस्य, धैर्येण तदपह्नवमकृत्वा अ वाद्यस्मीति स्वीकरणमेव संभावितम् । अपह्नवो न भवेत्; यतः, 'यं लब्ध्वा चापरं म मन्यते नाधिकं ततः' इति प्रत्यगात्मनिष्ठस्य स्थितिर्गीयते । अत एव, 'अयुक्तमिदमतिवादित्व अतोऽपह्नोतव्यमिद' मिति न स परामृशेत् । एवमस्यासंकोचेन स्वयमतिवदनकर्तृत्वेऽपि वास्तवातिवादी भवति । किंतु यः सत्येन परब्रह्मणाऽतिवदति, स एवेति ।

सत्यम्—पूर्वयोजनायामपि नातिवदनं प्राणविदो विधीयते, कर्तव्यमिति । किंतु मन्यते, अनात्मविदपेक्षयाऽस्योत्कर्षादिति ध्येयम् ।

ब्रह्मोपास्यमित्यर्थ इति । ननु **विजिज्ञासितव्य**मित्यस्येह उपास्यमित्यर्थः; उ तनवाक्येषु संपाद्यमित्यर्थः; सुखभूमवाक्ययोस्तु ज्ञातव्यमित्यर्थ इत्यव्यवस्था न युक्ता चैकार्थासंभवः; विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यम्, विशेषेण ज्ञातव्यमिति वाऽर्थस्यानुगतत्वात् । ज्ञातव्यत्वे गुरुणोक्ते, तत् तत् ज्ञातुमिच्छामीति शिष्य आह, 'विजिज्ञासे' इति । ज्ञापया गुरुस्तत्तत् ऊर्ध्ववाक्येन। तत्र सत्यं विज्ञातव्यमित्युक्ते शिष्य आह, 'सत्यं कि' मिति ज्ञातुमि मीति । अथ गुरुराह — न तज्ज्ञानमात्रादतिवादसंभवः; उपासनरूपविज्ञानमावश्यकमि विज्ञानज्ञानमिच्छामीति शिष्योक्ते, विज्ञानं मननाद् भवतीत्युक्तम् । अथ क्रमेण — मतिः क श्रद्धा कथम्, निष्ठा कथम्, कृतिश्च कथं भवतीति जिज्ञासायां तत्तदुत्पत्तिरीतिरुपदिष्टा । श्रवणं मननोपाय इति नारदस्य तदाऽनुभूयमानत्वात् तन्नोक्तम् । अथ सुखं कथम्भूतमि भूमोपदिष्टः । **को भूमे**त्यत्र तदुपपादनम् , **यत्र नान्यदि**त्यादिना । अतः सर्वत्रैकार्थ

७—१७.

यदा वै विजानाति, अथ सत्यं वदति । नाविजानन् सत्यं वदति । विजानन्नेव सत्यं वदति । विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । विज्ञानं

ब्रह्मोपासनस्यातिवादहेतुत्वं ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारेत्याह **यदा — वदति** । अत्र **विजानाति**शब्दः साक्षात्कारपरः । यदा वै साक्षात्करोति, तदा **सत्यं वदति** सत्येनातिवदतीत्यर्थः । पूर्वत्र सत्येनातिवदानीति निर्दिष्टत्वात् सत्यशब्दितस्य ब्रह्मणोऽतिवदनं प्रति निमित्तत्वेन करणत्वविवक्षया तृतीयावत्[1], वदनं प्रति कर्मतया द्वितीयाया अप्युपपत्तेः । 'स वा एष एवं पश्यन् एवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवती' ति साक्षात्कारमननोपासनानामतिवादित्वनिमित्ततया पूर्वोक्तत्वात्, 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्य' मिति उपासनस्योक्तत्वात् 'मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्ये' ति मननस्य वक्ष्यमाणत्वात् अत्र **विजानातीत्यनेन** साक्षात्कार एवोच्यते । उक्तञ्च **व्यासार्यैः** "विजानातिशब्दः साक्षात्कारपरः, न तु शास्त्र-जन्यज्ञानपरः । 'यदा वै मनुतेऽथ विजानाती' ति विजानात्यर्थस्य मननसाध्यत्वाव-गमात् । "**सत्यं वदति** सत्यमतिवदतीत्यर्थ" इति । **नाविजानन्—इति** । साक्षा-त्काराभावे नातिवादित्वम् । अतः साक्षात्काररूपं विज्ञानं **विजिज्ञासितव्यम्** संपा-द्यमित्यर्थः । पाकं पचतीतिवत् **विज्ञानं विजिज्ञासितव्य**मिति निर्देशः । उत्तरत्रापि विजिज्ञासितव्यपदस्य संपाद्यत्वमेवार्थः । उक्तञ्च व्यासार्यैः, "सत्यव्यतिरिक्तविषयाणि विजिज्ञासितव्यपदानि संपाद्यवाचीनि" इति । शिष्यः तदभ्युपगच्छति **विज्ञानं**

1. तृतीयायाः ख.

युक्तमिति चेत् — सत्यम् — एवमपि विजानाति, विजानन् इति पदयोः उपासनपरत्वमेव वाच्यम्, श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिम्, 'एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवती' ति पूर्ववाक्यञ्चानुसृत्य । एवञ्च तन्मध्यगते, उपासनपर्यन्तज्ञानेनैवातिवादस्य कार्यतामध्यवस्यता गुरुणा प्रयुक्ते विजिज्ञासित-व्यमिति पदे उपासनरूपार्थपरत्वाभिसंधिर्न मनागपि न घटते । उपरि पुनः एतदर्थबाधादर्थान्तर-स्वीकार इति । अस्तु वा सर्वत्र विशदज्ञानमेव विज्ञानपदवाच्यार्थः । तत् यथायथमुपासनमन्यद्वेति ।

भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्याये सप्तदशः खण्डः ।

७—१८.

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति । नामत्वा विजानाति । मत्वै विजानाति । मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति । मतिं भगवो विजिज्ञ इति ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्याये अष्टादशः खण्डः ।

७–१९.

यदा वै श्रद्दधाति, अथ मनुते । नाश्रद्दधन्मनुते । श्रद्द

भगवो विजिज्ञासे इति । हे भगवन् अतिवादित्वनिमित्तं साक्षा संपादयामीत्यर्थः । पूर्वखण्डे, 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' इति ब्रह्मोपासनस वादित्वहेतुत्वकथनात् अत्र च वाक्ये साक्षात्कारस्यातिवदनहेतुत्वकथनात् ब्रह्मोप तत्साक्षात्कारयोः द्वारद्वारिभावापन्नयोरेवातिवादहेतुत्वं सिद्ध्यति । एतत् सर्वम **भगवता भाष्यकृता,** "ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तातिवादित्वसिद्धये परब्रह्मसाक्षा पायभूतं ब्रह्मोपासनं, 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' इत्युपदिश्ये" भाषितम्

[1]केचित्तु — 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' इति विहितं साक्षात्कार विज्ञानमेव, 'यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदती'ति खण्डेनापि निर्दिश्यते; साक्षात्कारः। एवञ्च सति, "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति ब्रह्मोपासनमुप तदुपायभूतं ब्रह्ममननं, 'मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्ये'त्युपदिश्ये" ति भ स्वरसमिति वदन्ति । ७

यदा वै मनुते — विजिज्ञासितव्येति । ब्रह्मोपासनोपायभूतं संपाद्यमित्यर्थः । शिष्य आह **मतिं — इति** ।

यदा वै श्रद्दधाति — इति । अत्र [च **भगवता**] भा

1. केचित्तु इत्यादि न क. कोशे ।

मनुते। श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति। श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति॥ १॥

इति सप्तमाध्याये एकोनविंशः खण्डः।

७—२०.

यदा वै निस्तिष्ठति, अथ श्रद्दधाति। नानिस्तिष्ठन् श्रद्दधाति। निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति। नि(निः?)ष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति। नि(निः?)ष्ठां भगवो विजिज्ञास इति। इति सप्तमाध्याये विंशः खण्डः।

"श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य, मननोपदेशेन श्रवणमप्यर्थसिद्धं मत्वा श्रवणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धां श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येत्युपदिश्यते" ति भाषितम्। अत्र, 'श्रवणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धा'मित्यनेन ब्रह्मश्रवणविषयिणी श्रद्धा विवक्षिता। श्रद्धा च त्वरेति व्यासार्यैर्व्याख्यातम्। शिष्टं स्पष्टम्। ७–१९.

यदा वै निस्तिष्ठति — इति। ब्रह्मैव श्रोतव्यम्, नान्यदिति व्यवसायरूपा निष्ठा श्रोतुः त्वरालक्षणश्रद्धोपायतया संपाद्येत्यर्थः। शिष्टं पूर्ववत्। ७–२०.

श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वादित्यादि। ननु मननमेवार्थसिद्धं मत्वा श्रवणमेव कस्मान्नोपदिशति श्रुतिरिति चेत् — पूर्वं 'एवं मन्वान एवं विजानन्' इति मननस्य प्रस्तुतत्वात् मननमेवेहाप्युपदिष्टमिति। किञ्च भाष्ये श्रवणोपायभूतां श्रद्धामित्येतावता मननोपायत्वं श्रद्धाया न भवतीति नाभिप्रेतम्। किं तु व्यवहितोपायभूते श्रवणेऽपि श्रद्धावश्यकत्वे कथिते, मननेऽपि तदावश्यकता कैमुत्यात् सेत्स्यतीत्येतदेव। अत्र श्रवणप्रस्तावादर्शनात्, 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्युक्तं मननमेव विवक्षितमित्यत्र नियामकाभावात्, 'बाल्यं पण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनि' रिति श्रुत्यभिमतं सहकार्यन्तरविध्यधिकरणदर्शितमुपासनोपायभूतमालम्बनसंशीलनमेव मननमस्तु गृह्यमाणम्। तत्रापि श्रद्धादीनामपेक्षाऽस्त्येवेति तदुक्तिरपि इति शङ्का स्यात्। इदमपि भाष्यकृतां नैवानभिमतम्। व्यवहितोपाये श्रवणेऽपि श्रद्धादेरावश्यकत्वज्ञप्तये तु तथा भाषितमिति। वस्तुतो विज्ञानसामान्ये हेतुभूतं श्रवणानन्तरमननमेवेदमित्येव युक्तम्। मननकाले श्रद्धानुवृत्त्यभावे प्रतितर्कोपप्लुतः स्यादिति तदानीमपि श्रद्धावश्यकत्वज्ञप्तये श्रुतिर्मननानन्तरमेव श्रद्धामाह। सर्वथा श्रवणविषयकत्वकथनमुपलक्षणं मननादिविषयकत्वस्यापि। एवं निष्ठापि न केवलम्, ब्रह्मैव श्रोतव्यम्, नान्यदित्येतावन्मात्राकारा; किंतु ब्रह्मैव मन्तव्यं विजिज्ञासितव्यमित्याद्याकाराऽपि। एवं यदुक्तम् — श्रोतव्यान्तरेषु हेयत्वानुसंधाने मनसो नियमनरूपा कृतिरिति, तत्रापि ब्रह्मेतरस्मिन् हेयत्वानुसंधानविषयिणीव रजस्तमोनिबर्हणेन सत्त्वाभिवर्धनेन पूर्वोक्तनिष्ठाध्यवसायसंपादक सात्त्विकत्यागपूर्वकविशुद्धकर्मानुष्ठानरूपकृतिरप्यभिमतैवेति ध्येयम्। ईदृशी स्थितिश्च श्रवणात् प्रागपि यथार्हं पुरुषस्यापेक्षितेत्यादरातिशयात् भाष्ये श्रवणप्रस्ताव इति।

७—२१.

यदा वै करोति, अथ निस्तिष्ठति । नाकृत्वा निस्तिष्ठति । क
निस्तिष्ठति । कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति । कृतिं भगवो वि
इति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्याये एकविंशः खण्डः ।

७—२२.

यदा वै सुखं लभते, अथ करोति । नासुखं लब्ध्वा क
सुखमेव लब्ध्वा करोति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । सुखं
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्याये द्वाविंशः खण्डः ।

यदा वै करोति — इति । उद्योगप्रयत्नापरपर्याया श्रोतव्
हेयत्वानुसंधाने(धानेन) मनसो नियमनरूपा कृतिः, ब्रह्मैव श्रोतव्यमिति व्यवसाय
निष्ठाहेतुत्वात् संपाद्येत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ।

यदा वै सुखं—इति । उक्तलक्षणायाः कृतेः ब्रह्मणि निरति
कूलत्वावगममन्तरेणासंभवात् श्रोतव्यान्तरेषु हेयत्वानुसंधानाहित मनोनियमनरू
हेतुतया अत्यन्तानुकूलत्वलक्षणं सुखत्वं [ब्रह्मणि] ज्ञातव्यमित्यर्थः ।
श्रवणमननश्रद्धादेः प्रागेव, सुखप्राप्त्यसंभवात् प्राप्त्यर्थस्यापि **लभतेः** ज्ञानमे
ज्ञानस्यापि प्राप्तिरूपत्वात् । श्रोतव्येऽत्यन्तानुकूलत्व[1]ज्ञानाभावेन श्रोतव
हेयत्वानुसंधानाहितमनोनियमनरूपकृतेरसंभवात् अत्यन्तानुकूलत्वं श्रोतव्ये
ज्ञातव्यमितिभावः । अत्रत्यविजिज्ञासितव्यशब्दस्य ज्ञातव्यत्वमर्थः, नोपारि
संपादनीयत्वं वेति द्रष्टव्यम् ।

1. अयं क पाठः । अन्यत्र अनुकूलज्ञान इति ।

उद्योगप्रयत्नेति । उद्योगरूपः प्रयत्न इति व्यासार्यैरुक्तम् । कर्मयोगादिरूपोद्यो
प्रयत्नेति विवक्षितं स्यात् ।

येयं विषयेषु हेयत्वानुसंधाने विशुद्धकर्मानुष्ठाने च पुंसः कृतिः, एषा अतिशयित
पुरुषार्थं लम्भनीयं स्थितमनाकलयतो न भवितुमर्हतीति तत् सुखं ज्ञातव्यमिति
यदेति । **असुखमित्यत्र अ** इति पृथक्पदम् **असुखं लब्ध्वा** सुखमलब्ध्वा । ना
विषयसुखविलक्षणमतिशयितं ज्ञानानन्दस्वात्मरूपमेवास्तु इत्यत्राह **यो वै भूमेति** ।

७—२३.

यो वै भूमा तत् सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति । भूमैव सुखम् । भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति । भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ।

इति सप्तमाध्याये त्रयोविंशः खण्डः ।

यो वै भूमा—इति । **भूमशब्दो** [हि] बहुत्ववाची । बहुशब्दात् पृथ्वादित्वात् इमनिचि, 'बहोर्लोपो भू च बहो'रिति प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारे च सति तन्निष्पत्तेः । बहुत्वञ्चात्र वैपुल्यम्, न संख्याविशेषः । बहुशब्दस्य, 'बहुषु बहुवचन'मित्यादौ संख्यायामिव, 'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः' इत्यादौ अल्पत्वप्रतियोगिनि वैपुल्येऽपि प्रयोगदर्शनात्, इहापि, 'नाल्पे सुखमस्ती'ति अल्पत्वप्रतिद्वन्द्वितयैव भूमशब्दप्रयोगाच्च वैपुल्यमेवार्थः। वैपुल्यञ्च [1]गुणोत्कर्षरूपम्। न तु परिमाणरूपम्। सुखशब्दसामानाधिकरण्यात् । न हि सुखे उत्कर्षवत् परिमाणं प्रसिद्धं स्यात् । अत उत्कर्षकृतवैपुल्यमेवेह[2] भूमशब्देन विवक्षितम् । अत एव न वैपुल्यरूपधर्मपरो भूमशब्दः; सुखस्य वैपुल्यरूपत्वाभावात् । अल्पप्रतियोगितया निर्देशाच्च । न ह्यत्र वा उत्तरत्र वा अल्पत्वं भूमप्रतियोगितया निर्दिश्यते; अपितु अल्पमेव। अतोऽल्पशब्दप्रतियोगितया प्रयुज्यमानो भूमशब्दो वैपुल्याश्रयधर्मिपर एव ।

ततश्चायमर्थः — यत् उत्कृष्टं विपुलम्, तदेव **सुखम्** अत्यन्तानुकूलमित्यर्थः । **नाल्पे सुखमस्ति** । **सुखं** सुखत्वम् । अत्यन्तानुकूलत्वमित्यर्थः । 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः' इत्यत्र गवाश्वव्यतिरिक्ते अजादौ पशुत्वनिषेधस्य प्रशस्तपशुत्वनिषेधपरत्ववत् अल्पे प्रत्यगात्मनि[3] सुखे सुखत्वनिषेधस्य प्रशस्तसुखत्वनिषेधपरत्वात् । पूर्वखण्ड एव सुखशब्दस्यात्यन्तानुकूलार्थतया व्याख्यातत्वात् । ततश्च भूमभिन्नस्य सुखत्वाभावात् सुखत्वादेव हेतोर्भूमत्वमप्यस्तीति ज्ञातव्यमित्यर्थः । एतत् सर्वं **भाष्ये**ऽपि द्रष्टव्यम् । शिष्टं स्पष्टम् । ७—२३.

1. गुणकृतोत्कर्ष क. 2. इहेति क. कोशे । 3. प्रत्यगात्मसुखे ख ।

शयितपुरुषार्थभूतस्वोपास्यवस्तुवादरूपातिवादित्वनिमित्तभूतविज्ञानमननश्रद्धानिष्ठाकृतिप्रयोजकं हि सुखज्ञानं निरतिशयसुखज्ञानमेव भवितुमर्हति । तादृशसुखत्वञ्च सर्वप्रकारोत्कृष्टस्यैव स्यात्; नाल्पस्य । प्राणश्चाल्पः, न भूमा । 'प्राणः प्राणेने'त्यादिना प्रागेव प्राणानामनेकत्वस्य, हिंसायोग्यतया नानाविधदुःखास्पदत्वस्य चोक्ततया सर्वोत्कृष्टत्वासिद्धेरिति भावः ।

७—२४.

यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद् विजानाति, स भू

एतद्वाक्यप्रस्तुतयोः भूमाल्पशब्दयोरर्थजिज्ञासुं प्रत्याह **यत्र नान्यत** **स भूमा**। **यत्रे**ति 'अनुभूयमाने' इत्यध्याहारः। यत्र वस्तुनि अनुभू ततोऽन्यन्न दृश्यते, न श्रूयते, न विज्ञायते च, स भूमेत्यर्थः। यस्मिन् दृश ततोऽन्यन्न दृश्यते, यस्मिन् श्रूयमाणे ततोऽन्यन्न श्रूयते, यस्मिन् विज्ञायमाने ऽन्यन्न विज्ञायते, स भूमेत्यर्थः। यद्वा सप्तम्याः विषयत्वमर्थः। पश्यन्निति हारः। [1]यं पश्यन् यतोऽन्यन्न पश्यतीत्यर्थः। अत्र तदितरस्य दर्शनाद विषयाभावकृतः। ततश्च यतोऽन्यन्नास्ति, स भूमेत्यर्थः पर्यवसितः।

ननु चेतनाचेतनवर्गस्य तद्भिन्नत्वात् कथं भूम्नोऽन्यन्नास्तीत्युच्यते। चिदचिद्विशिष्टस्यैव भूमब्रह्मशब्दार्थत्वात् चिदचितोरपि तत्रान्तर्भावात् तदन निषेधः शक्यते कर्तुमिति वाच्यम्—विशेषणभूतयोः चिदचितोः भूमब्रह्मशब्दार्थ विशिष्टादन्यत्वेन ततोऽन्यन्नास्तीति निषेधस्यायुक्तत्वात्। किञ्च, 'अथात आत्मा इति भूम्न एवात्मत्वस्योपदेक्ष्यमाणत्वात्। 'तरति शोकमात्मवित्' इति प्रस्तु त्मोपदेशस्य भूम्नि पर्यवसानाच्च भूम्न आत्मत्वमवर्जनीयम्। न हि चिदचिद्विशि त्मत्वमस्ति, विशेष्यस्यैवान्तः प्रविश्य नियन्तृत्वेनात्मत्वात्। ततश्च तस्यैव वक्तव्यम्। न चेदं लक्षणं तस्य संभवति। तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुनः सत्त्वादिति

उच्यते — ब्रह्मशब्दवत् भूमशब्दस्यापि वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमेव वस्तुपरिच्छेदो नाम इदमिदं नेति निर्देशार्हत्वम्। तद्राहित्यं स्वरूपाभेदाद्वा भ

1. अध्याहारः। ततोन्यन्न पश्यतीत्यर्थः ख.

प्राणोऽपि धर्मभूतज्ञानविभवदशायां भूमा भवतीति न मन्तव्यमिति व्युत्पादनाय, य भूमशब्दविवक्षिततत्वे सर्वातिशयितसुखरूपत्वं सिद्ध्येत्, तादृशमर्थमाह **यत्र नान्य** प्राश्यान्तर्गतं सर्वं गुणरूपेण विभूतिरूपेण वा यस्यैकस्य प्रकारभूतम्, स भूमशब्दार्थ विवक्षितम्। अत्र, 'स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरकं हि वीक्षते' इति ब्रह्मदर्शनश्रवणादौ प्रवृत्तो नान्यत् पश्यति न शृणोतीत्यर्थस्वीकारे प्रपञ्चोऽननुभूयमान प्रतीयेत। अतः प्रपञ्चस्यापि सुखत्वमनुभूयमानत्वञ्च स्थितमिह दर्शयितुं **भगवता भाष** "विभूतिगुणविशिष्टं निरतिशयसुखरूपं ब्रह्मानुभवन् तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावादेव कि न्यन्न पश्यति" त्येतदर्थो दर्शितः। तमर्थं मनसिकृत्याह **अत्र तदितरस्ये**त्यादि।

ादपृथक्सिद्धत्वाद्वा भवेत् । तत्र जीवजडयोरीश्वराभेदाभावात् तदपृथक्सिद्धसत्ताकत्वमिति फलति । तच्च द्वेधा घटते। तत्सत्ताव्यतिरिक्तसत्ताशून्यत्वाद्वा, 'यदधीना यस्य सत्ता तत् तदित्येव भण्यते' इति स्मृत्यनुसारेण तदधीनसत्ताकत्वाद्वा भवेत् । तत्र तत्सत्ताव्यतिरिक्तसत्ताशून्यत्वमपि सत्तारूपविशेष्याभावेन मिथ्यात्वाद्वा भवेत्, तत्सत्ताभिन्नसत्ताकत्वेन सत्ताव्यतिरिक्तस्वरूपविशेषणाभावाद्वा भवेत् । तत्र सत्ताशून्यत्वं सकलप्रमाणविरुद्धं [1]नाभ्युपगमार्हम्। तथैव तत्सत्ताभिन्नसत्ताकत्वमपि नाभ्युपगमार्हम्।

अपितु तत्सत्ताधीनसत्ताकत्वमेव। एवंविधस्यापृथक्सिद्धत्वस्य सिद्धान्तेऽभ्युपगतत्वान्नानुपपत्तिः ।

ततश्च **यत्र नान्यदि**त्यस्यापि यत्सत्तानधीनसत्ताकं नास्ति, यदनात्मकं नास्ति इत्यर्थपर्यवसानात् नानुपपत्तिः ।

'यद्वा, 'समानेषु पूर्वत्वात्—' इति साप्तमिकाधिकरणे इतरादिसर्वनामशब्दानां पूर्वनिर्दिष्टसदृशवाचित्वस्य व्यवस्थापिततया, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिवाक्येष्विव, 'यत्र नान्यत् पश्यती'ति वाक्येऽपि समानान्यनिषेधपरत्वाश्रयणान्नानुपपत्तिः ।

1. अनभ्युपगमार्हम् ख.

तत्सत्ताभिन्नसत्तेति । मुण्डकप्रकाशिकास्वीकृतस्याप्यस्य पक्षस्यात्रानादरः परमात्मानं विहाय पृथक् संप्रति प्रतीयमाने प्रपञ्चे अप्रतीतपरमात्मसत्तामादाय सत्ताव्यवहारेऽनौचित्यात् । तार्किकैरपि द्रव्यवत् गुणकर्मणोरपि पृथक् प्रतीत्या सत्ता स्वीकृता । सामान्यादावेव स्वतन्त्रप्रतीत्यनर्हे सा नेष्टा । श्रीभाष्येऽपि पृथगप्रतीयमानस्य कालस्यैव पृथगस्तित्वं नेष्टमिति । ननु **यत्र नान्यदि**ति यत्पदस्य विशेष्यमात्रपरत्वे, अत एव **भूमे**त्यस्य च तथात्वे, विशेष्यमात्रे सुखत्वप्रतीतिः स्यात् । तथाच श्रीभाष्यविरोधः । तत्र, यो वै भूमा तत् सुखमिति वाक्येन विशेष्यवत् विशेषणे प्रपञ्चेऽपि सुखत्वप्रतीतिमुपजीव्यैव विस्तरेण तदुपपादनात् । किञ्च सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यानर्हस्वरूपवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वञ्च शोध्यमानं सर्वात्मत्वरूपमेव भवति इत्यतः भूमपदस्य विशेष्यमात्रपरत्वेऽपि विशिष्टपरत्वेऽपि च संभवन्तं निर्वाहमाह **यद्वे**ति । **समानेष्वि**ति । 'समानमितरच्छ्येनेने'ति, इषुनामनि एकाहे ज्योतिष्टोमविकारे श्येनयागविकृतित्वसिद्ध्यै पठ्यते । तदर्थश्च, **इतरत्** इषौ पठिताङ्गसदृशं = अप्राकृतत्वेन, प्रकृताङ्गानुवादेन विहितत्वेन वा रूपेण यत् पठिताङ्गसदृशम्, तत् श्येनसमानं कुर्यादिति । (प्रत्यक्षवचनातिदेशोऽयम्) (मी.७-१-२)

'अनन्यचेताः सततम्,' 'राममेवानुपश्यति' 'इत्यादौ तदन्यत्वं तदनन्तर्गतत्वं तद्विषयकप्रतीत्यविषयस्वरूपमानुभविकम् । तथाच यत्रानुभूयमाने यदन्यत् न पश्यतीत्युक्तौ यदनन्तर्गतं न पश्यतीत्येवार्थः । ईदृशार्थलाभश्च अन्यादिपदस्य सदृशरूपान्यपरत्वस्वारस्यसिद्धः इति ।

अथ यत्रान्यत् पश्यति, अन्यच्छृणोति, अन्यद् विजानाति, तदल्पम् यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पम्, तन्मर्त्यम् ।

स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । स्वे महिम्नि,

अथ यत्रान्यत्—तदल्पम् । उक्तलक्षणभूमविपरीतलक्षणमल्पमित्यर्थ **यो वै —मर्त्यम्** । उक्तलक्षणो भूमैवामृतम् जननमरणादिशून्यम् नित्याविर्भू नन्याधीनापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमिति यावत् । इतरत्तु अनीदृशम् । नित्यमुक्त दीनामपि अनन्याधीनतादृक्त्वाभावात् न वाक्यार्थानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

सर्ववस्तूनामाधारसापेक्षत्वं दृष्ट्वा शिष्यः पृच्छति **स भगवः कस्मि प्रतिष्ठित इति** । उत्तरमाह **स्वे महिम्नीति** । सः [1]स्वीयमहिमाधारक इत्यर्थ

1. स्वस्वरूपमहिम. क.

यदल्पं तन्मर्त्यमिति । ननु प्राणस्य जीवस्याल्पस्यापि अमृतत्वात् कथमिदं घटत चेत्—न । मर्त्यत्वं मृत्यर्हत्वम् । तद् वस्तुतो विमृत्योः जीवस्यापि घटते । जीवानां परमा परतन्त्रतया मृतिस्वरूपयोग्यतायाः स्वीकृतत्वादिति । अत्र 'विशेषितत्वाच्चे'ति सूत्रे श्रीभ नामादिप्राणपर्यन्तोपासिनां परिमितफलविशेषः भूमविद्याप्रकरणे दर्शित इत्युक्तत्वात् प्राणोप नफलस्यैतत्पूर्वमत्राकथनात्, यदल्पं तन्मर्त्यमिति वाक्यमेव तत्परं भाष्यकृदभिमतमिति प्रा मर्त्यत्वाभावेऽपि प्राणात्मकसुखानुभवरूपकैवल्यस्यानित्यत्वादेवं मर्त्यत्वनिर्देशः; भगवदनुभवानन्त हि सर्वं भङ्गुरमिति कैवल्यस्यानित्यत्वमातिष्ठमानानामिह संभवति वर्णनसरणिः ।

तदयं प्रघट्टार्थः—निरतिशयपुरुषार्थभूतभूमसुखं ब्रह्म प्राप्यमविदुषा विषयेषु परं हेयत्व संधानेन कर्मजन्यतया प्रमिततत्तदैश्वर्यफलाभिसंधिरहितकर्मानुष्ठानेन च कृतिमता पुरुषेण किञ्चि निष्ठाश्रद्धामननपूर्वकं क्रियमाणमुपासनं प्राणमात्रविषयकं मर्त्यकैवल्यरूपाल्पफलपर्यवसिता तन्मूलातिवादो न वस्तुतोऽतिवादः । न च तावता उपक्रमोक्तं शोकसंतरणम्, उपसंहारोक्तं त पारदर्शनञ्च । तदवश्यं तत्क्षुद्रपुरुषार्थरूपाकर्षकानाकृष्टत्वमात्मनि वाञ्छता स्थिरपुरुषार्थलिप भगवत्समाराधनभूतभगवत्कर्मकर्मयोगादिकृत्या भगवान् आश्रयितव्यः । तदा च विलक्षणनि श्रद्धामननादिनिष्पत्त्या सत्यमुक्तिसिद्धिरिति । संगृहीतश्चायमर्थः **श्रीमद्वकुलभूषणदिव्यसू श्रीमुखसूक्ते** (१-२-५); यस्यायं संस्कृतानुवादः ईशोपनिषदाचार्यभाष्यतात्पर्येऽस्मत्कृतः

> अपेतो बाह्यसङ्गश्चेत्, आप्तं कैवल्यमात्मना ।
> त्यक्त्वा तत् स्थिरलिप्सायां निश्चित्येश्वरमाश्रय ॥ इति ।

पूर्वं, 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिताः, एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम्' इति प्राणस्य धारत्वमुपवर्ण्य तादृशप्राणविदपेक्षयापि भूमविद एवातिवादित्वे दर्शिते, अस्यापि भूम्न आधारान श्रितत्वे तत्राप्यतिवादित्वकथन्तावकाशमुत्पश्यन् निराधारवस्त्वभावमत्या पृच्छति **स भगव इ**

यदि वा न महिम्नीति। गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते, हस्तिहिरण्यं ासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति। नाहमेवं ब्रवीमीति होवाच, अन्यो न्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्याये चतुर्विंशः खण्डः।

स्वयंदासास्तपस्विनः' इतिवत् अनाधार इत्यभिप्रायः। [1]उक्ताभिप्रायेणाचार्यः ायमुक्त्वा, 'स्वशब्दस्यात्मात्मीयवचनत्वात् आत्मीये नियाम्यतया महिमभूते गवाश्व- स्ति हिरण्यदासभार्यादिलक्षणे प्रतिष्ठित इत्यभिप्रायं शिष्यो गृह्णीयात्। अथवा ाशब्दस्य [2]स्वात्मपरतया आत्माधार इत्यभिप्राय इति वा(?) वाक्यभिप्रायं बुद्ध्येत। च तदुभयमपि संभवति। परमात्मन उभयविभूतिलक्षणात्मीयमहिमसद्भावेऽपि ानाधारस्य परमात्मनः तत्प्रतिष्ठितत्वासंभवात्। न ह्यतिशिक्षितोऽपि नटवटुः स्वस्क- धमारुह्य नरीनर्तीति न्यायेन स्वस्य स्वाश्रितत्वासंभवाच्च। अतो न द्वयमपि युज्यते। ातः शिष्यस्य सा बुद्धिर्निवर्तनीया'इति मत्वा पुनराह **यदि वा न महिम्नीति**। ादि वा [3]स्वविवक्षितानाधारत्वाभिप्रायातिरिक्ते पूर्वोक्तपक्षद्वये त्वया आशङ्किते, न वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति ब्रूम इत्यर्थः। तद् विवृणोति **गो — इति। गो** ाश्वमित्यादौ द्वन्द्वैकवद्भावः। **आयतनानीति** इति इतिशब्दः प्रकारवचनः। ्वज्जातीयकानीत्यर्थः। **नाहमेवं ब्रवीमीति होवाच**। तत्र प्रतिष्ठितत्वं न ावीमीत्यर्थः। उक्तञ्च व्यासार्यैः, 'अस्य महिमानमिति वीतशोकः,' 'एतां वेभूतिं योगञ्च' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु परमात्मनो महिमवत्त्वावगमात्, 'यदि वा न ाहिम्नी' ति न महिमनिषेधः। अपि तु विभूतिरूपमहिमप्रतिष्ठितत्वनिषेधोऽवग- यते' इति। अथ स्वरूपमहिमप्रतिष्ठितत्वं निषेधति **अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित** ्ति। [न स्वस्य स्वप्रतिष्ठितत्वं संभवतीति भावः।] ७—२४.

1. अनेनाभिप्रायेण. क. 2. आत्म. क. 3. यदि वाऽन्यथा पश्यसि, तदा न महिम्नीति ्रूम इत्यर्थः क.

७—२५.

स एवाधस्तात्, स उपरिष्टात्, स पश्चात्, स पुरस्तात्, स दक्षिणतः, स उत्तरतः, स एवेदँ सर्वमिति।

अथातोऽहङ्कारादेश एव—अहमेवाधस्तात्, अहमुपरिष्टात्, अहं पश्चात्, अहं पुरस्तात्, अहं दक्षिणतः, अहमुत्तरतः, अहमेवेदँ सर्वमिति॥ १॥

ननु, 'यत्र नान्यत् पश्यती'त्यनुपपन्नम्, नानादिग्वर्तिनां चेतनाचेतनपदार्थानां भिन्नानामुपलम्भादित्यत्राह **स एवाधस्तात्—सर्वमिति**। अत्र **स एवेदं सर्वमिति** सामानाधिकरण्यात् स इति निर्दिष्टस्य भूम्नः, इदं सर्वमिति निर्दिष्टचिदचिद्वर्गस्य च शरीरात्मभावः फलितो भवति। ततश्च, 'यत्र नान्यत् पश्यती'ति तदनात्मकान्यनिषेधे नानुपपत्तिरिति भावः।

एवं सर्वात्मभूतस्य भूम्न उपासने स्वशरीरकतयोपासनं कर्तव्य[1]मुपदिशति **अथातोऽहङ्कारादेशः**। क्रियत इति शेषः। **अथ**शब्दः प्रकृतविषयत्व[2]द्योतनार्थः। **अहङ्कारः** अहंबुद्धिः = अहङ्ग्रहेण भूम्न उपासनप्रकारः अतःपरमुपदिश्यत इत्यर्थः। न तु जीवस्वरूपोपदेश इति मन्तव्यम्। तथासति 'अहमादेश' इति निर्देशस्यैव युक्ततया **कार**पदवैयर्थ्यात्। परमात्मनोऽहङ्ग्रहेणोपासनप्रकारमेव दर्शयति **अहमेव — सर्वमिति**। सर्वदिग्वर्ती सर्वात्मा भूमाऽहमेवेति ज्ञातव्यमित्यर्थः। न तु जीवस्य सर्वात्मकत्वमुपदिश्यत इति भ्रमितव्यम्; जीवस्यासर्वाधारत्वेनासर्वात्मकत्वात्[3]। तथात्वे **कार**शब्दवैयर्थ्यस्योक्तत्वाच्च। उक्तञ्च **भगवता भाष्यकृता** "यत्तु अहमेवाधस्तादित्यादिना सर्वात्मत्वमुपदिष्टम्, तद् भूमविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽहङ्ग्रहेणोपासनमुपदिश्यते, 'अथातोहङ्कारादेश' इति अहङ्ग्रहणोपदेशोपक्रमात्" "परमात्मनः प्रत्यगात्मशरीरकत्वज्ञानप्रतिष्ठार्थमहङ्ग्रहेणोपासनं कर्तव्यम्" इति

1. इत्युपदिशति. क. 2. खकोशे 'त्व' इति न। 3. जीवस्या सर्वाधारत्वात

अथ सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य तदन्तर्भावात् तदन्यस्याभावो य उक्तः, 'यत्र नान्यत् पश्यति' तदुपपादनं **स एवाधस्ता**दित्यादिना। एवम्भूतभूमोपासनं स्वात्मग[र्भ]मेव कार्यम्। अतः एष एवं पश्यन्निति पूर्वं प्राणोपासनकथनमेतदर्थमिति दर्शयति **अथातोहङ्कारादेश** इति

अथात आत्मादेश एव—आत्मैवाधस्तात्, आत्मोपरिष्टात्, आत्मा पश्चात्, आत्मा पुरस्तात्, आत्मा दक्षिणतः, आत्मोत्तरतः, आत्मैवेदँ सर्वमिति ।

ननु अहंबुद्धिशब्दयोर्जीवात्मविषययाः कथं भूमपर्यन्तत्वम्? अनहमर्थे च परमात्मनि अहंग्रहोपासनस्य यथार्थत्वमेव स्यादित्याशंक्य, भूम्नः प्रत्यगात्मानं प्रति आत्मत्वेन तद्विषयबुद्धिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमुपपद्यत इति दर्शयन् 'तरति शोकमात्मवित्' इति प्रक्रान्तमात्मत्वोपदेशं भूम्नि समापयति—**अथात आत्मादेशः** । अत्रापि, क्रियत' इति शेषः ; **अथ**शब्दः प्रकृतविषयत्वद्योतनार्थः । **आत्मादेशः** आत्मत्वोपदेशः क्रियत इत्यर्थः । **आत्मैवाधस्तात्—आत्मैवेदँ सर्वमिति** । सर्वात्मतया उपदिश्यमानो भूमा [1]उपासकस्यात्मैवेत्यर्थः । ततश्च तत्राहंबुद्धिशब्दयोर्याथार्थ्यमेवेति भावः ।

ननु 'अथात आत्मादेश' इत्यात्मत्वोपदेशः प्रकृतभूमविषय इति कथमवसीयत इति चेन्न — भिन्नयोर्द्वयोः सार्वात्म्यायोगेन एकविषयत्वस्यैव सिद्धत्वात् ।

ननु च, स एवाधस्तादित्यनेनैव सार्वात्म्यस्य सिद्धतया उपासकात्मत्वमपि सिद्धमेवेति, 'अथात आत्मादेश' इत्युपदेशो व्यर्थ इति चेत्—सत्यम्, स एवेदँ सर्वमिति सामानाधिकरण्येनात्मत्वं फलति । अथापि कण्ठोक्त्योपासकात्मत्वसिध्द्यर्थं[2] विशिष्य कण्ठोक्त्योपदेशः । न च 'अथात आत्मादेश' इति [3]सामान्योक्तिरुपासकं प्रति आत्मत्वोपदेश इति विशेषे किं नियामकमिति वाच्यम् — 'एवं विजानत आत्मतः प्राणः' इति विद्वदात्मनः प्राणाद्युपादानत्वेन सार्वात्म्यस्योत्तरत्र प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् ।

यत्तु — अत्र परैरहङ्कारस्यात्मैकत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य 'अथातोऽहङ्कारादेशः,' 'अथात आत्मादेशः' इति पृथगुपदेशो भेदार्थः, भूमात्मनोर्भिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धयोः पृथगुपदेश ऐक्यार्थः । द्वयोः सार्वात्म्यायोगादिति — तदसारम् । अहमर्थादन्यस्यात्मनो भूमाख्यब्रह्माभिन्नत्वेन प्रत्यक्षासिद्धत्वात्[4] तयोः पृथगुपदेशो भेदार्थः । अहमर्थस्य तु ब्रह्माभिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तयोरुपदेश ऐक्यार्थ इति वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वादित्यास्तां तावत् ।

1. स्वोपासकस्य. ख. 2. उपासकात्मसिध्द्यर्थश्च, क. 3. इत्युक्तिः क. 4. भूमाख्य ब्रह्माभिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धत्वात्. ख.

स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन् आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः; स स्वराड् भवति। तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति। तेषाँ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति॥ २॥

इति सप्तमाध्याये पञ्चविंशः खण्डः।

स वा एष — आत्मानन्दः। **रतिः** स्रक्चन्दनादिजन्या प्रीतिः **क्रीडा** उद्यानादिजन्या। स्त्रीसम्भवा प्रीतिः **मिथुनम्**। विभूतिजन्या प्रीतिः आ**नन्दः**। [1]आत्मन्येव रतिर्यस्य स तथोक्तः। एवमुत्तरत्रापि। श्रवणमनननिदिध्यासनैरुक्तभूमात्मसाक्षात्कारनिष्ठस्य सर्वविधसुखानुभवोऽप्यात्मसुखानुभवान्तर्गत इत्यर्थः। **स स्वराड् भवति। स्वराट्** स्वयमेव राजा; अकर्मवश्यः; विधिनिषेधकिङ्करो न भवतीति यावत्। "अत एव चानन्याधिपति" रिति सूत्रे, "अत सत्यसङ्कल्पत्वादेव अनन्याधिपतित्वं विधिनिषेधायोग्यत्वम्। विधिनिषेधयोग्यत्वे हि प्रतिहतसङ्कल्पत्वं भवेत्। अतः सत्यसङ्कल्पत्वश्रुत्यैवानन्याधिपतित्वञ्च सिद्धम्। अत एव स स्वराड् भवतीत्युच्यते" इति भाषितम्। **तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति।** "प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेत्" इति सूत्रे, "अकर्मप्रतिहतज्ञानो मुक्तो विकारलोकान् ब्रह्मविभूतिभूतान् अनुभूय यथाकामं तृप्यतीति, 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यस्य वाक्यस्यार्थः" इति भाषितम्। **अथ येऽन्यथा—भवन्ति** ये उक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणोपासते, तेऽन्यराजानो भवन्ति = विधिनिषेधकिङ्करा भवन्ति। कर्मवश्या भवन्तीत्यर्थः। स्वराडित्यस्य प्रतिद्वन्द्वित्वात्। किञ्च ते क्षय्यलोकाश्च भवन्तीत्यर्थः। अत्र क्षय्यलोका भवन्तीत्यनेन यथोक्तप्रकारेण परमात्मोपासकानामक्षय्यभगवल्लोकत्वमस्तीत्युक्तं भवति। ७—२

1, आत्मैव रतिः ख.

७—२६.

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः
ाण आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत
ाप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञान-
ात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो वागा-
त्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

तदेष श्लोकः—

न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् ।
सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः ॥ इति ॥

अथात आत्मादेश इत्यनेनोक्तमुपासकान्तर्यामिणः चेतनाचेतनसकलप्रपञ्चो-
ादानत्वलक्षणसर्वात्मकत्वं स्पष्टयति — तस्य ह — सर्वमिति । उपासकस्यान्तर्या-
व प्राङ्निर्दिष्टप्राणशब्दितजीवपर्यन्तसकलप्रपञ्चोपादानम् । अतः अहमेवेदं सर्व-
ते विहितोऽहंग्रहः तात्त्विकविषय एवेति भावः ।

तदेष श्लोकः । तत् तस्मिन् विषये एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः प्रवृत्त इत्यर्थः । न
यो मृत्युं—सर्वमाप्नोति सर्वश इति । पश्यः ब्रह्मदर्शी मृत्युं मरणं रोगं दुःख-
त्रनं दुःखतां जगति प्रतिकूलताञ्च न पश्यति । सर्वसाक्षात्कर्ता सन् सङ्कल्पमात्रेण
ल्पितान् अर्थान् सर्वस्मिन् काले प्राप्नोतीत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकाविर्भावो
तीत्यर्थः । अत्र, जगति दुःखतां न पश्यतीत्युक्त्या जगतो मुक्तं प्रति प्रतिकूलत्वं
रेत, पित्तोपहतस्य पयःप्रतिकूलत्ववत् जगतः प्रतिकूलत्वं [1]कर्मनिबन्धनमित्युक्तं भवति ।

1. कर्तृकर्म. ग.

पूर्वं नामवागादीनामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वकारणत्वमुक्तम् । तत्र प्राणं प्रति भूम्नः कारणत्वं
मिति तद् दर्शयति विजानत आत्मतः प्राण इति । विजानत इति षष्ठी । एवञ्च
ो भूमजन्यः ; आशादिकं नामान्तं तु न साक्षात् भूमजन्यम् , किन्तु सन्तानक्रमेणेति सिध्येत् ।
था मन्तव्यम् , किन्तु सद्विद्योक्तरीत्या, ' एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ' त्युक्त-
। च पूर्वपूर्वकारणान्तर्वर्ती परमात्मैव सर्वकारणम् ; न केवलं नामान्तस्य, किन्तु सर्वस्यापि
स्येति दर्शयितुम् आत्मत आशेत्यादि ।

एवं, ' स वा एष एवं पश्यन्—आत्मरति 'रिति आत्मदर्शनं नारदप्रार्थितमुपदिश्य, इतस्तरति
मात्मविदिति प्रत्याययति तदेष इति । ननु विज्ञानानन्तरभाविनि दर्शने मोक्षहेतौ सति,
एष एवं मन्वान एवं विजानन् एवं पश्यन्निति क्रमेण निर्देष्टव्यम् । तत् कथं प्रागन्यक्रमा-

स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा ।
सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश(शः) स्मृतः ॥
शतञ्च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिः ।
आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ॥

स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ।

स एकधा — विंशतिः । आत्मनः निरवयवस्य **त्रेधा पञ्चधा सप्तधे**त्यादिविभागायोगात् सङ्कल्पपरिगृहीतानेकविधशरीरो भवतीत्यर्थः । एवं मोक्षसाधनभूतोपासनप्रकारमुपदिश्य, 'तादृशोपासननिष्पत्तौ अन्तःकरणस्योपासनोत्पत्तिप्रतिबन्धकपापराहित्यमपेक्षितम् । तच्च राजसतामसाहारसेविनां न सम्भवति । अपि तद्विविक्तसात्त्विकाहारसेविनां भवेदिति उपासकः सात्त्विकाहारसेवी भवे'दित्युपदिशति **आहारशुद्धौ — विप्रमोक्षः** । **आहारशुद्धौ** सात्त्विकाहारसेवने सति **सत्त्वस्यान्तः**करणस्य **शुद्धिः** नैर्मल्यं भवति । तन्नैर्मल्ये सति **ध्रुवा स्मृतिः** अविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपात्मध्यानं सिद्ध्यति । **ध्रुवस्मृतिलम्भे** तल्लाभे सति दुर्मोचतया ग्रन्थिशब्दवाच्यानामविद्यारागादीनां मोक्षो भवतीत्यर्थः । अत्र, 'स्मृतिलम्भ एव सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः' इत्युक्त्या 'स्मृत्यनन्तरभाविना स्मृतिविलक्षणेन दर्शनेन न मोक्षः अपितु दर्शनसमानाकारस्मृतिसन्तानेनैव । ततश्च 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्' इत्यत्र पश्यन्नित्यादिशब्दाः दर्शनसमानकारोपासनपराः; प्रकरणान्तरस्थाः, 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिशब्दाश्च दर्शनसमानाकारध्यानपरा इति सूचितं भवति ।

दरणमित्यत्राह **आहारशुद्धा**वित्यादि । स्मृतिसंततिरूपा परभक्तिरेव मोक्षहेतुः । तस्या एवाऽऽहशुद्धिप्रभृतिपुरुषप्रयत्नसाध्यतया विधेयत्वात् । **पश्य**न्निति तु तस्या एव क्रमभवत् दर्शनसमाकारत्वमभिप्रेतम् । न मुख्यः साक्षात्कारः । यद्वाऽत्र प्रकरणे श्रवणस्य पृथक्कीर्तनाभावात् स्व प्रमाणात् **पश्यन्** इत्यस्य 'शब्दतो विद'न्नित्यर्थोऽस्तु । अत एवोपदेष्टा सनत्कुमारः, **तमः पारं दर्शयतीति** दर्शकत्वेनोच्यते । उपदेशरूपश्रुतेश्च दर्शनपदेन प्रत्यक्षपदेन च सूत्रे व्यवहारो बहुत्र । अत उपदेशतः, 'चिरनिर्वृत्तमप्येतत् प्रत्यक्षमिव दर्शितम्' इति रीत्या शास्त्रचक्षुः पश्यन्, अथ मन्वानः, अथ विजानन् इत्यर्थोऽपि नायुक्तः इति । अत एव श्रीभाष्ये, प्रकरणे श्रवणं क्रमवक्तव्यं कथं नोक्त'मिति विमृश्य, ''श्रवणमर्थसिद्धं मत्वे'' त्युक्तमित्यपि स्यादि

तस्मै मृदितकषायाय[1] तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः । तँ स्कन्द इत्याचक्षते तँ स्कन्द इत्याचक्षते ॥

इति सप्तमाध्याये षड्विंशः खण्डः ।

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमोऽध्यायः (सप्तमः प्रपाठकः) ।

1. देवर्षये नारदाय इत्यधिकं मा.

शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वा आख्यायिकामुपसंहरति श्रुतिः **तस्मै — सनत्कुमारः** । एवं शुद्धान्तःकरणाय नारदाय भगवान् सनत्कुमारः संसारसंतमसचण्डभानुभूतोपासनगोचरं परमात्मानं स्पष्टमुपादिक्षदित्यर्थः । अत्र नामादिषु ब्रह्मत्वेनोपदिष्टेष्वपि तत्र ब्रह्मत्वस्यानभ्युपगमात् तस्य मृदितकषायत्वम् । शिष्यस्य परिशुद्धान्तःकरणतया उपदेशयोग्यतां परीक्ष्यैवोपदिष्टवानित्यर्थः । **तं स्कन्द इत्याचक्षते** — । [सनत्कुमारं स्कन्द इत्यपि वदन्तीत्यर्थः]। स्पष्टोऽर्थः । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ॥

एतद्विषयमधिकरणमुपन्यस्यते—

(१) अत्र मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि सन्ति, न सन्तीति विचारे — "अभावं बादरिराह ह्येवम्"। शरीरेन्द्रियाणामभावं बादरिराचार्यो मन्यते । 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इत्येवं श्रुतिराहेत्यर्थः ।

"भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्" । मुक्तस्य देहेन्द्रियादिसद्भावं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः? **विकल्पामननात्** । विविधः कल्पो **विकल्पः**, वैविध्यमित्यर्थः । 'स एकधा भवति, त्रिधा भवति पञ्चधा । सप्तधे' त्यादिश्रुतेः । आत्मन एकस्याच्छेद्यस्यानेकधाभावासंभवात् त्रिधाभावादयः [1]शरीरनिबन्धना इत्यवगम्यते । अशरीरत्ववचनं तु कर्मकृतशरीराभावपरम् ।

"द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः"। 'संकल्पादेवे' ति पूर्वनिर्दिष्टः संकल्पः **अतश्शब्देन** परामृश्यते । **अतः** संकल्पवशादेव मुक्तस्य सशरीरत्वाशरीरत्वलक्षणविधाद्वयमप्यस्ति । संकल्पवशात् सशरीरोऽशरीरश्च भवतीति भगवान् बाद-

1. शरीरेन्द्रिय. ग.

रायणो मन्यत इत्यर्थः । **द्वादशाहवत्** । यथा, 'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः, 'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्' इति उपैतियजतिचोदनाभ्यां द्वादशाहस्य सत्रत्वा हीनत्वरूपविधाद्वयवत्त्वम् (पू. मी. ८-२-५; १०-६-१६.), एवमित्यर्थः ।

"तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः" । मुक्तस्य स्वतनुभवनादि[1] भोगोपकरणसृष्टि संकल्पाभावे, स्वप्ने परमात्मसृष्टैः भोगोपकरणैः यथा भोगान् भुङ्क्ते, एवं मुक्त सत्यसंकल्पोऽपि परमात्मसृष्टैर्भोगोपकरणैः भोगान् अनुभवति ।

"भावे जाग्रद्वत्" । मुक्तस्य स्वभोगोपकरणतनुभवनादिसृष्टिसंकल्पसत्त्वे यथा जाग्रत्पुरुषः स्वार्जितैः भोगोपकरणैः भोगान् अनुभवति, एवं मुक्तोऽपि स्वसं कल्पसृष्टैः भोगोपकरणैः भोगान् अनुभवति ।

ननु अणुपरिमाणस्य जीवस्य कथमनेकशरीरेष्वात्माभिमानसंभवः ? तत्राऽऽह, "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति" । यथा प्रदीपस्यैकदेशस्थितस्य स्वप्रभया देशा न्तरव्याप्तिः, एवमेकदेशस्थितस्याप्यात्मनः धर्मभूतज्ञानात् अहमित्यात्माभिमानानुगुण सर्वदेशेषु व्याप्तिरुपपद्यते । तथा हि दर्शयति श्रुतिः—

"बालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥"

इति । **आनन्त्याय** धर्मभूतज्ञानकृतानन्त्यायेत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः—बद्धस्य कर्माधीनः शरीरपरिग्रहः, मुक्तस्य स्वेच्छायत्तः' इति । ननु, 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद, नान्तरम्' इति मुक्तस्य ज्ञानाभावप्रतिपादनात कथमनेकशरीरेष्वात्माभिमानानुगुणज्ञानव्याप्तिः ? तत्राऽऽह "स्वाप्ययसंपत्त्योरन्य तरापेक्षमाविष्कृतं हि" । 'न बाह्यं किञ्चन वेदे' ति ज्ञानाभावश्रुतेः सुषुप्ति मरणान्यतरविषयत्वात् । सुषुप्तिमरणयोः निःसंबोधत्वस्य, 'नाह खल्वयमेवं संप्र त्यात्मानं जानाति', विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति इति श्रुतिभ्यामाविष्कृतत्वात् । **अनु विनश्यति** न पश्यतीत्यर्थः । मुक्तस्य, 'मनसै तान् कामान् पश्यन् रमते' इति सार्वज्ञ्यस्याविष्कृतत्वाच्चेति स्थितम् ।

1. तनुप्रभृतिभोगोपकरण. ग.

अथ अष्टमोऽध्यायः । ८—१.

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म

(२) तथा समन्वयाध्याये—, 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् जानाति स भूमा' इति निर्दिश्यमानो भूमा प्राणशब्दनिर्दिष्ट[1]जीव एव । प्राणा-र्ध्वम्, 'अस्ति भगवः प्राणाद् भूय' इति प्रश्नस्य, 'अदो वाव प्राणाद् भूयः' ते प्रतिवचनस्य वाऽदर्शनेन प्रक्रान्तात्मोपदेशस्य तत्रैव पर्यवसानात् । अतश्च सन्त्यपि ह्मलिङ्गानि तत्रैव यथाकथञ्चिद् योजयितव्यानीति पूर्वपक्षे प्राप्ते – उच्यते —

"भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्" । भूमा परमात्मा, संप्रसादात् जीवात् धिकत्वेन तस्योपदेशात् । 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योति-संपद्य' इत्यत्र संप्रसादशब्दस्य जीवे प्रयुक्तत्वात् संप्रसादो जीवः । 'एष तु वा तिवदति, यः सत्येनातिवदति' इति सत्यातिवादिनः[2] प्राणशब्दनिर्दिष्टजीवातिवाद्य-तया तुशब्देनाधिकत्वेनोपदिश्यमानतया अतिवदननिमित्तस्य सत्यशब्दनिर्दिष्टस्य गशब्दितात् जीवादधिकत्वप्रतीतेः न प्राणशब्दनिर्दिष्टो जीवो भूमा ।

"धर्मोपपत्तेश्च" । 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः', 'स एवेदं सर्वम्' इत्या-भिः प्रतिपादितस्वमहिमप्रतिष्ठत्वसर्वात्मकत्वादिधर्माणाम्, 'आत्मतः प्राणः त्मत आशा' इत्यादिवाक्यसंदर्भप्रतिपादित—प्राणशब्दितजीवप्रभृतिसकलप्रपञ्चो-दानत्वस्य प्राणशब्दिते जीवेऽसंभवाच्च भूमा परमात्मेति स्थितम् ॥ ७—२६.

इति छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिकायां सप्तमोऽध्यायः

(सप्तमः प्रपाठकः)

दहरविद्या प्रस्तूयते – अथ — वेश्म । विद्यान्तरारम्भप्रदर्शनार्थोऽयमथ-

1. निर्दिष्टः ख. 2. सत्यनिमित्तकातिवादिनः ग.

अणिमोपासनरूपायां सद्विद्यायां विभुत्वाविरोधि किञ्चिद्रूपं स्वरूपगतमणुत्वमुक्तम् । अथ विद्यायां वैपुल्यमुपपादितम् । अथ दहरविद्यायां तस्य दहरहृदयपरिच्छिन्नत्वप्रयुक्तं दहरत्व-वर्ण्यते । एवमुक्तोपासनद्वयमिव इदमपि सत्यविषयकम् । स्वरूपसत्यत्वमात्रं प्रागुक्तम् । इह गुणानां सत्यत्वमप्युच्यते, 'एतांश्च सत्यान् कामान्' इति । सद्विद्योक्ता मोक्षसंपत्तिः भूम-ायां मनआयुरास्त्यर्थकृतलोककामचारप्रस्तावानुरोधेन सर्वलोककामचारादिरूपेण किञ्चिद ता, इहैव लोकविशेष–विहारविशेषादिवर्णनेन सम्यग् विशदीक्रियते सत्यकामत्वविवरणाभिप्रा-

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ।

शब्दः । उपास्यतया संनिहितस्य परब्रह्मणः स्थानतया नवद्वारादिमत्त्वादिना च **पुरशब्दिते अस्मिन् शरीरे** पुण्डरीकाकारमल्पं हृदयाख्यं परस्य ब्रह्मणो वेश्मेत्यर्थः **दहरो—विजिज्ञासितव्यमिति । अस्मिन्** वेश्मन्यन्तः **दहरः** सूक्ष्मः आकाशः अत्र य इति पुल्लिंगयच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । अस्मिन् यो दहर आकाश इत्यर्थः **तस्मिन् यदन्तरित्यत्रान्तश्शब्दो**ऽन्तर्वर्तिपरः । चशब्दश्चाध्याहर्तव्यः । ततश्चायमर्थः — **अस्मिन्** दहरपुण्डरीके यो दहर आकाशः तदन्तर्वर्ति च यत्, तदुभयं श्रवणमननाभ्यामवगन्तव्यं ध्यातव्यञ्चेति । **तदन्वेष्टव्यमित्यत्र तदिति** नपुंसकलिङ्गनिर्देशो[1] लिङ्गसामान्यविवक्षया द्रष्टव्यः । यद्वा दहरोस्मिन्नन्तराकाश इति न पुंलिंगयच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । अस्मिन् दहराकाशस्तदन्तर्वर्ति च यदिति यच्छब्दे-

1. लिङ्गैकवचननिर्देशः क.

येण । पूर्वाध्यायेषु गुरूपदेशानुवादरूपेण श्रुतिः प्रवृत्ता । इह, 'तञ्चेद् ब्रूयुः,' 'स ब्रूयात्' इति भङ्ग्या गुरुं प्रति उपदेशकमशिक्षणमुखेन प्रवृत्तेति वैलक्षण्यम् ।

परब्रह्मणः स्थानतयेति । लोके सार्वभौमस्य स्थानं पुरं भवति । उभयविभूतीश्वरात् ब्रह्मणः कोऽन्यः सार्वभौमो नाम । सर्वासु भूमिषु गुणत इव स्वरूपतोऽपि सर्वात्मना संबन्धः अयमेव सार्वभौमः । उक्तञ्च **तात्पर्यचन्द्रिकायाम्**, 'शरीरं पुरम्, इन्द्रियाणि पौरान्, ब्रह्म सार्वभौमम्, आत्मानञ्च भृत्यं भावयेत्' इति । **नवद्वारेति** । चक्षुश्श्रोत्रघ्राणमुखद्वाराणि सप्त गुदोपस्थाभ्यां द्वारनवकम् । 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन्' इति हि **गीतम्** । आदिना, 'पुरमेकादशद्वारम्' इति **कठोक्तं** नाभि ब्रह्मरन्ध्रमेलनेन एकादशकं ग्राह्यम् ।

दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इति । यः आ समन्तात् काशत इति आकाशः, स एवास्मिन् अन्तर्वर्तमानत्वात् दहर इत्युच्यत इति ज्ञापनाय आकाशपदप्रयोगः । अत्र य इति यच्छब्दाध्याहारः, तदन्वेष्टव्यमित्यत्र तच्छब्देन गुणवत् अस्यापि ग्रहणाय । अध्याहारं विनाऽपि निर्वहति यद्वेति । अनध्याहारपक्षोऽपि द्विप्रकारः, तत् इति तच्छब्दमात्रेण आकाशश्च तत् तत् इति, 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषेण आकाशतदन्तर्वर्त्युभयग्रहणमित्येकः; यदिति यच्छब्देनापि यच्च यश्च यदिति उभयग्रहणमित्यन्यः । अयं पक्ष उच्यते **अस्मिन्—दहराकाशस्तदन्तर्वर्ति च यदिति** । दहरहृदयनिष्ठदहराकाशतदन्तर्वर्त्युभयरूपं यदित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे मौलं **तस्मिन्** इति पदमपि एकशेषैकवद्भावेन वेश्मदहराकाशोभयपरं ग्राह्यम् । ननु उपा

। 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्या' मिति कृतनपुंसकैकशेषैकवद्भावेनैकेनैव ुंसकलिङ्ग[1] यच्छब्देन द्वयोरपि परामर्शसम्भवात् । तदन्वेष्टव्यमिति वाक्ये तच्छ-ऽपि नपुंसकैकशेषसम्भवादेकेनैव तच्छब्देन द्वयोरपि परामर्शः । ततश्चानेन वाक्येन राकाशस्तदन्तर्वर्ति चान्वेष्टव्यमित्युक्तं भवति । उक्तं च भगवता भाष्यकृता— यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म इत्यनूद्य तस्मिन् दहरपुण्डरीकवेश्मनि दहर आकाशः, यच्च तदन्तर्वर्ति, तदुभयमन्वेष्टव्यमिति विधीयत" इति । अत्र काशशब्द आ समन्तात् काशते प्रकाशत इति व्युत्पत्त्या परमात्मपरः । तत्र च ुरुत्तरत्र वक्ष्यते ।

न च तदन्तर्वर्तिन एवान्वेष्टव्यत्वे प्रतीयमाने दहराकाशशब्दितस्याप्य-ष्टव्यतासिद्ध्यर्थमेतावान् क्लेशः किमर्थमाश्रीयते । किञ्च "विश्वजित् सर्व-ोऽतिरात्रो भवति" इत्यत्र पृष्ठगतसर्वताविध्याक्षिप्तपृष्ठविधिवत् दहराका-न्तर्वर्तित्वेन गुणजातोपासनस्य दहराकाशोपासनमन्तरेणासम्भवेनाक्षेपादेव दहरा-शोपासनस्यापि सिद्धतया यत्तच्छब्दयोर्नपुंसकैकशेषैकवद्भावचशब्दाध्याहारक्लेशानु-ो व्यर्थ इति वाच्यम् । 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् मान्' इत्यौपसंहारिकोभयोपासनवचनानुसारेणास्य क्लेशस्यानुभोक्तव्यत्वात् । न च व वाक्यं दहराकाशतदन्तर्वर्तिलक्षणोभयोपासनविधिपरमस्त्विति वाच्यम् । प्रक्र-थं विस्पष्टतव्यप्रत्यययुक्तं वाक्यं विहायौपसंहारिकस्य विस्पष्टविधिप्रत्ययशून्यस्य च्छब्दयुक्तस्य विधित्वकल्पनानौचित्यात्, तस्य विधित्वकल्पनायामप्यनुवादरूप-प्यस्य वाक्यस्य तदनुसारेणार्थद्वयोपासनपरत्वस्याश्रयणीयतया नपुंसकैकशेषादि-ास्याश्रयणीयत्वादिति ।

ेशब्दो वाक्यसमाप्तौ । अथवा इतीत्यस्यानन्तरमाचार्यो ब्रूयादित्यध्याहारः ।

1. लिङ्गेन. ख.

ः तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम्' इति प्रश्नवाक्ये यत्तत्पदाभ्यामाकाशान्तर्वर्तिन एव परामृष्ट-तया अत्रापि तदेकरूप्यमेव युक्तमिति चेन्न — अत्र एवमर्थविवक्षणौचित्यस्य भाष्य इह ादमेवोपपादितत्वात् । अत्र द्वयोर्ग्रहणेऽपि तत्र आकाशान्तर्वर्तिमात्रेऽसंभावितत्वशङ्कया तथा ोपपत्तेः ।

तञ्चेद् ब्रूयुः — यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म द रोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासि व्यमिति,

---

तञ्चेत् — विजिज्ञासितव्यमिति । एवमुक्तवन्तमाचार्यम्, स्वल्पहृद मध्यवर्तितयाऽतिस्वल्पे आकाशे किं वा वर्तितुमर्हति, यदन्वेष्टव्यं स्यादिति दहराका शब्दितस्य ब्रह्मत्वं तदन्तर्वर्तितया निर्दिष्टस्य तद्गुणजातत्वञ्चाजानाना अन्तेवासिनो य ब्रूयुरित्यर्थः । 'किं तदत्र विद्यत' इति वाक्यं सर्वान्तरस्य परमात्मनः अन्तर्वर्त्यन्त सम्भवलक्षणानुपपत्तिगर्भान्तर्वर्तिविशेषप्रश्नपरमिति व्यासार्याणामभिप्राय इति यद प्रतीयते–तथाऽपि 'यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्त काश' इत्येतावन्मात्रं श्रुतवतां शिष्याणां परमात्मत्वविरोधिन्याकाशशब्दे जागरू दहरत्वान्वेष्टव्यान्तराधारत्वादिविरोधिलिङ्गे च जाग्रति, ब्रह्मलिङ्गेषु चानुपन्यस्ते परमात्मत्वनिश्चयस्य वा तदुपजीव्याक्षेपप्रवृत्तेर्वा असम्भवात्, सर्वान्तरस्य परमात नोऽन्तर्वर्त्य [न्तरा] सम्भवलक्षणानुपपत्तेरेव शिष्याणां हृदि विपरिवर्तमानत्वे–प्रश्नवा 'दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इति दहरपुण्डरीकान्तर्वर्तित्वेना शस्य दहरत्वोपन्यासस्य वा, प्रतिवचने 'यावान्वा अयमाकाश' इति वैपुल्योपन्य सस्य वा, असङ्गतत्वापातात् व्यासार्याणामप्युक्त एवार्थोऽभिप्रेतः ।

केचित्तु शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वेनोपक्रमादेव तदन्तर्वर्त्याकाशशब्दनिर्दिष्टं ब्र त्यवगत्यैव तदन्तर्वर्तिवस्त्वन्तरासम्भवलक्षणानुपपत्तिमभिप्रयन्त एवान्तर्वर्तिविशेषं प च्छुरित्यपि सम्भवान्नानुपपत्तिरिति वदन्ति ।

इति वदन्तीति । अत्रायं भाष्यकाराशयः — यदि ब्रह्मान्तर्वस्त्वन्तरासंभवं मन्य तर्हि 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्' इति तैत्तिरीये सुषिरपदेनेव आकाशपदेन हृदयाकाशं गृह्य तदन्तरन्वेष्टव्यमेव ब्रह्मेति ब्रह्मपुरपदबलान्निर्धारयितुमर्हन्तीति प्रश्नायोगस्तदवस्थ एव । अ तद्वदत्रार्थो न ग्राह्य इति ज्ञापनायैव प्रश्नप्रतिवचनभङ्ग्या आकाशान्तर्वर्तिपदार्थजातप्रदर्शनमु आकाशं ब्रह्मेति दर्शयतीति वक्तव्यम् । तत्र दहरत्वात् किञ्चिदनाधारत्वशङ्कायामेव उपरि, हृद परिच्छिन्नत्वेऽपि अच्छिन्नत्वात् अच्छेद्येऽनवयवे तस्मिन् वैपुल्यस्याभङ्गात् आधारत्वमित्र पादनं संगच्छते । व्यासार्यसूक्तिस्तु परोक्तार्थपरिष्कारपरा नेह वास्तवार्थकथनप्रवृत्तेति ।

स ब्रूयात्—यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि । यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं

स ब्रूयात्—एवमुक्तः स आचार्यः प्रतिब्रूयात् । किमिति? **यावान्—नक्षत्राणि** हृदयपुण्डरीकमध्यवर्ती आकाशशब्दनिर्दिष्टः भूताकाशवद्विपुलः । द्यावापृथिव्यादिशब्दलक्षितं भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणं अग्निसूर्यादिशब्दलक्षितो भोक्तृवर्गश्च तदाश्रित इत्यर्थः । **यच्च — मिति ।** अस्य उपासकस्येह लोके यत् भोग्यजातमस्ति, यच्च मनोरथमात्रगोचरमिह नास्ति, सर्वं तत् भोग्यजातमस्मिन् दहराकाशे समाहितमित्यर्थः । दहराकाशो निरतिशयभोग्य इति यावत् ।

इह लोक इति । बाह्याकाशसाम्यं ब्रह्मण्याकाशे उक्त्वा, अत एव बाह्याकाशवत् द्यावापृथिव्यादिसर्वाधारत्वं दर्शयितुम् **उभे अस्मिन्** इत्यादि । नायं बाह्याकाशवत् तावन्मात्राधारः, किंतु सर्वाधार इत्यतिशयकथनाय **यच्चास्येहे**ति । एवञ्च **इहे**तिपदं बाह्याकाशार्थकमपि भवितुमर्हति — अथापि **अस्ये**तिपदावैयर्थ्याय **सर्वे च कामा** इति वक्ष्यमाणानुसारेण उपासकभोग्यमित्यर्थस्य ग्रहणे इहेत्यस्य इहलोके इत्यर्थ एव स्वरसः । तथाच इहेत्यस्य प्राकृतलोके इत्यर्थः । तथासत्येव विवक्षितस्य बाह्याकाशाद् वैषम्यस्यात्यन्तं सिद्धिरिति भावः ।

नन्वत्र द्यावापृथिव्यादीनां तदन्तर्वर्तित्वेन कथनात्, 'तद्वाव विजिज्ञासितव्य'मिति तेषामुपास्यत्वमिति चेन्न — पदार्थविशेषाधारत्वमुक्त्वा **यच्चास्ये**ति उपासकभोग्यत्वेन रूपेण सर्वकोडीकारात् तेन रूपेण द्यावापृथिव्यादेरपि क्रोडीकृततया भोग्यत्वेन रूपेण सर्वस्यैवोपास्यताया इष्टत्वात् । पदार्थविशेषाधारत्वनिर्देशश्च बाह्याकाशसाम्यस्य प्रसक्तस्य विशदमुपपादनाय । एवमुक्तानुक्तसर्वग्रहणप्रकारप्रदर्शनायैव, '**सर्वे च कामा**' इत्युक्तम्; **अस्मिन् कामाः समाहिताः**' इति च । नन्वेवं भाष्यविरोधः; कामा इति अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकस्यैव तत्रोक्तेरिति चेत् — उच्यते । **सत्यकामः सत्यसंकल्प** इत्यत्र सत्यकामपदम्, नित्यं यद् भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपम्, तत्परम् । अनित्यं तादृशं सर्वं तु सत्यसंकल्पपदत एव गृहीतम् । सत्यसंकल्पत्वं हि स्वसंकल्पमात्राधीनस्वाभिमतसिद्धिकत्वम् । नित्यानामेतदधीनस्थितिप्रवृत्तिकत्वमपि सत्यसंकल्पपदसंगृहीतम् । व्यक्तमिदं **वेदार्थसंग्रहान्ते** । अतः, 'स यदि पितृलोककाम' इत्यादिना वक्ष्यमाणानामन्येषाञ्च कामानामुत्पाद्यानाम् आप्यानाञ्च सत्यसंकल्पत्वगुणान्तर्गतत्वमस्त्येवेति । एवञ्च कामपदेन काम्यमानत्वाविशेषात् अपहतपाप्मत्वादिकमपि संगृहीतं भवति; तद्विषयकपदान्तराभावाच्चैवमिति गुणाष्टकपरं भाष्ये दर्शितम् । एतेन — स यदि पितृलोककाम इति विशदवक्ष्यमाणकामविशेषाः सत्याः कामा इत्युच्यन्तां । तेषां सत्यत्वञ्च यथासंकल्पभावित्वमेव-इति निरस्तम् । सत्यकामपदोक्तनित्यकामोपेक्षणायोगात् । पितृलोकादिकामानाञ्चेहान्तर्भावस्य ज्ञापिततया उपरि तद्वर्णनस्यासंगतत्वाभावात् ।

तदस्मिन् समाहितमिति ।

उक्तञ्च भगवता भाष्यकृता — " यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृद आकाश इति दहराकाशस्या[1]तिमहत्तामभिधाय, 'उभे अस्मिन् द्यावापृथि अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि' इ प्रकृतमेव दहराकाशमस्मिन्निति निर्दिश्य तस्य [सर्व] जगदाधारत्वमभिधाय, 'यच्चास्ये हास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहित' मिति पुनरप्यस्मिन्निति तमेव दहराका परामृश्य तस्मिन् अस्य उपासकस्येह लोके यत् भोग्यजातमस्ति यच्च मनोरथमात्रगोच मिह नास्ति, सर्वं तत् भोग्यजातमस्मिन् दहराकाशे समाहितमिति निरतिशयभोग्य दहराकाशस्याभिधाये " ति ।

न च 'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहित' मित्यने उपासकभोग्यवस्त्वाधारत्वमात्रमुपास्यस्य प्रतीयते; न तु दहराकाशस्य निरतिशय भोग्यत्वम् । ततश्च "यच्चास्येहास्तीति वाक्येन दहराकाशस्य निरतिशयभोग्य त्वमभिधाये" ति भाष्यं कथमुपपद्यतामिति वाच्यम्—उपासकस्य ब्रह्मप्राप्त्येकफल कस्य स्वर्गपश्वादीनां भोग्यत्वाभावात्, 'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मि समाहित'मित्यनेन दहराकाशस्य निरतिशयभोग्यत्वमेव प्रतिपादितमिति भाष्याभिप्रा इति व्यासार्यैरुक्तत्वान्नास्याः शङ्काया अवकाश इति द्रष्टव्यम् ।

केचित्तु 'स यदि पितृलोककामो भवती' त्यादिना प्राचीनानेकजन्मसम्ब न्धिपित्रादिवर्गदिदृक्षायाः, सङ्कल्पमात्रेण तत्सम्पत्त्यस्य च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्, सूत्र कृताऽपि "सङ्कल्पादेव तच्छ्रुते" रिति सूत्रेण तद्वाक्यस्य विवक्षितार्थत्वाविष्क णात्, 'यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभतेऽथ ये चास्येह जीव ये च प्रेताः यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दते' इति नष्टानां पित्र दीनां मुक्तकामनाविषयत्वप्रतिपादनात्, "प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डल स्थोक्ते" रिति सूत्रोक्तन्यायेन ब्रह्मविभूतितया नष्टपित्राद्यनुभवस्य कामन विषयत्वसम्भवाच्च,—अन्यथा 'अस्मिन् कामाः समाहिताः', 'एतांश्च सत्यान् कामान् इत्यादावपि कामशब्दस्य निरतिशयभोग्यार्थकत्वं को वारयेत् । ततश्च 'जक्षत्क्रीड

1. अतीव· ख,

तंश्चेद् ब्रूयुः — अस्मिँश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वँ समाहितँ सर्वाणि च ूतानि सर्वे च कामाः, यदैन (त) ज्जरामा (त्रा) प्नोति प्रध्वँसते वा किं ातोऽतिशिष्यत इति (४),

ेत्यत्रापि भोग्यत्वार्थकत्वं स्यादिति परो विजयेत। अतः — अस्य वाक्यस्य यथाश्रु- ार्थत्वेऽपि न दोषः। भाष्यमपि भोग्याधारत्वफलितभोग्यत्वपरमेवास्त्विति वदन्ति।

अत्र भूताकाशसदृशवैपुल्यप्रतिपादनेन द्यावापृथिव्यादिजगदाश्रयत्वप्रतिपाद- न उपासकं प्रति निरतिशयभोग्यत्वप्रतिपादनेन च दहराकाशस्य प्रसिद्धाकाश- लक्षण्यप्रतिपादनात्, 'स्वल्पे दहराकाशे किमपि मातुं न शक्नोती' त्याक्षेपबीजं रिहृतं भवति।

तंश्चेत् — **अतिशिष्यत इति**। अल्पत्वरूपमाक्षेपबीजं परिहृत्य '**किं** दत्र विद्यत' इति प्रश्नं प्रतिविवक्षत्येवाचार्ये, उक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिं पश्यन्तः शिष्याः ाचार्यं ब्रूयुः,—किमिति? ब्रह्मपुरशब्दितं शरीरं द्यावापृथिव्यादिशब्दनिर्दिष्टभोग्य- ोगोपकरणभोगस्थानानि[1] अग्निवाय्वादिशब्दनिर्दिष्टो भोक्तृवर्गश्च यद्याश्रयेयुः, तदा रीरस्य, जरानाशादौ सति द्यावापृथिव्यादिकं किमपि नावशिष्येत। तदपि नश्ये- (दिति—इ?) त्यर्थः। [[2] **सर्वे च कामा** इत्यस्य 'यच्चास्येहास्ती'ति वाक्यनिर्दिष्ट- िरतिशयभोग्यत्वानुवादित्वात्, 'सर्वे च कामाः' इत्यस्य निरतिशयभोग्यत्वमर्थ ति व्यासार्यैरुक्तम्।]

ननु दहराकाशाश्रितं द्यावापृथिव्यादिकमिति वदन्तं प्रति अस्याः शङ्कायाः थमुत्थानम्। दहराकाशाश्रितत्वस्यैवोक्तत्वात्[3] ब्रह्मपुरशब्दितशरीराश्रितत्वस्येहा- क्ततया तज्जरानाशानुविधायिजरानाशत्वस्य दहराकाशाश्रिते द्यावापृथिव्यादौ कथं सक्तिरिति चेत् — उच्यते। यथा घटाद्यन्तराकाशे निहितस्य दध्यादेर्वस्तुतो टादिरेव धारकः, आकाशः परमवकाशात्मनोपकरोति, एवं देहान्तर्वर्तिनि दहरा- ाशे विद्यमानस्य द्यावापृथिव्यादेर्देह एव धारकः, दहराकाशस्तु केवलमवकाशात्म- ापकरोति। अस्तु वा दहराकाशस्य घटाद्याकाशवैलक्षण्येन स्वतो धारकत्वं, तथाऽपि स्य देहजराप्रध्वंसानुपदभाविजराप्रध्वंसत्वात्, यावद्देहस्य भारधारणानुकूलं बलम् ावत्पर्यन्तमेव दहराकाशस्य तद्धारकत्वमिति फलतो देह एव तस्य सर्वस्य धारकः र्वस्यतीति आक्षिपतां शिष्याणामभिप्रायः।

1. अयं ग. पाठः। स्थानं ख. 2. कुण्डलितं न क. कोशे। 3. उक्ततया क.

एतज्जरामाप्नोतीति पाठे अत्र कर्माध्याहारः, **प्रध्वंसत** इत्यत्र कर्त्रध्याहारश्चेत्यस्ति क्लेशः।

स ब्रूयात् — नास्य जरयैतज्जीर्यति, न वधेनास्य हन्यते; ए सत्यं ब्रह्मपुरम् ।

अस्मिन् कामाः समाहिताः । एष आत्माऽपहतपाप्मा वि विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः ।

स ब्रूयात् आचार्यस्तत् प्रतिवक्ति —, नास्य — पुरम् । भोग्य स्थानभोगोपकरणभोक्तृवर्गादिशालितया पुरमिव वर्तमानमेतद् दहराकाशाख्यं ब्र तु घटादिवत् केवलमवकाशात्मनोपकारकम् । यथा पुरं भोग्यभोगोपकरणभोगस्थ दीनां स्वत एवाधारभूतम्; न तु दध्यादीनां घटाकाशादिवदाकाशात्मनोपकारकम् तथेत्यर्थः । ननु स्वतो धारकत्वेपि तद्देहान्तर्वर्तितया तदन्तर्गतहृदयवत् तज्ज शानुविधायिजरानाशत्वं स्यादिति शङ्काबीजं परिहरति — एतत्सत्यमिति । निर्विकारमित्यर्थः। अत एव न देहजरामरणानुविधायिजरामरणकमित्यर्थः । यद्वा ' यत्सत्तदमृत ' मित्यस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यमाणसत्यशब्दनिर्वचनरीत्या चेतनाचेतननि कत्वं वा सत्यत्वम् । यथा कथञ्चित् घटाकाशादिविलक्षणाधार इत्यर्थः ।

[केचित्तु ' अस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे ' इति प्रश्नवाक्ये ब्रह्मपुरशब्देन ब्र पुरत्वाद्दहराकाश एवोच्यते । ' यदैतज्जरावाप्नोती'त्येव पाठः । तत्र च पा एतस्य शरीरस्य जरा एतज्जरा यदा दहराकाशं प्राप्नोति, तद्ध्वंसेन बा, तदा द्यावापृथिव्यादिकं नावशिष्येतेत्येवार्थः । न तु ब्रह्मपुरशब्देन शर मर्शमभ्युपेत्य तदनुगुणैतादृशाभिप्रायकल्पनपरिक्लेशोऽनुसर्तव्य इति वदन्ति ।]

एवं मध्ये प्रसक्तमाक्षेपं परिहृत्य ' किं तदत्र विद्यत ' इति अन्तर्वर्ति जिज्ञासां शमयति — अस्मिन् कामाः समाहिताः । काम्यन्त इति कल्याणगुणाः । को दहराकाशः ? स च कैः कामैर्विशिष्ट इत्याकाङ्क्षायाम एष आत्मा — सङ्कल्पः । उक्तञ्च भगवता भाष्यकृता — " दहर

ब्रह्म पुरमिवेत्युपमितसमास इति ज्ञापयति पुरमिवेति ।

' जरामाप्नोति प्रध्वंसते वे ' ति कृतशङ्कापरिहाराय विजरो विमृत्युरित्युक्तम् प्राप्तं नित्यस्य प्रतिकूलमेव, ' वियोगो बान्धवैरायुः ' इति रीत्या शोकाद्यावहत्वात् विशोक इत्यादि । अत्र सर्वत्रापहतपाप्मत्वं प्रयोजकम् । एवं शरीरान्तःस्थस्यैव, न्यन्योऽभिचाकशीति ' इत्युक्तमनश्नत्वमुपपादितम् । अथाभिचाकशीतीत्युक्तार्थविवरण काम: सत्यसंकल्प इति । एवमस्मिन् संदर्भे सशरीरत्वावस्थायामेवापहतपाप्मत्वाद्

काम्यभूतकल्याणगुणविशिष्टत्वं[1]तस्यात्मत्वञ्च 'एष आत्माऽपहतपाप्मे' त्यादिना सत्य-सङ्कल्प इत्यन्तेन स्पष्टीकृत्ये" ति । पापजरामरणशोकबुभुक्षापिपासावर्जितः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पश्चेत्यर्थः ।

परमात्मप्रकरणेषु पापशब्दः सुकृत [2]दुष्कृत साधारणः । 'न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त' इति सुकृतेपि पापशब्दप्रयोगात्, 'एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः' इति स्वर्गादीनामपि मुमुक्ष्वनिष्टत्वेन स्वर्गादिसाधनकर्मणः मुमुक्षून् प्रत्यनिष्टसाधनत्वेन अलौकिकत्वे सत्यनिष्टसाधनत्वलक्षणपापशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-क्रोडीकृतत्वेन पापशब्दवाच्यत्वावश्यम्भावात् । अपहतपाप्मत्वञ्च [3]न ध्वस्तपाप्मत्वम् । 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृत'मिति सुकृतदुष्कृत प्राप्त्यभाव श्रवणात् । तरतेः प्राप्तिवचनत्वात् । तस्मादपहतपाप्मत्वं अश्लिष्टपाप्मत्व-मित्यर्थः । अकृतकर्माश्लेषस्य सर्वसाधारणत्वात् कृतेऽपि कर्मणि तत्फलाश्लेष उच्यते । अत ईश्वरेण कृतानि पुण्यपापसजातीयानि कर्माणि न शुभाशुभफलजननशक्तानीत्यर्थः । कृतेऽपि पापे तत्फलजननशक्तिप्रतिभटत्वलक्षणः कश्चिदीश्वरस्य स्वभावविशेषः अप-हतपाप्मत्वम् । परिशुद्धात्मविषयस्यापहतपाप्मत्वस्याप्ययमेवार्थः । स तु तस्य तिरो-धानार्हः प्रतिबन्धनिवृत्तावाविर्भवति, ईश्वरस्य तु तिरोधानानर्हो नित्याविर्भूत इति विशेष इति **व्यासार्यैः** "अन्तस्तद्धर्मोपदेशा" दित्यत्र वर्णितः (१) ।

अत्र **सत्यकाम**शब्दो न कामनायाः सत्यत्वपरः; अमोघात्वस्य सत्य-सङ्कल्पशब्देनैव सिद्धत्वात् । नापि काम्यत इति व्युत्पत्या गुणमात्रपरः; कतिपय-गुणान्तराणां पृथगुक्तेः । अतो भोग्यभोगोपकरणभोग्यस्थानरूपाः नित्याः कामा अस्य[4]

[1] तस्यात्मत्वञ्चेति क. पाठ । [2] दुष्कृतेत्यधिकं क. कोशे । [3]. अनध्वस्तपाप्मत्वं. ख. त्यधिकं क. कोशे.

---

(१) ...माविर्भूतस्वरूपत्वदशानन्तरभावित्वया प्रकृतशरीरान्तर्वर्तित्वदशायामुपवर्णनायोगात् पर-...क्तः न जीव इति स्थितं दहराधिकरणे । अतः शरीरस्थितस्यैवेदृशाकारकथनात् न ...इ विवक्षितुमर्हः । प्रजापतिविद्यायां तु जीवस्वरूपं तात्त्विकमीदृशम्; परंज्योतिरुप-...भवतीत्युक्तम् । तेन अपहतपाप्मत्वादिविपरीतेन पाप्मापहतत्वादिना आकारेणेह युक्तोऽयं — तदाऽस्य, तस्य परस्यानुकृतेः कामरूपिणोऽनेकधाभावे इदमपहतपाप्मत्वादिकं कार्यकरं भविष्यतीति निरूपितं भवति ।

यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ।। ५ ।। तद्यथेह कर्म-

सन्तीत्युच्यते । 'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्युक्तनित्यविभूतिविशिष्टत्वं सत्यकामशब्दार्थ इति **व्यासार्यै**रुक्तम् । **वेदार्थसङ्ग्रहे भाष्यकृता**ऽप्युक्तम् — सत्यसङ्कल्पः अप्रतिहतसङ्कल्प इति ।

यथा —जीवन्ति—इह अस्मिन् लोके प्रजाः यथानुशासनं राजशासनानुल्लङ्घनेन राजानम**न्वाविशन्ति** अनुसरन्तीत्यर्थः। अनुसृत्य किं कुर्वन्तीत्यत्राह **यं यमन्तमभिकामा भवन्ति**— । कर्मणः फलापवर्ग(र्गि)त्वात् फलमेव कर्मणोऽन्तः। [1]**यं यमन्तं** यद्यत् फल**मभिकामा** अभ्यर्थिनो भवन्ति, जनपदक्षेत्रादिकं वा कामयन्ते तत्तत् फलं यथाशासनमेवोपजीवन्ति । राजशासनानुरोधेनैवेह लोके यथोपजीवन्ति, तथा परलोकेऽपि परतन्त्रा एव भवन्तीति भावः । यद्वा यं यमन्तमभिकामा भवन्ति, तं तमिह लोके यथा प्रजा अन्वाविशन्ति = राजानमनुसृत्य लभन्ते, तथा परलोकेऽप्युपजीवन्तीत्यर्थः । [अयमेवार्थो **व्यासार्यै**र्वर्णितः ।]

1. यं यमित्यादि यद्वेत्यन्तस्थाने **क.** कोशे, 'यज्जनपदादिफलं कामयन्ते, तत् यथाराजशासनमिह लोके यथोपजीवन्ति, तथा परलोकेपि परतन्त्रा एव भवन्तीत्यर्थः । यद्वा' इति ।

कर्मणः फलापवर्गित्वादिति । नन्वस्मिन् व्यासार्याभिमतार्थे, 'यंयमन्तमभिकामो भवति,' 'यं कामं कामयते' इति वक्ष्यमाणवाक्ये पौनरुक्त्यं स्यात् । अतः **अन्तपदं** देशपरमिति चेन्न — तदापि कामपदेनैव सर्वग्रहणसंभवात् पौनरुक्त्यानपायात् । **यंयमि**ति वीप्सया अतिमहत् अल्पं वेति विवक्षितमिति ज्ञापनाय **यं जनपदं यं क्षेत्रभाग**मिति तद्विवरणम् । अन्तशब्दप्रयोगः फलस्येदृशस्य अन्तवत्त्वमशाश्वतत्वं दर्शयितुम् । (मुक्तानुबुभूषितपितृलोकादेरप्यन्तवत्त्वात् ।) "अन्तवत्फलावाप्तिम्" इति च श्रीभाष्यम् ।

व्यासार्यैरिति । **यंयमि**ति वाक्यस्य **उपजीवन्ती**ति वाक्येनैकवाक्यता प्राक् स्वयमुक्ता ; **अन्वाविशन्ती**त्यनेनैकवाक्यता व्यासार्योक्तेत्येष एव विशेषः । **तथा परलोकेऽप्युपजीवन्ती**ति स्वयमर्थसिद्धकथनम् । श्रुतौ तु, यथा प्रजाः अन्वाविशन्ति, तथा ताः राजदत्तं फलं लभन्ते इत्यर्थो व्यासार्यविवक्षितो **भावप्रकाशिको**क्तः । **एवमेव व्यासार्यै**रित्यादेरयमान्तराशयः स्यात् — 'मूले **इह प्रजा अन्वाविशन्ती**त्युक्तस्य श्रुत्यैव विवरणम् **यथानुशासन**मित्यादिना लभन्त इत्यन्तेन । **अन्वाविशन्ती**त्यत्र अनुशब्दार्थविवरणं यथानुशासनमिति पदेन । तेन वक्ष्यमाणफलसंकल्पत्वोपयोगि परसंकल्पाधीनत्वकथनम् । **यथा ह्येवेह**

चितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते । तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेष्व-कामचारो भवति ।

अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥

इति अष्टमाध्याये प्रथमः खण्डः ।

एवं कर्मसाध्ये परलोके पारतन्त्र्यमुक्त्वा क्षयिष्णुत्वमप्याह **तद्यथेह** — **क्षीयते** — राजसेवादिकर्मणा **चितः** [1]अर्जितो लोको यथा क्षीयते, एवमेव **अमुत्र** परलोकेऽपि **पुण्यचितः** पुण्यसम्पादितो लोकः क्षीयत इत्यर्थः । **तद्य इह** — **भवति** । यस्मात् सुकृतसाध्येषु परलोकेषु पारतन्त्र्यक्षयिष्णुत्वादिकम्, तस्माद्ये उक्त-मात्मानमेतम्, अपहतपाप्मत्वादी**नेतांश्च सत्यान्** नित्यान् काम्यमानान् कल्याणगुणां-श्चानुपास्य परलोकं व्रजन्ति तेषां सर्वलोककामचाराभावः । पारतन्त्र्यमिति यावत् ।

अथ—भवति । ये तु आत्मानमपहतपाप्मत्वादींश्च काम्यमानान् कल्याण-गुणान् उपास्य परलोकं व्रजन्ति, ते ब्रह्मविभूतिभूतान् विकारलोकान् अनुभूय यथा-कामं तृप्ताः न पारतन्त्र्यमनुभवन्तीत्यर्थः ।

नन्वपहतपाप्मेत्यादिवाक्ये[2] अपहतपाप्मत्वादिधर्माणां स्वातन्त्र्येणानुपस्थितानां कथम् **एतानित्यनेन** परामर्शः । न च गत्यभावात्तेषामेव परामर्श इति वाच्यम् — 'यच्चास्येहास्ति' इति वाक्ये निर्दिष्टस्य 'सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः' इति बहुवचनान्तकामशब्देनानूदितस्य निरतिशयभोग्यत्वस्यैव "अस्मिन् कामाः समा-हिताः'; 'एतांश्च सत्यान् कामान्' इत्यत्रापि निर्देशोऽस्त्विति चेन्न — तथासति 'अपहतपाप्मा विजर' इत्याद्युपन्यासस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कामानित्यस्य भोग्यत्व-

1. आर्जितः. क 2. वाक्येषु. क.

तद्यथेह इति यथाशब्दद्वयप्रतिनिर्देशः **एवमेवामुत्रे**ति । **अमुत्रे**त्येतदनन्तरम्, **इह प्रजा अन्वाविशन्तीति** वाक्यात् प्रजा अन्वाविशन्तीत्यस्यानुषङ्गोऽर्थसिद्धः । **कर्मचित** इत्यादेर्दा-र्ष्टान्तिकांशः पुण्यचित इत्यादिः' इति योजनाऽपि भवितुमर्हतीति ।

अत्र, 'तंतंलोकं जयते तांश्च कामान्' इति रीत्या जिधातुप्रयोग एव बहुलं श्रुताविति '**कर्मजितः**,' 'पुण्यजित' इति श्रुतिपाठं रोचयन्ते ।

आत्मानुवेदनं कामान्तररूपक्षुद्रफलकामचारकारणमपीति, **एतांश्च सत्यान् कामान्** इत्यधिकमुक्तम् । अकामचार इति असत्यसंकल्पत्वमुक्तं भवति । स्वसंकल्पाधीनस्वाभिमतसिद्धिसत्त्वरूप सत्यसंकल्पत्वं परमात्मनि कैमुत्येन ज्ञाप्यते मुक्तविषयेण **स यदि पितृलोककाम** इत्यादिना ।

परत्वे बहुवचनासङ्गतेश्च अपहतपाप्मत्वादय एव 'एतांश्च सत्यान् कामा' निति कामशब्देन निर्देश्याः। भोग्यत्वहेतुपितृलोकादिविषयपरत्वे 'सत्या' इति कामानां नित्यत्वकथना (नस्या) सम्भवादिति सिद्धम्।

ततश्च 'दहरोस्मिन्नन्तराकाश' इति आकाशशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा न भूताकाशः; 'तस्मिन् यदन्त' रिति निर्दिष्टमपहतपाप्मत्वादिगुणजातमितीयता सन्दर्भेणोपदिष्टं भवति।

(१) एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते। अत्र दहराकाशो भूताकाशः। आकाशशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः। व्यापके परमात्मनि दहरत्वस्याभावाच्च 'तस्मिन्यदन्त' रित्यन्वेष्टव्यान्तराधारतया[1]निर्देशाच्च। न हि परमात्मनः स्वयमेवान्वेष्टव्यस्यान्वेष्टव्यान्तराधारत्वं सम्भवति। 'यावान्वा अय' मित्यादिना निर्दिश्यमानभूताकाशोपमेयत्वस्य 'गगनं गगनाकार' मित्यदिवदभेदेऽप्युपपत्तेः, निरतिशयविपुले परमात्मन्यपि परिच्छिन्नभूताकाशोपमेयत्वस्यास्वरसत्वाच्च भूताकाशो दहराकाश इति पूर्वपक्षे प्राप्ते – उच्यते —

"दहर उत्तरेभ्यः"। [उत्तरेभ्यो हेतुभ्यः] दहराकाशः परमात्मा, वाक्यशेषगतभूताकाशोपमेयत्व - सर्वाधारत्व - निरतिशयभोग्यत्व - निरुपाधिकापहतपाप्मत्वादिगुणानां परमात्मव्यतिरिक्ते भूताकाशे असम्भवात्, परमात्मनोऽप्यपहतपाप्मत्वादिलक्षणान्वेष्टव्यान्तराधारत्वसम्भवाच्च। न च गगनं गगनाकारमितिवदभेदेऽप्युपमानोपमेयभावोऽस्त्विति वाच्यम् — गगनं गगनाकारमित्यादावभेदे सादृश्यं निबध्यमानमनन्वितत्वादनुपमकत्वफलकं सत् अनन्वयालङ्काररूपम्। न चेह तथा सम्भवति 'यावान्वा अयमाकाशः' इति वाक्ये बाह्याकाशत्वहार्दाकाशतारूपोपमानोपमेयतावच्छेदकधर्मभेदसत्त्वेन अनन्वयस्यासंभवात्। उपमानोपमेयतावच्छेदकधर्मैक्यं ह्यनन्वयालङ्कारः, यथा, गगनं गगनाकारमित्यादौ। यच्चोक्तम् — अतिविपुलस्य ब्रह्मणः परिच्छिन्नभूताकाशोपमेयत्वं न सम्भवतीति—तन्न—अधिकजवेऽपि सवितरि इषुवद्गच्छति सवितेति गतिमान्द्यनिवृत्तिपरवचनवत् स्वल्पत्वनिवृत्त्यर्थतया भूताकाशसादृश्यकथनस्योपपत्तेः।

यदुक्तमाकाशशब्दस्य भूताकाशे प्रसिद्धत्वादिति, तत्राह — "प्रसिद्धेश्च" 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादौ परमात्मन्यप्याकाशशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्

1, धारत्वनिर्देशाच्च, ख.

यदुक्तम्— परमात्मनोऽल्पपरिमाणत्वं नोपपद्यत इति, तत्राह, "अल्पश्रुतेते चेत्—तदुक्तम्"। शाण्डिल्यविद्यायाम्, "निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च" इति प्रखण्डेनोपासनार्थं विपुलस्याल्पत्वोपदेश उपपद्यत इति पूर्वमेवोक्तमित्यर्थः।

(२) तथा "प्रदानवदेव तदुक्त"मित्यत्र, 'इहात्मानमनुविद्य व्रजन्ति'इति दहराशोपासनमुक्त्वा, एतांश्च सत्यान् कामानित्यपहतपाप्मत्वादिगुणानामुपासनस्य पृथगानात् अपहतपाप्मत्वादिगुणोपासनदशायां न धर्मिस्वरूपं चिन्तनीयम्। ततश्च प्रथमं राकाशाख्यं धर्मिस्वरूपमनुसन्धाय तस्यापहतपाप्मत्वविजरत्वविमृत्युत्वविशोकत्वजिघत्सत्वापिपासत्व सत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वरूपाः कामा इत्येव चिन्तनीयम्। न अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प ते गुणाश्रयस्य गुणिनोऽपि चिन्तनमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते—उच्यते—"प्रदानव तदुक्तम्"। यद्यपि दहराकाश एवापहतपाप्मत्वादिगुणानां गुणी। स च प्रथमं न्तितः—तथाऽपि स्वरूपमात्राद्गुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वात्, प्रकृते च 'अस्मिन् कामाः माहिता'इति ब्रह्मणि कामसमाधानाधारत्वमुक्त्वा, के ते कामा इत्याकाङ्क्षायां निष्कृपहतपाप्मत्वं विजरत्वमित्यनुक्त्वा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरिति तद्विशिष्टशेष्यपर्यन्ततया निर्देशात् अनेनैवाकारेणानुसन्धानं कर्तव्यमिति श्रुतेराशय नीयते। अतो वैशिष्ट्यानुसन्धानार्थं विशेष्यचिन्तनमप्यावर्तनीयम्। प्रदानवत्। उक्तं सङ्कर्षे—"नाना वा देवतापृथक्त्वा"दिति। तत् नानाप्रदानाधिकरणमित्थम्—

अस्ति त्रैधातवीयेष्टि', 'इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायाधिरायेन्द्राय स्वराज्ञे' इति त्रिपुरोडाशा। तत्र तेषां पुरोडाशानां [पाकानन्तरं पात्रे नदशायां] उपर्युपर्यधिश्रयणं सर्वेषां युगपदवदानञ्च विहितम्। तेषां पूर्वार्धादानं प्रकृतिवत् कर्तुं शक्यम्। तथापि मध्यादवदानं कर्तुमशक्यम्। पुरोडाशानां ये नलकप्रवेशाद्युपायेन मध्यादपि युगपदवदानं ग्राह्यम्। एवं स्थिते, 'प्रदानमपि पत् कर्तव्यम् क्रमेण वे'ति संशये "तेषामपृथक्प्रदानमवदानैकत्वा" दिति सूत्रेण, अवदानवत् प्रदानमपि युगपदेव कर्तव्य'मिति पूर्वपक्षः। तत्रेदं सिद्धान्तसूत्रम्, नाना वा देवतापृथक्त्वात्" इति। त्रयाणां यागद्रव्याणां भेदाद्विशिष्टरूपाणां तानाञ्च भेदात् त्रिभिर्द्रव्यदेवतासम्बन्धैः कल्प्यानाञ्च यागानां तत्तद्देवतोद्देशेन नेकाणि प्रदानानि कर्तव्यानीति सूत्रार्थ इति स्थितम्। प्रकृतमनुसरामः। ८-१.

1, कार्यमिति. ख.

८—२

स यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पितरः स
त्तिष्ठन्ति । तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ १ ॥

अथ यदि मातृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य मातरः स
त्तिष्ठन्ति । तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥

अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः स
त्तिष्ठन्ति । तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥

अथ यदि स्वसृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य स्वसारः स
त्तिष्ठन्ति । तेन स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥

अथ यदि सखिलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य सखायः स
त्तिष्ठन्ति । तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥

स यदि — महीयते । सः मुक्तस्सन् यदि प्राचीनानेकजन्मसम्ब
पितृवर्गं दिदृक्षेत, तदा पितृवर्गः एतस्य सङ्कल्पमात्रात् समुत्थितो भवति ।
सहितः पूज्यते इत्यर्थः ।

सः मुक्त इति । ननु तेषामिति मुक्तानां बहुवचनेन निर्देशात् इह **स** इत्येक
योगात् परमात्मैव गृह्यताम् । पितृलोककाम इत्यस्य च दशरथवसुदेवाद्यपूर्वपितृकाम इत
न तु प्राचीनस्वपितृलोकेति रीत्यैव । तथाच परमात्मनिष्ठं सत्यसंकल्पत्वं प्रकृतमेवेह वर्ण्यत
चेन्न — **सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती**त्येतद्विवरणरूपत्वौचित्याय मुक्तपरत्वस्वीका
बहुत्वेन प्रक्रमेऽपि पित्रादिरूपबन्धुवर्गस्य तत्तन्मुक्तं प्रति भिन्नतया तु प्रत्येकजिघृक्षया
इति निर्देशः । अतः, 'भावे जाग्रद्वत्' इति सूत्रोक्तरीत्या मुक्तविषयमेवेदमिति ।
क्षेतेति । नेयं प्राचीनपित्रादिदिदृक्षा भूतानां तेषां भूतत्वेन रूपेण । मुक्तस्याविर्भूतस्व
स्वतः सर्वदर्शनसत्त्वेन दिदृक्षाया अयोगात्; तस्य तदधीनत्वाभावाच्च । अतो दर्शनं वर्तम
साक्षात्काररूपं लोकप्रसिद्धमिति अतीतपित्रादीनां सृष्ट्वा स्वपितृत्वादिरूपेण वर्तमानतया दर्श
रूपा दिदृक्षा विवक्षिता । तथाचाभिमतपित्रादिव्यक्तीनां सद्भावे, मुक्तः तत्पुत्रत्वादिरूपेण स
संकल्पयते । तासामतीतत्वे, तत्सृष्टिपूर्वकं तत्पुत्रादिरूपेण स्वस्य भवनं संकल्पयते इ
भवति । अत्र पितृवर्गं दिदृक्षेतेत्येतावदनुक्त्वा प्राचीनानेकेत्यादिकथनं, 'ये चास्येह
ये च प्रेताः' इति वक्ष्यमाणैकरूप्याय । प्राचीनानां नष्टानामुत्थानं नाम तेषां चेतनानां
तीयशरीरपरिग्रहेण प्रादुर्भावः । लोक्यत इति **लोकः** अनुभाव्यपदार्थः । एतद्धात्वर्थज्ञा
दिदृक्षापदप्रयोगो भाष्ये ।

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतः । तेन गन्धमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥

अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य अन्नपाने समुत्तिष्ठतः । तेनान्नपानलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ७ ॥

अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतः । तेन गीतवादित्रलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति । तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥

यं यमन्तमभिकामो भवति, यं कामं कामयते, सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति । तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥

इति अष्टमाध्याये द्वितीयः खण्डः ।

अथ — .... महीयते । सर्वं पूर्ववत् ।

यं यमन्तं–महीयते । यं यमन्तं फलम् । यं यं **कामं** इष्टं कामयते स सर्वोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठतीत्यादि पूर्ववत् ।

एतत्खण्डान्तर्गतवाक्यविषयकमधिकरणमुपन्यस्यते । अत्र सत्यसङ्कल्पत्वेन व्यवह्रियमाणानामपि राजादीनामभिलषितसृष्टेः प्रयत्नान्तरापेक्षत्वदर्शनात् मुक्तस्यापि सिसृक्षितपितृलोकादिसृष्टिः सङ्कल्पव्यतिरिक्तप्रयत्नान्तरसापेक्षैवेति प्राप्ते — उच्यते — " सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः " । सङ्कल्पमात्रादेव सृष्टिः, न प्रयत्नान्तरसापेक्षा कुतः? 'सङ्कल्पादेव पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्येवकारश्रुतेः । न चैवकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वमत्यन्तायोगव्यवच्छेदकत्वं वाऽर्थः । विशेषणक्रियासङ्गतैवकारयोरेव अयोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदकत्वेन एतस्य चातथात्वेन अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वस्यैव युक्तत्वात् । " अत एव चानन्याधिपतिः " । एतच्च सूत्रं पूर्वमेव व्याकृतम् । अतः पित्रादीनां सङ्कल्पमात्रसाध्यत्वं स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ८–२.

ननु स यदि पितृलोककाम इत्यादिकमैहिकफलं स्यात् परमात्मानुवेदनस्य; 'अहरहर्वा एवंवित् स्वर्गमेति' इति कृत्स्नोपासनफलस्य पश्चाद् वक्ष्यमाणत्वादिति चेन्न — 'आत्मानमनुविद्य **व्रजन्ती**'ति, 'तदत्र गत्वा विन्दते' इति च गत्यनन्तरभावित्वोक्त्या तदयोगात् । **अहरहरि**ति वाक्यं तु प्रकृतस्योपासनस्यैवाहरहरनुष्ठेयत्वविधायकमिति ।

८—३

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः। तेषाँ सत्यानाँ सतामनृतमपिधानम्। यो यो ह्यस्येतः प्रैति, न तमिह दर्शनाय लभते।

अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते, सर्वं तदत्र गत्वा विन्दते। अत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानाः।

त इमे — अपिधानम्। परमात्मनिष्ठा इमे सत्या अपहतपाप्मत्वादयः कामाः। अनृतापिधानाः अनृतमपिधानं येषां ते **अनृतापिधानाः** अनृताच्छादिताः। "ऋतेतरविषयो ह्यनृतशब्दः। ऋतमिति कर्मवाचि। ऋतं = कर्मफलाभिसन्धिरहितं परमपुरुषाराधनवेषं तत्प्राप्तिफलम्। अत्र तद्व्यतिरिक्तफलं सांसारिकफलं कर्म **अनृतं** ब्रह्मप्राप्तिविरोधी" ति **महासिद्धान्ते भाषितम्**। तेषां सत्यानां **सतां** विद्यमानानामेव कर्म आच्छादकम्। ततश्च स्वात्मभूतपरमात्मगता अपहतपाप्मत्वादयो धर्माः कर्मरूपाविद्यातिरोहितत्वान्न भासन्त इत्यर्थः। **योयो — लभते**। अस्य उपासकस्य योयो बन्धुवर्गः इतः प्रैति, न स इह द्रष्टुं शक्य इत्यर्थः।

अथ—विन्दते—अस्य(थ?) तु ये जीवन्तो नष्टाश्च बन्धवः, अलभ्याश्च मनोरथाः, तत् सर्वं दहराकाशं परमात्मानं प्राप्य लभते। अत्र 'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ती'ति वाक्यसमानार्थत्वादस्य वाक्यस्य, मुक्तस्य [सर्वतोविरक्तस्य] प्राप्यान्तरासम्भवात्, निरतिशयभोग्यत्वमेवार्थः। **अत्र—अनृतापिधानाः**। यत उपासकस्य काम्यमानाः भोग्यभूताः अपहतपाप्मत्वादय एतन्निष्ठाः पूर्वमनृतशब्दितकर्माच्छादिताः इदानीं दहराकाशं प्राप्तस्याविर्भवन्ति, अतो निरतिशयभोग्यत्वमित्यर्थः।

ऋतं **कर्मफलाभिसंधिरहित**मिति। अत्र ऋतशब्दार्थविचारः **परमार्थप्रकाशिकायां** कृत एव। अत्रापि किञ्चिदुच्यते—ऋतं सत्यं तात्त्विकाकारविशिष्टम्। 'प्रत्ययार्थश्च मोक्षस्य सिद्धयः संप्रकीर्तिताः' इति न्यायेन वस्तुतो भगवत्प्रीत्यर्थमेव कर्तव्यानां कर्मणां क्षुद्रफलार्थमन्यदेवताराधनत्वमौपाधिकमिति फलाभिसंधिरहितत्ववेषेणैव कर्म सत्यम्, काम्यत्ववेषेण चानृतमिति। न केवलं सत्याः कामाः, तदाधारः परमात्मापि अनृतप्रत्यूहैरस्माभिरग्राह्य एवेत्याह सद्यथेति।

तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति; अनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥

हिशब्दो हेतुपरः । **तद्यथा—न विन्दन्ति**। यथा अधस्तान्निक्षिप्तं हिरण्यनिधिं **अक्षेत्रज्ञाः** निधिमत्क्षेत्रस्वभावविज्ञानहीनाः निधेरुपर्युपरि सञ्चरन्तोपि निधिं न लभन्ते, एवमेवेमाः सर्वाः प्रजाः सुषुप्तिकाले अहरहर्गच्छन्त्यः सुषुप्तौ, 'सति संपद्य न विदु' रित्युक्तरीत्या अविभागं गच्छन्त्यः **एतं** दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं **न विन्दन्ति** न लभन्ते = न जानन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकशब्दौ निषादस्थपतिन्यायेन समानाधिकरणौ । तत्र हेतुमाह — **अनृतेन हि प्रत्यूढाः** । **प्रत्यूढाः** प्रतीपं नीताः । स्वभावान्तरं प्रापिताः । आच्छादिता इति यावत् । यद्वा **अहरहर्गच्छन्त्य** इति न सुषुप्तिकालीनं गमनमुच्यते, अपित्वन्तरात्मत्वेन सर्वदा वर्तमानस्य दहराकाशस्य हिरण्यनिधिवत् परमपुरुषार्थभूतस्य उपर्युपर्य**हरहर्गच्छन्त्यः** सर्वस्मिन् काले वर्तमानाः तमजानत्यः तं न विन्दन्ति=न लभन्त इत्यर्थः । अर्थद्वयमपि **भाष्यकृता** वर्णितम् "गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्चे" ति सूत्रे ।

सूत्रस्य चायमर्थः—'तद्यथा हिरण्यनिधिं निहित'मिति अहरहः सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां गमनात्, ब्रह्मलोकशब्दाच्च दहराकाशो ब्रह्मेत्यवसीयते । तथा ह्यन्यत्र सुषुप्तिकालीनगमनब्रह्मलोकशब्दौ ब्रह्मविषयावेव दृष्टौ, 'एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः', 'एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाचे' ति । मा भूदन्यत्र सुषुप्तिकाले ब्रह्मणि गमनदर्शनम्; एतदेव तु दहराकाशे सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां प्रलयकाल इव निरस्तनिखिलदुःखानां सुषुप्तिकालेऽवस्थानं ब्रह्मव्यतिरिक्तेष्वसम्भावितं दहराकाशस्य परब्रह्मत्वे लिङ्गम् । **भाष्ये** एवमेकां व्याख्यां कृत्वा, "अथवा अहरहर्गच्छन्त्य इति न सुषुप्तिविषयं गमनमुच्यते । अपित्वन्तरात्मत्वेन सदा वर्तमानस्य दहराकाशस्य परमपुरुषार्थभूतस्य उपर्युपर्य**हरहर्गच्छन्त्यः** सर्वस्मिन् काले वर्तमानाः तमजानत्यः तं न विन्दन्ति=न **लभन्ते** । यथा हिरण्यनिधिं निहितं तत्स्थानमजानानाः तदुपरि सर्वदा वर्तमाना अपि न लभन्ते, तद्वदित्यर्थः । सेयमेवान्तरात्मत्वेनावस्थितस्य दहराकाशस्योपरि तन्नियमितानां सर्वासां प्रजानां सर्वदा गतिरस्य दहरा-

स वा एष आत्मा हृदि । तस्यैतदेव निरुक्तँ हृदयमिति । त
द्धृदयम् । अहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति ।

काशस्य परब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यन्यत्र परब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य स्वनि
म्याभिः स्वस्मिन् वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनं दृष्टम् । यथा अन्तर्यामिब्राह्मणे,
आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेदे' ति, 'अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोते
च । मा भूदन्यत्र दर्शनम् । स्वयमेव त्वियं निधिदृष्टान्तावगतपरमपुरुषार्थभावस्य
हृदयस्थस्योपरि तदाधारतया अहरहः सर्वासां प्रजानामजानतीनां गतिरस्य परब्र
पर्याप्तं लिङ्गम्' इति व्याख्यातम् । सुषुप्तिकालीनगमनविषयपूर्वव्याख्यायां 'उपर्युप
त्यस्य दृष्टान्त एवान्वयः, न दार्ष्टान्तिके; सुषुप्तिकाले एकीभावसद्भावेऽपि उ
गमनाभावात् । अन्तर्यामिविषयद्वितीयव्याख्यायां तु अन्तर्यामिण उपरि स
गतिसत्त्वात् उपर्युपरीत्यस्य दार्ष्टान्तिकेऽप्यन्वयो द्रष्टव्यः ।

[अत्र व्यासार्यैः, "अन्तर्यामिविषयतया व्याख्याने अन्तर्यामिण्यहरहर्गमः
दहराकाशपरब्रह्मत्वसाधकत्वमयुक्तम् । उपासकानुग्रहावस्थितो हि दहराकाशः; अ
रात्मतया स्थितो ह्यस्याधारः, तयोः रूपभेदात्" इत्याशङ्क्य धर्म्यैक्याभिप्रायेणैवमु
मिति परिहृतम् ।]

पूर्वोक्तं हृदयान्तर्वर्तित्वं स्मारयति—**स वा—हृदि** । अन्तर्वर्तत इति शेष
हृदयनामनिर्वचनादपि आत्मनो हृद्गतत्वं सिध्यतीत्याह—**तस्य—हृदयम्** । त
एतस्य हृदयस्य । हृदि अयमात्मा वर्तत इति हि हृदयशब्दनिरुक्तमिति भा
अहरह—मेति । **अहरहः** प्रत्यहमाप्रयाणं **एवंवित्** एतादृशदहराकाशोपासननि
स्वर्गं सुखरूपं **लोकं** लोक्यमानं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । ब्रह्मोपासननिष्ठस्य तत्क्रतुन्या
ब्रह्मप्राप्तेरेव वक्तव्यतया प्रसिद्धस्वर्गलोकप्राप्त्यसम्भवादिति द्रष्टव्यम् ॥

हृदयस्येति । यद्यप्यत्र यथा दहराकाशशब्दः हृदयाकाशवाचकत्वार्होऽपि इह परमात्म
एव, तथा हृदयशब्दो हृन्मात्रवाच्यपि 'हृदि अयम्' इति **हृदय**मिति व्युत्पत्त्या परमात्मपर
नन्वेवं हृच्छब्दस्य इदंशब्दस्य चायं समास इति प्राप्नोति । तथाचानेन किं हृदिदन्त्वरूप
उच्यते, उत हृदयत्वरूपधर्म इति चेत् + न — हृदयमिति पदवाच्यत्वस्यैवानुसंधेयाकार
अन्यविचारवैयर्थ्यात् । अस्तु वा 'अय गतौ' इत्यतः अयमिति निष्पत्तिरित्यलम् ।
लोकमेतीत्येतच्च उपरि सत्यशब्दनिर्वचन इव अङ्गिफलनिर्देशरूपम् । तथाचापहतपाप्मत्वस
त्वादिवत् उक्तरीत्या हृदयशब्दवाच्यत्वमप्युपास्याकार इति प्रतीयते—अथापि परमात्मनि हृ
शब्दप्रयोगस्य कुत्राप्यदर्शनात् हृत्परतयैव निर्वचनमिदं व्याख्यातमिव ।

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ।

कथं ब्रह्मप्राप्तिः, प्राप्तस्य वा ततः किं भवतीत्यत्राह—अथ—**निष्पद्यते**। **अथ**शब्दः प्रकृतापेक्षत्वद्योतकः । संप्रसादशब्दः सुषुप्तिस्थानवचनस्सन् तत्सम्बन्धात् जीवं लक्षयति । एष सम्प्रसादः 'अहरहर्वा एवंवि' दिति पूर्ववाक्ये निर्दिष्ट उपासको जीवः **अस्मात्** हेयतया परिदृश्यमानाच्छरीरादुत्क्रम्य देशविशेषनिष्ठं परमात्मानं प्राप्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इत्यर्थः । अस्य वाक्यस्यार्थः प्रजापतिविद्यायां विशिष्य वक्ष्यते । **एष — ब्रह्मेति** । एष आत्मा एतदमृतमभयमेतदित्यत्रैतच्छब्दाः पूर्ववाक्ये 'परंज्योतिरुपसम्पद्ये' ति प्राप्यतया निर्दिष्टपरज्योतिश्शब्दितब्रह्मपराः, प्राप्यतया प्राधान्यादव्यवहितत्वाच्च ।

ननु 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामार्च्छत्" इत्यत्र विभक्त्यैकरूप्यात् व्यवहितस्यापि प्रजापतेः स इत्यनेन ग्रहणं दृष्टम्, न त्वव्यवहितस्य सम्प्रदानत्वेन प्रधानस्य वरुणस्य ग्रहणमित्युक्तं मीमांसकैः । 'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजे' त्यत्र एतच्छब्दस्य नाव्यवहिताभिसम्भाव्यचन्द्रमःपरामर्शित्वं दृष्टम्; अपित्वभिसम्भवितृपरत्वम् । ततश्चेहापि व्यवहितस्य सम्प्रसादशब्दितस्य जीवस्यैव 'एष आत्मे' त्येतच्छब्देन ग्रहणमुचितम्, विभक्त्यैकरूप्यादिति चेन्न---प्रजापतिर्वरुणाये' ति वाक्ये स इत्यनेन प्रजापतिपरामर्शी अश्वदानसंप्रदानरूपत्वेन स्वीयां वरुणदेवतामार्च्छत् = प्राप्नोदित्यर्थो युज्यते । वरुणपरामर्शे तु वरुणस्यात्मीयाया देवतायाः प्रागप्रस्तुतत्वादर्थासङ्गत्या व्यवहितोऽपि प्रजापतिः परामृष्टः; न तु विभक्त्यैकरूप्यमात्रेण । 'एष सोमो राजे' ति पितृयाणवाक्ये एतच्छब्देन चन्द्रपरा-

---

अथ य एष इति । नन्वेतद्वाक्यस्वारस्यादेवमाशङ्का भवति — 'एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः' इत्येतावत्पर्यन्तं ब्रह्मणो दहराकाशस्य निरूपणम् । ततः, 'एष आत्माऽपहतपाप्मे' त्यारभ्य, एष आत्मेति होवाचेत्यन्तेन जीवनिरूपणमेव । अयमेवेत्थं प्रजापतिवाक्येप्युच्यते । अयं च जीवात्मा परमात्मनि समाहिताः कामा इव तद्वत् । तथाच परमात्मन इह नापहतपाप्मत्वादिसिद्धिरिति । उच्यते — मध्ये, 'अत्र गत्वा विन्दते,' 'एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति, इति एतत्पदाभ्यां ब्रह्मपराभ्यां प्रक्रान्तपरामर्शात्, पूर्वं, एष आत्मापहतपाप्मेत्युक्तः परमात्मैवेति । उपरि, 'य आत्मा स सेतुर्विधरण' इति ब्रह्मण एवात्मपदेन निर्देशाच्च । अस्तु

मर्शे तस्य सोमराजभावविधानवैयर्थ्यात् व्यवहिताभिसम्भविनृपरामर्शित्वम्, न वि वत्यैकरूप्यात् । प्रकृते अव्यवहितप्रधानभूत परंज्योतिश्शब्दितपरमात्मपरित्य कारणाभावात् । प्रत्युत तेन व्यवहितसम्प्रसादशब्दितजीवपरिग्रहे तस्य निरुपा कात्मत्व-निरतिशयसुखरूपत्वलक्षणामृतत्व-दुःखासंभिन्नत्वरूपाभयत्व-ब्रह्मत्व विधा सम्भवाच्च, 'एष आत्मेति होवाचे' त्येतच्छब्देन प्राप्यभूतः परमात्मैव परामृश्यते

यद्यपि, 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति स्वरूपाविर्भावे कथिते आविर्भ स्वरूपं किमित्याकाङ्क्षायां प्रजापतिवाक्ये --- 'एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभ मेतद्ब्रह्मे' ति निर्दिष्टममृताभयब्रह्मात्मशब्दनिर्दिष्टं मुक्तरूपमित्येवमर्थकत्वेऽपि ना पपत्तिः --- तथाऽपि 'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति' इत्युत्तरवाक निर्देक्ष्यमाणचेतनाचेतननियन्तृत्वार्थक सत्यनामत्वस्य मुक्तात्मन्यसम्भवात् पूर्ववाक्य निर्दिष्टोऽपि न जीवः परामृश्यते, अपितु प्राप्यं ब्रह्मैव ।

एष आत्मेति होवाचेत्येतावन्मात्रस्याविर्भवत्स्वरूपपरत्वम् । एतदमृतमभय मेतद्ब्रह्मेत्यत्र त्वेतच्छब्दस्य परज्योतिश्शब्दित ब्रह्मपरत्व' मित्याश्रयणेऽपि नानु पत्तिः ।

अनेन च वाक्यसन्दर्भेण परमात्मनो मुक्तप्राप्यत्वतत्स्वरूपाविर्भावयितृत्व लक्षणो महिमा प्रतिपादितो भवति । अत एव सूत्रकृतापि, 'एष सम्प्रसादोऽस्मा च्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मे

तावदेवम् --- अथाप्यत्र वाक्ये **य एष संप्रसाद** इति यच्छब्दनिर्दिष्टस्यैव **एष आत्मे**ति ए च्छब्देन ग्राह्यतया जीवपरैक्यमेव संमन्तव्यमिति चेन्न -- अन्यथासिद्धत्वात् । तदाह **एता वन्मात्रस्याविर्भूतस्वरूपपरत्व**मिति । तथाच पुल्लिङ्गनिर्दिष्टं पुल्लिङ्गेन परामृष्टम्; पश्चा परंज्योतिरिति नपुंसकनिर्दिष्टं नपुंसकेन परामृष्टम् **एतदमृत**मित्यादिनेति भावः । **आश्रय णेऽपी**त्यपिना पक्षान्तरं सूचितम् । तच्च यच्छब्दप्रतिसंबन्धितच्छब्दाध्याहारेण तस्यैष आत्मे वा वक्तव्यम् । **एष** इति अपर्यवसानवृत्त्या एतत्संप्रसादान्तर्याम्यर्थकमिति वेति । न च एत ब्रह्मेत्येतद् विहाय सर्वं जीवपरमेवास्त्विति वाच्यम् --- उक्तोत्तरत्वात्, 'य आत्मा स सेतु रिति सेतोरात्मत्वोक्तेः । तदुपरि, न जरा न मृत्युरित्यादिना सेतोरेवापहतपाप्मत्वविजरत्वविमृ त्युत्वविशोकत्ववर्णनाच्च । 'य आत्माऽपहतपाप्मे' त्यादेः, 'एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभय मित्यादेश्च वाक्यस्यैकाकारत्वं तु नप्रजापतिविद्यायामत्र च वस्त्वैक्यसाधकम्; साधर्म्यादुपपत्तेरिति "उत्तराच्चेदाविर्भूत स्वरूपस्तु" इति सूत्रोक्तमेव ।

तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति । तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सत् ति यमिति । तद् यत् सत्, तदमृतम्; अथ यत् ति, तन्मर्त्यम्; अथ यद् यम्, तेनोभे यच्छति । यदनेनोभे यच्छति, तस्माद्यम् । अहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति ॥

इति अष्टमाध्याये तृतीयः खण्डः ।

ोवाच' इति दहरविद्यामध्यस्थवाक्ये जीवप्रतिपादनदर्शनात् दहराकाशोऽपि जीव एवास्तु । ‹स्य यावान् वा अयमित्यादिवाक्यसन्दर्भप्रतिपादितभूताकाशोपमेयत्वस्य भूताकाशेऽनन्वयेन दहराकाशस्य भूताकाशत्वाभावेऽपि जीवे कथञ्चिन्निर्लेपत्वादिना भूताकाशोपमेयत्वसम्भवात् अणुपरिमाणे जीवे दहरशब्दिताल्पपरिमाणत्वस्यापि सम्भवाद्दहराकाशो जीव एवास्त्विति, "इतरपरामर्शात् स इति चेत्" इति सूत्रखण्डेनाक्षिप्य "दहर उत्तरेभ्यः", "गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च", "धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः" इति सूत्रत्रयोक्तानां परमात्मधर्माणां जीवेऽसम्भवान्न जीवो दहराकाश इति, "नासम्भवात्" इति सूत्रखण्डेन परिहृत्य, तर्हि ब्रह्मप्रकरणे 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाये' ति जीवपरामर्शः किमर्थमित्याशङ्क्य मुक्ते तत्स्वरूपाविर्भावयितृत्वलक्षणपरमात्ममहिमप्रकाशनार्थो जीवपरामर्श इति, "अन्यार्थश्च परामर्शः" इति सूत्रेण प्रतिपादितम् ।

तस्य — सत्यमिति । स्पष्टोऽर्थः । **तानि — सतियमिति** — सत् ति यमिति सत्यनाम त्र्यक्षरात्मकमित्यर्थः । **तद्यत्सत्तदमृतम्; अथ यत्ति तन्मर्त्यम्** । अत्रामृतमर्त्यशब्दाभ्यां चेतनाचेतने निर्दिश्येते । **अथ — यच्छति** । अमृतत्वमर्त्यत्वरूपेणोपलक्षिते उभे यच्छतीति यमित्यर्थः । तदेवोपसंहरति — **यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यम्** । — अनेन चेतनाचेतनत्वरूपेण उपलक्षिते उभे यतो यच्छति, तस्मात् यमित्यर्थः । नामनिर्वचनाभिज्ञं स्तौति — **अह — मेति** । पूर्ववत् स्पष्टोऽर्थः ॥ ८—३.

८—४

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय। नैतँ सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युः न शोको न सुकृतँ न दुष्कृतँ सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते । अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥

तस्माद्वा एतँ सेतुं तीर्त्वाऽन्धस्सन् अनन्धो भवति; विद्धस्सन्

अथ — विधृतिः । उक्तलक्षण आत्मा सेतुरिव **विधृतिः** विधारक इत्यर्थः । किमर्थं सेतुर्विधृतिरित्यत्राह-**एषां लोकानामसम्भेदायेति । असंभेदः**[1] असङ्करः । यद्ययं परमात्मा स्वशासनेन जगन्न धारयेत्, सर्वधर्माणां साङ्कर्यमेव स्यात् । पृथिव्या गन्धवत्त्वम् , जलस्य शैत्यं, तेजस औष्ण्यमित्यादयो हि धर्माः परमात्माज्ञया व्यवस्थिता भवन्ति । सिनोति बध्नाति स्वस्मिन् चिदचिद्वस्तुजातमसङ्कीर्णमिति सेतुरुच्यत इति "सामान्यात्तु" इति सूत्रे भाषितम् । **नैतं — दुष्कृतम्** — "**तरतिः** प्राप्तिवचनः । वेदान्तं तरतीतिव" दिति तत्रैव भाषितत्वात एतं परमात्मसेतुमहोरात्रे परिच्छेदकत्वेन न प्राप्नुतः । जरादिकमपि न प्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तमर्थं निगमयति— **सर्वे — निवर्तन्ते** । शोकादिषु पाप्मशब्दस्यामुख्यत्वेऽपि सुकृतदुष्कृतयोरलौकिकमुमुक्ष्वनिष्टसाधनत्वलक्षणपापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भा[2]वात् पाप्मशब्दो मुख्य इति **व्यासार्यै**र्लघुसिद्धान्ते वर्णितम् । तत्र हेतुमाह — **अपहत — इति** । ब्रह्मरूपो लोक एषः अपहतपाप्मा। **हिर्हेतौ** । यस्मादयमपहतपाप्मा, तस्मात् सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्यर्थः । पापहेतुकर्माचरणेऽपि तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकशक्तियोगित्वमेव हि **अपहतपाप्मत्वम्** । तस्मान्न पाप्मशब्दमुख्यार्थसुकृतदुष्कृतयोस्तत्फलभूतजरारोगादीनाञ्च प्रसक्तिरित्यर्थः ॥

तस्मात् — भवति । यस्मादयमपहतपाप्मा, तस्मादेव **एतं** परमात्मलक्षणं सेतुं प्राप्य पूर्वमान्ध्यायुधवेधज्वरादियुक्तदेहोऽपि सन् तद्दोषरहितदिव्यदेह

1. असंभेदाय असंकराय क. 2. संभवात् ख.

अन्धः सन् इत्यादिना क्रमेण आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकतापनिवृत्तिरुक्ता । **सकृ विभात** इति । विभानविच्छेदेन पुनर्विभाने असकृत् = अनेकवारं विभातः स्यात्। ता लक्षण इत्यर्थः ।

अविद्धो भवति; उपतापी सन् अनुपतापी भवति । तस्माद्वा एतँ सेतुं तीर्त्वा अपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते । [1]सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति, तेषामेवैष ब्रह्मलोकः, तेषाँ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥

इति अष्टमाध्याये चतुर्थः खण्डः ।

---

1. असकृत् मा.

युक्तो भवतीत्यर्थः । तस्मात् — निष्पद्यते । परमात्मानं प्राप्तस्य तमिस्रा रात्रिरपि दिवैव । तस्याज्ञानप्रसक्तेरभावादहस्सदृशी सा रात्रिः । अहोरात्रयोर्न विशेष इत्यर्थः । तत्र हेतुः सकृद् — लोकः । एषः पूर्वोक्तो ब्रह्मलोकः हि यस्मात् [1]सकृद्विभातः सर्वदा ब्रह्मस्वरूपप्रकाशस्यानावृततया भासमानत्वादित्यर्थः ।

तद्य एव — भवति । [तत् तत्र एवंसति] ये एतं परमात्मानं स्त्रीविषयतृष्णात्यागरूपब्रह्मचर्यपूर्वकशास्त्राचार्योपदेशादिना अनुविन्दन्ति जानन्ति, तेषामेवेदृशब्रह्मप्राप्तिः सर्वलोकानुभवश्च; न ब्रह्मचर्यहीनानामित्यर्थः । सूत्रितञ्च "धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धे" रिति । 'एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाये'ति परब्रह्ममहिमत्वेन प्रसिद्धस्य जगद्विधरणमहिम्नो दहराकाशे उपलभ्यमानत्वाद्दहराकाशः परं ब्रह्मेत्यर्थः । ८—४.

यज्ञेष्टसत्त्रायणमौनानाशकायनारण्यायनाख्यानि कर्माणि ब्रह्मचर्यसाध्यत्वात्

1. एकदा । मध्ये तिरोध्यभावात् क.

ननु ब्रह्मचर्येण ब्रह्म जानतामेव ब्रह्मलोक इति कथम्, यज्ञादेरपि तद्वत् साधनत्वादित्याशङ्कायां यज्ञाद्यपि ब्रह्मचर्यमेवेति तत्परिहारं कुर्वन्, यज्ञादेः कथं ब्रह्मचर्यत्वमित्यत्र ब्रह्मचर्यसाध्यत्वात् साध्यसाधनयोरभेदादिति प्रतिविवक्षन्, साध्यत्वमेव कथमित्यत्र ब्रह्मचर्यसाध्याया आत्मादिप्राप्तेर्यज्ञादिप्राप्तिरूपत्वादिति समाधानमाशयानः तदुपपत्तये यागाद्यर्थप्रसिद्धयज्ञादिशब्दस्य आत्माद्यर्थमुपवर्ण्य एवमेकशब्दरूषितत्वात् यागात्माद्यैक्यं दर्शयति अथयद्यज्ञ इत्यादिः खण्डः । यद्यपि ब्रह्मार्थं चर्या ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादेरपि सुखं तथात्वं सुवचम् — अथापि स्त्रीसंगत्यागरूपब्रह्मचर्यमेवेह विवक्षित्वा श्रुतिरिह समचत्कारमेवं वर्णयन्ती तत् ब्रह्मचर्यमादरेण स्तौति । तदाह यज्ञेष्टेत्यादिना । यज्ञेष्टसत्त्रायणमौनानाशकायनारण्यायनशब्दानां प्रकृतब्रह्मचर्यसाध्यार्थ-

८—५

अथ यत् यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्। ब्र
ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दते।

अथ यदिष्टमित्याचक्षते, ब्रह्मचर्यमेव तत्। ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वा
नमनुविन्दते।

ब्रह्मलोकसाधनत्वेन प्रस्तुतं प्राङ्निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यमेवेति स्तौति—**अथ**—
लोके यत् पाकयज्ञहविर्यज्ञादिकं कर्म वैदिकाः यज्ञ इत्याचक्षते, तत्
साध्यत्वात् ब्रह्मचर्यमेवेत्यर्थः। ननु यज्ञस्य कथं ब्रह्मलोकसाधनब्रह्मचर्यसाध्य
हि ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञो द्वारमित्याशङ्क्य ब्रह्मचर्यसाध्यस्य ब्र
साधनस्य ज्ञानस्य यज्ञरूपत्वात् ज्ञानसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञसाधनत्वम
प्रतिपादयितुमेकशब्दरूपितत्वेन तयोरैक्यं सम्पादयति **ब्रह्मचर्येण**—हि
ब्रह्मचर्यपुरस्सरब्रह्मज्ञानवान् हि तं ब्रह्मलोकं विन्दते इत्यर्थः। [1]अत्र, 'यं
ब्रह्मचर्येणे'त्युक्त्या योज्ञातेत्यस्य ब्रह्मचर्यसाध्यत्वं प्रतीयते। **यो ज्ञाते**ति
कदेशस्य **योज्ञ**शब्दस्य यज्ञशब्दस्य च साम्यकृताभेदाध्यवसायेन तदर्थाभे
सायमूला यज्ञस्यापि ब्रह्मचर्यसाध्यतेति भावः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्।

अथ—विन्दते। अत्रापि ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यसाध्य
मात्मपूजनस्य दर्शपूर्णमासादीनाञ्च इष्टंचेत्येकशब्दरूपितत्वेनाभेदाध्यव

1. अत्र वाक्ये क.

विशेषयागाद्युभयपरत्वञ्चैवम्—प्रसिद्धार्थस्तावत्—यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः; इष्टम् इष्टिः
सत्रयागाख्य उपायः, अनाशकायनं अनशनकर्तुः तपः, मौनं वाङ्नियमः, अरण्यायनं [illegible]
इति। अन्यथैवं विमृश्यताम्—**यो ज्ञाता तं विन्दते** इत्यत्र योज्ञशब्दयोः
साम्यकृताभेदाध्यवसाय इति भाष्यम्। 'ब्रह्मचर्यपुरस्सरब्रह्मज्ञानवा'नित्यादि च।
भाष्यम्। आत्मप्राप्तिरिह विवक्षिता। आत्मा च परमात्मा, 'य आत्मापहतपाप्मे'त्युक्तो
एव। यो ज्ञातेत्यत्र ज्ञातृपदं तमेव सर्वज्ञमाह। य इत्यस्य च तमित्येव प्रतिसंबन्धि। य
यश्चासौ ज्ञश्च यज्ञ इति विग्रहः। यज्ज्ञ इति जकारद्वयं भाव्यम्। यच्छब्दः श्रुतिप्र

अथ यत् सत्त्रायणमित्याचक्षते, ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येव त आत्मनस्त्राणं विन्दते ।

अथ यन्मौनमित्याचक्षते, ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येवा-ात्मानमनुविद्य मनुते ॥

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते, ब्रह्मचर्यमेव तत् । एष ह्यात्मा न यति, यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते ।

अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते, ब्रह्मचर्यमेव तत् । अरश्च ह वै ार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि ।

अथ — त्राणं विन्दते । अत्रापि ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यसाध्यस्य यान्तरविमुखीकरणलक्षणस्य[1] सच्छब्दितात्मत्राणस्य गवामयनादिसत्त्रस्य च ायणरूपैकशब्दरूषितत्वेनाभेदाध्यवसायः ।

अथ यन्मौनं — मनुते । वाङ्नियमनलक्षणमौनस्य ब्रह्मचर्यसाध्यात्मश्रवणा-मननस्य च मौनरूपैकशब्दरूषितत्वेनाभेदाध्यवसायः ।

अथ यदनाशकायनं — विन्दते । ब्रह्मचर्यसाध्यनाशाभावरूपफलस्य च ानलक्षणमार्गस्य च अनाशकायनशब्दैक्यकृतोऽभेदः । [[2]आशः=अशनम् । ाशः नाशः । नाशो न भवतीत्यनाशः इत्येकशब्दरूषितत्वम्]

अथ — दिवि । इतो भूलोकापेक्षया तृतीये द्युशब्दिते ब्रह्मलोके ण्यसंज्ञकावर्णवौ स्तः । अतश्चारण्यायनस्य ब्रह्मलोकस्य च अरण्यवासस्य च ायनशब्दकृतोऽभेदः । भुवं चतुर्मुखलोकान्तान्तरिक्षलोकञ्चापेक्ष्य भगवल्लोकस्य त्वम् । न तु चतुर्मुखलोकस्य तृतीयत्वमिति मन्तव्यम् । प्रश्नोपनिषदि वल्लोकस्याप्यन्तरिक्षलोककोटौ निवेशितत्वात् ।

1. विमुखीकरणस्य ख. 2. संज्ञाकार्णवौ ख.

ब्रह्मचर्येण प्रसिद्धं परमात्मानं विन्दते इति यज्ञप्राप्तिर्ब्रह्मचर्याधीनेति । इष्टमिति पदं कमुक्तं भाष्ये । इच्छेरर्थान्तरमप्युक्तं शाङ्करे । विषयविरक्तस्य हि परमात्मनि तृष्णा ति । सत्त्राणं सच्छब्दवाच्यस्य ब्रह्मणः अविच्छिन्नमनुभाव्यत्वरूपरक्षासाधनम् । मौनं तु । अनाशकायनञ्च, न विद्यते नाशो यस्य तस्यानाशकस्य, 'न वधेनास्य हन्यत' इति प्रागु-

तदैरम्मदीयँ सरः; तदश्वत्थः सोमसवनः; तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः; प्रभुविमितँ हिरण्मयम् ।

तद्य एवैतावरश्च ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति, तेषामेवैष ब्रह्मलोकः । तेषाँ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥

इति अष्टमाध्याये पञ्चमः खण्डः ।

प्रसङ्गात् भगवल्लोकचिह्नानि कानिचिदाह - **तदैरम्मदीयं — सवनः** तत् तत्र ऐरम्मदीयनामकं सरः । [अस्तीति शेषः ।] इरया अमृतेन माद्यन्ते यस्मि तदैरम्मदीयं अमृतमयं सर इत्यर्थः । सोमसवननामा अश्वत्थश्चास्तीत्यर्थः[1] । चन्द्र दाह्लादकत्वात् सोमसवनत्वम् । **तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः — तत्** तत्र अब्र चिद्भिः प्राप्तुमशक्यत्वेनापराजिता नाम परब्रह्मणः पुरी चास्तीत्यर्थः । **प्रभुविमि हिरण्मयम्** । मण्टपमिति शेषः । **प्रभुणा** भगवता विशेषेण मितं स्वभो भूमित्वेन विशेषतः परिगृहीतमित्यर्थः । भगवतो व्याप्तत्वेपि नित्यविग्रहविशि तया सन्निधानाद्विमितत्वम् । अतश्च तद्देशविशिष्टब्रह्मप्राप्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिरिति भा प्रसङ्गादाह - **तद्य — भवति** । ब्रह्मप्राप्तिसाधनीभूतारण्यशब्दितार्णवद्वयप्राप्तेः चर्याधीनत्वात् ब्रह्मचर्यमेव सर्वसाधनोत्कृष्टमिति भावः । ८-

1. क. कोशे. अस्तीति अत्र सर्वत्र न ।

स्यास्य ब्रह्मणः प्राप्तिः । इयञ्च प्राप्तिः लोकविशेषप्राप्तिपूर्विकेति तदुक्तिररण्यायनपदेन । अर ण्यशब्दवाच्यार्णवप्राप्तिररण्यायनम् । एतदर्णवप्राप्तेर्भगवत्प्राप्तिशेषतया पुरुषार्थत्वं वक्तुं रम्मदीयं सर इत्यादि । नित्यविभूतिसंबन्धी इतोऽधिको विस्तरः **कौषीतक्यां** पर्यङ्क द्रष्टव्यः । तत्र अरो ह्रदः, विरजा नदीति द्वयमुक्तम्; अत्र अरो ण्यश्चेति द्वयम् । ऐर सरश्च तत्रानुक्तमिह । अत्राश्वत्थः सोमसवनः तत्र तिल्यो वृक्षश्चैकः स्यात् । ऐरमिति : मिति च पृथक्पदं कृतं शाङ्करे । अत्र श्रीमद्रहस्यत्रयसारस्वारस्यात् ऐकपद्यमाश्रितम् । शब्दश्च नानाश्रुतिगतो दर्शितो **वाचस्पत्ये** ।

८—६.

अथ या एता हृदयस्य नाड्यः, ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति क्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गलः; एष शुक्ल नील एष पीत एष लोहितः ।

तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमञ्चामुञ्च, एवमेवैता ादित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छतीमञ्चामुञ्च। अमुष्मादादित्यात् तायन्ते ; ता आसु नाडीषु सृप्ताः। आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते ; ऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥

उक्तब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनतया मूर्धन्यनाडीगमनं प्रस्तौति-अथ-लोहितस्येति। दयसंबन्धिन्यो नाड्यः पिङ्गलशुक्लनीलादिनानारूपसूक्ष्मान्नरस[सं]पूर्णाः तिष्ठन्तीत्यर्थः। सौ वा — लोहितः । आदित्यस्य पिङ्गलशुक्लनीलपीतादिनानारूपाश्रयत्वञ्च धुविद्याप्रसिद्धम्; प्रत्यक्षसिद्धञ्च । ततश्चैतद्रश्मिसम्बन्धादेवान्नरसस्य नानारूपत्व- ति भावः ।

तद्यथा — अमुञ्च । यथा विस्तीर्णो महान् पन्थाः ग्रामद्वयप्रविष्टो वति, तथा आदित्यरश्मयो लोकद्वयानुप्रविष्टा इत्यर्थः। लोकद्वयप्रवेशक्रममाह मुष्मात् — सृप्ताः । प्रतायन्ते सन्तताः । सृप्ताः प्रविष्टाः । रश्मीनामुभय- लेङ्गत्वात् ते ताः इति च निर्देशः । शिष्टं स्पष्टम् ।

पूर्वम्, 'अनुविद्य व्रजन्ती' त्यादिना गमनमुक्तम्। गन्तव्यो देशश्चानन्तरमेव दर्शितः । थ मार्गमुपलक्षयितुं हृदयान्तर्वर्तिदहरोपासकस्य हृदयनाडीविशेषेण मूर्धन्यासेन आदित्यद्वारा ुक्तिवर्णनायाथ नाडीखण्डः। तत्र प्रथमं सुषुप्त्याधारभूताः नाडीराह अथ या एता इति । न्नरसस्य पिङ्गलाद्यनेकवर्णता पित्ताख्येन तेजसा कफवातयोः तरतमभावेन संश्लेषवशादित्युक्त्वा, वैद्यकं वा द्रष्टव्य' मित्युक्तं शाङ्करे। तत्र नानावर्णादित्यरश्मिसंबन्धो मोक्षमार्गव्यक्तये इह ुत्योच्यते। तत्र नाडीसंगतस्य सुषुप्तिः; निष्क्रम्य रश्मीन् प्रविष्टस्याऽऽदित्यप्राप्तिरित्याह तद्य- त्रेति । समस्तः । असु क्षेपे । अस्तः = जाग्रद्दशातोऽन्यत्र क्षिप्तः । सम्यगस्तः स्वप्नदशातोऽपि क्षिप्तः समस्तः । संप्रसन्न इति । अनेन संप्रसादशब्दोऽपि करणायत्तकालुष्यरहितं जीव- ाहेति ज्ञातम्। तेजसा हीति । न हि लोके तेजस्संसृष्टं कश्चित् स्पृशेत्; दाहप्रसक्तेरिति भावः।

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति, आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति। तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति। तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥

अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति, तमभित आसीना आहुः जानासि मां जानासि मामिति। स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥

तद्यत्र — **सृप्तो भवति।** **तत्** तस्मादित्यर्थः। **यत्र** यदा **समस्तः** उपसंहृतकरणमण्डलः अतएव **सम्प्रसन्नः** बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्यशून्यः **स्वप्नं न विजानाति** न पश्यतीत्येतत् स्वप्नादर्शनं [1]सुषुप्तिरिति यावत्। तदा **आसु नाडीषु सृप्तः** प्रविष्टो भवति। पुरीत[2]द्गतब्रह्मगमनाय नाडीषु प्रविष्टो भवतीत्यर्थः 'नाड्यो द्वासप्ततिःसहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते। आभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति श्रुत्यन्तरात्। नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां समुच्चयेन सुषुप्तिस्थानत्व "तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च"त्यत्र स्थितत्वात् नाडीनामपि सुषुप्तिस्थानत्वमस्तीति द्रष्टव्यम्। **तन्न — स्पृशति।** सुषुप्तौ सतोऽपि कर्मणः फलजननसामर्थ्यं नास्तीत्यर्थः। 'न कश्चन पाप्मा स्पृशती'त्यस्मिन् वाक्ये अनुष्ठानाशक्तिर्विवक्षितेति **व्यासार्य**वचनस्याप्ययमेवार्थः। तत्र हेतुमाह—**तेजसा — भवति।** 'सता सौम्य तदा संपन्नो भवती' ति श्रुतेः तेजश्शब्दः प्रकाशत्वगुणयोगाद् ब्रह्मपरः। ब्रह्मणि सम्पत्तिर्नाम देहेन्द्रियाधिष्ठातृत्वराहित्येन ब्रह्मण्यवस्थानम्। सम्पत्त्यधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीयानिर्देशः ॥

अथ — भवति। अथशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावार्थः। अबलस्य भावः अबलिमा। अबलत्वम्। रोगादिकृतदौर्बल्यं नीतो भवतीत्येतत्। **यत्र** यदेत्यर्थः। यदा दौर्बल्यं प्राप्तवानित्यर्थः। **तमभित — मिति।** तं तादृशदशापन्नं परितो वर्तमाना बान्धवाः मां जानासि किं, मां जानासि किमित्याहुः। यद्वा एवमेतासु नाडीषु स्थित इत्यर्थः। **स यावत् — जानाति।** स्पष्टोऽर्थः।

1. संसुप्तिः **क.** 2. पुरीतद्ब्रह्म **ख.**

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति, अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आ(मा)-मते। स ओमिति वाहोद्वा मीयते। स यावत् क्षिप्येन्मनः, तावदादित्यं च्छति।

अथ — आक्रमते। **एतैरेव रश्मिभिः** पूर्वोक्तैरादित्यरश्मिभिरित्यर्थः।

इदञ्च वाक्यमुत्क्रान्तिपादे चिन्तितम्—निशि मृतस्य विदुषो रश्म्यनुसारेण मनासम्भवात् रश्मिभिरेव गमनमिति न नियमः। 'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमा-मत' इति वचनं तु पक्षप्राप्तविषयम्। एवकारोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थ इति पूर्व-क्षे प्राप्ते — उच्यते — "रश्म्यनुसारी"। विद्वान् नियमेन रश्मीन् अनु-त्यैव गच्छति। 'एतैरेव रश्मिभि' रित्येवकारस्य क्रियासङ्गतैवकारत्वाभावेनात्यन्ता-गव्यवच्छेदक¹त्वासंभवेनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात्। यदुक्तम् — निशि तस्य रश्म्यसम्भवात् रश्मीन् अनुसृत्य गमनं नोपपद्यत इति — तन्न। निदा-समये हि रात्रावप्यूष्मोपलम्भात् रश्मिसम्भवः। हेमन्तादौ तु हिमाभिभवात् दुर्दिन ोष्मानुपलम्भः। श्रूयते च नाडीरश्मीनां सर्वदाऽन्योन्यान्वयः। 'तद्यथा महापथ ातते उभौ ग्रामौ गच्छतीमञ्चामुञ्च, एवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ च्छन्तीमञ्चामुञ्च। अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते, ता आसु नाडीषु सृप्ताः। आभ्यो ाडीभ्यः प्रतायन्ते, तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः' इति — इति।

स ओमिति वाहोद्वा मीयते। सः विद्वान् 'ओं तत् सदिति निर्देशो ह्मणस्त्रिविधः स्मृतः', 'तस्योदिति नामे'ति च प्रमाणप्रसिद्धं परमात्मनाम² **आह** ीर्तयति, कीर्तयन्नेव च **मीयते** प्रमीयते च। मरणकाले तस्य भगवन्नामस्मरणं म्भवति। यद्वा—स एतैः रश्मिभिरुन्मीयते [उन्नीयते च। एको] वाशब्दोऽवधार-ार्थः। **स यावत्—गच्छति।** मनोवेगेनादित्यं स गच्छतीत्यर्थः। न च 'स यावत्क्षि-

1. त्वाभावेन विशेष्यान्य क. 2. परमात्मानम् ख.

स ओमिति वाहोद्वा मीयत इति। अत्र शाङ्करे, 'वा ह इति निपातद्वयमवधारणा-म्। उदिति ऊर्ध्वमित्यर्थकम्। **मीयते** गच्छति। तथाच ओमित्यनेनैव करणेन ऊर्ध्वं वा च्छतीत्यर्थः। **वाकारः**, 'अविद्वांश्चेत् — तिर्यग्गच्छति प्रकारान्तरेणे' ति ज्ञापनार्थः' इति ाख्यातम्। इह तु योजनाद्वयम्; **आह**ेति च छेदः। ओमिति वा उदिति वा भगवन्नाम्ना तं गवन्तमाह अथ **मीयते** म्रियत इत्येका। ओमित्येव परमात्मानमाह; **उन्मीयते** उन्नीयते च

एतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥
तदेष श्लोकः —
शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ।
उत्क्रमणे भवन्ति ।

इति अष्टमाध्याये षष्ठः खण्डः ।

ष्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छती' ति त्वरावचनेन रश्म्यनुसारिमार्गस्य मार्गान्तरवैलक्षण्य प्रतीते मार्गभेदः शङ्क्यः ; "अर्चिरादिना तत्प्रथिते" रित्यधिकरणे नानाशाखासु तस्यै मार्गस्य **प्रथितेः** प्रत्यभिज्ञानादर्चिरादिरेक एव मार्गः । अतोऽर्चिरादिनैव मार्गेण विद्वा गच्छतीति समर्थितत्वात् । 'स यावत्क्षिप्येन्मन'इति त्वरावचनस्य, काश्मीरापेक्षः मगधान् क्षिप्रं गच्छतीतिवत् गन्तव्यस्वर्गाद्यपेक्षया आदित्यगमनस्य शैघ्र्येणाप्युपपत्ते दोषः ।

एतद्वै— अविदुषाम् । **विदुषां** ब्रह्मलोकस्य द्वारं **प्रपदनं** प्रपद्यतेऽनेने **प्रपदनं** प्राप्तिसाधनम् (मार्गः) य आदित्यः । द्वारापेक्षया नपुंसकनिर्देशः **एतदि**ति अविदुषाञ्च **निरोधो** रोधकः । अविद्वांसो हि सूर्यमण्डलभेदासामर्थ्यान्न गन्तुं शक्नु वन्तीत्यर्थः ।

तदेष श्लोकः । **तत्** तस्मिन् विषये **एषः** वक्ष्यमाणः श्लोकः प्र इत्यर्थः । **शतञ्च — भवन्ति** । मूर्धन्यनाड्या गच्छन् मुक्तिं प्राप्नोति । वि गतयः नानागतय इतरनाड्यस्तु उत्क्रमणमात्रे [प्र] भवन्ति ; न त्वमृतत्वसाधः भूतोर्ध्वगताविर्त्यर्थः । यद्वा विष्वगुत्क्रमणे अन्या नाड्य उपयुज्यन्त इत्यर्थः । स्पष्टम् ।

रश्मिभिरित्यन्या । अस्मिन् पक्षे पूर्वो वाशब्दोऽवधारणे ; उत्तरः चार्थे । विकल्पार्थकत्व संभवति — ओमित्याह वा ; वागिन्द्रियवैकल्ये साधननिष्पत्तिं पश्यता भगवता तन्निरपेक्ष गृह्यते चेति । सर्वमिदमर्थक्रमात् शरीरादुत्क्रान्तेः प्राक् द्रष्टव्यम् । प्रकृतदहरविद्यानिष्ठस्य प्रणव इति तावन्मात्रोक्तिः । तैत्तिरीयेऽपि दहरविद्यां, 'तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्य' मित्यु 'यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्त' इति प्रणव उक्तः ।

८—७.

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः, सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥

एवं दहरविद्यां समाप्य तदङ्गभूतां प्रत्यगात्मविद्यां प्रस्तौति – **य आत्मा**——। **यस्तं — उवाच** । [अत्र] "अनुविद्येति वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । विजानातीति ध्यान" मिति लघुसिद्धान्ते भाषितम् । शिष्टं स्पष्टम् ।

अपहतपाप्मत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वविशिष्टतया परमात्मा प्रागुक्तः । तदुपासनेन जीवस्य सर्वलोककामसिद्धिः संकल्पमात्रेणेत्युक्तम् । तदर्थतया चायं परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युक्तम् । तत् स्वं रूपमपहतपाप्मत्वाद्येवेति दर्शयितुं प्रजापतिविद्या प्रस्तूयते ।

नन्वियं प्रजापतिविद्या जीवमात्रपरेति कथं ज्ञायते । यावता प्राक् परमात्मगततया प्रस्तुतानामपहतपाप्मत्वादीनामेवोक्त्या परमात्मपरत्वमेवोपक्रमे प्रतीयते । न च निरुपाधिकापहतपाप्मत्वादिविशिष्टपरमात्मग्रहणसंभवेऽन्यादृशजीवपरतया योजनं युक्तम् । अवश्यग्राह्यश्च परमात्मैव । जीवग्रहणे, 'सर्वांश्च लोकानाप्नोति, सर्वांश्च कामान्' इति अत्र फलनिर्देशस्यानुपपन्नत्वात् । न हि शुद्धजीवोपासिन इदं फलं प्रामाणिकमन्यत्र कैवल्यात् । उपरि देहादिविलक्षणत्वजाग्रदाद्यवस्थाभाक्त्वादिना एतन्निरूपणात् अयं जीव एवेति चेत्—उपक्रमानुरोधेनोपसंहारोऽन्यथा नीयताम् । कथमिति चेत्—इत्थम् । प्रजापतिना तावत् परमात्मैव, 'य आत्माऽपहतपाप्मे' त्यनेन विवक्षितः । तद्वाक्यार्थबुभुत्सया समुपसन्नौ इन्द्रविरोचनौ । 'य एषोऽक्षिणि पुरुष' इति च ताभ्यां परमात्मैवोपदिष्टः । यथा उपकोसलविद्यायामधस्तात्, यथा च बृहदारण्यके (६-२, ७-५) । अत एव, 'एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मे' ति ब्रह्मत्वमपि अत्रोक्तं घटते । एवं तद्वाक्यार्थानवबोधेन अक्षिगतप्रतिबिम्बपरत्वभ्रान्त्या ताभ्यामुदकादर्शगतप्रतिबिम्बसाम्येन प्रश्ने कृते, 'किमेतौ एतावतैव तृप्यतः' इति परीचिक्षिषया विवेकोत्पिपादयिषया च उदशरावे आत्मावलोकनं कारितं प्रजापतिना । अतो देहात्मभ्रान्तिनिवारणस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते पुनःपुनरुपसन्नमिन्द्रं प्रति जाग्रदाद्यवस्थापन्नतन्निर्मुक्तजीवस्वरूपं प्रसङ्गादुपदेष्टव्यं प्राप्तम् । एवमपि स्वविवक्षितं परमात्मानमेव, उपर्यपि, 'स उत्तमः पुरुष' इति मध्ये स्वयमाह । 'तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते' इति उपसंहारवाक्यमपि परमात्मपरमेव । तं प्रक्रान्तापहतपाप्मत्वादिविशिष्टम्, एतं देहादिविलक्षणजीवोपसंपदनीयमात्मानमिति तदर्थः । अतः प्रजापतिविद्याऽपि 'अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण' इति प्रसिद्धपरविषयैवेति ।

अत्रोच्यते। एवमपि जीवस्यापहतपाप्मत्वादिकं नैवासिद्धम्। 'सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' 'एतं ह वाव न तपति — किमहं पापमकरवमिति,' इति श्रुत्यन्तरप्रतिपन्नत्वात्। इहा 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इति अपहतपाप्मत्वाद्यपिपासत्वान्तस्थितिर्दर्शितैव सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वे तु, 'स यदि पितृलोककामो भवती' त्यादिना प्रागेवोक्ते। 'निरञ्ज परमं साम्यमुपैती' ति च परमसाम्यमापन्नस्य जगद्व्यापारवर्जं सर्वसद्भावात् अपहतपाप्मत्वादि मुत्सर्गसिद्धमिति।

सिद्ध्यतु जीवस्यापि तत्। तथापि प्रजापतिविद्यायाः जीवविद्यात्वं किमिति वर्णितमि चेत्—स्वारस्यदृष्ट्यैव। तथाहि—

किमिति तावत् प्रजापतिः, 'य आत्माऽपहतपाप्मे' त्यादिवाक्यमैतिह्यरूपेण सुरासु श्रावयामास? न खलु गोपनीयं परमात्मतत्त्वं सर्वेभ्यः समुपदेष्टुमुद्रिक्तकरुणस्य प्रजापते मुद्घोषणेति साम्प्रतम्। किं तर्हि? पितामहोऽसौ स्वसन्तानभूतानां सुरासुराणां देहात्माभिमान रेकसमुज्जृम्भितं मिथोवैरमालक्ष्य तमभिमानमपनेतुमनाः आत्मतत्त्वशुश्रूषाजननाय तदौन्मु संपादयितुं य आत्मेत्यादिवाक्यं सर्वतः प्रचारयामास। यथाप्रतीक्षञ्च सर्वे तद्बुभुत्सः अथ स्वप्रधानभूतेन्द्रविरोचनमुखेन तेषु सुरासुरेषु पश्चात् तदधिजिगमिषितवत्सु, तावुभौ विद्वानौ अलङ्कर्तारौ च समाजग्मतुः। अथ देहप्रतिबिम्बे आत्मत्वबुद्धौ तयोर्जातायाम्, ता च विरोचने तृप्ते प्रतिबिम्बस्य च बिम्बसमृद्ध्यधीनसमृद्धिकतया बिम्बभूतदेहपोषणप्रवणे, परं प्रतिबिम्बस्य शरीरदोषानुविधायिदोषवत्त्वमुत्प्रेक्ष्य पुनराजगाम। अनेनात्मगुणतयोक्तं रत्वविमृत्युत्वादि अत्र प्रतिबिम्बे बिम्बे च न भवतीति न स आत्मेति दर्शितं भवति। अथ स्वप्न उपदिष्टे, तत्रापि 'अपि रोदितीव' इति दोषविमर्शो विहितः। तेन तत्र विशोकत्वाद्य वेदितो भवति। अथ सुषुप्त्यवस्थे उपदिष्टे, 'नायं जानाति; विनाशमेवापीतो भवती' ति कामत्वसत्यसंकल्पत्वयोः सर्वथैवाप्रसक्तिस्तत्र ज्ञापिता। अथैवंमननसमर्थमिन्द्रं प्रति, विहाय स्थित आत्मैव स्वरूपतोऽपहतपाप्मत्वादिविशिष्टो भवतीति, 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रिये स्पृशतः' इत्यन्तेनोपपाद्य, ततः तस्य सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वव्युत्पिपादयिषया परज रूपसंपत्तिपूर्वकतत्परिचरणरूपजक्षणक्रीडनादिकं दर्शितम्। अथ मुक्तिकालिकात्मात्मीया ऐहिकतत्स्थितेश्च वैषम्यं वेदयता अस्मिन् शरीरे इन्द्रियव्यापारानुविधायिज्ञानक्रियः युक्तोऽश्व इव स्थितोऽयं ब्रह्मलोके धर्मभूतज्ञानात्मकदिव्यचक्षुर्मात्रसहायः सर्वं निराबा भवतीत्युक्तम्। एवमामूलाग्रं जीवं निरूप्य क्रियमाणः, 'तं वा एतं देवा' इत्युपसंहा जीवविषयत्वमतिक्रामति।

किञ्च यदि परमात्मविषयेयं विद्या स्यात्—तर्हि किं दहरविद्या स्यात्, अन्या नाद्यः, प्रजापतिविद्यातः प्रागेव, 'उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति' इति द्विरभ्यासेन विद्योपासनप्रकारोपदेशसमाप्त्यवसायात्। इदमपि भाषितमत्र, एवं दहरविद्यां समाप नान्यः; दहरविद्याविहितापहतपाप्मत्वसेतुत्वविधृतित्वाद्यनेकगुणान्तर्गतापहतपाप्मत्वादिमात्र यक विद्यान्तरकल्पनस्याहृद्यत्वात्। सर्वलोककामावाप्तिस्तु परज्योतिरुपसंपत्तावेवेति उप

तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे । ते होचुः—हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति ।

इन्द्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज; विरोचनोऽसुराणाम् । तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥

तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे । तत् प्रजापतिवचनमैतिह्यरूपेण देवासुराश्च उभयेऽपि अनुबुबुधिरे श्रुतवन्त इत्यर्थः । **ते होचुः — कामानिति ।** न्विच्छामः अवगच्छाम इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । **इन्द्रो हैव—असुराणाम् ।** वानां मध्ये इन्द्रश्च, असुराणां मध्ये विरोचनश्च प्रजापतिसमीपं गन्तुं प्रस्थितात्यर्थः । **तौ हासंविदानौ— आजग्मतुः ।** असंविदानौ परस्परासूयया परस्परम्मन्त्रणमकुर्वन्तावित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

श्यत एव ज्ञायते । कथं जीवात्ममात्रवेदिनः परज्योतिरुपसंपत्तिरिति चेत् — अत एव तदुसनरूपं द्वारमर्थादाक्षेप्यम् । तत्र प्रजापतिविद्यातः प्रागेव दहरविद्यासमाप्तिर्द्विरभ्यासबलादव-न्यत इति अविशेषात् सर्वा परविद्या द्वारतामासादयति । एवंसति अत्र **अमृतमभयमेत**ह्मेति प्रजापतिवाक्यं तु उदशरावप्रतिबिम्बविषयेऽपि तथैव तदुक्त्या केवलं प्रशंसार्थं प्रवृत्तं न विद्यात्वस्थापनक्षमम् ।

किं बहुना । कामं य **आत्मेति** प्रजापतिवाक्यं प्रथमं द्व्यर्थकं परमात्मपरतयाऽपि भिमतं स्यात् । तथा य **एषोऽक्षिणी**ति वाक्यमपि । अथापि तयोरिन्द्रविरोचनयोर्विशिष्टशरीरप्राप्तिप्रसक्तदेहात्मविभ्रमातिशययोः देहात्मविवेकस्याप्यभावे तदुक्तिवशादेव ज्ञाते ततः पुनरुपसन्नायेन्द्राय देहातिरिक्त आत्मैव प्रतिबिम्बादिवैलक्षण्येनापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टोक्तक्रमेण तेन व्युत्पादनीय आसीत् । तन्मध्ये परज्योतिरुपसंपत्तिश्च सर्वकामाप्तिनिरूपणाय यामास । एवमपि यस्मादिन्द्रः तदुपरि परज्योतिःस्वरूपं न पप्रच्छ, कदाचित् तद्विषयेऽपि प्रतिवचनयोः प्रवृत्तत्वेऽपि प्रागेव तस्य ज्ञापितत्वादिना श्रुतिरत्र यस्मात् जीवात्मोपदेशांशत्रे न्यवध्नात्, तस्मात् विद्येयं यावच्छ्रुतं जीवयाथात्म्यशोधिकैवेति । वक्ष्यति च भाष्ये, इन्द्रस्यापि पश्चाद् दहरविद्योपदिष्टेत्येवावगन्तव्यत्वेन" ति । एवं प्रतर्दनविद्यापि काचिन्द्रेणाहृता परविद्या कौषीतक्यां प्रसिद्धेति नेन्द्रस्य परविद्यालोपः । तत् सिद्धं प्रजापतिविद्याविद्येति । उपर्यपि दहरविद्याशेषदर्शनात् प्रधानविद्यान्तरस्य मध्ये निवेशायोगाच्चैवमिति ।

तौ ह द्वात्रिँशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः। तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्तावvवास्तमिति । तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो वेदयन्ते । तमिच्छन्ताववास्तमिति

तौ ह प्रजपतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते, एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ।

तौ— ऊषतुः । द्वात्रिंशद्वर्षाणि शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यं चेरतुरित्यर्थः **तौ ह — अवास्तमिति** । किं प्रयोजनमुद्दिश्य उषितवन्ताविति पृष्टवानित्यर्थः **तौ होचतुः —** । य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि हि **भगवतः** पूज्यस्य वचो वेदयन्ते ऐतिह्यरूपेण जनाः । **तमिच्छन्ताववास्तम्** = तज्ज्ञानमिच्छन्तावावां ब्रह्मचर्यमुषितवन्ताविति तौ प्रजापतिं प्रत्यूचतुरित्यर्थः । **अवास्तमिति** पुरुषव्यत्ययः छान्दसः ।

तौ ह — ब्रह्मेति । अत्र, "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति नेहाक्षिपुरुषः परमात्मा । 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युपक्रम्य स्वप्नादिस्थानामभिधानात् । न चायं छायादिपुरुषः प्रजापतिनोपदिश्यते, आत्मजिज्ञासया सन्नयोस्तयोस्तदुपदेशायोगात् । आत्मत्वामृतत्वाभयत्वब्रह्मत्वाद्ययोगाच्च । अतो प्रजापतिना प्रत्यगात्मैवोपदिश्यते । न चेहाक्षिणि जीवस्थितिरुपदिश्यते, अक्षिप्रसादविकाराभ्यां जीवस्य स्थितिगती निश्चीयेते । अतोऽक्ष्णो जीवस्थितिसूचकत्वादक्षिणि **दृश्यत** इत्युक्तम्। कर्मणः सामर्थ्यसूचकत्वाभिप्रायेण, अकर्मणि अस्य सामर्थ्यं दृष्टमितिवत् । ततश्च गृहे स्थित्वा निर्गच्छन् पुरुषो गृहादन्यः, एवं शरीरे स्थितिगतिमान् आत्माऽपि शरीरादन्य इत्युक्तं भवति । अमितिनिरतिशयसुखरूपत्वम्, **अभयमिति** दुःखासम्भिन्नत्वम्, **ब्रह्मेत्य**सङ्कुचितविज्ञानतया बृहत्त्वं चोक्तम्" इति **व्यासार्यैरुक्तम्** ।

थ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इति एष एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत इति स होवाच ॥

इति अष्टमाध्याये सप्तमः खण्डः ।

अथ — इति । एवं प्रत्यगात्मनि प्रजापतिनोपदिष्टे, छायापुरुषः आत्मे-पदिष्ट इति भ्रान्त्या स्वगृहीतच्छायापुरुषात्मत्वदृढीकरणाय जलादर्शादिप्रतिबिम्बो-यक्षिप्रतिबिम्बाभिन्नात्मैव उत तद्भिन्नोऽनात्मेत्यभिप्रायेण पप्रच्छतुरित्यर्थः । ताभ्यां पृष्टः प्रजापतिः तयोर्भ्रान्तिमनिराकुर्वन्नेवाह — **एष — होवाच** । यश्च-षे दृश्यत्वेन मयोक्तः, स आत्मा सर्वान्तरो जलादिष्वपि न भिद्यत इत्युत्तरं ददा-त्यर्थः । शिष्यभ्रान्तिमनिराकृत्य तद्भ्रान्तिदृढीकरणायेत्थमुत्तरं ददत आचार्य-यमभिप्रायः—सुरासुरेन्द्राविन्द्रविरोचनौ स्वात्मनि अध्यारोपितपाण्डित्यमहत्त्वाति-ौ ; तथैव जगति प्रसिद्धौ च । तद्यदि, 'युवां भ्रान्ता' विति ब्रूयाम् , तदा त्तावसादात् पुनः प्रश्नग्रहणधारणेषु भग्नोत्साहौ स्यातास् । अतो यथाश्रुतप्रश्न-त्रस्योत्तरमिदानीं वक्तव्यमिति । अनेन चोत्तरेण पूर्वोत्पन्नप्रतिबिम्बात्मभ्रमो दृढी-ति चेत् — भवतु । दृढीभूतोऽपि स भ्रम उदशरावनिरीक्षणनियोजनोपायेना-ष्यत इति [च]। अत एव तद्भ्रमापनयनार्थमेव[1] 'उदशराव आत्मानमवेक्ष्य त्मनो न विजानीथः तन्मे प्रब्रूत' मिति उदशरावावेक्षणे तौ नियुयोज । अत्र ासार्यैः 'एतादृशाभिप्रायपरिकल्पनस्यातिक्लिष्टत्वात् , 'योऽयं भगवोऽप्सु परि-ायते यश्चायमादर्शे कतम एष इति एष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत' इत्येता-(सर्वोऽशोऽपि प्रश्न एव । प्रश्नवाक्यमध्यगत **इति**शब्दः प्रश्नान्ते निवेशयि-ः । **इति स होवाच**ेत्येतत् उत्तरस्योदशरावब्राह्मणस्य शेषभूतम् । 'उदशराव ्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथः, तन्मे प्रब्रूतमितीति होवाचेत्युत्तरेणान्वयः । च एक इतिशब्दः समाप्तिद्योतकः । अन्यस्तु प्रकारवचनः । अथवा कतम-

1. पनयनार्थमाह क.

८—८

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूत मिति । तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते । तौ ह प्रजापतिरुवाच—किं पश्य इति । तौ होचतुः, सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति ।

तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोद

एष इती'त्यत्र इतिशब्दो वक्ष्यमाणवचनः । अन्यत्र तूक्तवचनः[1] । यद्वा प्रश्नवा प्रथम इतिशब्दः प्रकारवचनः, द्वितीयस्तु प्रश्नसमाप्तिद्योतकः । **स होवाचे** तूत्तरशेषभूतम् । **प्रब्रूतमिति** सहोवाचेत्यन्वय इत्येवं नेतिशब्दद्वयवैयर्थ्य' मि भिप्रेत्य, "प्रजापतिहृदयानभिज्ञानेन छायापुरुष उपदिष्ट इति मत्वा पुनः पप्रच्छतु योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायत इत्यादिना । सर्वेष्वन्तेषु नेत्रादिस्थानेषु परिख्या कतम एष इत्यर्थ" इत्युक्तम् । चक्षुरादिप्रतिबिम्ब एवात्मेति स्वग्रहणदार्ढ्यार्थं पुन पप्रच्छतुरिति भावः । अप्सु परिख्यायते, आदर्शे परिख्यायते इत्येवंप्रकारेण ज दिष्वन्तेषु स्थानेषु यो दृश्यते, स नेत्रे दृश्यमान एष भवदुक्त एव किम्, उता कतम एष इत्यर्थ इति व्यासार्याणामभिप्रायः ॥ ८-

उदशरावे—प्रब्रूतमिति । उदकपूर्णे [2]शरावे आत्मानं दृष्ट्वा आत्मसम्बन्धि मनुपपन्नतया भासमानं सम्यगनवगतमंशं युवां वदतमितीत्युक्तवानित्यर्थः । **होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते** । तौ प्रतिबिम्बमवलोकितवन्तौ । अवलोक्यापि दोषास्फुर तूष्णीमुषितवन्तौ । तयोरनुपपत्त्यस्फुर्तिं ज्ञात्वा, किं पश्यथ इति स्वयमेव प्रजापति चेत्याह— **तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति—तौ होचतुः—प्रतिरूपमि** इदं प्रतिरूपमात्मानं पश्याव इति प्रतिबिम्बात्मभ्रममेवोद्घाटितवन्तावित्यर्थः ।

तौ ह—अवेक्षेथामिति । तौ ह—**अवेक्षाञ्चक्राते** । **तौ ह—पश्यथ** इ स्पष्टोऽर्थः । **तौ होचतुः — परिष्कृताविति** । आवां साध्वलङ्कृतौ इतीदं यथैव तथैव इमावपि प्रतिबिम्बौ साध्वलङ्कारादियुक्ताविति प्रत्यूचतुरित्य

1. 'वचन इत्येवमितिशब्दद्वयं सुयोजनमित्यभिप्रेत्य' इतीदं अभिप्रेत्येत्यन्तस्था कोशे । 2. उदकपूर्णे उदशरावे ख.

यदात्मनो न विजानीथ इति । अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टके यदि कोऽप्यंशोऽत्र तर्हि पुनरागन्तव्यमिति गुरोर्गूढ आशयः ।

ऽवेक्षेथा¹मिति । तौ ह साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरा-
वेक्षाञ्चक्राते । तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति । (२).

तौ होचतुः—यथैवेदमावां भगवः साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ
, एवमेवेमौ भगवः साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति। एष आत्मेति
ाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः । (३).

तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच—अनुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतः ।

1. अवेक्षेथां. भा.

उदशरावावेक्षणालङ्कृतदेहप्रतिबिम्बनिरीक्षणयोर्नियुञ्जानस्य प्रजापतेरयमभि-
ःधः—आगमापायशालि—द्वात्रिंशद्वर्षब्रह्मचर्यदीर्घीभूतकेशनखवस्त्रालङ्कारादिलक्षण-
गुणयुक्ताव्यवस्थितदेहानुकारिदोषगुणवत्त्वात् देहवत्(हतत्त)त्प्रतिबिम्बोऽप्यनात्मा
ातिशयसुखत्वदुःखासम्भिन्नत्वलक्षणामृतत्वाभयत्वशून्य इति जानीतमिति । एवं
वेधनियोजनेऽपि तयोरप्रक्षीणकल्मषतया दोषादर्शनेन प्रतिबिम्बात्मभ्रमो नापनीतः ।
ः प्रजापतिः, 'भ्रान्तिनिवारणार्थं मया कृतस्य द्विविधप्रतिबिम्बदर्शनस्याभि-
ामिमौ अप्रक्षीणकल्मषत्वान्नावगच्छतः । प्रत्यक्षं, 'युवां भ्रान्ता' विति वक्तुमप्यनर्हौ ।
इदानीमेतदीयहृदयानुरोधेन प्रतिबिम्बमेव निर्दिश्य सर्वान्तरं परमात्मानं मनसि
ाय एष एवात्मेत्युपदेशेन तयोराकाङ्क्षां निवर्तयिष्यामि । कालेन कल्मषे
ीणे मद्वचनसन्दर्भस्य सर्वस्याप्यभिप्रायं स्वयमेवावगमिष्यतः इति, विचिकि-
ानौ वा¹ मत्समीपमागमिष्यत इति मत्वाऽऽह—एष—ब्रह्मेति । स्पष्टोऽर्थः ।
— प्रवव्रजतुः । शान्तहृदयौ निवृत्ताकाङ्क्षावित्यर्थः ।

तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच । एवं तयोः प्रतिनिवृत्तयोस्सतोः प्रजापतिः
न्तिगृहीतार्थश्रद्धया इमौ विनष्टौ मा भूतम्, इदमपि मद्वचनम्, 'य आत्मे'ति
नवत् कर्णाकर्णिकया शृणुतामित्यभिप्रेत्योवाचेत्यर्थः । उक्तिमेवाह — अनुप-
ःय — भविष्यन्तीति । एताविन्द्रविरोचनौ आत्मस्वरूपं श्रवणमननाभ्यामज्ञात्वा

1. 'वा' इति क. कोशे. 'पुन'रिति ख. कोशे ।

कर्णाकर्णिकयेति । तथाच नेयं तौ प्रति साक्षादुक्तिः । व्रजत इति प्रथमपुरुषविरो-
८। विरोचनस्याप्येतच्छ्रवणे निवृत्त्यसंभवाच्च । अतो वचनमिदमात्मगतं वा, अन्तिकस्थ-

यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वा असुरा वा, ते पराभविष्यन्तीति

स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरान् जगाम। तेभ्यो हैतामुपनिष प्रोवाच—आत्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्यः। आत्मानमेवेह महयन्नात्मा परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामुञ्चेति। (४).

तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुः, आसुरो बतेति

व्रजतः गच्छतः। यतरे देवा वा असुरा वा एतदुपनिषदो भविष्य उपनिषच्छब्दः उपदेशपरः। अनयोरुपदेशाद् भ्रान्तिगृहीतार्थनिश्चया भविष्यन्ति, ते पराभविष्यन्ति नित्यसंसारिणो भविष्यन्तीत्यर्थः।

स ह—प्रोवाच। विरोचनस्तु प्राजापत्यस्य द्विविधदेहच्छायादर्शननियोग देहानुकारित्वाच्छायायाः देह एवात्मेति सूचने तात्पर्यम्—अलङ्कृतदेहच्छायां निर्दि 'एष आत्मे' त्युपदेशस्य, 'नीलानीलयोरादर्शे दृश्यमानयोर्वाससोर्यन्नीलं महार्घम्' इति वचनस्य छायानिमित्ते वाससीव, अलङ्कृतदेहे तात्पर्यमिति मन्वा 'देह एवात्मा अलङ्कारादिभिः परिचरणीय' इति निश्चित्य राज्यं प्राप्य असुरेभ्यस्त पादिक्षदित्यर्थः। आत्मैवेह महय्य—अमुञ्चेति। आत्मैव देह एव महय्यः इत्यर्थः। उभौ लोकाविति। सर्वलोकसुखानुभवोऽपि शरीरगत एवेति भावः। स्पष्टम्।

स सम्प्रदायोऽद्याप्यनुवर्तत इत्याह तस्मात्—उपनिषत्। यस्मादसु एवेयमुपनिषत् प्रवृत्ता, तस्मात् 'इह लोकेऽद्यापि शिष्टा यागदानश्रद्धाविधुरं पुरु

1. तस्मादित्येतदनन्तरम्—'यागदानश्रद्धावैमुख्यहेतुभूता नास्तिक्यबुद्धिरसुराणामेव अत एव तादृशं पुरुषं जना असुरमाहुरित्यर्थः।' इति ख.

यत्किञ्चित्पुरुषं प्रति वेत्याशयः। उपदेशपर इति देहात्मभ्रमकरवाक्यजातस्य रहस्यत्वरूपो षत्त्वायोगादेवमर्थ इति भावः। अस्यैव वाक्यजातस्य रहस्यत्वं भ्रान्तशिष्यबुध्या स्थितं एवं प्रयोग इत्यपि सुवचम्। एतदुपनिषदो भविष्यन्ति उक्तं वाक्यमुपनिषत्त्वेन ष्यन्तीति यावत्।

इमञ्चामुञ्चेति। देवासुराणां मनुष्याधिकशक्तिसंपत्त्या तेनैव देहेन सर्वलोकसञ्च मनुष्यवत् देहान्तरापेक्षणाप्रसक्तेः देहात्मभ्रमो निरूढो विरोचनस्य।

सुराणाँ ह्येषोपनिषत् । प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति सँस्कुर्वन्ति । एतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते । (५).

इति अष्टमाध्याये अष्टमः खण्डः ।

८—९.

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श । यथैव खल्वयमस्मिन् शरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो भवति, सुवसने सुवसनः, परिष्कृते परिष्कृतः, एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति, स्रामे स्रामः, परिवृक्णे परिवृक्णः ; अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति । (१).

स समित्पाणिः पुनरेयाय । तँ ह प्रजापतिरुवाच—मघवन् यच्छान्त-

रस्वभाव इत्याहुः । अत्र हेतुः असुराणां ह्येषोपनिषत् । यागदानश्रद्धावैमुख्यतुभूता नास्तिक्यबुद्धिरसुराणामेव हीत्यर्थः । प्रेतस्य शरीरं—मन्यन्ते । यत एवं हस्यैवात्मतया परिचरणीयत्वम् , अत एव प्रेतस्य मृतस्य शरीरं भिक्षित्वा वस्त्रालङ्कारादिभिः पूजयन्ति, कुणपसंस्कारेणैव परलोकजयं मन्यमाना इत्यर्थः ॥ ८—८.

अथ—ददर्श । इन्द्रस्य शुद्धान्तःकरणत्वात् देहात्मभ्रमोऽपि नाभूत् , सः राज्यं प्राप्य देवेभ्यः तदुपदेशात् प्रागेव मध्येमार्गं प्रतिबिम्बात्मन्यपीमं वक्ष्यमाणं षमपश्यदित्यर्थः । यथैव—परिष्कृतः । अयं देहप्रतिबिम्ब इत्यर्थः । परिष्कृते पाकृतनखलोमादिके इत्यर्थः । एवमेव—पश्यामीति । नासिका यस्य सदा स्रवति, स्रामः । छिन्नपाणिपादः परिवृक्णः । प्रतिबिम्बस्य बिम्बभूतशरीरगतसाध्वलङ्कृतसुवसनत्वपरिष्कृतत्वानुविधायित्ववत् तद्गतान्ध्य—स्राम्य—परिवृक्णत्व—नाशानुविधायिवश्यम्भावेनामृतत्वाभयत्वात्मत्वादिकं न संभवतीत्यमन्यतेत्यर्थः ।

स समित्पाणिः—उवाच । सः इन्द्रः एयाय । प्रजापतिमिति शेषः । मघवन्—पुनरागम इति । हे मघवन् शान्तहृदयः शान्तदोषशङ्को विरोचनेन सार्धं

भिक्षित्वेति । मृतस्य भिक्षाभोक्तृत्वायोगात् भिक्षयेत्यस्य भिक्षित्वेत्यर्थ उक्तः ।

हृदयः प्राव्राजीः, सार्धं विरोचनेन, किमिच्छन् पुनरागम इति । स होवा
यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिन् शरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो भवा
सुवसने सुवसनः, परिष्कृते परिष्कृतः, एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवा
स्रामे स्रामः, परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति । (२) । एवमेवैष मघवन्निति होवाच, ए
त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । वसापराणि द्वात्रिँशतं वर्षाणीति ।
हापराणि द्वात्रिँशतं वर्षाण्युवास । तस्मै[1] होवाच । (३).

इति अष्टमाध्याये नवमः खण्डः ।

८—१०

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति, एष आत्मेति होवाचैतदमृ
मभयमेतत् ब्रह्मेति । स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव दे
नेतद्भयं ददर्श । तद्यद्यपीदँ शरीरमन्धं भवति अनन्धः स भवति; यदि स्र

1. तस्मै. स ह मा.

यत् यः[1] त्वं प्राव्राजीः गतवान्, सः किं प्रयोजनमभिलषन् पुनरागतोऽसीत्यर्थ
आगम इति गमेर्लुङि लृदि[2]त्वादङ् । स होवाच—पश्यामीति । उक्तोऽर्थः

एवं—उवास । हे मघवन्! त्वदुक्तं सत्यमेव । उक्तमिममेवात्मानं पु
त्वदुक्तदोषशून्यतया प्रतिपादयिष्यामि । अन्तःकरणशुद्ध्यर्थमितोऽपि द्वात्रिंशतं व
ब्रह्मचर्यं वसेति प्रजापत्याज्ञप्तो मघवांस्तथैव कृतवानित्यर्थः । तस्मै होवा
एवमुषितवते इन्द्राय प्रजापतिर्वक्ष्यमाणमुवाचेत्यर्थः ॥ ८-

य एष—ब्रह्मेति । यः स्वप्ने स्त्र्यादिभिः महीयमानः पूज्यमानश्च
एषः स्वप्नद्रष्टा निरतिशयसुखत्वादिलक्षणामृतत्वादियुक्त आत्मेत्युक्तवानित्यर्थ
नायं पूर्वोक्तदेहगतान्ध्यस्राम्याद्यनुविधायित्वलक्षणदोषदुष्ट इति भावः । स
शान्त—ददर्श । उक्तोऽर्थः । तदेवाह—तद्यद्यपि—स्रामः । तदिदं श
यद्यप्यन्धं भवति, तथाऽपि सोऽनन्धो भवतीति योजना । सः स्वप्नात

1. यः ग. यस्मात्. ख. 2. लृदि. ङित्वात्. ख.

प्राव्राजीः । सुनिश्चितार्थस्य पुनरनिवर्तमानस्येव ते प्रकृष्टं व्रजनमासीदित्यर्थः । एवं प्रा

स्राम: ; नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति (१), न वधेनास्य हन्यते, नास्य स्राम्येण स्रामः। घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छाद(य)यन्तीव ; अप्रियवेत्तेव भवति ; अपि रोदितीव। नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति। (२).

स समित्पाणिः पुनरेयाय। तँ ह प्रजापतिरुवाच—मघवन् यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः, किमिच्छन् पुनरागम इति। स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति, यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति। (३). न वधेनास्यहन्यते नास्य स्राम्ये¹ण स्रामः। घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीव। अप्रियवेत्तेव भवति। अपि रोदितीव। नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति। एवमेवैष मघवन्निति होवाच। एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिँशतं वर्षाणीति। स हापराणि द्वात्रिँशतं वर्षाण्युवास। तस्मै होवाच ॥ (४).

इति अष्टमाध्याये दशमः खण्डः।

८—११.

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति, एष आत्मेति

1. स्रामेण. मा.

शिष्टं स्पष्टम्। [न वधेन—स्रामः। स्वप्नात्मेति शेषः। स्पष्टोऽर्थः] घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीव। एवशब्द इवार्थः। एनं स्वप्नात्मानं केचन घ्नन्तीव, केचन विच्छादयन्ति द्रावयन्तीव भान्तीत्यर्थः। अप्रिय—पश्यामीति। हन्यमानत्वद्राव्यमाणत्वबन्धुजनमरणाद्यप्रियवेत्तृत्वरोदितृत्वादिदर्शनात् स्वप्नावस्थस्य न भोग्यत्वमित्यर्थः ॥

स—होवाच। उक्तोऽर्थः। ८—१०.

तद्यत्र—ब्रह्मेति। यत्र यदा तदेतत् स एष पुरुषः। 'सुपां सुलुक्' इति सोर्लुक्। समस्तः उपसंहृतकरणग्रामः। संप्रसन्नः बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्य-

---

यदि स्राममस्राम इत्यस्य यद्यपीदं शरीरं स्रामं भवति, तथाप्यस्रामः स भवतीत्युनषङ्गसिद्धोऽर्थः।

न वधेनेत्यादौ पूर्ववाक्यात् एष इति कर्तुरनुषङ्गः। अप्रियवेत्ता। वेत्ता प्राप्ता।

होवाच—एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति। स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज। स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श—नाह[1] खल्वयमेवँ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति; नो एवेमानि भूतानि। विनाशमेवापीतो भवति। नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति। (१).

स समित्पाणिः पुनरेयाय। तँ ह प्रजापतिरुवाच—मघवन् यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन् पुनरागम इति। स होवाच नाह[2] खल्वयं भगव एवँ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि। विनाशमेवापीतो भवति। नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति।

एवमेवैष मघवन्निति होवाच, एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्। वसापराणि पञ्च वर्षाणीति। स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास। तान्येकशतँ संपेदुः।

1-2. नाहं. मा.

रहितः। शिष्टं स्पष्टम्। स ह—ददर्श उक्तोऽर्थः। दोषदर्शनमेवाह—नाह खलु—पश्यामीति। अह इत्याश्चर्ये। [अयं सुषुप्तः संप्रति सुषुप्तिकाले] अयमहमस्मीति विशेषज्ञानाभावेन स्वेतरभूतविषयकज्ञानाभावेन च सुषुप्तो विनष्टप्राय इत्यर्थः। विनाशमेव विनाशमिव। अपीतः [1]अपि इत इतिच्छेदः। विनष्टप्राय इत्यर्थः।

स—पश्यामीति। उक्तोऽर्थः। एवं—। एतस्मात् पूर्वोक्तात् अन्यत् इतरत् नो व्याख्यास्यामि। किन्तु एतमेव पूर्वोक्तमेव निर्दोषतया व्याख्यास्यामीत्यर्थः। तान्येकशतं संपेदुः। तानि वर्षाण्याहृत्य एकशतं संपन्नानीत्यर्थः। एतत्—

1. अपीतः अपिगतः ख.

संप्रति इत्यस्य ऋजु इत्यप्यर्थः प्रागुक्तो माह्यः। अर्थद्वयमप्युक्तं शाङ्करे, 'सम्यक् इदानीञ्च' इति। अपीतः अपि इत इतिच्छेद इति पाठे अयमाशयः। विनाशमित्यनेनैव व्ययस्योक्तत्वात् विनाशं गत इत्यर्थवर्णनाय इत इति पृथक्कार्यम्। अपिशब्दस्तु चार्थे इति।

ात् तत्, यदाहुः, एकशतँ ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य-
ास । तस्मै होवाच ।

इति अष्टमाध्याये एकादशः खण्डः ।

८—१२.

मघवन् मर्त्यं वा इदँ शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्या-
ानोऽधिष्ठानम् । आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् । न ह वै सशरीरस्य
तः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ।

ास । एकशतसंवत्सरान् इन्द्रः प्रजापतेः सन्निधौ ब्रह्मचर्यं चरन् उवासेति
के प्रसिद्धतया यदाहुः, तत् एतत् एवंविधम्=अनेन प्रकारेणेति यावत् ।
स्मै होवाच । एकशतवर्षब्रह्मचर्यनिर्मलीकृतान्तःकरणाय मघवते शुद्धात्मस्व-
गयोग्यतां परीक्ष्योपादिक्षदित्यर्थः । अनया चाख्यायिकया बहुकालब्रह्मचर्यनिर्मली-
ान्तःकरणतया संपन्नोपदेशयोग्यत्वाय उपदेष्टव्यमित्यर्थः सूच्यते । ८—११.

मघवन्—अधिष्ठानम् । [वाशब्द (वैशब्द?) एवार्थे ।] हे मघवन्! इदं
ीरमेव हि । मर्त्यं मरणधर्मि । न केवलं मरणधर्मित्वमात्रम्, अपितु मृत्युना आत्तं
व्याप्तञ्च[1] । सततविनाशशीलमिति यावत् । इदञ्च शरीरे हेयत्वानुसन्धानार्थमुक्तम् ।
भूतं तदिदं शरीरं कर्मकृतशरीरराहित्यलक्षणामृतत्वस्वरूपस्यात्मनो भोगाधिष्ठानम् ।
र्मवशेन जीवेन भोगार्थं परिगृहीतमित्यर्थः । ततश्चाशरीरत्वमेव स्वरूपम् । सैवामृत-
लक्षणा मुक्तिः; [2]सशरीरत्वमेव तदभाव इत्युक्तं भवति । ननु पुरुषार्थस्य हि
केरूपत्वं वक्तव्यं, न ह्यशरीरत्वं पुरुषार्थः । अपितु दुःखाभावः । ततश्च तस्यै-
मृतत्वरूपत्वमुचितम्; न त्वशरीरत्वस्येत्यत्राह—आत्तो वै—प्रियाप्रियाभ्याम् ।
ष्टोऽर्थः । तदेवोपपादयति—न ह—अस्ति । कर्मारब्धशरीरयोगिनः तदनुगुण-
वदुखयोगस्यावश्यम्भावित्वात् कर्मणाऽऽरब्धदेहसम्बन्धाभावस्य पुरुषार्थतयां मुक्ति-
त्वमुपपद्यत इति भावः । व्यतिरेकं दर्शयति—अशरीरं—स्पृशतः । वावशब्दः
सेद्धौ; अवधारणे वा । शिष्टं स्पष्टम् ॥

1. आक्रान्तञ्च. क. 2. कर्मकृतशरीरत्व. क.

अशरीरो वायुः ; अभ्रं विद्युत् स्तनयित्नुः अशरीराण्येतानि। तद्यथैता न्यमुष्मादाकाशात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभि निष्पद्यन्ते, एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते।

अशरीरो वायुः—शिरःपाण्यादिलक्षणशरीरशून्यो वायुरित्यर्थः। **अभ्रं—एतानि**। अभ्रादीनि चाशरीराणीत्यर्थः। 'अभ्रं भूत्वा मेघो भवती'त्यादिव अभ्रस्तनयित्न्वोरवस्थाभेदेन भेदो द्रष्टव्यः। अशरीराणाञ्च प्रियाप्रियानन्वयो दृ इति भावः। **तद्यथा-निष्पद्यते**। अत्र व्यासार्यैः,

"वाय्वादीनामाकाशात् समुत्थानं नाम स्वकार्यकरणायोर्ध्वदेशो अभिवृद्धि परशब्दो वाय्वादीनां कारणावस्थावाची। ज्योतिरशब्दस्तु कारणानां कार्योत्पाद द्वारेण तदभि(व्यञ्जक)व्यक्तिहेतुतया प्रयुक्तः। वाय्वादीनि च कारणद्रव्यमुपग कार्यावस्थां हित्वा कारणसदृशेन रूपेण विशिष्टानि भवन्ति। वायुर्हि आव प्रवहादिरूपेण सप्तविधत्वं हित्वा वायुत्वमात्रेणावतिष्ठते। विद्युत्तु विद्युत्त्वं हि तेजस्त्वेन। अभ्रस्तनयित्नू चाभ्रत्वादिप्रहाणेन स्वकारणभूतरूपेण। एवं जीवोऽ मार्गविशेषेण देशविशेषविशिष्टं परं ब्रह्म प्राप्य संसार्यवस्थाप्रहाणेन परमात्मतुल रूपेणाविर्भवतीत्येवमर्थे सत्येव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवाक्यसामञ्जस्यं भवती"ति वर्णितम

करणायेति। स्थितिकाल इति शेषः। **अमुष्मादाकाशात्समुत्थायेत्यस्य** अभ्रा अभ्रत्वादिरूपेण यत्राकाशे कार्यकरमासीत्, ततः **समुत्थाय** तत्र तेन रूपेण कार्यकरणं वि येत्यप्यर्थः सुवचः। महाभूतान्यवान्तरपरिणामात्मना स्थित्वा आकाशे कार्यं कृत्वा समुत अवान्तरपरिणामात्मतां परित्यज्य स्वं महाभूतरूपं लभन्ते, तद्वदित्यर्थ इति। **अमुष्मा** निर्देशः अस्माच्छरीरादिति वक्ष्यमाणशरीरापेक्षया आत्मानं प्रति आकाशस्य विप्रकृष्टत्वात्। **संप्रसाद** इति सुषुप्तिवाचकस्य सुषुप्तविषयकस्य संप्रसादशब्दस्य प्रयोगः, यस्य संप्रसन्नस्य त्मत्वमपुरुषार्थतया त्वया चिन्तितम्, स एव सुषुप्तौ स्वरूपाविर्भावाभावादपुरुषार्थवत् स्थितो यदा शरीरात् समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्यते, न तु शरीर एव स्थित्वा तदन्तर्यामिभूतमव ज्योतिः, तदा स्वरूपाविर्भावाद् भोगभाग् भवतीति ज्ञापनाय। केवलं शरीरात् समुत्थानं वैकुण्ठं प्रति वासुदेवनीतधनञ्जयादेरिव केवलं परज्योतिरुपसंपत्तिर्वा न स्वरूपाभिनिष्पत्तिहेतु ल्यबन्तद्वयनिर्देशः।

इदञ्च वाक्यं फलपादे चिन्तितम्। 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति देवादिरूपवत् साध्येन रूपेणाभिनिष्पत्तिरुच्यते। अभिनिष्पत्तिशब्दस्यागन्तुकधर्मोत्पत्तिपरत्वात्। स्वशब्दः स्वात्मीयवचनः। आगन्तुकस्यापि रूपस्यात्मीयत्वात् **स्वेनरूपेणे**त्युपपद्यते। न तु 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्यत्र स्वशब्दस्यात्मार्थकत्वं वा निष्पत्तिशब्दस्याविर्भावार्थकत्वं वा युक्तम्, स्वरूपस्य नित्यत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते—"संपद्याविर्भावः **स्वेन**शब्दात्"। परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वस्य रूपस्यैवाविर्भावः। न त्वागन्तुकात्मीयधर्मोत्पत्तिः। तथा हि सति 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्यत्र **स्वेन**शब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अतः स्वशब्दो नात्मीयवचनः; अपित्वात्मवचन एव। आविर्भावेऽप्यभिनिष्पत्तिशब्दो दृश्यते, 'युक्त्याऽयमर्थो निष्पन्नः', 'इदमेकं सुनिष्पन्न'मित्यादिषु।

अपि त्वात्मवचन इति। ननु अभिनिष्पद्यत इत्यस्य उत्पद्यत इति पूर्वपक्ष्यभिमतोऽर्थः, आविर्भवतीति सिद्धान्त्यभिमत इत्येतावदेव वैलक्षण्यम्। तत्राभिनिष्पत्तेः प्राक् उपसंपत्तिकालेपि जीवस्य स्थितत्वात् कथं तस्योत्पत्तिरित्यत्र, धर्मिसत्त्वेऽपि तत्र रूपस्योत्पत्त्या तद्विशिष्टवेषेणोत्पत्तिः, 'रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्युच्यते, यथा आत्मा देवो जायत इति। यदि तत् रूपं स्वकीयं न स्यात्, जपाकुसुमारुण्यमिव स्फटिके औपाधिकं स्यात्, निष्पत्तिवचनमयुक्तं स्यादिति तदुपपादनाय **स्वेने**ति पदम्। एवं बन्धदशायां देहगतबालत्वादिनेव न पररूपेण निष्पद्यते, किंतु स्वेनेति च वक्तुमिदमिति पूर्वपक्षी। निष्पत्तिवचनादेव स्वकीयत्वसिध्या **स्वेने**ति व्यर्थमेव स्यादिति स्वेनेति पदं स्वभावभूतेन = स्वस्मिन् सर्वदा वर्तमानेन इत्यर्थकमिति तादृशरूपस्योत्पत्त्ययोगात् अभिनिष्पद्यत इति पदमुत्पत्त्याविर्भावोभयसाधारणं प्रकृते आविर्भावपरमिति सिद्धान्ती। एवंस्थिते स्वेनेत्यस्य आत्मनेति कथमर्थः। तथा हि सति आत्माविर्भावस्यैव कथ्यमानतया स्वेनरूपेणेति पदद्वयमपि व्यर्थम्; **अभिनिष्पद्यत** इत्येव पर्याप्तं स्यात्। स्वयम्प्रकाशत्वादात्मा प्रागेवाविर्भूत इति चेत्— तर्हि यत् प्रागनाविर्भूतं संप्रत्याविर्भवति, तत् रूपमात्मव्यतिरेक्तमात्मीयमेव स्यादिति कथं सिद्धान्ते **स्वेने**त्यस्यात्मपरता?

उच्यते। रूपशब्दस्तावत् धर्मविशिष्टधर्मिपर्यन्ते प्रयुज्यते, यथा घटस्वरूपं, जीवस्वरूपं, परमात्मस्वरूपं, स्वरूपनिरूपकधर्मः, निरूपितस्वरूपविशेषणभूतो धर्म इत्यादौ। तद्वदिह ग्रहणे, आत्मनश्चिन्मात्रं स्वरूपमित्यादाविव स्वशब्द आत्मपरो युक्त एव। यदा तु ब्राह्मं रूपमपहतपाप्मत्वादीत्यादाविव रूपशब्दो धर्ममात्रपरः, तदा स्वशब्दः स्वभावपरत्वादात्मीयवचन एव। सर्वथा रूपमिदं देवादिरूपवत् आत्मबाह्यं किञ्चिन्न भवति, किन्तु यस्य धर्मस्याभावे धर्मी शशविषाणतुल्यः, तादृशस्वरूपनिरूपकधर्मात्मकमिति आत्मान्तर्गतमेवेति एतावदेवेहाभिमतमिति।

नन्वात्मनः पूर्वसिद्धत्वात् कथं तस्य पुरुषार्थत्वम्? तत्राह—"मुक्तः प्रतिज्ञानात्"। 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यस्य मुक्तो भवतीत्यर्थः। निवृत्ताविद्यातिरोधानो भवतीति यावत्। कथमिदमवसीयत इति चेत्—**प्रतिज्ञानात्**। जागराद्यवस्थात्रयकलुषितं जीवं प्रस्तुत्य, 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि, नो एवान्यत्रैतस्मा' दिति तस्यैव अशरीरत्वलक्षणमुक्तत्वम्, 'मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीर'-मित्यादिना चतुर्थेन पर्यायेण प्रतिपादयिष्यामीति प्रतिज्ञानात्। निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य[1] स्वेन रूपेण साध्यत्वमस्त्येवेति न पुरुषार्थत्वहानिः।

ननु निवृत्ततिरोधानस्याप्यात्मस्वरूपस्य कथञ्चित् साध्यत्वसम्भवेऽपि तस्य न पुरुषार्थत्वे प्रमाणमस्तीत्यत्राह—"आत्मा प्रकरणात्"। 'य आत्माऽपहतपाप्मे' त्यादिवाक्यसन्दर्भप्रतिपाद्यापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टतयाऽत्यन्तानुकूलत्वेन परमपुरुषार्थभूतोऽयमात्मा। अपहतपाप्मत्वादीनां कथं जीवसम्बन्धित्वमित्यत्राह **प्रकरणा**दिति। अवस्थात्रयकलुषितं जीवं प्रकृत्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणानामाम्नानादित्यर्थ इति स्थितम्।

(२) 'स्वेने रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्युच्यमानं स्वरूपं किमित्याकाङ्क्षायाम् अस्मिन् प्रकरणे अपहतपाप्मत्वादिगुणानामेवोपन्यासात्, सत्यसङ्कल्पत्वकार्यजक्षणादिभ्यश्च ब्रह्मसंबन्धिना अपहतपाप्मत्वादिगुणलक्षणेन[स्वेन]रूपेणाविर्भवतीति जैमिनिराचार्यो मन्यत इति "ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः" इति जैमिनिमतमुपन्यस्य, 'प्रज्ञानघन एव, विज्ञानघन एवे'ति ज्ञानैकरसत्वाम्नानेन निर्धर्मकत्वप्रतिपादनात्, ज्ञानमात्रस्वरूपेणाविर्भवतीति, "चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमि" रित्यौडुलोमिमतमुपन्यस्य, "एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः" इति स्वसिद्धान्तमाविष्कृतवान्। तस्य चायमर्थः। **एवमपि** विज्ञानघनत्वेपि अपहतपाप्मत्वाद्युपन्यासेन, "ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्य" इति पूर्वसूत्रोक्त[2]ब्राह्मरूपस्यापि सद्भा[3]वात्, सैन्धवघनस्य कृत्स्नस्य[4] रसनेन्द्रियावगतरसघनत्वस्य चक्षुराद्यवगतरूपकाठिन्यादेश्चाविरोधवत् मानान्तरावगतब्राह्मरूपस्य च मानान्तरावगतविज्ञानघनत्वस्य चाविरोध इति बादरायण आचार्यो मन्यते; 'विज्ञानघन एवे' त्येवकारस्य स्वप्रकाशत्वाव्यासांशनिषेधमात्रपरत्वादिति स्थितम्।

1. तिरोधानत्वलक्षण. क. 2. ब्रह्म. ख. 3. संभवात्. ख. 4. कृत्स्नस्य. क

स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन्
ाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनँ स्मरन्निदँ शरीरम् ।

यत् परैरुक्तम्, 'शरीरात् समुत्थाय शरीरे आत्माभिमानं हित्वा **स्वेन**
ा परमात्मरूपेण साक्षात्कृत्य परं ज्योतिर्भवति=परमात्मा भवतीत्यर्थः । न तु
ादुत्क्रमणं देशान्तरगमनं [1]वाऽत्र विवक्षितमिति—तदसत् । अपदार्थत्वात् । न हि
ोरात् समुत्थाये' त्यस्य शरीरे आत्माभिमानं हित्वेत्यर्थो भवति । स्वरूप-
त्कारलक्षणस्वरूपाभिनिष्पत्त्यनन्तरभाविनः परज्योतिर्भावस्य च 'परं ज्योतिरुप-
।' ति पूर्वकालतया निर्देशो न युक्तः । न हि सर्पात् समुत्थाय रज्जुमुपसम्पद्येति
योगो दृष्टचरः । वाय्वभ्रादिदृष्टान्तवैरूप्यञ्च स्पष्टमेव । किञ्च निर्विशेषब्रह्म-
ऽत्र, परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यनेन विवक्षितश्चेत्, सुषुप्तिदशोद्घाटितस्य विशेष-
ानाभावप्रयुक्तनष्टप्रायत्वदोषस्यापरिहृततया तद्दोषपरिहाराय मुक्त्यवस्थोप-
साङ्गत्यं स्यादित्यास्तां तावत् ॥

स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्येति । **सः** उपसम्पदनीयः उत्तमः पुरुष
र्थः । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति भगवत एवोत्तमपुरुषत्वेन उपसम्पदनकर्तर्युत्तम-
त्वस्य बाधितत्वात्, 'स तत्र पर्येती' त्युत्तरवाक्यस्वारस्यभङ्गप्रसङ्गाच्च । **सः**
ात्ता (संपत्ता?) तत्र परमात्मनि **पर्येति** । तं परितोऽनुभवति । यद्वा अनु-
रतीत्यर्थः । 'कामरूप्यनुसञ्चरन्,' 'यत्रयत्र धाता गच्छती'ति[1] हि श्रुत्यन्तरम् ।
त्—ज्ञातिभिर्वा । यथेष्टं भोगान् अवाप्नोतीत्यर्थः । **नोपजनं स्मरन्निदं**
रम् । स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जातमित्युपजनत्वं शरीरस्य । तेन चापुरुषार्थ-
व्यते । अथवा उपजनं जनानां बन्धुजनानां समीपे शयितम् । कुणपमित्यर्थः ।
े मुक्तः सर्वज्ञत्वात् त्यक्तमपि शरीरमनुभवत्येव—तथाऽप्यब्रह्मात्मकया दुःखरूप-

1. तिश्रुत्यन्तरात्. क.

पर्येति । इण् गतौ । गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् अनुभवतीत्यर्थः । **अनुसंचरतीत्यनेन**
द् गत्यर्थादरणमेव दर्शितम् । एवञ्च **पर्येति** परिचरतीत्यर्थश्च सुवचः । तेन जक्षणक्रीड-
कं सर्वं पुरुषोत्तमपरिचर्यारूपमिति सिध्या ब्रह्मानुभवात्मकत्वं सर्वस्य भगवद्भागवतपरिचरण-
ाभवस्य दर्शितं भवति । परितो गच्छति प्रदक्षिणं करोतीत्यर्थस्तु परिचर्यैकदेशत्वात् पृथङ्
्यः ।

स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः, एवमेवायमस्मिन् शरीरे प्राणो युक्तः। (३)

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः, स चाक्षुषः पुरुषः; दर्शनाय चक्षुः। अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति, स आत्मा; गन्धाय घ्राणम्। अथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति, स आत्मा; अभिव्याहाराय वाक्। यो वेदेदं शृणवानीति (शृण्वानीति), स आत्मा; श्रवणाय श्रोत्रम्। (४)

त्वेनानुभूतं शरीरं न मुक्तिदशायां तथाऽनुभवतीत्यर्थः। आत्मनोऽशरीरस्वभावत्वे प्राक्छरीरसम्बन्धः किन्निबन्धन इत्यत्राह—**स यथा—युक्तः**। यथा **आचरणे** शकटे **प्रयोग्यः** युग्यः अश्वो बलीवर्दो वा पाशेन युक्तो भवति, एवमेवायं **प्राणः** प्राणसहचरः (चारी) प्रत्यगात्मा संसारदशायां कर्मपाशेन युक्तो भवतीत्यर्थः। अनेन युग्यशकटदृष्टान्तेन देहात्मनोर्व्यतिरेको दृढीकृतो भवति ॥

[1] अथेन्द्रियव्यतिरेकं प्रपञ्चयति। **अथ—चक्षुः**। **आकाशं** प्रकाशम् आलोकादि। अथवा प्रकाश्यमानत्वादाकाशं रूपम्। ततश्चायमर्थः—यस्मिन्नुपकरणत्वेनानुविषण्णं निबद्धं चक्षुः आकाशं आलोकं रूपं वा प्रकाशयतीति शेषः। यद्वा **आकाशं** रूपादिप्रकाशकमित्यर्थः। सः **चाक्षुषः** चक्षुरुपकरणकः पुरुषः आत्मेत्यर्थः। चक्षुरुपकरणकमुद्दिश्य पुरुषशब्देनात्मत्वं विधीयते। चक्षुस्तु तद्दर्शनाय करणमात्रमित्यर्थः। ततश्च चक्षुरादीनां रूपादीनामात्मनश्च करणत्वज्ञेयत्वज्ञातृत्वप्रदर्शनमुखेन शरीरेन्द्रियेभ्यो व्यतिरेक उपपादितो भवति। **अथ—घ्राणम्**। गन्धग्रहणकरणं घ्राणम्। ज्ञाता त्वात्मेत्यर्थः। अनेन घ्राणेन्द्रियव्यतिरेक उक्तो भवति। **अथ—श्रोत्रम्**—स्पष्टम्।

1. अवतारिकेयं क. कोशे।

आलोकं रूपं वेति। आलोकमित्यर्थे, आलोकमनु = आलोकसहकारेण तमनुसृत्य विषण्णं संबद्धमित्यर्थोऽपि ग्राह्यः। रूपमित्यर्थे प्रकाशयतीति शेषपूरणमेव स्वरसम्। **आकाशं** देहच्छिद्रमिति शाङ्करम्। तन्न बाधितम्। प्रतिरूपग्राहिणि यन्त्र इव नेत्रगोले बिलस्वीकारात्। इन्द्रियमपि चक्षुरस्ति; न बिलमात्रात् कार्यमिति—अथापि उपरि, 'यो वेदेदं जिघ्राणीति' इत्यादितुल्यार्थपरत्वं **यत्रैतदाकाशमनुविषण्ण**मित्यस्य स्थानप्रमाणात् वक्तव्यमिति विमृश्य तदुपेक्षेति। **चाक्षुषः पुरुषः** चक्षुरिन्द्रियमेव प्रधानोपकरणं भजन् पुरुषः। घ्राणादीनामल्पग्राहिणामप्रधानत्वात् घ्राणः पुरुष इत्यादिकं नोक्तम्।

अथ यो वेदेदं मन्वानीति, स आत्मा ; मनोऽस्य दिव्यं चक्षुः । स एष एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते, य एते ब्रह्मलोके । (५)

तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते । तस्मात् तेषां सर्वे च लोका आत्ताः, सर्वे च कामाः ।

अथ--चक्षुः । सकलेन्द्रियविषयमननसाधनत्वात् मनो **दिव्यं चक्षुरुच्यते ।** ष्टं स्पष्टम् । **स —ब्रह्मलोके ।** स एषः उक्तरीत्या शरीरेन्द्रियग्रामविलक्षण आत्मा विधूतकर्मनिमित्तशरीरेन्द्रियः पुरुषो मनश्शब्दाभिहितेन दिव्येन स्वाभाविकेन चक्षुषा ज्ञानेन पूर्वोक्तब्रह्मलोकशब्दितदहराकाशनिष्ठान् सर्वान् कामान् अनुभवन् रमते इत्यर्थः ।

तं वा एतं --कामाः । एतादृशात्मस्वरूपस्य प्रजापतिना मघवते दिष्टत्वात् देवाः सर्वे मघवतः एतमात्मानमुपश्रुत्य तमेवोपासते । अतस्तेषां सर्वलोकसर्वकामाप्त्युपलक्षितब्रह्मानुभवो भवति । असुराणां तु न तथेति भावः ।

पूर्ववत् मननाय मन इति कस्मान्नोक्तमित्यत्राह **सकलेन्द्रियेति** । **दिव्यं चक्षुः** प्राकृतस्यापि वस्तुनः प्रत्यक्षवत् प्रकाशकं धर्मभूतज्ञानम् । न चाप्राकृतस्य स्वयम्प्रकाशत्वात् प्रकाशाय धर्मभूतज्ञानमनपेक्षितमिति वाच्यम् — तद्द्रव्यस्य स्वयम्प्रकाशत्वेऽपि तद्गतधर्माणामस्वयम्प्रकाशानामनन्तानां प्रकाशाय धर्मभूतज्ञानस्यापेक्षणात् । **अस्य** संसारिणः इन्द्रियाधीनप्रसरणस्य मन एव दिव्यं चक्षुः । मनसोऽभावे किमपि न ज्ञायते ; नतरां व्याहारादिरित्यर्थः । **वा** इति । अत्र **अस्येत्येतदनुसृत्य** अयमित्यनुक्त्वा **स** इत्युक्तिः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्य पणाय । **एतेन** पूर्वोक्तेन **दिव्येन चक्षुषा** धर्मभूतज्ञानेन **मनसा** संसारदशायां मनोधीनं कासं भेजुषा । संसृतौ मनसः प्राधान्यात् **मनोऽस्य दिव्यं चक्षुरिति** मनसः पूर्वमुद्देशः । क्तौ तस्य निवृत्तत्वात् तत्कार्यस्यापि धर्मभूतज्ञानेन सिद्धिं ज्ञापयितुं **दिव्येन चक्षुषेति** निर्दिष्टम् ।

देवाः सर्वे । ननु देवानामिन्द्रादेतदात्माधिगमः इतः पश्चादेव भवितेति कथमिदानीं प्रजापतिना तस्य वर्तमानतया निर्देश इति चेत्—पूर्वं **य आत्मे**त्यादिवाक्यस्य प्रचारणं हि प्रजापतिना सर्वैरेतदर्थाधिगमाय कृतम् । तत्र देवासुराः प्रधानभूतौ इन्द्रविरोचनौ प्रयासासुः । निवृत्तो विरोचनः । इन्द्रस्तु आन्तमुपसद्य तत्त्वार्थं जग्राह । तदद्य तुष्यन् असुराणामेतदुपासनालाभं देवानां लाभञ्च सिद्धवत्कृत्य वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशेनैवमुक्तम् । था अत्रैव **आत्ता** इति फलस्य निष्पन्नत्वेन निर्देशः, तद्वदिति । श्रीभाष्ये, "**देवाः**

स सर्वाँश्च लोकानाप्नोति सर्वाँश्च कामान्, यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ (६)

इति अष्टमाध्याये द्वादशः खण्डः ।

स सर्वाँश्च---विजानाति । अद्यत्वेऽपि मनुष्याणामपि तमात्मानं श्रुत्वा उपासीनानां सर्वलोकसर्वकामावाप्तिर्भवतीत्यर्थः । अत्र किं प्रमाणमित्यत्राह—**इति ह--उवाचेति** अत्र प्रत्यगात्मविद्यायाः ब्रह्मविद्याङ्गत्वेनाङ्गिभूतब्रह्मविद्याफलमेव तदङ्गभूतप्रत्यगात्मविद्यायां स्तुत्यर्थं निर्दिश्यत इति द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च **भगवता भाष्यकृता** "प्रजापतिवाक्ये च मुक्तात्मस्वरूपयाथात्म्यविज्ञानं दहरविद्योपयोगितयोक्तम् । ब्रह्मप्रेप्सोर्हि जीवात्मनः स्वस्वरूपञ्च ज्ञातव्यमेव । स्वयमपि कल्याणगुण एव सन् अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणं परं ब्रह्मानुभविष्यतीति ब्रह्मोपासनफलान्तर्गतत्वात्, 'सर्वाँश्चलोकानाप्नोति सर्वाँश्च कामान्' इति प्रजापतिवाक्ये कीर्त्यमानं फलं दहरविद्याफलमेवेति ।

ननु प्रजापतिविद्याया दहरविद्याङ्गत्वे दहरब्रह्मविद्याधिकृतायैवोपदेष्टव्या स्यात् उपकोसलविद्याङ्गभूताग्निविद्यावत् । प्रकृते च दहरब्रह्मविद्याविधुरायेन्द्रायोपदिश्य

ज्ञानिनः" इत्युक्तम् । तदा तु सनकसनन्दनादयो ये इन्द्रस्यापि देवाः, ते तदात्व एव तमात्मा-मुपासीना इहोक्ताः स्युः । वस्तुतस्तु भाष्यगतिर्यथाशाङ्करमेवं स्यात्—**मघवन्मर्त्यं वे**त्यतः प्र तस्मै होवाचेत्युक्तत्वादेव प्रजापत्युपदिष्टत्वसिद्धौ **इति ह प्रजापतिरुवाचे**ति वाक्यं व्यर्थम् केवलमुपक्रान्तविद्योपसंहाररूपमिति वक्तव्यम् । तदपेक्षया **तं वा एतमि**त्यादि श्रुतिवाक्यमस्तु न प्रजापतिवाक्यम् । यद्वा **तस्मैहोवाचे**त्यारब्ध उक्तिप्रकारः, 'न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इत्य समाप्तोऽस्तु । **अशरीरो वायुरि**त्यादिकमुपरितनं सर्वं वेदपुरुषवचनम् । एवञ्च, 'तं वा एतं देव इति अस्मान् प्रति श्रुतिराहेति समन्वितमेवेति । अत एव **इति ह प्रजापति**रिति वाक्यमेवम् तारितं भाष्ये, **अत्र किं प्रमाणमित्यत्राहे**ति । तथाचैवं प्रजापतिनोक्तत्वादस्मिन् प श्रद्धा कार्येति श्रुतिराहेति यथाशाङ्करं भाष्यगमनिकेति । वस्तुस्तु **अशरीरो** वायुरित्यादिकम् प्रजापतिवाक्यमेव, उत्तराच्चेदिति सूत्रे, "एवमेवैष संप्रसादः" इत्यादि—"उपदिदेशे" त्यः श्रीभाष्यानुरोधात् । 'स उत्तम 'इत्यादि मा भूत् प्रजापतिवाक्यमिति चेत्—'जक्षत्क्रीडन्नित्यादि प्राजापतिवाक्ये कीर्त्यमानं फलम्' इति अन्यार्थश्चेति सूत्रभाष्यं तदा न स्वरसम् । शरीरव्यतिरे-कवच्च इन्द्रियव्यतिरेकोपि हि प्रजापतिनैवोपदेश्यः । **तं वा एत**मित्यादि कामं वेदपुरुषवचनमस्

नायाः प्रत्यगात्मविषयकप्रजापतिविद्यायाः कथं विद्यान्तरशेषत्वमिति चेत्—न—जापतिवाक्यस्य 'एष संप्रसाद' इति दहरविद्यावाक्यान्तर्गतसंप्रसादशब्दार्थशोधनार्थं वृत्ततया तदेकवाक्यत्वेन तादर्थ्ये सिद्धे इन्द्रस्यापि पश्चात् दहरविद्योपदिष्टेत्येवाव-न्तव्यत्वेनादोषात् ।

ननु प्रजापतिविद्यायाः प्रकरणाद्दहरविद्याशेषत्वे सर्वब्रह्मविद्याशेषत्वं न स्यात्; द्यान्तरशेषत्वे प्रमाणाभावात् । न चेष्टापत्तिः । "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति । " त्यत्र प्रत्यगात्मनः परमात्मात्मकत्वेनानुसन्धानस्य [1]सकलब्रह्मविद्याङ्गत्वेनोक्तत्वात् । 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चे" ति सूत्रे उपास्यस्वरूपवत् उपासकस्वरूपस्यापि ातव्यत्वोक्तेश्च । 'आत्मेति तूपगच्छन्ती' त्यधिकरणसिद्धं जीवोपास्यत्वमङ्गीकृत्य किं र्तृत्वादिविशिष्टं सांसारिकस्वरूपमनुसन्धेयम्, [2]उत प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादि-क्षणः सांसारिकरूपव्यतिरेको वेति विशये—कर्तृत्वादिविशिष्टमेव रूपमनुसन्धेयम् ारीरे वर्तमानस्योपासितुरात्मनस्तथाभावादित्येके मन्यन्त इति "एक आत्मनः शरीरे ावा"दिति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिलक्षणः सांसारिक-रूपव्यतिरेक एवानुसन्धेयः, तथोपासने सत्येव तत्क्रतुन्यायेन तादृशात्मस्वरूपफलप्राप्ते-र्भावित्वादिति "व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वात्"इति सूत्रेण सिद्धान्तितत्वादिति चेत्—

न । यथा विद्याविशेषप्रकरणश्रुतानां सत्यत्वज्ञानत्वादिस्वरूपनिरूपकधर्माणां 'आनन्दादयः प्रधानस्ये" त्यधिकरणोक्तन्यायेन सर्वब्रह्मविद्यापेक्षितब्रह्मस्वरूपप्रति-पत्त्युपयोगितया सामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात् प्रकरणभङ्गेन सर्वब्रह्मविद्यासाधारण्यमाश्रीयते,

1. सकलब्रह्मविद्याङ्गत्वेनेति नदं ककोशे । 2. अत्र क.

प्रकरणभङ्गेनेति । यद्यपि दहरविद्या प्रजापतिविद्यारम्भात् प्रागेव समाप्तेति वक्तुं शक्यम्, द्विरभ्यासदर्शनात्—तथाऽपि उपरि 'श्यामाच्छबलम्', 'आकाशो वै' इत्यादेर्दहरा-काशपरत्वं युक्तमिति, पूर्वं दहरविद्योपास्याकारनिरूपणसमाप्तावपि तदुपयोगिमन्त्रपाठस्य पश्चा-द्दर्शनात् महाप्रकरणानुवृत्तिरस्तीत्याशयः । अर्थान्तरत्वव्यपदेशाधिकरणे श्रीभाष्ये दहरविद्यानु-वृत्तावौचित्यस्य भाषितत्वात् ।

जाग्रदाद्यवस्थानां क्रमेणोपदेशः प्रजापतिकृतो न वञ्चनार्थः; किन्तु अभिसंधिविशेषमूलः, यमसौ न बुबुधे इति दर्शितं **श्रुतप्रकाशिकायाम्** । यथा—'यथा वसनाभरणादिरन्वयव्यति-रेकाभ्यामनात्मा, एवं चाक्षुषत्वात् इदङ्कारगोचरत्वाच्च देहो नात्मेति प्रजापतेरभिसंधिः । स्वाप्नदेहा-भिमानिनः आत्मनः शयानदेहव्यतिरेकस्य स्ववगमत्वात् स्वप्नावस्थामुपदिदेश । बाह्याभ्यन्तर—

यथा वा, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'ति विद्याविशेषप्रकरणश्रुता वेदानुवचनादीनां सर्वविद्यापेक्षितचित्तनैर्मल्योपयोगित्वलक्षणसामर्थ्यरूप[1]लिङ्गवशे सर्वं विद्यासाधारण्यम्, एवमिहापि ब्रह्मप्राप्तिपूर्वकापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टस्वात्म विर्भावलक्षणमोक्षरूपफलस्य तत्क्रतुन्यायेन तादृशस्वात्मोपासनसाध्यत्वेन प्रजापतिवाक्यं दितप्रत्यगात्मविद्यायाः सर्वब्रह्मविद्याङ्गत्वसिद्धेः।

दहरविद्यायाः परमात्मपरत्वञ्च दहराधिकरणे स्थितम्। तस्मिंश्चाधिकर "दहर उत्तरेभ्यः", "गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च", "धृतेश्च महिम्नो ऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः", "प्रसिद्धेश्च", "अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम्", "इत परामर्शात् स इति चेन्नासंभवात्", "अन्यार्थश्च परामर्शः", "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्व रूपस्तु", "अनुकृतेस्तस्य च", "अपि स्मर्यते" इति दश सूत्राणि। तत्राद्या सप्त सूत्राणि स्वावसर एव व्याख्यातानि। 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु, अनुकृतेस्त च, अपिस्मर्यते' इति त्रीणि सूत्राण्यव्याख्यातानि व्याख्यास्यन्ते। उत्तरात् प्रजापति वाक्यात् जीवस्याप्यपहतपाप्मत्वादिगुणयोगावसायात् अपहतपाप्मत्वादिगुणैर्दहराका परमात्मेति न शक्यं निर्णेतुमिति चेत्—तत्राह आविर्भूतस्वरूपस्त्विति। पूर्वमन्तृ तिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणकस्वस्वरूपः पश्चात् विमुक्तकर्मबन्धः शरीरात् समुत्थि परंज्योतिरुपसम्पन्नः आविर्भूतस्वरूपः सन् अपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टः प्रजापतिवाक्येऽभिधीयते। दहरवाक्ये तु अतिरोहितस्वभावापहतपाप्मत्वादिविशिष्ट दहराकाशः प्रतीयते। अविर्भूतस्वरूपस्यापि जीवस्यासंभावनीयाः सेतुत्वविधर त्वादयः, सत्यशब्दनिर्वचनावगतं चेतनाचेतनयोर्नियन्तृत्वम्, दहराकाशस्य परब्रह्म साधयन्ति। सेतुत्वसर्वलोकविधरणत्वादयो न मुक्तानां नित्यमुक्तानां वा सम्भवन्ती 'जगद्व्यापारवर्ज' मित्यत्र स्थितम्। अत एव नित्यानां नित्याविर्भूतापहतपाप्मत्वा

1. रूपपदं ककोशे।

कालुष्यविरहेण स्वयंप्रकाशमात्मानं दर्शयितुं सुषुप्त्यवस्थामुपादिशत्। एवमनतिस्फुटं गहन देशश्च शुश्रूषुयोग्यतापरीचिक्षिषये'ति। इन्द्रस्तु तमभिसंधिमजानन् तदातदा तत्तदेव आ त्वेनोपदिष्टमित्यभिमत्य गत्वा पर्यालोच्य पुनःपुनर्निववृते।

इति दश सूत्राणीति। तदधिकरणे सूत्रपाठक्रमस्यान्यादृशत्वेपि इह 'उत्तरा दित्यादिसूत्रं पूर्वमव्याख्यातं व्याख्यास्यमानत्वादन्ते क्रमेण निर्दिष्टम्। ततःप्राक् सूत्रपाठक्रमर त्रादृतोऽविवक्षितः सर्वसूत्रपठनमात्रे तात्पर्यात्।

णाष्टकत्वात् तेष्वतिप्रसक्तस्य नित्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिमत्त्वस्य कथं ब्रह्मलिङ्गमिति शङ्काऽपि निरस्ता । सेतुत्वादीनां तदसंभावितधर्माणामत्र (मपि) श्रवणात् ।

ननु 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इति प्रजापतिविद्यागतवाक्यान्यपि ब्रह्मपराण्येव भवन्तु । वाक्यत्रयेपि, 'एतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मे'ति श्रवणात, अक्षिवाक्ये उपकोसलविद्योपास्यप्रत्यभिज्ञानात्, य एष स्वप्ने महीयमानश्चरती ' वाक्येऽपि स्वाप्नपदार्थस्रष्टृत्वेन महीयमानस्य परमात्मन एव प्रतिपादनसंभवात, सुषुप्तिपर्यायेऽपि, यत्र यस्मिन्नाधारे समस्तः सुप्तो भवतीति सुषुप्त्याधारब्रह्मपरत्वोपपत्तेरिति चेत्–उच्यते । स्वप्नपर्याये 'घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवित्तेव भवत्यपि रोदितीवे' ति वेन्द्रेण तस्य हन्यमानत्वद्राव्यमाणत्वबन्धुजनमरणाद्यप्रियद्रष्टृत्वरोदितृत्वादिप्रतिभासतो दुष्टत्वस्योपन्यासात्, सुषुप्तिसम्बन्ध्यात्मोपदेशानन्तरं 'नाह स्वल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि, विनाशमेवापीतो भवती' ति तस्य विशेषज्ञानरहिततया विनष्टप्रायत्वस्योक्तत्वात्, अभयत्वामृतत्वादीनाञ्च मुक्त्यवस्थाभाविरूपापेक्षयाऽप्युपपत्तेः जीवविषयत्वमेव द्वितीयतृतीयपर्याययोः । एवं तयोः स्वप्नसुषुप्त्यवस्थावज्जीवपरत्वे स्थिते प्रथमपर्यायस्य जागरावस्थावज्जीवविषयत्वमेवोपपद्यते । 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इत्यस्य दर्शनलिङ्गादक्षिणि सन्निहितोऽनुमीयत इत्यर्थकत्वेन जागरावस्थाविषयत्वस्यैवोपपन्नत्वात् [1] उपकोसलविद्यावैषम्यम् । अतश्च प्रजापतिवाक्ये जीवः संसारदशायामनृततिरोहितापहतपाप्मत्वादिकः सन्[2] मुक्तिदशायां साधनाधीनतदाविर्भावः प्रतिपाद्यते । दहराकाशे श्रूयमाणं त्वपहतपाप्मत्वादिकं नित्याविर्भूतमेव ग्राह्यम् नित्याविर्भूतस्य ग्रहणसंभवे तिरोहितत्वेनासत्प्रायस्य साधनाधीनाविर्भावस्य ग्रहणायोगात् ।

4. पदमिदं क. कोशे । 5. सन्. क. स. क ख.

वाक्यत्रयेपि । अक्षिस्वप्नसुषुप्तिवाक्येषु त्रिष्वपि । अत्र अपिशब्दसत्त्वात्, **अक्षिवाक्ये उपकोसलविद्योपास्यप्रत्यभिज्ञानात्**' इत्यंश एतत्पूर्वं स्यादिति तर्क्यते । **द्रष्टृत्वेति** । वेत्तृत्वं लब्धृत्वम् । फलितं तु इदं तत्र ।

अभयत्वेति । वाक्यत्रयेऽपि **एतदभयमेतद् ब्रह्मेति** श्रवणवत् मघवन् मर्त्यंवेत्यारभ्यान्ततः क्रियमाणतत्त्वोपदेशसंदर्भेऽपि तच्छ्रवणं यदि स्यात, तदा ब्रह्मनिरूपणपरत्वं मन्येत; तथा जीवब्रह्माभेदोऽपि शङ्क्येत । न त्वेवम् । प्रत्युत तत्त्वोपदेशकाले परंज्योतिरुपसंपद्येत्यादिना भेदमेव तात्त्विकं दर्शयति । तेन तत्र प्राक् अभयामृतब्रह्मोक्तिः स्तुतिमात्रमिति ज्ञायत इत्यपि भाव्यम् ।

८—१३

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये ।
अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य ।

ननु [स्यादेवम्—यदि] ब्रह्मणो नित्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिमत्त्वं जीवस्यातथात्वञ्च यदि प्रमाणसिद्धं स्यात्; तदा दहराकाशे श्रूयमाणमपहतपाप्मत्वादिकं ब्रह्मगत नित्याविर्भूतमेव ग्राह्यमिति शक्यते वक्तुम्, न च तदस्तीति शङ्कमानं प्रत्याह—"अनुकृतेस्तस्य च"। **अनुकृतिः** अनुकारः=साम्यम्। **तस्य** परब्रह्मण उपासनया तदनुकारो हि जीवस्य श्रूयते— 'तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति "अपि स्मर्यते"। 'इदं ज्ञानमपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' इति च स्मर्यते इत्यर्थः ततश्च तदुपासनासिद्धमेतस्यैश्वर्यम्। तस्य तु नान्योपासनसिद्धम्; अपितु नित्याविर्भूतम्। ततश्च दहरवाक्ये, श्रूयमाणमपहतपाप्मत्वादिकं ब्राह्ममेवेति स्थितम् प्रकृतमनुसरामः ॥ ८—१२

श्यामात्—प्रपद्ये। एते च मन्त्राः विद्याङ्गभूताः विद्वद्भिर्जप्याः परमात्मनो हि त्रिविधमुपासनमुक्तम्, "उपासात्रैविध्या'दित्यत्र, चिच्छबलतया अचिच्छबलतया स्वरूपेण च। तत्र स्वरूपेणानुसन्धाने ज्ञानादिगुणवत् दिव्यविग्रहयोगिताऽप्यनुसन्धेया। तत्सिद्ध्यर्थमेव हि पुण्डरीकाक्षमप्राकृतं वपुरतिदिश्यते—'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति। तत्र 'स यश्चायं पुरुष' इत्यानन्दमयमनूद्य 'यश्चासावादित्ये' इति विग्रहातिदेश इति **व्यासार्यैः** उपासात्रैविध्यादित्यत्रोक्तम्। **वेदार्थसंग्रहे** च भगवता **भाष्यकृता,** "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः', 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि',—विद्युद्वर्णात्पुरुषादित्यर्थः—'नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा'— मध्यस्थनीलतोयद

ननु प्रजापतिविद्योक्तजीवस्वरूपोपासकस्य तत्क्रतुन्यायेन जीवस्वरूपानुभवमात्रं संभाव्यते न सर्वलोकसर्वकामप्राप्तिरपीति शङ्का मा भूदिति **श्यामादि**त्यादिमन्त्रपाठस्तदनन्तरम्। तेः जीवस्वरूपाविर्भावस्य परज्योतिरुपसंपत्तिमूलकत्वस्योक्ततया तदुपसत्त्युपायभूतं तदुपासनमपि कार्यमेव। तत्रैवं मन्त्र इति ज्ञापितं भवति। दहरः परमात्मा द्विप्रकारः हृदयपरिच्छिन्नदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टः, दहरहृदयान्तर्वर्तिजीवान्तर्वर्ती चेति। उभयविधोऽप्युपास्य इति **श्यामा**दिति मन्त्रेणोच्यते।

धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीति ।
भिसंभवामीति ॥

इति अष्टमाध्याये त्रयोदशः खण्डः ।

द्युल्लेखेव सेयं दहरपुण्डरीकमध्यस्थाकाशवर्तिनी वह्निशिखा स्वान्तर्निहितनीलतो- ऽभपरमात्मस्वरूपा स्वान्तर्निहितनीलतोयदा विद्युदिवाभातीत्यर्थः" इत्युक्तम् । तो नीलविग्रहवैशिष्ट्यं सिद्धम् । अत एव हि 'श्यामा एकरूपा भवन्ति, एवमिव प्रजापतिः समृद्धया' इति प्रजापतिशब्दितस्य भगवतः श्यामरूपत्वमुक्तम् । मात् **श्याम** इति विग्रहविशिष्टस्वरूपमुच्यते । ततश्च श्यामादिति ल्यब्लोपे त्रमी । श्यामविग्रहविशिष्टं स्वरूपं प्रपद्य=स्वरूपमुपास्य **शबलं** चिदचिद्विशिष्ट **पद्ये** उपासे । शबलमुपास्य श्याममुपासे इत्यर्थः । ततश्च निरन्तरं त्रैविध्येनोपासे यर्थः । **अश्व इव---अभिसंभवामीति** । अश्वो रोमाणीव स्वयं पापं विधूय- धूयेत्यनेन पापत्याग उच्यते—राहुमुखप्रमुक्तश्चन्द्र इव शरीराद्विमुक्तः **अकृतं** त्यं भगवल्लोकं **कृतात्मा** कृतार्थात्मा सन् **अभिसंभवामि** प्राप्नुवामीत्यर्थः । **भिसंभामीत्यभिसंभवामीति** द्विरुक्तिः खण्डसमाप्त्यर्था ॥　　८-१३.

रोमाणीवेति । **रोमाणि विधूय** - श्रमं पांस्वादि च रोमतो विधूयेति शाङ्करम् । गाच्च कम्बलविधूननमितिवत् रोमविधूननं नाम रोम्णोऽपनेयापनयः । एवञ्च पापविधूननमपि गादिगतफलजननशक्तेः पापात् प्रच्यावनम् । प्रच्युता च सा शक्तिः द्विषदादिकर्तृके द्वेषादि क्रामति । विद्वत्संबन्धिपुण्यपापयोः यत् फलं विद्वदनुभाव्यम्, तत् फलं तत्र विदुषि ं स्नेहञ्च कलयतां भवतीति यावत् । वस्तुतः, विधूयेत्यनेन पापत्याग उच्यते इत्युक्तत्वात् धूयेत्यस्य त्यक्त्वेत्येवार्थः । अस्तु **रोमाणी**तिपदं **रोमगतपांस्वादी**त्यर्थकं यथाश्रुतार्थस्य सर्वथा वे । वस्तुतस्तु **भगवता भाष्यकृता वेदान्तसारे**, वृद्धिह्राससूत्रे दर्शनादितिपदव्याख्या- रे "अश्वो हि रोमाणि सहजानि स्वावयवभूतानि मूर्तद्रव्याणि स्वशरीरं कम्पयन् कानि न्मुञ्चती"ति प्रकृतश्रुत्यर्थ उक्तः । अतो यथाश्रुतमेव निर्बाधम् । **चन्द्र इवे**त्यादि । द्रकर्तृकराहुमुखावधिकस्वात्मविमोचनतुल्यं विद्वत्कर्तृकशरीरधूननम् । **शरीरं धूत्वे**त्यस्य रीरात् प्रमुच्येत्यर्थः । **खण्डसमाप्त्यर्थे**ति । द्विर्वचनं मन्त्रसमाप्त्यर्थमिति शाङ्करम् ।

८—१४

[1]आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता, ते यदन्तरा तद् ब्र तदमृतँ स आत्मा ।

1. अत्र पाठभेदाः भाष्ये द्रष्टव्याः ।

आकाशो वै—आत्मा । अत्र, आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिते[आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिते] त्यपि पाठान्तरं(पाठद्वयं)द्रष्टव्यम् । उभयत्राप्ययमर्थ श्रुतिष्वाकाश इति प्रसिद्धः नामरूपयो**र्निर्वहिता** कर्ता । **यत्** आकाशशब्दितम् विधेयब्रह्माभिप्रायेण नपुंसकत्वम् । **ते नामरूपे अन्तरा** मध्ये वर्तमानम् । ताभ्या स्पृष्टमित्यर्थः । **ब्रह्मामृतात्मश**ब्दानां पूर्ववदेवार्थः ।

इदञ्च वाक्यं समन्वयाध्याये चिन्तितम् । तत्र 'आकाशो ह वै नामरूपयो निर्वहिते' ति नामरूपवोढृत्वश्रवणात्, नामरूपवोढृत्वस्य परमात्मनि 'अन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी' ति जीवद्वारकतयैवोपपादितया नामरूपवो ढृत्वस्य जीव एव स्वरसत्वात्, 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योति रुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति वाक्यप्रतिपाद्यस्य, 'नामरूपयोर्निर्वहिता यदन्तरे' ति वाक्ये प्रत्यभिज्ञानात्, पूर्वं निरूढनामरूप एव पश्चाद्विमुक्त इह प्रति पाद्यते । 'आकाशशब्दस्यापि यौगिकया वृत्त्या मुक्तात्मनि संभवादित्येवं पूर्वप प्राप्ते—उच्यते—"आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्"। आकाशः परं ब्र अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्, 'नामरूपयोर्निर्वहिते' ति जीवापेक्षया,' **अर्थान्तरत्व** भेदकधर्मस्य व्यपदेशात् । न हि नितरां वोढृत्वं, निर्वोढृत्वं, रूढ्या निर्वोढृशब्द

ते यदन्तरेति । 'यत् **अन्तरा** विहाय नामरूपे वर्तेते ।', '**ते** नामरूपे **अन्तरा** वि यद्वर्तेत' इति वेति शाङ्करम् । द्वितीययोजनाऽत्राहता । श्रीभाष्ये तु **यत्** यस्मात् नामरूपे अन्तरा नामरूपास्पृष्ट आकाशः. तस्मान्निर्वोढेत्यर्थः स्वरसप्रतीतः । **भेदकधर्मस्येति** । ननु ब्रह्मत्वामृतत्वा रपि भेदकधर्म इत्यविशेषः । उच्यते । ब्रह्मत्वं भेदः, न तु भेदकधर्मः । नामरूपनिर्वोढृत्वं भेदकधर्मः । तर्हि अर्थान्तरत्वपदेन भेदो ब्रह्मत्वमेव ग्राह्यम् । नैवम् । श्रुतौ प्रथमोक्तस्य नि ढृत्वस्य प्रथमं सूत्रेऽपि ग्रहणौचित्यात् भेदकधर्मोऽर्थान्तरत्वमित्युक्तमिति । अथवा नामर स्पृष्टत्वं जीवत्वम्; अर्थान्तरत्वं तद्भिन्नत्वरूपमस्पृष्टत्वम् । ततश्च नामरूपास्पृष्टत्वविशिष्टनिर्वोढृ रूप एको धर्मः अर्थान्तरत्वघटितत्वादर्थान्तरत्वरूपः भेदघटितमूर्तिकत्वाद् भेदकधर्म इत्युक्त इति ।

प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये । यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां

र्तृत्वाभिधायित्वात् । 'ते यदन्तरे' ति नामरूपास्पृष्टत्वकथनाच्च । नामरूपास्पृष्टत्वे ति नामरूपकर्तृत्वस्य बद्धे मुक्ते वा असंभवात्, मुक्तस्यापि 'जगद्व्यापारवर्जमिति गद्व्यापारराहित्यस्य प्रतिपादितत्वात् । आदिशब्देनामृतत्वाभयत्वादीनां सङ्ग्रहः ।

ननु प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वव्यपदेशादिति न वक्तुं युक्तम्, शुद्धावस्थ एव ह प्रत्यगात्मा परमात्मा परं ब्रह्मेति च व्यपदिश्यते । तत्राह— "सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो- र्देन" । वाजसनेयके 'कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति प्रकृतस्य त्यगात्मनः सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद, ान्तर' मिति, 'प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन् याती' ति च प्राज्ञेन परिष्वङ्गा- वारोहावम्नायेते । जीवस्यैव शुद्धावस्थस्य परमात्मत्वे परिष्वङ्गान्वारोहौ नोपपद्ये- ाताम् । न ह्यभेदे तौ संभवतः ।

"पत्यादिशब्देभ्यः" । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः; सर्वस्याधिपतिः स न ाधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्; एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष ूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाये' ति प्रत्यगात्मासंभावितानां तित्वादिधर्माणां श्रवणात् नायं मुक्तात्मेति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ।

प्रजापतेः—प्रपद्ये । प्रजापतेः परमात्मनः **सभां** स्थानं वेश्म प्रपद्ये । 'प्रभुविमितं हिरण्मय' मिति दहरविद्यायां निर्दिष्टं वेश्म प्रपद्ये इत्यर्थः । न चात्र प्रजापतिशब्दः कार्यहिरण्यगर्भविषयः । "न च कार्येप्रत्यभिसन्धि" रिति सूत्रकृतैव निरस्तत्वात् । भाष्यकृता च, "न चायं प्रत्यभिसन्धिः कार्यहिरण्यगर्भे, अपि तु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि, 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणाना' मिति एतस्याभिसन्धातुः सर्वाविद्याविमोकपूर्वकसर्वात्मभावाभिसन्धानात्, 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी'ति

प्रजापतेः परमात्मन इति । 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इत्युक्तरीत्या सद् ब्रह्मैव हि प्रजानां पतिः । दर्शितश्च पूर्वखण्डे भाष्ये श्यामः प्रजापतिरिति । प्रायः श्रुतौ परमात्मन्येव प्रजापतिशब्द इति पराक्रान्तं सूरिभिः ।

यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनु प्रापत्सि । स हाहं यशसां यशः । श्वेत[1] मदत्कमदत्कँ श्वेतं लिन्दु माऽभिगाम् लिन्दु माऽभिगाम् ॥

इति अष्टमाध्याये चतुर्दशः खण्डः ।

८—१५

तद्धैतद् ब्रह्मा प्रजापतय उवाच, प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः ।

1. श्येतं शां

अभिसंभाव्यब्रह्मलोकस्याकृतत्वश्रवणात्, सर्वबन्धविनिर्मोकस्य च साक्षाच्छ्रवणात्'' इति भाषितम् । **यशः—यशो विशाम्** । अत्र यशश्शब्देनात्मोच्यते । ब्राह्मणादीनामात्माऽसीत्यर्थः । अत्राहमितिशब्दः स्वान्तर्यामिपरमात्मपरः । ननु तव ब्राह्मणादीन् प्रति कथं यशश्शब्दितमात्मत्वमित्यत्राह—**यशः—यशः** । अहं **यशः** यशोरूपं परमात्मानमात्मतया अहंत्वेन प्राप्तवानस्मि, साक्षात्कृतवानस्मि । अतः सोऽहं परमात्मरूपोऽहं **यशसां** जीवात्मनां **यशः** आत्माऽसीत्यर्थः । **श्वेतमदत्कमदत्कंश्वेतंलिन्दुमाभिगाम्** । **श्वेतं** शुक्लधातुम् **अदत्कं** [दन्तशून्यं] **श्वेतम्** । अत्र श्वेतशब्देन लक्षणया सत्त्वगुण उच्यते । तस्यादत्कं भक्षयितृ । चरमधातोः सत्त्वगुणतत्कार्यज्ञानादिप्रमोषकत्वात् तद्भक्षकत्वम् । तादृशं चरमधातुमदत्कं भक्षयितृ । लिन्दु स्त्रीव्यञ्जनं **माभिगाम्** न प्राप्नुयाम् । चरमधात्वाधारयोनिप्रवेशो माभूदिति, जन्म मा भूदिति यावत् । **लिन्दु माभिगाम्—लिन्दुमाभिगामिति**द्विर्वचनं जप्यमन्त्रपरिसमाप्त्यर्थम् । ८—१४.

तद्धैतद्ब्रह्मा—प्रजाभ्यः । **एतत्** ब्रह्मविज्ञानं **ब्रह्मा** हिरण्यगर्भः **प्रजापतये** कश्यपायेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

यशश्शब्देनात्मोच्यते इति । व्यापनशीलत्वरूपं साधर्म्यं यशस आत्मनश्च "सर्वात्मभावाभिसंधानात्" इति भाष्यानुरोधेनैवम् । श्येतमदत्कमिति पठित्वा श्येतं वर्णतः पक्वबदरसमं रोहितम्, अदत्कं दन्तरहितमपि भक्षयितृ कामिनां तेजोबलवीर्यविज्ञानविनाशकमित्युक्तं शाङ्करे । द्विर्वचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थमिति च । अत्र त्वर्थभेद एव स्वीकृतः अद भक्षण इति धातोः शत्रन्तादल्पार्थे कप्रत्ययः औपचारिकमदनमिति ज्ञापनाय ।

तद्धैतदिति । यद्यपि **श्यामाच्छबलमि**त्यादिना प्रपत्तिविद्यां ततः प्रागनेकभक्तिविद्यावत् उपदिश्य तत्प्रवर्तकपरम्परा, 'मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इति श्वेताश्वतरान्तदर्शितरीत्या भगवत्पदप्रपन्नचतुर्मुखारम्भेणात्र वर्ण्यते इति सुवचम्—अथापि **श्यामादि**त्यादेः दहरविद्यान्वयमाकलय्य, पृथक् प्रपत्तिपरत्वेनाव्याख्याय, **तद्धैतदि**त्यादेरुपनिषदवसानस्थतया छान्दोग्याध्याय्यर्थपरत्वमभिप्रेत्योक्तं **ब्रह्मविज्ञान**मिति ।

**आचार्यकुलाद् वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभि-
ावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधत्
त्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिँसन् सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स**

विद्याङ्गभूततया कर्मानुष्ठातव्यमित्येतत् प्रस्तौति—आचार्य—**शेषेण । ाविधानं** विधिमनतिक्रम्य । गुरोः **कर्मातिशेषेण** कर्मविशिष्टकालेन । गुरुशु-
ानवरुद्धेन कालेन अधीत्येति योजना । **व्यासार्यैस्तु** पुरुषार्थाधिकरणे, ातिशेषेण निश्शेषमित्यर्थः' इति व्याख्यातम् । तेषामयमाशयः—'ब्रह्मचारी मधीत्योपन्याहृत्य गुरवे, अनुज्ञातो दारान् कुर्वीत,' 'विद्यान्ते गुरुमर्थेन ान्त्र्य कृतानुज्ञातस्य वा स्नान' मित्यादिस्मृत्यनुसारात्, 'आचार्याय प्रियं माहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सी' रित्यादिश्रुत्यनुसाराच्च, गुरोर्यथाविधानं ार्यस्य नियमनमनतिलङ्घ्य कर्तव्यं कर्म अतिशेषेण—अतिमर्यादमित्यादौ ार्मर्यादाऽभावे वृत्तेर्दर्शनादतिरर्थाभावे वर्तते । ततश्चा**तिशेषेण**—अशेषेण **अभि-
ावृत्य** निर्वर्त्येत्येवान्वयः । न तु अतिशेषेणेत्यस्याधीत्येति पूर्वेणान्वयः । तस्य ाहितत्वात् निराकांक्षत्वाच्च । न च 'गुरोः कर्मशेषेण जपेदि' ति गौतमस्मृत्यैक ात् कर्मातिशेषशब्दस्यापि कर्मातिशिष्टकालपरत्वं वक्तव्यमिति वाच्यम्, शेषाति-
शब्दयोर्भिन्नार्थत्वेन तत्प्रत्यभिज्ञानाभावादिति । **अभिसमावृत्य—अधीयानः । भिसमावृत्य** समावर्तनं कृत्वा, गुरुकुलान्निवृत्येत्यर्थः । न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे त्वा गार्हस्थ्यविहितकर्मनिष्ठ इत्यर्थः । 'शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान' इत्यत्र ध्यायमिति नित्यकर्मणामप्युपलक्षणम् । **धार्मिकान् विदधत्**—पुत्रशिष्यादीन् नियुञ्जानः । **आत्मनि—तीर्थेभ्यः** । अनात्मविषयेभ्य इन्द्रियाणि निगृह्य शास्त्री-
साव्यतिरिक्तां हिंसामकुर्वाण **इत्यर्थः** । न च "अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्" इति सूत्रे

अभिसमावृत्य निर्वर्त्येति । व्यासार्यपक्षे अत्र समावर्तनं न विवक्षितम् । किंतु ा दक्षिणाप्रदानादि । उक्तनानावचनानुरोधात् । न चाणिजन्तात् कथं निर्वर्त्येत्यर्थलाभ इति ाम्, विवक्षावशात् तल्लाभात् । अस्तु वा वृञ् वरण इति धातुरिह । स्वयं तु **कर्माति-
ाणेत्यस्य** पूर्वान्वयं, **अभिसमावृत्येत्यस्य** समावर्तनपरत्वञ्चैवाविरुद्धत्वाद् भाष्यकृदाद्रियते । **ौ देश** इति अध्ययनाद्यनुकूलशुचित्वं विवक्षितम् । भगवद्भागवताधिष्ठितदिव्यक्षेत्रादि-
स्थानपरं वेदम् ।

खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते । (१)

क्रत्वर्थपशुहिंसाया हिंसात्वाभावस्योक्तत्वात् , **अन्यत्र तीर्थेभ्य** इति व्यर्थमिति वाच्यम्। 'न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसी' ति मन्त्रलिङ्गात् तस्य हिंसात्वाभावेऽपि गृहस्थानामवर्जनीयतुलस्याहरणादिहिंसाया हिंसाधात्वर्थत्वसंभवेन तत्पर्युदासार्थम् **अन्यत्र तीर्थेभ्य** इत्यस्यावश्यकत्वादिति द्रष्टव्यम् । **स खल्वेवं—न च पुनरावर्तते ।**

"आप्रयाणात् तत्रापि हि दृष्ट" मित्यत्र इदमपवर्गसाधनमुपासनमेकस्मिन्नेवाहनि कार्यम्, शास्त्रार्थस्य तावतैव समाप्तत्वादिति पूर्वपक्षं कृत्वा **आप्रयाणात्** आमरणादनुवर्तनीयम् । आमरणं सर्वस्मिन् काले 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते' इत्युपासनस्य दृष्टत्वात् । अत आप्रयाणं कर्तव्यमिति स्थितम् ।

"सहकार्यन्तरविधि" रित्यधिकरणे,—छान्दोग्ये 'अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देश' इत्यारभ्य 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभि संपद्यते न च पुनरावर्तत' इति ब्रह्मविदो यावदायुषं गृहस्थधर्मेण स्थितिदर्शनादाश्रमान्तरेषु न ब्रह्मविद्यास्तीत्याशंक्य सर्वेष्वाश्रमेषु विद्यायाः प्रमाणप्रतिपन्नत्वात् गृहस्थधर्मेणोपसंहारः आश्रमान्तरधर्माणामप्युपलक्षणार्थ इति "कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः" इति सूत्रेण समर्थितम् ।

"अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दा" दित्यत्र, 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' इति शब्दात् मुक्तस्य पुनःप्रकृतिवश्यतालक्षणा आवृत्तिर्नास्तीत्युक्तम् । तत्र पुनरावृत्तौ हि न मुक्तेच्छा हेतुः; अनवधिकातिशयानन्दरूपं ब्रह्मानुभवतः प्राकृतभोगेच्छाया असंभवात् । [1]नापि परमपुरुषेच्छावशात् पुनरावृत्तिः, 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः । ज्ञानी त्वात्मैव मे मत' मित्युक्तरीत्या परमप्रियं ज्ञानिनं प्राप्य आत्मानं कृतार्थं मन्यमानस्य परमपुरुषस्य तत्त्यागेच्छाया असंभवात् । नापि कर्मवशात् पुनरावृत्तिः । उच्छिन्नकर्मबन्धत्वेन कर्माधीनाया अपि पुनरावृत्तेरसंभवादिति भाष्ये प्रतिपादितम् । [**न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत** इति द्विरुक्तिर्ब्रह्मविद्यायाः साङ्गायाः परिसमाप्त्यर्था ॥]

1, अत्र प्रक्रमानुगुणं पाठान्तरं तु —, 'नापि भगवदिच्छा हेतुः; एतल्लाभं महालाभं मन्वानस्य पुनरावर्तनेच्छाया असंभवात् । नापि कर्मसंबन्धो हेतुः ; तस्य निःशेषविनष्टत्वादिति इति ।

[1]आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौ(ह्मो)पनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोत् अनिराकरणमस्तु अनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु । (२)

इति अष्टमाध्याये पञ्चदशः खण्डः

इति अष्टमोऽध्यायः (अष्टमः प्रपाठकः)

छान्दोग्योपनिषत् संपूर्णा ।

श्रीरस्तु

---

1. इदमष्टमाध्यायाद् बहिष्कृतं शाङ्करे । अन्ते ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति च पठितम् ।

आप्यायन्तु---सर्वाणि । अध्ययनजपादौ शान्तिपाठार्थोऽयं मन्त्रः । मदङ्गानि वागादिभिः सह आप्यायितानि भवन्त्वित्यर्थः । **सर्वं—निराकुर्याम्** । सर्वां ब्रह्मप्रतिपादिकामुपनिषदं प्रति, ब्रह्मविषये च नास्तिक्यबुद्धिं मा कार्षमित्यर्थः । **मा मा ब्रह्म निराकरोत्** । मा मां ब्रह्म निराकुर्यात् । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । **अनिराकरणं—अस्तु** । परस्परमनिराकरणमस्त्वित्यर्थः । **तदात्मनि—मयि सन्तु** । आत्मज्ञाननिरतस्य ये धर्माः शान्तिदान्त्यादय उपनिषत्सु प्रसिद्धाः, ते सर्वे मयि सन्त्वित्यर्थः । **ते मयि सन्तु ते मयि सन्त्विति** द्विरुक्तिरुपनिषत्समाप्त्यर्था ॥ ८—१५.

इति छान्दोग्योप**निषद्भाष्ये** अष्टमोऽध्यायः (अष्टमः प्रपाठकः)

सर्वां ब्रह्मप्रतिपादिकामुपनिषदं प्रति इति भाष्यं, 'सर्वां ब्रह्मोपनिषद' मिति पाठाभिप्रायेण स्यात् । 'सर्वं ब्रह्मौपनिषद' मिति पाठे तु सर्वं प्रागुक्तमौपनिषदब्रह्मात्मकं भवतीत्यनुसंधानं कृतं भवति । **अनिराकरणं** कर्मकाण्डदर्शित तदाज्ञादिविषये मम, मदर्पित विषये तस्य चादरः । **आत्मनि निरते** । व्यधिकरणसप्तमी । आत्मविषयकरतिमतीत्यर्थः ॥

यदात्माऽऽविरभूत् साक्षाद्वेदान्तव्याचिकीर्षया ।
रामानुजो जयत्येष रङ्गरामानुजो मुनिः ॥ १ ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां
भूमावजृम्भयत भाष्यसुधामुदारः ।
वामागमाध्वगवदावदतूलवातो
रामानुजः स मुनिराद्रियतां मदुक्तिम् ॥

इति श्रीमत्ताताचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य
वात्स्यानन्तार्यपादसेवासमधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य
परकालमुनिपादसेवासमधिगतपारमहंस्यस्य

श्रीरङ्गरामानुजमुनेः

कृतिषु

छान्दोग्योपनिषत्प्रकाशिका संपूर्णा ॥

॥ शुभमस्तु ॥

अपरहयमुखश्रीवेदचूडार्थमुख्य-
प्रवरगुरुवचोर्थव्याक्रियावित्त एषः ।
सरलविशदसूक्तिः सर्वतन्त्रार्थवेदी
जयति यतिवरः श्रीरङ्गरामानुजाख्यः ॥ २ ॥

तस्यावतारः ख्यातो यो मुनिः श्रीरङ्गलक्ष्मणः ।
तत्प्रशिष्योऽपि विख्यातः परः श्रीरङ्गलक्ष्मणः ॥ ३ ॥

विज्ञानामृतवारिधिः शमनिधिर्वैराग्यवल्लीतरुः
वेतण्डाचलधामधामविषयप्रेमैकमूर्तिर्मुनिः ।
संसाराम्बुधिपोत एष जयति श्रीरङ्गरामानुजः
यद्वीक्षैधितधीविलासविभवेष्वेषोऽपि कश्चिन्मम ॥ ४ ॥

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ।
श्रीवीरराघवेणैवं वेङ्कटाद्रीशसेविना ॥ ५ ॥

छान्दोग्यस्य सभाष्यस्य **परिष्कारः** क्रमात् कृतः ।
उद्गीथप्रणवाकारश्रीहयास्यमुदेऽस्त्वयम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य
श्रीमद्रङ्गरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकपदपद्मसेवासमधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य

वात्स्यसच्चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य

कृतिषु

छान्दोग्योपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ।

श्रीरस्तु । शुभमस्तु ॥

१३२ पुटे 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवती'ति ाक्यस्य, "तथोपासीनस्तथैव प्राप्नोतीत्यर्थः" इति कार्याधिकरण श्रीभाष्यानुरोधे- ार्थो वर्णित एव टिप्पणे। अत्र किञ्चिदुच्यते। संभाव्यते तावदत्रान्योऽप्यर्थः— ्तुशब्दः क्रियामात्रपरः, उपासनमात्रे संकोचस्यायुक्तत्वात्। यच्छब्दः फलपरः। ्तएव शाङ्करे क्रतुशब्दस्याध्यवसायरूपार्थवचनेऽपि तथाभवतीत्यस्य क्रत्वनुरूप- ्लात्मको भवतीत्यर्थ उक्तः। थाल्प्रत्ययस्य प्रकारवाचितया, 'यत्फलावच्छिन्नकायिक- ाचिकमानसक्रियावान् पुरुषो भवति, तत्फलावच्छिन्नो भवति' इति विशिष्टार्थः। थममवच्छिन्नत्वं साध्यसाधनभावसंबन्धेन; द्वितीयं भोज्यभोक्तृत्वसंबन्धेन। 'तं थायथोपासत' इति वाक्यं तु एतद्वाक्योक्तक्रियान्तर्गतोपासनमात्रविषयमस्तु इति। त्रेदं वक्तव्यम्—लोकवेददृष्टतत्तत्क्रियाबलात् तत्तज्जन्यफलप्राप्तेः तत्तल्लोकवैदिक- ्धिबलतो विशिष्यैव सिद्धतया व्यर्थमिदं सामान्यवचनमिति।

ननु भवत्पक्षे घटं पटत्वेनोपासीनः पटभूतं घटं प्राप्नोतु। अतो विध्यन्तर- द्धार्थानुवादमात्रमिदम्। ततश्च तत्तत्प्रकारक तत्तदुपासनबलात् तत्तत्प्रकारलाभस्य ्दुपासनविधायकप्रतिनियतविधिभिरेव सिद्धतया वाक्यवैयर्थ्यमेव। अथ तथैव ्तीत्येवकारार्थे नैर्भर्यमिति चेत्—कस्तदर्थः? किमन्ययोगव्यवच्छेदः उतायोग व्यच्छेदः? नाद्यः; तथासति कतिपयगुणविशिष्टब्रह्मोपासनेऽनुपासितगुणादी- प्राप्तिरुक्ता स्यात्। तथा च परिपूर्णब्रह्मानुभवरूपत्वं मोक्षस्य न स्यादिति, 'सर्वं पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः' सोऽश्नुते सर्वान् कामान्', 'निरञ्जनः परमं ाम्यमुपैति', 'स एको ब्रह्मण आनन्दः, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इत्याद्यनेकश्रुति- नुसारिसूत्रसंप्रदायादिबहुविरोधः स्यादिति। नान्त्यः; उपासितगुणप्राप्तिरवश्यम्भा- ीत्येतादृशस्यायोगव्यवच्छेदस्य तत्तदुपासनविधिवाक्यत एव सिद्धतया एतद्वचन- र्थ्यस्य प्राप्तत्वात्। तत्रतत्रोपासनस्य कारणत्वं ह्युक्तम्। कारणत्वञ्च वेदे, यदुत्तरं ्स्यावश्यम्भावः तत्त्वमेवेति। अतो भवदभिमतार्थोऽपि विमृश्य इति।

अत्रोच्यते—अयोगव्यवच्छेद एव फलम्। तथैवेति विशेषणसंगतत्वादेव- ्स्य। तस्य तद्व्यवच्छेदार्थकत्वस्वारस्यात्। तत्फलं तु सारप्रकाशिकायामेवं वर्णितम्— ातनाकाशादीनामुपासने अपुरुषार्थभूततत्प्राप्तिरेव भवेदिति तेषामनुपास्यत्वम्, कारणत्वे उपास्यत्वप्रसंगात् अकारणत्वञ्च सिध्यतीति आकाशादिकारणवाक्याना- तनातिरिक्तपरत्वनिर्णय इति। अयं भावः—सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति

शान्त उपासीतेति पूर्वोक्तं ब्रह्म नाकाशादिकमचेतनं भवितुमर्हतीति तदनन्तरेणाने
वाक्येन ज्ञाप्यत इति । अन्यच्च श्रूयताम् । तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेत्येवं परविद्याया
इतिशब्दश्रवणेऽपि आरोपात्मकमुपासनं न कार्यम् । उपासिताकारस्य प्राप्त्यवश्यम्भावात
यथावस्थिताकारविशिष्टमेवोपास्यम् । न दृष्टिविधिर्मोक्षाय भवतीति । एवं शरीरे
भावाधिकरणे यदुक्तम्, जीवात्मा कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपौपाधिकाकारविशिष्टो नोपास
इति, तदप्यनेन सिध्यति । उपासिततत्तदौपाधिकाकारप्राप्त्यवश्यम्भावे तद्विरुद्ध
मोक्षानापत्तेरिति । एवं पञ्चाग्निविद्यायां भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तस्यानुपास्यत्वसिद्धिरपि फलम
तथाच तत्र पञ्चाग्निचिन्तनविधानं संसाराग्निविदीपनव्यपगतप्राणत्वस्य स्वात्मन्यनु
संधानार्थमिति ततस्तदनुसंधाय प्रकृतिवियुक्तयथावस्थितात्मस्वरूपमुपासीतेति । यथ
क्रतुवचनमिदं सामान्यवाक्यम् । 'तं यथायथे'ति तु विशेषपरमिति ।

नन्वन्ययोगव्यवच्छेदस्यात्रानभिमतत्वे शुद्धजीवस्वरूपोपासनादपि ब्रह्मप्राप्ति
चनबलाद् भवतीति किमिति पञ्चाग्निविद्यायां ब्रह्मात्मकत्वानुसंधानमिति चेत्—
उच्यते । 'अप्रतीकालम्बनान् नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात् तत्क्रतुश्च'
सूत्रे तत्क्रतुश्चेत्येतदर्थे एवं भाष्यः—ननु पञ्चाग्निविद्यायां भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तजीवा
संधानस्य विहिततया ततो न परब्रह्मप्राप्तिः, 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इ
निषेधादित्याशङ्कायां तत्क्रतुश्चेत्युक्तम्—भूतसूक्ष्मपरिष्वक्ततयाऽनुसंधाने तत्प्राप्त्
वश्यम्भावः तत्क्रतुन्यायादिति तदाकारत्यागेन तत्क्रतुन्यायाविरोधाय यथावस्थि
कारानुसंधानस्यावश्यकत्वे अविशेषात्, 'ज्ञानानन्दमयो ह्यात्मा शेषो हि परमात्म
इति परब्रह्मात्मकत्वानुसंधानस्यापि प्राप्त्या ब्रह्मानुसंधानस्यात्रान्तर्भावात् न, 'ना
पन्था' इति वचनविरोध इति ॥ अत्र तत्क्रतुश्चेत्यनेन सूत्रकृता, अशुद्धजीवोपास
अशुद्धजीवं प्राप्नोति, कार्यमुपासीनश्च कार्यं प्राप्नोतीति कार्योपासनपक्षोऽपि निराकृ
तेन यथाक्रतुवाक्यं ब्रह्मरुद्राद्युपासनं तत्तत्प्राप्तिफलकत्वात् मुमुक्षुणा न कार्य
ब्रह्माद्याः स्तम्बपर्यन्ताः जगदन्तर्व्यवस्थिताः प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनो य
ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः इत्यर्थज्ञापकं सत्, 'नान्यः पन्था' इ
परविद्यावाक्येषु ब्रह्मरुद्रादिमात्रविवक्षावारकं भवतीत्यपि सिध्यति ।

ननु अन्ययोगव्यवच्छेदवत् अयोगव्यवच्छेदोऽपि दुरुपपादः मोक्षार्थभ
दुपासने मोक्षे उपासितभगवद्गुणानां प्राप्तावपि ऐश्वर्यकैवल्यार्थोपासने तत्प्राप्त्यभा
अतो वाक्यमिदं संभावितस्थलानुवादरूपं सत् अर्थवादमात्रमिति किमत्रार्थविशे
ग्रहेणेति चेत्—उच्यते । वाक्यस्यास्य केवलार्थवादत्वे सूत्रकारः तत्क्रतु
इदं न प्रमाणयेत् । तेन हि, प्राप्यविषयकमुपासनञ्च श्रूयते इत्यर्थकेन एत

प्रमाणीकृतम् । अत एव न्यायनिबन्धनात्मके ब्रह्मसूत्रे प्रमाणीकृतत्वात् तत्र तत्र तत्क्रतुन्यायेनेति व्यवहारः, न तु तत्क्रतुश्रुत्येति । सूत्रेऽत्र तत्क्रतुश्चेति निबन्धनाद् ज्ञायते, कार्याधिकरणफलफलिभाववर्णनावसरे तत्क्रतुवाक्यस्य केवलार्थवादत्वं पूर्वपक्षे, विवक्षितार्थविशेषकत्वञ्च सिद्धान्ते वर्णनीयमिति । यत्तु अयोगव्यवच्छेदेऽनुपपत्ति-वर्णनम्, तत्राहुः, अस्य वाक्यस्य मोक्षोपासनमात्रविषयकत्वान्न दोषप्रसक्तिरिति ।

इदमप्यत्र बोध्यम्—श्रीभगवद्गीताष्टमाध्याये, 'अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेबरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः' इति ऐश्वर्याद्यर्थि-नामप्यन्तकाले भगवदनुसंधानं पश्चाद् भगवद्भावरूपं फलञ्च वर्णितम् । उपरि च 'कविं पुराण' मित्यादिनाऽन्तकाले ऐश्वर्यार्थिनोऽनुसंधानं विधास्यति । अन्तकाले तथाऽनुसंधानं प्राक् तथाऽनुसंधाने सत्येवेति तदपि तत्रोक्तमेव । तत्र कवित्वाद्यनु-संधानञ्चापेक्षितैश्वर्यप्रदत्वोपयोगितयेति कवित्वादिमहिमप्रयुक्तैश्वर्यविशेषावच्छिन्नतया कैवल्यरूपस्वानुभाव्यफलानुरूपाकारावच्छिन्नतया च परमात्मानुसंधानात् तत्तत्फलभाक् भवत्युपासक इति ज्ञायते । न केवलमुपासनस्थले, अन्यत्रापि अन्तिमस्मरणानुगुणं फलं प्राप्यत इति च तत्रैवोक्तम्, 'यंयं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् । तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः' इति । अत एव आदिभरतस्य मृगभावनया अन्तकालाऽऽपतितया मृगभावः । तथा च किञ्चिन्मृगभावनायां भावितमृगजातीयत्वा-पत्तिवत् ऐश्वर्याद्यवच्छिन्नत्वेन परमात्मभावनायां तेन रूपेण तज्जातीयस्वप्राप्तिर्भवतीति सिध्यति । एतदर्थविशेषप्रतिपादकञ्चेदं तत्क्रतुवचनमिति स्वरसतः प्रतीयते । अतएव शाङ्करे एतद्वचनव्याख्यानावसरे यंयं वापीति गीतावचनमनुसंहितम् । एवञ्च, 'श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इत्येतद्व्याख्यानुरोधेनात्र, 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुष' इत्यस्य अध्यवसायपरिणामात्मकः पुरुषो भवतीत्यर्थः । तदुपपादनं यथाक्रतुरित्यादिना । अध्यवसिताकारप्राप्तिर्भवति पश्चात् । अतश्चान्तिमकाले पश्चाल्लब्धव्याकारविषयाध्यवसायसंपत्तये तद्भावभावनापरः सन् आदित एव तदेकपरो भवेत् । तदुच्यते स क्रतुं कुर्वीतेति । शाङ्करे तु क्रतुमयः=अध्यवसायप्रचुरः इत्युक्तम् । तथाच यथाक्रतुवाक्यं यंयं वापीति गीतावचनमूलभूतं अन्तिमप्रत्ययानुसारि भाविफलमित्यपूर्वार्थप्रतिपादकम् यथोपासन फलप्राप्तिप्रदर्शनपरमपि; 'स क्रतुं कुर्वीत', 'तं यथायथोपासते तथैव भवती' ति श्रुत्यनुसारादित्यलमत्र विस्तरेण ।

कारिका, सारावली (२३१, ३२५, ३७७) प्रभृतिविमर्शटिप्पणविवरणादि पूर्वमर्थनिर्धारणञ्च परस्तादिति ।

अपूर्वपदानि

शुभमस्तु

SRI VENKATESVARA ORIENTAL INSTITUTE, TIRUPATI

Price list of Publications

General Editor :—PROF P. V. RAMANUJASWAMI, M A., Director.

Sri Venkatesvara Oriental Series :— Rs. A

. **Sri Venkatesvara Kavya Kalapa,** (Sanskrit) Ed. by Sri D. T. Tatacharya, M.O.L. ... 4 0

. **History of Tirupati,** Volume II (English) by Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M.A., Ph.D. (*Out of Stock*)

. **A Glossary of Indian Philosophical Terms,** (Sanskrit-English) by Sri C. V. Sankara Rao, M.A. ... 1 8

. **Psychology,** (Telugu) by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph.D. (*Out of Stock*)

. **Isavasyopanishad Bhashya,** of Venkatanatha, (Sanskrit-English) Ed. & Translated by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph.D. & Sri D. T. Tatacharya, M.O.L. (*Out of Stock*)

. **Samurtarchanadhikarana (Atri Samhita),** (Sanskrit) Ed. by Mr. Raghunatha Chakravarthi Bhattacharya & Sri M. Ramakrishna Kavi, M.A. 6 0

. **Suvarnasaptati Sastra.** (Sanskrit) Reconstructed from the Chinese & Ed. by Sri N. Aiyaswami Sastri ... 3 0

. **Kenopanishad Bhashya,** by Rangaramanuja (Sanskrit-English) Ed. & Translated by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph.D. & Sri D. T. Tatacharya, M.O.L. 1 0

. **Tirukkural-Kamattuppal,** with the commentaries of Kalingar and Parripperumal (Tamil) Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L. 2 0

Rs. A

10. **Sri Venkatesvara Vachanamulu,** (Telugu) Edited by Sri V. Prabhakara Sastri 1 8

11. **Sringarasankirtanamulu,** Vol. IV of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri V. Prabhakara Sastri ... ... 2 (

12. **Kasyapa-Jnanakanda (Kasyapa Samhita),** (Sanskrit) Ed. by Sri R. Parthasarthi Bhattachar ... 3 (

13. **Andhra-Kuvalayanandamu** ,(Telugu) by Ubhayabhasha Pravina Sri K. Subrahmanya Sastri ... 3 1[illegible]

14. **Tirukkural-Porutpal,** with the commentaries of Kalingar and Parippernmal (Tamil) Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L. 4

15. **Kathopanishad Bhashya,** of Rangaramanuja (Sanskrit-English) Ed and Translated by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph. D. and Sri D. T. Tatacharya, M.O.L. 3 1

16. **Sri Venkatesvara Laghu Kritulu,** (Telugu) Edited by Sri V. Prabhakara Sastri 1

17. **Annamacharya Charitramu,** (Telugu) Edited by Sri V. Prabhakara Sastri 2

18. **Tiruvengada Sthalapuranam,** (Tamil) with prose supplement Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L. 1

19. **Alankarasangraha,** of Amritanandayogi, (Sanskrit) Edited by Sri P. Balakrishnamurti, M.A. 3

20. **Subhadra Kalyanamu,** (Telugu) by Tallapaka Timmakka, Ed. by Sri V. Prabhakara Sastri .. 0

20a. **Sankaravilasam,** (Tamil) Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L. 3

21. **Janasrayi,** (Sanskrit) Ed. by Sri M. Ramakrishna Kavi, M.A. 1

22. **Adhyatmasankirtanalu,** Vol. V. of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri V. Prabhakara Sastri 3

	Rs.	A.
Tiruvengada Ula, (Tamil) Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L. ...	1	8
Adhyatmasankirtanalu, Vol. VI of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri A. V. Srinivasachari	2	0
Prasnopanishad Bhashya, of Rangaramanuja (Sanskrit-English) Ed. and Translated by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph.D. and Sri D. T. Tatacharya, M.O.L.	2	12
Sri Venkatesvara Stuti Ratnamala, (Telugu) Ed. by Sri V. Prabhakara Sastri	1	2
Dharmasangraha, (Sanskrit) Ed. by Prof. P. V. Ramanujaswami, M.A.	2	0
Nipatavyayopasargavritti, (Sanskrit) Ed. by Vidya Pravina Sri A. Someswarasarma, P.O.L. ...	2	0
Adhyatmasankirtanalu, Vol. VII of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri R. Anantakrishna Sarma & Sri A. V. Srinivasachari ...	3	0
Bharata Kosa, (Sanskrit) Ed. by Sri M. Ramakrishna Kavi, M.A.	22	0
Adhyatmasankirtanalu, Vol. VIII of Tallapaka Annamacharyulu (Tel.) Ed. by Sri R. Anantakrishna Sarma & A. V. Srinivasachari ...	3	0
Raghuvamsa, (Cantos 1 & 2), Translated into Tamil and Ed. by Sri D. T. Tatacharya, M.O.L.	...	
Adhyatmasankirtanalu, Vol. IX of Tallapaka Annamacharyulu (Tel.) Ed. by Sri R. Anantakrishna Sarma	3	0
Sri Venkatesvara Stuti Ratnamala, (Tel.) Vol. II Ed. by Sri K. Ramakrishniaya, M.A.	2	0
Adhyatmasankirtanalu, Vol. X of Tallapaka Annamacharyulu (Tel.) Ed. by Sri R. Ananthakrishna Sarma	...	

Sri Venkatesvara Oriental Institute Studies :— Rs.

1. **Theory of Knowledge in the Philosophy of Sri Ramanuja** (English) by Dr. K. C. Varadachari, M.A. Ph.D. 3
2. **Rupakaparisuddhi** (Sanskrit) by Sri D. T. Tatacharya, M.O.L. 1
3. **Idea of God** (English) by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph. D. 3
4. **Sahityavimarsa** (Sanskrit) by Vidya Pravina Sri A. Someswarasarma, P.O.L. 2
5. **The Dharmasutras & the Dharmasastras** (English) by Dewan Bahadur K. S. Ramaswami Sastri, B.A., B.L. 0
6. **Virasaiva Literature,** (Telugu) by Sri S. Ramakrishna Sastri, M.A., B.O.L. 5

For copies of the above apply to :—

THE DIRECTOR,
S. V. Oriental Institute, TIRUPATI,
(Chittoor Dist.) South Indi